Jean Chardin

EDİTÖR Stefanos Yerasimos

Chardin Seyahatnamesi

İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran
1671-1673

Kitap YAYINEVİ

Chardin Seyahatnamesi

İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran

1671-1673

KİTAP YAYINEVİ – 293
SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ – 28

CHARDİN SEYAHATNAMESİ: İSTANBUL, OSMANLI TOPRAKLARI, GÜRCİSTAN, ERMENİSTAN, İRAN
1671-1673 / JEAN CHARDIN

BU KİTABIN EDİTÖRLÜK SÜRECİNDEKİ DEĞERLİ KATKILARI NEDENİYLE
FAHRETTİN ÇİLOĞLU, SEYİT ALİ KAHRAMAN, ŞEVKET PAMUK VE VAĞARŞAK SEROPYAN'A
TEŞEKKÜR EDERİZ

ÖZGÜN ADI
VOYAGES DU CHEVALIER CHARDIN

© 2013, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
AYŞE MERAL

DÜZELTİ
TAMER ERDOĞAN

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

KAPAK
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 10 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MART 2014

ISBN 978-605-105-125-3

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Chardin Seyahatnamesi

İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran
1671-1673

Jean Chardin

Editör
Stefanos Yerasimos

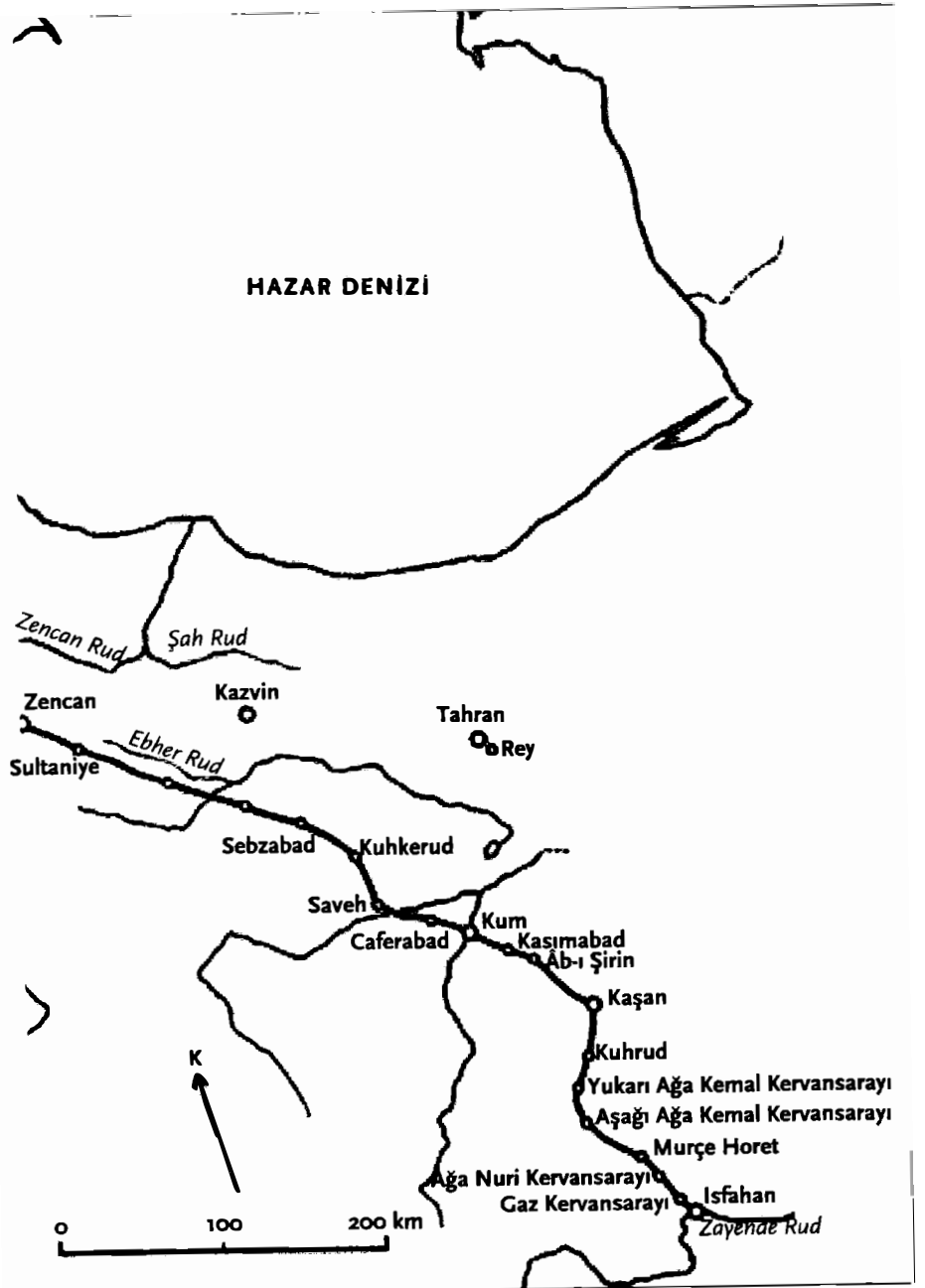
Çeviri
Ayşe Meral

Kitapyayınevi

Jean Chardin'in Tiflis-Isfahan Rotası

HAZAR DENİZİ
Zencan Rud
Şah Rud
Zencan
Kazvin
Tahran
Rey
Ebher Rud
Sultaniye
Sebzabad
Kuhkerud
Saveh
Kum
Caferabad
Kasımabad
Âb-ı Şirin
Kaşan
Kuhrud
Yukarı Ağa Kemal Kervansarayı
Aşağı Ağa Kemal Kervansarayı
Murçe Horet
Ağa Nuri Kervansarayı
Gaz Kervansarayı
Isfahan
Zayende Rud
K
0
100
200 km

İçindekiler

Giriş / Stefanos Yerasimos 7

1- Paris'ten İstanbul'a 27

2- İstanbul'dan Tiflis'e 93

3- Tiflis'ten Tebriz'e 247

4- Tebriz'den Isfahan'a 340

Kaynakça 472

Dizin 477

Giriş

Yayınlanış tarihinden günümüze kadar çeşitli yazgıları olmuş seyahatnamelerin çoğunun aksine *Voyages du chevalier Chardin* adındaki seyahatname, 1711'de gerçekleşen ilk baskısından bu yana türün klasikleri arasında yer alır. Bu nedenle de 18. yüzyılın –özellikle Montesquieu ve Rousseau gibi– yazarları kadar, İranlı tarihçiler ve yakın dönemde yayınlanan çalışmalar tarafından da fazlasıyla başvurulan bir eserdir. 1811'den sonra çok fazla yeni basımı olmamasının nedeni, bir yandan metnin çok uzun olması –1811 basımında 8 cilt haline getirilmiş 10 cilt– ve diğer yandan 19. yüzyılda sosyal bilimlerin ortaya çıkışıyla seyahatnamelere biraz uzak duruştur.

Elbette ki bu koleksiyonda Chardin'in eserinin tümünün bir edisyonunu yapmak mümkün değildi. Diğer yandan bir-iki cilt şeklinde bazı metinleri seçerek oluşturulacak bir çalışma da Chardin'in yapmaya çalıştığı ansiklopedik çabanın anlamını tamamen yok ederdi. Böylece geriye aşama aşama kat edilecek bir çözüm kalıyordu. Şimdi yayınlanan ilk bölüm seyahatnamenin başlangıcını içeriyor. Bu bölüm, 1686'da *Voyage de Paris à Ispahan* (Paris'ten Isfahan'a Yolculuk) başlığıyla ayrı bir cilt halinde basılmıştı. Yine de burada takip ettiğimiz metin, daha eksiksiz olan L. Langlès'in sunduğu 1811 tarihli edisyonun metnidir. Bununla beraber bu metinden, asıl metinde bulunmayıp sonradan eklenen iki uzun kısım çıkarıldı: 1686 tarihli baskıda yer almayan ve ayrı yayınlanmış olan Peder Zampi'nin Megrellerin dinleriyle ilgili anlatısı ve Doğu Hindistan Kumpanyasının müdürü François Caron'un Çin ve Japonya'yla ticaret olanakları hakkındaki raporu; diğer ciltten de 18. yüzyıl seyyahlarının gezdikleri yerlerin antik isimleriyle ilgili birkaç tarihsel-arkeolojik göndermeyi kaldırdık.

Bu seçim, eserin en önemli, yani İran toplumunun tasvirinin verildiği ile Batılı gözlemciler ve İranlı yazarlar buna benzer çalışmalar sunmadıkları için vazgeçilmez bir belge olan bölümünün yayınını daha ileri bir tarihe atacaktır. Yine de eserin genel düzenini korumayı tercih ettik.

Safevi İmparatorluğu'nun kesin tarihi hâlâ oluşturulmayı beklese de, özellikle Batılılarla ilişkilerine dair genel hatlar yeterince araştırılmıştır.

Burada eserin tarihsel çerçevesini belirtmek için, referanslarını ikinci cildin sonunda genel bibliyografyada verdiğimiz incelemelerin hızlı bir özetini vermekle yetineceğiz.

15. yüzyılda bu ülke bir toprak bütünü olarak ortaya çıkmaya başladığından beri Avrupa'nın İran'a ilgisi, iki terimin içerdiği kaçınılmaz iç içe geçişler dahil olmak üzere, daha çok ekonomik ve siyasi olmuştur. Siyasi ilginin temelinde ortak bir düşmanın varlığı bulunuyor: Türkler. Akdeniz Avrupası ve Orta Avrupa kadar İran da Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmasıyla doğrudan tehdit altındadır. Bu nedenle ortak bir cephenin varlığı açısından ve neredeyse her defasında Batılıların inisiyatifiyle İran'la temas kurma çabaları gelişmiştir.

Avrupa için Türk tehdidi, Osmanlı hükümdarı II. Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra o dönemde deniz alanında güçlü iki ülkeyi, Cenevizleri ve Venediklileri, Doğu denizlerinden kovmak için giriştiği uzun askeri seferlerle belirginleşmişti. Bu da 1463-1479'da vuku bulan ilk Türk-Venedik savaşını beraberinde getirmiştir. Osmanlının karadaki üstünlüğü Venediklileri açısından ikinci bir cephenin oluşturulmasını zorunlu kılmıştı. Böylece iki olağanüstü büyükelçi, Giosafat Barbaro ve Ambragio Contarini, Türkmen kabilesi Akkoyunluların başı ve İran hükümdarı Uzun Hasan'ı Türklere karşı savaşmaya teşvik etmek için 1473'te İran'a gönderilmişlerdi. Bu da çok kötü bir tavsiye olacaktı, çünkü aynı sene Uzun Hasan unutulmaz bir muharebede yenilecek ve Akkoyunluların gücü geri dönüşü olmayan bir çöküşe geçecekti. Ancak bu olay, doğudan gelecek büyük ipek ve baharat ticaretini gerçekleştirmek için Osmanlı engelini aşacak yeni yollar keşfetmenin zorunluluğu karşısında Venedikli ajanların 15. yüzyılda İran'da yürüttükleri faaliyetlerine engel olmayacaktı.

Akkoyunluların savaş alanında aldıkları darbe, bölgenin son kabile gücünün yavaş yavaş parçalanmasına ve Safevi devletinin kuruluşuna götürürken Portekizliler Hindistan'a giden yeni bir yol keşfetmekteydiler. Portekizliler Hint kıtasıyla ilk temaslarından sonra gözlerini İran Körfezine yönetmişler ve Albuquerque, 1515'de aynı isimdeki küçük bir boğazın denetimini elinde tutan Hürmüz adasını işgal etmişti. O dönemde Safevi devletinin kurucusu Şah İsmail, İran topraklarının tümü üzerinde hâkimi-

yet sağlamaktan henüz uzaktı ve Türklere karşı yaptığı mücadelede büyük bir yenilgiye uğramıştı. Safevi İmparatorluğu aynı zamanda İran körfezinde düzeni sağlayacak kadar güçlü bir donanma gücüne asla sahip olamayacaktı. Yine de Albuquerque bir elçilik heyeti göndererek Şah İsmail'i gözetmiş ve Hürmüz'ün fethini bildirerek benimsetmişti. İran-Portekiz ilişkileri, Osmanlı tehdidi altında 15. yüzyıla kadar devam edecekti. Portekizliler, Türklerin 1538'de Aden'i ele geçirmelerinden ve Osmanlı donanmasının Diu'yu kuşatmasından sonra da Şah Tahmasp'a top ve ateşli silah ikmalini sağlayacaklardı.

Hiç beklenmeyen yollarla temas kurmuş olsa da, İran'la ilgilenen üçüncü Avrupa gücü İngiltere olmuştur. İngilizler, 16. yüzyılın ilk yarısında Güney denizleri üzerindeki İspanyol ve Portekiz üstünlüğü nedeniyle Kuzey denizlerinden geçerek Çin'e giden bir yol keşfetmeye çalışmışlardı. Bu da onları doğal olarak Arkhangelsk'e ve oradan da Büyük Moskova Dükü'nün topraklarına götürmüştü. Korkunç İvan'la yapılan anlaşmalar onlara Volga ve Hazar Denizi yolunu açacaktı. Böylece 1562'de Anthony Jenkinson I. Elizabeth'in Şah Tahmasp'a gönderdiği mektuplarla birlikte Kazvin'e ulaşacaktı. Bu girişimin sonucunda 1578'dan itibaren Osmanlıların bölgeyi fethetmesine kadar Şirvan'da, yani günümüz Azerbaycan'ında bir İngiliz tüccar kolonisini yer alacaktı.

İngilizlerin açtıkları yolu Ruslar da takip edecek ve Korkunç İvan'ın ilk elçisi 1567'de Şah Tahmasp ile görüşecekti. Her iki güç kısa bir zaman sonra Hazar Denizi kıyılarında komşu haline gelecekler ve Safevi hükümdarları dönemi boyunca barışçıl ilişkiler sürdüreceklerdi. Fakat bu hükümdarların düşüşünden sonra Büyük Petro'nun 1722'de [Derbent ile Bakû'yu ele geçirmesiyle] Rus İmparatorluğu onun hükümdarlığı boyunca İranlıların aleyhine güneye doğru yayılmaya girişecekti.

Büyük Şah Abbas'ın 1587'de tahta çıkması ve bir sonraki asrın başlarında Osmanlılara tattırdığı yenilgiler Batılıların umutlarını canlandıracaktı. İmparator II. Rudolf, 1602'de ittifak kurma amacıyla İran'a bir büyükelçi gönderecek, fakat bu bahtsız girişimde Georges Tectander haricinde herkes ölecekti, o da Şah Abbas'la görüşüp ülkesine dönecek ve hatıralarını kaleme alacaktı. Aynı şekilde o dönemde İspanya ve Portekiz kralı –iki taht

1580'de ve 1640'ta birleştirilmişti– II. Felipe İran'la tekrar temas kurdu. Isfahan'da 1602'de Augustinus tarikatının kurduğu ilk Katolik misyonu o döneme aittir. Bu İberik güç ile İranlılar arasındaki ilişkiler yine de bulutsuz geçmeyecekti: Şah Abbas'ın hükümdarlığının sonları ilk çatışmaya ve 1622'de Safevilerle İngilizler Portekizlileri Hürmüz'den kovma konusunda anlaştıklarında İran'ın Avrupalı bir güçle ilk ittifakına şahit olunacaktı. Bu olay, Portekiz gücünün Hint Okyanusundaki gerilemesinin ve İngilizlerle Hollandalıların başarısının başlangıç noktası olmuştur. İngilizler 1515'te yeni adıyla Bender Abbas, eski adıyla Gomron limanında bir ticaret merkezi kurmuşlardı; Hollandalılar 1620'de onları takip edecekti.

17. yüzyılın başlarında birçoğunun tezat teşkil ettiği birkaç olgunun buluştuğu İran'a duyulan ilginin yenilenmesine şahit olmaktayız. Bu dönemde İran toprakları büyük Doğu ticaretinin imtiyazlı geçiş yerlerinden biri değildi, aksine Madagaskar'dan Maluku'ya [Molukka] uzanan ve Portekizlilerin, Hollandalıların ve İngilizlerin –ki bunlara daha sonra Fransızlar da katılacaktı– paylaşamadıkları Hint Okyanusunun etki havzasının yalnızca bir eki, bir alt ürünüydü. Bu büyük oyunda İran, kilit nokta olmaktan çok uzaktı; çeşitli Doğu Hindistan Kumpanyaları için bir pazar olmadan önce ipek, yün ve bazı renklendirici veya ecza ürünleri gibi Avrupa'ya taşınan egzotik ürünlere sadece ek ürünler sunmaktaydı. Böylece ilk zamanlarda kumpanya gemilerinin taşıdıkları Uzakdoğu ve Hint ürünlerinin pazarı ve ardından da Avrupa'nın mamul ürünlerinin pazarı olacaktı.

İşte Şah Abbas'ın siyasi vizyonu bu jeopolitik konumda yer alıyordu. Doğuda Kırım'dan Kızıldeniz'e uzanan Osmanlıların oluşturduğu yıkılmaz duvarla ve sıcak denizler üzerindeki Avrupa egemenliğiyle bunalan ve ister istemez parçalanmaya ve yok oluşa sürüklenecek olan Safevi İmparatorluğu ancak bir kabilevi-feodal güç olarak hayatta kalmaya mahkûmdu. İran bu nedenle imparatorluk hazinesinde biriken zenginliklerle yatırım yapmaya, fazlalıkları dış piyasalara doğru akıtmaya ve böylece merkezi erki güçlendirerek sermayeyi elde etmeye mecbur kalmıştı. Şah Abbas amacına ulaşmak için aynı anda birkaç hedefi takip etmişti. Bir yandan topraklarına, geniş ve misafirperver kervansaraylarla donatılmış, geçtiği yerler iyi belirlenmiş bütün yollarında güvenliğin hâkim olduğu düzenli ve uygarlaşmış

bir devlet görünümünü vermeye çalışmıştı. Diğer yandan da hükümetinin memurları yabancılara karşı –Osmanlıların kuşkucu yaklaşımlarıyla ve küçümsemeleriyle tezat oluşturan– bir iyi niyeti her zaman sergilemişlerdi. Öte yandan İranlı yüksek mevki sahibi kişilerin daha gönül okşayıcı karakterleri ve özellikle de şaraba düşkünlükleri Avrupalıların İran topraklarına uyum sağlamalarında büyük rol oynamıştı. Büyükelçilerin ve hatta ülkesinin otoritelerinden birkaç mektup alıp kendine elçi diyen herkesin İran topraklarına yaptığı yolculuklarda ve Isfahan'da kaldıkları süre boyunca masrafları tamamen devlet tarafından karşılanmaktaydı. Son olarak da hükümdar, istekte bulunan kumpanya temsilcilerine ve tüccarlara kolaylıkla muafiyet ve imtiyazlar tanımaktaydı. Öte yandan şahlar Avrupalı güçlere çoğu zaman büyükelçiler göndermeye çalıştılar, fakat bu elçiler her iyi Müslüman için bir günah bataklığı olan bu Batı topraklarında her defasında trajik-komik olaylara bulaşıp, Avrupa saraylarında İran imparatorluğuna yakışır bir temsil teşebbüsünü içler acısı bir şekilde batırmışlardı. Müslüman kullarının diplomatik niteliklerinin ve ticari dehalarının noksanlığından cesareti kırılan Şah Abbas ve halefleri, imparatorluğun imtiyazlı ulakları ve tellalları olmaları için Ermeni topluluğunun en girişken üyelerine başvurmuşlardı.

Şah Abbas'ın ve haleflerinin gayretleri, Türklerin imajının tersine daha pozitif bir İran imajı oluşturarak İran ile Avrupa arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmişti. 17. yüzyıl boyunca hiçbir Avrupa ülkesi Isfahan sarayında sabit bir temsilci tutmamış olsa da, bu unvan çoğu zaman dini misyonların başkanları tarafından yarı resmi olarak kullanıldığından devletlerin ve kumpanyaların gönderdikleri ziyaretçiler çoğalmıştı. Bazı Kuzey Almanya şehirlerin İran'la ticaret yapma teşebbüsü, Holstein dükünün 1637-1638'de gönderdiği bir misyonla somutlaşmıştı; bu misyonun kâtiplerinden olan Adam Olearius bize çok ilgi çekici bir anlatı bırakmıştır. Avrupa uluslarının sergiledikleri bu girişimlerde tek eksik güç Fransa'ydı.

Akdeniz veya Atlas Okyanusu kıyılarına sahip diğer Avrupa ülkelerine nazaran Fransa'nın sömürgeci bir imparatorluk olma isteği çok geç dönemde ortaya çıkmıştır. Bu istek Richelieu döneminde su yüzüne çıkacak ve Colbert döneminde de gelişecekti. Richelieu 1630'da İran'a bir büyükelçi

göndermek istemiş fakat teşebbüsü başarısız olmuştu. Danışmanı Peder Joseph daha şanslı oldu ve dini misyonların gelişmesine yönelik teşebbüsleri çerçevesinde üç Kapüsen peder, Gabriel de Paris, Juste de Beauvais ve Pacifique de Provins, 1628'de Isfahan'a ulaşmış ve ardından Isfahan'a bir misyon açma izni almak için sarayın bulunduğu Kazvin'e geçmişlerdi. Muhtemelen İran'a yerleşen ilk Fransızlar arasındaydılar ve Peder Pacifique'in yazdığı ve 1631'de Paris'te yayınlanan küçük bir anlatı kuşkusuz Safevi İran'ıyla ilgili ilk Fransız seyahatnamesidir.

İran'a ilk yolculuğunu 1632'de gerçekleştiren ve ardından onu 17. yüzyılın en ünlü Doğu seyyahlarından biri yapacak beş yolculuk daha yapan coğrafi harita tüccarının oğlu genç bir Protestan olan Jean-Baptiste Tavernier'nin bu yönde sergilediği eğilimin kaynağında belki de aynı Peder Joseph yer alıyordur.

1644'de Isfahan'daki Kapusenlerin misyonuna sıra dışı bir kişi gelmişti: Peder Raphael de Mans. 1696'daki ölümüne kadar burada yaşayacak olan Mans ülkeyle ilgili tecrübesinden ve çeşitli dillere hâkim olmasından dolayı bu dönemde İran'a yolculuk yapan insanların temel bilgi kaynağı ve Isfahan'a gönderilen bütün Fransız misyonların gizli eli olacaktı. Peder Raphael'in gelişinden az bir süre sonra başka bir Kapusen, Peder Gabriel de Chiron da Tebriz'de bir misyon kuracaktı. Cizvitlere gelince bu tarikat mensupları da 1660'lı yılların başlarında Isfahan'a geleceklerdi.

Böylece Fransa'da İran'a yönelik gerçek bir ilgi yavaş yavaş oluşmaya başlayacaktı. Bu ilgi Colbert'in bakan oluşuyla ve Fransız Doğu Hint Kumpanyasının kurulmasıyla 1660'lı yıllarda doruk noktasına ulaşacaktı. Colbert, Peder Raphael'e *L'Etat de la Perse en 1660* (1660'ta İran Devleti) başlığını vereceği ve ancak 1890'da yayınlanacak olan raporu kaleme almasını emretmişti. Kapusen peder, bu raporda biraz kişisel biçimde ama oldukça basiretli bir şekilde bütün İran olmasa da Isfahan'ın örf ve âdetlerini tasvir etmişti. 1668'de vefat eden Gabriel de Chinon tarafından hazırlanan bir başka rapor da aynı dönemde kaleme alınıp 1671'de Lyon'da basılacaktı. Bu dönemin en önemli seyahatnameleri Pietro della Valle, Adam Olearius ve Garcias da Silva Figueroa'a aitti ve her biri tam olarak 1663-1664, 1666 ve 1668'de tercüme edilip yayınlanacaklardı. Bu son tarihte bir Fransız sey-

yahının, 1658-1660'da İran'a yolculuk eden Poullet'in seyahatnamesi yayınlandı. Böylece eskiden bilinmeyen bir ülke hakkında yoğun bir bilgi bir anda ulaşılabilir hale gelmişti.

Tek kuruşu olmadan yola çıkan ve İran şahının imtiyazlı tüccarı ve içki âleminin dostu olmayı başaran Tavernier'nin açık açık sergilenen zenginleşmesi kuşkusuz bu girişimlere yol göstermişti. Gerçekten de bazıları İran'a gitmek için o ülkenin moda haline gelmesini beklememiş ve saatçi, arkebüzcü, kuyumcu Lyonlulardan oluşan küçük bir tüccar grubu 1648'de Isfahan'a ulaşmıştı; bunların arasında İsaac Boulet de l'Estoile bulunmaktaydı ve bu kişinin oğlu Louis, Fransız Doğu Hint Kumpanyasının ilk temsilcisi olacaktı. Aslında İran'a yeni bir yolculuk dalgası yaratan bu kumpanyanın kurulması olmuştur. 1663 yılının sonlarında ve kumpanyanın kurulmasından birkaç ay önce beş yolculuk yapan ve otuz yılını seyahatlerle geçirmiş Tavernier altıncı ve sonuncu yolculuğu için yola çıkarken, Türkiye'ye ve Mısır'a yaptığı yolculuklarını anlatan bir kitap yayınlamış olan Thévenot da ikinci yolculuğuna girişmişti. İşte tam bu anda Tavernier gibi Protestan olan Parisli mücevherci Pierre Chardin mücevherlerini İran sarayına satmak üzere o sıralar yirmi iki yaşındaki oğlu Jean'ı, Raisin adında bir tüccar eşliğinde gönderdi.

Bu dönemdeki birçok seyyah hakkında olduğu gibi Jean Chardin hakkında kendisinin kendisi hakkında anlatmak istediklerinden ve çağdaşı olan seyyahların metinlerinde ve arşivlerde bulunan kırıntılardan başka bir şey bilmiyoruz.

Biyografları, kütükleri karıştırarak Daniel Chardin adındaki dedesinin Sainte-Marie-aux-Mines'de tüccar olduğunu öğrenmişlerdi. Aynı adı taşıyan babası, Rouen'dan bir tüccarın kızı olan Jeanne Guiselin ile Charenton Kilisesi'nde Mayıs 1634'de evlenmişti. Yine Charenton'da 26 Kasım 1643'de Jean'ın doğumu kaydedilmiş. Daha sonra 1664'de "kara yollarıyla" gittiği ve 1666'da ulaştığı İran'a yaptığı ilk yolculuğa 1664'te başladığını öğrenmek için seyahatnamenin 1686 ve 1711 tarihli baskılarının önsözlerine bakmak lazım. Hangi yolları kullandığını bilmediğimiz gibi neden yolculuğunun bu kadar uzun sürdüğünü de bilmiyoruz.

Yine de Thévenot gibi Tavernier de farklı yollar kullandıkları aynı yolculuğu bir yılda tamamlamışlardı. Thévenot Mısır, Suriye, Kuzey Mezopo-

tamya ve Bağdat yolu üzerinden gitmişti; Tavernier de İzmir'e deniz yoluyla gitmiş ve oradan Tokat, Erzurum, Erivan'dan geçerek Tebriz'e giden kervan yolunu kullanmıştı. Bu durumda Chardin'le, Raisin'in Paris'ten 1664 yılının sonunda ayrıldıklarını ve sarayın bulunduğu Kazvin'e 1666 yılının başında vardıklarını varsayabiliriz. Burada iki Fransız ulağıyla, kralın temsilcisi Nicolas Claude de Lalain ve Fransız Doğu Hint Kumpanyasından Mösyö Mariage ile karşılaşmışlar. Her ikisi de kumpanya adına imtiyazlar elde etmek için İran şahına ve Hindistan imparatoruna 1664 yılının sonlarında gönderilmiş beş büyükelçiden oluşan bir gruba mensuplardı. Diğer beyefendiler de kralın temsilcisi Mösyö La Boullaye le Gouz ve kumpanya adına da Mösyö Dupont ve Mösyö Beber'di. Bu elçilik 13 Temmuz 1665'de Isfahan'a varmış ve burada saray mensuplarının Mazenderan'dan dönmesini beklemişti. 12 Eylül'de Şah Abbas tarafından kabul edilmişler, Bender Abbas'ta alınan gümrük vergilerinden kumpanya mallarını muaf tutan bir buyruk elde etmişlerdi. Daha sonra La Boullaye, Beber ve Dupont Hindistan yolunu tutacaklardı, Dupont yolda Şiraz'da vefat edecek ve diğerleri Hint [Babürlü] imparatoru Evrengzip'den 11 Ağustos 1666 tarihli bir buyruk ve kumpanyanın Surat'a yerleşme iznini elde edeceklerdi. Lalain'e ve Mariage'a gelecek olursak, onlar da kumpanyanın vekillerine izin belgesi elde etmek için sarayla birlikte İran'ın kuzeyine gideceklerdi. Burada Chardin ve Raisin'le karşılaşacaklar ve saraya hediyeler vermek için iki tüccardan borç para alacaklardı ve böylece onlar sayesinde kumpanyanın ihtiyaçları için Şiraz'ın şarap monopolünü elde edebileceklerdi.

Peder Raphael'in Halep elçisi Baron'a yazdığı mektuplardan Chardin ve Raisin'in şaha 3 bin tümen, yani 135 bin Tours lirası veya 13.500 Louis altını değerinde mücevher sattıktan ve kendilerini vergilerden muaf tutan kraliyet mektupları elde ettikten sonra Isfahan'a 1 Haziran 1666'da vardıklarını öğreniyoruz. Ardından ekim ayında Lalain, Mariage ve Louis de l'Estoile ile birlikte Bender Abbas'a doğru yola çıkmışlar. Nisan 1667'de Hindistan'dan dönen Thévenot ve Tavernier ile karşılaştıklarına ve kışı burada geçirdiklerine göre belki de yılın son aylarındaki Hindistan'a geçiş zamanını kaçırdılar. Üç yolcu, Bender Abbas yakınlarında mayıs ayının başlarında Lalain'in vefatına şahit olmuşlar. Chardin ve Raisin [Gucerat

yakınlarındaki] Surat'a götürecek olan deniz yolculuğunu yapmak için uygun mevsimi beklerken deniz kıyılarında öldürücü sıcaklardan kaçmak için Persepolis'in kalıntılarını gezdikleri Şiraz'a doğru çıkmışlar. Bu deniz yolculuğunu Kasım 1667'de gerçekleştirmişler ve ertesi yılın başlarında Surat'a varmışlar. 1668 yılının neredeyse tamamı Hindistan'a ayrılmış, fakat Chardin Hindistan'da yaptığı geziler hakkında sözü fazla uzatmaz. Yine de 1669'da tekrar İran'a geldiğini ve burada altı ay kaldığını söylüyor. Aynı şekilde dönüşte hangi yolu takip ettiğini bilmiyoruz, fakat büyük bir ihtimalle en kısa yolu takip etmiş olmalı, çünkü 1670 yılının ilkbaharında Paris'e ulaşmıştı.

Bu seyahati esnasında, dönüş yolunda Chardin bilgiler toplayacak veya daha doğrusu bir elyazmasını tercüme edip 1671'de Paris'te *Le Couronnement de Soleimaan, troisième roi de Perse et ce qui s'est passé de plus mémorable dans les deux premiers années de son rènge* (İran'ın üçüncü kralı Süleyman'ın taç giymesi ve hükümdarlığının ilk iki yılında hatırlanmaya değer olaylar) adıyla yayınlayacaktır. Süleyman 1666'da tahta çıktığına göre, bu eserde anlatılan olaylar 1668'e kadar uzanıyor olmalı.

Chardin, ilk yolculuğunun başarısı, Protestanlar üzerindeki baskıların artması ve onu çoktan ele geçirmiş olan seyahat düşkünlüğü bir araya gelince Fransa'da on beş ay kaldıktan sonra ciddi olarak yeniden yola düşmeye karar vermiştir. Bu kez muhtemelen yolculuk planları daha büyük bir titizlikle yapıldı. 1666'dan 1675'e kadar kumpanyanın kayıt defterlerinde hissedarlar arasında yer alan babası Daniel Chardin, Mazarin'in kâtibi François Lescot'dan dul kalan, "ünlü bir tüccar" olduğu kadar sanat meraklısı Madam Lescot'yla ortaklık kurar. Bu hanımın adı, aynı zamanda kumpanyanın hissedarları listesinde "tuhafiye tüccarı" olarak da yer alıyor. Daha önce de ortakları olan Raisin yine yolculuğa katılmış ve 200 bin Tours lirasından daha yüksek bir değerdeki kuyumculuk ürünlerini bir araya toplamışlar. Chardin Paris'ten 17 Ağustos 1671'de ayrılmış, Raisin ise ondan önce İtalya'ya zaten ulaşmıştı. İki ortak 10 Kasım'da İzmir'e gitmek üzere Livorno'da buluşmuşlar.

Böylece yaklaşık iki yıl sürecek olan ve eserin bu ilk bölümünün konusunu teşkil edecek uzun bir macera başlamış. Bu yolculuk esnasında üç

farklı yerden geçilmiş ve bunlar çeşitli şekillerde tasvir edilmiş: Osmanlı İmparatorluğu, Gürcistan ve İran.

Eserinin merkezi olarak bilhassa İran'ı seçen Chardin Osmanlı İmparatorluğu hakkında genel bir bilgi verme iddiasında değil. Böylece onun eserinde Türkiye'ye yapılan yolculukların klasik şemasının bin kez tekrarlandığı sıradan bilgilere rastlamıyoruz: İstanbul'un tasviri, sarayın ve imparatorluğun siyasi kurumlarının tasviri, İslam dininin ve Yunan ve Ermeni azınlıkların dinlerinin anlatımı. Bunlardan hiçbiri bu metinde yer almıyor. Buna karşılık kapitülasyonların yenilenmesi konusunda Fransız-Osmanlı müzakerelerinde Edirne'de Osmanlı sarayında bulunmasını fırsat bilerek bu 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'yla Hıristiyan Avrupa'nın ilişkileri hakkında bir genel bakış sağlıyor.

Chardin'in bu bölgeye yaptığı yolculuk, çeyrek yüzyıl süren –1645'ten 1669'a kadar– Girit'in fethi için Türklerin Venediklilere karşı yürüttükleri uzun ve kanlı savaşın sonuna denk geliyor. Çöküşüne ulaşmış bir Akdeniz gücüne karşı Türklerin kazandıkları bu savaş, aynı zamanda artık 17. yüzyılın Avrupa'sındaki teknik gelişmelerin korkunç etkililiği karşısında soluksuz kalmaya başlayan Osmanlı gücünün de sınırlarını göstermekteydi. Türklere birkaç bin kurbana mal olan uzun Kandiye (Heraklion veya İraklion) kuşatması, silah ve istihkâm sanatındaki gelişmelerin Osmanlının ilerlemesini durdurabileceğini kanıtlamıştı. Böylece 1669 tarihli zorlu zafer, Viyana surları karşısında 1683 yenilgisinin de habercisiydi. Yine de 1669'da hâlâ yayılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu, korkulduğu kadar da göz dikilen devasa bir güçtü. Ve Almanlara karşı Türklerin geleneksel müttefiki olan, ancak Girit savunmasına bir birlik göndererek Hıristiyan dayanışmasına katılma refleksine boyun eğen Fransa, Babıâli'ye yeni büyükelçi olarak Nointel Markisini gönderiyor ve ilişkilerini yenilemek için acele ediyordu.

Aslında Fransa-Türkiye kavgası çok daha karmaşıktı, ama Chardin yalnızca bunun genel hatlarını vermiştir ve bu noktada verdiği bilgiler eksiksiz olduğu kadar doğrudur, bunlara eklenecek bir şey de yoktur. Zaten Hammer, klasikleşen eseri *Histoire de l'Empire ottoman*'da (*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*) bu dönemi anlatmak için Chardin'e ve d'Arvieux ve Galland gibi diğer seyyahlara fazlasıyla başvurmuştur. Yine de kanaatimizce

Chardin'i burada özel kılan nokta olayların basit aktarımından ziyade yorumlarındadır. Seyyahların metinlerinde olduğu kadar, resmi veya gayriresmi raporlarda şu veya bu olay kendinden geçmiş bir sultanın, hırçın bir haremağasının, tamahkâr bir vezirin veya fanatik bir müftünün kaprisleri olarak aktarılırken, Chardin, muhtemelen var olan bütün faktörlerin ötesinde üç kıtaya uzanan ve içte ve dışta son derece karmaşık sorunlarla mücadele eden gerçek bir imparatorluk politikasını ortaya çıkarmayı başarmıştı. Genç sayılacak ve İstanbul'dan sadece geçmekte olan bir tüccarın çoğu zaman kendi döneminin kalıplaşmış fikirlerinin ters yönündeki olayları kavrayabilmesi çok şaşırtıcıdır. Chardin, muhtemelen d'Arvieux veya balyos –Venedik büyükelçisi– gibi Osmanlı siyasetinin yaşlı yolcularıyla uzun uzun konuşarak bu izlenimleri elde etmiş olabilir, bu da bunların değerini yalnızca arttırır.

Gürcistan'la ilgili olarak sorun daha farklı bir şekilde ortaya konulmuş. Burada Batı için yeni bir ülke söz konusu. Rusların gönderdikleri elçilik haricinde hiçbir elçilik 18. yüzyıldan önce oraya gönderilmeyecekti ve tanıklık bırakan çok az seyyah oradan geçmişti. Bu ülkeyle ilgili yegâne bilgi kaynakları Megrelya'da 1630'da kurulan Teatin misyonerliği ve 1640'tan itibaren Tiflis ve Gori'ye yerleşmiş Kapusenler'dir. Muhtemelen bu ruhbanların sundukları bilgiler, bu ülkenin dilini bilmeyen, tarihiyle ve yapılarıyla ilgili hiçbir ön bilgiye sahip olmayan Chardin'in de tek kaynağıydı. Böylece yazarımızın Gürcistan'a dair anlattıklarının iki yönü var: fazlasıyla hareketli geçen kendi yolculuğunun ve maceralarının hikâyesi ve yakın tarihle ilgili kısa bilgiler. Bu iki yön başarıyla kimliğini muhafaza etmeye çalışan, iki güçlü komşusu –İran imparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu– arasında sıkışıp kalmış –daha sonra bunlara Rus İmparatorluğu da eklenecektir– hem uysal hem de yabani bir ülkenin renkli görüntüsünü sunarak birbirini tamamlıyor. 19. yüzyılın ortalarında M.-F. Brosset'nin çok ayrıntılı Gürcistan kroniklerinin yayınlanmasından sonra, her ne kadar Brosset belli ayrıntıları doğrulamak için sık sık Chardin'e başvursa da yazarımız önemini büyük ölçüde yitirmişti. Ancak çalışması, günümüzde de hâlâ olduğu gibi, Gürcistan'la ilgili neredeyse hiçbir şey bilinmeyen kendi dönemi için çok faydalıdır. Gerçekten de ormanlarda ve dağlarda kaybolmuş küçük krallık-

ların, İmireti Prensliğinin ve diğer Shakespeare kahramanlarına benzeyenlerin çözümsüz hikâyeleri, karmaşıklığından dolayı o dönemin Gürcü toplumunu anlamamız için vazgeçilmez bir arka fon oluşturuyor. Chardin'in aktardıklarından ve dipnotlarımızdan İmiretili III. Bagrat'ın maceralarını çözmek veya Kahetili Teymuraz'ın kaderini anlamak için gerekli gayreti sarf etmeyen okur, yine de bu isme layık feodal bir toplumun olmazsa olmaz arka fonunu oluşturan kan, öfke, aşk ve ihanet kısmını hatırlayacaktır.

Bununla beraber bazı Gürcü tarihçilerinin gözünde Chardin'in iftira atıyormuş gibi görünmesi metnin bu özelliğinden kaynaklanmıştır. Aslında anlattıklarının hiçbiri kroniklerde aktarılanlarla ciddi bir çelişki arz etmiyor ve amansız iki komşu ülke tarafından utanmadan manipüle edilen ve sömürülen feodal bir toplum için abartılı görünmüyor; bir türlü onu uslandırmayı başaramayan bu iki güç, ülkeyi boyunduruk altında tutmak ve haklı olarak yüceltilen ünlü "Gürcü kanı"yla haremlerini ve saraylarını beslemek amacıyla bu ülkedeki anarşiyi kurnazca sürdürmüşlerdi. Aslında Chardin'in anlattıklarında çok belirgin olarak ortaya çıkan bu toplumun özgünlüğü, Chardin'i eleştirenleri ona minnet duymaya götürmeliydi.

Son olarak bu kısımda yer alan ve Erivan'da başlayan İran'la ilgili hikâye –Tavernier ve Tournefort'un tersine Chardin, eserinin boyutlarını göz önünde bulundurursak Ermenilere pek ilgi duymamıştır– temel konuya bir giriş niteliği sunuyor. İlki önce Erivan'dan Tebriz'e ve buradan da Isfahan'a yaptığı yolculuğun coğrafi bir ön bilgisini vermiş ve metne İran toplumunun şu veya bu yönüyle ilgili görüşlerini de serpiştirmişti. Günlük olayların arasına şu veya bu sorunla ilgili birkaç sayfalık ve hatta bazen birkaç bölümlük parantezlerin açıldığı günlük şeklindeki eserin tarzını da ortaya koyuyor. Böylece Erivan'da bulunma bahanesiyle evlilik, fahişelik, Yeni Yıl kutlamaları ve İran yazışma âdetleri hakkında fikir yürütmeler sunuyor.

Yazar 24 Haziran 1673'de Isfahan'a varıyor ve anlatının bu kısmı, burada yıl sonuna kadar sürecek ikametinin günlüğüyle son buluyor. İşlenen konular sarayla pazarlıkları ve Isfahan'a gelen büyükelçilikler aracılığıyla İran-Avrupa ilişkileri hakkındadır. Burada yine Protestan oluşundan ve daha önceki İngiliz Hint Kumpanyasıyla yakınlığından dolayı Fransız elçi-

liğinin bahtsızlıklarıyla ilgili anlatısı yanlı olarak gösterilmeye çalışılmıştı. Yine de anlatılan olayların hiçbirine itiraz edilmemiştir. Fransız Kumpanyasının XIV. Louis'ye sunduğu raporda aynı elçilikle ilgili aşırı övücü anlatı çok daha kuşkulu ve gerçeklerden uzak görünüyor.

Voyage de Paris à Ispahan'un birinci baskısında yer alan ve burada verdiğimiz anlatı 31 Aralık 1673'de son buluyor. Fakat 1811 baskısının VIII. ciltten itibaren buradaki haliyle "*Voyages*"ın devamına bir bakalım; aradaki kısım *Description de la Perse* (İran'ın Tasviri) için ayrılmıştır. Chardin 2 Şubat 1674'de Bender Abbas'a doğru yola çıkmıştı. Yolda Persepolis'i gezmiş ve burayla ilgili birkaç resmin eşlik ettiği yüz sayfaya yakın çok ayrıntılı bir anlatı bırakmış ve nihayet 12 Mart'ta İran körfezine varmış. Hindistan'a gitmek için gemi olmadığı ve yazı bu bölgede geçirmek istemediği için tekrar geriye dönmüş ve yolda ciddi şekilde hastalanmış. Ertesi yılı da bu şehirde geçirmiş ve 18 Mayıs ile 7 Ekim arasında Şah Süleyman'la ilk kez bizzat görüşeceği Kazvin sarayına gitmiş. Tavernier'nin bir önceki hükümdar II. Abbas'la içki âlemlerine bakarsak, Chardin'in görüşmesi geç kalmış ve yüzeysel bir görüşme olmuştur. Bu farklılık, Chardin'in bir önceki seyahatinde görüştüğü anlaşılan merhum şahın daha gönül okşayıcı karakterinden kaynaklanır.

Isfahan'a dönen Chardin, Bender Abbas'a doğru yola çıkar ve oraya 22 Kasım 1675'de varır. Anlatı burada biter. Ancak Giriş'teki söylenenlerden Chardin'in 1677'de ve bu yılın muhtemelen sonlarına doğru Bender Abbas'tan ayrılıp Surat'a gitmek için yola çıktığını bilmekteyiz. Yazar yine Giriş kısmında bize bir "İran Coğrafyası ve İran Tarihine Kısa bir Bakış" sunacağını vaat eder. Ancak yazarın İran'da yaşadıklarını anlatan ve her zamanki gibi tarihsel ve coğrafik bilgileri serpiştirdiği bir günlüğü başka bir kısım için sakladığı ve bu kısmın hiç gün yüzüne çıkmadığı veya daha sonra kaybolacak bir elyazması şeklinde kalmış olması muhtemeldir. Birkaç olay bu her iki varsayımı destekleyebilir. Tavernier ve başka ünlü seyyahlar gibi Chardin'in de yazı işleriyle ilgilenen bir redaktörü vardı, bu kişi de akademisyen Charpentier'ydi. Charpentier eserin tamamen basıldığı 1711'den çok önce 1703'de ölmüştü. Redaktörsüz kalan Chardin eserin bu kısmında kalmış olabilir. Diğer yandan elyazmalarının ve yine Giriş kısmında haber

verilen, 1770'den sonra (torunu Sir Philip Musgrave'ın getirene ödül sözü vermesiyle) bulunarak esere eklenip 1776'da basılan "Kutsal Metnin Çeşitli Yerlerine Dair Notlar" adlı çalışmasının vefat ettiğinde açık artırmayla satıldığını biliyoruz.

Anlatının devamının olmaması, yapılan yolculuğun son kısmını karanlıkta bırakmakta ve Jean Chardin'in Royal Society'nin ortaklarından ve Hollanda'da İngiliz Doğu Hint Kumpanyasının temsilcisi Sir John Chardin'e dönüşmesinin gizemini korumakta. Az çok mantık yürüterek 1678 başlarında Surat'a vardığını ve 1679'da deniz yoluyla Ümit Burnu'ndan geçerek Avrupa'ya dönmek için Hindistan'dan ayrıldığını varsayarsak, neden Fransa'ya uğramadan İngiltere'ye gittiğini ve neden oraya vardıktan bir hafta sonra 17 Mart 1681'de II. Charles tarafından asil ilan edildiğini bilmiyoruz. Kendisi yaptığı bu ikinci vatan seçimini Fransa'daki Protestanların üzerine yıldırım gibi düşecek baskıların ön belirtisiyle açıklamıştı. Bu hızlandırılmış ve teşekkür mahiyetindeki asilleştirme olayı olmasaydı bu cevap tatmin edici olurdu. Bu durumda varsayımların akışı şu şekildedir: verdiği hizmetlerin karşılığı olarak ona asillik mertebesi verilmiş olmalı; bu hizmetler de olsa olsa Hindistan'da ve Sir John'un daha sonra kariyerini sürdüreceği İngiliz Kumpanyasına verilmiş olmalı. O dönemin Hint ticareti bağlamında bu hizmetler Fransız Kumpanyasına mutlaka doğrudan veya dolaylı olarak zarar vermiş ve bu yüzden de Chardin Fransa'ya uğramadan doğrudan İngiltere'ye gitmiş olmalıdır.

Sömürge arşivlerinde muhafaza edilen Fransız Kumpanyasıyla ilgili belgeler bu dönem için Chardin'den hiç bahsetmiyor. Bu da –her ne kadar bu arşivler tutarsız görünse de– Chardin'le ilgili bilgi olsa bile, bunun Fransa'ya rapor edilmesine gerek bulunmadığı yargısına varıldığını gösteriyor. Buna karşılık Hindistan İngiliz imparatorluğunun temelini oluşturan İngiliz Kumpanyasının arşivlerinin Chardin'den bahsetmemesi mümkün görünmüyor. Bu arşivlerin korunduğu India Office'te yapılacak bir araştırma bu gizemi açıklamak için gerekli görünüyor, elbette gizem diye bir şey varsa...

Her ne olursa olsun İngiltere'ye yerleştikten sonra Chardin'e çok parlak bir kariyerin yolları açılmıştır. Oraya vardıktan kısa bir süre sonra –o dönemde otuz sekiz yaşındadır– Normandiya parlamentosundan bir da-

nışmanın kızıyla, kendisi gibi Londra'ya iltica etmiş olan Esther Peigné ile evlenmiş; ardından saray mücevheratçısı olarak atanmış. Ertesi yıl Royal Society'nin ortağı olmuş ve 1684'te birkaç yıl Doğu Hint Kumpanyasının temsilcisi olarak kalacağı Hollanda'ya bizzat kralın özel elçisi olarak gönderilmiş. Londra yakınlarında kendi topraklarında 26 Ocak 1713'te, arkasında iki oğlan ve iki kız çocuk bırakarak vefat etmiştir.

İran'ın tasvirini içeren daha eski bir yayına, eserin ve yazarın daha ayrıntılı bir incelemesine gönderme yapmak gerekse de, şimdiden birkaç noktaya değinebiliriz. Anlatı boyunca derin bilgili insan kimliğiyle iş adamı kimliğinin tezat teşkil ettiğini hissetsek de, yazarın reformcu mezhebinin birleştiriciliğini ve iki yönün birbirini iyi tamamladığını fark edebiliriz. Eserinde ölçü ve ciddiyet aynı dönemdeki diğer yazarların metinlerine göre çok daha net bir şekilde ortaya çıkıyor. Onun eserlerinde ne Tavernier'nin megalomanisini, ne Thévenot'nun tevazusunu, ne de Tournefort'un üslup deneylerini bulmaktayız. Megrelya'da mallarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya geldiğinde bu tatsız maceralarıyla korkularını, Isfahan'da yaptığı pazarlıklar sırasındaki endişelerini anlatsa da, Doğuda oturan diğer Avrupalılara, özellikle de rahiplere karşı eleştirel bir dil kullanmıştır, bu da ona belli bir üstünlük sağlar. Aynı zamanda Farsçayı bildiğinden konu dışı tarihsel-coğrafi bilgileri aktardığında İran yazarlardan yararlanarak kendi döneminde hâlâ çok güçlü olan Yunan-Roma üstünlüğü mitine şu veya bu üstünlüğü veya buluşu Doğululara atfederek saldırmaktan kaçınmamıştır. Fakat asıl çarpıcı olan nesnel kalma çabalarıdır ve kendisine yabancı olan toplumlar ve insanlar hakkında değer yargılarından kaçınmasıdır. Bazen örneğin "Gürcülerin alçaklığı" gibi doğrudan ilgili olduğu konularda duygusal davransa da, kişisel yargılardan kaçınarak veya kitabı boyunca geliştireceği iklimlerin örfler ve toplumsal faaliyetler üzerindeki etkisi ilkesi gibi genel hipotezler çizmeye çalışarak İran sarayındaki acımasızlıkları ve keşfettiği örfleri soğuk bir kesinlikle aktarmıştır. Aynı zamanda araştırmacı bir kişiliğe sahiptir ve duygulardan kuşkulanıyor gibi görünmektedir. Örneğin çok kısa bir süre kaldığı için Hindistan hakkında hiçbir şey yazmadığını söyleyebiliyor. Ancak orada en az üç yıl kalmıştı; oysa başka yazarlar çok daha az bir süre kaldıkları bir yer hakkında ciltlerce kitap yazabilmişler.

1811'de yayınlanan VI. ve VII. ciltlerde yer alan Isfahan tasviri, "sahada" çalışarak, sorumlulara sorular sorarak ve cevaplarını yazılı olarak kaydederek mahalle mahalle yaptığı örnek araştırmanın bir meyvesidir, bu da o dönem için çok olağanüstü bir şeydir. Aynı zamanda yoğun bir şekilde yazılı İran kaynaklarını kullanmıştır. Verdiği tarihsel-coğrafi bilgilerin büyük bir kısmı, o dönemde Avrupa'da tanınmayan 14. yüzyılda yaşamış büyük İran coğrafyacısı Hamdullah Müstevfi'den geliyor, bununla beraber İran'ın dini ibadetlerinin uzun ve inceden inceye tasvirinde kendi izlenimlerine ve yorumlarına güvenecek yerde bu ibadetleri tasvir eden orijinal metinlerin tercümelerini aktarmıştır.

Chardin, Isfahan'da bulunduğu döneme ilişkin iki tanıklığın gösterdiği gibi çevresiyle ilişkilerinde bazen işi zorbalığa vardıran biri olsa da, kendi işine gücüne dalmış bir adamdı. Bu tanıklıkların ilki bu şehre gönderilen Karmel tarikatı denetleyicisinin 1678'de kaleme aldığı rapordur; burada muhterem peder, Karmel tarikatı ruhbanlarının iş konusundaki cehaletlerinden yakınırken takip edilmesi gereken örnek olarak şu durumu aktarmıştır:

> O sıralar Isfahan'daki evimizde bir misafir vardı. Bu Mösyö Chardin adında bir Kalvinciydi. Daha önce Müslüman Mirza ile kârlı birkaç alışverişte bulunmuş ve sonraları satması için ona birkaç saat vermişti. Birkaç gün sonra saatlerini iade etmesini ya da saatlerin parasını (toplam alacağı 10 tümeni geçmiyordu) ödemesini istedi. Mirza, saatlerin denenmesi için önemli birkaç şahsiyete verildiğini ve böyle aniden onları geri alamayacağını söyledi; birkaç gün içinde onları iade edeceğini, aksi takdirde paralarını ödeyeceğini de ekledi. Mösyö Chardin bu cevapla yetinmiş gibi göründü ve başka bir konuya geçiyormuş gibi yaparak Mirza'dan 50 tümen değerinde bir inci kolyeyi rehin olarak vermesini ve rehin alınan kolyeye karşı 30 tümen avans vereceğini söyledi. Bunlar konuşulduğu gibi derhal uygulandı ve Müslüman incileri getirdi. Chardin onları eline aldı ve Mirza 30 tümenlik bir ödeme sözü aldı, Chardin bu parayı ertesi günü vereceğine söz vermişti. Fakat bunu yapacak yerde ödemeyi

yapmayı reddetti, inciler şahın bir kölesine aitti ve köle incilerine karşı alacağı parayı alamayacağını anlayınca gürültü çıkarmaya başladı. Mirza da Chardin'in saatlerinin parasını bulup bu meseleyi çözmek için elinden geleni yaptı.

İkinci tanıklık ise 1680'de *Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople* (Yeni İstanbul Seyahatnamesi) adında bir eser bırakan ve Chardin'in ressamı olan Joseph Grelot ile ilgilidir. Galland, 1672 yılının başlarında Grelot'nun İstanbul'da bulunduğundan bahseder. Chardin onunla bu şehirde karşılaşıp İstanbul'dan Tiflis'e ve buradan da Isfahan'a ve Persepolis'e onunla birlikte gitmiş olmalı, çünkü geçtikleri bölgelerin en önemli yerlerinin manzaralarını çizmiş ve Persepolis'teki abidelerin bir dizi çizimini yapmış. Fakat uşaklarıyla yaptığı tüm kavgaları aktaran Chardin, Grelot'yla ilgili tek bir kelime söylemez ve hatta eserinde yayınladığı resimleri kimin çizdiğini bile belirtmez. Bunun nedeni, 1674'te Isfahan'da bulunan Venedikli bir beyefendi olan Ambrogio Bembo'nun seyahatnamesindeki şu alıntıda verilmiştir:

> Manastırın misafirhanesinde büyük sermayelerle bu bölgelere birkaç kez gelmiş çok saygı duyulan bir tüccar olan Chardin adında bir mezhep sapkını bulunuyordu. Bu kişi Türkçe ve Farsçaya hâkim çok bilgili birisiydi. Hayatta olan İran şahının taç giymesi hakkında bir kitap yazmıştı ve bütün şehirlerin ve ilginç şeylerin resimlerinin yer aldığı İran'la ilgili bir seyahatname kaleme almaktaydı; bunun için de daha sonra söyleyeceğim gibi bu eserde yer alan resimleri çizmesi için beraberimde götüreceğim bir Fransız ressamı yanında tutuyordu. [...] Karmel tarikatından rahiplerin evinden dönerken birkaç kez adı geçen Mösyö Chardin'in ressamıyla sohbet etme olanağı buldum, bu kişinin adı Joseph Grelot'ydu ve bu şahıs, Chardin adındaki beyin kendisine yaptığı kötü muameleden yakınarak ve Romalı Domenico Santi'yle birlikte terk edip gidecek kadar umutsuz bir durumda olduğunu anlatmış ve benimle birlikte bulunan Peder Giacomo'yla Avrupa'ya dönme arzusu içinde olduğunu itiraf etmiş-

ti. Bunu haber alınca ve onun aracılığıyla, onun gördüğü ve benim de henüz görmediğim ve görmek için çok heyecanlandığım, aynı zamanda bir seyahatnameyi güzelleştirmek için çok yerinde olacağını düşündüğüm ilginç şeylerin resimlerini toparlama olasılığını göz önünde tutarak, onu Avrupa'ya kadar götüreceğime dair söz vererek bana eşlik etmesini teklif ettim. Bu anlaşmayı kabul etti ve Mösyö Chardin'e kendisine daha iyi davranılmaması durumunda onun hizmetinden ayrılacağını iletti. Fakat Mösyö Chardin onun bu kadar uzun ve pahalı bir yolculuğu karşılayacak parası ve olanakları olmadığını bildiği için sözlerini dikkate almadı. Sonra benimle yaptığı anlaşmayı sezinleyerek buna canı çok sıkıldı ve bunun olmasına engel olmaya çalıştı; bunu başaramayınca hizmetinden ayrılırken hem resim çizerek hem de ona başka hizmetler sunarak yirmi ay boyunca hak ettiği parayı ödemeyi reddetti. Fransız olduğu kadar İngiliz olan birkaç arkadaşı bu parayı ödemesi için devreye girmiş olsalar da, o bununla ilgili hiçbir bilgisi yokmuş gibi yaptı ve ödemenin Fransa'ya döndükten sonra yapılacağı ve tamamen kendi seçimine kalmış bir hediyenin de bu ödemeye ilave edileceğini belirtti. Ama başlangıçta kendi aralarında yaptıkları anlaşmayı göz önünde bulundurduğunda yaptığı resimlerden herhangi birinin kopyasını yapması veya bir başkasına bunları vermesi veya yolculuk tamamlanmadan herhangi bir bahaneyle hizmetinden ayrılması durumunda ne hediyeyi vermesi, ne anlaşmaya sadık kalması, ne de ödeme yapması gerektiğini ekledi. İşte buna güvenerek ona kötü muamele ediyor, nedensiz yere hakaretler yağdırıyordu. Genç adam bu mevzulardan dolayı birkaç kez ayrılmak için kendisine izin vermesini istemişti, kendisi de bunu inkâr etmiyordu, eğer onu kovmazsa elbet kendi isteğiyle de gidebileceğini ama bu durumda ona hiçbir şey vermek zorunda olmadığını söylüyordu. Nitekim de adaletsizlikte böyle yaptı. Oysa bu Grelot çok sessiz sakin, son derece iyi niyetli ve mütevazı, ana dili olan Fransızcanın dışında aynı zamanda mükemmel bir şekilde olmasa da işini görecek kadar Latince, İspanyolca, yazılı Yunanca, Farsça ve Arapça gibi birkaç dili bilen, hiç ihtiras gütmeden her tür-

lü işi severek yapan bir gençti, hatta tarlaların ortasında birkaç kez bize kendi elleriyle hazırladığı yemekler bile tattırdı. Yola çıkmadan önce muhafaza ettiği birkaç kroki yardımıyla benim için ikimizin de görmüş olduğu, hafızamızda taze olan bazı yerlerin, Isfahan ve çevresinin birkaç resmini çizdi.

Düz yazılarını daha da güzelleştirme yeteneğindeki bir ressamı sahiplenmek niyetiyle Venedikli beyefendiyle Fransız tüccarın arasındaki anlaşmazlık ne olursa olsun, kitabının resimlerini yapanın hatırlanmasını önlemek için Chardin'in gösterdiği özen bu olayda onu haksız bulmaya yeterlidir.

İşte insanın ve içinde çırpındığı bağlamın hızlı bir özeti böyle. Temel konu olan İran toplumuna değinmediğine göre yine de bu sunuş eksik kalıyor. Ancak bu daha sonra yayınlanacak eserin bir parçasını teşkil ettiği ve şu an yayınladığımız kısım da Safevi İmparatorluğu'nun Batıyla ilişkisiyle sınırlı kaldığı için İran toplumunun bize sunduğu sorunları ve Chardin'in yaklaşımını bu çalışmanın ikinci aşamasına bırakarak girişteki planı takip etmek istedik.

Stefanos Yerasimos
Eylül 1982

Birinci Bölüm

PARİS'TEN İSTANBUL'A

Hindistan'dan dönüşümden on beş ay sonra, yani 17 Ağustos 1671 tarihinde tekrar Hindistan'a gitmek üzere Paris'ten ayrıldım. Diller, örf âdetler, dinler, sanat, ticaret ve Doğuluların tarihi hakkında bilgimi enginleştirmek ve bir o kadar da servetimi iyice oluşturmak maksadıyla ikinci kez bu uzun yolculuğa giriştim. Fransa'ya döndüğümde yetiştiğim dinin beni her türlü meşguliyetten uzaklaştırdığını ve bu sebeple ya bu dini değiştirmem ya da onur ve ilerleme olarak adlandırdığımız her şeyden vazgeçmem gerektiğini fark ettim. Bu iki seçenek de bana zor göründü; maalesef istediğimize inanmakta serbest değiliz. Böylece din değiştirmekte acele etmem gerekmeden tüccar konumundan da çıkmadan ölçülü bir ihtirası yerine getirmekten kendimi alıkoymayacağım için derhal Hindistan'a geri dönmeyi düşündüm, çünkü orada ticaret öylesine ciddi bir iştir ki hükümdarlar bile bunu açıkça icra ederler.

Merhum İran şahı,[1] 1666'da mektuplarıyla beni özel tüccarı olarak atamış ve beni, modellerini zat-ı şahanelerinin kendi eliyle çizdiği paha biçilmez mücevherler yaptırmakla görevlendirmişti. Zekâsı ve girişimlerinin gözü pekliğiyle olduğu kadar elde ettiği servetle ün yapmış tacir Madam Lescot, merhum babamla birlikte, özel görevimi yerine getirmem için beni yüreklendirip benimle yarı yarıya ortak olmayı teklif ettiler. Çok dürüst bir insan ve bir önceki yolculuğumda ortağım olan Lyonlu Mösyö Raisin bu ticaretimize tekrar katıldı. On dört ay boyunca en zengin Avrupa ülkelerinde renkli iri taşlar, iri inciler ve işlenmiş güzel sedefler aradık. Zengin kuyumculuk işleri, saatler ve tuhaf duvar saatleri yaptırdık; henüz sermayemizi kullanmadığımız için on iki bin duka altınını İtalya'ya aktardık. Ortağım Ceneviz üzerinden benden önce Livorno'ya geçti; Ekim sonlarında ben de Milano, Venedik ve Floransa üzerinden oraya vardım.

10 Kasım günü İzmir'e giden bir Hollanda konvoyuna katılan bir gemiye bindik. Bu konvoy altı ticaret ve iki savaş gemisinden oluşmaktaydı.

1 Şah II. Abbas (1642-1666)

Geminin yükü üç milyon libre [1.360 ton] civarındaydı, buna yolcuların, denizcilerin ve kaptanların navlun, gümrük ve konsolosluk hizmet bedellerini ödememek için gizleyip beyan etmedikleri eşyalar dahil değildi. Messina limanı, Zante adası ve Ege Adaları'nın başka birçok adasına demir attık. Mykonos [Mukene] adasında, bir mil yüzdükten sonra bizim gemimize sığınan adamlarından biri yüzünden Livornolu bir korsanla önemli bir anlaşmazlığımız oldu. Bu kişiyi teslim etmek zorunda kaldık, çünkü denizcisini kendisine teslim etmezsek bize saldıracağı haberini yollamıştı. Sorunun buna değmeyeceğine karar verdik.

Mayorka'da, Ville-Franche'da, Livorno'da ve Malta'da olduğu gibi Ege Adaları'nda da genellikle kırk Hıristiyan korsan gemisi var. Bunların çoğu küçük ve kötü donatılmış gemilerden oluşuyor, fakat sefaletten ve uzun süre kötülük yapmaya alıştıklarından dolayı kararlı ve vicdansız adamlardan oluşan mürettebatı var. Bu denizdeki adalarda yaşayan insanların hepsi Hıristiyan ve birçoğu Papa'ya tabi olsalar bile bu insanlara hayal edilmesi imkânsız zalimlikler yapıyorlar.

Kralın *Le Diamant* adındaki gemisine komuta eden Marki de Preuilly'ye Şövalye de Téméricourt adındaki bir korsanın verdiği cevabı unutamam. Milos (Değirmenlik) adasında karşılaşınca, marki şövalyeyi davet etmiş ve sohbet korsanlık yapanlara kayınca, orada bulunan soyluların olaydan kısa bir süre sonra bana anlattıklarına göre şöyle demişti: [2]

– Şövalye ırza geçmeler, cinayetler, her gün işlediğin günahlar, küfürler, kısacası dinsiz ve barbarca eylemlerinden ötürü hiç korkmuyor musun? Sen nasıl cennete girme umudu taşıyabilirsin? Bir cehennem olduğuna inanmıyor musun?
– Hiç inanmıyorum, demiş şövalye, ben Lutherciyim, bunların hiç birine inanmam.

2 Preuilly Markisi, filo kaptanı ve kralın deniz kuvvetleri Tümgenerali Jacob de Crevant d'Humières, Fransa kralının olağanüstü elçisi Arvieux şövalyesini İstanbul'a götürmekle görevlendirilmişti. 1673'te Edirne'de ölüm cezasına çarptırılan ünlü korsan Téméricourt-Beninville şövalyesi için Joseph Piton de Tournefort'un *Voyage d'un botaniste* başlıklı eserinin Giriş bölümüne bakınız (*Tournefort Seyahatnamesi*, s. 21-23, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005). Bu karşılaşma Arvieux'nün Hatıralarının dördüncü cildinde de anlatılmıştır.

İşte korsanların zihniyeti ve işte onlarla ilgili bir başka özellik.

Mykonos limanında rüzgârı beklerken iki büyük Venedik savaş gemisi geldi. Demir atarken amiral geminin orta büyük direğinden fişekler attı. Buna roket deniyor ve fişek anlamına gelen İtalyanca *rocquetta* kelimesinden geliyor; bu fişekler limanda bulunan Hıristiyan korsanları gün doğmadan buradan ayrılmaları için bir uyarıydı. Limanda iki korsan gemisi vardı. Ertesi sabah yelken açıp ayrıldılar ve buradan yarım fersah uzaklıktaki bir buruna demir attılar. Filo başkanı olan amiral asil bir Venedikliydi; kendisine bu fişeklerin ne anlama geldiğini sorduğumda Venedik Cumhuriyeti'nin Kandiye [Girit] anlaşmasıyla Ege Adaları'ndan Hıristiyan korsanları defetme[3] ve olabildiğince çoğunu yakalama konusunda padişahla anlaştığı için böyle yaptığını söyledi. Fakat Türklerle yapılan son savaşta bu korsanların kendisine birkaç yardımı dokunduğundan Babıâli'yi memnun etmek ve aynı zamanda da korsanlara karşı eylemde bulunmamak için böyle bir orta yol bulmuştu. Böylece Hıristiyan korsanların onlardan uzak durmaları veya görmezlikten gelemeyecek kadar kendilerine yaklaşmamaları için Cumhuriyetin gemileri Ege Adaları'nda her zaman kendilerini gösterme emrini almışlar. "Gündüz," diye ekledi amiral, "bayraklarımız yeterli oluyor, ancak geceleyin bir limana girdiğimizde fişekler atıyoruz ve limanda Hıristiyan korsan olup olmadığını öğrenmek ve limandan ayrılmaları gerektiğini haber vermek için bazen karaya asker gönderiyoruz."

Üç ay süren deniz yolculuğundan sonra 7 Şubat 1672'de İzmir'e vardım. Yolculuk boyunca keskin soğuklara ve büyük fırtınalara maruz kaldık. Yiyeceklerimiz bitti. Bu yolculuğu bundan daha çok tehlikeyle karşılaşarak ve daha çok acı çekerek yapamazdık.

Spon'un eserinde[4] ve benden önce buralara uğramış bilgin ve dürüst gezginlerin anlatılarında verdikleri bilgiden farklı hiçbir şey gözlemlemediğim için İzmir'in ve hatta Ege Adaları'nın tasvirine girişmeyeceğim. Onların bahsetmediği ticarî ve tarihî birkaç bilgi aktarmakla yetineceğim.

3 1669 tarihli anlaşmayla Venedikliler tarafından alınan bir karardır, ancak Venedik menfaatleri tehdit edilmediği sürece bu karar hiç uygulanmamıştır.

4 *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675-1676 par J. Spon et G. Wheler.* Birinci baskı, Lyon, 1678, 3 cilt.

Büyük olması açısından İngiliz ticaretiyle başlayacağım. Bu ticarete, Londra'da merkezi bulunan, çok temkinli davranan ve bu nedenle kesinlikle başarılı olacak krallık kumpanyası yön veriyor. Bu kumpanya Hamburg'da, Rusya'da,[5] Grönland'da, Doğu Hindistan'da ve Türkiye'de halen varlıklarını sürdüren farklı ticari kumpanyaları kurmasıyla eşsiz bir hükümdarlık dönemi olan Elizabeth'in[6] tahtta bulunduğu dönemin ortalarında kurulmuş ve yaklaşık yüz yıldır faaliyetlerine devam etmekteydi. O dönemde ticaret emekleme dönemindeydi; biraz uzakta kalan ülkeler konusunda bu dönemin cehaletini de en iyi sergileyen örnek bu tüccarların yaptıkları ortaklıklardı; çünkü yardımlaşmak ve birbirlerine yön vermek için birkaç kumpanya bir araya gelmekteydi. Levant ticaretine bakan bu kumpanya çok farklıdır. Herkesin bir miktar para koyarak sermaye oluşturdukları bir kumpanya değildir bu. Bu birliğin kumpanyalara tek benzer tarafı Levant'ta ticaret imtiyazı ve giriş vergisidir; kendisine düzenli kumpanya adını veriyor. Bu kumpanyaya yalnızca soylu tüccarlar veya ticaret eğitimi almış kişiler girebiliyor. Bu birliğe girebilmek için yirmi beş yaşın altındakiler yüz yirmi *ekü*, bu yaştan daha büyük olanlar da bunun iki katını ödüyor. Kumpanya kimseye ne yönetimini ne de işlerinin idaresini tamamını yüklemez; oy birliği esasıyla kendi kendini yönetir. Yılda sekiz *ekü* vergi verecek kadar ticaret yapanın oyu, yüz binlik ticaret yapan kadar güçlüdür. Böylesine demokratik olan bu meclis gemiler gönderiyor, ticaret malları üzerinden vergiler topluyor, kralın Babıâli'ye gönderdiği büyükelçiyi takdim ediyor, İzmir ve Halep'teki İngiliz topluluğunun iki konsolosunu seçiyor ve Levant'a uygun bulmadığı ticaret mallarının gönderilmesini engelliyor. Şu an üç yüz tüccardan oluşuyor ve Türkiye'de ticareti öğrenmek isteyen iyi ailelerden gelen çok sayıda genci yetiştiriyor. Bu ticaret yılda altı veya yedi bin Sterlin'e ulaşıyor ve İngiltere'de işlenmiş yün kumaşları, İngiltere'den olduğu kadar İspanya'dan, Fransa'dan ve İtalya'dan temin edilen gümüşü kapsıyor;

5 I. Elizabeth döneminde 1553'te Sébastien Cabot tarafından "The Mysterie and Companie of the Merchant Adventurers for the Discoveries of Regions, Dominions, Islands and Places Unknown" (Bilinmeyen bölgeleri, dominyonları, adaları ve yerleri keşfedecek maceraperest tacirlerin kumpanyası ve esrarlı hikâyesi) şeklindeki çok manidar bir adla kurulmuş bir kumpanya kuzey denizleri yoluyla ve Rusya'dan geçerek Doğu'ya giden bir yol aramıştır ve böylece The Muscovy Compagny adını almıştır. Bu yol ilk İngiliz tüccarlarını İran'a götürecekti.

6 I. Elizabeth tarafından kurulmuş ve son halini 1606'da I. James ile kazanan Levant Company.

buna karşılık yün, pamuk ipliği, palamut,[7] işlenmemiş ve işlenmiş ipek ve düşük fiyatlı bazı tahılları getiriyorlar. Kumpanya, aynı meslekten insanlar arasında menfaatin ve arzunun bunları iflas ettirebileceğini, birbirlerinin piyasasını alabilmek için malların fiyatlarını yükseltip alçalttığını, tüccarları konsoloslarla, konsolosları büyükelçilerle kavga ettirdiğini, *avani*lere[8] ve sert tepkilere maruz kalan birikimlere zarar verdiğini fark ettiği için bunlara çok akıllıca çözümler bulmuştu; çünkü İngilizlerin Türkiye'ye yaklaşık yılda yirmi bin parça getirdikleri İngiliz yünlü kumaşı ve diğer malların birçoğu satılmaları gereken fiyat tarifesiyle birlikte geliyor. Ve diğer yandan satın alınması istenen mallar için onlara başka bir fiyat tarifesi gönderiliyor. Böylece kişisel menfaatleri yüzünden tüccarların birbirlerine zarar verebilecekleri durumlar engellenmiş oluyor.

Diğer anlaşmazlıklara engel olmak için kumpanya Babıâli'de bulunan İngiliz büyükelçisine ve aynı zamanda vezir, sadrazam, kâtip ve yeniçeri gibi önemli şahsiyetlere bir ödenek veriyor. Böylece bu şahıslar, hakları veya hediye olarak veya olağanüstü harcamaları bahane ederek mallar üzerinden hiçbir para isteyemiyorlar. Başka giderler ortaya çıktığında İngiliz topluluğu adına hareket etmesi gereken iki tacirden oluşan topluluk temsilcilerine haber veriliyor. Bu temsilciler ödenmesi gereken tutarları, Babıâli'ye yapılması gereken ziyaretleri ve müzakere edilmesi gereken durumları büyükelçiyle veya konsolosla ele alıp çözüyorlar. Elbette büyükelçinin veya konsolosun tek başına hareket edememesi söz konusu değil, fakat ödeneği alabilmek için böyle yapıyorlar, hatta önemli veya olağanüstü durumlarda bütün topluluğu bir araya topluyorlar. Çözüm belirlenir belirlenmez vekiller derhal haznedarı verilmesi gereken şey –gümüş, giysi ya da tuhaf eşyalar– hakkında bilgilendiriyorlar. Bu haznedar kumpanya tarafından belirleniyor; istenilenleri tam vaktinde, her görevliye düşen ödeneği de hesaba katarak teslim ediyor. Böylece büyükelçinin ve konsolosların kendi kişisel menfaatlerini gözetmeden İngiliz topluluğunun güvenliğine ve İngiltere ticaretine göz kulak olmaktan başka uğraşları olmuyor. Bu kumpanyanın

7 Mazı palamudu veya Levant palamudu. "Siyaha boyamaya ve mürekkep üretmeye yarayan Anadolu'nun meşe palamudu." (Littré sözlüğü).

8 *Avani:* Batılı tacirlerin Osmanlı limanlarında gümrük dışında vermek ya da ödemek zorunda kaldıkları her şey için kullandıkları deyim –yayıncının notu (y.n.).

Levant'taki alışverişin yönetimiyle ilgili daha pek çok güzel kuralı var; bu yüzden de ticaretleri komşu topluluklarınkine göre çok farklı bir onurla ve kârla gerçekleşiyor. Bu kumpanyanın burada yirmiden fazla evi var ve bu evleri işletenlerin hepsinin çok pahalı atları var. İzmir at yetiştirilmesinde en ünlü şehirlerden biridir, Anadolu atlarının dünyanın en güzel atları oldukları iyi bilinir.

Hollandalılar İzmir'de, belki de hiçbir Avrupa ülkesinin yapmadığı kadar çok iş yapıyorlar; fakat başka şehirlerde fazla ticaretleri yok ve Levant'taki şehirlerde ticaretleri pek gelişmiş değil. Asıl kazançlarını Ermenileri ve mallarını Avrupa'ya taşıyıp geri getirerek elde ediyorlar. Aynı zamanda Türkiye'de yaygın olarak kullanılan sikkeleriyle da kazanç sağlıyorlar. Bu sikke düşük ayarlıdır ve üstelik sahtesi pek boldur; bunlar *ekü*, yarım *ekü*, teston[9] ve on beş *sol*'luk sikkelerden oluşuyor. *Ekü*'ler ve yarım *ekü*'ler Hollanda'ya aitler. Türkler bunlara her iki yüzünde aslan kabartması olduğu için *asani*[10] ismini vermişler. Araplar ise aptalca aslanı köpek sanmışlar ve bu paralara köpek anlamına gelen *ebukelb* adını vermişler. Çeyreklerin neredeyse hepsi sahte ve bunların arasında en iyi olanların yalnızca yarısı gümüş. Fakat Türklerin ayırt etme yetisi öylesine düşük ve bilgileri öylesine az ki bu sikkeye İspanyol sikkesinden daha çok değer veriyorlar. İspanya *ekü*'lerine Marsiyyi adını vermişler, çünkü bu sikkeleri Türkiye'ye büyük miktarda taşıyan ilk kişiler Marsilyalılar olmuş.

Devletler'in[11] Babıâli'de bir valisi var ve bu kişiye dört bin *ekü* maaş ödüyorlar. Bunun dışında bu memur Levant'taki Hollanda konsoloslarının gelirlerinin yarısını da alıyor ve bu da çok yüksek bir kazanç oluşturabiliyor. Örneğin İzmir'de bir İngiliz Konsolosu yılda elli bin *ekü* ödenek alabilmiş. Oraya vardığımda konsolosun tüccarlarla ciddi sorunları vardı; onları kendisini kandırmakla suçluyor, bunlara soruşturma açılmasını istiyordu ve tüccarlar da bunu hiçbir suretle kabul etmiyorlardı. Vali bu tartışmaya bulaşmak istemediği için tarafları Hollanda'ya yönlendirmişti. Ancak konvoyun gelişinin yeni sorunlar yaratmasından endişe ettikleri için tüccarlar

9 XIII. Louis döneminde on dokuz buçuk kuruş değerinde eski bir gümüş para.
10 Aslani veya ebu-kelp (köpeğin babası).
11 Yani Hollanda.

ve konsolos konvoyun getirdiği her şey ve götüreceği her şey için on bin beş yüz *ekü*'lük ödenek üzerinde anlaştılar.

İzmir'de ve tüm Levant'ta çok sayıda Fransız bulunuyor. Akdeniz kıyılarında bulunan tüm Türk limanlarında mevcut olmakla kalmayıp sırf ticaretle meşgul değiller, her türlü mesleği icra ediyorlar. Aralarında her türlü mekanik sanattan işçi var ve çok sayıda da han ve meyhane işletmecisi bulunuyor. Orada bulunanların neredeyse tümü Levant'ta yaşayan Fransızlar ve ticaretlerinin getirisi öylesine az ki tek bir tüccar hepsinin kazandığını tek başına kazanabilir. İzmir'de örneğin tüccarların sayısı yüzden fazla, fakat Fransa'dan toplam hepsi için dört yüz bin libre [yaklaşık 90 ton] mal gelmediği yıllar bile olmuştur. Birçoğunun beş yüz *ekü*'lük sermayesi bile yok. Hepsi de nadiren hemfikir olup ticaretlerinde ihtilafları fazlasıyla beslemekteler. Bu yüzden de işlerinin azalmasına ve kârdan çok zarar etmelerine şaşırmamak lazım. Bunların işlerinin tabiatını ve genel kurallarını bilenler Levant'taki iflaslarının nedeninin bu bölünmeler olduğunu ve ticaretlerinin eski durumunu şimdiki durumuyla kıyaslayacak olursak bu ticaretin hiçbir zaman olmadığı kadar sefil ve verimsiz olduğunu göreceğimizi söylüyorlar.[12] Diğer yandan bu insanlar Türkiye'de büyük paralar kaldırmışlar ve çok olumlu dönemlere tanık olmuşlar, ancak o iyi dönemlerde ülkelerini zenginliklerle donatmamış olmaları tuhaf bir durum. Bu iyi dönemlerden biri 1656'da başlamış ve on üç yıl sürmüş; bu dönemde daha işe girişmeden yüzde seksen, yüzde doksan kâr etmişler.

Aslında son derece haksız olan bu ticaret, o dönemde çok ses getiren beş *sol*'lük sikkelerin ticaretiydi.[13] Bu sikkelere *tümün*[14] adını veren Türkler,

12 Colbert bakan olduğunda konsoloslukları yeniden düzenleyerek, Compagnie du Levant'ı kurarak ve Osmanlı İmparatorluğu'yla yeni kapitülasyonlara imza atarak Levant'taki Fransız ticaretini yeniden şekillendirecekti.

13 Yaklaşık on üç yıl (1656-1669) süren bu olay, Marsilyalılara % 80-% 90 kâr getirmişti. *Histoire du commerce français du Levant au XVIIè siècle* başlıklı eserinde Masson, bu olayı anlatmak için neredeyse sadece Chardin'in bilgilerini kullanmıştır.

14 "Osmanlı piyasalarında... bu sikkelerin 8 tanesi İspanya'nın sekiz reallik sikkesine (riyal guruş) eşit olarak kabul görmeye başlar. Bu nedenle sikkeler Osmanlı piyasalarında Arapça sekizde bir anlamına gelen *sümün* veya *tümün* sözcüğüyle anılmaktaydılar" Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 165, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999. Sümün ya da *tümün* adı verilen kalp ya da ayarı düşük sikkelerin Osmanlı piyasalarında bu kadar popüler olmasının nedeni Avrupalıların kolaya kaçıp inanmak istedikleri gibi Osmanlıların ya da Doğuluların aptal olmasından değil, Osmanlı devletinin piyasanın ihtiyacı olan küçük sikkeleri ya da bozuk paraları piyasaya sürmemesi veya sürememesiydi –y.n.

ilk gelen sikkeleri sikke başına on *sol*'a veya altısını bir *ekü*'ye almışlardı. Bu sikkeler bir süre bu fiyatta kalmış ve ardından yedi buçuk *sol*'a düşmüş. Türkler başka sikke türü kabul etmiyorlarmış. Öyle ki bütün Türkiye bu sikkelerle dolmuş ve başka sikke birimleri görünmüyormuş, çünkü Fransızlar diğer sikke birimlerini topluyorlarmış. Bu büyük kazanç Fransızları öyle kör etmiş ki elde ettikleri bu büyük kazançla yetinmeyip daha da çok kazanmak istemişler; beş *sol*'lük sikkelerin ayarını düşürmeye başlamışlar ve ilk önce Dombes'da, ardından Orange ve Avignon'da düşük kaliteli gümüşten sikke basmaya başlamışlar. Monako ve Floransa'da daha da kötüleri üretilmiş; daha sonraları Ceneviz devletinin uzak şatolarında da ve daha başka yerlerde de gümüşlenmiş bakırdan ibaret olan bu sikkelerden darp edilmiş. Marsilyalılar sikkelerini satmak için değerini kendileri düşürmüşler, ödemelerinde kullanmışlar ve sarraflara neredeyse yok pahasına vermişler. Ne kadar çok belirgin ve ciddi olsa da Türkler yıllardır maruz kaldıkları bu kandırmacanın farkına uzun süre varmamışlar; sonunda bunu fark etmişler ve bu onları öylesine öfkelendirmiş ki kalpazanlıkla suçladıkları Fransızlara çok büyük *avani*ler kesmişler, aslında Hollandalıların ve Cenevizlerin de Fransızlardan aşağı kalır tarafları yoktu. Gelen gümüşleri denetlemek için Levant'ın bütün limanlarına sarraflar göndermişler ve gerçek Fransız sikke kalıbıyla basılanlar haricinde bu sikkeye *avani* uygulayıp tanesini beş *sol*'e indirmişler; ayarı daha yüksek olan Floransa, Monako ve Dombes kalıplarıyla basılanları da dört *sol*'e düşürmüşler. Son olarak hileli tüm sikkeleri istisnasız olarak ortadan kaldırtmış ve yalnızca beş *sol*'lük sikkeleri piyasada bırakmışlar; ancak değerlerinden çok daha düşük bir fiyatla kullandıkları için bunlar da kısa zamanda piyasadan kaybolmuş. Bu olay vuku bulduğunda İngiliz tüccarları haricinde tüm Avrupalı tüccarların elinde büyük miktarlarda bu *tümün*'lerden bulunuyordu. Bütün mağazaları bu sikkelerle doluydu, gemilerle yüklü miktarlarda geliyordu ve her yerde darp ediliyordu. Bu sikkenin piyasadan kaldırılması bunun alışverişini yapanlara çok ciddi zararlar vermişti, çoğu kazandıklarını kaybetmiş ve hatta bazılarının daha da büyük kayıpları olmuştu.

Bu değer düşüşüne yol açan İngilizler oldu. Çünkü bu sikke dolaşımda kalmaya devam etseydi İngiliz ticareti iflas edecekti; bunun nedeni

de İngiliz ticaretinin başlıca ipek alımıyla sınırlı olmasıydı. *Tümün* ticareti yapanlarsa, yeter ki ödeme olarak beş *sol*'leri kabul edilsin satın aldıkları fiyatı umursamadan ipeğin fiyatını yükseltiyorlardı. Bu sikkenin elli farklı şeklini gördüm; en yaygın olanlarda sikkenin bir yüzünde etrafında *vera virtutis imago* yazılı bir kadın başı ve diğer tarafında ise *currens per totam Asiam* yazısıyla Fransa *ekü*'sünün kabartması bulunuyor.

Burada iki gözlemde bulunacağım; ilki dünyanın en büyük imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, çok küçük ve ince olduğu için avucun içinde kaybolan ve Avrupalıların *aspre* telaffuzuyla okunuşunu bozdukları, sikkeye dönüştürülmüş gümüş anlamına gelen *akçe*[15] adını verdikleri yarım-sol değerindeki sikkenin dışında hiç gümüş sikke basmaması çok şaşırtıcı. Bu akçe, hazinede, maliye odalarında ve sayım odalarında hesap işlerinde kullanılan tek sikkedir. İki türlü akçe basılıyor, biri geçer akçe, yarım *sol* veya *ekü* başı yüz yirmi değerindeki akçe ve tam olan, yani halis adını verdikleri, diğer akçe de dokuz *denier* değerindedir. On sekiz *denier* değerinde ve tümün parçası anlamına gelen *para* veya *pare* adını taşıyan başka bir sikkenin Mısır'da darp edildiğini biliyorum. Fakat yalnızca Mısır'da darp edildiği[16] ve piyasada çok az sayıda olduğu için tedavülde pek fark edilmiyor gibi. Şunu da fark etmek lazım ki Türkçe dilinde *akçe* beyaz anlamına geliyor, tıpkı Yunancadaki *aspron*'un da aynı adı taşıması gibi, zaten Avrupalıların kullandıkları *aspres* kelimesi de buradan geliyor. Bu da bizim eski Fransız sikkeleri arasında metalin renginden dolayı *blanc* (beyaz) adındaki paraya benzer bir şeydir, bizde para birimlerinin çoğalmasıyla bu küçük para birimleri ortadan kalkıp yalnızca adları kalmıştır. Altın sikkelere gelince yalnızca Mısır'da darp ediliyorlar.[17] Bunlar, sultanî adı verilen, yüz otuz *sol* rayicinde, bazen daha az, bazen daha fazla eden, Almanya'dakilerin

15 Akçe (Türkçe) veya *aspron* (Yunanca) –iki kelime de küçük beyaz anlamına geliyor– Selçuklu döneminde de vardı, Orhan (1326-1356) döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun para temelini oluşturmaya başlayacaktı. Ancak bu para sürekli değer kaybına uğramış: ilk başta 1,164 g gümüş içerirken 16. yüzyılın ortalarında 0,723 grama düşmüş ve 17. yüzyıl boyunca düzenli olarak düşmeye devam edecekti. 1452'de değeri 40 florin ve 1574'te 60 florinken, Chardin'in oradan geçtiği dönemde 400 florin olmuştur. Daha sonra onun yerine kuruş kullanılmıştır, her kuruş 40 para değerindeydi ve her para da duruma göre 3 veya 4 akçe değerindeydi.

16 Burada adı Arapçadaki *mu'ayyidi*'den gelen *medin*'di ve 1,075 g gümüş içeriyordu.

17 Osmanlı altın paraları Sudan'dan gelen altın madeni nedeniyle genellikle Mısır'da darp ediliyordu. Osmanlı florini 3,57 g altın değerindeydi.

şeklinde ve ağırlığında olan duka (ducat) ve yarım dukadır; çünkü bu sikkenin rayici pek iyi ayarlanmış değil. Türkiye'de en sık görülen sikke altın olanlar, hepsinden çok beğenilen Venedik dukaları ve Alman dukalarıdır; gümüş olanlar ise, sekizlik parçalar, talerler ve *rikstaler*'lerdir.

İkinci gözlemim ise yeryüzünde Türkler kadar kolay kandırılan ve kandırılmış bir halkın olmamasıdır. Doğal mizaçları çok sade ve kabadır, kandırılmaya çok müsait insanlardır. Bu yüzden Hıristiyanlar onlara sayısız düzenbazlıklar ve hoş olmayan hileler yapıyorlar. Bir süre kandırılıyorlar ama gözlerini açtıklarında, öyle sert bir darbe indiriyorlar ki kendilerine yapılan her şeyin öcünü bir seferde alıyorlar. Bu cezalara *avani* adı veriliyor, bu isim "bulduğu her şeyi ala"[18] anlamına gelen ve İran'da özel saray ulaklarına verilen isimden gelen *avany* adından türediği iddia ediliyor; çünkü gerçekten bu ulaklar ihtiyaç duyduklarında veya bindiklerinden daha iyi olduğu için kim olduğuna bakmadan karşılaştıkları insanların atlarını alıyorlardı. Bu nahoş âdetin nedeni bu ülkenin hiçbir yerinde bizim ülkelerimizde olduğu gibi kurulmuş menzillerin olmayışıdır. Bu *avani*lerin hepsi de haksız zorbalıklar değildir ve aynı şey de gümrüklerde çok sık rastlanan mallara el koyulma durumları için de geçerlidir. Osmanlı vezirlerinin çoğu halkı sömürüyor. Babıâli buna tahammül edip yapanları pişmanlığa çağırıyor. Şikâyetler kesilirse sorun örtbas edilmiş oluyor; aksine şikâyetler şiddetleniyorsa Babıâli suçlunun kellesini kestirip malına el koyuyor. Böylece halkın öcü alınmış, adalet yerini bulmuş ve örnek verilmiş oluyor.

Marsilyalılar Fransızların Levant ticaretini zayıflatan şeyin *avani*ler olduğunu söylüyorlar; bu *avani*ler yüzünden çok büyük paralar ödemişler. Duyduklarımın arasında asla unutulmayacak olan *avani*, Mösyö de Sésy'nin[19] Babıâli'de Fransa büyükelçisi olduğu dönemde gerçekleşmiştir; bu olaylar şöyle cereyan etmiş:

Büyükelçinin padişahın mültezimi olması ve İstanbul ve İzmir'in gümrüklerinin vergisini toplayası tutmuş.[20] Altı ay sonunda Mösyö de Sécy,

18 Verilen etimoloji kuşkusuz yanlıştır, kelimenin kökenine de itiraz edilmiştir.

19 Césy Kontu, 1619'dan 1640'a kadar İstanbul Fransa Büyükelçisi Philippe de Harlay.

20 Bu olay aslında çok daha karmaşıktı ve hâlâ tartışılmaktadır. Aslında de Césy'nin, Osmanlı siyasetini etkileme umuduyla saraydaki hanımlara verdiği hediyeler yüzünden zaten pek çok borcu vardı; o sıralar Halep şehrinde ipek üzerindeki vergileri kaldırtabilip Marsilyalıların gözüne girmeyi düşündü.

yüz bin Franklık bir borç içinde bulmuş kendini, görevden alınmasını istemiş, borcunu ödemesi koşuluyla bu isteğinin memnuniyetle kabul edileceği kendisine bildirilmiş. Fakat Türkler, büyükelçinin hiç parası olmadığı için Fransız topluluğunu onun yerine bu borcu ödemeye zorlamışlar. Bu yüzden büyükelçi, tüccarlara bu vergileri Fransız ticaretinin iyiliği için ve vergi konusunda Türklerle kendileri arasında ortaya çıkan her türlü sorunu engellemek için harcadığını söylemiş. Tüccarlar iyi karşı koyup doğru nedenlerle kendilerini savunmuşlar; fakat bunun faydası olmamış, yüz bin Frank'ı ödemek zorunda kalmışlar, kendilerinin de paraları olmadığı için altı aylık bir süre için yüzde yirmi beşlik bir faizle Yahudilerden borç almak zorunda kalmışlar. Bu işi iyi bilen kişilerden işittiğime göre bu borç öyle geç bir sürede ödenmiş ki faiz asıl borcun üç katı olmuş. Öyle ki bu *avani* topluluğa yüz elli *ekü*'ye mal olmuş.

Oğul Mösyö de la Haye'ın[21] büyükelçilik döneminde iki yüz bin Frank tutarında iki *avani* daha ödemişler. Çeşitli tüccarlardan bu büyükelçiden sonra gelen bir başka büyükelçinin topluluğun ticareti için harcadığını iddia ettiği altı yüz *ekü*'nün ödenmesi için on beş yıl boyunca her Fransız gemisinden beş yüz *ekü* aldığını işittim. Tüccarlar bu kişiye bu borcun yüz katını ödediklerini söylediklerinde "hesabı vereceğim, yalnızca hakkım olanı alıyorum" diye cevap vermiş.

Venediklilerin İzmir'de bir Konsolosları var. Görüştüğüm konsolos, Luppozzuoli[22] adında ve hamile bir Rum kadınla yedinci evliliğini yapan yetmiş yaşında bir ihtiyardı. Adam kendisini ziyaret edenlere bunu neşeli ve memnun bir tarzda anlatıyordu.

Cenevizlerin de burada bir konsolosları var. Ancak bu toplulukların –özellikle de Levant'ta yapacak hiçbir işleri olmayan Cenevizlerin– yok de-

Amacına ulaşmak için yine saraya pek çok hediyede bulundu ve sadrazama 142.000 kuruş ödünç verdi, o da borcunu ödemek için Halep'in iltizamlarının tutarının beşte birini ona bağışladı. De Césy bu işi Ermenilerle yürütmeye kalkıştı ve onlara kefil olmak durumunda kaldı. Bu iş başarısız oldu, büyükelçi saray hazinesine 240.000 altın kuruş borçlu çıktı ve sonuçta "topluluk" yani Levant'taki Fransız tüccarları bu borcu temizlemek zorunda kaldılar.

21 1665-1670 yılları arasında İstanbul'da Fransa Büyükelçisi Denis de la Haye için ilerdeki 45 ve 51 numaralı dipnotlara bakınız.

22 1638'de bir *isolario* (Yunan takımadaları tasviri) kaleme alan Luppazzuolo, Tournefort kendisini 1702'de İzmir'de ziyaret ettiğinde hâlâ hayattaydı ve yüz yaşının üstündeydi.

necek kadar az tüccarı var. Bunlar çok kâr getiriyor diye beş *sol* para ticareti için buraya yerleşmişlerdi; dolayısıyla bu paranın ticareti yasaklandığında birçok tüccar buradan geri çekilmiş. İzmir'de iki üç tüccar var, fakat İstanbul'da hiç yok. Levant kumpanyaları zayıflamaya başlamış ve kuşkusuz Babıâli'deki vekilleri ve İzmir'deki konsolosları onları uyarmasaydı Cenevizlerin bu kuruluşu tamamen yok olurdu. Bu uyarının iki temel nedeni vardı: birincisi Türkler yerleşmiş toplulukların tamamen geri çekilmelerine asla izin vermiyordu; ikincisi de kendisine çok pahalıya mal olan ve Fransa'nın hiç hoşnut kalmadığı bu girişimi tamamen bırakmak Venedik Cumhuriyeti'ni zavallı bir konuma düşürecekti. Bu durumla ilgili olarak biraz daha bilgi edinmek için üç dört sayfa daha okumak muhtemelen sıkıcı gelmeyecektir.

Eskiden Cenevizlerin Levant'ta çok güçlü olduklarını, Ege Adaları'nda birçok adaya, Yunanistan'ın birçok kıyı şehrine ve Karadeniz'de birçok şehre hâkim olduklarını söyleyerek anlatmaya başlayacağım. İstanbul'un semtlerinden Pera bile onlara aitti. Geçmiş yüzyılların tarihi bütün bunları nasıl ve ne zaman kaybettiklerini uzun uzadıya anlattığı için bunları burada tekrarlamanın gereği yok. 1645'te vuku bulan Kandiye savaşı, Cenevizlerde savaştan önce Venediklilerin sahip oldukları büyük ticareti ele geçirme hayaliyle padişahın topraklarında ticaret yapma isteği uyandırdı. Bu amaçlarını daha emin ve daha hızlı bir şekilde gerçekleştirmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun en kadim ve en saygın müttefiki Fransa kralının güvencesini de almışlardı. O dönemde ticaretten çok farklı şeylerle meşgul olan kralın meclisi Cenevizlere istedikleri güvenceyi vermişti. Bunun Fransız topluluğuna vereceği çeşitli zararları görememişlerdi ki bu zararların en başta geleni Babıâli'yle yapılan kapitülasyonlardı, bunların en önemlisi de "Levant'a yerleşmek isteyen Avrupalı toplulukların ancak Fransa'nın koruması ve bayrağı altında ticaret yapabileceklerini" söyleyen kapitülasyondu. O dönemde baba Mösyö de la Haye, Türkiye'de Fransa büyükelçisiydi;[23] Cenevizlerin ticarî işlerine çeşitli yardımlarda bulunmuş, fakat bunlar işin peşine yeterince düşülmediği için başarıya ulaşmamıştı.

1664'te, daha önce de söylediğim gibi beş *sol*'luk para ticaretinin sağladığı kârlarla yanıp tutuşan Cenevizler tekrar işe koyulmuşlar. Bu kez,

23 1639-1661 yılları arasında İstanbul'da Fransa Büyükelçisi Jean de la Haye-Vantelet.

hem genel olarak ticaretin, hem de özel olarak Levant ticaretinin koşulları değiştiğinden Fransa'nın daha önce yaptığı gibi lehlerinde hareket etmesini bekleyemezlerdi. Hatta bu girişimlerinin Fransa'nın hoşuna gitmeyeceğinin de farkındaydılar. Öte yandan Osmanlı'ya karşı Venediklilere ve imparatora verdiği destekten dolayı Türklerle arasının fazlasıyla bozulmuş olduğunu düşündükleri Fransa kralının kendilerine destek çıkmasının veya karşı gelmesinin pek bir anlamı olmayacağı kanaatindeydiler. Bu yüzden de İngiltere'nin ve imparatorluğun desteğini alma peşindeydiler. Fransa'ya sadece kararlarını bildirmekle yetindiler. Oradaki vekilleri krala, Cenova'nın Babıâli'ye bir büyükelçi gönderme niyetinde olduğunu ve Fransa kralının olumlu bakmasını umut ettikleri bir Levant Kumpanyasının kurulduğunu bildirmişti. Kral cevap olarak "Cumhuriyetin başarılarını temenni ettiğini" söylemişti.

Bu soğuk cevap Cenevizlerin İstanbul'da nasıl karşılanacaklarına ve padişahın onlara nasıl tavır alacağına dair duydukları güvensizliği iyice arttırdığından dolayı her şeyi yoluna koyması ve vezirle gizlice anlaşması için kumpanyada bu işle en çok meşgul olan Durazzo Markisini[24] herkesten habersizce Türkiye'ye göndermişlerdi. Bu beyefendi, imparatorun olağanüstü büyükelçisi Leslie Kontuyla[25] birlikte onun maiyeti olarak gelmişti. Sadrazamla görüşmüş ve müzakerelerine ciddi destek veren bu büyükelçinin ve İngiltere büyükelçisinin aracılığıyla Cenevizlerin İngilizlerle ve Hollandalılarla aynı kapitülasyonlara sahip olmasını sağlamıştı. Elçi, padişah adına sadrazamdan söz almış olarak Cenova'ya dönmüş ve Divan'la yaptığı müzakereleri aktarmış. Cenevizler derhal İstanbul'a gitmek üzere iki büyük gemi hazırlatmışlar ve büyükelçi unvanıyla aynı Marki Durazzo'yu göndermişler.[26]

Bu markinin vezirle ilk müzakeresi aslında düşünüldüğü kadar gizli kalmamış olmalı ki Levant'ta bulunan Fransızlar hemen durumu öğrenmişler. Cenevizlerin planları onları rahatsız etmiş. Bu yeni yerleşmenin kendi ticaretleri için zarar verici olmasından endişe duymuşlar, böylece

24 Augustin Durazzo, Leslie Kontu'na padişah tarafından10 Kasım 1665'te verilen veda görüşmesinde hazır bulunduğu belirtilmiş.

25 1665'de Petteau ve Neustadt derebeyi, özel danışman, Slav sınırları feld-mareşalı ve valisi olan Walter de Leslie Avusturyalılarla Osmanlılar arasında 1664'de imzalanan barış anlaşmasını tasdik etmek için olağanüstü bir elçiliğin başında bulunmuştu.

26 Bu büyükelçiliğin tarihi 1667'dir.

Cenevizlerin Türkiye'ye yerleşmesi durumunda ticaretlerinin büyük ölçüde düşeceğini ve bu nedenden dolayı da onlara engel olunması gerektiğini Fransa'ya bildirmişler. Bu isteğin yerine getirilmesine karar verilmiş ve Babıâli'de bulunan Fransa büyükelçisine –o dönemde bu kişi oğul Mösyö de la Haye'dı– emirler gönderilmiş.

Cenevizlerin Türkiye'ye yerleşmesine engel olma emrini aldığında Mösyö de la Haye başka işler için gittiği Edirne'den yeni dönmüştü. O da derhal Edirne'ye tekrar gitmek için müsaade istemiş; çünkü Türkiye'de hiçbir elçi müsaade almadan saraya gidemez. Bu istekte bulunduğunda sadrazam sarayda değilmiş, çünkü Kandiye kuşatmasına destek vermek için Tesalya'ya gitmişti.[27] Sadrazamın vekili olan kaymakam,[28] Fransa büyükelçisinin aldığı emirler hakkında gizlice haberdar edildiğinden sadrazamın onayını almadan istediği müsaadeyi kendisine veremeyeceğini bildirmişti.

Büyükelçi bir retle karşı karşıya kaldığını fark etmiş. Vezirlere Fransa imparatorunun padişahla yaptığı kapitülasyonlardan dolayı Babıâli'nin Fransız bayrağı altında bulunmayan hiçbir Avrupa topluluğunu Türkiye'ye alamayacağını, bu nedenden dolayı da Cenevizlerle anlaşma yapmalarının bu kapitülasyonlara ters düşeceğini ve bu anlaşmaların yapılması durumunda Türkiye'den geri çekileceğini bildirmesi için Edirne'ye bir beyefendi göndermiş. Büyükelçinin gönderdiği beyefendinin temsil ettiği ve bu talimatlardan aktardığı her şey sadrazama iletilmiş ve sadrazamın bulunduğu yerde konu ele alınmış. Büyükelçinin aldığı cevap son derece sert ve nezaketsizdi; buna da şaşırmamak lazım çünkü sadrazam Fransızlarla Macaristan'da yaşadığı yenilginin etkilerini henüz atmamıştı;[29] bu cevap Babıâli'nin gitmek olduğu kadar gelmek hususunda da herkese açık olduğunu, Fransız imparatorunun padişahın eski düşmanlarıyla barışmasına ve onlara kapitülasyonlar vermesine engel olma hakkına sahip olmadığını ve kralın başka-

27 Kandiye (günümüz Girit'indeki Heraklion) kuşatmasının son evresi 1667 başlarında başlamış. Osmanlı orduları komutanı olarak atanmış olan Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Girit'e gitmek üzere gemiye binmeden önce 1666'da Tesalya'dan geçmişti. Hatta askerî operasyonların gerçekleştiği yere daha yakın olmak için padişah da Mart 1668'de sarayını Tesalya'ya taşımıştı.

28 *Kaim makam*, tam anlamıyla yerine vekil olan.

29 XIV. Louis 31 Ağustos 1664'de Saint-Gotthard muharebesinde Osmanlıların Avusturyalılara karşı yenilgisinde etkili olacak ordular göndermişti. Bu muharebeye tanık olan Türk gezgini Evliya Çelebi, beyaz bayraklarıyla kırmızı giyinmiş Fransız askerlerinden bahseder.

ları hakkında hiçbir emir vermeye kalkışmadan Babıâli'de imparator olarak ve Hıristiyanlığın birinci prensi olarak kabul edilmesiyle yetinmesi gerektiğini söylemekteydi.[30]

Ceneviz büyükelçisi, İstanbul'da kabul edilmemesi için uğraşılırken İstanbul'a varmıştı. Yolda gelirken zaten böyle bir şeylerin olması endişesini taşıdığı için bu girişimleri öğrendiğinde şaşırmamıştı. Kendisine Fransa'daki Ceneviz vekilinin krala efendilerinin Durazzo Markisi'ni büyükelçi olarak gönderdiğini bildirdiğinde kralın kendisine "Cumhuriyet büyükelçisine iyi yolculuklar diliyorum; fakat bu konuda bizim büyükelçimizin Babıâli'de ne yaptığını bilmiyorum" dediği iletilmişti. Görüştüğüm pek çok kişiye göre sadrazam belirttiğim nedenlerden dolayı Fransızlara karşı kızgın olmasaydı ve büyükelçiye karşı kişisel bir hınzı olmasaydı Cenevizler asla Levant'ta kabul görmeyeceklermiş; çünkü Babıâli, özgürlüğünü elinden almış gibi görünen Fransa'yla kapitülasyonlara zarar verecek kadar ticarete fazla ilgi duymamaktaymış.[31]

İzmir'de on iki gün kaldıktan sonra 9 Mart günü varacağım İstanbul'a gitmek üzere tekrar denizlere açıldım. Zahmetsiz, tehlikesiz ve masrafsız bir yolculukla oraya vardım, yanımda o kadar çok kıymetli eşya vardı ki iki at zor taşıyordu. Fransa Büyükelçisi Mösyö de Nointel[32] kasalarının üzerine onun adını yazdırtmamı ve üzerine zambak çiçekleri koydurtmamı, bunları kendisine aitmiş gibi limandan aldırtacağını söylemişti. Biz de öyle yaptık ve her şey inanılmaz bir şekilde dediği gibi oldu. Gümrük memuruna bir tercüman göndertip bir gün evvel limana varan Hollanda gemisinde kendisine ait eşyalar bulunduğunu ve bunların kendisine teslim edilmesini rica ettiğini bildirdi. Gümrük memuru bu isteğe uygun olarak emirler verdi ve emirler derhal uygulandı. Tercüman Hollanda gemisine gitti, iki kasayı gemiden indirtti, büyükelçinin konağına göndertti ve kendisi de aynı gün eşyalarımı bana iletti.

Babıâli'de bulunan büyükelçiler, valiler ve elçiler gümrük memurlarına hiçbir açıklama yapmadan sadece kendilerine ait olduklarını söyleyerek

30 Aynı cevap Hammer'in *Histoire de l'empire ottoman* adlı eserinin X. cildinde de yer almakta.
31 Türk tarihçileri bu görüşü destekliyorlar.
32 1670-1679 yılları arasında İstanbul'da Fransa Büyükelçisi, Nointel Markisi, Charles Olivier.

istedikleri eşyaları gönderme veya teslim alma imtiyazına sahipler. Şunu söylemek gerekir ki Türklerin bu dürüstlük ve cömertliklerinin Avrupa'nın hiçbir yerinde eşi benzeri yoktur.

İstanbul'a vardığımda Mösyö de Nointel kapitülasyonları yenilemek maksadıyla Edirne'de padişahla görüşmek için hazırlıklar yapmaktaydı. Bu iş çok önemliydi ve her yerde bundan bahsediliyordu, çünkü bu durum yedi yıldan beri sürmekteydi ve Türkler Polonya'ya karşı açtıkları savaşa rağmen büyük bir gururla büyükelçiyi ihmal ediyorlardı. Fransa ile Türkiye arasında süregelen anlaşmazlıkların kökeni şöyleydi:

IV. Mehmed'in tahta cülus ettiği dönemde –ki kendisi şu an Türklerin imparatorudur ve 1648'de yedi yaşındayken imparatorluğun başına geçmiştir– devlet, kendi arzularına göre resmi görevleri yerine getiren kadınlar ve harem ağaları tarafından yönetilmekteydi. Türkler, Osmanlı sarayının hiç bu kadar bozulmadığını ve bu denli tuhaf bir davranış bozukluğunda bulunmadığını kabul ediyorlar. Neredeyse her ay bir sadrazam atanıyordu ve birkaç gün görevini icra ettikten sonra bu sadrazam görevinden alınıyordu, çoğu zaman bu kişi hayatını kaybediyordu. Sadrazam atandığında zengin ailelerin onu ziyaret edip kendisine hediyelerde bulunmaları Türkiye'de âdettir. Özellikle de büyükelçiler bu âdeti yerine getirmekte mecbur gibidirler. O dönemde Babıâli'de Fransa büyükelçisi olan baba de la Haye, o zamanlar süreklilik arz eden bu sadrazam değişikliklerini görünce padişahın gerekli yaşa gelinceye kadar işlerin böyle devam edeceğini ve bu nedenden dolayı da neredeyse her ay ve bazen daha sık değişen sadrazamlara yapacağı ziyaretlerin ve vereceği hediyelerin boşuna olacağını düşünmüş. Bunun üzerine ziyaret etmeden ve hediye göndermeden bu sadrazam değişikliklerini sakin sakin izlemeye koyulmuş.

Az bir süre sonra Köprülü Mehmed Paşa imparatorluğun mührünü almış yani sadrazam olarak atanmıştı. Büyükelçi bunun şansının da diğerleri gibi yaver gitmeyeceğini ve bunun sadrazamlık döneminin de kısa olacağını düşünmüş; fakat yanılmış ve olaylar bambaşka bir şekilde cereyan etmiş. Bu sadrazam 1662'de vuku bulacak vefatına kadar makamında kalmış.[33]

33 1656'da sadrazam olan ve 31 Ekim 1661'de bu makamdayken vefat eden Köprülü Mehmed Paşa.

Görevine başladığında herkes, Fransız büyükelçisi hariç bütün yabancı vekiller, sadrazamı ziyaret etmiş ve âdet olunduğu üzere hediyelerini kendisine takdim etmişler. Büyükelçiye birkaç kez bu görevini yerine getirmesi söylenmiş ve hatta ısrar bile edilmiş; fakat topluluk adına bir hediyeyi israf etmeme arzusu bunu yapmasına mani olmuş. Nihayet Köprülü'nün birçok büyük şahsiyetin yıkıntısı üzerine iyice yerleştiği ve görünüşe göre bir süre daha sadrazamlık yapacağı anlaşıldığında büyükelçi kendisini ziyaret etmiş ve hediyesini takdim etmiş. Bu kez gerçekten beyhude bir ziyaret ve bir hediye olmuş; çünkü bu önemli karşılaşmada kendisine gösterdiği özensizliğe ve saygısızlığa alınan vezir ondan ve hatta bütün Fransız topluluğundan öcünü alma planları yapmış. On iki yıl süren[34] kendi sadrazamlığı ve hatta yerine geçen oğlunun sadrazamlığı sırasında[35] Fransa ile Türkiye arasındaki kötü iletişimin kökeni ve kaynağı bu olaydır. Öyle ki Babıâli'nin üç Fransa büyükelçisine –baba Mösyö de la Haye, oğul Mösyö de la Haye ve Mösyö de Nointel– yönelik bu sert tavrı ve yirmi yıl boyunca Fransızlara uygulanan çeşitli *avanî*ler, kişisel bir incinmeden ileri gelmekteydi, elbette ki daha sonraları ileri sürülen başka nedenler de vardı –bunlardan en önemlisi ve haklı olanı Gigery[36] üzerindeki girişim ve imparatora ve Venediklilere yapılan desteklerdir.

Sadrazam bu hıncını açığa vurma fırsatını uzun süre aramak zorunda kalmayacaktı. Bu denli kötü niyetine uygun fırsat tez zamanda karşısına çıktı. Kandiye savaşı dönemiydi; savaşın başlarından itibaren Fransa gizlice Venediklileri desteklemişti ve Mösyö de la Haye gizlice Venediklilerle görüşüp Türklerin niyetlerini onlara haber verme talimatını almıştı. 1659'da kendisine Vertamont[37] diyen ve Kandiye savaşında Venedik ordusunda onurlu sayılacak bir işe sahip bir Fransız, generalinden İstanbul'u görmek için izin is-

34 Bir önceki dipnota bakınız.

35 Babasının halefi olan Fazıl Ahmed Paşa bu makamda 1676'da vefat etmiştir.

36 Cezayir'de Cicel vilayetine yapılan sefer, Berberi korsanların faaliyetlerine karşı Fransız filosu tarafından misilleme olarak 1665'de gerçekleştirilmiştir.

37 Vertamont olayıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız Poullet: *Nouvelles relations du Levant*. Vertamont'un, Kandiye'de Venedikli bir adamla yaşayan, bu adamın vefatında valiye rüşvet vererek mallarını kendi üzerine geçiren bir Fransız kadınla ilişkisi olmuş. Gerçek mirasçıların gelmesinden endişelenen çift Türkiye'ye yerleşmeye karar vermiş ve orada iyi karşılanmaları için Vertamont Osmanlı otoritelerine –Poullet'e göre- kendisinde değil de bir Yunan papazında bulunan Venediklilerle İstanbul Fransa büyükelçisi arasındaki bir yazışmayı ihbar etmiş. Bu olay, Chardin'in verdiği tarihten bir yıl önceye alınmalı.

temiş. Aslında Türk olmaktan başka bir gaye taşımayan bu Fransız, İstanbul kaymakamına gitmiş ve ona Hıristiyanların dininden çıkıp Muhammed'in dinine girmek için Hıristiyan saflarından ayrıldığını ve aynı zamanda elinde sadrazama vermek istediği son derece önemli mektuplar bulunduğunu söylemiş. Kaymakam derhal onu, o dönemde sarayın bulunduğu Edirne'ye göndermiş. Bu vefasız firarî dininden çıkmakla kalmayıp sadrazama Fransa büyükelçisiyle Venedikliler arasındaki ilişkiyi itiraf etmiş ve sadrazama teslim ettiği mektupların bunu açıkça göstereceğini söylemişti.

Sadrazamın bu gizli ilişki hakkında zaten kuşkuları varmış ve bu dinden çıkmışın söyledikleri sayesinde artık bundan emin olmuş. Öfkesinden kudurmuş ve tabiî insafsızlığından ve zalimliğinden hareketle Fransa büyükelçisine karşı nasıl hırslandığını hayal edebiliriz. Yine de, her şeye rağmen kendisine hâkim olmuş ve umulandan çok daha büyük bir ağırbaşlılık ve ölçülülük sergilemiş.

Vertamont'un planlarını ve sarayda yapacaklarını haber alan, aynı zamanda sadrazamın tabiatını, düşmanca hislerini iyi bilen ve olup bitenlerin vahametinin farkında olan Mösyö de la Haye, ele geçen mektupların başına büyük sorun açacağı konusunda hiç kuşku duymamış. Tercümanlarıyla ve kâtipleriyle görüşmüş; şifre işlerine bakan ve sadrazamın ele geçirdiği bir şifreli mektup meselesinde Venedikli bir tercümanı dayakla nasıl öldürttüğünü bilen tercümanı öylesine korkmuş ki kaçmaya karar vermiş. Mösyö de la Haye'a şöyle demiş: "Efendim, tabiatım itibariyle endişeli bir yapım var ve dayağa başlanır başlanmaz açıklamayacağım hiçbir sır olmadığını zatınıza bildirmek isterim; beni ya saklayın ya da buradan kaçırın." Büyükelçi onu gizli ve güvenilir bir yere göndermiş ve olacaklara hazırlanmış. Büyükelçi o sıralar öyle hastalanmış ki kendisine Edirne'ye gitme emri geldiğinde oraya gidememiş. Sadrazamın emrini kendisine ileten kaymakama yataktan kalkamadığını ve yola çıkmasının imkânsız olduğunu, kendisinin yerine oğlunu göndereceğini söylemiş.

Sadrazamın Venedikli generalin mektuplarında bulduğu her şey şifreliymiş; Osmanlı sarayında bulunan dinden çıkmışlar ve tercümanlar boşuna çağrılmışlar: hiçbiri şifreleri çözememiş. Bu da sadrazamı daha da öfkelendirmiş. Edirne'ye vardığında oğul de la Haye, onu bu kötü duygular

içinde bulmuş ve bu genç adamın durumun gerektirdiğinden daha sert bir çıkış yapmasıyla öfkenin iyice alevlendirdiği Köprülü ona hakaret etmiş ve "bir büyükelçide hoş karşılayamayacağı bir şeyi, babasının gönderdiği bir kişide hiç hoş karşılayamayacağını" söyleyerek onu Edirne surlarına bağlı bir kuleye hapsettirmiş.[38] Fakat sadrazam, oğul Mösyö de la Haye'la birlikte gelen tercümanlara ve tüccarlara hiçbir hakarette bulunmamış. Kâtibe ve şansölyeye de hiçbir şey yapmamış. Generalin mektuplarının şifresini çözmemeleri durumunda onlara büyük işkenceler yaptıracağını ve onları öldürteceğini söyleyerek tehdit etmekle yetinmiş; fakat bu kişilere hiçbir zarar verilmemiş, sadece korktuklarıyla kalmışlar. Tercümanlardan Fournetty adında biri, bu olayda korkusundan öyle hastalanmış ki yıllar geçmesine rağmen hâlâ hasta ve görünen o ki asla iyileşmeyecek.

Biraz önce söylediğim gibi Osmanlı sarayı Edirne'deydi ve Erdel savaşına hazırlanıyordu. Baba Mösyö de la Haye, sadrazamın yola çıkmaya hazır olduğunu öğrenince, oğlunu salıvermemesi endişesiyle –ki zaten öyle olacaktır– rahatsızlığına rağmen Edirne'ye gitmeye kalkışmış. Eşi Madam de la Haye, sadrazamın acımasız olduğunu ve onu sakinleştirmek gerektiğini vurgulayarak, oğlunun serbest bırakılması için acele etmezse onu kaybedeceğini tekrar tekrar söyleyerek büyükelçiyi yolculuğa zorlamış.

Yolculuğundan bir ay önce büyükelçi gözü pek ve burada anlatılmaya değer bir hamle yapmıştı. Vertamont'un gelmesinden kısa bir süre önce Quiclet adında bir Fransız, karısıyla birlikte İstanbul'a gelmişti. Onlarla birlikte bütün yolculuklarında onlara eşlik edecek kadar bu kadını seven Poulet[39] adında başka bir Fransız da vardı. Bu Quiclet büyük bir şifre çözücüsüydü, ama aklı kıt biriydi. Büyükelçilerin devlet vekilleri emrinde şifre çözme işlerinde çalışmıştı. Fazlasıyla fakirdi. Bilinmedik bir talihsizlik onu İstanbul'a getirmişti. Sadrazamın generalin mektuplarını çözebilecek kişilere vereceği ödülü duyunca bu zavallının karısı Mösyö de la Haye'a yakın kişilere şöyle demiş: "Hazretleri kocama ödünç para vermeyi reddediyor, ama o istese sadrazamdan istediği kadar para alabilir." Bu olayın bana anla-

38 Bu olay Nisan 1658'de vuku bulmuştur.

39 Poulet için *Nouvelles Relations* adlı eserine bakınız, burada Quiclet ile ilişkileri aktarılmış. Quiclet'in kendisi de Paris'te 1664'te yayımlanan bir seyahatname bırakmış.

tıldığı gibi olup olmadığını bilmiyorum, ama ne olursa olsun Köprülü'nün ele geçirdiği mektuplarda yazılı olanları öğrenmeyi ne kadar çok istediğini bilen, bu yazışmalarda onu ve Levanttaki bütün Fransızları tehlikeye atacak bir şeylerin olup olmadığından endişe eden ve Fransız şifre çözücüsünün ne kadar fakir olduğunun farkında olan Mösyö de la Haye onu çağırttırmış, konağın bahçeye bakan bir terasına götürmüş; onu orada biraz gezdirdikten ve sohbet ettikten –ne konuştuklarını kimse bilmiyor– sonra, bu iş için tuttuğu adamlara işaret edip onu terastan aşağı attırmış; düşeceği yerde bekleyen adamlar Quiclet'nin düştükten sonra ölmediğini görünce hayatına son vermişler ve gizlice gömmüşler.

Fransa büyükelçisi sadrazamla görüşmeye gittiğinde sadrazam ele geçirdikleri mektupları getirttirmiş ve kendisine bunları açıklamasını istemiş. Mösyö de la Haye, büyükelçilerin ve Hıristiyan prens vekillerinin konu ne olursa olsun her zaman şifreli yazıştıklarını herkesin bildiğini fakat şifreli yazma veya çözme konusunda bilgisiz olduklarını, bunları yazan ve çözen kâtipleri bulunduğunu, bu iş için kullandığı kâtibini altı ay önce Fransa'ya gönderdiğini ve sadrazam bu mektupları evine götürmesine izin verirse, bunları çözmek için çabalayacağını ve içerikleri hakkında onu haberdar edeceğini söylemiş. Bu cevabı işiten sadrazam, büyükelçiye sadece gülümsemiş ve hiçbir şey söylemeden oradan ayrılmış. Birkaç gün sonra oğul Mösyö de la Haye'ı hapiste bırakarak, fakat daha az kızgın olarak ve baba Mösyö de la Haye'a herhangi bir cevap bırakmadan Erdel'e gitmek üzere yola çıkmış.

Padişah Erdel savaşına katılmamış, Edirne'de kalmış. Büyükelçi oğlunun serbest bırakılmasını umut ederek sadrazamın yokluğu süresince orada kalmış; fakat kimse sadrazamın izni olmadan bu meseleden bahsetmeye cesaret edemiyormuş. Sadrazam savaşı çabucak bitirip muzaffer olarak Edirne'ye geri dönmüş.[40] Gelir gelmez ona Mösyö de la Haye'dan bahsedilmiş. Şaşkın gibi görünerek şu cevabı vermiş: "Nasıl? Bu beyler hâlâ buradalar mı?" Bu da gidebilirler anlamına geliyormuş. Gerçekten de oğul hemen serbest bırakılmış ve her ikisi de vezirle görüşmeden İstanbul'a dönmüşler.

40 Köprülü, Edirne'ye 23 Haziran 1658 gitmiş ve aynı yılın Ekim ayında dönmüştür.

Fransa'da sadrazamın Mösyö de la Haye'a yaptıkları haberi alınır alınmaz Kardinal bu olayın kötü sonuçlar doğurmaması için sadrazamla görüşmesi için bir beyefendi[41] göndermiş. Öç alma arzusuyla öfkesi yükselen ve de la Haye'lardan nefret eden Köprülü, onları geri gönderip bu beyefendinin büyükelçinin yerine geçmesini sağlamak istemiş. Sadrazam, Fransa'nın bunu kabul etmesini sağlayacağını söyleyerek bu isteğini kendisine de bildirmiş; fakat bu beyefendi böyle bir şeyi kesinlikle kabul etmemiş ve büyük bir samimiyetle bunu yapamayacağı için özürlerini bildirmiş. Bu kişi müzakere ettiği her konuda sadrazamın çok hoşuna gitmiş. Adını bilmediğim için çok üzgünüm, bu anlatıda adını anarak onu şereflendirmek isterdim.

Bu beyefendinin müzakereler konusunda aktardıkları Mösyö de la Haye'ın geri alınmasına neden olmuş. Onun yerini alacak birisi gönderilmemiş, ama kendisine uzun yıllardan beri İstanbul'a yerleşmiş Mösyö Roboly adında bir Fransız tüccarı vekil olarak bırakması talimatı verilmiş. 1665'in sonlarına kadar Fransa'nın İstanbul'da başka bir vekili olmamış.

Parlak ve başarılı bir şekilde tahtı yöneten kral, Osmanlı imparatorunun düşmanlarına güçlü destekler vererek, aslında büyükelçisine yapılan hakaretlerin ve Türkiye'de her gün tebaasına uygulanan *avani*lerin öcünü fazlasıyla almış. Fakat bütün bunlar iki imparatorluk arasındaki anlaşmazlıkları gün be gün çoğaltıyormuş. İş öyle bir noktaya varmıştı ki ya ilişkiler tamamen kesilecek ya da ittifakı yenilemek gerekecekmiş. Levant ticareti göz önünde bulundurulunca ikinci seçenek ağırlık kazanmış ve kapitülasyonları yenilemek için İstanbul'a bir büyükelçi göndermeye karar verilmiş. Bu sırada oğul Mösyö de la Haye Paris'te görev isteğinde bulunmuş. Zaten birkaç yıl önce o şehirde vefat eden babasının mirasından dolayı kendisine kalan gecikmiş alacakları varmış. İstanbul büyükelçiliğinin ne kadar kârlı bir iş ve ne kadar parlak ve güçlü bir görev olduğunu bildiği için büyük bir ısrarla görevi istemiş. Bunu elde etmek için de kendisine verilmesi gereken gecikmiş ödemelerden vazgeçeceğini vekillere söylemiş.

41 Kardinal Mazarin tarafından gönderilen François Blondel 24 Aralık 1658 tarihinde İstanbul'a varmış, sadrazamla ilk görüşmesini 5 Ocak tarihinde yapmış ve 1 Mart tarihinde de hiçbir sonuç alamadan bu şehirden ayrılmış.

Sarayda onu destekleyen kişiler Türkiye işlerindeki tecrübesini ve Türklerle müzakere etmek için gerekli cesarete sahip olduğunu ileri sürmüşler ve öte yandan da Osmanlı sadrazamının, babasının nefret edip küçük düşürdüğü birinin oğluna saygı duymak zorunda kalması onu son derece küçük düşüreceğinden Mösyö de la Haye'ın İstanbul'a büyükelçi olarak gönderilmesinin kralın onuruna uygun düşeceğini söylemişler. Yerine sağlam bir şekilde oğlunu yerleştirdikten sonra 1662'de [doğrusu 1661] vefat eden Köprülü Mehmed Paşa'dan bahsediliyormuş. Bu çok kötü öğüdün nasıl olup da kabul edildiğini bilmiyorum, muhtemelen tek dertleri Türkleri güç kullanarak sağduyuya getirme isteğiydi. Olayların devamı da buna benzer bir gelişmeyi gösterdi.

Mösyö de la Haye Kasım 1665'te İstanbul'a vardı. Şatafatlı bir giriş yaptı ve güçlü ve korkulan bir kralın büyükelçisi olmanın dayattığı sert bir vekilde beklenen düzeyde beş yıl süren büyükelçiliğini sürdürdü. Divan'a yaptığı ziyaretlerde vekillere sürekli efendisi kralın büyüklüğünden ve ordularının gücünden bahsetmiş. Bu da vezirin hiç hoşuna gitmemiş, bu konuşmaları bizzat kendi sarayında kendisine ve padişaha yapılan bir hakaret olarak algılamış; bu önyargı içinde büyükelçiye onur kırıcı sayılacak bir şekilde davranmış. Büyükelçiyi buyur ettiğinde onu kibirle ve hor görerek, yüzüne bakmadan ve imparatorluğun ve başında taç taşıyan bütün kralların büyükelçilerine karşı yerine getirilmesi gereken eski âdetlerce yapması gerektiği gibi yapmayıp, yerinden kalkmadan kabul etmiş. Bununla da yetinmemiş Fransa'nın Macaristan ve Kandiye'ye gönderdiği yardımları ve Gigery olayını acı bir dille eleştirmiş. Mösyö de la Haye, çıkarken kendisine gerekli tevazular gösterileceğini düşünerek bunları alttan almış; fakat yanılmış: Vezir kendisini kabul ettiğinde gösterdiği aynı nezaketsiz tavırla ona müsaade buyurmuş.[42]

Bu görüşmede vezirin kendisine sergilediği hakareti düşündükten sonra büyükelçi, kendisini ayakta kabul etmesi ve eleştiriler yöneltmemesi koşuluyla tekrar bir görüşme talebinde bulunmuş. İmparatorluğun bü-

42 Avusturya kaynaklarını kullanan Hammer'de de aynı hikâye yer alıyor. Bu görüşme 1665 yılının son günlerinde gerçekleştirilmiş.

yük şansölyesi olan Reiskitap[43] ve sofracıbaşı gibi etkili konumdaki Kaiaia[44] tercümana vezirin efendisini gerektiği gibi karşılayacağını söylemiş. Farklı anlamlara gelebilecek olan bu söze kanan büyükelçi sadrazamı ziyarete gitmiş; ama bu kez de ilk görüşmede karşılandığı gibi karşılanmış. Bu yeni hakareti hiç beklemeyen Mösyö de la Haye o kadar çok öfkelenmiş ki sadrazama Fransa imparatorunun kendisini iki imparatorluk arasındaki dostluğu tasdik etmek için Babıâli'ye gönderdiğini ve Hıristiyanlığın en büyük ve en güçlü hükümdarının büyükelçisinin hakkı olan şerefleri gösterilmemesi nedeniyle bu ilk görüşmeyi görüşmeden saymadığını, efendisinin büyüklüğüne yakışır bir şekilde muamele görmemesi durumunda kapitülasyonları iade etme ve geldiği gemiyle Fransa'ya dönme emrini aldığını söylemiş. Sadrazam bu konuşmaya sinirlenmiş ve ona hakaretlerle cevap vermiş. Büyükelçi de kendini zapt edememiş ve tercümanın elinden kapitülasyonları alarak sadrazamın dizlerine atmış ve derhal kalkıp hiçbir şey söylemeden çıkmış; fakat sofanın kapısında durdurulmuş.[45] Vezir padişahın lalası müftü Vani Efendi'yi[46] ve kaptanpaşayı çağırıp böyle önemli bir görüşmede nasıl davranması gerektiğini onlarla müzakere etmiş. Padişahın haberdar edilmesi kararına varmışlar. Ama padişah İstanbul'dan yirmi fersah uzakta avdaymış; bu yüzden de cevap üç gün sonra kendilerine ulaşmış, Mösyö de la Haye bu süre içinde sarayın bir odasında tutsak kalmış.

Bu zaman içinde kaptanpaşa, Mösyö de la Haye'a, imparator hazretlerinin Büyükelçisi Kont Leslie'nin yaptığı gibi vezirin kaftanını öpmeyi kabul ederse vezirin kendisini kabul edeceğini ve o konta yönelttiği şerefleri ona da yönelteceğini iletmiş. Büyükelçi Fransa imparatorunun büyüklüğü zarar görmesi söz konusu olduğunda kimseden örnek almayacağını belirtmiş. Kaptanpaşa, efendisinin yedi kralın imparatoru olduğuna göre Leslie kontunun davranışının neresini eleştirdiğini sormuş. Her iki tarafta da pek

43 Reisülküttab, kâtiplerin başı, yani imparatorluğun hariciye vekili.

44 Kâhya, sadrazamın evinin idarecisi.

45 Avusturyalı vekilin aktardıklarına göre olaylar daha da kötü cereyan etmiş. De la Haye, kapitülasyonları Fazıl Ahmed Paşa'nın ayaklarına attıktan sonra mabeynci büyükelçiyi oturduğu sandalyeden çekip dövmeye başlamış; de la Haye kılıcını kınından çıkartıyor gibi yapınca mübaşir onu tokatlamış. Bu olay 7 Ocak 1666'da vuku bulmuş.

46 Vani Efendi IV. Mehmed'in lalasıydı fakat hiçbir zaman müftü yani şeyhülislam olmamıştır.

çok müzakereden ve padişahın cevabı geldikten sonra sadrazam ile büyükelçi arasındaki meselede büyükelçinin dilediğinde dışarı çıkabileceğine, yaptığı iki görüşmenin unutulacağına ve âdet olunmuş nezaket ve törenlerle kendisine yeni bir görüşme sağlanacağına karar verilmiş.

Bu görüşme Ocak 1666'da gerçekleşmiş.[47] Sadrazam büyükelçi geldiğinde ayağa kalkmak zorunda kalmamak için onu özel odasına aldırmış ve kendisi de sonradan ona katılmış. Kibarca içeri girmiş ve gülümseyerek ve elini uzatarak büyükelçinin yanına gitmiş. Olayların düzeldiğine sevinen Mösyö de la Haye bu nezakete uygun bir şekilde karşılık vermiş ve daha önce hiç görüşmemişlermiş gibi ona iltifatlarda bulunmuş. Görüşme samimi bir havada geçmiş. Büyükelçi ve ona eşlik edenler kokularla, kahveyle, şerbetle ve yirmi dört kaftanla mest edilmişler.[48] Sonraki ay padişahla görüşmüş ve her şey olağan bir şekilde, yani padişahla iş konuşulması âdetten olmadığı için nezaketle geçmiş.

Mösyö de la Haye'a kapitülasyonların yenilenmesi ve Kızıldeniz'den Hindistan'la ticaret yapma serbestliği isteğinde bulunması emredilmişti. Sadrazam istenilen şartlarda her iki isteği de kabul etmemiş. Mart ayında padişahla birlikte Edirne'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmış ve padişahı orada bırakıp Kandiye'ye geçmiş. Mösyö de la Haye da Edirne'ye geçmiş ve bahsettiğim konular hakkında kaymakamla görüşmüş; ancak bu kişi sadrazamın onayı olmadan hiçbir konuda karar alma cesaretinde bulunamadığı için Mösyö de la Haye hiçbir ilerleme kaydetmeden İstanbul'a dönmüş.

Daha önce bahsettiğim, işleri iyice karıştıran ve sinirleri geren Cenevizlerle yapılan anlaşma kısa bir süre sonra gerçekleşmiş; çünkü bir yandan Cenevizler, Fransa büyükelçisinin itirazlarına ve tehditlerine rağmen kabul edilmişler, diğer yandan da büyükelçi, yaptığı şikâyetlerde vezirleri gücendiren ifadeler kullanmış. Daha önce aktardığım gibi bu vezirler ona "efendisi kralın padişahın ülkesine buyur etmek istediği kişilere itiraz etmemesi ve

47 İlk görüşme 17'si olarak diplomatik arşivlerde tasdik edilmiştir.

48 "Onları ziyarete gelen birini mest etmek istediklerinde ona bir fincan kahve, ardından şerbet, sonra da kokular ikram ediyorlar. Bunları şu şekilde takdim ediyorlar. Bir köle veya bir hizmetçi söz konusu kişinin başına örtmek üzere elinde ipekten bir bezle, bir diğeri de büyük bir buhurdanla gelip bunu o kişinin yüzünün ve sakalının altına koyar, ilk hizmetçi bezle bu buharın kaçmamasını sağlar. Bu kişi istediği kadar mest edilir. Bu üç şeyi yaptıklarında büyük bir ikramda bulunduklarını iddia ediyorlar." (Thévenot).

kralın Hıristiyanlığın birinci prensi ve imparator olarak kabul görmesiyle yetinmesi gerektiğini" yazmışlardı. Bunun üzerine Mösyö de la Haye, Fransa imparatorunun bu onurlu unvanları yalnızca Tanrı'ya ve muzaffer ordusuna borçlu olduğu cevabını vermiş; bu da hiç hoş karşılanmamış, çünkü padişah tam olarak bu unvanları kendisine ayırıyor ve Türkler de bunların ancak padişahın şanına yakıştığına inanıyorlar. Vezirler Mösyö de la Haye'a hiçbir büyükelçinin bu ifadeleri kullanmadığını ve divanın bu ifadelerin kullanılmasına izin veremeyeceğini bildirmişler.

Böylece Fransızlarla Türkler arasındaki müzakereler sert geçmiş ve her iki taraf birbirine ellerinden gelen bütün kötülükleri yapmışlar. Fransızlar Kandiye'nin fethini geciktirmek için ciddi destekler göndermişler; buna karşılık Türkler de Fransız tüccarlara büyük *avani*ler kesmişler. Her gün artan şikâyetler, kralı, Mösyö de la Haye'a Babıâli'deki vezirlerin talepte bulunması durumu haricinde kapitülasyonların yenilenmesi mevzuunu müzakere etmeden Fransa'ya dönmesini emretmeye mecbur bırakmış. Bu emir kendisine 1668 yılının sonlarında ulaşmış ve Mösyö de la Haye'ın hiç hoşuna gitmemiş. Yine de İstanbul'daki kaymakamın yanına gidip efendisi kraldan geri dönme emri aldığını söylemiş ve bunun için de kralın kendisine gönderdiği gemiyi ve Babıâli'nin müsaadesini beklediğini ve sarayın ona bu müsaadeyi tez vakitte ulaştırmasını rica etmiş.

O dönemde saray Tesalya'da Larissa'daydı, çünkü padişah Kandiye'nin fethini hızlandırmak için o bölgenin yakınlarında bulunmak istemişti.[49] Sadrazamın vekili olan kaymakam Mösyö de la Haye'a kendisinin yerine geçecek başka bir büyükelçinin gelip gelmeyeceğini sormuş; o da gelmeyeceğini, ancak efendisi imparatorun kendisinin yerine Hollanda ve Ceneviz temsilcileri gibi vekil olarak bir kâtip veya bir tüccarı atamasını emrettiğini söylemiş. Kaymakam neden büyükelçi gönderilmediğini sormuş, o da bu sorunun cevabını kalabalık ortasında söyleyemeyeceğini söylemiş. Kaymakam bu cevapla büyükelçinin özelde bir şeyler söylemek istediğini anlamış ve büyükelçi ona Fransa imparatorunun onu geri çağırmasının ve Babıâli'ye yeni büyükelçi atamamasının nedenlerinin Fransa büyükelçisinin onurunun gerektiği gibi gözetilmemesi, üç yıldır kralın yaptığı şikâ-

49 Bakınız dipnot 27.

yetlere ve isteklere hiçbir önem atfedilmemesi, kapitülasyonların yenilenmemesi, bu nedenden dolayı İngiliz, Hollanda ve Ceneviz tüccarları yüzde üç gümrük vergisi öderken Fransız tüccarların yüzde beş gümrük vergisi ödemeleri, itirazlarına ve uyarılarına rağmen Cenevizlerin Türkiye'ye kabul edilmiş olmaları ve üç yıldan beri Fransızlara iki yüz bin livre *avani* ödettirilmiş olması olduğunu söylemiş. Mösyö de la Haye bu şikâyetlerine istinaden efendisi imparatorun haklı hoşnutsuzluğuna kulak verilmesi durumunda kralın bununla yetineceğini ve kendisini geri çağırmayacağını düşündüğünü sözlerine eklemiş. Kaymakam, Mösyö de la Haye'a, sadrazamın bir başka vekili olan ve her zaman padişahın yanında bulunan Babıâli'deki kaymakama bütün bunları yazıp göndereceğini ve bu müzakerelere daha büyük ağırlık ve güç vermesi için padişahın da bir şeyler yazması gerekeceğini söylemiş. Babıâli'deki kaymakamın Mösyö de la Haye'a cevabı, kendisine yazılan bütün meselelerle ilgili sadrazamı bilgilendireceği ve cevabını mümkün olduğunca erken kendisine ileteceği şeklinde olmuş.

Büyükelçi bu cevabı beklerken onu geri almak için gönderilmiş olan krala ait dört gemi İstanbul'a varmış. Bu filo ilk önce Türkleri korkutmuş, fakat onu yöneten Mösyö Almeras demir atar atmaz kendisine bin kental çörek gönderilmesini aceleyle isteyince Türkler, bunların çöreksiz kaldıklarını ve bu isteği yerine getirmedikleri takdirde uzun süre hayatta kalamayacaklarını anlayınca artık endişelenmeyi bırakmışlar.[50]

Sadrazamın Mösyö de la Haye'a cevabı Mart 1669'da gelmiş ve kendisine sarayı ziyaret müsaadesi verilmiş. O da nisan ayında saraya gitmiş.[51] İstanbul'da bunları fazlasıyla işittiğimden dolayı değil de, Paris'e döndüğünde Mösyö de la Haye'ın krala sunduğu açıklamasından –ki burada

50 "Mösyö D'Almeras, Mösyö de la Haye'ı geri getirmek için üç savaş gemisi ve bir burlotayla gönderildi. Bu gemiler İstanbul'a 2 Ocak 1669'da vardı."(D'Arvieux). Hammer'e göre bu görevin yalnızca diplomatik bir amacı yoktu: "İstanbul'da, İzmir'de ve Bursa'da sorunlar çıkmıştı; bu sorunlar Mösyö D'Almeras'nın başında bulunduğu gemilerin bu üç şehri sahte paraya boğmasından ileri geliyordu. [...] Bu da padişahı Fransız büyükelçisinin nihayet imparatorluk sarayını ziyaret etmesine izin vermesine iten önemli nedenlerden biri oldu."

51 "Mösyö de la Haye geri gelme emrini aldığında, ilk önce padişahın bulunduğu Larissa'da görevde bulunan tercümanlarından Fontaine'i kendisi için müsaade istemeye göndermiş. Ya padişahın bu müsaadeyi vermek istememiş olmasından ya da Fontaine başka bir işi müzakere etme talimatı aldığından, kaymakamın cevabı padişahın bunu kabul etmediği ve büyükelçinin padişaha nedenlerini açıklaması gerektiği şeklinde olmuştu." (D'Arivieux).

kullandığım bütün ayrıntıları onun anlattıklarından alıntıladım- çok farklı oldukları için bu yolculuğun nedenlerinden ve amaçlarından bahsetmeyeceğim. Orada tek amacının gitmek için müsaade almak olduğunu yazmış. Aynı nedenden dolayı Osmanlı sarayında neler yaptığı hakkında hiçbir şey söylemeyeceğim; oradan dört gemisiyle İstanbul'da bekleyen Mösyö Almeras'a Selanik körfezinde bulunan Vole'ye[52] gelip padişahın Fransa'ya göndermek istediği bir Türk büyükelçisini alması için mektup göndermiş.

Bu Türkün adı Süleyman'dı ve kendisi müteferrikaydı[53] yani padişahın mübaşiriydi. Krala gönderildiğinde günde on beş *aspres* (akçe) yani yedi buçuk *sol* hizmet maaşı alan bir adamdı. 1669 yılının sonlarına doğru Fransa'ya ulaştı ve ertesi yıl ağustos ayında döndü. Bütün Paris merakla onu görmeye koştu. Yakından tanıma fırsatı bulanlar onu hiçbir Türkün olmadığı kadar gururlu, kaba ama buna rağmen kurnaz buldu. Levant'taki Fransızlar onun için Mösyö de la Haye'ın büyükelçisi diyorlardı ve hatta Mösyö de la Haye'ın onun masraflarını karşıladığını ileri sürmeye bile cesaret etmişlerdi.[54] Bunu ispatlamak için de öne sürdükleri delil Süleyman'ın yardımcılarının Türk büyükelçilerinki kadar muhteşem olmaktan çok uzak olmasıydı. Mösyö de la Haye, Süleyman Ağa'nın hazırlanma vakti bulamadığını söyleyerek bu tebaaya getirilen eleştirilere karşı kendini savunmuştu. Daha güçlü bir başka delil de Süleyman'la ilgili yazışmalarda büyükelçi unvanının geçmemiş olmasıydı. Buna karşı da Mösyö de la Haye, Süleyman'ın Cerigo [Kitera veya Çuha Adası] yakınlarında Cale Saint-Nicolas'da Almeras'ın kendisini almaya gelmesini beklerken sadrazamın Kandiye 'nin fethini sağladığını ve bu yüzden de artık Fransa'yı oyalamasına gerek kalmadığı, yapacağı desteklerden endişe duyması gerekmediği için Süleyman'ın unvanını, yazışmalarını ve talimatlarını değiştirdiğini, ilk başta yazdığı unvanları

52 Volos Selanik körfezinde değil, daha güneyde bulunuyor. Buradaki olaya gelince D'Arvieux kadar Hammer de Chardin'le birlikte de la Haye'ın geri çağrılmasını geciktirmek için kendi oyununu oynadığını üstü kapalı olarak ileri sürüyorlar.

53 "Süleyman Ağa daha önce bostancıymış, yani sarayın bahçıvanı. Müteferrika görevine geçmiş. Bu görevin en doğru karşılığı bizde kralın evindeki soylularınki gibi olacak. Müteferrikalar törenlerde çavuşların (mübaşir) yanında yürüyorlar. Bizim paramızın on beş *sol*'una denk gelen yirmi beş *aspre* alıyorlar günde. Müteferrika kelimesi seçkin kişi anlamına geliyor." (D'Arvieux). Bu yazar, seyahatnamesinin IV. cildinde Süleyman Ağa'nın Fransa'da yaptığı büyükelçiliği de anlatıyor.

54 Hammer de bu konuda aynı görüşte ve hatta Osmanlılarla de la Haye'ın birlikte her iki tarafa 2.000 *ekü* olarak masrafları paylaştıklarını belirtir.

kaldırıp yerine başka şeyler koyduğunu, ancak Süleyman Ağa'nın büyükelçi olarak atandığını ve bunun kanıtının da padişahın ona büyükelçilerine verdiği kaftan ve kılıcı vermiş olduğunu ve Romante'deki [Rumeli] Napoli Kalesi'nin[55] onu toplarla selamladığını ileri sürmüştü.

Mösyö de la Haye, temmuz ayında İstanbul'a döndü ve üç ay sonra mümkünse Mösyö Almeras'nın gemileriyle Fransa'ya dönmesi, ancak kaymakamın kendisine engel olması durumunda Türklerin kaprislerine göre kötü davranacakları bir Fransız büyükelçisini ellerinde tutma avantajına sahip olmamaları ve bununla gurur duymamaları için büyükelçi sıfatını anında terk etmesi emrini aldı. Söylediğim gibi bu emir geldiğinde gemiler yola çıkmıştı; böylece Mösyö de la Haye emrin ilk bölümünü yerine getiremezdi ve emrin ikinci kısmı için de Türklerin kendisine çok saygılı, kibar ve ölçülü davrandıklarını yazarak özür diledi.

Hiçbir şekilde kabul görmeyen bu özürleri, Mösyö de la Haye'ın görevden alınmasına neden oldu. Ona karşı büyük öfke duyan Levant Fransızları, vezirin bu kişiye karşı çok eskiden beri duyduğu kinden dolayı onun Babıâli'de büyükelçi olduğu sürece asla kapitülasyonların yenilenmeyeceğini ve Kızıldeniz üzerinden Hindistan yolunun asla açılmayacağını Fransa'ya yazıp duruyorlardı. Onlara inanıldı ve Mösyö de la Haye'ın geri alınıp yerine Mösyö de Nointel'in gönderilmesine karar verildi. Bu kişi Paris meclisinde danışmandı, dürüst, bilgili ve meraklı bir kişiydi. Bu merakından dolayı İstanbul'a kadar yolculuk da etmişti. Ancak Türkiye'de müzakere etmek için fazla yumuşak huylu bir insandı. İlk başta ona yalnızca vekil unvanı verilmek istendi; ancak dostları ve özellikle de Levant Kumpanyası ona büyükelçi unvanını verdirtti. Avrupalıların saygı anlayışıyla Türklerinkinin farklı olduğunu düşünen Kumpanya, mesele kapitülasyonları kârlı bir şekilde yenilemek, Levant'ta Kumpanya'yı geliştirmek, Kızıldeniz üzerinden Hindistan'a yapılacak Fransız ticaretini serbest bırakturmak olduğu için padişahın bir vekilden ziyade bir büyükelçiye daha fazla itimat göstereceği konusunda bakanları inandırmıştı.

55 Romante, ya da Rumeli, Romalıların ülkesi anlamına gelir ve hem Trakya hem de Makedonya ve Yunanistan'ın tümü için kullanılır. Napoli Kalesi ise Mora'nın kuzeybatısında bulunan günümüzdeki Nauplion [Anabolu] Kalesi'dir.

Mösyö Nointel Ağustos 1670'de Türk Büyükelçisi Süleyman Ağa ile birlikte Fransa'dan ayrıldı ve İstanbul'a Ekim ayında vardı. İstanbul'a gitmesi için kral ona Mösyö Aplemont'un yönetiminde bulunan dört gemi sağladı. Aydın kişilerden Mösyö de la Haye'a yanlış yere kızıldığını, Türklerin kapitülasyonları yenilemek istemeyişlerinin nedeninin sanıldığı gibi ondan veya davranışlarından kaynaklanmadığını işittim. Olayların gidişatı bunu doğruladı ve asıl nedenin bu büyükelçinin yanlış zamanlarda orada bulunması ve özellikle de padişahtan ciddi lütuflar ve çok özel avantajlar istenilirken Fransa'nın Kandiye'ye güçlü destekler göndermesi olduğunu gösterdi.

Mösyö Nointel İstanbul'a güzel bir giriş yaptı; ancak Türkler bunu mevsim dışı bir şatafatta gördüler ve dönemin ve işlerin mevcut koşullarına pek uygun bulmadılar. Osmanlı sarayı Edirne'deydi, Mösyö de la Haye zorlanmadan saraya gitme müsaadesini aldı ve Aplemont'un gemisine Aralık ayında bindi. Bu gemi ve diğer savaş gemileri, bunlara binen iki köle yüzünden kalelerin önünde durduruldu. Her ulustan yüze yakın köle kaçmıştı ve bunlar arasında Yedikule zindanlarında tutsak olan Şövalye de Beaujeu bulunmaktaydı. Kaymakam Mösyö de Nointel'e bu iki kölenin iade edilmesi için talimat vermesini istedi ve Mösyö de Nointel de bunu gemi kaptanlarına iletti; ancak kaptanlar bu kişilerin gemilerinde bulunmadığını söylediler. Mösyö de la Haye, Çanakkale'den aynı cevabı yazmak zorunda kaldı, vezir de açıklamasından memnun kalmış gibi yaparak kalelere kralın gemilerine geçiş izni verilmesi için emir gönderdi.

Mösyö de la Haye'ın ayrılışından kısa bir zaman sonra Mösyö de Nointel Edirne'ye gitti.[56] Âdet olan tüm şereflere de nail oldu; derhal bir görüşme talebinde bulundu ve Babıâli'yle müzakere etmek istediği şeyleri önceden bildirmeden bu görüşmeyi yapmak istedi. Türkiye'de büyükelçilerin sadrazamla veya padişahla görüşmeden önce onlara hangi nedenden dolayı geldiklerini, ne istediklerini ve müzakere edecekleri şeyleri bildirmeleri bir kuraldır. Aynı kural bütün Doğuda geçerlidir. Mösyö de Nointel bunu biliyordu; fakat sadrazamla görüştüğünde kralın isteklerini yalnızca divanın huzurunda bildirme ve padişaha da bunlardan bahsetme emrini almıştı. Böyle bir emir verilmişti çünkü Fransa'dakiler, padişahın hatta divanın sad-

56 "14 Ocak 1671'de Mösyö de Nointel Edirne'ye vardı" (D'Arvieux).

razamın Fransız topluluğuna yönelik olarak ne kadar sert davrandığından habersiz olduğunu, sadrazamın sırf Fransızlara duyduğu kinden dolayı kapitülasyonları kralın istediği koşullarda yenilemeyi reddettiğini ve bundan dolayı onun elinden ve ona mutlak bağımlılıktan kurtulmak gerektiğini sanıyorlardı. Avrupa'nın bütün saraylarında Türkiye işlerinde tamamen yanlış önlemler alınıyor, bu da Türk siyasetinin ve dehasının henüz iyi bilinmemesinden kaynaklanıyor. Yukarıdaki tedbirler de kuşkusuz yanlıştı. Mösyö de Nointel aldığı emirleri yerine getirebilmek için elinden geleni yaptı. Bir süre hiçbir açıklama yapmadı; ardından görevinin bir kısmını açıklamak durumunda kaldı, ancak görüşme elde edemeyeceğini anlayınca tamamen açılıp Babıâli'ye sunacağı isteklerin bir özetini verdi.

Bu dilekçeyi vezirin Panaioti[57] adındaki tercümanına teslim etti. Bu kişi aralarında Latince ve İtalyancanın da yer aldığı, yazma veya konuşmada büyük bir zekâya ve etkili bir şekilde kullandığı birkaç Avrupa diline hâkim zeki bir Rumdu. Bu Rum padişaha eksiksiz bir sadakat içindeydi ve Hıristiyanların zararına ve Babıâli'nin menfaatlerine tam bir bağlılık içinde olduğu hemen anlaşılıyordu. Ya Türklerin kendilerine ihanet edenlere karşı sergiledikleri sertlikten korktuğu ya da doğumdan ileri gelen görevleri veya Türkiye'de tebaanın bulunduğu kölelik durumu onu bu şekilde davranmaya mecbur bıraktığı için böyle davranıyordu. Birinci tercüman ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kâtibi unvanına sahipti. Ceneviz elçisi Marki Durazzo'ya verdiği aracılık hizmetlerinden dolayı Ceneviz Cumhuriyeti onu asil Cenova yurttaşı ilan etmişti. Sadrazamın tercümanı olmadan önce Almanya imparatorunun tercümanıydı. Aylık bin *ekü* alıyordu ve bu ödeneği her yıl hâlâ gizlice aldığı söyleniyor. Bununla beraber iki imparator arasındaki barış –ki Almanya için gerektiği kadar şeref verici olmadı– için hiç kimsenin çabalamadığı kadar çabaladı. Aynı zamanda Kandiye barışını da müzakere etti ve sadrazamı memnun etmek için o kadar iyi davrandı ki sadrazam ödül olarak ona Ege Adaları'nda bulunan ve yılda dört bin *ekü*'den oluşan Mikonos Adasının gelirini bahşetti. Bu Panayoti'den bahsederken biraz geniş bilgiler verdim çünkü Babıâli'de işi olanlar onu iyi tanırlar ve bu kişi, hangi unvanla gelinirse gelinsin ve hangi iş konusunda olursa olsun bütün Hıristiyanlarla vezir adına görüşüyor.

57 Khios [Sakız] Adası kökenli Panayoti Nikosios, imparatorluğun birinci büyük tercümanı.

Büyükelçinin istekleri yaklaşık otuz maddeden oluşuyordu ve en önemlileri şunlardı:

Birincisi Babıâli'nin, yerleşmiş olanların haricinde Fransız bayrağı altında bulunmayan hiçbir Avrupa topluluğunu ülkesine kabul etmemesi; Venedikliler ve Cenevizler haricinde Türkiye'ye gelmek isteyen İtalyanların Fransız bayrağını kabul etmesi ve kralın büyükelçisinin güvencesini almasının şart olması. Türkler, I. François döneminde, Fransızlarla yaptıkları ilk kapitülasyonlarda bu imtiyazı Fransızlara tanımıştı. Bu asrın başlarına kadar bu imtiyazdan faydalanmışlar. Mısır sahillerinde Fransız bayrağını taşıyan yabancı korsanlarla yaşanan ve hakkında bilgi sahibi olmadığım sorunlardan dolayı Babıâli bu maddeyi kapitülasyonlardan çıkartmış ve kapitülasyon ancak bu şekliyle yenilenebilmişti; ama daha sonraları o madde tekrar eklenmiş ve bu imtiyaz tekrar tanınmış, ve şu ifadelerle bağlanmıştı:

Babıâli'de vekili bulunmayan, padişahla bir ittifaka veya birlik anlaşmasına sahip olmayan Avrupa toplulukları, Levant'a Fransız bayrağı altında gelmeleri koşuluyla burada kabul edilecekler ve Fransızlarla aynı avantajlara sahip olacaklardır. Türkler bu son kapitülasyonları kabul etmek istemiyorlar. Daha eski olanları kullanıyorlar ve son kapitülasyondaki *gelmeleri* kelimesinin kesin olmadığını, bunun Babıâli'yi Fransız bayrağı altında Türkiye'ye gelen yabancıları kabul etmeye zorladığını, ama padişahın, eğer isterse, başka bayraklar altında gelenleri kabul etme özgürlüğüne mani olmadığını söylüyorlar.

İkincisi İngilizler, Hollandalılar ve Cenevizler gibi Fransızların da yüzde üç gümrük ödemeleri.

Üçüncüsü padişahın Fransızlara, giriş vergisinin dışında başka bir vergi ödemeden onun ülke ve topraklarından geçerek ve özellikle de Kızıldeniz üzerinden Hindistan'da ticaret yapma özgürlüğünü tanıması.[58]

58 Nointel 31 Ocak günü Edirne'den şöyle yazmıştı: "Kızıldeniz maddesini diğerleriyle karıştırmayı doğru bulmadım, diğerleri tamamlandıktan sonra bu maddeyi ayrı ele almayı tercih ettim, bu konuda

Dördüncüsü Kutsal Topraklarda 1638'de Yunanlılar [Rum Ortodokslar] tarafından ellerinden alınan Kutsal Yerlerin yönetiminin orada yaşayan Romalı Katoliklere tekrar verilmesi.[59]

Beşincisi Fransa kralının Babıâli'de Hıristiyanların tek himayecisi olarak kabul edilmesi.[60]

Altıncısı Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Roma mezhebinden [Katolik] bütün Hıristiyanların kralın himayesi altında görülüp kabul edilmeleri.

Yedincisi İstanbul'da bulunan Fransız Kapusenlerin,[61] yaklaşık on beş yıl önce bir yangının tamamen yok ettiği Galata'daki kiliselerini yeniden inşa edebilmeleri.[62]

Sekizincisi Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan bütün Roma Hıristiyan kiliselerinin gelecekte izin istemeye gerek kalmadan gerektiğinde tamir edilebilmesi veya yeniden inşa edilebilmesi.

Dokuzuncusu Türkiye'de köle olan bütün Fransızların serbest bırakılması.

Diğer istekler daha az önem taşımaktaydı ama sayıca çok fazlaydılar. Babıâli bunların sayısını abartılı ve hatta gülünç bulmuş ve padişahla bağları koparmak için bahane arandığını sanmış veya öyle görmüşlerdi. Vezir, kralın imzasını taşıyan bir mektupta açık olarak görmediği takdirde Fransız imparatorunun Babıâli'den bu denli tuhaf ve hak ve hukuktan uzak isteklerde bulunacağına inanamayacağını bildirmiş ve büyükelçiden kral adına sunduğu dilekçede sıralanan isteklerin açıkça yer aldığı kendisine veya pa-

da başaracağımı umuyorum çünkü Babıâli bu noktada tamamen avantajlı durumda." Nihayetinde bu madde kabul edilmeyecekti.

59 Nointel'e verilen ve XIV. Louis tarafından imzalanan talimatlar bu noktada şunu belirtir: Büyükelçi "uygun gördüğü takdirde bu iade için gerekli girişimlerde [...] bulunacaktır."

60 "Söz konusu büyükelçinin ilk görevi, elinden geldiğince Levant'ta bulunan Hıristiyanları ve Katolikleri korumak ve onlara yardımcı olmaktır. Bunun için de onların iyiliği ve huzuru için faydalı olacağını düşündüğü her yerde zatı şahanelerinin adını ve otoritesini kullanabilir." (Talimatlar).

61 Fransisken tarikatının bir koluna mensup din adamları –ç.n.

62 Burada 14. yüzyılda Katolik mezhebine geçen eski bir Bizans kilisesi olan Sankt-Georg Kilisesi söz konusu. Bu kilisede peş peşe Cizvitlere, Dominikenlere ve 1626'dan itibaren Kapusenlere hizmet vermişler. 1660'da yanan kilise XIV. Louis tarafından ve ardından 1731'deki yangından sonra ikinci kez XV. Louis tarafından yeniden inşa edilmiştir. Lazarist bir hastaneye eklenmiş olarak kilise halen [Galata'da Kartçınar Sokağında] bulunuyor.

dişaha yönelik Fransız imparatorunun mektupları olup olmadığını sormuş. Böyle bir istekle karşılaşacağını beklemeyen Mösyö de Nointel padişaha ve sadrazama yönelik efendisi imparatordan itimatnameleri olduğunu ve bunun da kâfi gelmesi gerektiğini söylemiş, çünkü kral hazretleri iş mektupları yazmadığından isteklerini kralın eliyle yazılmış veya imzalanmış bir belgeyle sunmadığı için Babıâli'nin Fransa imparatorunun niyetini lekeleyerek yanlış yaptığını iletmiş. Elçi haklıydı. Sadrazamın çıkarttığı zorluk sadece mızıkçılıktı; fakat Mösyö de Nointel ne söylese ve neyi dayanak gösterse de, dilekçesinde bulunan şeylerin aynını açıkça ve net bir şekilde içeren kralın bir mektubunu altı ay içinde sunma sözü vermeden ona hiçbir görüşme olanağı tanınmamış.

1671 yılının şubat ayının sonlarına doğru Mösyö de Nointel bu sözü vermiş. Ertesi gün sadrazam bir gün sonra onunla görüşeceğini ve iş konularını açmaması koşuluyla padişahın da iki gün sonra kendisiyle görüşeceğini bildirmiş. Sadrazam büyükelçiyi biraz soğuk karşılamış. Büyükelçi, Türkler için fazla uzun ve ayrıntılı olduğu için pek etkili olmayan birkaç konuyu vezire açmış. Sadrazam neredeyse sadece evet veya hayırla cevap vermiş. Mösyö de Nointel, daha ziyade kralın büyüklüğü ve orduları konusu üzerinde durmuştu. Sadrazam bu gerçekleri üstü kapalı bir tehdit olarak algılayıp şöyle cevap vermiş: "Evet Fransa imparatoru büyük bir hükümdar ama kılıcı daha yeni." Bu sözlerle kralın bunca övgüye layık hiçbir gazada bulunmadığını söylemek istemiş; elbette bu sözleri Hıristiyan prensleri arasında olup bitenler hakkında pek de bilgi sahibi olmayan birisi olarak söylemiş. Mösyö de Nointel yine buna benzer cevaplar almış. İkisini burada aktaracağım, birincisi Fransa ile Türkiye arasındaki ittifakın eskiliğiyle ilgili. Büyükelçi, bu ittifakın süresiyle ilgili konuşurken Fransızların Türklerin gerçek dostları olduklarını söylemiş. Sadrazam gülümseyerek şöyle cevap vermiş: "Fransızlar bizim dostlarımız ama nedense her yerde düşmanlarımızla birlikte görüyoruz onları." Diğer cevabı ise daha da onur kırıcı.

Büyükelçi çıkmak üzereyken sadrazama efendisi imparatorun "Kızıldeniz işini kendisine şiddetle tavsiye etme emrini aldığını, kralın bu işi çok önemsediğini ve Babıâli'nin bu konuda kendisini hoşnut bırakmasını çok arzuladığını" iletmiş. Sadrazam soğuk bir üslupla "Sizin söylediğiniz

kadar büyük bir imparatorun, bir tüccar işini bu kadar önemsemesi mümkün mü?" diye cevap vermiş.[63]

Büyükelçi padişahla yaptığı görüşmeden de memnun ayrılmamış. Onu selamladıktan sonra, odanın diğer ucuna, padişahın huzuruna götürülmüş, orada on beş dakika süren bıktırıcı bir konuşma yapmış. Pek bir işe yaramamış, çünkü tercüman kısaca konuşmayı sadrazama aktarmış ve sadrazam da bir iki kelimeyle padişaha iletmiş. Ardından Mösyö Nointel padişahla iş konuşmuş. Bu da hem âdetlere, hem de sadrazamın kendisinden istediğine ve kendisinin verdiği söze aykırı düşüyordu. Padişah tercümanın söylediği her şeyi büyük bir dikkatle dinlemiş ve sadrazama dönerek –bu tür görüşmelerde sadrazam padişahın çok yakınında yer alır– "Büyükelçi Lalamızla görüşsün" demiş. Lala kelimesi hem vasi hem de mecazi anlamda baba anlamına gelir; fakat tam anlamıyla bizi yetiştiren veya eğiten kişi anlamında kullanılır. Türkler, bu kelimeyi bir başkasına baba şefkati ve dikkati sergileyen kişiyi belirtmek için kullanırlar. Büyükelçilerin padişahı ziyaret ettikten sonra divanda yemek yemeleri âdettendir; onlar sadrazamla, beraberinde gelen beyefendiler de imparatorluğun en büyük beylerinden oluşan vezirlerle yemek yerler. Mösyö de Nointel burada da iş konuşmak istemiş. Kullandığı yöntem sadrazamın sabrını tüketmiş ve ona karşı biraz nezaketsizce davranmasına neden olmuş. Onu susturmuş ve ona "Büyükelçi bey, bize verdiğiniz sözü yerine getirin, altı ay sonra dost muyuz düşman mıyız anlarız" demiş.

Mösyö de Nointel'in işine başlaması ve Edirne'ye yaptığı ilk ziyareti böyle olmuş. Mart 1671'de oradan ayrılmış ve Babıâli'de neler yaptığıyla sadrazamla mevcut durumu Fransa'ya bildirmiş. Kralın sarayı sadrazamın büyükelçiyle ve Fransızlarla oyun oynadığını anlamış. Babıâli'yle bağlarını koparıp koparmama ya da böylesine akıl dışı bir davranışa müsaade edip edilmemesi konusu müzakere edilmiş. Fakat böylesi önemli bir meselede hiçbir şeyi hafife almamak için Aix bölgesi Başkanı Mösyö D'Oppède'e, Marsilya'da bütün Levant tüccarlarını ve Türkiye konusunda aydın kişileri toplaması ve mecliste birçok kişinin "Fransa'nın en azından birkaç yıllığına

63 D'Arvieux'nün bu görüşmeyle ilgili aktardığı versiyon detaylar konusunda farklılıklar içeriyor ama Chardin'inkiyle özde aynı.

Levant ticaretine ihtiyaç duymayacak kadar hazırlığı bulunduğu, denizlerde Türklere büyük zarar verebileceğini, öyle ki padişahın bu savaşı durdurmak için krala istediği her şeyi bağışlayabileceği" şeklindeki konuşmaları hakkında onların düşüncelerine başvurma talimatı verilmiş. Bu meclisin oy çokluğuyla verdiği görüş "bu ifadelerin doğru olduğu, Fransa'nın on yıl boyunca ihtiyacını karşılayacak kadar Levant mallarının bulunduğu, kral Yunanistan denizlerine ve özellikle de Çanakkale Boğazı'na sadece on gemi gönderse İstanbul'un kısa sürede kıtlık çekeceği ve Fransızlar lehinde ayaklanmalar başlayacağı" şeklindeymiş.[64]

Levant'taki Fransızlar çok yakında padişaha savaş açılacağına eminlerdi. Bu yüzden de bütün Levant'a Marsilya'da olup bitenleri yazmışlar ve büyük bir güvenle kralın Türklere karşı elli gemi donattığını belirtmişler. Bu haberler bir anda bütün İstanbul'a, Edirne'ye ve Levant'ın bütün limanlarına yayılmış. Sadrazamın ve tüm vezirlerin şaşırdığını işittim. Hazırlık yapmak için Hıristiyanlığın diğer büyükelçilerine ve vekillerine Fransa kralının savaşa girip girmeyeceğini sormuşlar. Aldıkları cevaplar kralın gemi donatmaya başladığı, fakat bunları Türklere karşı kullanıp kullanmayacağı konusunda bilgileri olmadığı şeklindeydi; genelde bu gemilerin Hollandalılara karşı hazırlandığının söylendiğini ve bunun da doğru olduğuna inandıklarını bildirmişler. Bu cevaplar Türklerin endişelerini biraz yatıştırmış ve iki ay sonra İstanbul'a yanaşan bir Fransız gemisinin gelişiyle bu endişeler tamamen kaybolmuştu. İlk başta bu geminin büyükelçi ve bütün Fransızlar için gönderilmiş bir haber gemisi olduğu sanılmıştı; fakat gemi sahibine Türklere karşı hazırlanan Fransız donanmasının nerede olduğu sorulduğunda bu kişi donanma konusundan bahsedilmediğini, Toulon'da gemi hazırlıkları olmadığını ve kendisine sorulanları kavrayamadığını söyleyince herkes çok şaşırmıştı.

1 Eylül günü sadrazam Mösyö de Nointel'e bir mektup gönderdi. Bu mektupta "efendisi krala tanınan altı aylık süre bittiğine göre kendisine

64 Mösyö D'Oppède, Colbert tarafından 31 Mayıs 1671'de Marsilya ticaret odasına başvurmakla görevlendirildi. D'Oppède ve yeni kurulmuş olan Levant Kumpanyası güç kullanılması taraftarıydı, fakat ilk başta bu görüşte olan Marsilyalı tüccarlar doğacak sonuçlardan korkup kralı bundan vazgeçirmek için dilekçeler gönderdiler. Hollanda'ya savaş açmaya karar veren XIV. Louis son bir gayrette bulunmaya karar verdi. Bu nedenle bir mesajla birlikte Laurent d'Arvieux İstanbul'a gönderildi.

beklenen mektubun gelip gelmediğini, geldiyse muhtevasını ve kraldan ne tür emirler aldığını bilmeyi arzuladığını" yazmıştı. Büyükelçi, kendisine bu mektubu ileten kişiye sözlü olarak, "Kralın cevabının henüz gelmediğini, efendisi imparatora ve kendisine layık unvanları taşımayan bir mektuba cevap vermeyeceği için de sadrazama başka bir şey iletemeyeceği" yanıt vermiş. – Mösyö de Nointel'in böyle davranma nedeni mektubunda ve üzerinde sadrazamın kral için padişah unvanını değil de kral unvanını yazmış olmasıydı, her ikisi de hükümdar anlamına gelse de *craul* (kral) unvanı *padcha* (padişah) unvanı kadar yüksek bir unvan değildi. Padişah kelimesini yalnızca Osmanlı hükümdarı için kullanıyorlar, aslında Fransa kralı için de her zaman bu unvanı kullanmışlardı. Padişah kelimesi Farsçadan geliyor, kral kelimesi ise Slav kökenlidir ve Polonyalıların krallarına verdikleri isimdir. Fransa'da padişah kelimesi imparator kelimesiyle karşılanıyor.

Marsilya'da yapılan görüşmelerden sonra Levant işleri konusunda Fransa meclisinde alınan karar, bu görüşmelerden çıkan fikirlerden beklenen şeye cevap vermemişti. Hollandalılara savaş açmak isteyen kral, donanmasının büyük bir kısmını kullanmak zorunda kalacağı Türklere karşı savaşa girişmek istemedi. İşi biraz zamana bırakmaya, olayları yatıştırmak için bir gayret daha sarf etmeye ve Türklerle bağlarını koparmak zorunda kalmamaya karar verdi. Mösyö de Lyonne vezire mektupla "Fransız imparatorunun büyükelçisine itimat edilmemesine şaşırdığını, bugüne kadar Babıâli'nin Fransız büyükelçilerinin sözlerinin sahihliği ve sadakati konusunda hiç şüphe duymadığını, imparator hazretlerinin Mösyö de Nointel'in dışında başka yollarla müzakere etmeyeceğini, padişahın ve vezirlerinin ona itimat etmemesi durumunda bu mektubu İstanbul'a taşıyan gemiyle geri dönmesi için ona müsaade verilmesini" bildirmişti. Sadrazama mektubu bizzat teslim etmesi için veliaht prensin tercümanı Mösyö D'Hervieu[65] gönderilmiş ve ona kralın büyükelçiye son emirlerini de iletme görevi verilmişti. Bu beyefendi eylül ayında Marsilya'dan yola çıktı ve kralın, Marki de Preuilly'nin yönettiği *Diamant* adlı gemisiyle ancak şubat sonunda İstan-

65 Fontainebleau 16 Ağustos 1671 tarihini taşıyan mektubun metni d'Arvieux'nün *Memoires*'larının IV. cildinde yer alıyor.

bul'a ulaşabildi.[66] Kötü hava koşulları geminin Malta'dan İstanbul'a dört ayda gelmesine neden olmuştu.

Gemi gelir gelmez ve Mösyö de Nointel kraldan emirlerini alır almaz sadrazama "Kral hazretlerinin cevabının beş ay süren deniz yolculuğundan sonra nihayet geldiğini ve bunu ona iletmek için saraya gitme müsaadesi beklediğini" bildirdi.[67] Sadrazam "istediği zaman gelebileceği ve hoş gelmiş" olacağı cevabını gönderdi. Eski âdetlere uygun olarak mektubun üstüne daha önce belirttiğimiz gibi "Fransa kralı büyükelçisine" değil de "Fransa imparatoru büyükelçisine" diye yazmıştı.[68] Büyükelçinin mektubu aldığı aynı gün kaymakam "Sadrazamdan büyükelçi hazretleri için otuz araba, on iki at ve yolculuk için iki bin ekü para vermesi emrini aldığını ve bunları en tez vakitte kendisine ileteceğini" haber vermişti. Söylediği gibi de oldu, ertesi gün para teslim edildi ve gitmeye karar verilen gün de atlar getirildi.

Mart 1672'de İstanbul'a vardığımda Fransa ile Türkiye arasındaki iş ve ittifak durumları böyleydi.

Büyükelçi 29 Mart günü İstanbul'dan yola çıktı. Yanında kardeşi Rahip de Nointel, bir beyefendi, bir sofracıbaşı, bir kâtip, üç tercüman, iki yeniçeri ve gerektiği kadar da asker bulunuyordu. Bunların dışında vezir için Mösyö de Lyonne'in mektubunu getiren Mösyö D'Hervieu, Kızıldeniz ticaretinin koşullarını sadrazamla görüşecek olan Levant Kumpanyasının müdürü; Babıâli'nin otoritesiyle yaklaşık otuz yıl önce Yunanlılar tarafından görevleri ellerinden alınan Filistin'deki Kutsal Topraklar özel görevlisi iki İspanyol rahip, Babıâli'de işleri bulunan Marsilyalı bir tüccar ve benim gibi meraktan bu yolculuğu yapan dört Fransız ve bir İtalyan beyefendi de yer almaktaydı.[69] Kaymakam, Türklerin gereken saygıyı büyükelçiye ve be-

66 D'Arvieux İstanbul'a 19 Şubat 1672'de varmış. Preuilly için dipnot 2'ye bakınız.

67 "Büyükelçi bey, sadrazama kralın emirlerinin kendilerine ulaştığını haber vermek, aynı zamanda geçen yıl başlattıkları müzakerelerle ilgili kendisine ulaşan talimatları açıklamasını istemesi durumunda bu olağanüstü yolculuğu yapabilmesi için arabalarla, ilk yolculuğunda yaşadığı rahatsızlıklardan dolayı şehirde kalmak istemediğinden kendisine yakın köylerden bir ev ayarlanmasını istemek üzere tercümanı Mösyö Fontain'i gerekli talimatlarla Edirne'ye gönderdi." (Antoine Galland'ın Günlüğü, 3 Mart 1672).

68 "20 Mart: Zatı muhteremlerine mektubu ulaştırmak için vezir tarafından gönderilen çavuş kaymakamın bir adamıyla birlikte sabah geldi. [...] Vezirin mektubu uzun dar satenden bir kılıf içindeydi, üzeri onlara ait bir tarzda kırmızı balmumuyla mühürlenmiş, üzerine kral (roi) kelimesinin yerine padişah (imparator) kelimesinin yer aldığı bir kâğıt iliştirilmişti." (Galland).

69 "29 Mart: Zatı Muhteremlerinin beraberinde götürdüğü sıradan maiyetinin dışında büyükelçinin

raberindekilere göstermelerini sağlamak ve istediği yerde kalacak yer bulabilmeleri için büyükelçiye bir çavuş vermişti. Altı gün boyunca yolculuk ettik. İstanbul'dan Edirne'ye elli fersah var. Yol, çok hoş ovalarla ve manzaralarla bütünleşmiş ve güzeldi. Yol boyunca çok güzel konaklama yerleri bulunuyor.

Edirne'ye yarım fersah mesafede havanın Rumeli'nin –çünkü Trakya'ya artık bu isim veriliyor– hiçbir yerinde olmadığı kadar güzel ve yumuşak olduğu çok güzel bir yere yerleştik. Burası artık günümüzde Mariza [Meriç] denilen Hèbre nehrinin kıyısında ve Bosna-Köy, yani Bosnalıların köyü adında bir yerdi. Oraya vardıktan on gün sonra sadrazamın, daha önce bahsettiğim tercümanı Panayoti onun adına büyükelçiyi ziyarete[70] ve kapitülasyonların yenilenmesi konusunda efendisi kralın niyetini öğrenmeye geldi. Vezirin düşüncesinin, büyükelçiyle kendisinin arasında ne kadar hafif olsalar da müzakerelere ara verdirten veya bunların başarıya ulaşmasına engel olan anlaşmazlıklar vuku bulduğu için müzakereler tamamlanana ve bir sonuca bağlanana kadar yüz yüze görüşmemeleri yönünde olduğunu söyledi. Panayoti, sanki sadrazamın görüşünü desteklemek istermiş gibi, Türkiye'de işlerin ancak üçüncü şahıslarla iyi yürütüldüğünü, sadrazam ve büyükelçinin karşılıklı olarak iki büyük imparatorluğun başarısını ve menfaatlerini korudukları için isteklerinden vazgeçmek istemeyeceklerini, kendi aralarında yapacakları müzakerelerde en ufak bir şeyin sadrazamın veya büyükelçinin hırçınlaşmasına neden olabileceğini, fakat tercümanlarının yürüttüğü bir müzakerenin her iki kişide böyle durumların oluşmasına olanak vermeyeceğini sözlerine ekledi. Panayoti, sadrazama gönderilen

yanında Mösyö Preuilly'nin gemisinden iki beyefendi, ki bunlardan biri Mösyö de Joinville ve diğeri de din adamı olan Mösyö Errar'dı, Lyon kilisesinden gelen Mösyö Pecouel (Pecoil). Mösyö Bagny, İran'a giden ve bu yüzden İstanbul'da bulunan Mösyö Chardin, Peder Canisarès [...] de bulunuyordu. (Galland). D'Arvieux gibi Galland da bu yolculuğa katıldığı için Edirne yolculuğu hakkında birçok ayrıntıya sahibiz.

70 Bu topluluk 3 Nisan Edirne'ye vardı, bayramın (Müslümanların büyük bayramı) geçmesini bekledi ve 12 Nisan günü D'Arvieux tarafından getirilen mektup büyük tercüman Panayoti'ye gönderildi. Bu kişi "Fontaine'in aracılığıyla (13'ünde) sadrazamın bütün maddeler müzakere edilip ve karara bağlanıp, yazıya dökülünceye kadar (büyükelçiyle) görüşmek istemediğini iletti". 14 Nisan günü "Sadrazam, padişaha göstermek üzere yeni kapitülasyonlara eklenmek istenen maddeleri istettirdi ve ertesi gün Panayoti Mösyö de Nointel'e padişahın maddeleri gördüğünü ve yasaya aykırı bir şey içerip içermediklerini incelemesi için bunları Müftüye gönderdiğini bildirdi." 16 Nisan günü Panayoti, "Mösyö de Nointel'e ilk ziyaretini yaptı". (D'Arvieux). Galland'da bu ilk ziyaret 19 Nisan'da yapılmış görünüyor.

mektubun bir nüshasını çıkarttı ve büyükelçinin hazırladığı ve kralın kapitülasyonları yenilemek için şart koştuğu koşulların sıralandığı dilekçeyi alıp müzakereyi onun lehinde elinden geldiğince iyi yürüteceğini tekrar tekrar kesin bir dille büyükelçiye ifade ettikten sonra gitti. Padişahla Fransa imparatoru arasındaki kapitülasyonların Çok Hıristiyan kralı memnun edecek şekilde yenilenmesini sağlamak için yapamayacağı şey olmadığını özellikle belirtti. Zaman bu sözlerin kandırma maksatlı söylendiğini ve Panayoti'nin Fransa için sadrazamın isteklerinden başka istekleri olmadığını gösterdi.

Sadrazam büyükelçinin dilekçesini okudu ve incelemesi için divana iletti. İstekler ilk görüşmede sunulanın dilekçenin yarısı kadardı ve on bir madde içermekteydi. Fakat sadrazam bunu da çok abartılı bulmuştu. Önemli maddeler için Babıâli'nin asla bunları kabul etmeyeceğini haykırmış; diğer maddeler hakkında bunların tanınabileceğini, şu engelin aşılabileceğini ve şu zorluğun kaldırılacağını söylemiş. Böylece ona sunulan isteklerin bir kısmının açıkça reddedileceğini göstermiş ve kalan kısım için de belli belirsiz bir söz vermişti. Sadrazamın böyle davranmasının nedeni büyükelçinin dilekçede sıralanan maddelerden hiçbir şekilde vazgeçmemesi gerektiği emrini alıp almadığını sınamaktı. Sadrazam büyükelçiyi tuzağına düşürmeyi başardı ve böylece büyükelçinin aslında gizli emirler aldığını öğrendi.

Nisan ayının sonlarında daha önce bahsettiğim Kutsal Toprakların iki özel görevli rahibi, sadrazamın Kutsal Topraklar meselesinden bahsedilmemesi koşuluyla gümrük vergilerini azaltacağını ve Kızıldeniz ticaretini kabul edeceğini bildirdiği ve içinde bulundukları beklentinin tersine Yunanlılar tarafından ellerinden alınan kutsal mekânları yönetme hakkını almayı beklememeleri gerektiği şeklinde aramızda yayılan bir söylentiye çok üzülmüşlerdi. Aslında bu noktanın en son görüşülmesi talimatı alınmıştı.[71] Bu olay pek bir tuhaf olduğu için burada birkaç önemli gelişmeyi aktaracağım, böylece ittifakın yenilenmesi için Fransa ile Osmanlı Babıâli'si arasında geçen müzakerelerin uzun ayrıntılarından belki de yorulmuş olan okur biraz rahatlamış olacak.

71 "26 Nisan günü Panayoti, Mösyö de Nointel'e bir dilekçe göndermiş ve ticaretle ilgili olduğu için sadrazamın tanımayı kabul ettiği maddelerin bunlar olduğunu, özel bir imtiyaz olarak da Kutsal Topraklar'daki rahiplerin şu an sahip oldukları şeyleri ellerinde tutmaları için bir teyit gönderebileceğini, fakat bundan fazlasını beklememek gerektiğini bildirmişti." (D'Arvieux).

Kudüs krallığı Hıristiyanlar tarafından 1099'da fethedilmiş ve 1177'de kaybedilmişti. Nezer-Salah-el-din-Joseph[72] adında bir Suriye kralı Kudüs'ü fethetmiş ve Suriyeli, Ermeni, Gürcü ve Yunan Doğulu Hıristiyanları orada bırakarak bütün Batılı Hıristiyanları ve özellikle de şövalyeleri şehirden kovmuştu. Kısa bir süre sonra, 13. yüzyılda Anjou ailesinden, Napoli krallarından biri, Suriye kralından Filistin'deki kutsal mekânları satın almış. Kral Müslümanların kendisini kalleşlikle suçlamalarından ve bu satış konusunda kendisiyle kavga etmelerinden endişe duyduğu için bu ticaret gizli tutulmuş. Kutsal Mekânları himaye etmeleri için Napoli kralı tarafından Fransisken rahipler gönderilmiş. Filistin'i fetheden Mısırlı sultanlar ve Türk imparatorları bu rahiplerin kalmalarına müsaade etmiş ve varlıklarını kabul etmişlerdi.

Bu rahipler, Hıristiyan inancının Kudüs'te, Betlehem [Beytüllahim], Nasıra ve Kutsal Topraklardaki diğer kutsal yerlerde mübarek kabul ettiği bütün mekânların anahtarlarına ve tasarrufuna sahiplerdi. Bu ülkede çok sayıda doğulu Hıristiyan bulunduğundan, Mesih İsa'nın mezarı üzerine inşa edilen kilise ve doğduğu ve çarmıha gerildiği yerlerde bulunan kiliseler gibi farklı bölgelerinde çeşitli kiliseleri vardı. Yunanlıları [Ortodoks Rumları] kendi mezhebine çekmek için her şeyi yapmaya hazır olan papalar Fransiskenlere, bu kutsal yerlerde onlara her türlü serbestliğin sağlanması, kiliseler inşa edebilmeleri, ışık ve mum yakabilmeleri, imgeler ve sahnlar kurabilmeleri için izin vermelerini emretmişlerdi.

Fransiskenler Yunanlılara kiliselerde tanınan bu serbestliğin onların zihinlerinde buralara hâkim olma isteğini uyandırdığını söylüyorlar. Yunanlılar ise bunu kendinden emin bir dille inkâr ediyorlar. Öyle ki bunlar 1634'te Babıâli'ye gelip Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği tepeye, Betlehem mağarasına ve başka kutsal mekânlara ait eski mülkiyet evrakları sunmuşlar. Fransiskenler divana çağrılmışlar. O dönemde Türkiye'de bulunan farklı Hıristiyan Prenslerin büyükelçileriyle birlikte bu davaya katılmışlar. Sadrazamın huzurunda mesele birkaç kez ele alınmış. Babıâli'yle ittifakı bulunan bütün Hıristiyanlar, Protestanlar kadar Romalı Katolikler de bu davaya ilgi

72 Mısır ve Suriye Sultanı Selahaddin Yusuf bin Eyyub (Selahaddin Eyyubi) 1187'de Hıttin Savaşı'nı kazanarak Kudüs'ü Haçlıların elinden aldı.

göstermişler. Herkes bu konuda büyük masraflarda bulunmuş. Sonunda Yunanlılar davayı kazanmışlar ve kendilerine kutsal mekânların himayesi verilmiş.

Onların lehinde karar veren vezir iki yıl sonra vefat ettiği için Avrupalılar davanın tekrardan görülmesini istemişler. Dava tekrar görüşülmüş ve bu kez Fransiskenlere Yunanlılar tarafından ellerinden alınan yerler geri verilmiş; fakat buna yalnızca iki yıl sahip olabilmişler çünkü bir süre sonra Yunanlılardan taraf başka bir sadrazam, dört yıl öncesinde Fransiskenlerden aldıkları yerleri tekrar onlara iade etmiş. O dönemden beri Latinler buralara tekrar sahip olmak için büyük çaba sarf etmişler, ancak bunlar sonuçsuz kalmış; Divan, bitmek bilmeyen istekler, sözler ve tekliflere karşı soğuk bakmaya başlamış ve her defasında padişahın kullarından olan ve kendilerine yılda sekiz yüz bin *ekü* vergi ödeyen Yunanlıların Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Filistin'deki kutsal yerlerin bir kısmına sahip olmamalarının adaletsizce olduğunu ileri sürmüşler. Fransiskenler yine de uygun buldukları her fırsatta isteklerini, dileklerini ve para tekliflerini yinelemekten vazgeçmemişler. 1665'te Kont de Leslie, Fransiskenlerin tekrar bu yerlerin himayelerine sahip olabilmeleri için imparator adına olmadık icraatlarda bulunmuş; yalvarmış, yakarmış, sözler vermiş, fakat hiçbir şey elde edememiş. Dört yıl sonra Venedik Cumhuriyeti adına Balyos Molino[73] aynı şeyleri yapmış. Böylece geriye Fransiskenlerin tek umudu olarak Fransa kralı kalmış. Bu nedenle papa kral hazretlerinden sahip olduğu nüfuzu Yunanlıların kovdukları Latinlerin kutsal mekânlara tekrar hâkim olmasını sağlayacak şekilde seferber etmesini istemiş. İspanya ve başka birçok Romalı Prensten itimatnameler sunan iki rahibi de vekil olarak krala göndermiş. Çok Hıristiyan kralın böylesi bir amaçla elinden geleni seferber etmesi için tavsiye mektuplarına ihtiyacı yoktu. Roma kilisesine olan büyük bağlılığı onu zaten yeterince teşvik ediyordu. Kral hazretleri de büyükelçisi Mösyö de la Haye'a kapitülasyonların yenilenmesi koşullarına bu rahiplerin isteklerini de eklemesini söyledi. Mösyö de la Haye ve Mösyö de Nointel, kaybettikleri kutsal mekânların Fransiskenlere iade edilmemesi halinde Ba-

73 Alvise Molino Kandiye'nin fethinden önce Tesalya'da Osmanlı sarayını ziyaret etmişti. Ekim 1669'da İstanbul'a balyos olarak yerleşti ve bu şehirde 1671'de vefat etti.

bıâli'yle hiçbir konuyu görüşmeme ve kapitülasyonları yenilememe emri aldıklarını birçok kez ifade etmişlerdi. Fakat Nisan ayının sonlarında, biraz önce söylediğim gibi, birkaç kilise yüzünden bu kadar önemli bir anlaşmaya son vermek istenmediği için bu amaçtan vazgeçilebileceğini öğrendik.

Bu iki rahip bana, İstanbul'a geldiklerinde Mösyö de la Haye'ın kendilerine elde etmek istedikleri kutsal mekânların iadesi meselesinden dolayı kralın ileri sürdüğü koşullarda Babıâli'nin kapitülasyonları asla yenilemeyeceğini söylediğini anlattılar. Rahipler girişimlerinin başarısı için ona iyi bir öğüt içeren şu cevabı vermişlerdi:

> Eğer zatı muhteremleriniz bu yenilenme için olumlu bir emir aldıysa ve diğer yandan Babıâli'nin asla bunu kabul etmeyeceğini biliyorsa, bu isteğimizi yerine getirmedikçe sadrazamdan başka hiçbir şey istemeyin, ona Yunanlıların bizden aldıklarını iade edeceklerine dair söz vermediği takdirde hiçbir iş konuşmayacağınızı ilan edin. Zatı muhteremleriniz bu yolu takip ederse, sadrazam ya bu isteği kabul edecek ya da reddedecektir. Kabul ederse kapitülasyonların yenilenmesindeki en büyük engel ortadan kalkmış olacak; reddederse kopuş Fransa için büyük bir zafer olacaktır: Onun çıkar peşinde olmadığı görünecek, kralın dindarlığı ve çabaları karşısında bütün Avrupa hayran kalacak ve Türklerle dine olan bağlılığı nedeniyle bozuşmak zorunda kaldığına kimse kuşku duymayacaktır.

Bu rahipler, bunları bana İspanyol rahiplerde çok yaygın olan bir ateşlilik içinde anlattılar. Osmanlı İmparatorluğu'nu beş altı küçük kilisenin himayesini kendi kulları olan Kudüs Hıristiyanlarından alması ve istedikleri saatte içine girip çıkmakla yetinmeyip illa anahtarları da kemerlerine takmak isteyen yabancı rahiplere vermeye zorlamak için ona savaş açmayı yeryüzünün en iyi eylemi olarak görüyorlardı.

Mayıs ayının ortalarında Mösyö de Nointel, padişahın sadrazamla birlikte Polonya'ya[74] gitmeye hazır olduğunu ve müzakerelerinin de pek ilerlemediğini görünce reisülküttapla görüştü. Bu kişinin görevini şansölyeninkine

74 Polonya meselesiyle ilgili bakınız dipnot 85.

benzetebiliriz. Büyükelçi anlaşmayı tamamlamadan önce üç kez bu kişiyle müzakere etti.[75] 26 Mayıs günü[76] gerçekleşen üçüncü görüşmede müzakereler tamamlanmış gibiydi ve kapitülasyonların yenilenmesi şu koşullarda yapıldı:

> Fransızlar bundan sonra yüzde üç vergi ödeyecekler;
> Padişahın topraklarına girerken ödenecek olan yüzde beşlik bir gümrük vergisinin dışında geçiş, çıkış ve başka vergiler ödemeksizin Kızıldeniz yoluyla Hindistan'da serbestçe ticaret yapabilecekler;
>
> Fransız Kapusenler Galata'da yangının yok ettiği Saint-Georges kiliselerini yeniden inşa edebilecekler; diğer yandan kendi kiliseleri, aynı bölgede bulunan Cizvitlerin kilisesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunan bütün Fransız kiliseleri kralın koruması altında bulunacak;
>
> Büyükelçi Galata'da bulunan Avrupalı Hıristiyanların güçsüzler yurdunun (hopital) himayecisi olacak ve orada dini ibadetler verdirtebilecek;
>
> Türkiye'de bulunan ve ileride bulunabilecek Fransız köleler, Babıâli'nin düşmanlarının gemilerinde, ordularında veya meydanlarında yakalanmamış olma koşuluyla serbest bırakılacak.

İşte yeni kapitülasyonlarda değiştirilecek veya eklenecek olan şeyler bunlardı. Yabancı uluslarla ilgili madde eski metinlerde olduğu şekliyle yer alacaktı.

75 "16 Mayıs: Zatı Muhteremleri reisülküttapla gizlice görüştü. [...] 18 Mayıs: Mösyö Fontaine'i gönderip bunun da tekrar pek olumlu olmayan bir cevapla geri dönmesi büyükelçi beyi sadrazama İtalyanca bir mektup yazmak zorunda bıraktı. [...] 19 Mayıs: Tercüman bu mektupları getirdi ve vezirin kendilerine takdim etmek istediği şekliyle bu kapitülasyonları almak için daha sonra tekrar gelmesi gerektiğini söyledi. [...] 20 Mayıs: Tercüman büyükelçiye kapitülasyonları getirdi ama bunlar hoşa gitmedi. [...] 22 Mayıs: Büyükelçi bey sadrazama bizzat kendisi okuyabilmesi için Türkçe yazılmış bir mektup gönderdi; fakat bu mektup çok ateşli olduğu için aynı şeyleri daha açık ve daha yumuşak bir dille anlatan bir başka mektup daha göndermek gerekti. [...] 23 Mayıs: Sanırım tercüman büyükelçi beye iyi bir haber getirdi". (Galland).

76 "26 Mayıs: Uruç bayramı. Büyükelçi bey, sabah çok erkenden ayine gittikten sonra kimseye bildirmeden veya az bir maiyetle kapitülasyonların yenileme anlaşmasını tamamlamak için reis efendinin veya *reis el-kuttab*'ın yanına ordugâha gitti. Zatı Muhteremleri bu özel görüşmede bu anlaşmayı zatı şahaneleri'nin ihtişamına layık ve ticarete en faydalı şekilde tamamladı; fakat bunu büyük zahmetlerle ve ciddi itirazlara karşı başardı, çünkü *reis el-kuttab*, iki kez çadırından çıkıp kendisine verilmesine dair emir almadığı iki maddenin kabul edilmesi için ısrar ettiğini bildirmek için vezirin çadırına gitmek zorunda kaldı." (Galland).

Karşılıklı olarak bunlar kabul edilip tanındıktan sonra Fransa büyükelçisinin en eski tercümanı Mösyö de Nointel'e yeni kapitülasyonların şeklini iyice yazıya dökmedikçe buradan ayrılmamasını söyledi. Bu öğüt doğruydu; fakat büyükelçi, reisülküttabın sözlü olarak ilettiği şeylere güvenmeyip bunları yazılı istemenin ona bir hakaret olacağını, kendisinin bu konuda söz verdiğini ve reisülküttaba da kefil olduğunu söyleyen sadrazamın tercümanı Panayoti'ye inandı. Aslında Mösyö de Nointel kendisini kandırmalarına izin vermişti. İşleri başarmanın insana verdiği sevinçle ve hafiflikle neşeli ve memnun olarak konağa döndü. Yemek masasına geçerek bizlere: "Beyler, kapitülasyonlar yenilendi, bu yenilenmeyi kutlamak ve bunun şerefine içmek lazım." Hepimiz kadeh kaldırdık, yalnızca birinci tercümanı biraz çekimserdi ve şöyle dedi: "Efendim, kapitülasyonlar siz zatı muhteremlerin elinde yazılı olarak bulunmadığı sürece başarılmış bir şey olduğuna inanmıyorum."

Reisülküttap akşamüzeri incelemesi için metnin ham halini göndereceğini söylemişti, daha sonra son halini verecekti. Ama bu söylediğini yapmadı. Ertesi gün metni istemek için biri gönderildi; fakat yabancı uluslarla ilgili maddede Babıâli'de yerleşimi olmayan ulusları Fransa bayrağı altında gelmeye zorlayacak bir ifade bulunmadığını görünce büyükelçi şaşırdı.[77] Mösyö de Nointel kendisini kandırmış olmalarından endişe duymaya başladı. Öfkelendi ve ikinci tercümanını gönderip bu madde istediği şekilde eklenmezse yeni kapitülasyonları kabul etmeyeceğini iletti. Birinci tercümanı yapacağı şeyi yapmadan önce iyice düşünüp yapmasını, şu anda yaptığı gibi müzakereleri Türklerin eline bırakmamasını ve pek önemi olmayan tek bir madde için Babıâli'yle birden bağları koparmamasını söyledi. Mösyö de Nointel dinlemedi. Biraz önce söylediğim mesajı reisülküttaba gönderdi. O da bunu vezire aktaracağını söyledi.

77 "29-30 Mayıs: Beyefendi (Fontaine) zatı muhteremleri tarafından ordugâha gönderildi, ona (kapitülasyonlar) verildi ve bunların (doğru biçimde) ve büyükelçi beyin istediği şekilde olduğu kendisine temin edildiği için bunları büyük bir sevinçle getirdi ve bu iyi haberi verdiğinde büyükelçi de sevince boğuldu; fakat ertesi gün bunlar tercüme edildiğinde olmasını umut ettiğinden çok farklı oldukları ortaya çıktı. Bu da büyükelçinin hiç akıllıca olmayan bir şekilde derhal ata binip kendisine yapılan bu haksızlığı ve kendisine verilen sözün tutulmamasını şikâyet etmek için *reisülküttaba* gitmesine neden oldu." (Galland)

29'unda büyükelçi reisülküttapla görüşmeye gitti[78] ve o da "Padişah İngilizler, Venedikliler, Hollandalılar ve Cenevizlerle anlaştığı için padişahın kendilerine veremeyeceği şeyleri Fransa'nın kendisinden istememesi gerektiğini; bunların bayrağı altında Türkiye'ye gelen bütün yabancıların onlarla aynı muameleyi göreceklerini; aynı şeyi imparatora, özel olarak Avusturya ve İtalyan sülalelerine de tanıdığı için padişahın Fransızlara istediklerini –yani Babıâli'de elçilikleri olmayan yabancıların yalnızca Fransız bayrağı altında gelme iznini– tanıyamayacağını aksi takdirde sözünden dönmüş olacağını" söyledi. Reisülküttap sözlerine "söylediklerinin herkes tarafından kabul edildiğini ve kuşku götürmeyecek bir sonuç olduğunu, bu konuda zatı muhteremlerin daha fazla ısrarda bulunmamasını rica ettiğini" ekledi. Mösyö de Nointel, bu maddenin istediği şekle getirilmemesi durumunda hiçbir yenileme yapmayacağını söyleyerek itiraz etti. Reisülküttap bu itirazlarını sadrazama ileteceğini ve kendisine cevabı aktaracağını söyledi. Büyükelçi reisülküttaptan eğer mümkünse onunla derhal görüşmesini rica etti, cevabı almak için kendisini orada bekleyeceğini ekledi. Reisülküttap kabul etti. Sadrazamla görüşmeye gitti ve şu cevapla döndü: "Sadrazam, zatı muhteremlerinize şunu söylememi emretti, bir ay önce Fransa imparatoruna gümrük vergilerinin düşürülmesi ve Kızıldeniz üzerinden ticaret hakkı tanınması durumunda sayın imparatorun adaletli ve aklı başında şeylerle yetineceği sözünü vermişsiniz, bu söz üzerine padişah adına kendisi size bu iki noktayı ve bildiğiniz maddeleri bahşetti, ama şimdi sözünüzde durmadığınız için kendisi de sözünü geri aldığını ve size hiçbir maddeyi kabul etmediğini bildirmek istiyor." Bu cevap yıldırım etkisi yaptı. Mösyö de Nointel ve onunla birlikte olanlar kala kaldılar. Anlaşmayı yeniden görüşmek ve sonuca bağlamak istediğini, itiraz edilen noktada geri adım attığını söylese de bunlar mümkün olmadı. Reisülküttap sadrazamdan yalnızca söylediklerini aktarma talimatını aldığını ve daha fazla bir şey müzakere edemeyeceğini söyledi. Büyükelçi Fransa başbakanından sadrazama verilmek üzere bir mektubu bulunduğunu, bu mektubu yalnızca sadrazama teslim edip müsaade almak istediğini söyledi. Resisülküttap müsaade işinin

78 Bu görüşme Galland'da (bakınız bir önceki dipnot) olduğu gibi D'Arvieux'de de 30 Mayıs olarak belirtiliyor.

kolay olduğunu, Fransa başbakanın mektubuna gelince sadrazamın onunla ilgilenmediğini söyledi.

Mösyö de Nointel, hayal edebileceğimiz gibi büyük bir hüsranla konağa döndü. Kardeşi rahipten, Levant Kumpanyasının müdüründen ve iki tercümandan oluşan meclisindeki kişilere İngiliz ve Hollanda topluluğunun kapitülasyonların yenilenmesi için kırk bin *ekü* harcadıklarını, Fransa'nınkileri yenilemek için de divana bu miktarda bir para verilmesi gerektiğini söyledi. Bu miktarda para ödeneceğini bildirmek için vezirlere tercümanlar gönderildi, fakat bu hareket hiçbir etki yaratmadı. Vezirler buna ilgi bile duymamışlardı. Babıâli'de pek çok iş parayla halledilliyor, ama bazı işler de var ki hiçbir para çözemiyor. Daha önce belirttiğim gibi bizimle Edirne'de bulunan Kutsal Toprakların iki dinî görevlisinin işi de bu türdendi. Ellerinden alınan kutsal mekânları yeniden elde etmek için sadrazama yüz bin *ekü* teklif etmiş, padişaha ve Babıâli'deki vezirler için bir bu kadar daha harcamayı göze almışlardı, fakat paraları hiçbir şeye yaramadı, divan kararından caymadı.

Bu arada bu rahiplerin bu kadar büyük para teklifi yapmalarına şaşırmamak gerektiğini belirtmek istiyorum. Bu rahiplerin bana söylediklerine göre İspanyolların kutsal mekânlara gösterdikleri dinsel hassasiyet öyle büyükmüş ki onları tekrar ele geçirmek için hazineler vermeye hazırlarmış. Kutsal Toprakların sıradan harcamalarının yılda yüz bin *ekü*'yü bulduğunu söylediler, bu paranın çeyreği Türklere gidiyormuş ve üç yılda bir değişen muhafız geldiğinde orada on bin *ekü* harcarmış.

Haziranın üçüncü günü, yani padişahın Macaristan'a yola çıkacağı gün, büyükelçi çok erken saatte, bir bakıma gelişinden beri imkân vermediği yüz yüze görüşmeyi bir emrivakiyle yapmak ve Mösyö de Lyonne'in mektubunu teslim etmek üzere sadrazamın karargâhına[79] gitti. Hatta kendisi getirdiği için kendisi teslim etsin diye Mösyö D'Hervieu'i[80] de beraberinde götürdü; fakat sadrazam ordugâhta değildi: Valide sultanı saraya götürmüş-

79 "2 Haziran: Zatı Muhteremleri sadrazamla açık bir görüşme isteğinde bulundu. [...] 3 Haziran: Büyükelçi sadrazamla görüşemediği için kendiliğinden ordugâha gitti. Fakat onunla karşılaşamadı, çünkü hanımıyla görüşmek ve onunla vedalaşmak için şehirdeydi, bu yüzden zatı muhteremleri çok uzun bir süre onu bekledikten sonra konuşamadan geri dönmek zorunda kaldı." (Galland).

80 Elbette burada sözü edilen d'Arvieux'dür.

tü, bu da büyükelçiyi, ordugâh kaldırıldığı için kâh bir çadırda kâh bir başka çadırda, yedi saat boyunca beklemek zorunda bırakmıştı. Öğle vaktinden kısa bir süre sonra sadrazamın şehirde olduğu haberi geldi. Reisülküttap sadrazamın yanına gitti ve Fransız büyükelçisinin onu görmek ve son kararını öğrenmek için beklediğini iletti. Sadrazam, eşi, annesi ve ailesiyle vedalaşmaya gideceği için ordugâha ancak gece vakti döneceğini, bu nedenle büyükelçi hazretlerinin kendisini bekleme zahmetinde bulunmamasını söylemişti. Sadrazamın cevabı, padişaha ve divana büyükelçinin isteklerini ileteceği, ancak yola çıkacaklarından dolayı bunun hemen olamayacağı, zatı muhteremlerinin padişahın cevabını beklemek için İstanbul'a dönebileceği, orada bulunan kralın gemisine bir pasaport vermesi için kaymakama yazacağı, büyükelçiye güveni nedeniyle izinsiz gitmesinden endişe etmeyerek onu Edirne'de tutuklatmadığı şeklindeydi. Tercüman Levant'ın farklı bölgelerindeki ticari işlerle ilgili sadrazamdan izinler alma emri de almıştı. Sadrazam tercümanın istediği şekilde bu izinleri hazırlatıp ertesi gün verdirdi.

İşte Mösyö de Nointel'in ikinci yolculuğunda Babıâli'de elde ettiği başarılar bunlar. Türkler bu kopuşun nedeni olarak kendilerinden emin biçimde Fransızları gösteriyorlardı. Hatta onlara göre gümrük vergilerinin indirilmesi talebi doğru bir şekilde ifade edilmemişti, çünkü İngilizler, Hollandalılar ve Cenevizler gibi az vergi ödeyenler olduğu gibi Almanlar ve Venedikliler gibi daha fazla ödeyenler de vardı; üstelik yüzde üç ödeyenler eskiden yüzde beş ödüyor olsalardı, Fransızlar da aynı indirimi isteme hakkına sahip olurlardı, fakat istediğine imtiyaz tanıma özgürlüğüne sahip olan ve ilk müttefiklerine göre bunlarla daha avantajlı koşullarda anlaşma yapmış olan Babıâli, uzun zamandır aralarında mevcut olan ticari koşulları kendi aleyhinde değiştirmek zorunda değildi. Kralın diğer isteklerine gelince, bunların çoğunun istemeye haklarının bulunmadığı imtiyazlar olduğunu söylüyorlardı, çünkü bu imtiyazları Babıâli'nin nezdinde hak etmek yerine onun pek çok önemli girişimine engel olunmuştu. Üstelik bu pazarlıkların tehditler savurarak ve efendilik taslayarak yapıldığını, Levant'ta bulunan Fransızların, İstanbul'u yakmaktan, padişaha savaş açmaktan, adalarını ve limanlarını yağmalamaktan bahsettiklerini, Mösyö de Nointel'i İstanbul'a getiren gemilerin içine binen her türlü köleyi açıkça gizleyip koruduğunu

ve büyükelçilerin yaptıkları ziyaretlerde yalnızca kralın gücünden ve ordularının kuvvetinden bahsettiklerini ileri sürüyorlardı. İşte Türkler bunları söylüyorlardı. Diğer uluslar Türklerin o kadar da haksız olmadıklarını, kendi korumaları altında bulunan ülkelerde verdikleri savaşlarda Fransa'nın düşmanlarına yaptığı ciddi yardımlara ve bizzat kendi saraylarında kendilerine yapılan hakaret ve tehditlere rağmen Levant'ta bulunan Fransızlara ve kralın büyükelçisine hiçbir şiddet uygulamadıkları için Türklerin söylendiği kadar barbar olmadıklarını söylüyorlardı. Fakat bütün bunlar, Fransa'nın birçok komşusunu ürküten muhteşem savaş hazırlıklarının Türklere yönelmesini sağlayacak büyük bir olayın vuku bulması umuduyla söyleniyordu.

Mösyö de Nointel'in Babıâli'deki müzakerelerini anlattıktan sonra, biri ben Edirne'ye vardığımda henüz yeni ayrılmış, diğeri de orada bulunduğum sürece bulunan Polonya geçici elçisi Mösyö Witzoski'nin[81] ve Venedik Balyosu Şövalye Quirini'nin[82] müzakerelerine değinmek istiyorum.

Sadrazam gitmeye hazırlanan Polonya geçici elçisine borçlarını ödemesi için bin yedi yüz *ekü* ve yedi araba ile yanına da bir çavuş verdi.[83] Silistre paşasına onu Tataristan [Kırım] sınırından götürme ve Polonya'ya gönderilen Türk elçisinin sınırdan geçip Türkiye'ye dönüşünden emin olana kadar Tatarlara onu ellerinde tutmaları talimatını vermesi emredilmişti. Divan bu geçici elçiyle yapacakları görüşmelerin yolunda gitmesi ve onun efendisiyle savaşa girmek zorunda kalınmaması için elinden geleni yapmıştı. Babıâli'nin İran ve Kızıldeniz tarafında planları vardı ve mecbur kaldığı için Polonya'ya yönelmişti. Tartışmanın konusu padişahın Kazaklara verdiği himayeydi. Polonya, padişahın Polonya'daki bu asilerin başkanı olan Doroşenko'ya bir bayrak ve Türkiye'de paşalara verilen başka onur simgeleriyle mektuplar gönderilerek açıkça himaye ettiğini belirtmiş ve bu himayesini geri almasını açıkça istemişti.[84] Bu isteğin nedeni Kazakların

81 Franz Witzoski Haziran 1667'de ilk görüşmesini yapan Büyükelçi Hieronyme Radziciowsky'yi takip etmişti. Ağustos'ta vefatından sonra onun yerine geçmişti ve daha ziyade kötü huyuyla bilindi.

82 1671-1676 yılları arasında İstanbul'da Venedik balyosu Giacomo Quirini.

83 "3 Haziran: Polonya geçici elçisinin vezir tarafından gerçekten geri gönderildiğini ve masrafları için kendisine iki kese ve eşyalarını taşımak için altı araba verildiğini öğrendik." (Galland).

84 1665'den itibaren Zaparog Kazaklarının atamanı Piyotr Doroşenko, 1669'da Osmanlı himayesini istedi ve bu hemen kabul edildi. Ukrayna'yı Osmanlıya bağlayacak olan bu anlaşma Polonya tarafından kabul edilmedi ve 1672 ve 1673 tarihli askeri seferlere neden oldu.

Osmanlının bu geri adımından korkup Polonya kralına boyun eğmeleri ve kendi özel mülkiyeti ve atalarının mirası olarak gördüğü Ukrayna'nın kendi topraklarına kolayca dahil edilmesiydi.

Kral Kazimir döneminde[85] Mösyö Ratzieuski, Türkiye ile Polonya arasındaki Hotin[86] anlaşmasının tasdikiyle başka bazı taleplerde bulunmaya gelmişti. Babıâli Kazaklar meselesini gündeme getirmeden sadece anlaşmayı tasdik edeceğini söylemişti. Mösyö Ratzieuski müzakereler sırasında Edirne'de vefat etti. Kral Kazimir'in halefi,[87] Mösyö Ratzieuski'nin kâtibi Mösyö Witzoski'yi geçici elçilik görevine atadı ve ona Ukrayna, o dönem tahta bulunan kralın özel mülkiyeti olduğu için Polonya'nın oraya girmekte çıkarı olduğunu padişaha bildirme emrini verdi. Babıâli, Polonya kralı hazretlerinin o bölgeye girmesine engel olmayacağını, Kazaklara da istediğini yapabileceğini; ancak padişahın açıkça tanıdığı himayeyi geri çekemeyeceğini ve bunun bir şeref meselesi olduğunu söyledi. Hiddetli bir adam olan Mösyö Witzoski bu uzlaşmayı veya benzerlerini kabul etmek istemedi. Divanda "Efendisi kral, senatörler ve Cumhuriyet böyle basit bir anlaşmayı kabul edecek olsalar bile, taşıdığı Polonyalı asil niteliğinden dolayı kendisine tanınan gücü kullanarak buna engel olacağını" yüksek sesle söyledi.[88] Vezir bu ukalalığı görünce ve Polonya kralının bir orduyla Leopold'a[89] ilerlediği haberlerini alınca savaş hazırlıklarına koyuldu.

Kral ve Senato, padişahın onlara yöneldiğini ve kuşkusuz ilkbaharda Polonya'ya saldıracağını öğrendiklerinde hem şaşırmış hem de endişeye kapılmışlardı. Geçici elçi bile ne olup bittiğini anlamamıştı. Arapların ayaklan-

85 1648-1668 arasında Polonya Kralı Jan Kazimierz Vasa.

86 Dinyester'in güney kıyısında bulunan Hotin Kalesi 1621'de art arda yapılan Osmanlı saldırılarına karşın alınamadı. Sonunda aynı yıl imzalanan Hotin barış anlaşmasıyla Osmanlılara bağlı Boğdan'a bırakıldı. Kırım Tatarlarının Lehistan'a yaptığı akınlar yasaklandı ve Lehistan'ın Osmanlılara vergi ödemeye devam etmesi kararlaştırıldı.

87 1669'da Polonya kralı seçilen ve 1673'de vefat eden Michal Wisniowiecki.

88 "Türklerin Polonya'ya yapmak üzere oldukları savaşın kaynağı bir bakıma Polonya geçici elçisi Mösyö Witzoski'dir. Kazaklar konusunda çok fazla ısrar etmemesi istendiğinde ve Polonya kralının ve asillerin mektuplarında fazla ileri götürmedikleri noktalarda ileri gitmemesi söylendiğinde kral ve asiller bu noktayı önemsemeseler bile sahip olduğu asil niteliğinden dolayı onların bu hislerine karşı çıkacağını ve bu koşul yerine getirilmediği taktirde Babıâli'yle hiçbir barışı kabul etmeyeceğini tekrarlayıp duruyordu." (Galland).

89 Ukrayna'da günümüz Lvov şehri.

masıyla ve Mekke'nin[90] talan edilmesiyle ilgili söylentilere ve Mösyö de Nointel'in Çok Hıristiyan kralın Ege Adaları'na[91] elli savaş gemisi gönderdiğine dair anlatılanlara kanarak Cumhuriyete sürekli sağlam durmalarını ve hiçbir konuda geri adım atmamalarını yazmıştı; çünkü kaçınılmaz olarak padişah birkaç yerde büyük savaşlar vermek zorunda kalacak gibi görünüyordu.

Aslında Polonya, padişahın Asya'ya yönelik planlarını değiştirmek zorunda bırakmamış olmayı çok isterdi. Bunun için de Babıâli'ye bir tercüman gönderdi. Bu tercüman geçici elçinin gitmesinden altı hafta sonra 23 Mayıs[92] günü, sekiz kişiyle birlikte geldi: ona bir konak ve masrafları için de günde on üç frank verildi. Yanında Büyük Şansölyenin sadrazama yazdığı mektuplar vardı. Bu mektuplarda yazılanlar, "Polonya'nın padişahın kendisine savaş açmak için hazırlık içinde olduğuna şaşırdığını, savaş nedenini bilmediğini ve böyle bir şeye olasılık verecek hiçbir şey yapmadığını, Babıâli'nin Hotin anlaşmasını tasdik etmek istemesi durumunda kralın buna hiçbir itirazı olmadığını ve bunun için de olağanüstü bir büyükelçi gönderebileceğini, ancak kendisiyle savaş konusunda ısrar edilirse kralın topraklarını savunmaya hazır olduğunu, fakat Polonyalıların barışı ihlal eden taraf olmadığını" ifade ediyordu.

Sekiz gün sonra tercüman Polonya'nın olağanüstü bir büyükelçi gönderebileceğini ve onun iyi karşılanacağını söyleyen mektuplarla geri gönderildi. Fakat başında sadrazamın bulunduğu padişahın ordusu Silistre'ye doğru ilerlemeyi durdurmamıştı.

Şövalye Quirini'nin müzakeresinin özel bir yanı yok. Aralık 1671'de Edirne'ye geldi ve bir sonraki ayın sonunda oradan ayrıldı.[93] Kandiye savaşında tutsak edilen kişilerin serbest bırakılması için girişimde bulunma talimatını almıştı. Büyük zahmetler ve ciddi paralar ödedikten sonra istenen kişilerden yirmi sekiz önemli şahsın aynı sayıda Türk'le değiş tokuş

90 Yemen'in Zeydi imamlarının Mekke üzerindeki tehdidi, Osmanlıları bir sefer düzenlemeye itmişti, hatta Süveyş'te bir filo hazır beklemekteydi, ama Polonya'yla ilişkiler bozulunca bu karardan vazgeçmek zorunda kaldılar.

91 Bu tehditler Marki de Preuilly adında devlet destekli bir korsanın gelmesiyle sınırlı kalmış. Bu kişi Naksos'u ele geçirmeyi denemiş, fakat bu kez 1669 anlaşmasının onlara yüklediği korumacı rolü hatırlayan Venedikliler tarafından oradan kovulmuştu (bkz. dipnot 3).

92 "21 Mayıs: Polonya'dan bir ulak geldiğini öğrendim." (Galland).

93 "11 Mayıs: Venedik balyosu İstanbul'a dönmek üzere Edirne'den ayrıldı" (Galland).

edilmesini sağlamıştı. Değiş tokuş Mora'da Castel Tornèse'de[94] yapılacaktı. Sayıları bin kadar veya bu rakama yakın olan geri kalan tutsaklara gelince sadrazam Venedik balyosuna Osmanlı kadırgalarında forsaların neredeyse kalmadığını ve bir anda bin adamın, özellikle Karadeniz üzerinden Polonya'ya asker ve mühimmat taşımak için lazımken oradan çekilmesinin kadırgaları çok fazla zayıflatacağını söylemiş. Fakat askeri sefer sona erdiğinde iki yüz elli kişiyi ve hepsi serbest bırakılana kadar her yıl aynı miktarda kişinin salıvereceğinin sözünü vermişti.

Venedikliler Babıâli'de öylesine çok harcamalar yapıyorlar ki, elde ettikleri her şeyi satın aldıklarını ve hatta bunları çok pahalıya aldıklarını söyleyebiliriz. Saraydaki ve Divan'daki önemli şahsiyetler arasında her yıl çok ciddi hediyelerde bulunmadıkları tek bir kişi yoktur. Türklerden çekineceği kadar çekinmesi gereken hiçbir komşusu olmayan Cumhuriyet onunla barışı muhafaza etmek için hiçbir şeyi esirgemiyor. Ege Adaları'ndaki Zante [Zaklise, Zakhyntos] ve Cerigo gibi birkaç ada için vergi ödüyor; Türklerin kaprislerini, aşağılamalarını ve tiranlığını görmezlikten gelip alttan alıyor; güçlü komşuları arasındaki sürekli doğan tartışmaları ve savaşları önlemek için –elbette davranış bilgeliğiyle önleyebildiği kadar– bu Cumhuriyet senatosundaki en yaşlı ve tecrübeli şahıslarını İstanbul'a büyükelçi olarak gönderiyor. Venedik balyosları bütün Hıristiyan saraylarında büyükelçilik yapmış, barış ve savaş anlaşmalarında, müzakerelerde kullanılmış, tüm dünya prenslerinin siyasetlerine vakıf, kendi niyetini gizleyip başkasının gizlediği niyeti açığa çıkarma sanatında ehil, bakanların becerilerine vakıf kişilerden oluşuyor. Balyosların istedikleri kadar harcama yapma ve gerektiği kadar para verme hakları var. Genelde İstanbul'da üç yıl kalıyorlar ve kaldıkları süre boyunca yüz bin *ekü*'den fazla para biriktirebiliyorlar, yani yapmak isteseler bunu yapabilirler, çünkü Cumhuriyet onlara hiç hesap sormuyor. Cumhuriyetin bu şekilde davranmasının iki nedeni var: Birincisi İstanbul büyükelçiliğinin, yolculuğun tehlike ve yorgunluğundan, Türklerin kapris ve saygısızlıklarından doğan zahmetli bir görev oluşunu parayla telafi etmek; ikincisi çoğu zaman Avrupa'da büyükelçilik görevlerini icra ederek yorgun düşen bu balyosları üstü kapalı mükâfatlandırmak.

94 Mora'nın kuzeybatısında Zante adasının karşısındaki Chlemoutsi.

Kendisini ziyaret etme onuruna nail olduğum Mösyö Quirini'den Türklerin siyasetinin Avrupalılarınkini fazlasıyla aştığını işittim. Mösyö Quirini, bana, bu siyasetin kural ve kaidelerle sınırlı olmadığını, aksine temel aldığı ve işleyişini ayarlayan sağduyudan ileri geldiğini, bu siyasetin ne sanatı ne de ilkesi olduğu için kavranılamaz gibi göründüğünü, açıkça vezirin davranışının kendisi için bir muamma olduğunu, değerlendirme şeklini, öngörülerini, nüfuzunu, sırlarını, hilelerini ve dolambaçlarını çözemediğini itiraf etmişti. Hatta bir oğlu olsaydı onu, konuşmadan, yazmadan ve fazla hareket etmeden dünyanın en güçlü imparatorluklarından birini yönetmesini ve sınırlarını daha uzaklara genişletmesini hayranlıkla izlediği Osmanlı sarayına verirmiş, ona göre oradan daha iyi bir siyaset okulu yoktu.

Edirne'de bulunduğum sürede bu Venedik büyükelçisiyle birkaç görüşme onuruna sahip oldum ve genelde o dönemde Kandiye savaşından bahsedildiği için ondan ve sarayın ileri gelen birkaç kişisinden hatırlanmaya değer şeyler öğrendim. İşte bunlardan aktarılmaya en layık gördüğüm birkaç tanesi.

Muhammed yasasının en önemli emirlerinden biri *Heger Haramin*,[95] yani kutsal şehirler Mekke ve Medine'ye hac etmektir. Yalnızca aşırı bir fakirlik içinde olan kişiler yasal olarak bu görevden bağışık tutulabiliyor. Hastalıktan veya işinden veya başka sebeplerden dolayı hac görevini yerine getiremeyenler vekil aracılığıyla hac yapmak zorundadırlar. Eğer hacca gidebilselerdi yapmaları gereken her şeyi onların yerine yapacak birini tayin edip hacca gönderiyorlar.

Osmanlı imparatorları bu görevi, kendileri için olduğu kadar aileleri için de yerine getiriyorlar. Her yıl büyük bir gururla hâkimi ve himayecisi olduklarını söyledikleri bu şehirlere çok büyük hediyeler gönderiyorlar. Bu hediyeler bazen deniz yoluyla gönderiliyor. 1644'te bu hediyeler Kahire'ye gönderilmek üzere büyük bir kalyona yüklenilmiş. Gemide hac görevlerini yerine getirmek için padişahın elçileriyle birlikte birçok haremağası ve saraydan çeşitli hanımlar, çok sayıda yolcu ve asker de bulunuyormuş. Bu kalyon, koruma sağlayan birkaç gemiyle birlikte İstanbul'dan yola çıkmış.

95 *Hâccü'l-haremeyn*: Mekke-Medine şehirlerine Haremeyn denmekle birlikte İslamda hac farzı Medine'yi kapsamaz.

Rodos'ta Malta kadırgalarının saldırısına uğramış ve zorlu bir çatışmadan sonra ele geçirilmiş. Ele geçirilen kalyon çatışma esnasında top ateşiyle ağır hasar görüp su aldığı için doğrudan Malta'ya götürülememiş. Kalyonu zar zor Kandiye adasındaki [Girit] bir limana getirmişler. Elden geldiği kadar tamir edilmeye çalışılmış ve Malta'ya götürmek için bin bir zahmet çekilmişse de başaramamışlar ve gemi batmış. O dönemde kalyondan Malta kadırgalarına taşınan mallara bir milyon değer biçilmiş.

Bu olayın haberi padişahı çılgına çevirmiş. Büyükelçileri ve vekilleri dahil olmak üzere İstanbul'da bulunan bütün Hıristiyanları yok etmekle tehdit etmiş. Malta kadırgalarında bütün Hıristiyan ülkelerinden şövalyeler ve askerler bulunduğunu söyleyerek bütün milletlere karşı derin bir öfke duymuş.

Babıâli'de Venedik Büyükelçisi Mösyö Soranzo,[96] acilen divanın vezirlerine başvurmuş. Malta Şövalyeleri arasında Cumhuriyetin kulu olan hiçbir kişi bulunmadığını iddia ederek padişahın öfkesini kendisinden uzaklaştırıp sakinleştirebileceğini sanmış. İngiltere ve Hollanda büyükelçileri de aynı şeyleri ileri sürmüşler; böylece yıldırımlar o dönemde Fransa büyükelçisi olan baba Mösyö de la Haye'ın üzerine düşecek gibi görünmüş; muhtemelen sadrazam olan Civan Kapıcı Başı[97] onu korumamış olsaydı Türklerin acımasızlığını ve padişahın öfkesini yakından tatmış olacaktı. Çok zeki, nitelikli ve Türkiye'nin önemli ailelerinden –bu ailede altı sadrazam yetişmiş[98]– gelen bu sadrazam, Fransız büyükelçisini, Fransızları ve Venedikliler hariç İstanbul'da bulunan bütün Hıristiyanları savunmuş. Padişaha, Kandiye limanına geldiklerinde Malta kadırgalarını tutuklayacak yerde kalyonu tamir etmelerine yardımcı oldukları için Venediklilerin suçlu olduklarını anlatmış. Böylece padişahın bütün öfkesini Kandiye'ye yönlendirmiş ve sonunda padişah oraya savaş açmaya karar vermiş. Bu karar çok gizli tutulmuş ve bunu gizlice gerçekleştirmek için padişah öfkesini yalnızca Malta'ya karşı sergilemiş. Padişah bu küçük ada-

96 Aralık 1641'de balyos seçilen, bir süre tutuklandıktan sonra 1650'de Venedik'e dönen Giovanni Soranzo.

97 Mart 1644'ten Aralık 1645'e kadar sadrazamlık yapan Sultanzade Mehmed Paşa'nın lakabı.

98 Mehmed Paşa'nın baba ve anne tarafından dedeleri de 1579-1580 yılları arasında ve 1596'da sadrazam olmuşlardı. Muhteşem Süleyman'ın ünlü sadrazamı Rüstem Paşa da babaannesinin babasıydı. Bu da sadece üç sadrazam yapar.

ya karşı savaş ilan etmiş ve askerlerine 1645'in Mart ayının sonlarına doğru hazır olma talimatını vermiş.

Venedik büyükelçisi bu savaş ilanı haberlerinin ciddi olup olmadığını, Cumhuriyet'e yönelik gizli girişimler barındırıp barındırmadığını öğrenmek için bin bir hüner sergilemiş ve pek çok hediyeler vermiş. Fransız büyükelçisi bu konuda gizli kapaklı işler döndüğünü ve Kandiye'ye karşı hazırlıklar yapıldığını kendisine söylemiş. Fakat balyos büyükelçinin bu sözlerini göz önünde tutmayıp zaman zaman sadrazamın kendisine verdiği güvencelere kanmış.

Kaptanpaşa Yusuf'un[99] yönettiği 80 gemi ve bir o kadar da kadırgadan oluşan Osmanlı donanması ve ordusu Nisan sonunda İstanbul'dan ayrılmış, Kandiye'ye çıkmış ve on gün içinde Hanya'yı[100] ele geçirmiş. Onu tanıyanlar, bu zatın büyük bir kaptan olduğunu, hayatta kalsaydı ve savaşın yönetimi ona bırakılsaydı çok kısa bir sürede bütün adayı alabileceğini söylüyorlar. Padişah, Yusuf Paşa'nın büyük bir serveti olduğunu ve Kandiye'yi almak için ona başvurmaya mecbur kalınacağını düşünerek, dönüşünden kısa bir süre sonra İstanbul'da bu adamı boğdurtmuş.[101] Padişah bu kişinin ölümüyle çok şey kaybettiği halde hayal ettiği serveti bulamamış. Sonraki yıllar Babıâli farklı komutanlarla birkaç orduyu Kandiye'ye göndermiş. Bunların başarıları zaten çok bilindiği için burada bahsetmeye gerek yok.

Tam tamına yirmi dört yıl süren savaşın bu kadar uzun sürmesinin nedeni adanın gücü veya Türklerin zayıflığı değil de, tam bu girişimin başlarında Osmanlı sarayında vuku bulan tuhaf başkaldırılarla Erdel'de ve Macaristan'da yapılan ve 1665'e kadar sürecek olan savaşlardı. Kandiye'nin fethine girişen sultan, otuz iki yaşında bulunan İbrahim'di. Kardeşleri Osman ve Murad döneminde hapishanede tutulduğu için dört yıl önce [1640'ta] tahta çıkışı herkes hatta kendisi için bir sürpriz olmuştu.[102]

99 Yusuf Paşa Dalmaçya kökenliydi ve adı da Joseph Maskoviç'ti. O dönemde ikinci vezir olan bu zat Venediklilere karşı yapılacak savaşı en çok destekleyen kişilerindendi.

100 Hanya kuşatması elli dört gün sürmüş ve 18 Ağustos 1645'de şehir düşmüştü.

101 1645'te döndüğünde Yusuf Paşa kuşatma altında bulunanlara şehirden ayrılma izni veren bir anlaşmayı imzalamakla suçlandı, bu durum alınacak ganimetin miktarını azaltıyordu. 1646'da ölüm cezasına çarptırıldı.

102 II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640). Deli İbrahim diye bilinen İbrahim 1640-1648 yılları arasında tahta bulunmuştu.

İki küçük kardeşini boğdurtan Murad ecelinin yaklaştığını görünce geriye kalan tek kardeşi İbrahim'in de öldürülmesini emretmişti. Ama Murad'ın oğlu bulunmadığı için ve İbrahim de Osmanlı ailesinin hayatta kalan tek ferdi ve imparatorluğun tek mirasçısı olduğundan bu acımasız emir yerine getirilmemişti. Murad'ın daha genç yaştaki iki küçük kardeşini öldürtüp İbrahim'i sağ bırakmasının nedeni İbrahim'in pek akıllı olmaması, yönetim becerisinin bulunmayışı ve onun adına kimsenin ayaklanmasının pek mümkün görülmemesiydi. İbrahim tahta çıkar çıkmaz her türlü sapkınlığı ve acımasızlığı sergilemiş ve yoldan çıkmış davranışları, zorbalık ve zulümleri onu kulları nezdinde inanılmaz itici ve çekilmez hale getirmişti. Hiç fark gözetmeksizin camilerin ve kişilerin mülklerine el koymuş ve hatta mülklerine daha kolay el koymak için zengin sandığı kişileri öldürtmüştü. Bunları sarayının abartılı masraflarını ve kendi keyfi için yaptığı harcamaları karşılamak için yapmıştı. Orduya doğru düzgün para vermediği için İbrahim'i tahtan indirmek ve yedi yaşındaki büyük oğlu Mehmed'i tahta çıkarmak için ordu 1648'de ayaklanmış; ayaklanmadan on yedi gün sonra da İbrahim'i boğmuşlar.

IV. Mehmed'in ilk padişahlık yıllarında devletin kadınlar ve akılları sıra vezirlik ve özellikle de sadrazamlık görevlerini üstlenmek isteyen haremağaları tarafından yönetildiğini daha önce söylemiştim. Bu durum, Erdel seferini yöneten Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam ilan edilmesine kadar sürmüştü. Sultan İbrahim'in oğlu olan Mehmed'in Macaristan seferi 1665'te[103] bir barış antlaşmasıyla sona erdi. Bunun ardından da iki yılını, amansız bir savunmayla karşılaştığı için düşündüğünden çok daha uzun süren Kandiye'nin fethine adadı.

Kandiye Türklere karşı bir kış daha dayanabilseydi kuşkusuz sadrazam kuşatmayı kaldırmak zorunda kalacaktı ve imparatorlukta pek çok büyük ayaklanmalar olacaktı. En tecrübeli yeniçeriler bu savaşta can vermişti ve artık hiç kimse oraya gitmek istemiyordu. Bütün Türkler savaştan yakınıyorlar, gereksiz bir körlükten dolayı bütün Osmanlı güçlerinin bir kayaya saldırtılarak yok edileceğini söylüyorlardı. İstanbul halkı padişahın

103 Osmanlıların kendilerini hâkimi gördükleri Erdel için yürüttükleri savaş 1658-1661, Macarlarla savaş ise 1663-1665 yılları arasında gerçekleşmişti.

kardeşlerinden birini tahta çıkarmak istiyordu. Bu arada padişaha da halkın ve ordunun öfkesini dindirmek için sadrazamı öldürtmesi telkin ediliyordu. Bunlardan birinin yapılması kuşatmanın kaldırılması için yeterli olacaktı.

Sadrazam bütün bunları biliyordu. Savaşı sona erdiremediği için mutsuzdu; onurunu ve hayatını kaybetme endişesi içindeydi. Bu sıkıntılarla sakalının kıllarını yolduğu söyleniliyordu. Sadrazam teşhisi zor ve çaresi bulunmayan bir hastalığa yakalanmış. Bu herhalde endişe, derin üzüntü veya korkudan ileri gelen kalp çarpıntısı veya ruhsal çöküntü gibi bir şeydi. Hekimler ona bu hastalığa karşı saf şarap içmesini söylediklerinden her gün düzenli olarak içiyor ve ancak böylece sonra biraz olsun düzeliyordu.

Kandiye'nin teslim haberi padişaha ulaştığında padişah önce buna inanamamış; emin olunca da abartılı bir sevinç ve coşku sergilemiş; o ve bütün sarayı şu sözleri tekrarlıyormuş: "Frenkler bize acıdılar."

Türkler, Kandiye'de bütün Hıristiyanları yenmekle gururlanıyorlar, çünkü bu kuşatmanın savunma tarafında Hıristiyan âleminin her bölgesinden gelen askerler ve gönüllüler vardı; Türkler bütün Hıristiyanlık âlemi orada bulunduğu ve en büyük gayretlerini seferber ettikleri için kuşatmanın üç yıl sürdüğünü söylüyorlar.[104]

Sadrazamın Kandiye kuşatması için yaptığı en faydalı hazırlık, kâhyasını (*kiaija*)[105] yani ev yöneticisini imparatorun defterdarı yapmak oldu. Sadrazam bu adamın kendisine duyduğu gerçek dostluğu ve gerekirse hayatını bile onun için feda edeceğini biliyordu. Bu öngörü Kandiye'nin alınmasını sağladı ve sadrazamın kurtuluşu oldu. Defterdar ordugâhı eksiksiz bırakmamıştı. Tanesi bir *ekü*'ye alınabilir çok sayıda koyun bulunuyordu. Yiyecek ve giyim açısından ihtiyaç olunan her şey pazarlarda vardı. Mühimmat ne pahasına ve ne tehlike altında olursa olsun adaya akıyordu, çünkü bu sefere gönderilen para çoktu.

Defterdarın kuşatmanın son üç yılında Kandiye'de yapılan olağanüstü harcamalarla ilgili Divan'a verdiği ödeme raporunda Türk saflarına geçen veya adadan ayrılan firari düşman askerlerine, büyük başarı göster-

104 Girit savaşı yirmi beş yıl sürmüş (1644-1669). Kandiye kuşatmasının son evresi 25 Mayıs 1667'de başlamış ve 27 Eylül 1669'da şehrin teslim olmasıyla sona ermişti.

105 Muhtemelen burada Kandiye'deki Saint-Marc kilisesini camiye çevirip kendi adını veren Defterdar Ahmed Paşa söz konusu.

miş askerlere ve Hıristiyanların kellesini getirenlere dağıtılmış yedi yüz bin *ekü*'lük bir harcama yer almaktaydı. Her kelle için yedi buçuk Frank fiyat biçilmiş. Raporda düşmana yüz bin top atıldığı, maaşı devlet tarafından karşılanmayan beyliklerden gelen diğer milis ve bölükler hariç yedi paşanın, on bin dört yüz yeniçerinin savaşta hayatını kaybettiği kaydedilmiş.[106]

Sadrazam Kandiye'ye girdiğinde, Babıâli'yle barış müzakereleri için gönderilen Şövalye Molino'da yanında bulunuyordu. Sadrazam Kandiye adasının padişaha çok pahalıya mal olduğunu söylemiş. Mösyö Molino Cumhuriyete de pahalıya mal olduğunu ve burada Fransızlar sayılmazsa yüz bin kişinin öldüğünü belirtmiş. Sadrazam, güçleri çoktan tükendiğine göre kalenin neden daha önce teslim olmadığını sormuş. Molino da Fransa kralının, güçlü destekler vereceği ve padişaha da savaş açacağına söz vererek buna engel olduğunu söylemiş.

Balyos Molino, Kandiye'ye 1669 yılının ilkbaharında gelmiş; Goze adalarına bakıyordu;[107] sadrazama Ege Adaları'nda bulunan Grambusa ve Spinalonga [İsperlonga], Suda ve Tinos adalarını, Clissa ve Terre-Ferme[108] kalelerini, savaş masraflarını ve Cumhuriyetin imparatorluğa ait olarak göreceği Kandiye şehri için de yıllık elli bin *ekü*'lük bir vergi teklif etmişti. Sadrazam bütün mülklerden ziyade onurunu önemsediğini, bu nedenden dolayı da padişahın yirmi dört yıldır saldırdığı bu kaya parçasını her şeyden çok istediğini söyledi.

Sadrazamla barışı sağlayan Genel Kaptan Morosini[109] olmuştu. Bunu da şövalye Molino'nun haberi olmadan ve ona hiçbir bilgi vermeden yapmış. Bu davranışının da Mösyö Morosini'nin Venedik'te hayatına mal olacağını düşünülmüştü, ne var ki dağıttığı büyük miktarda para onu kurtarmıştı. Bu genel kaptan devletten başka hiçbir şeyin menfaatini düşün-

106 Bu rapor Osmanlı kayıplarını 245.000 ölü olarak göstermekte, bunların 26.000'i yeniçerilerden oluşmakta, içlerinde 799 subay ve 5 paşa vardı. Top atışlarına gelince tam olarak 199.775 olarak belirtilmiş.

107 Kandiye'nin karşısında bulunan küçük Dia adası. Gozzo adı ise Akdeniz'de birkaç adaya verilmiştir, bunlardan biri Malta yakınlarındaki Gozzo ve Girit'in güneyinde Gavdos adası.

108 Grambusa, Suda ve Spinalonga 1669'dan sonra ve 1715'e kadar Venediklilerin elinde kalan üç Girit kalesidir. Tinos da 1715'e kadar Venediklilerin elinde kalan Yunan Ege Adaları'nın sonuncu adasıdır. Dalmaçya'da bulunan ve 16. yüzyılda Türkler tarafından fethedilen Clissa 1669 antlaşmasıyla Venediklilere iade edilmiştir.

109 Gerçekten de şehrin teslim edilmesi mevzuunu müzakere eden Kandiye komutanı Francesco Morosini olmuştur.

memişti; ne dini ne de ticareti göz önünde bulundurmuş; yalnızca Kandiye adasıyla ve savaşla ilgili kısımlara odaklanmıştı ve sadrazamla geri kalan her hususta savaştan önceki statükoya uyulacağına dair anlaşmışlardı. Mösyö Molino'nun İstanbul'un semtlerinden Galata'da Venediklilere ait yangının yıktığı kiliseyi[110] yeniden inşa etmekte çok zorlanması da bu yüzdendi. Bu konuda o kadar çok çabaladı ki başaramamanın kederiyle vefat etti; ama öldüğünde çalışmalar neredeyse tamamlanmıştı. Padişahtan, aralarında Venediklilerin ödedikleri gümrük vergisine indirim yapılması da bulunan birkaç şey rica etmiş fakat bu isteği yerine getirilmemişti. Sadrazam ona şöyle demiş: "Mösyö Molino, Babıâli ile Cumhuriyet arasındaki ittifak eski bir ittifaktır ve Babıâli ona her şeyden çok eskiliğinden dolayı saygı duyuyor; eğer bu ittifakın bazı maddelerini değiştirirsek, bu da Türklerin bu kadar saygı duymayacakları ve daha az göz önünde bulunduracakları yeni bir ittifak olur. Kaldı ki padişaha ricada bulunuyorsanız, muhterem hazretleri de karşılığında sizden bir şeyler isteyebilir." Mösyö Molino ima edilen şeyi iyi anlamış ve bir daha ne vergilerde indirim ne de eski kapitülasyonlarda herhangi bir değişiklik istemiş.

Sadrazamın davranışları hakkında size pek güzel bir fikir verdim, bu nedenle kişiliği hakkında daha fazla bir şey söylemeye hacet kalmadı; fakat zenginliği ve zaferi kendisine sadrazam babasından geldiği için bu çok ünlü sadrazamın hatırlamaya değer yönlerini birkaç kelimeyle aktaracağım.

Adı Köprülü Mehmed Paşa'ydı. IV. Mehmed küçük yaştayken hükmeden kadınların ve haremağalarının kaprisiyle sadrazam oldu. Başlangıçta yüksek bir mevkiden başka bir şey düşünmüyordu; fakat bu mevki kendisine verilir verilmez, bazı şeyleri değiştirmeye karar verdi ve devletin neredeyse her ay değiştirdiği selefi olan birkaç eski sadrazamı öldürtmeyi göze aldı. Hayatta kalabilmek ve işinde tutunabilmek için kendisini kıskananları ve rakiplerini de öldürtmesi gerektiğine inanıyordu. Aynı zamanda padişahı İstanbul'dan uzak tutmak için savaşlara girişilmesine ve onun ordunun başında sürekli meşgul edilmesi gerektiğine inandı.

110 Muhtemelen burada bahsi geçen kilise, 15. yüzyılda Cenevizler tarafından inşa edilen ve 1475'te Dominikenlere verilen Saint-Pierre kilisesi olmalı. 1660'ta yanan kilise kısa bir süre sonra tekrar inşa edilmişti. 1702'de Venediklilerden Fransızlara geçti. Şu anki bina 1841'den kalmadır.

İşe, birkaç haremağasını boğdurttuğu haremle başladı. Ardından genç sultanın saflığını ve kendisine olan sevgisini fark etti ve imparatorluğun mutlak hâkimi olmak, entrikalara ve ayaklanmalara maruz kalmamak, ordunun babasına yaptığına benzer saldırılarla karşılaşmamak için, yeniçerilerin hâkim olduğu ve halkı da isyancı olan İstanbul'dan uzaklaşması ve babasını tahtan indirenlerin ve eli onun kanına bulaşanların tümünden uzak durması gerektiğine sultanı ikna etti. Köprülü bu plana uygun olarak Kandiye'de komutanlık yapan ve imparatorluğun en kahraman kaptanlarından biri kabul göre Delly Ussein Paşa'yı[111] boğdurttu. Sarayı Edirne'ye taşıdı ve Kandiye savaşının kendisini, henüz ordunun başına geçecek yaşta olmayan padişahtan fazla uzaklaştıracağı için Erdel'e savaş açtı.

Erdel savaşı, her ne kadar en iyi Osmanlı birliklerinin ve en cesur subaylarının canına mal olmuş olsa da Rakoczi'nin yenilgisiyle ve Grosvaradin'in[112] alınmasıyla sonuçlandı. Sadrazam kısa süren bu savaşta büyük bir zafer elde ederek Edirne'ye döndü. İmparatorla barış anlaşması yapmış olmasına rağmen Macaristan'da ona karşı tekrar savaş açmak için hazırlıklara girişti. 1662'de sefere çıkacaktı ki vefat etti; fakat ölmeden önce henüz otuz yaşına ulaşmamış olan tek oğlu Ahmed Paşa'yı yerine geçirecek gücü vardı. Bu da Osmanlı monarşisi tarihinde olağanüstü ve eşi benzeri olmayan bir hamleydi.

Muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nu Ahmed Paşa kadar doğru yönetebilecek başka bir büyük sadrazam olmamıştır. Boyu uzun, biraz etine buduna dolgun; gözleri iri ve açık; yüzü güzel şekilli; ten rengi beyaz ve pürüzsüz; görünüşü mütevazı, ciddi, nazik ve güven vericiydi. Onun kadar kibar bir Türk görmek mümkün değildi, babasına göre daha yumuşak ve daha az zorbaydı; tiran değildi ama hakarete katlanamazdı. Yaptığı her şeyde hakkaniyet ve adalet vardı; asla menfaat peşinde olmamıştı; ya mal mülke ilgi duymamasından, ya da sahip oldukları kendisine yettiği için diğer

111 Deli Hüseyin Paşa, 1645 sonlarında Girit'teki Osmanlı güçlerinin başkomutanı olarak Yusuf Paşa'nın yerine geçmiş ve 1658'e kadar bu görevde kalmış. Onu başlıca rakibi olarak gören Köprülü paşayı geri çağırtı ve rüşvet almakla suçlayarak 1658'de boğdurttu.

112 II. György Rakoczi, Osmanlı vasalı Erdel prensi olarak babasının yerine geçmiş. Bağımsız siyaset konusundaki kararsızlıkları Köprülünün öfkesini üstüne çekmiş, iki yıl süren bir savaş sırasında savaş alanında yaralanmış, Grosvaradin'e geri çekilmiş ve orada 7 Haziran 1660'da vefat etmiş. Şehrin kendisi de iki ay sonra Osmanlılar tarafından fethedilmiş. Romanya'nın kuzeybatısındaki günümüz Oradea şehridir.

Türklerin yaptıkları gibi çıkar aramadığı hemen görülüyordu. Hatta onun başarısını sağlayan bir özelliğinden de bahsedilir: istediklerine ulaşmak için ona hediyeler sunan hiç kimse isteğine ulaşamamıştır. Bir hediyeyle istendiğinde bu sadrazamdan ne lütuf ne de iş elde ediliyordu. Zihni engin, nüfuz edici, kapsayıcıydı; hafızası çok güçlü; yargısı adaletliydi. Doğrudan hedefe gidiyordu; az ve öz sözle, tevazu içinde ama aynı zamanda tasvir edilmesi zor bir ilim ve irfanla konuşuyordu.

Sadrazamlığının başlangıcı çok başarılı ve Osmanlı İmparatorluğu için çok yararlıydı; ama sonraki dönemleri daha da parlak oldu.

Bu büyük adam, babasının Türkiye hükümetindeki politikalarının büyük başarılarını gördüğü için elinden geldiğince babasına yakın tutumlar sergilemeye gayret etmişti. Babasının yerine getirmek istediği ve sefer hazırlıklarına başladığı imparatora karşı savaşı başlattı. Altmış bin askerle Buda'ya yürüdü, 1663'te fethedeceği Neuhausel'i [Uyvar] kuşattı, Kanije kuşatmasını kaldırttı ve sonraki yılın başlarında Serin kalesini ele geçirdi. İlerlemesini sürdürme ve doğrudan Viyana'ya gitme niyetiyle Raab nehrinin üzerine bir köprü yaptırdı; on iki bin Türk bu sayede nehri geçti. Tüm ordu da aynı güzergâhı izleyecekti ki müttefiklerin ve özellikle de Fransızların yardımlarıyla güçlenen imparatorun ordusu, on iki bin Türkün büyük bir kısmını yenilgiye uğrattı, kalanları da kaçmaya zorladı ve vuku bulduğu kasabadan dolayı Saint-Gotthard muhaberesi adıyla anılan o ünlü muhabereyi kazandı.[113]

Sadrazam bu muharebedeki yenilgiyi, sanki savaşı kazanmış kadar avantajlı bir barış anlaşmasıyla telafi etti; padişahın İstanbul'a dönme arzusunu görünce onu öyle iyi bir destekle oraya götürdü ki herhangi bir ayaklanmadan korkması gerekmedi ve 1666 başlarına kadar İstanbul'da kaldı, ardından Kandiye savaşını sonuçlandırmaya çalıştı ve daha önce söylediğim gibi üç yıl bu savaşla meşgul oldu. İki yıl sonra Polonya savaşını başlattı ve babasının "Sadrazam her zaman bir ordunun başında bulunmalı" sözünü her zamanki gibi yerine getirdi.

113 Türklerin Uyvar olarak adlandırdıkları Neuhausel Budapeşte'nin yukarısında Tuna nehrinin kuzeyinde günümüz Çekoslovakya topraklarında yer alıyor. Eylül 1663'de fethedilmiş. Saint-Gotthard muharebesiyle ilgili olarak bakınız dipnot 29. Raab nehri Macaristan'ın kuzeybatısında Tuna'nın sağ kollarından biridir.

Edirne'den 9 Haziran günü ayrıldık ve 15'inde İstanbul'a vardık. 17'sinde, sabah erkenden Mösyö de Nointel, kimseye haber vermeden kaymakamı görmeye ve kralın gemisi için bir pasaport istemeye gitti. Kaymakam, sadrazamdan buna dair hiçbir emir almadığını ve bu isteğini yerine getiremeyeceğini söyledi. Kaymakama sadrazamın kendisine ne kadar sert davrandığını anlattı. Kaymakam da büyükelçiye yapılan bu haksızlıkla ilgileniyormuş gibi yaptı. Büyükelçiyle birlikte sadrazama birer mektup göndermeye karar verdiler. Kaymakam sadrazama büyükelçinin kendisine söylediği ve anlattığı her şeyi mektupla bildirdi. Mösyö de Nointel, sadrazama sözünü tutmamasından yakınan mektuplar hazırladı. Artık taşmak üzere olan sabrını daha fazla zorlamamasını rica etti ve Babıâli'nin nihai kararını kendisine iletmesini ve özellikle de kralın gemisine müsaade etmesini istedi.

Bu mektupların teslim edildiği ulaklar ayrı ayrı yola çıktılar, kaymakamınki 18 Haziran günü, Mösyö de Nointel'inki de ertesi günü yola koyulmuştu.[114] Kaymakamın ulağı bütün saray erkânını Silistre[115] yakınlarında bulmuş ve 9 Temmuz günü İstanbul'a dönmüştü. Gelir gelmez kaymakam büyükelçinin birinci tercümanını çağırtırmış ve ona "Sadrazam ulağıma herhangi bir cevap vermedi ve padişahın isteklerini bana başka bir yolla bildireceğini söyledi" dedi. Büyükelçinin ulağı 20 Temmuz günü yola çıktığımda henüz dönmemişti; getirdiği cevabı bu yüzden bilmiyorum.[116]

Haziran ayının sonunda büyükelçi, daha önce bahsettiğim Levant Kumpanyasının müdürü için bir izin ve bir de benim için şarap getirttirme ve Ayasofya'yı ziyaret etme izni istettirdi. Kaymakam, sadrazamın niyetini bilmeden hiçbir isteğini kabul edemeyeceğini, bu tür basit şeyleri reddetmekten hiç hoşlanmadığını, fakat sadrazam ile büyükelçi arasındaki

114 Nointel ile kaymakamın görüşmesi Galland'da yer almakta, tarih olarak 16 Haziran verilmiştir. Ertesi gün, yani 17'si için Galland şöyle yazmıştır: "Zatı Muhteremlerin Babıâli'ye gönderdiği yeniçeri Hautesse ordugâhının yolunu tutmuştu." Nointel'in mektubunun metni Arvieux'de bulunuyor, cilt IV, s. 421-423, üzerindeki tarih ise 16 Haziran'dır.

115 Günümüz Bulgaristan-Romanya sınırında ve Tuna üzerinde.

116 "Büyükelçi beyin yeniçerisi 23 Temmuz günü Panayoti'nin bir mektubuyla sadrazamın cevap vermeyi uygun görmediği Mösyö de Nointel'e geldi. Panayoti yalnızca gemiye binmesine gerek olmadığını ve askeri seferden sonra Kapitülasyonların yenilenmesinde yaşanan sorunların çözümüne bakılacağını belirtmişti." (D'Arvieux). Bu sefer esnasında Hotin'in Osmanlılar tarafından alınamamasından ve XIV. Louis'nin Hollandalılara karşı hızlı zaferinden sonra Babıâli bu meseleyi çözüme ulaştırmayı daha temkinli bir yol olarak gördü ve 5 Haziran 1673'de Kapitülasyonlar kabul edildi.

durumun bu noktaya varmış olmasından dolayı zatı muhteremlerine izin vererek suç işlemiş olabileceğini, kendisine müsaade gelir gelmez Fransız toplumuna olan iyi niyetini sergileyeceğini iletti.

Bu ret beni çok endişelendirmişti, çünkü sadrazamın büyükelçiyi ve bütün Fransızları tutuklatmak istediği şeklindeki söylentileri doğruluyor gibiydi. Elimde büyük miktarda mal vardı, daha önce söylediğim gibi iki at bunlarla yüklüydü, benim ve arkadaşımın eşyaları da dört ata yüklenmişti. Bu da kaçmamıza veya saklanmamıza engeldi. Endişemi ve üzüntümü çoğaltan üç durum daha vardı: birincisi İran'a karayoluyla gitmek istesem, hangi yolu kullanırsam kullanayım Türkiye'den çıkmak için üç aylık bir yol gitmek gerektiği ve bu süre içinde Fransızlara karşı böyle bir tutum izlenmesi durumunda ben yoldayken Babıâli'nin topraklarının en ücra köşelerine bütün Fransızları tutuklama emrini ulaklarla çoktan iletmiş olacağı; ikincisi, benimle bulunan kıymetli eşyaların hiçbirinin gümrükte kaydı bulunmadığı ve İstanbul'da veya Türkiye'nin başka şehirlerinde beni tutuklamaları durumunda büyükelçiden hiçbir yardım alamayacağım; üçüncüsü havaların ısınmasından dolayı İran'a gidecek kervanların ancak Ekim ayında mevcut olacağıydı.

Bu nahoş durumda, ihtiyaç duyduğum her an yardımlarını benden esirgemeyen Tanrı İstanbul'dan sağ salim çıkmam için çok iyi bir yol gösterdi. Tana'nın [Tanais, Don] yirmi mil ötesinde, bu büyük nehrin Maeoticus bataklığına karıştığı noktada padişaha ait bir kale bulunuyor, bu kalenin adı Azak'tı.[117] Babıâli oraya her yıl yeni bir komutan, insan ve para gönderiyor. Oraya deniz yoluyla gidiliyor, çünkü bu mesafeyi on üç mile düşürüyor, diğer yandan kara yoluyla gidildiğinde Tatarların, Kazakların veya Moskofların eline düşme tehlikesi bulunuyor. Komutanın kullandığı şayka (bir tür Türk gemi tipi) Karadeniz'de yolculuk yapacak gemilerin tersine gümrük görevlilerinin denetimine tabi tutulmuyor. Bu gemide bulunan her şey serbest sayılır ve yalnızca Türk komutanın bilgilendirilmesi gerekiyor. Bu şayka, Tataristan-Kırım'da ünlü bir şehir ve liman olan Kefe'de duraklayacaktı; bu limandan her yıl Ekim ve Eylül aylarında Megrelya[118] veya İran topraklarına

117 Azov, eskilerin Tana Nehri dedikleri Don'un ağzında yer alıyor.
118 Batı Gürcistan'da tarihsel bölge olan Megrelya, eski Kolhis Krallığı'nın da bir parçasıydı. Gürcüce

yaya olarak yedi sekiz günlük mesafede bulunan Kolhis'e[119] giden gemiler kalkıyor. İstanbul'dan İran'a gitmek için bundan daha kısa ve daha rahat bir yol yoktur; deniz yolu üç hafta sürüyor; fakat bu içerdiği tehlikelerden dolayı da daha az kullanılan ve daha bilinmez bir yoldur; ne var ki İstanbul'da bu yol üzerinden daha önce seyahat etmiş tek bir kişi bulamadım. Biraz önce anlattıklarımı aktaran ve kendilerine oradan evlerine altı yedi günlük bir yürümeyle vardıklarını söyleyen ve çok sayıda İran tebaası Ermeni ve Gürcülerin bulunduğu Megrelya limanına gitmiş pek çok kişi vardı.

Bu yolun, kullanılmasına engel olan iki tür tehlikesi var: birincisi Karadeniz'in çok fırtınalı bir deniz olması, pek çok geminin denizcilik konusundaki bilgisizlikten ve düzgün liman bulunmamasından dolayı bu denizde batmış olması; diğeri de bu denizle İran devleti arasındaki memleketlerde yaşayan halkların kötü huyluluğu. Bunların ne dinleri vardı ne de kişiliklerine güvenilebilirdi. Türkiye'den geçiş, aktardığım nahoş durumlardan dolayı bana daha tehlikeli görünmüş olmasaydı, yolun kısalığı ve kolaylığına rağmen Kolhis (Megrelya) üzerinden gitmeyi düşünmezdim. Beni deniz yolunu kullanmaya iten nedenlerden biri de fazla zahmete girmeden ve tehlikeye atılmadan güvenilir bir şekilde İstanbul'dan çıkmamı sağlayacak bu Azak şaykasıydı; fakat batan gemileriyle ünlü Karadeniz ve Türklerin gemicilikteki tecrübesizlikleri beni korkudan titretiyordu. Kendimi attığım tehlikeyi görüyordum; fakat İstanbul'da beklerken veya kara yoluyla İran'a geçerken beni bekleyecek, daha önce bahsettiğim tehlikeler beni daha da çok korkutuyordu.

Karadeniz'in tehlikesi aslında daha büyüktü, çünkü her şey olabilirdi. Ama hiçbir şey olmayabilirdi de. Türkiye'deki tehlike daha azdı; sonuçta hayatımı veya bütün mallarımı kaybetmek söz konusu olmazdı, ama bu yoldaki riskten kaçmak daha zordu. Sonunda Karadeniz üzerinden gitmeye karar verdim ve yolculuk hazırlıklarıma başladım.

Samegrelo olarak adlandırılır ve bölge adını bir Güney Kafkas halkı olan Megrellerden alır. Kolhis'in başkentinin bu bölgede yer aldığı kabul edilir. Chardin'in gezisi sırasında Megrelya, Dadyani hanedanınca yönetilen bir prenslikti –Fahrettin Çiloğlu (bundan sonra F.Ç.)

119 Kolhis, Batı Gürcistan'da antik çağ devletidir. Eski coğrafyacılarca sınırları farklı genişlikte tanımlanmıştır. Bu tanımlar aşağı yukarı Gürcistan'ın Abhazya bölgesinin kuzey ucu ile Rize kenti arasında sınırlanır. Kolhis, eski Yunan mitolojisinde Kral Aietes ile kızı Medeia'nın ülkesidir. Aynı mitolojiye göre ünlü Argonotların peşine düştüğü Altın Post'un bulunduğu yer de yine Kolhis'tir. Chardin, Kolhis ve Megrelya adlarını birbirinin yerine geçecek biçimde kullanmaktadır –F.Ç.

Kararımı bildirdiğim arkadaşlarımdan biri, genelde Megrelya olarak adlandırılan Kolhis'e giden ve Azak için hazırlanan şaykaya binecek bir Rum tüccarının yardımlarını sağladı. Tüccar çok dürüst bir insandı. Arkadaşının onun ve işlerinin üzerinde belli bir etkisi vardı; ona bana var gücüyle hizmet etmesini, bunu yapmazsa dostluğunu yitireceğini söyledi. Rum tüccar da söz verdi ve gerçekten de büyük bir şefkatle, büyük bir özenle ve mutlulukla sözünü yerine getirdi; ilk önce kime olduğunu bildirmeden şaykada benim için odalar kiraladı; yavaş yavaş mallarımı yükledi; gemide saygı görmek ve geminin gittiği Kefe'de iyi muamele görmem için birkaç ipucuyla bazı bilgiler verdi. Bu bilgiler arasında birinin beni Azak'a gidecek komutana tavsiye etmesini ve padişahtan pasaport almam vardı; pasaport konusunda umutsuzdum, çünkü zaten isteğim reddedilmişti.

Mösyö de Nointel'e sıkıntımı bildirdim ve Paris'te yola çıkmak üzereyken orada bulunan İngiltere büyükelçisinin[120] İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi için bana verdiği tavsiye mektuplarını kullanmama ve onun aracılığıyla kendimi İngiliz olarak tanıtarak bir pasaport almama müsaade etmesini rica ettim. İlk başlarda Mösyö de Nointel biraz zorluk çıkardı; yolculuğumun ne kadar önemli olduğunu açıklayınca isteğimi kabul etti. Kâtibine İngiltere büyükelçisine benim için gayret sarf etmesinden büyük mutluluk duyacağını yazdırdı. Büyükelçi bunu büyük zevkle ve samimilikle yaptı, ama sonuç alamadı; çünkü pasaportu imzalamak üzere olan kaymakama, gizlice, yaptığı şeye dikkat etmesi gerektiği haberi gelmişti, çünkü ondan istenen pasaport İngiliz kılığına girmiş Fransızlar içindi. Bu haber her şeyi karıştırdı; bu söylentiye çok şaşırdığını söyleyen İngiltere büyükelçisinin kaymakamla arasını bozuldu ve haberi kaymakama sızdırmakla suçladığı Mösyö de Nointel'le de arası açıldı.

19 Temmuz günü, Yunanlı tüccar bizi Megrelya'ya götürecek olan şaykamızın Karadeniz'in ağzına götürüldüğünü ve yola çıkmak için rüzgârı beklediğini haber verdi. Derhal gemiye binmek istedim, fakat dostlarım, Fransız olduğum anlaşılır endişesiyle gemi yelken açmadan binmememi tavsiye ettiler. Böylece Ceneviz Vekili Kont Sinibaldi Fieschi'nin[121] Boğaz'da

120 O dönemdeki Büyükelçi Sir Daniel Harvey'di, ünlü hekim William Harvey'in yeğeni.
121 1672 yılının başlarında intihar eden vekil Giustiniani'nin yerine atanmıştı.

bulunan kır evinde üç gün, ardından Avrupa kıtasında Boğaz'ın sonunda, gemimizin rüzgâr beklediği limanın karşısında bulunan çok güzel bir Rum manastırında[122] dört gün kaldım.

Trakya Boğazı,[123] kuşkusuz dünyanın en güzel yerlerinden biridir. Yunanlılar, bir sığırın yüzerek geçebileceği bu boğaza Bosfor adını vermişler. On beş mil uzunluğunda ve bazı yerlerinde yaklaşık iki mil, bazı yerlerinde iki milden daha az genişliğinde bir kanaldır bu. Kıyıları, eğlenme ve dinlenme evleriyle, korularla, bahçelerle, hoş manzaralarla, güzel yamaçlarla kaplı ve her yerinde su kaynaklarının bulunduğu dağlarla çevrili. Bu kanalda iki mil uzaklıktan bakıldığında İstanbul eşsiz bir manzara arz ediyor ve karşılaşabileceğimiz en muhteşem görüş açısını sunuyor. Boğaz gezileri, su üzerinde yapılabilecek en hoş ve eğlendirici gezilerdir. Güneşli günlerde üzerinde gezintiye çıkan sandalların sayısı da çok fazladır. Ceneviz vekili, bir gün öğlenden güneşin batışına kadar evinin önünden geçen sandalların sayısını tuttuğunu ve o gün tam tamına bin üç yüz sandal saydığını birkaç kez söyledi.

Boğazda birbirine bakan ve sağlam toplarla donatılmış dört kale yer alıyor: ikisi Karadeniz'den iki ile sekiz mil uzaklığında; ikisi de ağza çok yakın yerde.[124] Son iki kale, İstanbul'dan görünecek kadar yakına gelip saldırılar düzenleyen Kazakların, Moskofların ve Lehlerin Boğaz'a girmesini engellemek için kırk yıl önce inşa edilmiş. Bunlar ve diğer ikisi hapishane olarak kullanılıyorlar, orada savaşta esir düşen kişiler ve ileride kullanılabilecek yüksek mevkili kişiler tutuluyor. Kanalın girişini gösteren fener kanalın iki mil dışında yer alıyor. Bunlar geceleri gemilere yol göstermek ve takip etmeleri gereken güzergâhı göstermek için kullanılıyorlar. Bu fenerlerden biri üzerindeki beyaz bir mermer sütundan tanınıyor. Bu sütun fenerle aynı tarafta, yüksek bir kayanın üzerinde bulunuyor. Cyané [Kya-

122 18. yüzyılın başlarında yok edilen Mavromolitissa manastırı.

123 Yani İstanbul Boğazı.

124 Aslında altı kale var. Boğaz'ın ortasında bulunanlardan biri Avrupa yakasında II. Mehmed tarafından 1452'de ve diğeri de Asya yakasında I. Bayezid tarafından 1390'dan sonra inşa edilmiştir. Diğer ikisi IV. Murad tarafından kuzey ağzın iki yanına 1630'da Kazak istilalarını engellemek için yapılmış ve günümüzde neredeyse yok olmuşlardır. Son olarak da kuzey ağzının yukarısında yine her iki yakada bulunan iki Ceneviz kalesi var. Bu iki kale o dönemde neredeyse görünmüyorlardı, Chardin de bu nedenle onlardan bahsetmemiş; Asya yakasında olan sonradan tekrar inşa edilmiş.

neai] adaları adıyla şairlerin hakkında pek çok masal anlattıkları bu kaya tamamen sularla çevrilmiş durumda. Buna Pompeius Sütunu adı veriliyor ve Karadeniz kıyılarındaki Kral Mithridates'e karşı büyük Roma Konsülü Pompeius'un kazandığı zafer onuruna dikilmiş bir abide olduğu iddia ediliyor. Yapısı muhteşem bir sağlamlıkta olmalı ki bunca yüzyıldan beri aralıksız gelip ona çarpan dalga ve fırtınalar onu yıkmamış. Bu da olağanüstü bir şeydir çünkü sütun çok yüksek değil ve üzerine konduğu ayak da böyle bir yapının gerektirdiği cüsseye sahip değil.

İkinci Bölüm

İSTANBUL'DAN TİFLİS'E

Ayın 17'sinde[1] sabah gün doğarken gemimiz yelkenleri açınca gemiye bindim. Seksenden fazla gemi aynı anda yola çıktı. Bizimkinin üzerinde toplam iki yüz kişi vardı. Azak komutanı ve yirmi kişilik maiyeti, yüz yeniçeri, otuz gemi tayfası ve elli yolcu. Üç kamaram vardı, arkadaşımla ben ikisini kullanıyorduk, üçüncüye de eşyalarımızı koymuştuk, adamlarımız da güvertede yatıyorlardı. Bu kamaralar çok dardı ve hiç kullanışlı değildiler. Bizimkiler pruva kısmındaydı. Kaptanın geniş ve çok temiz kamarasıyla birlikte şaykada toplam otuz kamara vardı. Onun kamarasında on kişi çok rahat yatabilirdi. Türk gemilerinin en çok rahatsız eden tarafı sudan oduna kadar yaşamak için gerekli bütün erzakları yanımızda bulundurmak zorunda olmamız: geri kalan sorunlara tahammül edilebiliyor. Herkes günde iki üç kere kendi yemeğini kendisi hazırlama olanağına sahip. Ocak geminin kıç kısmında, güvertenin üzerinde bulunuyor. Bir şey pişirmek istediğimizde sacayağı, odun ve su götürüyoruz. Bazen ocağın üzerinde on altı veya on sekiz tencere gördüm. Tuvaletler pupa kısmında geminin dışına uzanan ve istenildiği gibi eklenen veya çıkartılan bir kafes şeklinde.

Şaykaların cıvadrayla birlikte iki direği var; yani ana direk ve mizana[2] direği. Bu direklerin her biri yalnızca iki yelken taşıyabiliyor, fakat çoğu zaman yalnızca bir yelken takılmış oluyor. Hatta çarmığa bitişik bir merdiven bile yok, yalnızca büyük direğin en üst kısmına tutturulmuş ve sürekli tepeden düşen küçük bir merdiven var. Direklerde çanaklık yok. Hatta yalnızca bir yelken taşıyabilen cıvadrada bile yok. Anlaşıldığı gibi Türk tayfaları yelkenleri toplamak veya açmak için direklere tırmanmıyorlar; bu yüzden de merdivene gerek kalmıyor, çünkü serenler her zaman güvertede bulunuyor. Rüzgâr almak istenilince yelkenin bağları çözülüyor ve bağlı olduğu se-

1 Elbette bunu 27 olarak okumak lazım.

2 1811 tarihli baskıya göre misaine (mizana) yerine artimon (kıç direği) okumak lazım. Bu da Littré'nin verdiği şayka tanımına denk geliyor: "mizanası, babafingosu, çarmığı olmayan ve bir cıvadrası, ufak bir kıç direği ve olağanüstü bir yükseklikte bir gabya yelkeniyle uzun bir direği olan Levant'a özgü bir gemi türüne verilen isim."

ren yukarı çekiliyor. Kullanmak istendiğinde trinketa sereni diğer serenlere bağlanıyor ve yelken bağlandığında trinketa sereninin üst kısmında olan makarayla seren yukarı çıkartılıyor. Bütün bunlardan da bu gemilerin yelken eninin çok fazla olmadığı kolayca anlaşılıyor...

Bu gemilerde su boşaltmak için pompa kullanılmadığı gibi çapaları çekmek için de çark kullanılmıyor. Su kovalarla boşaltılıyor ve çapalar için pruvada küçük sayılacak iki makara var. Çapanın halatı bunların üzerlerinden geçiyor, yirmi veya otuz kişi bu halatı asılıp çapa sudan çıkana kadar var güçleriyle çekiyorlar. Yüklü bir gemi limana girdiğinde ikisi pruvada, ikisi pupada dört çapa ile bağlıyorlar. Bu tür gemilerle ve Türklerin manevralarıyla ilgili ilginç bulduğum noktalar bunlar.

Türklerin gemiciliklerinde ne bilgi, ne de emniyet var. En becerikli gemi kaptanları, Türk veya Rum fark etmiyor, hiçbir kuralı temel almayan basit tecrübelere sahipler. Harita kullanmıyorlar ve bizim denizcilerimizin yaptığı gibi ulaşmak istedikleri yere ne kadar yakın olduklarını anlamak için her gün dikkatli gözlemler yapmıyorlar. Pusuladan pek anlamıyorlar. Tek bildikleri şey pusuladaki çiçeğin kuzeyi gösterdiğidir. Yolculuk yapmak istediklerinde iyi rüzgârı ve güzel havayı bekliyorlar. Rüzgâr geldiğinde hemen denize açılmıyorlar, havadan ve rüzgârdan emin olmak için sekiz veya on saat bekliyorlar. Karayı gözden kaçırmayacak şekilde onu izleyerek ilerliyorlar. Körfezi geçmeleri (golfoyer[3]) gerektiğinde gemi pusulasıyla hareket ediyorlar. Gidecekleri yere gitmek için Kuzey'in ne tarafta kalması gerektiğini tecrübeyle biliyorlar; onlara yalnızca bu yön veriyor, daha fazlasını bilmiyorlar. Açık denizlerde yolculuk yapacak olsalar, biri bile fırtınadan kurtulamaz; bu yüzden de her zaman kıyıya ve limanlara yakın duruyorlar. Rüzgâr sert olduğunda yelkenleri katlayıp kendilerini dalgalara bırakıyorlar. Rüzgâr ters olduğunda ona karşı koymaya çalışmıyorlar ve ters bir rüzgârın gücünü kullanacak yerde geldikleri yere dönmeyi tercih ediyorlar. Onlar için en tehlikelisi, rüzgârın onları kıyıya itmesi; çünkü bu şekilde sürüklendiklerinde rüzgâra göre geminin bir o yana bir bu yana gitmesini (*bordoyer*) ve mayistra yelkenini kullanmaları gerektiğini bilmedikleri için kısa zamanda kıyıya vuruyorlar.[4]

3 Bir burundan diğerine giderek bir körfezi geçmek.

4 "Bordoyer: bordalamak veya ters bir rüzgâr estiğinde gidilen yolu geri kat etmeyip yol almak için

Yaşlı Türk kaptanlarından Karadeniz'de bin beş yüz gemi bulunduğunu ve her yıl bunlardan yüzünün kaybolduğunu işittim. Bu denizde batma tehlikesinin en yüksek olduğu yer Boğaz'ın girişiymiş.

Bu giriş çok dar. Her zaman ters rüzgârlar esiyor ve her defasında gemileri geri iten bir rüzgâr bulunuyor ve hatta çok şiddetli olduğunda gemiyi kıyıdaki sarp kayalara vurdurtuyor. O kadar çok kadırga ve gemi bunlara çarpıp parçalanmış ki sayısını bilmek mümkün değil. Kısa bir zaman önce on yedi kadırga tek bir günde yok olmuş ve geçen yıl Rumların adlandırdıkları şekliyle Aya Dimitri gününde otuz altı şayka batmış. Günün ismini verdim çünkü bu gün Rumlar ve Türkler tarafından deniz için uğursuz bir gün olarak kabul ediliyor. Bu yüzden de Türk gemiciliğinde denize açılmak için Nisan ayının sonlarına denk gelen Aya Yorgi gününü beklemek ve Ekim başlarına[5] denk düşen Aya Dimitri gününde limana dönmüş olmak tercih edilir. Bu dersi de Rumlardan almışlar; Rumlar ta eski zamanlardan beri aslında birinci azizin efsane olduğu söylense de bu iki aziz için duydukları özel bir dini saygıdan dolayı gemicilik mevsimlerini bunların kutlamalarıyla belirlemişler. Onları taklit eden Portekizliler Doğu Hindistan yolculuklarını Noel bayramı ve Büyük Perhiz günleriyle belirlemişlerdi; ilki Goa'dan Lizbon'a, ikincisi de Lizbon'dan Goa'ya yola çıkma tarihleriydi. Gemilerin Karadeniz'in ağzında kıyıya vurduklarını gösteren ipuçlarından biri de bu bölgeye yakın evlerin hepsinin bu gemi kalıntılarından yapılmış olmasıdır, burada yaşayanlar başka yapı malzemesi kullanmıyorlar. Ve iğrenerek aktaracağım şey, bu barbarların gemilerin kıyıya vurması için en şiddetli fırtınalarda kıyıdaki en tehlikeli kayalar üzerinde ateşler yaktıklarına dair duyduklarımdır. Karadeniz'de her mevsim ortaya çıkan ve çok sık tekrarlanan fırtınaların kısa aralıklı ve art arda gelen dalgalarının ve kısmen de sarp kıyıların vuku bulan deniz kazalarının temel nedenleri olduğuna kuşku yoktur. Bununla beraber şu da kuşkusuz ki gemi kaptanları ve tayfalar daha bilgili olsalardı batan gemilerin yarısı kurtulurdu. Güzel bir havanın ve iyi bir rüzgârın eksik olmadığı sekiz günlük bir deniz yolculuğundan sonra 3 Ağustos

geminin bazen bir yanında bazen de diğer yanında toplanmak. Rüzgâr ters estiğinde, mümkün olduğunca az rüzgâr almak için yalnızca mayistra yelkenini kullanmak. (1811 baskısı). [Mayistra yelkeni: grandi direğinin en alt sereni ve bu serene çekilen yelken –y.n.]

5 Yunan takvimine göre 26 Ekim, yani 8 Kasım.

gününün sabahında Kefe'ye ulaştık. Yolculuğumuzun beşinci günü Chersonnese Taurique'in[6] [Taurike Khersonesos] dağını tanımıştık.

Bu dağ doğudan batıya doğru yükseliyor, iki yüz elli fersahlık[7] bir uzunluğu var, yani kuzeyden güneye doğru baktığımda otuz beş fersah uzunluğu ve en geniş olduğu yerde de elli beş fersah bir genişliğe sahip. Eski dönemlerin bazı coğrafyacıları onun Mora Yarımadası'ndan daha büyük olduğunu da ileri sürmüş. Yarımadayı kıtaya bağlayan berzah bir fersah genişliğinde. Bu Perekop[8] Yarımadası'nın, deniz açıklarından Kefe'ye kadar olan kıyıları sarp yarlar ve korularla kaplı yüksek dağlardan oluşuyor. Kaptanlarının hesaplarına göre İstanbul'dan Kefe'ye yedi yüz elli mil var. Nasıl hesapladıklarını bilmiyorum ve bazı şaykaların çoğu zaman iki gün iki gecede bu yolu nasıl kat edebildiklerini anlamış değilim. Benim hesaplarıma göre mesafe iki yüz fersahtan fazla değil. Gemimiz demir atarken iki kez top atışı yaptı. Azak'a[9] gidecek olan komutan bütün askerlere yaylım ateşi açtırdı; ardından paşa tarafından onu karşılamak için gönderilen subaylarla karaya indi. Şehir de, liman da çok serbest: izin istemeden limana giriliyor ve çıkılıyor. Gemiler teftiş edilmiyor. Yeni bir gemi demir atar atmaz, karaya inmek isteyenleri taşımak için küçük tekneler geliyor.

Kefe, deniz kenarında bir tepenin yamacında inşa edilmiş büyük bir şehir; boyu eninden daha fazla. Uzun kısmı hemen hemen güneyden kuzeye doğru uzanıyor. Şehir kalın surlarla çevrili.[10] Şehrin iki ucunda biraz

6 Yani Kırım Yarımadası.

7 Bir fersah yaklaşık olarak 5685 metreye eşittir. Bir Arap fersahı ~5.76 km ve bir Fars fersahı ise ~6.23 km'dir –y.n.

8 Kırım Yarımadası'nın Perekop şehrinin adından gelen bir başka adı, bu isim aynı zamanda yarımadayı karadan ayıran berzaha da verilmiş.

9 Azov, bkz. s. 102.

10 1664'te Kefe'yi ziyaret eden Türk seyyahı Evliya Çelebi Chardin'inkine denk düşen ayrıntılı bir tasvir bırakmıştır: "Bu Kefe'nin kara tarafı 6 bin adımdır, deniz tarafı tam 2 bin adımdır. Hatta 3 kere kendi adımımla adımlamışımdır. Kara tarafı birbiri ardında iki kat İskender Seddi gibi sağlam hisardır. İç kat hisarı 50 arşın yüksek ve 5 arşın enli duvardır. Önündeki duvar 30 arşın yüksek ve 7 arşın enli Yecuc Seddi gibi fil cüssesi kadar iri taşları var. Daha önünde çok derin, 20 arşın derin kesme kaya hendeği 50 arşın enli hendektir. Kapıları önünde ağaç köprüleri var, kuşatma sırasında ve herhangi bir tehlike anında köprüleri kaldırıp kalenin demir kapılarına dayarlar. Bu kara tarafının iki kat duvarında 117 adet çeşit çeşit burçlar var ve iki katında 2.600 adet beden dirsekleri var, ama deniz kıyısında ancak bir yalın kat duvarı var, boyu 20 arşındır ve 5 adım enli duvardır. Deniz kıyısı olmakla bu taraftan asla hendeği yoktur, ancak kuleleri ve beden dirsekleri çoktur. Fakat ne kadar kule ve bedenleri olduğu malumum değildir. Bu anlatılan kalenin çepçevre etraflarında 12 adet büyük, sağlam ve dayanıklı demir kapı vardır, ama 4 adet sağlam demir kapısı kara tarafındadır."

denize doğru inşa edilmiş iki kale bulunuyor, öyle ki gemiden şehre baktığımızda bunlar bir hilal şeklini andırıyor. Güney taraftaki kale her tarafa hâkim bir yüksek bir mevkide yer alıyor. Çok büyük olan bu kalede paşa ikamet ediyor; diğeri daha küçük ama mühimmat bakımından daha iyi donatılmış durumda; deniz kalenin duvarlarına vuruyor.[11] Bu kaleler ve şehir çift surla güçlendirilmiş.[12] Kefe'de dört bin ev, Türk ve Tatar olmak üzere üç bin iki yüz Muhammedî, Rum ve Ermeni olmak üzere sekiz yüz Hıristiyan bulunuyor.[13] Ermeniler sayıca Rumlardan fazlalar. Bu evler küçük ve hepsi de kerpiçten yapılmış. *Bazarlar* [pazar yerlerine bu isim veriliyor], devlet daireleri, camiler ve hamamlar da kerpiçten inşa edilmiş.[14] Cenevizler tarafından inşa edilmiş ve biraz harabe halinde olan sekiz eski kilise hariç şehirde hiçbir taş bina görünmüyor.[15]

Kefe bölgesi kuru ve kumludur. Suları iyi değil, ama havası çok sağlıklı. Etrafta çok az bahçe var ve bu bahçelerde hiç meyve yetişmiyor; çevre köylerden çok miktarda getiriliyor, ama bu meyveler iyi değil.[16] Diğer yiyeceklerin Kefe'deki kadar leziz ve ucuz oldukları başka bir şehir var mı bilmiyorum. Koyunların tadı mükemmel: yarım kilosu yalnızca dört *denier*.[17] Diğer etler, ekmek, meyveler, tavuk ve tereyağı daha da ucuza satılıyor. Tuz bedava gibi; kısacası hayat için gerekli olan her şey çok ucuz. Büyük erzak depoları yapmaya Kefe'den daha elverişli başka hiçbir yer olmadığı için eski zamanlarda bu şehre Yunanistan'ın ambarı deniyordu, tıpkı Mes-

11 Evliya Çelebi küçük kaleden Frenk Hisarı ve diğerinden de Narin Hisar diye bahsetmiş.

12 Evliya Çelebi'ye göre yalnızca karadaki surlar çiftti.

13 "Kefe'nin içinde ve dışında toplam 80 adet Müslüman mahallesi vardır. Ermeni, Rum, Yahudi ve Çingene; alacıklı (çadırlı) ve obalı evleriyle toplam 120 cemaat mahalle sayılmıştır. (Evliya Çelebi). Evliya Çelebi'nin verdiği rakam Chardin'inkinden daha yüksek olsa da, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki oran aynıdır.

14 Genellikle Kırım ülkesinde bulunan hanelerin şahnişin ve pencereleri kuzey tarafa, liman tarafına bakmaktadır. Kefe Kalesi'nin batı tarafı dışında büyük bir varoşu var, ona Topraklı Varoş derler. Zira burada bulunan binlerce evin damları toprak ile kapalı olduğundan Topraklı Varoş derler, ama nice yüz adet büyük haneleri kırmızı kiremitlidir. (Evliya Çelebi).

15 Evliya Çelebi üç kiliseyi ve bir sinagogu belirtmiş.

16 "Havası gayet hoş ve ılımandır, zira deniz kıyısında bulunmaktadır. Ama suları biraz acıdır. Bağ ve bahçeleri azdır. Sudak dağlarındaki bütün bağları bu Kefelilerindir." (Evliya Çelebi).

17 "Beyaz ekmeği ve semin eti birer okkası birer akçe, bir buçuk okka sığır eti ve deve eti bir akçeyedir, ama at etinin okkası iki akçedir. Şehir içinde kara dut ağaçlarından çok ağaç yoktur." (Evliya Çelebi). Akçe'nin değeri yarım *sol* (bkz. s. 35) yani altı *denier* olduğuna ve bir okka da bir buçuk kiloya denk geldiğine göre Evliya Çelebi'nin verdiği fiyat yarım kilosu 2-3 *denier*'e denk geliyor.

sina'ya Roma'nın ambarı dendiği gibi. Ancak şu var ki taze balık çok nadir bulunuyor ve kale etrafında sonbahar ve ilkbahar gibi belli zamanlarda sadece küçük balıklar tutuluyor.[18] Neredeyse bütün Türkler ve burada bulunan bütün Tatarlar, üstü koyun derisiyle kaplı çuha başlıklar takıyorlar. Fakat başlık bütün Asya'da Hıristiyanların da sıradan bir giysisidir ve Almanya'da Yahudilerin sokak kıyafetlerine bir kumaş parçası iliştirmek zorunda olmaları gibi Kefe'dekiler de başlıklarına bir kumaş parçası iliştirmek zorundalar. Bu onları Muhammedîlerden ayırt etmek için gerekli görülüyor.

Kefe koyu, kuzey ve güney-batı rüzgârları hariç tüm rüzgârlardan korunmuş bir yerde. Gemiler, balçıklı bir dibe sahip olan sağlam ve güvenli kıyıya yakın bir mesafede, on-on iki kulaca demir atıyorlar. Burada Karadeniz'in hiçbir limanında olmadığı kadar büyük ölçekli ticaret yapılıyor. Kaldığım yaklaşık kırk gün boyunca, sahil boyunca sefer yapan küçük gemiler hariç dört yüz yelkenlinin gelip gittiğini gördüm. Ticareti en çok yapılan ürünler Palus Maeoticus'tan [Azak Denizi] gelen ve bütün Avrupa'ya ve hatta Hindistan'a kadar taşınan tuzlanmış balık ve havyardır.[19] Bu batakta yapılan balık avı, yüzölçümünün küçüklüğüne nazaran inanılmaz derece çoktur. Bu memleketin insanlarına göre yakalanan balıkların neredeyse sayısız olmasının nedeni, bu Azak'ın suyunun balçıklı, besleyici ve ona dökülen Tanais ırmağından[20] dolayı az tuzlu olmasıdır. Azak Denizi'nin hem Don ve Karadeniz'den, hem de Hellespontos[21] ve Ege Adaları'ndan balıkları kendine çektiğini ve bu balıkları kısa sürede besleyip semirttiğini söylüyorlar. Burada genelde yirmi dört-yirmi altı kadem uzunluğunda ve her biri dört-dört buçuk kilo ağırlığında ve içlerinden üç-dört kental havyar elde edilen balıklar tutulduğunu en az yüz kişiden duydum. Havyar bu

18 "Limanında tirkiz balığı, levrek ve tekir balığı yahut uskumru balıklarının çeşitleri 12 adet denizde olmaz. Hatta Bahr-i Muhit, Malgayan Denizi, Okyanus Denizi, Hazar Denizi, Umman Denizi ve Kızıldeniz'de de Kefe balığı gibi bir balıklar görmedim. Hatta tirkiz adındaki balığı Hamsîn günlerinde avlayıp tuzlayıp nice yüz gemilere korlar ve tüm ülkelerin bezirgânları götürürler. Bir garip balık eminliğidir ki başka mukataadır. Eminin rızası olmadan tek bir fert bile balık avlayamaz. Ama gece karanlığında oğlancıklar kalaklı kefal balığı tutup yerler. Balık emini onlara bir şey demez, ama şehir subaşısı duyarsa oğlanları cezalandırır." (Evliya Çelebi).

19 Yani Azak Denizi. O dönemde havyar, bol miktarlarda bulunduğu için çok sıradan bir yiyecekti.

20 Don Irmağı.

21 Özel olarak Çanakkale Boğazı, ama burada muhtemelen bütün Marmara Denizi söz konusu.

balığın yumurtalarından yapılır ve ticaretinden dolayı da balığın kendisinden daha çok değerlidir. Kefe'de bu balıkların canlılarına hiç rastlamadım, fakat burada gördüğüm balık parçaları ve inanılmaz miktarlarda bin bir yere gönderilmesi beni bu söylenenlerin doğruluğuna inandırmaya yetiyor. Mersinbalığı olarak bilinen bu balık Ekim'den Nisan'a kadar kazıklarla çevrili yerlerde [dalyanlarda] zıpkınla avlanıyor. Belki de Azak suyunun balçığı buraya bataklık denmesine neden oldu. Üzerinde gemiler gezindiği, yükselip alçalmayan, büyük bir nehre ve denize açılan buraya göl dense daha doğru olurdu.

Havyar ve balık nakliyatının dışında Kefe'de en çok yapılan diğer nakliyat da buğday, tereyağı, tuz nakliyatıdır. Bu şehir, İstanbul ve başka bir sürü yere bu ürünleri sağlıyor. Kefe tereyağı, Türkiye'nin en iyi tereyağıdır.[22] Venedikliler bu şehirde ticaret yapabilmek için birçok kez izin istemişler ama bu istekleri her zaman reddedilmiş. 1672'de Şövalye Quirini, bu izni elde etmek için çok büyük harcamalar yapmış ve sonunda başarmış; fakat İstanbul gümrük memuru bu izni iptal ettirmiş. Olaylar şöyle cereyan etmiş:

Bütün Avrupalıların kapitülasyonlarında, mallarını indirdikleri yerin dışında başka gümrük vermeyeceklerine dair bir madde vardır. Bu maddeden dolayı Venedikliler, Kefe'ye gitmek üzere İstanbul'dan geçen küçük bir gemi için İstanbul'da vergi ödemek istememişler. Gümrük emini bu vergiyi ısrarla istemiş. Şövalye Quirini, Defterdardan gümrük memuruna Kefe'ye gidecek gemide bulunanlar hakkında hiçbir araştırma yapmamasını söyleyen bir emir elde etmiş. Defterdar, imparatorluğun hazine işleri bakanıdır. Bütün gümrük işlerine onun bölümü bakar. Gümrük emini bu emri görünce, Venediklilerin Karadeniz'de yapacakları ticaretin padişah ve Babıâli için çok sakıncalı olabileceğini, Venedik'ten gelip Karadeniz'e giden malların, biri İstanbul'a girişte ve ikincisi de çıkışta olmak üzere iki kez vergilendiğini, aynı şeyin Azak'tan gelen ve Venedik'e giden mallar için de geçerli olduğunu vezire yazıyla bildirmiş. Eğer Venedikliler doğrudan Azak'a giderlerse sahip oldukları kapitülasyon gereği yalnızca mallarını boşalttıkları yerde vergi ödeyecekleri için padişahın bundan zararlı çıkacağını de belirtmiş. Son olarak, Venedikli-

22 "Evvelâ Kefe'nin tereyağı ve sarı mayak yağı misk ve ham amber kokulu yağlardır." (Evliya Çelebi).

lere Karadeniz'in kapılarını açmanın Hıristiyan prenslerine bu denizin etrafında bulunan ve hepsi de Babıâli'nin düşmanı olan memleketlerle bağlantı ve iletişim kurmalarına yol açacağını yazısına eklemiş. Avrupa gemiciliği Türklerinkinden daha güvenli olduğu için bu iznin verilmesiyle herkes mallarını bu gemilere yüklemek isteyeceğinden Karadeniz taşımacılığı Venedik hâkimiyetine geçecek ve denizden para kazanan birçok insanın iflasına neden olacakmış. Vezir bütün bunları çok iyi kavrayıp, İstanbul yöneticisine Venedik gemisinin Karadeniz'e gitmesine izin verilmemesini emretmiş.

Ayın 30'unda Rum tüccar, beni Kefe'ye getiren gemide bulunan özel eşyalarımı, diğer kasalarımı Kolhis[23] için yola çıkacak başka bir gemiye taşıttırdı. Kefe'deki gümrük memuruna Azak gemisinde Megrelya'ya[24] doğru yola çıkacak başka bir gemiye gitmek isteyen iki Frenk papazın bulunduğunu ve bu papazların yanında bir manastıra götürecekleri kitap ve değersiz birkaç ıvır zıvırdan başka bir şey bulunmadığını ve kendilerini ziyaret etmek istiyorsa gemiye bir adam göndermesini rica ettiklerini söylemiş. Doğulu Hıristiyanlar ve Türkler, bekâr olsun evli olsun kilise kurumunda bulunan herkese papaz diyorlar. Bana eşlik eden Rum beni ve arkadaşımı bu nedenle papaz olarak göstermişti.

Rum arkadaşımız Kolhis'te bulunan aynı tarikattan İtalyan misyonerlerini görmeye gittiğimize gümrük memurunu inandırmıştı. Gümrük memuru derhal bir muhafız gönderip eşyalarımıza baktırdı. Rum tüccar onunla birlikte geldi: muhafızın önünde iki sandığı açtım, sadece kitap, kâğıt ve matematik aletlerinin bulunduğu sandığın dibine elini uzattı ve dip tarafta da benzer şeyler görünce gülmeye başladı ve kendisini getiren adama bunları Avrupa'dan Megrelya'ya taşıma zahmetine değip değmediğini sordu. Bizim Rum da kurnazca bana kalırsa beş *sol* bile vermem bütün bunlara, zaten gümrük müdürüne de bu papazların yanlarında ıvır zıvırdan başka bir şey olmadığını söylemiştim, doğru olduğuna siz de şahitsiniz dedi. Bunun üzerine bana doğru döndü ve bana şöyle dedi: Padri eşyalarınızı denetlemek için buraya kadar zahmet eden bu dürüst adama

23 Bakınız önceki bölüm dipnot 118..
24 Bakınız önceki bölüm dipnot 119.

bir *aslani* verin ve Megrelya'ya giden gemiye binmek için hazırlanın. Çok parası yokmuş ve beş altı parayı hazine sanan biri gibi kırk *sol* değerindeki parayı ıkına sıkıla çıkartıyormuş gibi yaptım. Muhafıza uzattım, ilk önce almayacak gibi yaptı, sandalın parasını ödemek için bunu reddetmemesi gerektiğini söyleyince parayı aldı. Rum ona eşlik etti ve gümrük memuruna yanımızda yalnızca kitaplar, kâğıtlar ve gümrüğe tabi olmayan bakırdan ve ahşaptan birkaç şey bulunduğunu rapor ettiğini kendi kulağıyla işitti.

İki saat sonra sadık Rum yanımıza döndü. Gümrük işinden kurtulmamız için gümrük muhafızına verdiğimiz kadar da geminin kâtibine vermemiz gerektiğini söyledi, çünkü bu kâtip gemiden indirdiğimiz her şeyin eksiksiz listesini denetimi yapmasını sağlamak için her akşam gümrük müdürüne vermekle sorumluymuş. Yapılması gerektiğini düşündüğü her şeyi yapabileceğini söyledim. Rum kâtibi çağırdı ve şöyle dedi: Gümrük muhafızının Frenk papazlarının sandıklarında hiçbir şey bulmadığını gördün; kitapla dolu bir sandıkları ve kiliselerine götürmek istedikleri tablolarla dolu beş veya altı kasaları daha var; o kasaları açmadılar çünkü hava boyayı bozuyor ve tablolar da sağlam şekilde sarılı durumdalar. Sana yalvarıyorum, sana verdikleri parayı al ve denetlenmiş iki kasanın dışındaki kasaları listeye yazma. Kâtip söylenenleri yapacağına söz verdi ve sözünü de tuttu. Bize ait olan her şeyle gemiden çıkmamıza izin verdi ve Tanrı'nın selametiyle bizi uğurladı. Bütün eşyamızı iki sandala yükledik ve Megrelya'ya giden gemiye taşıdık. Kimse bize bir şey sormadı. Gümrük memurları, bizi getiren geminin adamları ve bindiğimiz yeni geminin tayfası papaz olduğumuza, taşıdığımız sandıklarda kıymetsiz eşyalar bulunduğuna, çantaların da benim söylediğim gibi erzakla dolu olduğuna inanmışlardı. Türkiye'yi geçmek için bazı kaçınılmaz incelikler vardır ve ancak bunlar sayesinde güvenle ve kolayca geçmemiz mümkün olur. Avanilerden ve kötü muamelelerden korunmuş ve aslında çok pahalı olmayan gümrük vergilerden de kaçmış oluyoruz; elbette biraz da talihli olmak lazım, yani Türklerin dehası hakkında bilgi ve biraz da bilgece tutumların yanı sıra olumlu ortamların oluşması da şart.

25 Ağustos günü bizi Kefe'ye getiren gemi Azak kalesine doğru yola çıktı. Onun ebatlarında üç şayka ona eşlik ediyordu. Oraya giden yeni Komutan, yola çıkmak için, Moskoflarla barış olup olmadığını ve Azak Denizi'nde korsanlar bulunup bulunmadığını öğrenmek için gönderdiği ulağın dönmesini beklemişti. Kefe sakinleri, deniz yoluyla Azak'ın dört yüz elli mil uzaklığında olduğunu söylüyorlar; karadan mesafe daha kısaymış. Kolaylıkla on iki-on üç günde gidiliyormuş. Azak Körfezi ile Karadeniz arasındaki kanal beş fersah uzunluğunda. Eskiler bu kanala Kimmer [Kerç] Boğazı adını vermişlerdi; yeni dönemlerde Kefe körfezi ve aynı zamanda Aziz Jean Ağzı adını vermişler.[25] Azak'a giden büyük gemiler kaleden kırk mil ve Don'dan yirmi mil mesafede bulunan Palestra'da[26] [Balısıra] duruyorlar, çünkü daha ilerisi geçmeleri için yeterince derin değil.[27] Azak kalesi nehirden on beş mil mesafede.[28] Oraya gönderilen para ve gidenler için büyük tehlikeler var; çünkü Moskoflar, ya denizden ya da karadan zaman zaman ciddi baskınlar yapıyorlar. Bu kalenin komutanları, komşularıyla her zaman barış yolunu buluyor, fakat bunlar uzun süreli olmuyor, çünkü her iki tarafta da barışın bitmesine neden olacak olaylar veya durumlar her gün vuku buluyor. Türklerin Don'un ağzında ve kıyılarında küçük bir ordunun bulunduğu iki küçük kaleleri var, bu ağzı kalın bir zincirle kapatıyorlar ve böylece Moskofların ve Kafkasyalıların bataklık ve denizde korsanlık yapmalarını engelliyorlar. Bu iki kale inşa edilmeden ve bu zincir takılmadan önce bu halklar gemileriyle Don'a inip her tarafta kol geziyorlardı.[29] Şu an

25 Yani günümüzün Kerç körfezi.

26 Bu isim 1313 tarihine ait Petrus Vesconte'un haritasında yer alıyor ve 14. ve 15. yüzyıllarına ait haritaların çoğunda da var. Taganrog körfezinin girişini kuzeyde kapayan Belosarayskaya'nın uç noktasıyla saptayabiliriz. Hendrick Doncker'in 1699 tarihli haritasında yalnızca Belosarayskaya ucu belirtilmiş. Yine de limana Balısıra adını veren Evliya Çelebi İtalyanlaştırılmış Palestra ile Ruslaştırılmış Belosaray isimleri arasındaki bağı kurmaya imkân veriyor.

27 "(Kerç) berzahını geçtikten sonra tam bir günde Balısıra limanına vardık. [...] Buradan Azak kalesine otuz altı mil yol var. Fakat Balısıra'dan Azak'a denizin derinliği beş kulaç derinliğini aşmadığı için kadırgalar ve şaykalar daha ileri gidemiyorlar. [...] Burası Azak'ın uğrak noktasıdır." (Evliya Çelebi). Evliya Çelebi'nin ve Chardin'nin Azak ile bu liman arasındaki mesafeye verdiği ölçü daha çok Taganrog'a denk geliyor, ama bu şehir Büyük Petro tarafından 1698'de kuruldu ve Hendrickn Doncker'in haritasında da bu isimler (Taganni-Rog) yer alıyor.

28 Nehrin güney kolu üzerinde, Don ağzından on mil yukarıdaki eski Tana, günümüzün Azak'ı.

29 "Hatta Osmanlılar da Moskov Kazağı'ndan korkarlar ki defalarca Ten Nehri ile Osmanlı'nın Azak Kalesi önünden geçip Karadeniz etrafını gecelerde vururlar idi. Allah'a hamd olsun İbrahim Han oğlu Sultan IV. Mehmed Han, Köprülü'nün önerisiyle Azak Kalesi'nden yukarı Sedd-i İslâm adlı iki adet

bu geçiş yeri onların iri sandallarına kapalı; bazen geceleyin büyük çabalarla zincirin üzerinden hafif sandallarını geçiriyorlar; fakat böyle bir işe nadiren kalkışıyorlar, çünkü iki kalenin toplarıyla batırılma riskleri yüksek. Eskiden bataklığın üç fersah mesafesinde Tanais [Don] nehrinden adını alan Tana adında bir kale vardı; artık o kale harabe halinde ve bazılarının iddia ettiği gibi oradan on beş fersah uzaklıkta bulunan Azak orası değil.[30] Don'un bu geniş nehri yaklaşık seksen fersahlık uzunlukta; denize aktığı ağızlar veya çıkışların yirmi beş-otuz fersah genişliğinde olduğu söyleniyor.

30'unda gemimiz denize açıldı ve Dousla –yani Tuzla– adında bir yere doğru yelken açtı.[31] Bunlar Kefe'den elli mil uzaklıkta kumsalda bulunan geniş tuz bataklarıdır. 31'inde, sabahleyin, oraya vardık ve tayfalar hemen tuz taşımaya başladı; burası kimse tarafından korunmuyordu. Her yıl burada iki yüz geminin tuz yüklediği ve gerektiğinde bunun iki katının da karşılanabileceği söyleniyor. Bu tuzlalar masrafsızca kendini yeniliyor. Dipleri killi ve sert topraktan oluşan bu bataklara deniz suyu gönderiliyor; orada çok iyi niteliklere sahip beyaz bir tuz oluşuyor, bu tuzun özelliklerinden biri de tuzlanan etleri iyi korumasıdır. Tuzu taşıyan adamlara kişi başı günde kırk *sol* ödeniyor, bu adamlara taşıdıklarıyla ilgili başka hiçbir bilgi verilmiyor. Kıyıdan bir mil ilerde bir Tatar köyü bulunuyor; adamlarımdan birkaçıyla, erzak almak için oraya gittim ve burada küçük bir cami ve on veya on iki evden başka bir şey görmedim; fakat etrafta çoğu on-on dört kadem çapında, her tarafı iyice kapalı yuvarlak ve kare biçimli çadırlarla iyice kapatılmış ve sarılmış aynı zamanda ev olarak da kullanılan yük arabaları gördüm. Bu çadırların en güzelleri oldukça temizdi: çaprazlama bağlanmış yuvarlak sırıklarla yapılmışlar, dıştan sağlamca çekilmiş ve gerilmiş grimsi kalın keçeyle kaplamışlar, içleri de keçeyle kaplı, fakat içerdekiler daha ince ve rengârenkler. Yine keçeden bir kapıları var ve tepede ışığın girdiği ve dumanın çıktığı bir delik var, orası da

kaleyi Ten Nehri kenarında karşı karşıya yapıp Ten Nehri üzerine kalın zincirler gerip Kazak-ı Ak kayıkları Karadeniz'e çıkmaz oldu. " (Evliya Çelebi, 1667).

30 Tana aslında Azak şehridir ve Don nehrinin kıyılarında bulunur.

31 "[Anapa Kalesi] Ceneviz yapısıdır, ama Gedik Ahmed Paşa fethedip "Lazımlı kale değildir" diye harap etmiştir, ama içinde âbıhayat suyu vardır. Bu kale mamur olsa Azak Boğazı'ndan kâfir gemileri Karadeniz'e çıkamazlardı. Ona yakın yerde Tuzla Burnu adlı mahalde bir kumsal yerde, [Tuzla Kalesi] Bu da viran oluyor. Bunu Azak Kazağı harap etmiştir, ama aslında lazımlı değildir." (Evliya Çelebi). Anapa, Kerç berzahının doğusunda yer alıyor.

keçeli bir kumaşla ya tamamen ya da yarım kapatılıyor; yer halılarla döşeli ve bazılarının duvarlarında da halı gerili. Her ailenin benzer bir çadırı var. Bu ailelerin ayrıca iki çadırları daha var, biri yünden çuval beziyle kaplı ve içinde sürü hayvanları ve atlar bulunuyor, diğeri de daha kirli ve daha geniş; bu çadırın ortasında beş kadem derinlikte ve iki kadem eninde bir çukur var; orada yemekler pişiriliyor; köleler de bu çadırda kalıyor. Ailenin eşyaları ve erzakları buraya konuluyor. Türklerin ve İranlıların hâkimiyeti altında bulunanlar hariç, komşu ülkelerin Tatarları bu çadırlar gibi inşa edilmiş kulübelerde yaşıyorlar. Ama bunlar çadırlardan çok daha büyükler; çünkü bunlar on beş-yirmi kadem çapında yerlerdir ve üstelik bunlarda ne pencere ne de şömine var: ateş ortada yakılıyor; ışık bir veya iki kapıdan ve daha önce gözlemlediğim gibi dumanın da gitmesine yarayan tepedeki hava deliğinden giriyor. Doğunun bütün köylüleri gibi Tatarlar da otlarını ve hububatlarını, *amber*[32] adını verdikleri, yani depo olarak kullandıkları derin çukurların içine dolduruyorlar ve üstlerini öyle iyi kapatıyorlar ki sanki toprak hiç dokunulmamış gibi duruyor, böylece yalnızca o çukurları kazanlar bunların yerlerini biliyorlar. Babadan oğula kullanılan bu çukurları gördüm, asla içine nem nüfuz etmiyor. İçindeki hububatta ne küf kokusu ne de tadında ekşime oluşuyor. Tatarlar bu çukurları ya evlerinin içinde kazıyorlar ya da tarlalara yakın yerlerde. Söylediğim gibi çukurların üstünü öyle iyi kapatıyorlar ki, çevredeki yüzeyden hiçbir farkı olmuyor, böylece buralarda çukur kazılmış olduğunu kimse bilmiyor. Evlerinin yerini değiştirmek istediklerinde bunu fazla zorlanmadan ve çabucacık yapıyorlar, çadırları yarım saatte indirilip yüklenmiş oluyor. Bunların kullandıkları arabaları çok sayıda yetiştirdikleri öküzler ve atlar çekiyor. Bu halkın dini, büyü ve falcılıkla ilişkili gülünç hurafeler ve görüşlerle karışmış bir Muhammedîlik.

2 Eylülde, gün doğmadan çok güçlü bir ters rüzgâr esmeye başladı, öyle ki Kefe'ye dönmek zorunda kaldık, çünkü bulunduğumuz kumsal pek güvenilir değildi. Bu dönüşü on saatte gerçekleştirdik.

7'sinde saat on ikide, güzel sayılacak bir havada tekrar yola koyulduk; ama güzel hava uzun sürmedi. Bizi sabaha canlı çıkamamaktan endişelendirecek kadar korkunç bir fırtına koptu. Beni en çok endişelendiren

32 Ambar.

şey, gemimizin çok fazla yüklü olmasıydı; içi mallarla dolu olmakla birlikte, üst güvertenin üzerinde de on iki kadem yükseklikte istif edilmiş mal vardı. Tanrı'ya şükür fırtına fazla sürmedi, bizi kurtaran da rüzgârın hep doğru yönden esmesi oldu.

Gemimizin yükü, tuz, balık, havyar, sıvı yağ, çörek, yün, demir, kalay, bakır, seramik tabak çanak, her türlü koşum takımları, silah, tarım aletleri, çuha, her renkten ince kumaş, erkek ve kadınlar için hazır kıyafetler, yorgan, halı, deri, çizme, ayakkabı ve bunlar gibi insanların ihtiyaç duyduğu her şeyden oluşuyordu. Tuhafiye ürünleri, baharatlar, kokular, ilaçlar, her türlü merhemler mevcuttu. Bir bakıma sanki bu gemide küçük bir şehir vardı. Üzerinde de yüz kişiydik.

8'in sabahında Azak Denizi'nin kanalını[33] çevreleyen yamaçları keşfettik. Otuz mil kadar uzağında bulunduğumuz bu yerler yüksek topraklardı. Türkler genişliğinden dolayı bu batağa deniz adını veriyorlar, suları deniz suyuna fazla karışmadığı için de "mavi deniz" diyorlar. Akşam, Ptolemaios'un Corocondama[34] adını verdiği Cuodos [Çauda] burnuna vardık. Burun denizin açıklarına kadar uzanıyor. Toprakları çok yüksek olduğu için çok uzaktan görünüyor. Kanaldaki yolculuğumuz Kefe'den bu buruna sürdü, buradan Megrelya'ya kadar da daima karaya yakın seyrettik

Kefe'den Azak batağının kanalına kadar yirmi altı mil var. Bu ikisi arasındaki topraklar Türklerin hâkimiyetinde ve burada Tatarlar yaşıyor, ama fazla yerleşim yok; çünkü bütün kıyı bomboş. Azak kanalından uzanan kıyı Megrelya'ya altı yüz: bu kıyılar Kafkasyalıların yaşadıkları korularla kaplı, güzel dağlardan oluşuyor. Türkler bu halklara *Şerkez* ve *Kerkes* [Çerkez] adını veriyorlar. Eskiler onlardan *Zagéens* adıyla ve dağ sakinleri olarak bahsediyor; bu da bazı doğulu coğrafyacıların verdikleri *pendagui* ismine kadar uzanıyor; yani beş dağ, bu kesin rakam kesin olmayan dağ sayısını tanımlıyor. Bunlar Babıâli'nin himayesinde olmadıkları gibi onlara vergi de vermiyorlar.[35] Soğuk

33 Kerç berzahı.

34 Ptolemaios bu ismi bir buruna değil de Pont'un bir şehrine vermiş. Batıda Feodosiya körfezini kapatan günümüz Çauda burnu bu.

35 "Sultan II. Selim Han zamanında Özdemiroğlu Osman Paşa 991 [1583] tarihinde Şirvan ve Şamakı'ya Çerkezistan'dan giderken beylerini Kefe Eyaleti'ne bağlayıp rehinlerini almıştır. [...] Osmanlı'nın bir seferi olsa Kefe paşasıyla sefer eşüp salyâneleri yerine aba, kebe, yay, tüfenk, barut, kurşun, astar, bez ve boğası alıp Osmanlı'nın eli altlarındadır. Azilleri ve atamaları yine Osmanlı'nın hükmündedir. Bir beyi

ve nemli iklimleri kötü sayılır. Memleketlerinde hiç buğday yetişmiyor. Nadir olan hiçbir şey bulunmuyor. Bu yüzden Türkler bu büyük memleketleri fethedilmeye ve sahip olunmaya değer olmadıkları için üzerinde doğanlara bırakmışlar. Megrelya'ya giden İstanbul ve Kefe gemileri buradan geçerken bu kıyıların bazı yerlerinde demir atıyor, bir veya iki gün kalıyorlar. Bu sürede sahil eşkıya görünümlü, dağlardan öbek öbek inen, yarı çıplak ve aç durumdaki bu barbarlarla doluyor. Çerkezlerle müzakere elde silahla yapılıyor. Onlardan biri gemiye gelmek istediğinde bir iki adam karada rehine bırakılıyor, gemiden biri karaya gitmek istediğinde –ki bu çok nadiren olur, çünkü bu adamlar çok kötü niyetliler– aynı şekilde onlardan bir iki rehine alınıyor. Bir adama karşılık üç adam rehine bırakıyorlar. Bunların ülkeleri daha da sefil olduğu için Megrelya'ya götürülen şeylerin her türlüsü onlara da götürülüyor. Verilen ürünlerin karşılığında her cinsiyetten ve her yaştan insan, bal, balmumu, deri, çakal derileri (tilkiye benzeyen fakat ondan daha büyük olan bir tür hayvan), serdaval [zerdeva] yani samura benzeyen bir hayvanın derisi ile Kafkas Dağları'nda bulunan başka hayvanların derileri alınıyor. Bu halklarda bulunan şeyler bunlar. Değiş tokuş şu şekilde yapılıyor: Geminin sandalı kıyıya çok yakın bir yere kadar gidiyor, içinde bulunanlar çok iyi silahlanmış durumda oluyorlar, sandalın durduğu yere yalnızca kendi sayılarına denk bir grup Çerkez'in yaklaşmasına izin veriliyor. Eğer daha büyük bir sayıda yaklaştıklarını görürlerse derhal sandalı açığa götürüyorlar. İki taraf da iyice yaklaştıktan sonra birbirlerine değiş tokuş yapmak istedikleri ürünleri gösteriyorlar; değiş tokuşun miktarına karar veriyorlar ve bunu gerçekleştiriyorlar. Fakat sürekli her şeye hazırlıklı olmak lazım: çünkü bu Çerkezler sadakatsizliğin ve kalleşliğin ta kendisidirler. Hırsızlık fırsatını asla kaçırmazlar.

Bu halklar tamamen vahşidirler; eskiden Hıristiyanlardı, artık hiçbir dinleri, hatta doğal dinleri bile yok.[36] Bunu Hıristiyan komşularından

ölse yeri oğluna yahut akrabalarının bir hak edenine verilir. Ama tuğ, sancak, bayrak, davul ve alemleri yoktur, ancak davulcuları vardır. Özdemiroğlu Osman Paşa'dan beri Osmanlı'ya gayet bağlı idiler. [...] 1031 [1622] tarihinde Hotin'e Osmanlı'nın Sultan Osman seferinden beri [bkz. Bölüm I, dipnot 86] bu Çerkez beylerine Kefe defterdarları yıllık gelirleri keseliden beri onlar da ne âsî ve ne itaatkâr harbe ucuyla geçinip hizmet etmeye gelmeyip ara sıra Kırım hanlarına gelip gidip bazı şeyleri şikâyet eder oldular." (Evliya Çelebi). Kırım Hanı İslâm Giray (1644-1654) Çerkezleri nüfuzu altına sokmayı başarmıştı.

36 Bizanslılar tarafından Hıristiyanlaştırılmış, komşu halkların dinleriyle kendi özgün dinlerini karıştırarak bir tür senkretizme varmışlar. İslam dini 18. yüzyılda Kırım hanlarının çabaları sayesinde yayılacaktı.

ve Muhammedîlerden geliyor gibi görünen bazı hurafe uygulamalarından fark edebiliyoruz. Bunlar ahşap evlerde kalıyorlar ve neredeyse çıplak geziyorlar. Her biri çevre bölgelerdeki başka insanların azılı düşmanıdır. Buradaki insanlar birbirlerini yakalayıp Türklere ve Tatarlara köle olarak satıyorlar.[37] Kadınlar tarlaları ekiyorlar. Çerkezler ve komşuları darıya çok benzeyen bir tahıldan yaptıkları bir hamurla besleniyorlar.[38] Bu kıyılarda ticaret yapanlar bu halklara dair bin bir barbarlık vakası anlatıyor. Fakat bunlara ve ülkelerinin iç kısımlarıyla ilgili anlatılan şeylere inanmak çok sağlıklı değil; çünkü kimse oralara gitmemiş ve bilinen her şey de oradan alınan köleler aracılığıyla öğreniliyor, bu köleler de öğrenebileceğimiz hiçbir şeyin kesin olmadığı vahşilerdir. Bu yüzden kitabın başında bulunan Karadeniz'le ilgili haritamda[39] çok fazla yer belirtemedim, çünkü kuzeyi güneyden ayırt edemeyen bu denli haşin insanların sözlerine güvenip sayfalar doldurmaktansa Kafkaslıları ve Abhazları anlatacağım alanları boş bırakmayı yeğledim.

Abhazlar, Çerkezlerle sınırdaşlar;[40] Megrelya ile Kafkasya arasında yüz millik deniz kıyısına sahipler; Çerkezler kadar vahşi değiller, ama hırsızlık konusunda Çerkezlerle aynı temayüle sahipler.[41] Bunlarla da, daha

37 "Bunların yazılı yasaları ve ibadet şekilleri yok, Hıristiyan olduklarını söylemekle yetiniyorlar, köle, geyik, sığır, kaplan derisi ve bol miktarda ormanlarda buldukları balmumu ticareti yapıyorlar." (Jean de Luca). Aynı zamanda bkz. J.B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie et en Perse*, c. I, kol. "La Découverte," Maspero, Paris, 1981.

38 "(Kırım'daki) bu Türkler ekmek veya katı bir yiyecekle beslenmiyorlar. Kendi memleketlerinde bulunan, darıya benzeyen ve *el-dughi* (ufalanmış darı) adında bir malzemeyle yiyeceklerini hazırlıyorlar. Bunun için ateşe su koyuyorlar ve bu su kaynadığında bu *dughi*'den biraz içine atıyorlar. Etleri varsa, onu küçük küçük doğruyorlar ve bu tanelerle karıştırıp pişiriyorlar. Sonra da herkese kendine düşen pay bir çanağa konulup dağıtılıyor, bu yemeğin üzerine de koyulaştırılmış süt dökülüyor ve hepsi mideye indiriliyor." (İbn Battûta, 1334). Bkz. dipnot 68-69.

39 Kitapta bulunmuyor.

40 Abhazya bağımsız bir krallıktı. Toprakları Gürcistan'a ait günümüz Abhaz Özerk Cumhuriyeti'nin kuzeyine denk geliyordu. [Abhazlar, Gürcistan'ın kuzeybatı ucunda yaşayan Kuzey Kafkas halkıdır. Kendilerini Apsua, yaşadıkları bölge olan Abhazya'yı Apsni olarak adlandırırlar. Yabancılar Abhaz terimini yalnızca etnik Abhazları değil bölgenin bütün nüfusu için kullanmıştır. Abhazya adı ise, bölgenin eski halkı Abasglardan gelir. Kıyı bölgesi Abhazya olarak adlandırılır. Abhazya 8-10. yüzyıllar arasında bir krallıktı. Megrel ve Abhaz ortak krallığı olduğu için Egrisi-Abhazya Krallığı da deniyordu. Krallık sırasında ve sonraki dönemlerde de bölgenin nüfusunun çoğunluğunu Gürcüler, Megreller ve Svanlar oluşturuyordu. Chardin'in ziyaret ettiği yıllarda ise bölge bir tür prenslikle idare ediliyordu. Günümüzde Abhazya, sadece Rusya, Venezüella ve Nikaragua tarafından tanınan bağımsız bir devlettir –F.Ç.].

41 "Gayet hırsız kavimdirler. Hatta bu diyarda hırsızlık etmeyenlere yiğit değildir diye kız vermezler. Onun için geceye uygun kara esvaplar giyip hırsızlığa gidip kızları, oğlanları ve yaşlı adamları da ya evini lağım ile yahut dağda ve tarlada bulup çalıp alırlar. Hemen köyüne düşerse kurtulur, yoksa geriden

önce bahsettiğim ön hazırlıklarla ticaret yapılıyor. Komşuları gibi onlar da her şeye ihtiyaç duyuyorlar ve onlar gibi aldıklarına karşılık insan, kürk, alageyik ve kaplan derileri, eğrilmiş keten, şimşir, balmumu ve bal veriyorlar.[42]

10 Eylül günü İsgaur'a [İskurçe] vardık:[43] Yazın iyi sayılacak bir Megrelya koyudur.[44] Kolhis'le ticaret yapan gemiler buraya demir atıyorlar. Vardığımızda burada yedi büyük gemi bulunuyordu. Kaptanımız ilk önce dört çapayı attırdı, ikisi pruvada ikisi de pupada, ardından direkleri ve serenleri indirdi. İskurçe çölümsü bir yer ve burada şehir mehir hiçbir şey yok. Denizciler geldikçe ve kendilerini Abhaz'lara karşı güvende hissetikçe –ki bu çok sık olmuyor– taze dallarla kulübeler yapılıyor. Bu yerin dışında tek bir ev yok.

Megrelya'da yaptığım girişimlerden ve karşılaştığım tehlikelerden bahsetmeden önce ülkenin ve sınırdaş komşularının yerlerini tasvir edeceğim, söyleyeceklerime kuşku duyulabilecek ve hakkında fazla bilgim olmayan hiçbir şeyi katmayacağım.

Kolhis Karadeniz'in uç kısmında yer alıyor ve doğu tarafında[45] ülke insanlarının İmereti ve Türklerin Paşaçuk veya Paşakuçuk,[46] bir anlamda küçük prens, olarak adlandırdıkları Gürcistan'a ait küçük bir krallık bulunuyor. Güney tarafında Karadeniz, batı tarafında Abhazlar, kuzey tarafında Kafkas Dağları'yla sınırlı. Uzunluğu denizle dağlar arasındadır. Genişliği

kovup yetişirlerse onu tutup esir edip Osmanlı'ya ve Tatar'a satarlar, yahut bin baş, iki bin baş mal verip kurtulur. Baş mal diye dedikleri bin iki bin canlı at, koyun, sığır, esir, zırh ve zireh-külâh gibi şeylerdir." (Evliya Çelebi).

42 "Bu ulu ağacın gölgesinde [...] her sene Temmuz'da kiraz mevsiminde bu ulu ağacın altında 5-6 yüz bin çeşitli milletlerden ve çeşitli dillerden insanlar toplanıp bu Âdemî Çerkezi kabilesi ile 40 gün 40 gece alışveriş ve pazarlıklar olur ki görülmeye değer, bu ağacın altı insan denizi olur. Sözün kısası, Hint, Sind, Çin, Maçin, Hıtâ, Hoten, Fağfur, Moskov, kısacası yedi iklim tüccarları gelip burada bütün kıymetli mallarını satarlar." (Evliya Çelebi).

43 Bkz. dipnot 109.

44 Chardin'in Gürcüce çevirisindeki nota göre Nabada nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde, Poti kenti yakınında bugünkü Kulevi –F.Ç.

45 Chardin fark gözetmeksizin Kolhis ve Megrelya isimlerini birbirinin yerine kullanıyor. Antik Kolhis krallığı, tıpkı ondan sonra gelen Egrisi veya Lazika krallıkları gibi, hem Chardin'in dönemindeki Megrelya'yı hem de Abhazya'yı, İmereti'yi, Guriya'yı ve Rize'ye kadar Türk kıyılarını da kapsıyordu. XIV. yüzyılın başlarında Megrelya İmereti krallığından bağımsızlığını aldı, ama her zaman az çok ona bağlı olarak kabul edilmiştir.

46 İmereti'nin Türkçe ismi Başaçık, fakat bu ismin açıklaması çok net değildir. [Osmanlılar Gürcistan'ın orta bölgesinde yer alan İmereti Krallığı'nı "Başı Açık ülkesi" olarak adlandırıyorlardı. Bölge ahalisi erkeklerinin başlarını örtmemesinden dolayı bu adı verdikleri söylenir. Bu ad "Başi-açuki" biçiminde Gürcüceye de girmiştir –F.Ç.].

de Abhazlar'dan İmereti krallığına kadardır. Eski tarihçilerin Corax ve Phase [Phasis, Gürcüce Pazisi] dedikleri ve günümüzde Kodori ve Rioni adı verilen bu ırmaklar bölgenin sınırlarıdır.[47] Birinci ırmak onu Abhazlardan ayırıyor, ikincisi İmereti'den.[48] Kolhis'in uzunluğu en fazla yüz on mil ve genişliği de altmış mildir. Bunu da ülkedeki herkesin bu konuda hemfikir olmasından ve kendimin de bir uçtan diğerine bu toprakları kat ettiğim için biliyorum. Eskiden Abhazlara karşı korunmak için kuzey tarafında altmış mil uzunluğunda bir set varmış; fakat bu set yok olalı çok olmuş;[49] günümüzde onun en büyük güvenliği ormanlardır. Bugün Kafkaslarda yaşayanlar Hun adıyla ün yapan, farklı küçük halklar halinde ayrışmış kavgacı bir ulus oluşturuyor. Ülkeleri eskiden Kafkas dağı ile Hazar Denizi arasında, Amazonların ülkesi olarak tayin edilen ve Ermenistan'ın kuzey sınırını oluşturan Alanlar Kolhis'le sınırdaştır.[50] Alanlar Romalılara karşı yedi yüzyıl boyunca İranlılara katılan ünlü bir ulustur. Diğerleri Suanlar [Svanlar],[51] Gigueler,[52] Caraciole veya Kara-Çerkezler,[53] hepsi de isimlerinden daha barbar ve halen çok değişmemiş halklardır, Alanlara Alainler, Svanlara Tzanlar

47 Chardin'in verdiği sınırlar, 17. yüzyılda Megrelya'nın en büyük genişliğine denk geliyor. Kuzeydoğu sınırları Abhazya'yla birlikte kuzeyde Kodori nehrinden güneyde Enguri nehrine kadar uzanıyor, günümüz Abhaz Özerk Cumhuriyetinin güney sınırının geçtiği yerdeydi. Aynı şekilde 17. yüzyılın ortalarına gelmeden İmereti'nin muhtemelen, antik adı Phasis olan Rioni'nin bulunduğu yerde denize açılan bir sınırı vardı.

48 Megrelya'nın Kodori ve Rioni akarsuları arasında yer aldığı belirtiliyor. O tarihlerde Megrelya'yı Ahbazya'dan Kodori ve İmereti'den Rioni nehri ayırıyordu. –F.Ç.

49 Bu set, 1630-1649 yılları arasında Megrelya'da yaşamış ve 1654'de Napoli'de yayınlanan bir seyahatname bırakan Teatin misyoneri Rahip Arcangelo Lamberti'nin haritasında yer alıyor. [Kelasuri Duvarı denilen bu seti, Megrelya Prensi II. Levan Dadyani Osmanlılardan Poti limanını aldıktan sonra Abhaz feodallerin saldırılarından korunmak için 1640'ta inşa etmiştir –F.Ç.].

50 Türk göç dalgasından önce gelen göç dalgalarına ait Avrupa-Hint halkı Alanlar, Hıristiyanlığın ilk asırlarında Güney Rusya'yı işgal etmişlerdi. Hunların gelişiyle Kafkasya'nın kuzeyine doğru itilen bu halk Hazarların baskısıyla Terek vadisine çekilmişler. Bunlar günümüzün Osetleridir. Fakat burada Osetler değil de Megrelya'nın kuzeybatısında bulunan ve bu bölgedeki insanlar tarafından Alanlar olarak adlandırılan Karaçaylar da (ileriye bkz.) söz konusu olabilir.

51 Enguri'nin ve Rioni'nin yüksek vadileri arasında Kafkas dağının güneybatı yamacında bulunan bölge Svaneti'de yaşayanlar. O dönemde bağımsızlardı ve daha sonra 1858'de Rusya'ya katıldılar. [Svanlar, Gürcüler, Megreller ve Lazlar (Çanlar) gibi Güney Kafkas halkıdır. Tarihte devlet kurmayıp özgür biçimde yaşamış olmalarıyla tanınırlar. Çoğunluğu Gürcistan'ın Svaneti bölgesinde yaşayan bu halkın nüfusu günümüzde 30 bin civarında tahmin edilmektedir –F.Ç.].

52 Anlaşılan Cikler veya Zikhiler; bu isim Eskilerin ve Bizanslıların Çerkezlere verdikleri isimdir.

53 Oset, dolayısıyla Hint-Avrupa ve Kıpçak, yani Türk, kökenli bir kavim olan Karaçaylar. Abhazya'nın kuzeyinde bulunan Karaçay-Çerkez özerk bölgesinde yaşıyorlar.

[Çanlar],[54] Giguelere Zechien[55] ve Kara-Çerkeslere Caraciole dendiği eski tarihe hâkim olanlar bunu çok kolaylıkla fark edecekler. Türklerin adlandırmasıyla bu Kara-Çerkezler, yani kara Kafkasyalılar, Kuzey Kafkasyalılardır.[56] Türkler onlara bu ismi veriyor ama bunlar ülkelerini sürekli kuşatan sisten dolayı yeryüzünün en güzel halkıdır. Eskiden Hıristiyanlarmış.[57] Bu da bazı hareketlerinden ve ülkelerinde uyguladıkları bazı ayinlerden fark ediliyor. Fakat günümüzde dinsizler geçimlerini hırsızlıkla sağlıyorlar ve en kararlı haydutlardan daha beterler; neredeyse çıplak geziyorlar; hiçbir sanatı bilmiyorlar ve konuşmalarının dışında insani yönleri neredeyse yok; diğer halklardan daha uzun boylular, görünümleri ve sesleri öyle ürkütücü ki kalplerinin ve ruhlarının da aynı olduğu zorlanmadan anlaşılıyor. Onlara baktığınızda korkuya kapılıyorsunuz ve özellikle de onları iyi tanıyıp dünyanın en kararlı katilleri ve en gözü pek hırsızları oldukları hakkında iyice uyarılmış olduğunuzda daha da çok korkuyorsunuz. Bu ülkelerin hepsinin dili birbirinden farklı, ama hepsinin tabanı Kırım'a veya Phasis [Rioni] Nehri'ne yakın olmalarına göre Slavcadan ya da Gürcüceden[58] geliyor.

Eski Kolhis krallığı o kadar da küçük bir krallık değildi; çünkü bir yandan Azak Denizi'ne, diğer yandan da İberya'ya kadar uzanıyordu.[59] Başkenti Kolhis [doğrusu Kutaysi], Rioni Nehri'nin ağzında, batı kıyısında bulunuyordu ve bu yüzden Megrelya'ya Kolhis adı veriliyor, çünkü Megrelya doğu yönünde bu nehirle bitiyor. Modern coğrafyacılarımız başkentin bulunduğu yerde Fasso adında bir şehir olduğunu iddia ediyorlar; fakat bunun yanlış olduğunu kesin olarak söyleyebilirim.[60]

54 İki farklı kavim burada söz konusu. Tzanlar veya Çanlar günümüz Türkiye'sinin kuzeydoğusunda Trabzon ve Rize bölgesinde yaşıyorlardı. [Çan veya Çani, Gürcülerin Lazlara verdiği addır. Burada bir adlandırma karışıklığı olduğu söylenebilir –F.Ç.].

55 Bkz. dipnot 52.

56 Klaproth'a göre (1823) İmeretililer bunlara Karaçayi, Karaçioli ve Tatarlar da Kara-Çerkez ismini veriyormuş. Birinci adlandırma muhtemelen Karaçay ili (Karaçay ülkesi) ve ikincisi de yine yaşadıkları bölgenin ismi Karaçay-Çerkez'den geliyor.

57 Çerkezler gibi Bizans döneminde Hıristiyanlaştırılmış olmalılar. 18. yüzyılda İslamlaştırılmışlar.

58 Dilleri Türk dil grubuna aittir, Osetlerle birçok ortak kelimeye sahiptirler.

59 Kolhis'in sınırları için daha önceki 45. dipnota bkz. Antik İberya veya tam anlamıyla Gürcistan 17. yüzyılda Kartli ve Kolheti krallıklarına ve Ahıska Paşalığına denk geliyordu. [Eski çağlarda, tarihsel Gürcistan sınırları içinde iki devlet vardı. Batıdaki devlet Kolhis, doğudaki devlet ise İberya veya İberia olarak adlandırılıyordu. Gürcüler bu iki devleti sırasıyla Kolheti ve Kartli olarak adlandırıyorlardı –F.Ç.].

60 Burada günümüzde Poti olan eski Phasis şehri söz konusu.

Bütün Doğulular Kolhis'e Odishi [Odişi, şimdi Samagrelo] ve Kolhislilere Megrel diyorlar.[61] Bu iki kelimenin etimolojisini bulamadığım gibi Sicilyalı Diodoros'un ve başka yazarların Mısır'dan ve Sesostris sömürgelerinden geldiğini ileri sürdükleri –ki bu da çok olası görünmüyor– bu ulusun kökeninden istediğim kadar emin olamadım.[62] Ülkenin çok değişken manzarası dağları, tepeleri, vadileri ve ovalarıyla büyük bir çeşitlilik sunuyor. Dağlar deniz kıyısından aniden yükseliyorlar; neredeyse hepsi de koruluklarla kaplı, az sayıdaki işlenmiş topraklar dışında her şey yoğun ve yüksek ağaçlı koruluklardan ibaret; burada ağaçlar öyle çok çoğalıyor ki, tarlalara veya yollara yayılan kökler titizlikle çıkartılmazsa kısa zamanda bütün ülke içinden çıkılması imkânsız bir ormana dönüşür. Sıcaklık ve soğukluk bakımından havanın ılıman olduğunu söyleyebiliriz. Bu ülke yıldırımlara, gök gürültüsüne ve fırtınalara maruz kalmıyor. Çok nadiren dolu yağıyor; aşırı neminden dolayı son derece rahatsız edici ve kötü bir havası var; neredeyse sürekli yağmur yağıyor. Yazın, güneşin sıcaklığıyla ısınan toprağın nemi havayı bozuyor ve sık sık vebaya ve her zaman da hastalıklara neden oluyor. Bu hava yabancılar için dayanılmaz; ilk başta ürkütücü bir zayıflığa yol açıyor, ardından da bir yıl gibi bir sürede onları sararmış, kurumuş ve delirmiş hale getiriyor. Ülkenin sakinleri de daha iyi durumda değiller; çok azı altmış yaşını görebiliyor.

Sürekli yollarda ve tarlalarda gezerek, mola verdiklerinde bile aynı yerde üç veya dört günden fazla duraklamayarak, çok az tuz tüketerek ve her zaman ateşin etrafında toplanarak hastalıklara karşı koymaya çalışan Megrellerin en yaygın salgın hastalığı olan su toplama hastalığının bu havadan kaynaklandığını düşünüyorum. İnsanlar kadar hayvanların ve bütün ülkenin maruz kaldığı zararlı böceklerin kaynağının da bu hava olduğuna inanıyorum. Özellikle domuzların çoğu bitle kaplı ve bu böcekler derileri-

61 Megrelya iki bölgeden oluşuyor: sahil kısmına denk gelen Odişi ve arka kısımda bulunan dağlık bölgeye denk gelen Leçhumi. Megrel Ergisi'de yaşayan anlamına geliyor, bu krallığın merkezi Megrelya'ya denk geliyor. [Odişi, Megrelya'nın büyük bölümünü oluşturan tarihsel bölgedir. Bu adın Tanrı Odis'ten geldiği sanılır. Megreller, Güney Kafkasya'nın yerli halklarından biridir. Batı Gürcistan'daki Megrelya adlı tarihsel bölge adını bu halktan alır. Megreller, Türkiye'nin Doğu Karadeniz kıyılarında yaşayan Lazlara konuştukları dil açısından çok yakındır. Kolhis Krallığı'nı Megrellerin atalarının kurduğu sanılır –F.Ç.]

62 Bu bilgi Heredotos'tan geliyor ve Megrellere Arap kökeni veren Evliya Çelebi'de bile yer alıyor.

nin içine kadar girmişler. Son olarak zehirli hayvanların ya çok az ya da hiç zehirleri olmamasını da Megrelya'nin havasına atfetmek lazım.

Kolhis'te su kaynakları çok; Kafkas Dağları'ndan çıkıp Karadeniz'e dökülüyorlar. En önemli nehirler Codour, Socom, Langur, denize dökülmeden önce kendisi kadar büyük olan Cianiscari adında başka bir nehirle birleşen Cobi nehri, Taşur, hızından dolayı At nehri adı verilen Scheniscari nehri ve Abascia'dır.[63] En son zikrettiğim iki nehir, denize döküldüğü noktadan yirmi mil yukarısında Rioni ile birleşiyor. [...] Bu nehirlerin dışında daha ufak nehirler de var. Bunlardan bahsetmeyeceğim, çünkü biraz önce bahsettiklerime karışıyorlar.[64] Bu nehirlerin hepsinde ülke sakinlerinin bildikleri ve geçmek için kullandıkları sığ noktalar var; bu yüzden de hiç köprüye rastlamadım ve tekneler sadece bazılarında seyahat edebiliyor; yine de bu nehirler çok hızlı akarlar. Ülke sakinleri, akış hızını kırmak için bu geçit yerlerinden kalabalık ve birbirlerine sımsıkı tutunarak ve özel olarak kestikleri sırıklara dayanarak ilerliyorlar.

Kolhis toprakları verimsiz ve çok fazla çeşit tahıl ve sebze üretmiyor. Meyveler neredeyse yabaniler; tatları yok; hastalığa neden oluyorlar. Kolhis'te Fransa'da bulunan çeşitler kadar çeşit var. Çok iri kavunlar var ama on para etmezler. Burada iyi yetişen tek şey her yerde çok miktarda bulunan üzümdür. Asmalar ağaçların etrafında büyüyor ve tepelerine kadar çıkıyor. Öyle iri bir bağ kütüğü gördüm ki kollarımla bile saramıyordum. Asmalar dört yılda bir budanıyor. Megrelya şarabı mükemmeldir; güçlü ve kıvamlıdır; tat olarak leziz ve mideye de iyi geliyor. Asya'nın hiçbir yerinde bundan daha iyisine rastlanmaz. Ülke sakinleri bizim gibi şarap yapmasını bilselerdi, yaptıkları şarap dünyanın en iyi şarabı olurdu; ama gerekli özeni hiç göstermiyorlar. Geniş bir ağaç gövdesini oyuyorlar ve bunu üzümü mayalandırma teknesi olarak kullanıyorlar; bunun içinde ayaklarıyla üzümü eziyorlar; elde ettikleri üzüm suyunu alıp evlerine veya evin yakınlarına gömdükleri topraktan amforalara ve testilere dolduruyorlar. Bu testilerin

63 Chardin'in takip ettiği sıra kuzeyden güneye doğrudur. Burada söz konusu nehirler Kodori, Okumi, Enguri, Hobi ve Tshenis-Tskali nehirleridir. Diğer üçü Rioni nehrinin sağ kollarıdır, aşağıdan yukarıya Tekhouri, Abaşa ve Tskhenis-Tskali'dir.

64 Bu akarsular sırasıyla Kodori, Okumi, Enguri, Hobi, Çanis-Tskali ve Rioni nehrinin kolları olan Tehuri, Abaşa ve Tshenis-Tskali'dir –F.Ç.

her biri iki ya da üç yüz pinte[65] kadarlar. Testi dolunca, tahtadan bir kapakla kapatıyorlar ve üstüne de toprak dolduruyorlar. Doğulular hububatı gömdükleri gibi testileri de gömüyorlar.[66]

Megrelya'da toprak o kadar nemli ki buğday veya arpa ekildiğinde tarlalar sürülmüyor, tohumlar tarlanın üzerine sepiliyor, bu şekilde yapılması çok da yerinde oluyor, çünkü böylece kökler bir kadem derinliğinde toprağa kök salıyorlar. Megrellerin dediğine göre buğdayın ve arpanın ekileceği toprağın sürülmesi durumunda, ekinler öyle zayıf olurmuş ki en ufak rüzgâr bunları yere serermiş ve asla dik duramazlarmış. Başka tahılları ekecekleri zaman toprağı tahta sabanlarla sürüyorlar, söylediğim gibi toprak o kadar yumuşak ki bizim demirden sabanlarla sürülmüş tarlalarımız gibi düzenli ve derin sürülmüş tarlalar elde ediyorlar. Bu halklar aklın alamayacağı kadar tembel ve hayal gücünden yoksun oldukları için işlerini birbirlerinin başını döndürecek şekilde şarkı söyleyerek ve bağırarak yapıyorlar.[67] Bütün Doğuda işleri şarkı eşliğinde yapmanın yaygın bir alışkanlık olduğu kesinlikle doğrudur; bunun zihinsel tembellikten ve bedensel uyuşukluktan kaynaklandığını gösteren şey de güney tarafında bu alışkanlığın çok daha fazla olmasıdır: Örneğin Hindistan'da ırmak gemicileri şarkı söylemeden bir halatı bile çekemezler. Halatı ancak şarkının ortasında çekiyorlar. Develer ve öküzler de şarkıyla ilerlemeye alışmışlar ve yükleri ne kadar ağırsa o kadar yüksek sesle sürekli şarkı söylemek gerekiyor.

Megrellerin sıradan tahılları ğomidir. Bu tahıl kişniş gibi ufak olup darıya çok benziyor. Pirinç gibi ilkbaharda ekiliyor. Parmakla toprağa delik açılıyor, deliğin içine tohum konuluyor ve üstü kapatılıyor. Bu tohum başparmak iriliğinde ve bir insan boyunda bir kamış veriyor ve tepesinde üç yüzden fazla tane içeren bir başak bulunuyor. Ğominin sapı şeker kamışını andırıyor. Ekim ayında hasat ediliyor ve toplanır toplanmaz yüksek ve güneş gören çitlere asılıyor; bu işlem taneleri kurutmak için yapılıyor. Ğomi bu çitler üze-

65 0,93 litreye denk gelen eski bir sıvı ölçeği –ç. n. [Gürcistan'da şarap saklamak için toprağa gömülen kil kaplara *kvevri* deniyor ve bunlar büyük küplerdir –F.Ç.]

66 Amber (Ambar) için bkz. 104..

67 "Kırk kişilik bir erkek grubu içinde kır müziğini çalması ve işlerin daha hızlı ilerlemesi için iki kişi seçiliyor; bu iki müzisyenin bir görevleri de, günün sonunda onları işe alan ve şimdi güzel bir yemek ve şarap sunacak kişinin evine doğru grubun başında yine şarkı söylemeye devam ederek yürümektir (...)." (Rahip Lamberti).

rinde yirmi gün durduktan sonra toplanıp bir yere konuluyor. Yemek saati gelince pişirmek üzere dövülüyor. Tatsız ve ağır bir besin, çok çabuk, hatta yarım saatten az bir zamanda pişiyor. Bir kaba su ile birlikte konuluyor, su kaynamaya başlayınca tahtadan küçük bir kürekle yavaşça karıştırılıyor, hafifçe bastırıldığında da hamur haline geliyor. Bütün taneler iyice eridikten ve hamur oluştuktan sonra, ateşin harareti azaltılıyor ve suyun buharlaşması ve piştiği kazanın içinde hamurun iyice kuruması bekleniliyor.[68]

Bu hamur çok beyazdır; kar beyazı kadar beyaz olanlar bile var; onun için özel yapılmış küçük kürekle alınıp servis ediliyor. Türkler buna *pasta*,[69] Megreller ise *ğomi*; diyorlar. Parmaklarla zorlanmadan parçalanıyor. Bağırsakları yumuşatan bir özelliği var; aslında ne soğuk ne de sıcak on para etmez. Kafkasyalılar, Megreller, Türkiye'ye vergi ödeyen Gürcüler, Abhazlar, Kafkas'ta yaşayanlar, kısacası Azak Denizi körfezinden Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarında yaşayan herkes, sadece bu hamurdan besleniyor; onların ekmeği bu ve başka ekmekleri de yok. Buna öyle alışmışlar ki, buğday ekmeğine bunu tercih ediyorlar. Bu ülkelerin birçoğunda bunu fark ettim. Buna hiç şaşırmıyorum, çünkü ben bile zorunluluktan dolayı bu İngiliz pudding'iyle –çünkü bizim *plum-pudding*'imize benzetebilirim– beslenmek durumunda kaldığımda, buna öyle alışmıştım ki, normal ekmeğe dönmekte zorlanmıştım. Alıştıkça hiç rahatsızlık duymadım, bedenim de eskisine göre bu besine daha intibak etmişti. Ermenistan'da ve Gürcistan'da, aralarında Tiflis prensi ve Ahıska paşasının da yer aldığı, büyük Türk ve Gürcü paşalarının bu tahıldan getirttirip zevk için yediklerini gördüm. Bu ğominin

68 "Bütün Gürcistan'da çok yaygın olan ve darıyı andıran, on-on iki kadem yüksekliğe ulaşan başparmak kalınlığında bir kamıştan çıkan bir tür tahıldır; kamışın ucunda avuç içi büyüklüğünde başaklar bulunur ve kişniş büyüklüğünde yedi yüz ila sekiz yüz tane verir; kuru olduğunda havanda dövülür, kaynatılır ve hamur haline gelince birkaç yıl dayanan galetaya benzeyen yassı bir ekmek elde edilir." (Guldenstadt). "Polenta gibi kuru bir darıyla sefil bir şekilde beslenirler." (Contarini, 1474).[Ğomi (*Setaria italica*), darı benzeri bir bitkidir [Lazca *ğomu* –y.n.]. Batı Gürcistan'a mısırın girmesinden önce ğominin yaygın tarımı yapılıyordu. Sadece Megrelya'da değil, Batı Gürcistan'da başka bölgelerde de ekiliyordu, 19. yüzyılın sonlarında Türkiye'ye göç eden Gürcüler yerleştikleri yerlerde bu bitkinin tarımını sürdürmüşlerdir. Ğomi günümüzde tarım dışı bir bitki haline gelmiştir Ğomiden bir tür lapa yapılıyordu. Bu yemeğe de ğomi deniyordu. Ğomi tarımının yerini mısırın almasından sonra aynı adlı yemek bu kez dövülmüş mısırdan yapılmaya başlandı. Mısır ğomisi günümüzde de Gürcistan mutfağının bir parçasıdır –F.Ç.].

69 "Üç gün burada büyük ateşler yakıp eğlendik, Han'a çok hediyeler verip ziyafetler ettiler, ama ekmekleri yine pastadır, yani darı lapasıdır. Yine koyunu ve kuzuları başıyla ve paçasıyla pişirirler. İçecekleri bal suyu ve maksima adlı boza ve göndürme keskin boza içerler." (Evliya Çelebi).

soğuk ve yumuşatıcı yanını düzeltmek için birlikte saf şarap içmek lazım; bunu da bu ğomi oburları hiç eksik etmiyorlar.

Bu ğominin dışında bol miktarda darı, biraz pirinç, çok az miktarlarda buğday ve arpa var. Yalnızca durumu iyi olanlar zevk için buğday ekmeği yiyor; halk ise bunu tatmıyor bile.

Ülkede tüketilen etler sığır ve domuz etidir. Domuz eti çok var ve çok da lezzetli,[70] dünyanın hiçbir yerinde daha iyisi yok. Keçi de var ama çok zayıflar ve etleri tatsız. Kümes hayvanları da çok lezzetli, ama çok az bulunuyor. Orada bulunduğum dönemde bütün ülkeyi kasıp kavuran savaş yüzünden neredeyse hiç bulamadık. Türkiye'den getirilen tuzlanmış balık, ton balığı ve yılın belli dönemlerinde az miktarda görünen başka tür balıklar dışında hiç balık yok. Megrelya'da yenen av etleri yaban domuzu, geyik, ceylan, alageyik ve tavşandır; av etleri de çok lezzetlidir; daha iyisi başka yerde bulunamaz. Aynı zamanda çok sayıda keklik, sülün, bıldırcın, daha az miktarda nehir kıyısında yaşayan kuşlar, çok lezzetli olan ve besili tavuklar kadar iri yabani güvercinler de var. Temizlenirken içinden sekiz veya on meşe palamudu çıkanı gördüm; çok şaşırdım. Megreller bu güvercinleri kuş ağlarıyla tutuyorlar. Kışın Kafkas Dağları'na çekilen bu kuşlar özellikle sonbaharda çok yakalanıyor.

Megrelya'nin soyluları yalnızca avla zaman geçiriyorlar; genelde bu amaçla eğitilmiş av kuşlarıyla ava çıkıyorlar. Megrelya kadar av kuşuyla –doğan, atmaca, şahin ve daha başkaları– zengin başka bir ülke yoktur. Bu kuşlar yuvalarını Kafkas Dağları'na kuruyorlar. Yavrular yumurtadan çıkar çıkmaz kendilerini aşağıdaki ormanlara atıyor ve bu sırada çok sayıda yakalanıp beş-altı günde ehlileştiriliyorlar.

Bütün kuş uçuşlarından en eğlenceli olan şahinlerin turnaları avlamasıdır; nehir kenarındaki kuşları ve sülünü atmacayla yakalıyorlar. İran'da ve Türkiye'de olduğu gibi eyer çatısının yanında küçük bir davulları var; kuşların sudan yükselmesi için bunu çalıyorlar ve atmacaları da bırakıyorlar. Balıkçıl yakalandığında tepesindeki tüyler tuğ yapmak için yolunup serbest bırakılıyor. Ülke sakinleri bu tüylerin yerine eskisi kadar güzel yenilerinin geldiğini söylüyorlar. Davul sesiyle kuşlar havalandırıldığı gibi ormandaki

70 Çok şaşıran Evliya Çelebi eşek büyüklüğünde domuzlardan bahseder.

av hayvanları da ortaya çıkartılıyor: çünkü bu ses vahşi hayvanları çok korkutuyor ve düzlüklere kaçmalarına neden oluyor, orada bekleyip avlıyorlar. Megreller avlanmak için köpek de kullanıyor; ama hayvanı kaçarken yakalamayı tercih ediyorlar. Sağ kol paşanın, sol kol hanımının payıdır, geri kalan da avcılar arasında paylaştırılıyor.

Biraz önce saydığım ve Megrelya'da bulunan bu kuşların dışında bizim ülkemizde bilinmeyen, şekil ve tüyleri açısından tuhaf başka kuşlar da var. Çok sayıda kartal ve pelikan geliyor buralara. Kafkas dağı bütün bunları sağlıyor ve kaplan, leopar, aslan, kurt, çakal –bu hayvan bir tür tilkidir, onu epey bir andırıyor, tek farkı biraz daha iri olması ve tüylerinin daha sert ve gür olmasıdır– gibi sayısız yırtıcı hayvana da kucak açıyor. Çakalın eski zamanların sırtlanı olduğu söyleniyor. Gerçekten de ölü hayvanları topraktan çıkarıyor ve leşleri yiyor. Doğuda ölüler tabutsuz ve kefenlenip gömülüyorlar. Birçok yerde bu hayvanın mezarları açıp ölüleri yememesi için ölülerin gömüldüğü çukurlara iri taşlar konduğunu gördüm; ama çakalın derdi yalnızca ölülerle değil, aynı zaman çocuklar gibi ona karşı koyamayacak her şeye saldırarak canlılarla da savaşıyor. Şaşırtıcı olan nokta bu hayvanın evleri delip çadırların içine girebilme kabiliyetidir. Eğer götürecek başka bir şey bulamazsa kıyafetleri, özellikle de çorap ve ayakkabıları alıyor. Bu hayvanın çıkardığı ses korkutucu: çünkü acı ve keskin, miyavlayan bir kedi gibi uzattığı bir uluması var. Bu hayvanlar genel olarak sürü halinde dolaştıkları için anlaşmalı gibi birbirine cevap vererek, biri tizden girerken diğeri kalın devam ederek her zaman birlikte uluyorlar, bu da ilk işittiğinizde çok ürkütücü geliyor. Asya ve Afrika'da *dabul* olarak adlandırılan bu hayvanlardan çok çekiliyor. Bazıları Latince'de *crocuta* ve Yunanca'da *cycissa*[71] olarak adlandırılan ve eskiden vahşi köpek sanılan hayvanın bu olduğuna inanıyorlar. Diğer Doğu ülkeleri arasında Megrelya da bu çakal ve kurtlarla dolu; bazen evleri basıyorlar ve korkutucu bir şekilde uluyorlar. En kötüsü de sürülere ve haralara verdikleri büyük zarar. Megrelya'da bulunan Teatin[72] tarikatının başrahibi kurtların evinin bitişiğinde üç atını ve bir tayını yediklerini söyledi.

71 Çakalın Yunanca'sı *thos*'tur ve *crocuta* da sırtlanın Latince adıdır.
72 Bkz. dipnot 111.

Megrelya'da çok sayıda ve iyi sayılabilecek at bulunuyor. Beslenmesi neredeyse bedava olduğu için çok at besliyorlar. Üstünden iner inmez, atın eyeri ve dizginleri çıkartılıp otlamaya bırakılıyorlar. Atlara nal vurmuyorlar. Otlatarak besleniyorlar.

Megrelya'nın ne şehri ne kasabası var, kıyıda sadece iki köyü var; bütün evler ülkenin orasında burasında dağınık şekilde yer alıyor; yan yana konmuş üç-dört eve rastlamadan bin adım atmak zor. Dokuz veya on kale var, en önemlisinin adı Rucs [Ruhi] Kalesi;[73] Megrelya prensi burada ikamet ediyor. Bu kale taştan bir duvara sahip, fakat duvar öyle kötü inşa edilmiştir ki en ufak bir top bile onu deler. İçinde toplar var; diğer kalelerde ise hiç yok. Bunlar şöyle yapılmışlar: yoğun bir ormanın ortasındaki bir açıklığa taştan, otuz kırk kadem yüksekliğinde, içinde elli veya altmış kişi barındırabilecek bir kule dikilir. Bu kule, kalenin burcu ve müstahkem mevkiidir: hükümdarın ve ona sığınanların bütün hazineleri buraya konulur. Bu kuleye yakın bir yerde yiyecekler için depo olarak kullanılan ve olası bir saldırıda kadın ve çocukların sığınmasına yarayan tahtadan yapılmış daha kısa beş veya altı kule daha bulunur. Bunun dışında açıklıkta bazıları keresteden, bazıları ağaç dallarından, bazıları da kamış ve sazdan yapılmış barınaklar bulunuyor. Bu alan son derece kalın bir çitle ve özel olarak açılmış yolun dışında hiçbir şekilde geçit vermeyen sık bir ormanla çevrilidir. Düşmanın yaklaştığı öğrenilince yol kapatılır, yolun üzerine o kadar çok ağaç yığılır ki onu aşmak imkânsız gibi görünür. Kolhisliler[74] bu kalede yal-

73 "Zougdid'e [Zugdidi] yaklaşık altı verst (1067 metreye denk gelen eski bir Rus uzunluk birimi, çev.) mesafede sağ tarafta Ruhi kalesinin yıkıntılarını ve çevresinde birkaç köy evi gördük; 1636 yılına doğru bu yere Tchikhor'un bütün halkını getiren Levan Dadyani'nin eserinden geriye bu kalmıştı." (Brosset, 1847). Brosset aynı zamanda Zugdidi'nin "bütün antik çağ boyunca Megrel Dadyanilerinin (hükümdarlarının) oturdukları yer" olduğunu belirtir, fakat gönderme yaptığı Bedia kilisesinin yazıtında şöyle yazıyor: "Aynı zamanda, Tchikhor şehrinin bütün halkını kaçırarak onu Zugdidi'den götürdük ve Ruhi adında bir yerde kalmalarını sağladık." Bu da 1672'de neden Chardin'in Ruhi'yi Megrelya prenslerinin ikamet yeri olarak gösterdiğini açıklıyor. Osmanlılar tarafından 1703'de ele geçirilen kale, 1725'te onlar tarafından tamamen yok edilecekti. [Ruhi Kalesi, bugünkü Zugdidi kentinin yakınlarında, Enguri nehrinin sol kıyısında yer alıyordu. Gürcü coğrafyacı Vahuşti Bagrationi'ye göre Megrelya Prensi II. Levan Dadyani tarafından 1647'de inşa ettirilmiştir. Bundan on yıl önce inşa ettirilmiş olma olasılığı da vardır. III. Levan Dadyani 1672'de Osmanlı saldırısında bu kaleye sığınmıştı. Kale daha sonra Osmanlıların eline geçmiş ve Osmanlı ordusunca garnizon olarak da kullanılmıştır. Kırım Savaşı sırasında, 1855'te Osmanlılar burada Rus ve Gürcü birliklerine yenildi –F.Ç.].

74 Chardin'in Kolhisliler terimini Megreller anlamında kullandığını görüyoruz. Seyyah sıklıkla, eski bir krallık olan Kolhis'i de Megrelya anlamında kullanmaktadır. Eski Kolhis (Kolheti) Krallığı'nın

nızca düşmandan korktuklarında kalırlar; tehlike atlatılır atlatılmaz kendi evlerine geçerler.

Megrelya evlerinin tümü tahtadan yapılmıştır; her yerde orman olduğu için evler çok ucuza inşa ediliyor. Fakirlerin evlerinde kat yok, soyluların evlerinde ise sadece bir kat var. Toprağın çok nemli olmasından dolayı halk yatmak veya oturmak için her zaman peykelere ihtiyaç duyuyor. Zenginler halıların, diğerleri de peykelerin üzerinde oturuyorlar. Evler hiç rahat değil ve çok kirliler. Ne şömineleri ne de pencereleri var; ateş ortada yakılıyor; ışık kapıdan giriyor; temelleri yok; bu yüzden de hırsızlar çok kolay içeri sızabiliyorlar; giriş katında bulunan ve tavanı taşıyan direğin altına bir delik açıp buradan evin içine giriyorlar. İçerde hareket olur olmaz aynı kolaylıkla o delikten çıkıyorlar. Bu sıkıntılı durum, her aile için tek bir büyük oda olmasını gerektiriyor; bunun içine, tahıl ve bazen de şarap hariç, sahip oldukları her şeyi dolduruyorlar.[75] Hepsi bir arada yaşıyorlar ve geceleyin buraya hayvanlarını da alıyorlar. Prensin ve derebeylerin evlerinin önünde görüşmeleri yapmak ve anlaşmazlıkları çözmek için büyük bir avlu var. Fakat bu avlular veya böyle adlandırılan şey, etrafında çitlerden veya kazıklardan yapılmış bir duvarın çevrelediği bir peykeden ibarettir.[76]

Megrellerin soyu çok güzel, erkeklerin yapısı sağlam, kadınları da çok güzeller. Zengin olanların hepsinde insanı büyüleyen bir yan veya bir cazibe mutlaka var. Çok güzel biçimlenmiş, duruşları soylu, yüzleri ve en-

Megrellerin ataları tarafından kurulduğu varsayılmakla birlikte, Kolhis Chardin'in seyahati sırasındaki Megrelya'yı da içine alacak şekilde çok daha geniş sınırlara sahipti –F.Ç.

75 "Sıradan evler oda olarak ayrılmış değil, efendi, hizmetçi, erkek ve kadın herkesin birlikte yaşadığı geniş bir odadan ibaret. Odanın ortasında kışları her zaman ateş yanıyor ve duvarlar tahtadan ve çatı da samandan olduğu için evin bir gün bile dayanacağını söyleyebilecek kimse yok." (Rahip Lambert, 1654). "Hepsi sağlam tahtalarla iyice inşa edilmiş, idare eder şekilde kapatılmış, fakat kapının dışında ışığın gireceği başka bir yer yok, çünkü burada cam eksikliği var. Tahtadan bir veya iki büyük divan duvar ile kapı arasındaki boşluğu dolduruyor, orta kısım gelip gitmek ve ocak için ayrılmıştır." (Brosset, 1847)

76 "Hepsinin, evlerinin önünde hendekle veya çitlerle çevrili bir çimenlik kısım var; gölge yapması için dalları çam kozalağı şeklinde ağaçlar dikiyorlar; bu çimenlik kısmın etrafına ateşin hepsini birden yakmasından korktukları için evleri belli mesafelerle inşa ediyorlar. Çimenlik kısmın girişine en yakın olanın adı *ochos*'tur ve yabancıları burada kabul ediyorlar. Diğer yapılar da birbirini takip ediyor, hem daha sağlamlar hem de kule şeklinde olan bu yapılar yiyecek veya giysileri koymak için kullanılıyor. [...] Bütün bu evler çitlerle çevrili olan çimenli kısmın etrafında bu şekilde yer alıyor; soyluların evlerinde ibadet etmek için uzağa gitmeye gerek kalmasın diye çimenli kısmın ortasına küçük bir kilise yapılıyor. Birbirinden bu şekilde uzakta bulunan evlerden ne kadar avantaj sağladıklarına inanamazsınız, hem kır hayatının rahatlığını, hem de şehirde yaşamanın kolaylığını bir arada yaşıyorlar." (Rahip Lamberti).

damları hayranlık uyandıran pek çok kadın gördüm; bunun yanı sıra hepsinde onlara bakanları okşayan ve onlardan aşk dileyen gözü pek bakışlar var. Daha az güzel olanlar veya yaşlılar kabaca makyaj yapıyor ve yüzlerini, kaşlarını, yanaklarını, alınlarını, burunlarını ve çenelerini boyuyorlar; diğerleri kaşlarını boyamakla yetiniyor; ellerinden geldiğince süsleniyorlar. Kıyafetleri İranlı kadınlarınki gibi. Saç şekilleri, kıvırcıklar hariç Avrupalı kadınların saç şekillerine benziyor; yalnızca yüzün altını ve başın arka kısmını örten ince örtüler takıyorlar. Zihinleri doğal bir şekilde latif ve aydın; medenî, nezaketli ve iltifatlarla dolular, fakat aynı zamanda yeryüzünün en kötü kadınlarıdırlar: gururlu, muhteşem, kalleş, sinsi, acımasız ve iffetsizler. Kendilerine birini âşık ettirmek, onu ellerinde tutmak ve sonunu getirmek için yapmayacakları kötülük yoktur.

Erkekler bu kötü niteliklere, kadınlardan daha da çok sahipler. Zihinlerinin çalışmadığı tek bir kurnazlık yoktur; hepsi hırsızlık yapacak şekilde yetiştirilmişler; hırsızlığın inceliklerini iyice öğreniyor, bunu iş ediniyorlar, zevk ve onur duydukları bir iş bu. Yaptıkları hırsızlıkları son derece memnun bir şekilde anlatıyorlar; hırsızlıkları için övgü de alıyorlar; en büyük şereflerini hırsızlıkla kazanıyorlar. İnsan öldürme, cinayet, yalan, bütün bunları iyilik sanıyorlar. Kadınlarla nikâhsız yaşamak, zina, iki eşlilik, ensest ve benzer kötülükler Megrelya'da erdem sayılıyor. Birbirlerinin eşlerini kaçırıyorlar. Arsızca fark gözetmeksizin halalarıyla, teyzeleriyle, yeğenleriyle, kız kardeşleriyle evlenebiliyorlar. İki eş isteyen iki kadınla evleniyor; birçoğu üç eşli. Herkes istediği kadar nikâhsız kadınla yaşayabiliyor; bu konuda kadınlar da kocaları da çok rahatlar. Aralarında çok az kıskançlık var. Bir adam karısını başka bir erkekle yakaladığında bu durumdan dolayı o erkekten bir domuz isteme hakkına sahip ve bununla yetinip başka bir yolla öç almaya çalışmıyor. Domuzu da üçü birlikte yiyorlar. Şaşırtıcı olan şeyse, çocukları nakit para karşılığında satabildikleri veya üst baş ya da yiyecek karşılığında değiş tokuş edebildikleri için çok eşe sahip olmanın ve nikâhsız ilişkinin iyi tarafları olduğunu savunuyor olmalarıdır. Bu yine hiçbir şey çünkü daha da insanlık dışı bir huyları var, bunlar besleyecek durumları olmadığında yeni doğmuş bebekleri veya iyileştiremedikleri çocukları öldürmenin onlar için daha iyi olduğunu söyleyebiliyorlar. Bunlar böyle yaparak bu masum

çocukları, onları aşırı bunaltacak ve sonunda ölmelerine neden olacak bir sefillikten kurtardıklarını düşünüyorlar. Ardan, namustan ve insanlıktan yoksun bu barbarlar işte böyle akıl yürütüyorlar. Korkarım burada hikâyeye olan güven eksilecek ve söylediğim gerçekler uydurma sanılacak. Bütün bunların kesin olduğunu söyleyerek itiraz edeceğim ve aktaracağım olaylar da bunu ispatlamaya kâfi gelecek.

Ülkenin beyefendileri kullarının canlarına ve mallarına sahipler, onlarla istediklerini yapıyorlar. Kadınlara veya çocuklara el koyup satıyorlar veya ne isterlerse onu yapıyorlar. Her köylü derebeyine gücüne göre tahıl, hayvan, şarap ve başka yiyecekler veriyor. Böylece zenginlik, sahip olunan köylü sayısına göre değişiyor ve bu şekilde hesaplanıyor. Bunun dışında herkes yazın iki ya da üç günü derebeyinin işlerine bakmak zorunda; böylece soylular köylülerinden ve bazen de açık savaşla sonuçlanan sayısız kavgaların kaynağı olan başka beylerin köylülerinden geçindikleri için sürekli bir yerden bir yere geçiyorlar. Bu memleketin prensi de aynı şekilde yaşıyor, bu yüzden nerede olduğunu kestirmek zor oluyor. Bütün ailesi, eşleri, çocukları, hizmetçileri gibi büyükelçiler veya başka yabancılar gibi misafirlerini de beraberinde taşıyor; yarı çıplak koşuşturduklarına şahit olduğumuz erkekler ve kadınlar başlarında veya omuzlarında prensin eşyalarını taşındıkları için prensin kafilesi büyük bir kervan şeklinde oluyor. Megreller eşyaların atla taşınmasındansa yaya taşınmasının daha onurlandırıcı olduğunu düşündükleri için onları bu şekilde taşıttırıyorlar, aslında atla taşıttırmaları mümkün çünkü daha önce de söylediğim gibi burada at kıtlığı yok. Prens vergilerini bu yıllık geziler sırasında topluyor, bir yandan da vergi alması gerekenlerden hediyeler de alıyor. Yol boyunca davalara bakıyor ve başka anlaşmazlıkları çözüyor. O geçtiğinde istekler iletiliyor ve çoğu zaman meseleyi olduğu yerde çözüyor, mümkün olmayınca da davalıları gece konaklayacağı yere çağırıyor.

Bu tür durumlarda isteklerde şu şekilde bulunuluyor: Prense karşı yolun ortasına dikiliyorlar, yaklaştığında istekte bulunan kişi bir dizini yere çökerek bir kâğıt uzatıyor. Prens de bu kâğıdı alıp vezirine veriyor, o da kâğıtta yazılanları yüksek sesle okuyor. Okuma biter bitmez ricada bulunan taraf çığlıklar atmaya başlıyorlar. *İmparatorum, Rabbim, efendim* gibi çeşitli

kutsal isimlerle adlandırdıkları prensi duygulandırmak için inliyorlar, ellerini havaya kaldırıyorlar, değnekleriyle yere vurup havaya toz kaldırıyorlar. Savunmacı ve tarafı duruşmaya çıkar çıkmaz yine benzer çığlıklar atıyorlar ve her iki taraf da en çok çığlık atan taraf olmaya çalışıyor. Her iki taraf da tanıklar getiriyor ve sonunda prens nihai kararını veriyor. Gözlemlediğim gibi bütün bunlar yol boyunca yapılıyor; çünkü prens hiç durmuyor, ama herkesin onu takip edebilmesi için çok yavaş gidiyor. Farklı derebeylerin köylüleri arasında anlaşmazlık çıktığında efendileri onları uzlaştırıyor. Derebeylerin kendileri de anlaşmazlık içindeyseler bu kez kuvvet karar veriyor, en kuvvetli olan davayı kazanıyor. Bunu da şöyle yapıyorlar: ellerinde silahlarla düşmanlarının sürülerine, tebaalarına, evlerine, topraklarına saldırıyorlar, karşılaştıkları her şeyi yağmalıyorlar, yakıyorlar, yıkıyorlar; sonunda neye çatacaklarını bilemeyince de bağları, dut ağaçlarını ve başka faydalı ağaçları kesiyorlar; bu düşmanca tavırlar esnasında karşıt taraflar karşılaştıklarında savaşmaya koyuluyorlar. En güçsüz ve en çok zarar gören derhal prense başvuruyor, zaten prens olup bitenlerden başka türlü haberdar olamazdı. Prens tarafların niteliğine göre saygı duyulan birisiyle suçlanan kişiyi çağırtıyor ve anlaşmazlıkları gideriyor; fakat bu tür uzlaşmalar öç almak için uygun bir fırsat çıkana kadar sürüyor.

Megrelya'da tartışma içinde bulunmayan tek bir beyefendi yok; bu yüzden her zaman silahlı geziyorlar ve bakabilecekleri kadar çok insanı çevrelerine topluyorlar. Ata bindiklerinde üzerlerinde her türlü silah bulunduruyorlar ve yanlarındaki kişiler de aynı şeyi yapıyor, kılıçlarıyla uyuyorlar. Yüzükoyun uyuyorlar, kılıçlarını da altlarına alıyorlar.

Bu memleketin silahları mızrak, yay, ok, düz kılıç, topuz ve kalkandır; çok azı ateşli silah kullanıyor. İyi askerlerin at binicilikleri de iyi. Mızrağı büyük bir beceriyle kullanıyorlar. Çocuklara dört yaşından itibaren yay kullanmasını öğretiyorlar, öyle ki bu çocuklar en küçük kuşları bile uçarken vurabiliyor.

Kıyafetleri çok özel; din adamları hariç sakallılar az. Başlarının tepesini taç şeklinde tıraş ediyorlar ve geri kalan saçlarını da yuvarlak bir biçim vererek göz hizasına kadar uzatıyorlar. Başlarına kenarlarında birkaç hilal biçiminde parçanın bulunduğu çok ince keçeden başlıklar takıyorlar.

Kışın kürklü şapkalar giyiyorlar. Öyle fakir ve sefiller ki yağmur yağdığında zarar görmemesi için keplerini veya başlıklarını ceplerine koyuyorlar ve başı açık dolaşıyorlar. Dizlerine kadar inen ve dar bir pantolonun içine hapsettikleri gömlekler giyiyorlar, kuşkusuz dünyanın hiçbir yerinde onların ki kadar çirkin bir giyinme şekli yoktur. Kemerlerinde birkaç kulaç uzunluğunda bir ip taşıyorlar; bu ip komşularından kaçırdıkları veya savaşta kazandıkları insanları veya hayvanları bağlamaya yarıyor. Zenginlerin dört parmak kalınlığında deriden kemerleri var, bunların üzerinde gümüşten parçalar yer alıyor, bunlara bir bıçak ve bir bileme taşı, birinde tuz, diğerinde karabiber, sonuncusunda da ip ve iğne bulunan üç kese asıyorlar. Fakirlerse neredeyse çıplak geziyorlar, bunların sefilliğinin eşi benzeri yok; çoğunun üzerlerini örtmek için yalnızca çirkin bir keçeleri var. Bunu da eski zamanların Yunan pelerinlerini andırır şekilde kullanıyorlar. Başlarını bunun içine sokuyorlar ve kumaşı yağmurun veya rüzgârın geldiği yöne çeviriyorlar: çünkü bu kıyafet yalnızca bir yanlarını kapatabiliyor ve yalnızca dizlerine kadar iniyor. Suya dayanıklı ince ve çok hafif olanları da var. Gömleğe ve o çirkin pantolona sahip olanlar çok zengin sayılıyor, neredeyse hepsi çıplak ayakla dolaşıyor; Kolhislilerin ayakkabı tabanı neredeyse işlenmemiş öküz derisinden yapılmıştır. Bu taban aynı deriden ince şeritlerle ayağa sarılıp bağlanılıyor. Bu tip sandaletlerle ayaklar çıplakmış gibi ıslanıyor.[77]

Neredeyse bütün Megreller, kadın ve erkekler, hatta çok zenginleri bile, yalnızca bir gömlek ve bir pantolona sahipler. Bununla bir yıl idare ediyorlar. Bu süre içinde en fazla üç kere kıyafetlerini yıkıyorlar; ama haftada bir veya iki kere böcekleri yok etmek için kıyafetleri ateşin üzerinde çırpıyorlar. Hiç bu kadar tiksindirici ve pis bir şey görmedim. Bu yüzden Megrelya'daki hanımlar hiç hoş kokmuyor. Güzelliğine kapılıp birine yanaştığımda, yaydıkları korkunç koku bende uyandırdıkları aşkı derhal yok ediyor.

77 "Bu halk öyle fakir ki belinden dizine kadar inen yünden yapılmış yırtık pırtık kumaşlarla idare ediyorlar; zenginler yabancı kumaşlarla giyiniyorlar. [...] Gömleklerinin yaka kısmı ve eteği altınla işlenmiş, bu işleme görünsün diye yakalarını omuzluklarının dışında tutuyorlar ve ceketleri de gömleklerinden daha kısa. Büyük soğuklarda içine kürk geçirilmiş uzun dar bir giysi giyiyorlar ve başlarında da sivri bir başlık takıyorlar..." (Rahip Lamberti).

Soylular doğululer gibi halı üzerinde oturarak yemek yiyorlar. Kullandıkları masa örtüsü ya renkli bir kumaştan ya da deridendir[78] ve çoğu zaman yalnızca tek bir tahta bulunuyor. Sıradan insanlar bir banka oturuyorlar; bunların önüne masa niyetine kullanılacak, aynı yükseklikte bir bank daha konuluyor. Bütün mutfak eşyaları tahtadan, bardaklar bile. Zenginlerin biraz gümüş eşyaları var. Bu vahşi memleketin bir âdeti de hangi cinsten olursa olsun, ayrım gözetmeksizin kral ve tebaasının, seyisine varıncaya kadar bir arada yemek yemeleri. Kraliçe, nedimeleri, kızları, hizmetçileri ve onun hizmetinde bulunan son uşağa kadar hepsi bir arada. Yağmur yağmadığında yemeği avluda yiyorlar. Daire oluşturarak ya da sıraya geçerek ve kişinin statüsüne göre daha yukarıya ya da daha aşağıya yerleşiliyor. Hava soğuk olduğunda yemek yenen avluya büyük ateşler yakılıyor. Burada ısınma bedava, daha önce söylediği gibi her taraf orman. Yemek yemeye hazır olduğumuzda dört adam, omuzlarında büyük bir ğomi –daha önce bahsettiğim pişmiş bir tahıl türü–[79] kazanı getiriyor. Başka bir adam da bundan herkese bir parça dağıtıyor, her parça bir buçuk kilo ağırlığında. İki hizmetçi diğerinden daha beyaz ve daha iyi pişirilmiş bu tahıldan başka bir kazan getiriyor. Yalnızca zenginlere bundan dağıtılıyor. İş günlerinde evin insanlarına sadece bu yiyecekten dağıtılıyor; efendiler ise bunun yanında biraz sebze veya kızarmış kuru balık alıyorlar. Bayram günleri veya birisi ağırlandığında av eti yoksa bir domuz veya bir sığır veya bir inek kesiliyor. Hayvan boğazlanır boğazlanmaz, hamurlarını pişirdikleri kazanın içine tuz veya sos koymadan ateşe koyuyorlar. Et biraz kaynadıktan sonra, sudan alıyorlar, et suyunu atıyorlar ve eti öyle yarı çiğ baharat maharat kullanmadan servis ediyorlar. Efendinin önünde her zaman çok iri bir parça konuluyor. Aynı zamanda sebzelerin çoğu, ekmeğin, tavuk etinin ve av etinin hepsi ona veriliyor. Bunların hepsini parmaklarıyla ağza götürüyorlar ve öyle pis bir biçimde yemek yiyorlar ki Avrupa'nın en vasat insanına bile ancak büyük bir açlık bu barbarların masasında yemek yedirtebilir. Yemek yenmeye başlanınca iki adam içecekleri dağıtıyor. Kadınlar veya kızlar sıradan kişilere bu

78 "Masanın kurulacağı yerde prensin önüne otuz veya kırk palme (1.90 metreye denk gelen eski bir Fransız ölçü birimi çev.) uzunluğunda, görenleri iğrendiren yağlı ve kirli bir deri seriliyor." (Rahip Lamberti).

79 Bkz. sayfa 113-114.

hizmeti yapıyorlar. Aynı nezaketsizlikle şarap isteniliyor veya reddediliyor; şarabı alabilmek için size sunmalarını beklemek ve o zaman almak lazım. Her defasında en az yarım setier[80] dağıtılıyor ve sıradan yemeklerde şarap üç kez dağıtılıyor. Bayramlarda ve şölenlerde ise misafirler ve önemli şahsiyetler sarhoş olana kadar içiyorlar.

Megreller ve komşuları büyük ayyaşlardır. Bu konuda Almanları ve bütün Kuzeylileri geçiyorlar. Şaraplarını katıksız içiyorlar. Erkekler ve kadınlar hep saf şarap içiyorlar. Çakır keyif olduklarında iri şarap bardaklarını ufak buluyorlar. Kaplardan ve testilerden içiyorlar. Cotatis[81] [Kutaysi] yakınlarında ülkenin en büyük içicisi olan beyefendilerinden birinde kaldım. Onda kaldığım sürede üç arkadaşına bir şölen verdi; sabahın onundan akşamın beşine kadar dördü öyle çok coştular ki bir buçuk şarap yükü tükettiler: bir şarap yükü yüz elli litre ediyor. Bu halkların şölenlerinde ihtiyaç gidermek için sık sık masadan kalkmak âdettendir. Ama ellerini yıkamadan tekrar sofraya dönüyorlar. Misafirlerini ve dostlarını ellerinden geldikçe içmeye teşvik ediyorlar ve sofradayken birbirlerine izzet ikramda bulunuyor ve iltifat ediyorlar. Erkek erkeğe yaptıkları sohbetlerde yaptıkları hırsızlıklardan, savaşlardan, kavgalardan, cinayetlerden ve sattıkları kölelerden bahsediyorlar. Kadınlarla yapılan sohbetler edepsizcedir, çünkü bu kadınlar, bu sohbetler şehvetperest ve arsız olsa bile her türlü aşk konuşmalarından haz alıyorlar ve en çirkin kelimelerden bile utanmıyorlar. Çocukları konuşmaya başlar başlamaz bu kelimeleri öğreniyorlar. On yaşına bastıklarında kadınlarla konuşmaları, söylemeye cesaret edilemeyecek kadar edepsizcedir. Megrelya'da çocukların eğitimi, abartısız yeryüzünün en kötülerindendir. Baba çocuklarını hırsızlığa, anne de şehvetperestliğe eğitiyor.

Burada bu ülkenin kadınlarının ve erkeklerinin de çok iltifatkâr ve misafirperver olduklarını fark ettim. Kendilerinden üstün kişileri yere diz çökerek selamlıyorlar ve erkekler de kadınlar da bunu yapıyor. Haber getiren kişi veya bu haberi gönderen kişi önemli bir şahsiyetse haberin gönde-

80 Yaklaşık 0.45 litreye denk gelen eski bir Fransız ölçü birimi –ç.n.

81 Bkz. sayfa 198. [Kutaysi, Megrelya'ya sınır İmereti bölgesinin en büyük kentidir. Chardin'in bulunduğu sırada kent İmereti Krallığı'nın merkeziydi –F.Ç.].

rildiği kişinin önüne bir halı seriliyor. Anlattığım gibi ziyareti boyunca bir dizi yerde duruyor. Aynı âdet iyi haber getirildiğinde de yerine getiriliyor.

Tasvirini yaptığım bu kuzey ülkelerinde yalnızca dizini yere koyarak üstüne bir haber verme veya bir dilekte bulunma yaygın bir gelenektir. Bu kişiyle de ancak bu şekilde konuşuluyor. Yunan [Bizans] imparatorlarının saraylarında buna tapınma deniyordu, Aşağı-İmparatorluk döneminin sonlarına doğru bu saygı tarzı Karadenizli Hıristiyan prenslerine geçmişti. İmparatorlar, bu prenslerin kendi küçük devletlerinde hükümdar olsalar bile, yine de imparatorluğa bağlı devletler oldukları için yalnızca kendilerine tanıdıkları imparatorlara özgü süsleri takmamaları gerektiğini ve yine yalnızca kendilerine yapılması gereken diz çökme gibi büyük saygı gösterilerini de kendilerine uygulatmamaları gerektiğini iddia ederek bu hitap biçimini kalıplaştırmışlardı.

Kolhislilerin dili, Yunanca kökenli olduğu düşünülen Gürcüceden veya İberceden geliyor.[82] Bu dil edebi dil ile halk dili olarak ikiye ayrılıyor. Edebi dilden geriye kalan tek eser yalnızca Yeni Ahid kısmının bulunduğu Kutsal metindir ve litürjide her ikisi de büyük harflerle yazılmıştır.[83] Böylece eski Kolhis dili ancak incelemelerin yapılabileceği ölü bir dildir. Her ne kadar her gün söylüyorsalar da veya söylemeleri gerekse de ruhban sınıfı dini törenleri bile anlamıyorlar.

Megrelya'nın nüfusu çok düşük, yirmi bin yaşayanı bile yok. Otuz yıl önce seksen bin nüfusu vardı.[84] Bu azalmanın nedeni komşularıyla yaptığı savaşlardır ve son yıllarda beyefendilerin her cinsten insanı satmış olmalarıdır. Uzun zamandır her yıl Megrelya'dan satarak veya değiş tokuşlarda kul-

82 Gürcüce Kartli denilen güney Kafkas dil grubuna aittir. Bu grupta Gürcüce, Megrelce-Lazca veya Çan ve Svan dilleri yer alıyor. Bu diller farklı bilim adamları tarafından Sümer veya Bask dilleriyle hısım gösteriliyor. [Günümüzde Kartveli dilleri de denen Güney Kafkas dilleri, Gürcüce, Megrelce, Lazca ve Svanca'dan oluşmaktadır. Kafkasya'da konuşulan diller, Kafkas dilleri veya Kafkas-İber dilleri olarak ayrı bir dil ailesi kabul edilir. Buradaki İber dilleri Güney Kafkas veya Kartveli dilleri karşılığıdır. İberya, Yunan-Roma dünyasının Gürcistan'ın doğu kesimindeki krallık topraklarına verdikleri addı. Gürcistan'ın batı kesinimdeki krallığa ise Kolhis diyorlardı. Gürcüler bu iki krallığı sırasıyla Kartli ve Kolheti olarak adlandırmaktadır. Chardin'in Kolhislilerin dili dediği Megrel dili, dil tasnifi açısından İber dillerinden biridir; ancak İber dillerinin Yunanca ile bir yakınlığı bulunmamaktadır –F.Ç.].

83 5.-6. yüzyıla ait büyük harflerle yazılan eski Gürcü yazısının adı *Asomtavruli*'ydi. Küçük harflerle yazılan Kilise yazısının adıysa Nushuri'ydi ve 7.-8. yüzyıla aitti. Chardin'in edebî dil dediği Gürcüce'dir.

84 16. yüzyılın sonlarında Osmanlılar tarafından verginin belirlenmesi için yapılan sayımda 80.000 hane görünüyor.

lanarak on iki bin insan çıkartılmış. Bunların hepsi de yalnızca bu kişileri satın almak için oraya geldikleri için Muhammedîlere, İranlılara ve Türklere gitmiş. Her yıl dosdoğru İstanbul'a üç bin kişi götürülüyor; bunlar kumaşla, silahla ve daha önce söylediğim gibi Megrelya'ya getirilen başka şeylerle değiş tokuş ediliyorlar. Her yıl İstanbul ve Kefe'den on iki yelkenli geliyor ve Gonyo'dan, İrissa'dan [Rize] ve Trabzon'dan altmışın üzerinde filika geliyor.[85] Kölelerin dışında Megrelya'dan aldıkları mallar, ipek, ip ve kumaş halinde keten, keten tohumu, sığır, zerdeva ve kunduz derileri, şimşir, balmumu ve baldır. Megrelya balı çok güzeldir. İki çeşidi var, kızıl bal ve beyaz bal: beyaz bal diğerine göre daha az miktarda, ama çok daha iyi ve yumuşaktır, işlenmiş şeker bile o kadar güzel değil; çok narin bir kullanımı var; dişe gelecek kadar serttir. Evcil balın dışında ağaç kovuğundan toplanan yaban bir bal daha var; çok miktarda bulunuyor. Kefe gemileri bu balı Tataristan'a taşıyorlar, burada bu baldan tahılla birlikte çok sert bir içecek yapılıyor. Türkler Megrelya'dan aldıkları mallardan çok büyük kârlar elde ediyorlar. Bir Eküye aldıklarını dörde satıyorlar. En büyük kârlarını da kölelerden elde ediyorlar.

Megrellerin bu insafsızlıkları, kendi memleketlerinin insanlarına, kendi kanlarından olanlara karşı gösterdikleri bu acımasızlık inanılır şey değil. Kendilerine bağlı olanlara sürekli sataşıyorlar ki bahane çıksın da kadınları ve çocuklarıyla birlikte bunları satabilsinler. Komşularının çocuklarını kaçırıyorlar ve bunları satıyorlar; hatta kendi çocuklarını, eşlerini ve annelerini bile satıyorlar ve bunu sırf öç almak veya rakibini tahrik etmek için değil, yalnızca bozulmuş tabiatlarının içgüdüsüyle yapıyorlar. Bunu yapacak kadar sapmış birkaç beyefendi gösterdiler bana. Bunlardan biri bir gün on iki rahibi satmış. Bu kötülüğün hikâyesinin tuhaf bir özelliği var ve benzersiz bir örnek olarak aktarılmaya değer. Bu beyefendi bir genç kıza âşık olmuş; her ne kadar bir eşi olsa da, bu genç bayanla evlenmeye karar vermiş. Genç kızı istemiş ve almış. Kadınları satın almak Megrelya'da âdettir. Konumuna, yaşına ve güzelliğine göre satın alınıyorlar. Beyefendi âşık olduğu bu genç kızı almak için söz verdiği miktarı ve düğün için giderleri nasıl tedarik edeceğini bilemediği için insanları satmaya karar vermiş. Bu isteğini haber alanlar eşlerini ve çocuklarını da beraberlerinde götürerek

85 Gonyo için bkz. dipnot 170. İrissa da muhtemelen Türkiye'de yer alan Rize'dir.

kaçmışlar. Umutsuzluğa düşen bu beyefendi son derece çirkin olan bir şey yapmaya karar vermiş. Şatafatlı bir ayin yapmaları ve kurban kesmeleri için on iki rahibi evine davet etmiş. Rahipler de gönül hoşluğuyla gitmişler. Megrelya'da hiç böyle bir olay olmadığı için Türklere satılmak istendiklerinden habersizlermiş. Bu beyefendi bunları güzelce karşılamış, ayini yaptırmış, bir sığırı kurban ettirmiş ve bunlara güzel bir sofra donatmış. Onları iyice içirdikten sonra, adamlarına bunları tutuklattırmış, iyice zincirletmiş, başlarını ve yüzlerini tıraş ettirmiş ve ertesi gece mobilya ve eşya karşılığında satmış; fakat elde ettiği para sevdiğini almaya ve düğünü yapmaya yine yetmeyince bu sefer de bu utanmaz adam eski karısını aynı gemiye satmış.

Megrelya'daki ticaret, tıpkı ihtiyaç duyulan şeyleri elde etmek için pazara gider gibi farklı yerlerde kurulan pazarlarda değiş tokuşla yapılıyor. Bir mala karşılık bir mal veriliyor. Bu halklarda para kararlaştırılmış bir değere sahip değil. Burada geçerli olan para birimleri piastreler, Hollanda Eküleri ve Gürcistan'da İran tarafında darp edilen ve tanesi on sekiz sol değerinde olan *abbasi*'lerdir. Yirmi yıl önce vefat eden Megrelya prensi para darp etmeye başlamıştı.[86] Fakat bu uzun sürmemiş, çünkü bu ülkeye çok az miktarda gümüş getiriliyor ve ülkede de bu madenden hiç çıkarılmıyor. Hatta ne altın ne de başka bir maden çıkarıyorlar. Eskilerin postlarla elde ettiklerini söyledikleri ve Altın Post masalını doğuran altın çakıl taşlarına ve altın kuma ne olduğunu bilmiyorum, Kolhis dağlarında, ırmaklarında ve nereye dönersek dönelim hiçbir yerinde altın bulunmuyor, antik çağın söyledikleriyle bugünü uzlaştırmak mümkün değil.[87]

Tüm Megrelya'da dört bin silahlı adam mevcut; hepsi de atlılar. Bu birimin yanında yalnızca üç yüz piyade var. Bu savaşçılar ne alay ne de bölük

86 "Prens Dadyani Ermenilerin ticaretini ülkeye getirmeden önce bunların hiç paraları yoktu; şu dönemde bile para mallarını değiş tokuş ederken alacak verecekleri eşitlemeye yarıyor. Prens, kendi devletlerinde Arap karakterlerle İran'da kullanılan ve Abbasi adındaki paraya benzer bir para darp ettirdi; fakat ülkenin insanları İspanyol *real*'larına ve yabancı paralara daha çok rağbet ediyorlar." (Rahip Lamberti). 1657'de vefat eden söz konusu prensle, ilgili olarak bkz. s. 157. [Burada sözü edilen Megrel prensi II. Levan Dadyani'dir (1611-1657). Ruhi Kalesi'ni küçük bir kente çeviren II. Levan, burada bir de darphane kurmuştur. İran ipeğinin Gürcistan üzerinden Avrupa'ya gitmesi için de çaba harcamış, altın işçiliğini teşvik etmiştir –F.Ç.].

87 Chardin burada Kolhis'te altın zerrecikleri taşıyan kumların kırkılmış koyun postuyla tutularak altın elde edilmesine gönderme yapıyor. Efsanevi Altın Post'un da altın elde etmek için kullanılan koç postundan başka bir şey olmadığı savını hatırlatıyor –F.Ç.

halindeler. Her derebeyi ve her soylu, adamlarını ordusuz, sınıfsız, subaysız savaşa götürüyor; kaçarken de düşmana saldırırken de herkes onu takip ediyor.

Megrelya ve komşularının savaşları aslında yağma ve talandan ibaret; düşmana saldırdıklarında bunu coşkuyla yapıyorlar, çünkü hepsi de çok kararlı ve cesurlar. Düşmanın kaçmasını sağladıklarında, peşinden gidiyorlar ve ülke boyunca her şeyi yakıp yağmalıyorlar, her türlü insanı tutsak ediyorlar ve sonra aynı coşkuyla geri çekiliyorlar. Mümkün olduğunca çok tutsak edinmeye çalışıyorlar; öyle ki birini atından düşürdüklerinde hemen atlarından yere atlıyorlar ve daha önce söylediğim gibi kemerlerinde bulundurdukları iple onu bir güzel bağlıyorlar ve hizmetçilerine teslim ediyorlar. Birisi birini tutsak ettiğinde onu öldürme veya hayatta bırakma hakkına sahip, onunla istediği her şey yapabilir: Genelde onu köle olarak Türklere satıyorlar. Bu halklar saldırıya uğradıklarında bazı ırmakların geçit yerlerine yerleşiyorlar, yaylım ateşle tuzak kuruyorlar ve böylece düşmanın geçmesine engel olmaya çalışıyorlar. Düşmanları onları zorladığında, bütün ülkeyi ona bırakarak ormana kaçıp gizleniyorlar. Böylece bu halkların savaşları hiç uzun sürmüyor ve on beş günden kısa bir sürede bitmiş oluyor, düşman bütün toprakları talan ettikten sonra geri çekiliyor.

Megrelya prensinin geliri yıllık yirmi bin Ekü'yü geçmiyor; bu geliri de ülkesine getirilen mallar üzerinden alınan vergilerden ve yaptığı *avani*lerden elde ediyor. Bu gelirin hepsini kasasına koyuyor, çünkü tek bir *denier* bile harcamıyor. Ona bağlı olan insanlar para almadan hizmet ediyorlar ve toprakları kendisine ve evine o kadar çok yiyecek sağlıyor ki bu gelir fazla bile geliyor. Çoğu zaman prens İran hükümdarına şahin ve av kuşu gönderiyor. Buna karşılık da İran hükümdarı ona altından brokar, ipek, halı, silah, kap kacak ve Megrelya prensi gibi sefil bir prensin ihtiyaç duyabileceği başka şeyler gönderiyor. Gürcülerle de benzer bir ticareti sürdürüyor. Resmi törenlerde sarayı iki yüz beyefendiden oluşuyor. Beyefendiler hariç toplam tebaası üç yüz kişiden oluşuyor. Prensesinki de her iki cinsten iki yüz kişilik. Büyük bayramlarda alımlı ve iyi giyinmiş altmış hanımlık bir sarayı oluyor.

Kolhislilerin dini, sanırım geçmişte Yunanlılarınkiyle aynıydı.[88] Ruhban sınıfından tarihçiler bir köle kadının kralı, kraliçeyi ve Kolhis'in

88 Megreller gibi Gürcüler de Ortodoks Hıristiyanlar fakat Kostantiniye Patrikliği'ne bağlı değiller.

büyüklerini Mesih-İsa'nın dinine kazandırdığını ve Büyük Constantinus döneminde Hıristiyanlığın esaslarını öğretmesi ve bunları vaftiz etmesi için rahipler ve bilginler gönderildiğini söylüyorlar. Ermeni geleneği bu kadın kölenin adının Nine olduğunu söylüyor.[89] Başkaları 860'lı yıllarında yaşamış Slavların kendi dillerinde Şiusil adıyla andıkları bir Kiril sayesinde Hıristiyanlığı öğrendiklerini söylüyor. Megreller Byzp nehrinin yakınlarında deniz kenarında Pigivitas adında bir yere, üç sahna sahip çok büyük bir kiliseye gidiyorlar.[90] Aziz Andreas'ın bu kilisenin inşa edildiği yerde vaaz verdiğini söylüyorlar. Bu kiliseyi uzaktan gördüm: bir mil uzaklığından görüldüğü kadarıyla eski bir bina. Katolikos, Yunanlıların *myrone* adını verdikleri kutsal yağı yapmak için hayatında bir kez buraya geliyor. Arabistan'ın beyaz merhemi olan bu yağın adı *mouron*'dan[91] geliyor ve papaların ruhban sınıfına çok pahalıya sattıkları için büyük kâr elde ettikleri bu yağ doğulu Hıristiyanların hurafeleriyle kutsal ayinlere dahil edilmiş. Hiçbir Megrelle din konusunda konuşmadım, çünkü hiçbiri din nedir, yasa nedir, günah nedir, kutsama nedir ve Tanrı hizmeti nedir bilmiyor. Bu konuda bir tek şunu fark ettim: kadınlar bazen küçük mumlar yakıp ya evlerinin kapılarına ya da kiliselere asıyorlar, aynı zamanda buhur yakıyorlar ve güneşe dönerek tüm bedenleriyle yere eğiliyorlar ve tepeden aşağı istavroz çıkarıyorlar.

Rahipler ve piskoposlar ayinler düzenliyorlar; Pazar ayinini icra ediyorlar ve insanları vaftiz ediyorlar. Bu ayinleri yerine getirdiklerine şahit oldum, fakat kimse dindar olmadığı için genelde bu ayinlere katılmıyorlar.

Matemler hakkında da bir iki şey söylemeliyim; bu bir umutsuzluk matemidir. Bir kadın kocasını veya bir yakınını kaybettiğinde, üstünü başını parçalıyor, kemerine kadar soyunuyor, saçlarını yoluyor, tırnaklarıyla vücudunu ve yüzünü tırmalıyor, göğsünü dövüyor, bağırıyor, çığırıyor, dişlerini gıcırdatıyor, ağzından köpük çıkartıyor, dehşete düşüren bir abartıda

89 402'de kaleme alınmış Rufin'in metnine göre Gürcistan 337 yılına doğru Azize Nino tarafından Hıristiyanlaştırılmıştır. [Burada Chardin, 4. yüzyılda Gürcistan'a Hıristiyanlığı getiren Kapadokyalı Azize Nino'dan söz ediyor –F.Ç.]

90 Bidşvinta, antik Pityunda, günümüzdeki Pitsunda'da bulunan kilise 1660 yılına kadar Abhazya Katolikos'unun merkeziydi. 1847'de Brosset'nin oradan geçtiği dönemde kilise harabe halindeydi, yazarın sunduğu bilgilere göre kilisenin 75 kadem genişlikte, 138 kadem uzunlukta ve 100 kadem yükseklikteydi. [Gürcüce adı Biçvinta'dır –F.Ç.]

91 *Myron* olarak okunmalı. [Gürcücede *mironi* –F.Ç.].

delirmiş ve cinlenmiş gibi davranıyor. Erkekler de benzer bir barbarlıkta acılarını sergiliyorlar; onlar da elbiselerini parçalıyorlar, başlarını ve yüzlerini tıraş ettiriyorlar ve göğüslerini dövüyorlar.[92]

Yasları kırk gün sürüyor, ilk günler büyük bir hararetle geçiyor ve sonraki günler yavaş yavaş azalıyor. Bu ilk on gün boyunca ölünün yakınları ve her statüden erkek ve kadın gelip ölüye ağlıyor. Bu da şu şekilde oluyor. Bu kişiler ölünün etrafına diziliyorlar ve biraz önce söylediğim gibi üstleri başları parçalanmış halde, iki elleriyle göğüslerine vurarak "Vah vah" diye bağırıyorlar. Çığlıklar ve darbeler ritimli oluyor ve korkutucu bir gürültü oluşturuyor.[93] Bütün bunlar insanın titremeden seyredemeyeceği ürkütücü bir çaresizlik görüntüsü oluşturuyor. Aniden herkesin sustuğu da oluyor. Matem duruyor ve derin bir sessizlik oluşuyor, ardından birden çığlıklar kopuyor ve o ilk taşkınlıklar yeniden başlıyor. Sonuncu gün ki bu söylediğim gibi kırkıncı gündür, ölü gömülüyor. Bütün akrabalarına, dostlarına, komşularına ve ona ağlamaya gelen herkese yemek veriliyor. Kadınlar ayrı bir yerde, erkeklerin bulundukları yerin dışında bir yerde yiyorlar. Piskopos ayini gerçekleştiriyor ve ardından ölünün şahsına ait her şeyi –atını, kıyafetlerini, silahlarını, varsa gümüş ve buna benzer eşyalarını– kendi hakkı olarak alıyor. Yaslar Megrelya hanelerini iflasa götürüyor: fakat bunları büyük bir özenle yerine getirmek zorundalar. Piskopos kendisine kalacak eşyaları alabilmek için mecburen ölü ayinini gerçekleştiriyor. Ölüye ağlamaya mecburiyetten geliyorlar, böylece kırk gün boyunca ölünün bıraktıklarından geçinmiş oluyorlar. Ölen piskopos olunca ölüler ayinini prens yerine getirttiriyor, yasın kırkıncı günü de binalar haricinde ona ait olan bütün eşyaları alıyor.

İşte Kolhis hakkında, ülkenin tabiatı, burada yaşayanların örf, âdet ve dinleri hakkında öğrendiklerim bunlar. Komşuları da onlar gibi yaşıyor ve hemen hemen her konuda onlar gibi davranıyorlar, yalnızca Türkiye'ye veya İran'a daha yakın olanların örf ve âdetleri daha yumuşak ve eğilimleri

92 Hıristiyan doğunun neredeyse tümünde yaygın olan bu âdetler için bkz. Joseph Piton de Tournefort'un *Voyage d'un botaniste*, c. I, kol. "La Découverte," Maspero, Paris [*Tournefort Seyahatnamesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005].

93 Unesco'nun yayınladığı Anthologie musicale de l'Orient'da Gürcistan'a ayrılmış plakta bir Svaneti ağıtı Chardin'in söylediklerini doğruluyor. [Ağlayarak yas tutmaya Gürcücede *datireba* veya *motkma* deniyor. Yas tutma ritüelinin bir parçasıdır. Ölen kişinin yaşamından ve yapığı işlerden sahneler sunar, yakınlarının üzüntüsünü anlatır. Genellikle şiir türünde sözlerle son bulur –F.Ç.]

daha hakkaniyetliyken Tatarlara ve İskit ülkesine daha yakın olanlar daha barbar örf ve âdetlere sahipler ve ne din hakkında bir fikirleri var ne de görünür bir dinsel eğilimleri var, hiçbir yasaya da tabi değiller. Abhazlardan ve Kafkas dağının eteklerinde yaşayan halklardan bahsettim ve bunlar hakkında bildiğim her şeyi aktardım. Şimdi de Megrelya'nın diğer komşu ülkeleri hakkında gördüklerimi ve işittiklerimi söyleyeceğim. Bu ülkeler de Guriel [Guriya/Guri] prensliği ve İmereti krallığıdır.

Guriya ülkesi[94] küçüktür. Kuzey yönünde İmereti'yle ve doğu yönünde Türklerin elinde bulunan Kafkas Dağları'yla sınırdaştır. Batı yönünde Megrelya ve güney yönünde de Karadeniz yer alıyor. Rioni Nehri'nden Türklerin elinde tuttukları ve Rioni'den yalnızca kırk mil mesafede bulunan Gonyo kalesinden[95] bir mil ötesinden geçen diğer nehre kadar bu deniz boyunca uzanıyor. Guriya ülkesi tabiatı ve sakinlerinin örf ve âdetleri bakımından tıpatıp Megrelya'ya benziyor. Aynı dine, aynı örf ve âdetlere sahipler ve kokuşmuşluğa, hırsızlığa ve cinayete aynı eğilimleri var.

İmereti krallığı biraz önce bahsettiğim ülkelere göre biraz daha büyüktür: Burası antikçağın İberya'sıdır.[96] Kafkas Dağları, Kolhis, Karadeniz, Guriya prensliği ve Gürcistan arasında yer alıyor. Uzunluğu altı yüz yirmi mil, genişliği de altmış mil kadardır. Kafkas Dağları'nda sınırdaş olduğu halklar güneyde Gürcüler ve Türkler, kuzeyde de Ossiler ve daha önce belirttiğim nedenlerden ötürü Türklerin Kara Çerkez olarak adlandırdıkları Caraciolelerdir.[97] Avrupalılar bu Caraciolelere veya Kara Çerkezlere *Hun* demişlerdi; Galya'da ve İtalya'da büyük zararlar veren ve tarihçilerin, özellikle de Cedrenus'un bahsettiği de bu halktır.[98] Konuştukları dil Türkçeyle karışıktır.

94 Guriya 15. yüzyılın ortalarında İmereti'den ayrılmıştır. Toprakları Rioni ve Tzorokh [Çorohi, Çoruh] arasında Karadeniz kıyısında yer alıyordu ve Supsa ve Namakebi vadileri boyunca iç topraklara doğru uzanıyordu. [Guriya, Gürcistan'ın tarihsel bölgelerinden biridir ve Karadeniz kıyısında yer alır. Tarihsel sınırları kuzeyde Rioni, güneyde Çoruh ve doğusunda Açaristskali kaynaklandığı Mesheti Dağlarıyla çevriliydi. Megrelya ve Osmanlıların elinde tuttuğu Acara bölgesine komşuydu. Chardin'in ziyareti sırasında Guriya bir prenslikti (15-19 yüzyıl). Güçlü olduğu dönemlerde Acara ve Lazistan'ın doğu ucu Gonyo da bu prensliğin sınırları içinde yer alıyordu –F.Ç.].

95 Çoruh. Gonyo için bkz. dipnot 170.

96 Bkz. dipnot 45 ve 61.

97 Bkz. yukarı dipnot 53 ve 56. Ossiler elbette Osetler'dir.

98 Karaçay kavmini oluşturan Kıpçak unsurlara Ruslar Polovtsi ve Macarlar da Hun demişler; gerçekten de Hunlardan geliyorlar.

İmereti,[99] Megrelya gibi dağlardan ve ormanlardan oluşan bir ülkedir; fakat burada çok güzel vadiler ve ovalar var. Burada ekmek, et ve sebze daha kolay bulunuyor. Demir madenleri var. Para geçerlidir ve darp ediliyor.[100] Kasabalar var. Örf ve âdetlere gelince Megrelya'yla aynıdır. Kralın, biri vadinin kenarında bulunan Scander [Skanda] adında, ikisi de Kafkas dağında tabiatın dahiyane şekilde güçlendirdiği yerlere inşa edilmiş ulaşılması zor Regia ve Scorgia adında toplam üç adet sağlam kalesi var.[101] Rioni Nehri önünden geçiyor. prensin kısa bir süre önce, adını çevre bölgeden adını alan –ki belki de Ptolemaos'un Cotatene bölgesi olarak adlandırdığı bölge burasıdır– Kutaysi adında çok daha önemli bir başka kalesi de vardı. Artık Türkler bu kaleye hâkimler.[102]

İmereti kralı, Abhaz, Megreller ve Guriya halklarıyla önce Konstantinopolis, ardından da kendilerine "Rioni nehrinin kralı unvanı"nı veren Trabzon imparatorlarının boyunduruğuna birlikte karşı koyduktan sonra bu halkları kendisine bağımlı hale getirmişti.[103] Önceki yüzyılda bu halklar birbirinden ayrılmış ve başkaldırılarından bu yana da kendi aralarında sürekli savaşmışlardır. Türklere en yakın olanlar onlardan yardım istemiştir. Türkler ilk başta onları korumuş, ardından hepsini peş peşe vergiye bağlamış. İmereti kralının vergisi on ile yirmi yaş arasında, erkek kız karışık seksen çocuk şeklindedir; Guriya prensinin vergisi de kırk altı çocuktur; Megrelya prensi de ülkesinde yapılan keten kumaştan altmış kulaç kumaş

99 İmereti, Batı Gürcistan'da yer alan tarihsel bir bölgedir. Doğusunda Lihi Dağları, batısında Tshenis-Tskali nehri, kuzeyinde Kafkas Dağları ve güneyinde Mesheti Dağları yer alır. Merkezi kenti Kutaysi'dir. Kutaysi İmereti Krallığı'nın da yönetim merkeziydi. Krallık 1455 tarihinde kurulmuştur. İmereti'nin son kralı II. Solomon 1810'da Ruslara yenilince Osmanlılara sığınmış ve krallık da böylece ortadan kalkmıştır –F.Ç.

100 İmereti'nin bilinen paraları 15. yüzyılda, biri Demetre'nin hükümdarlık döneminde (1401-1455) ve diğeri de II. Bagrat döneminde (1445-1478) darp edilmiştir.

101 Skanda için bkz. ileride s. 197. Diğer kalelere gelince Chardin denetlenmemiş bir bilgi aktarmış görünüyor. Muhtemelen Regia, Türk baskınlarında İmereti hükümdarlarının sığındıkları Rioni'nin yukarısında bulunan Raça bölgesine denk geliyor, fakat bu bölgedeki en büyük kalesinin adı Hotevi'dir. Scorgia kalesini ise bulunamadı, ya da belki 1672'deki Türk baskını esnasında İmereti kraliçenin sığındığı Cvari kalesidir.

102 Kutaysi, ileride anlatılacak olaylardan sonra Türkler tarafından 1669'da işgal edilmişti.

103 Kostantiniye'nin Latinler tarafından ele geçirilmesinden sonra 1204'te [I. Aleksios] Komnenos tarafından kurulan Trabzon imparatorluğu 1461'e kadar varlığını sürdürmüştür. II. İoannis'ten (1280-1297) itibaren hükümdarlar kendilerine İberya kralı unvanını vermişler.

ödüyor.[104] Abhazlar da vergiye tabi tutulmuşlardı; fakat bu vergiyi bir kere ödemişler ve artık ödeme yapmıyorlar. İmereti kralı ve Guriya prensi vergilerini Ahıska paşasına gönderiyorlar. Megrel prensininkini bir çavuş[105] gelip alıyor. Ahıska'dan[106] geçerken Türklerin bu ülkeleri ele geçirmeyi istedikleri ve bu yöreleri sürekli harap eden ve halkını kırıp geçiren savaşlara son vermek için akıllarına başka çözüm gelmediği için bunların başına birer paşa koymayı düşündükleri söyleniyor. Türkler daha önce buraları ele geçirmeyi hiç umursamamışlardı, çünkü bu halkların Muhammedî yasanın yasakladığı domuz ve şaraptan başka bir şeyleri olmadığı için Muhammedîliği burada yaymak imkânsız gibiydi. Bir de tabii havası kötü, ekmek yok ve halk dağınık bir şekilde bulunuyor; öyle ki nereye kale dikilse her biri ancak altı yedi haneyi içine alabilirdi. Bu nedenlerden ötürü bu yerleri eski hallerinde bıraktılar ve köle kaynağı olarak kullanmakla yetindiler. Her yıl buralardan yedi veya sekiz bin köle elde ediyorlar. Türklerin Tataristan ve İskitya gibi geniş ovaları ve Kafkas Dağları'nın devasa ülkelerini imparatorluklarına katmalarına muhtemelen aynı nedenler ve engeller, mani olmuştur. Bu topraklarda yaşayan halklar şehirlerde ve kalelerde toplanmış olsalardı, onları yenmenin ve boyunduruk altında tutmanın yolları elbet bulunurdu. Ama her ay yer değiştiren ve hayatları boyunca bütün ülkeyi dolaşan insanları oralarda tutmanın yolu var mıdır? Şunu da unutmamalıyım ki günümüzde Türklere vergi ödeyen bütün bu ülkeler, İran hükümdarı kendisinden korkulmasını sağlamak için ordu gönderdikçe İran'a da zaman zaman vergi ödüyorlar. Büyük Abbas 1627 yılına kadar süren hükümdarlığı boyunca hiç zorlanmadan bu vergileri toplamayı başarmıştır. Ve tıpkı ilk çağlarda Kolhis'in İran'a ödediği gibi bu vergi yine her iki cinsten çocuk kölelerden oluşuyordu. Her çağda Karadeniz'in bu bölgelerinin bu kadar güzel soyları bu kadar çok miktarda üretmiş olması çok şaşırtıcıdır.

Günümüzde tahtta bulunan Megrelya prensi, İmereti egemenliğine başkaldırdığından itibaren Megrelya'nın sekizinci hükümdardır.[107] Hepsinin

104 Osmanlı kaynaklarına göre gemi yelkenleri için 80.000 kulaç Halep *kirpası* (keten ve pamuklu kumaş).
105 Osmanlı sarayında mübaşir.
106 Bkz. ileriye, s. 189.
107 Ailesinin 8. hükümdarı (aslında 9., Chardin kısa bir hükümdarlık yapmış olan bir hükümdarı saymamış, bkz. dipnot 129) ve Megrelya bağımsızlığından beri de 17. (yani 18.) hükümdardır.

adı da Farsça'da adalet anlamına gelen dad gelimesinden türeyen *Dadyani*'dir, yani adaletin başı. [...] İmereti kralı kendisine *meppe* unvanını veriyor, yani Gürcüce kral. *Meppe* ve *Dadyani*, her ikisi de kral ve peygamber Davud'dan geldiklerini savunuyorlar.[108] Eski Gürcü kralları da ondan geldiğini söylüyorlardı ve Gürcistan hanı bu büyük kralın oğlu olan Süleyman'dan geldiğini ileri sürüyor. İmereti kralı da yazışmalarında kullandığı daha şatafatlı bir unvan daha kullanıyor: *Krallar kralı* diye kendini nitelendiriyor.

Gemimiz İskurçe koyuna[109] demir atar atmaz, söylediğim gibi, bana yol gösteren Yunan tüccarla birlikte karaya indik. Ev, yiyecek ve biraz yardım bulmayı umut ediyordum: bu umudum temelsiz değildi, çünkü limanda yedi gemi görüyordum; ama yanılmıştım, bunların hiçbirini bulamadım. İskurçe plajı tamamen ormanlarla kaplıdır. Kıyıya yüz adım mesafede açık ve düz bir alan bulunuyor, bu alanın uzunluğu iki yüz elli adım ve genişliği de elli adım, Megrelya'nın büyük pazarı burası. Bir sokak var, her iki tarafında, birbirine bağlı dallardan inşa edilmiş yüz kadar küçük kulübe bulunuyor. Her tüccar birini alıyor; içinde yatıyor ve iki üç gün içinde satabileceği şeyleri burada satıyor. Kara pek güvenilir olmadığı için satın alınan mallar ve sürekli satılmayacak gibi görünen mallar gemide bırakılıyor. Bu pazarda başka hiçbir şey yoktu, çevrede tek bir köy evi bile bulunmuyordu. Refakatçim pazara gelen birkaç kişiye ertesi günü için ğomi, –ekmek yerine kullanılan daha önce bahsettiğim tahıl–[110] şarap ve başka erzak getirmelerini söyledi. Bu köylüler söz verdiler ama sözlerini tutmadılar. Hiçbir şey bulamadığım için çok şaşırdım ve çok üzüldüm, çünkü erzakımız bitmek üzereydi ve bu pazarda yalnızca zincirlenmiş kölelerden, ellerinde yay ve oklar tutan ve insanı korkutan baldırı çıplaklardan –bunlar vergi memurlarıydı– başka bir şey yoktu. Fakat Türklerle Guriya prensinin Megrelya'ya yürüdüklerini ve komşularının evlerini yağmalayarak ve karşılaştıkları her yerde insanları ve sürüleri kaçırarak bir savaş

108 Gürcü kaynakları Dadyani (Dadyan) hanedan adının özel ad Dadi'den geliyor olabileceğini belirtir. Chardin'in *meppe* biçiminde yazdığı *mepe* Gürcücede kral demektir. Gürcistan'ın "altın çağı"nın kadın hükümdarı olan Tamar (1184-1213) da Tamar Mepe, yani Kral Tamar olarak tarihe geçmiştir –F.Ç.

109 Chardin döneminde İskuria veya İskurçe, Kodori'nin hemen güneyinde bulunan bir ırmaktı, günümüz adıyla Tskuzameli, eski adıyla Marmar-Tskali'nin ağzının güneyinde yer alıyordu. Bazılarına göre antik Dioskurias [Sohumi] söz konusu burada. Sovyet Rusya'nın günümüz deniz haritalarında Kodori'nin güneyinde İskuria burnunu ve burnun devamında da Skuraca limanını görmek mümkün.

110 Bkz. s. 113.

başlattıklarını öğrendiğimde şaşkınlığım artmış, üzüntüm daha da büyümüştü. Megrelya'ya gelmeye karar verdiğimde buradaki Teatinlere[111] büyük umut bağlamış, güvende olabileceğimiz bir ev ayarlamalarını ve beni hızlıca İran'a geçirmelerini sağlamaya çalışmıştım. Bunların evleri kara yoluyla İskurçe'den kırk mil, deniz yoluyla da elli beş mil uzaklıktaydı. Bir ulakla manastırın başrahibine Megrelya'ya geldiğimi ve çok önemli işler için İran'a gideceğimi, onun için Fransız büyükelçisinden, Ceneviz vekilinden, Yunanistan Kapüsenlerinin başrahibinden ve İstanbul'daki Teatinlerin başkanından itimatnamelerimin bulunduğunu ve yolculuğumu yapabilmem için bana gereken evrakları ve yardımları yetiştirmesini istediğimi anlatan bir mektup gönderdim. Ulağı gümüş parayla ödemeyi düşünüyordum, ama ödemeyi kumaş olarak yapmak zorunda kaldım. Refakatçim iki buçuk gün içinde dönmesi koşuluyla ulakla iki parça mavi kumaşa anlaştı. Bu iki kumaş parçası Kefe'de dört frank değerindeydi. Satın alınabilecek tek erzakın bulunmadığı, paranın geçerli olmadığı ve kalmak için ev bulunmadığı bir ülkede bulunduğum için gemiye çok üzgün ve sıkıntılı döndüm. Her cinsiyetten birbirine zincirlenmiş veya ikişer ikişer bağlanmış köleler, vergi memurları ve bunların hırsız ve cani görünümleri hayal gücümü korkularla doldurmuştu. Yine de sağlam durmaya çalıştım ve bütün bu kaygılarımı elimden geldiğince gizlemeye çalıştım.

Bunlardan ne dostuma ne de adamlarıma bahsettim. Erzak getirileceğine dair söz aldığımı, ama yine de elimizde bulunanları olabildiğince idareli kullanmamız gerektiğini söyledim.

Savaş söylentisi, gemideki tüccarların ertesi gün, gün doğmadan karaya inmelerine engel olmadı; karaya indiler, her biri bir kulübeye yerleşti ve mallarını oraya taşıdılar.

18'inde, öğlen vakti, refakatçim Teatinlerin başrahibinin cevabını bana ulaştırdı; bu kısa bir cevaptı. İki üç güne bir sandalla gemiye geleceğini ve elinden geldiğince bana hizmet edeceğini söylüyordu.

111 1524'te Aziz Gaetano di Thiene tarafından kurulan Teatin tarikatı, papazlık idealinin temeli İznik Konsili'ne dayanan ve en önemli tezahürü Cizvitler olan yeni bir dini tarikat modeliydi. Teatinler ilk kez 1627'de Papa VIII. Urban'ın Dadyani Il. Levan'a yazdığı bir mektupla ilk kez Megrelya'da ortaya çıkmışlar, bu Dadyani onları hekim olarak kabul etmiş, topraklar ve köylüler vermiş. 1632'de ikinci bir Teatin misyonu bu ülkeye gelmiş. 1701'de Tournefort'un yolculuğu esnasında yalnızca bir rahip kalmış, misyon kısa süre sonra kapanmış olmalı.

19'unda, akşam vakti, kaçmakta olan bir grup köylü İskurçe'den geçti ve Megrelya prensinin Türklere karşı yardıma çağırdığı Abhazların her yeri yağmalayıp yaktıklarını, yollarında buldukları insanları ve sürüleri götürdüklerini ve limana çok yaklaştıklarını anlatarak ürkütücü bir telaş yaydılar. Geç vakitti; gemiler karaya bir mil mesafedeydi; yalnızca iki yolculuk yapabildik. Her kaptan karaya iki top indirdi. Bunlar pazarın sokaklarına yerleştirildiler ve bütün gece silahlarla nöbet tutuldu. Böyle bahtsız ve ani bir olayın beni içine attığı büyük kederi anlatamam. Artık olaylarla baş edecek umudu bulamıyordum. Beni iyice umutsuzluğa düşüren şey kaptanın önce Abhazlarla, ardından Çerkezlerle müzakere edip Kefe'ye dönmekten bahsetmesiydi. Bu da üç ay denizde kalıp yılın sonunda ancak geri dönmüş olmak anlamına geliyordu. Bu önerinin gözlerimin önüne serdiği, başarımın gecikmesi, ölüm tehlikesi, erzağın tükenmesi ve yeni erzak tedarik edilememesi, açık ve net bir şekilde gördüğüm bütün bunlar aslında beni en çok üzen şeyler değildi. Beni asıl üzen şey Karadeniz'den ve Türkiye'den kurtulduklarını sandığım dostlarımın bütün bu tehlikelerle yeniden yüz yüze kalmaları ve benim de insanların küçümsemelerine, beklenmedik kazaların suçunu üzerime atmalarına ve zamanın kötü koşullarını benim dikkatsizliğim olarak görmelerine maruz kalacak olmamdı. Hizmetkârlarımdan birinin kadere, diğerinin bulunduğumuz ülkeye, bir diğerinin de Karadeniz fikrini aklıma sokanlara lanet okumaları kederimi daha da artmıştı; kısacası öyle büyük bir korku içindeydim ki, yıkılacak gibiydim. Yine de Tanrının inayeti beni bu durumdan çıkarttı; cesaretimi güçlendirdi. Adamlarımı cesaretlendirdim, ama sabırları uzun sürmeyecekti: sürekli tekrar baştan almak gerekti; çünkü çekmekte olduğumuz açlık onları zaman zaman bu sert tepkilere tekrar itiyordu.

20'sinde koydaki gemimizin ve buradaki diğer gemilerin yolcuları geri döndüler. Çok yakında oldukları söylenen Abhazların eline geçmektense yünlerini, tuzlarını, seramiklerini ve benzer eşyalarını bırakmayı tercih etmişlerdi; Abhazlar gerçekten de yakındalarmış, çünkü gecenin onunda bütün pazarın ateşe verildiğini gördük ve ertesi gün karaya inenler kordan ve dumandan başka bir şey bulamadılar.

Yolcularımız gemiye döner dönmez onlardan biraz çörek, pirinç, tereyağı, soğan ve kuru sebze satın almaya çalıştım. Kefe'ye dönmek zo-

runda kalma ihtimalimiz karşısında kimse erzak satmak istemiyordu; yine de yüksek para teklif ederek farklı tüccarlardan otuz kilo çörek, biraz sebze, dört kilo tereyağı ve altı kilo pirinç alabildim; bu da altı kişi için çok azdı; bunların idareli kullanılması düşündüğümden daha uzun süre bize yetmelerini sağladı. Gemimizde çok miktarda kurutulmuş balık vardı, neredeyse bunun dışında bir şey yemiyorduk. Adamlarıma ekmeksiz de olsa yemek verebildiğime çok sevinmiştim, bunu daha iyi günleri beklerken kâr sayıyordum.

27'sinde Teatin başrahibinin hâlâ gelmediğini görünce adamlarıma aralarından birinin gidip onunla görüşmesi gerektiğini söyledim, çünkü bizi tehdit eden sorunlara karşı tek teminatımız yalnızca oydu ve bizi çektiğimiz ve sürekli katlanarak artan sıkıntılarımızdan o kurtarabilirdi. Onları ileri sürdüğüm nedenlerden ziyade erzağın azalması ve bulunduğumuz umutsuz durum ikna etmişti. Aralarından biri Teatinlere gitmeyi kabul etti. O sıralar gemimizde Anarguie'den[112] gelen bir sandal vardı: burası bu ruhbanların kaldıkları Sipias'tan[113] yirmi mil mesafede deniz kenarında bir köydü. Bu sandal tuz almaya gelmişti. Gönderdiğim hizmetkâr buna bindi. Ona dört altın Duka, gümüş para, tuhafiye eşyaları ve Teatin başrahibi için elimdeki bütün mektupları verdim. Böyle davranmamın nedeni, bazıları mevki sahibi, diğerleri de dostu olan bunca insanın itimatnameleri sayesinde içinde bulunduğumuz son derece güç durumdan bizi çıkarması için onu zorlamaktı. Rica üstüne ricayla elinden geliyorsa bize yardım etmesini ondan istiyordum. Gönderdiğim adamda para bulunduğunu, bunu kullanmasını, benim için bir iki zahmete katlanmasını rica ettiğimi ve karşılığını mutlaka vereceğimi yazmıştım.

112 Enguri'nin ağzında bulunan günümüzdeki Anaklia. "Kral Dadyani'nin topraklarından olan Anaclia adında bir yere geldik; burada yükünü indirdiklerinde gemilerin ilerleyebildikleri büyük bir nehir var; sonra bu gemiler söz konusu plajda kalıyorlar ve pazar da burada kuruluyor. [...] Megreller sallarıyla gemiye yanaşıyorlar ve istedikleri malların bulunduğu torbaları birer birer taşıyorlar, işte alış veriş böyle yapılıyor." (Michele Membré, 1539). Osmanlılar Ruhi'nin fethinden sonra 1703'te buraya bir kale yaptırdı. Brosset 1847'de "çok az sayıda insan" bulunduğunu ve "pazarın da dört beş mağazadan ibaret olduğunu ve hiçbir erzağın bulunmadığını" not etmişti.

113 Peder Lamberti "Sipourias kilisemiz"den bahseder ve haritasında bu yeri Enguri'nin yukarısında ve sağ yamacında, Anaklia'nın otuz mil uzaklığında gösterir. Diğer yandan 1864'te yazan Adolphe Bergé ve 1833'te Megrelya'yı da gezen Dubois de Montperreux Enguri'nin sol kolunda Cumi'nin üzerinde bulunan Tsaişi'deki Teatin manastırını tarif eder.

4 Ekim sabahı gönderdiğim hizmetkâr beraberinde Teatin başrahibini de getirdi. Adı Marie-Joseph Zampi'ydi ve Mantoue'luydu. Koşup boynuna sarıldım. Bana ilk söylediği şey şu oldu: "Beyefendi size buraya gelmeyi tavsiye edenleri ve sizi böyle çilelere sokanları Tanrı bağışlasın. Dünyanın en kötü ve en barbar ülkesine geldiniz; verebileceğiniz en iyi karar ilk olanakla İstanbul'a dönmek olacaktır." Başrahibi gördüğümüzde içimizi saran sevinç bu sözlerle sönmüştü. Onu kamarama götürdüm, yapmamız gerekenler konusunda konuştuk. Bu kadar uzaktan gelme zahmetinde bulunduğu için ona teşekkür ettik. Bana söz verdiği tarihte gelmek istemiş, ancak savaşın patlak vermesi ve Abhazların gelişi yolları o denli tehlikeli kılmıştı ki yola çıkma cesaretini bulamamıştı. Bana sarıldıktan sonra söylediği sözlerin beni büyük bir kedere soktuğunu söyledim ve bizi buradan alıp evine götürüp götürmeyeceğini sordum. Elinden geldiğince bize yardımcı olmak için buraya geldiğini, istersek bizi evine götürebileceğini, içinden geçeceğimiz ülkeyle ilgili bize bilgi vermekten hoşnut kalacağını, buralarda hiç ekmek bulunmadığını ve şu anki koşullarda hiç erzak da olmadığını, havanın çok kötü olduğunu ve buraların halkının akıl almaz ölçüde kötü niyetli olduklarını söyledi. Yanımızda Megrel prensi için bir mektup bulunduğunu söyledim. Prensin de kötü bir insan ve halkı kadar haydut ve hırsız olduğunu söyledi. Üç yıl önce İtalya'dan döndüğünde prens, prenses, vezir ve saraydaki önemli şahsiyetler için bir sürü hediye getirip dağıttığını, neredeyse sahip olduğu her şeyi verdiğini söyledi. Prensin memnun kalacak yerde kendisi için sakladığı birkaç şeyi de almak için adam gönderdiğini, onun ve ülkenin ileri gelenlerinin hekimi olmasına rağmen vezirin parasını almak için boynuna ve ayaklarına kelepçeler takarak kendisini kısa bir süre hapse attığını ve bu canavarın elinden ancak kırk Ekü vererek kurtulduğunu anlattı. "Beyler bu söylediklerim size geri dönmeniz için söylenmiş şeyler değil, Megrelya'ya ayak basarak kendinizi attığınız tehlikeyi haber vermek için söyledim. Bu uyarılarıma rağmen yine de gelmek istiyorsanız, adamlarınızı ve eşyalarınızı korumak ve güvenli bir şekilde İran'a geçmenizi sağlamak için elimden geleni yaparım" dedi.

Başrahibin anlattıklarını tartışmadım. Megrelya'da yüz yüze kalacağım sorunlar geleceğe ilişkin sorunlardı. Neye güvendiğimi bilmiyorum

ama bunlardan kurtulacağımı umut ediyordum. Sıkıntılarım şu ana ilişkindi, zihnim bunlarla doluydu ve kalbim de umutsuzdu. Başrahip Zampi'ye Megrelya'da başımıza gelecek sorunlar ne olursa olsun Kefe'ye döndüğümüzde başımıza geleceklerden daha ufak olacağını ve dönmenin mutlaka sonumuz olacağını söyledim. Ona yiyecek ve erzakımızın bulunmadığını, içinde bulunduğumuz geminin çok eski olduğunu, her gün her cinsten köleyle dolup taştığını, kısa sürede kıpırdayacak yer kalmayacağını, sabahtan akşama kadar bit pire taşıyan ve çok yakında veba salgınına dönüşecek hastalıklar getiren bir sürü Abhaz ve Megrelin gemiye binip indiğini söyledim. Geminin Kefe'ye dönmesi en az iki ay sürecekti ve bu da fırtına dönemine denk geliyordu, üstelik son derece fırtınalı ve tehlikeli olan Karadeniz'in en çalkantılı zamanındaydık. Kefe'ye ulaştığımızı varsaysak bile oradan İstanbul'a dönüşümüz dört ay sürecekti, ardından Türkiye'yi geçmek için yine bir yol aramamız gerekecek, tekrar avani ve vergi tehlikesiyle karşılaşacaktık. Son olarak da bütün bu koşuşturma boyunca karşılaşacağımız tehlikelerde ölme olasılığımız yüksek olduğu için Megrelya'da karşılaşacağımız tehlikeler bundan daha büyük olmayacaktı, burada güvenli bir yere ulaşmak için yalnızca dört günlük bir yolculuk yapmak gerekiyordu, yani karşılaşacağımız tehlikeler kısa süreli olacaktı.

Başrahip Zampi nedenlerime itiraz etmedi. Bizim ziyaretimizin kendisine ve manastırına yalnızca faydalı olacağı kesindi. Nihayet bizi götürmekten ve gemiden tamamen çıkarmaktan bahsetmeye başladı. Hizmetkârımın onu bize getirirken kullandığı sandal bir filikaya benziyordu, ama biraz daha geniş ve derindi. Bunu kıyıya gidip gelmek için kiralamıştık; hepimiz eşyalarımızla birlikte sandala bindik ve gemiden de yüz ekülük yiyecek aldık. Başrahip Zampi alış verişleri yaptı. Bunu ondan ben rica etmiştim, çünkü paranın geçerli olmadığı ve her şeyin mallarla değiş tokuş edildiği Megrelya'daki fiyatları o benden daha iyi biliyordu. Eşyalarımız filikaya taşınır taşınmaz, öğleden önce yola çıktık. Artık pis kokusuna ve üzerinde yapılan iğrenç ticarete ve yaşam şekline tahammül edemediğim o gemiden ayrıldığıma çok mutluydum. Gemi bir çirkef kuyusu ve köle zindanıydı; her akşam adamları ve erkek çocukları ikişer ikişer bağlıyorlar, sabahları da zincirleri çözüyorlardı. Gemide beni huzursuz eden bir gürültü patırtı vardı.

Bu da beni her defasında daha büyük bir kedere sürüklüyordu. Her sabah karada ateş yakıldığı görülüyordu. Köle ve eşya satmaya gelen insanların işaretiydi bu. Bir sandal gönderiliyor, gemiye gelmek isteyenler mallarıyla gemiye taşınıyor ve burada değiş tokuşlar gerçekleştiriliyordu. Megrelya savaşı tüccarlarımıza faydalı olmuştu; çünkü Abhazlar yağmaladıkları şeyleri getirip bunlara satıyorlardı. Bir gün gemimize soylu bir Abhaz geldi, yanında dünyanın en büyük sahtekârlarına benzeyen yedi veya sekiz adamı vardı. Beraberinde üç de köle getirdi. Adamları ganimetle yüklüydü; eşyalar arasında gümüş bir resim çerçevesi de vardı. İçindeki resmin nerede olduğunu sordurttum, onları öldürmesinden korktukları için almaya cesaret edemeyip kilisede bıraktıklarını söylediler.

İndiğimde gemimizde kırk köle vardı. Kaptan ve Türk tüccarlar bunları silahlarla, pılı pırtıyla ve bazı yiyeceklerle değiş tokuş etmişlerdi. İstenilen şeyleri veriyorlar ve aldıklarını iki katına satıyorlardı. Yirmi beş ile kırk yaşları arasındaki erkekler on beş eküye mal oluyorlardı, daha yaşlı olanla sekiz veya on ekü fiyatındaydılar; on üç ile on sekiz yaşları arasındaki güzel kızların fiyatı yirmi eküydü; diğerleri daha ucuzdu; kadınlara on iki ekü, çocuklara da üç veya dört ekü veriliyordu. Bir Yunan tüccarı bir kadını ve emzirdiği çocuğu on iki eküye satın aldı. Kadın yirmi beş yaşındaydı; yüz hatları hayranlık uyandıracak kadar güzeldi ve teni zambak gibiydi. Hiç bu kadar güzel göğüs ucu, dolgun gerdan ve kadifemsi ten görmedim. Bu güzel kadın hem şehvet hem merhamet uyandırıyordu. Üzgün üzgün ona bakarken kendi kendime şöyle diyordum: Zavallı güzellik, başka bir halde bulunsaydım, daha büyük sıkıntılara düşmek üzere olmasaydım ve köle olmaktan daha büyük sorunlar olmasaydı bende merhamet ve istek uyandırırdın. Beni en çok şaşırtansa, bu zavallı varlıkların hiç de ruhsal çöküntü içinde bulunmamaları ve düştükleri durumun ne büyük bir felaket olduğunu hissetmemeleriydi. Satın alınır alınmaz üzerlerindeki pılı pırtı çıkartılıp yeni kıyafetler giydiriliyor ve ardından bir işte çalıştırılıyorlardı. Erkekler ve erkek çocuklar gemi işlerinde çalıştırılıyordu, kadınlara ve kızlara da dikiş diktiriliyordu. Kendilerine verilen kıyafetlerden ve yiyecekten çok memnun görünüyorlardı. İş onların en büyük sıkıntısıydı; çalışmaları için çoğu zaman değnek kullanılması gerekiyordu. Birkaç gün bunların tahayyül ede-

bileceğimizin ötesinde bir tembellik sergilediklerini gözlemledikten sonra zihnimde bugüne kadar hiç aklıma gelmeyen farklı bir yaklaşım belirdi, haremler söylendiği gibi çok sakin ve hoş hapishaneler olabilirdi. Bu Megrel kadınları kadar aşırı tembel ve çalışmaya zorlanmadıkları sürece başlarını dizlerine eğip oturmaktan daha büyük bir zevk bilmeyen kadınların, kendilerinden hiçbir şey yapmaları beklenmeden, yaşam için gereken her şeyin bol bol verildiği geniş bahçeli hoş konaklarda çok mutlu olabileceklerini anladım. Elbette yalnızca en güzel kadınlara bu olanaklar sunuluyor. Aksine diğer kadınlar sürekli çalıştırılıyor ve söylediğim gibi bu da değnekle sağlanıyor. Aklıma bir de şu geldi. Bu kadınlar günümüzde gördükleri rağbeti Yunan cumhuriyetleri döneminde görmüyorlardı. Yani o zamanlar Megrel ve Kafkas kadınları güzellik bakımından Yunanlı kadınlardan üstün değillerdi. Çünkü Iason'un dünyanın bu yerine kadın almaya geldiğini hiçbir yerde okumuyoruz. Oysa günümüzde bunun için Doğunun her yöresinden buraya geliniyor. Diğer yandan bu kadınlar için ödenen paralara bakılırsa bunları günümüzün gerçek altın postları sayabiliriz.

İyi bir rüzgâr aldık. Küçük filikamız yelken ve kürekle ilerliyordu. Yolculuk boyunca Başrahip Zampi'yle düşmanın eline düşmemek ve Megreller tarafından yağmalanıp öldürülmemek için neler yapmamız gerektiği konusunda sohbet ettim. Ardından sohbetimiz ona mektup gönderen kişilere yöneldi. Fransız büyükelçisinin mektubunun Kolhislilerin diniyle ilgili taahhütler istemek için geçen yıl kendisine gönderilen mektubun bir kopyası olduğunu söyledi ve okumam için mektubu bana verdi. Mektubu okuyunca tavsiye mektubu olarak verilen bu mektupta isimlerimizin bile geçmemesine çok şaşırdım. Büyükelçinin bize, Başrahip Zampi'yi inandırmaya çalıştığım kadar teveccüh ve saygı göstermediğini düşünmesinden endişe ettim. Bu nedenle de ona büyükelçinin Megrelya prensi için bana verdiği mektubu göstermek zorunda kaldım. Bu mektupta şunlar yazılıydı:

> Şanı Yüce Prens,
> Efendim Fransa imparatorunun, Babıâli'deki menfaatlerinizi oluşabilecek her koşulda desteklememi emrettiğini bu mektupla size bildirme sevinci içindeyim. Zaten bu mektubu taşıyan Chardin ve

Raisin beyler de bu konuda size aynı teminatı sunacaklardır. Onlara inanmakla beni mutlu edersiniz. Bu kişilere olan saygımdan dolayı sizin otoritenizle ilgili olan her konuda, sarayınızda kalacakları süre boyunca ve İran'a geçmek üzere sizin topraklarınızdan çıktıklarında onlara destek çıkmanızı ve onları korumanızı rica ediyorum. Onlara bu inayette bulunmanızı ve bana da güvenmenizi umut ediyorum.
Şanı Yüce Prens,

Mütevazı ve uysal hizmetkârınız
De Nointel,
Çok Hıristiyan Fransız imparatoru hazretlerinin Babıâli'deki büyükelçisi.

Gece yarısı Astolfe [Enguri] nehrinin ağzına ulaştık. Megreller buna Langui[114] diyorlar. Megrelya'nın büyük nehirlerinden biridir. Buraya mola vermek için demir attık ve düşmanın durumunu haber almak, insanların kaçıp kaçmadıklarını ve ne yaptıklarını öğrenmek için iki denizcimizi Anargi'ye gönderdik. Anargi, denizden iki mil içerde bulunan bir köydür ve Megrelya'nın en önemli yerlerinden biridir; yüz ev büyüklüğündedir, fakat bu evler birbirlerinden o kadar uzaklar ki ilk evle sonuncu ev arasında iki millik bir mesafe var. Bu köyde köle satın almak ve bunları taşımak için gemi kiralayan Türkler bulunuyor. Eskiden çok ünlü olan Heraklia adında büyük bir şehrin üzerine kurulduğu söyleniyor.[115]

Gemiciler 5'inde gün doğmadan döndüler. Abhazların Anargi yakınlarında yağma yapmadıklarını, on beş milden daha yakınına gelmediklerini ve orada her şeyin alışıldık şekilde olduğunu bildirdiler. Başrahip Zampi kimsenin bizleri görmemesi için köye erken vakitte varmak amacıyla hemen kürek çektirmeye başlattı. Her şey istediğimiz gibi gelişti. Buranın en varlıklı köylülerinden birinin evine yerleştik; yanımızda birçok sandık vardı, en büyüğünün içi de kitapla doluydu. Başrahip Zampi, gideceğimiz yer-

114 Antik Astelefus, günümüz Enguri nehri. [Gürcülerin Enguri dediği bu akarsuyun Megrelce adı İngiri veya İngirtskari'dir –F.Ç.].
115 Eski metinlerde bu yerde bu isimle hiçbir şehre rastlanmıyor.

lerdeki köylülerin sandıkların hazineyle dolu olduğunu hayal etmemeleri, bizim papaz olduğumuzu ve yanımızda yalnızca kitap taşıdığımızı çevreye yaymaları için eve varır varmaz bu sandığı açıp içinden bir şey arıyormuş gibi yaparak tamamen boşaltmamı söyledi. Bu söylediklerini yaptım ve bundan da çok memnun kaldım. Evin insanları bu kadar büyük bir sandıkta sadece kitap bulunmasına çok şaşırdılar ve muhtemelen diğer sandıkların da buna benzer şeylerle dolu olduğunu sandılar.

9'unda dini görevi olmayan bir Teatin bizi görmeye geldi; bu kişi bütün Megrelya'nın hekimi ve cerrahıydı. Prenste ve bütün ileri gelenlerde sanatının ona sağladığı kolaylıklar kibrini fazlasıyla şişirmişti. Ne başrahip ne de başka bir üst tanıyordu ve hareketleri ve söylemi tahammül edilemez bir debdebe içindeydi. Onu kabul ettim ve övünmelerine uygun davrandım. Bana bin bir tane koruma ve yardım sözü verdi ve emin olduğu anda Abhazların geri çekildiklerini bize haber vereceğine dair de teminat verdi. Sözünde de durdu: 13'ünde gelip bize güzel haberi iletti. Bir gün önce bu haber geldiğinde prensin yanında olduğunu söyledi. Abhazların bin iki yüz kişiyle büyük miktarda sürü ve başka ganimetler götürdüklerini, Teatinlere bağlı birinin evini yağmalayıp üç kölesini aldıklarını da sözlerine ekledi. Prensin de, Abhazların kendisini Türklere karşı savunma vaadi ve yeminiyle Megrelya'da bulunmalarına rağmen topraklarını yakıp yıktığını, her şeyi yağmaladığını ve kendisine yarar hiçbir şey yapmadan geri döndüklerini şikâyet etmek ve bunlardan dolayı onu tehdit etmek üzere iki beyefendiyi Abhaz prensine gönderdiğini de söyledi. Bana pek çok konuda haberler verdikten sonra Başrahip Zampi'ye hep birlikte Sipias'taki evine gidebileceğimizi, prensin ve Katolikos'un bana ve arkadaşıma hoş geldin dileklerini iletmesini emrettiğini ve prensin Gürcistan'a geçmemiz için bize adam ve at vereceğini belirtti. Ertesi gün oraya gitmeye karar verdik.

Anargi'de kaldığım sürede hiç yokluk çekmedim; tavuk, yaban güvercini, domuz ve keçi bulunuyordu. Adamların bunları kumaş, iğne, tütsü, tarak ve bıçak karşılığında almışlar, İyi bir fiyata yiyecek elde etmişlerdi. Şarap çok boldu, tam bağbozumu dönemiydi. Sadece ekmek bulamıyorduk. Anargi'de kısa bir süre önce buraya inzivaya çekilmiş soylu bir kadın vardı; kendisi duldu, merhum eşi prensin vezirliğini yapmıştı. Başrahip Zampi

beni onun yanına götürdü. Ona az miktarda bulunan yiyeceklerimden hediye ettim. O da teşekkür etmek ve daha fazlasını elde edebilmek için bana her gün yarım kiloluk bir ekmek ve birkaç güzel hediye gönderdi. Bunlar bir gün bir yaban domuzuydu, başka bir gün bir mum topağı, başka bir gün bir parça bal, başka bir gün ise bir keklikti. Bunları bana gönderirken her defasında bıçak, makas, kurdele, kâğıt gibi ıvır zıvır şeyler istetiyor ve böylece verdiklerinin iki katını almış oluyordu. Bir gün beni görmeye geldi ve bana çok yakın davranarak daha başka şeyler istedi. Bu alışveriş şekli hiç hoşuma gitmiyordu, ama başka yerde bulamadığım ekmeği elde edebilmek için ilişkiyi sürdürdüm.

Başrahip Zampi beni Kapusen olarak tanıtmıştı. Gürcistan'da bulunan Kapusenlerin yanına gittiğimi, Türkiye'de tanınmamak ve gideceğim yere daha rahat gitmek için kılık değiştirdiğimi söylemişti. Bu sözlerini desteklemem için benden çok fakirane giyinmemi ve her koşulda fakir rolü oynamamı istemişti. Rolümü iyi oynuyordum, ama hizmetkârlarımın davranışı bunu sürdürmemi zorlaştırıyordu. Yaptıkları yemeklerle de sergilediğim oyunu bozuyorlardı. Fiyatı ne olursa olsun yenebilecek her şeyi satın alıyorlardı ve bu harcamalar benim söylendiği kadar fakir olmadığımı düşündürüyordu.

14'ünde, gün doğmadan iki saat önce, Anargi'den ayrıldık, Enguri nehri yukarısına doğru iki fersah çıktık, ardından eşyalarımızı indirip altı at arabasına yükledik. Başrahip Zampi'nin satın aldığı erzaklar da ilave iki arabayı dolduruyordu. Bu sekiz yüklü araba büyük bir yankı uyandırdı. Megrelya'da bu kadar malı bir arada görmeye kimse alışık değildi. İki gün geçmemişti ki, bütün ülke sekiz yüklü arabası olan Avrupalıların geldiğini öğrenmişti. İleride anlatacağım gibi bu haber başımıza dert açacak ayrıntılarla anlatılıyordu. Karadan dört buçuk fersah gittik ve güneş batarken Sipias'a vardık.

Sipias, biri Megrelya manastırına ve diğeri de Teatinlere ait iki küçük kilisenin adıdır; onlara kiliselerin içinde bulunduğu çitlerle çevreli ekili araziyle birlikte verilmiş. Burası geniş bir yerdi; içine ülkenin kendi tarzında ahşaptan birkaç bina inşa etmişlerdi. Bazıları yalnızca tek katlıydı, bazıları da ikinci bir kata daha sahipti. Her ruhbanın kendi oturduğu bir

binası vardı, öyle ki hepsi birbirinden ayrıydılar. En küçük binalar, kölelerle ve onlara bağlı iki köylü ailesiyle doluydu.

Teatinler Megrelya'ya 1627'de gelmişler. Hekim olarak karşılanmışlar. O dönemde tahtta bulunan prens çok güçlüymüş.[116] Sağlığı korumak için bu denli faydalı bir sanatı bilen kişilerin kendi ülkesine yerleşmesinin ülkenin iyiliğine ve avantajına olduğunu söyleyerek onları prense takdim etmişler. O da Teatinlere kucak açmış ve onlara şu anda bulundukları evi, toprakları, bu toprakları işleyecek ve tahıl ve şarap bakımından ailelerinin geçimini sağlayacak köylüler vermiş. Yirmi bir yıl önce İstanbullu Cizvitler bu ülkeye rahiplerinden ikisini göndermişler; ancak bunlar kısa sürede burada vefat etmişler, bu da diğer rahipleri korkutmuş, bu yüzden de hiçbiri buraya gelmek istememiş. Teatinlerin geçmiş yıllarda Tataristan'da, Gürcistan'da ve Kafkas'ta ve İmereti'de evleri varmış; ama hepsi yıkılmış; buralarda Roma dinine kucak açılmayacağını ve icra ettikleri hekimlik mesleğinin onlara sadece sıkıntı çıkardığını görünce bu memleketleri terk etmişler. Birkaç kez Kolhis'tekini de aynı nedenlerden dolayı çoktan bırakmak istediklerini söylediler. Fakat dünyanın her yerinde adamları olmasıyla gururlanan Roma Kilise'sinin şanı için ve kendi tarikatlarının onuru için burada kaldıklarını söylediler. Çünkü dünyada Teatinlere ait yalnızca bu yer kalmışmış ve bunu sürdürememeleri durumunda küçük düşmüş olacaklarmış.

Sipias'a vardığımda burada dört Teatin vardı, bunlardan üçü rahipti. Rahipler hekimdi, rahip olmayan tarikat mensubu da hem hekim hem de cerrahtı. Bulunduğu her yerde cerrahlığı meslek olarak icra etmişti. Teatinler bu ülkedeki manevi faydalarının çocukları vaftiz etmeleri olduğunu söylediler, çünkü çoğu vaftizsiz veya yanlış vaftiz edilmiş durumdaymışlar. Bunun dışında Megrellere yönelik bir şey yapamadıklarını itiraf ettiler, çünkü Roma mezhebini kabul etmekten uzakmışlar. Çok fazla oruç tuttuklarını, çok katı olduklarını ve dinsel resimlerden korkmadıklarını ileri sürerek Avrupalıların Hıristiyan olduklarına bile inanmıyorlarmış. Teatinlerin kendi köleleri bile dini ayinlerde onlarla konuşmak istemiyorlarmış; ayinde hizmet etmesi için bir kişi bile yetiştiremediklerini söylediler. Çocuk vaftiz edişlerine birkaç kez şahit oldum. Uzun süre uğramadıkları veya bu dini

116 II. Levan (1611-1657), Megrelya prensleri arasında en önemlisi.

vecibeyi yerine getirip getirmediklerini hatırlayamadıkları bütün evlerde buldukları herkesi vaftiz ediyorlar. Teatinlerin başrahibiyle Megrelya'nın farklı yerlerinde birkaç gün kaldım ve birkaç kez çocukları nasıl vaftiz ettiğine tanık oldum. Rahip bakması için hasta bir çocuk getirildiğinde, ellerini yıkaması gerektiğini bahane ederek su istiyor, ellerini yıkadıktan sonra da onları kurulamadan sanki hastalığa teşhis koymak ister gibi çocuğun alnına parmak ucuyla dokunuyordu.

Hasta olmayan çocukları da ellerini yıkarken üzerlerine su serperek vaftiz ediyordu. Buna ilk şahit olduğumda, mırıldandığını, bana bakıp gülümsediğini fark ettim. Kendisine ne yaptığını sorduğumda, bu çocukları vaftiz ettim, bu eve gelmiş olmamız onlar için büyük bir mutluluk demişti bana. Onlara hangi ismi verdiğini sorduğumda, onlara isim vermiyorum, çünkü çoğu zaman vaftiz ettiğim çocuğun kız mı erkek mi olduğunu bilmiyorum, isim vermek şart değil, çocuğun üzerine bir damla serpip zihnen vaftizi gerçekleştirmek yeterli oluyor diye cevap vermişti. Megrelya'daki Teatinler çok fakirler; evleri yağmalanıyor ve onlara kötü davranılıyor. Onlara ne saygı duyuluyor ne de önem veriliyor, sadece hasta olduklarında veya bir yaradan dolayı yardımlarını istediklerinde biraz düzgün davranıyorlar.

18'inde Megrelya prensesi Teatinleri ziyarete geldi.[117] Başrahip aceleyle onu karşıladı. Megrelya ve komşu ülkelerin prenseslerine *dedopali* deniliyor, bu, kraliçe anlamına gelen Gürcüce bir kelimedir. Prenses at üzerindeydi; yanında yaklaşık sekiz kadın ve on adam bulunuyordu, atının etrafında da yayalar vardı. Bu alayın kıyafetleri iyi durumda olmadığı gibi ata binişleri de iyi değildi; başrahibe her yıl İstanbul'dan gönderilen erzağın geldiğini, evinde pek çok eşya getirmiş Avrupalıların bulunduğu haberini aldığını, buna çok sevindiğini ve hoş geldin demek istediğini söyledi. Onu selamlamak için hemen beni çağırdılar. Başrahip, prensese bir hediye vermem gerektiğini, prensin ve prensesin ziyaretini hediyelerle karşılamanın bir gelenek olduğunu söyledi. Hediyemi sarayına götürmem için kendisinden biraz beklemesini rica ettim; bunu kabul etti. Ona Türkçe ve Farsça konuştuğum söylenmiş. Türkçeyi iyi bilen bir kölesini çağırdı ve niteliklerim ve yolculuğum hakkında bin bir soru sordu. Kapusen

117 Burada İmereti kralı III. Aleksandre'ın kızı Tinatin söz konusu. Hikâyesi ilerde anlatılacak.

olduğumu, her zaman bir ruhban olarak konuştuğumu ve davrandığımı söyledim; fakat Prenses hazretleri bana inanmamış gibi göründü, çünkü sorularının birçoğu aşkla ilgiliydi. Hiç sevgi hissedip hissetmediğimi, daha önce bu hisse kapılıp kapılmadığımı, nasıl hiç sevgi hissedilmediğini ve bir kadına ihtiyaç duyulmadığını sordu. Bu konuşmayı olağanüstü bir zevkle sürdürüyordu: bütün insanlar bu konuşmadan haz duyuyordu; kendimi çok umutsuz hisseden bense prensesle adamlarının benden çok uzakta olmalarını diliyordum. Üç kez neler getirdiğimi sordu. Teatinlerin erzaklarını görmek istediğini söylediği için her an evi yağmalatmasından endişe duyuyordum. Daha önce de söylediğim gibi bu erzak her yıl İstanbul'dan gönderiliyor ve farklı yiyecekler içeriyor. Prense ve prensese, vezire ve ülkenin ileri gelen birkaç kişisine bunlardan vermek zorundalar. Başrahip Zampi, ertesi gün kendisine alışıldık erzakları getireceğine ve benim de beraberimde bir şeyler getireceğime söz verdi; bu güvenceyle, Tanrı'ya şükür, oradan ayrıldı.

19'u sabahı beni akşam yemeğine davet ettiğini haber verdi, Başrahip Zampi ve bir Teatinle birlikte davet edildiğimiz yere gittik. Prenses iki mil uzaklıkta bir evde kalıyordu. Prensle birlikte yaşamıyordu; Prensin ona tahammülü yokmuş ve ondan öldüresiye nefret ediyormuş. Onunla zorla evlenmiş. Prensesi bir önceki güne göre çok daha iyi giyinmiş buldum; yüzü boyalıydı ve güzel görünmeye çalışıyordu; altın işlemeli diba giyinmiş ve saçlarına taşlar tutturmuştu; örtüsü çok kibar ve özel bir biçimde bağlanmıştı; yanında dokuz veya on hizmetçi kadınla birlikte bir halının üzerinde oturuyordu. Söylenene göre savaştan dolayı nedimeleri bir kaleye çekilmişler. Salon sarayını oluşturan yarı çıplak it kopukla doluydu. Beni içeri almadan önce prenses için ne hediye getirdiğimi sordular; hizmetkârlarından biri hediyeyi taşıyordu ve prensesin adamlarına verdi; hediyem Ceneviz macunu, kurdele, kâğıt, iğne, güzel sayılacak bıçak ve makas kabzası şeklindeydi. Bütün bunların değeri yirmi üç veya yirmi dört franktı; fakat Megrelya'da altmış frank değerindeydi. Hediyeden çok memnun kalan prenses beni içeri aldı. Yakınında bir bank vardı ve Türkçe bilen köle oraya yerleşmemi söyledi; ilk önce dostlarından biriyle beni evlendirmek istediğini ve ülkesinden hiç ayrılmamı istemediğini, bana evler, topraklar,

köleler ve kullar vereceğini söyledi; ardından ilk konuya tekrar döndü; fakat bu uzun sürmedi çünkü yemeğin hazır olduğu haber verildi.

Kaldığı ev, her biri yüz adım mesafede, çitlerle veya duvarla çevrelenmemiş beş veya altı evin ortasında yer alıyordu. İçerde ufak bir kubbeyle örtülü on sekiz parmak yüksekliğinde bir peyke görünüyordu. Peykenin üzerine halılar serildi. Prenses oturdu. Kadınları dört adım ötesinde başka halıların üzerine yerleştiler. Sarayını oluşturan baldırı çıplaklar daire şeklinde çimlere yerleştiler: yaklaşık elli kişilerdi. Teatinler ve benim için peykeye yakın iki bank bulunuyordu: biri oturmamız diğeri de masa niyetinde kullanılmak içindi. Prenses oturduğunda sofracıbaşı önüne kumaştan bir masa örtüsü serdi ve sofranın uç kısmına iki büyük ve iki küçük şişe, farklı büyüklüklerde dört tabak ve dört kâse, gümüşten bir tencere ve bir tencere kaşığı yerleştirdi. Başka hizmetçiler burada oturan herkesin önüne masa niyetine kullanılacak tahtalar yerleştirdi. Bunlardan kadınların önüne de konuldu. Her şey hazır olduğunda, dört adam meydanın ortasına içi sıradan *ğomi* ile dolu iki büyük kazan getirdi; başka iki adam da içi beyaz *ğomi* ile dolu daha küçük bir kazan getirdi. Daha önce Megrellerin bizim ekmeğimiz niyetinde ğomi denen bu hamurdan beslendiklerini söylemiştim. İki adam bir tepsi üzerinde tek parça halinde haşlanmış bir domuz, dört adam da birer şarap testisi getirdi. Bütün bunlardan önce prensese, ardından bize, sonra da hanımlarına, sonra da diğer kişilere takdim edildi. Prensese aynı zamanda içinde ekmek, iştah açıcı otların bulunduğu bir tepsiyle, üzerlerinde asla yemeyi başaramadığım berbat bir sosla biri haşlanmış, diğeri kızartılmış iki tavuğun yer aldığı gümüşten bir kap getirildi. Prenses ekmeğin ve otların bir kısmını bana gönderdi ve bana akşam yemeğine kalmamı ve bunun için bir sığır kestireceğini söyledi: bu sadece bir iltifattı. Kısa bir süre sonra bana iki parça tavuk gönderdi ve neden madenleri çok güzel işleyen Avrupalı işçilerin Megrelya'ya gelmediğini ve neden hep ne işe yaradıkları belli olmayan ve istenmeyen rahipler geldiğini sordu. Bu soru beni çok şaşırttı. Prenses yüksek sesle Megrelce konuşuyor ve kölesi de onun gibi yüksek sesle söylediklerini Türkçeye aktarıyordu. Bu yüzden bu sorunun zavallı Teatinleri ne kadar huzursuz ettiğini anlatamam. Aslını söylemek gerekirse bu sözlerden kendime de pay çıkartmıştım: Onların ve benim adıma, çünkü Kapusen

olarak bilindiğim için beni de ilgilendiren bir soruydu, Avrupalı sanatkârların yalnızca menfaat için çalıştıklarını ve başka yerlere gidemeyecek kadar işlerinin başlarından aşkın olduğunu, oysa din adamlarının Tanrı'nın zaferini ve ruhların kurtuluşunu hedeflediklerini ve ancak böyle ulvi görevlerin Avrupalıları bu kadar uzak ülkelere gitmek için kendi memleketlerinden ayırabileceğini söyledim.

Yemek iki saat sürdü. Yarıya geldiğinde prenses bana bir kâse şarap gönderdi ve bu şarabın ağzının değdiği şarap ve kâsenin de içtiği kâse olduğunu söyledi. Bana üç kez aynı şerefte bulundu. Bunu daha önce hiç görmediğini belirterek şaraba su kattığıma çok şaşırdığını söyledi. O ve hanımları şarabı saf ve üstelik çok miktarda içiyorlardı. Yemeğin sonunda yanımda baharat ve porselen getirip getirmediğimi sordu. Buna benzer şeyler sormak için altı veya yedi kere kölesini gönderdi. Bu da bana, hükümdar bir sultana söylenmesi ayıp kaçsa da bu baldırı çıplağın sırf menfaat için mi böyle yakın davrandığını düşündürdü. Bütün cevaplarım olumsuz oldu. Sonunda sinirlendi ve eşyalarımı araştırmak için adam göndereceğini söyledi. Ben de bunu ne zaman dilerse yapabileceğini söyledim. İtiraz ederek ve karşı koyarak aç gözlülüğünü daha da perçinlememek ve bu tehdidin beni içine attığı tehlike karşısında hissettiğim korkuyu gizlemek için böyle cevap verdim. Bunu şaka olsun diye söylediğini sözlerine ekledi. Ona inanmış gibi yaptım; fakat masadan ayrılır ayrılmaz benimle gelen Teatinlerden birine hemen arkadaşımın yanına gidip prensesin söylediklerini ona aktarması ve onun da gerekli hazırlıkları yapması için yalvardım. Yemekten sonra yine evlilikten bahsetti ve birkaç gün içinde benimle evlendirmek istediği kadını bana göstereceğini söyledi. Daha önceki sefer gibi ona rahiplerin evlenmediklerini söyledim. Bunu söyledikten sonra bana müsaade edildi. Maalesef Prensesi selamlarken çirkin urbalarımın altında Megrelya'da bulunmayan çok ince ve çok beyaz bir elbisem olduğunu fark etti. Bana yaklaştı, elimi tuttu ve dirseğime kadar elbisemin kolunu sıvadı, kadınlarıyla fısıltı halinde konuşarak bir süre kolumu tuttu. Aslında son derece müşkül durumdaydım; kadının bu hareketleri beni hiç sevindirmiyordu, bana gülümsese de dehşet içindeydim. Beni en çok üzen şeyse, söylediklerinden ve hareketlerinden benimle ilgili konuştuğunu anlamamdı. Bu kadar insan önünde

hükümdar niteliğiyle kibar fahişe yüzsüzlüğünü aynı anda gördüğüm bu kadına nasıl davranacağımı bilemiyordum. Fakat dışa karşı sadece şaşkın görünüyordum. Prenses Başrahip Zampi'ye yaklaşıp "İkiniz de beni kandırıyorsunuz; Pazar günü tekrar gelmenizi ve bu adamın Pazar ayinini söylemesini istiyorum" dedi. Başrahip Zampi cevap vermek istedi fakat prenses sırtını döndü ve gitmemizi söyledi.

Düşüncelere dalmış ve son derece kederlenmiş olarak eve vardım. Prensesin sözleri, aç gözlülüğü ve bilmediğim başka amaçları nedeniyle bana kötü bir oyun oynanmasından çok endişeleniyordum. Başrahip Zampi bunu kaçınılmaz bir durum olarak görmemi söyledi. Dolayısıyla ben de olacaklara hazırlandım. Ertesi gece değerli neyimiz varsa gömdük. Bir Teatin rahibinin odasına beş adımlık bir çukur kazdırdım ve taşlarla süslü saatler ve duvar saatleriyle dolu bir kasayı ve mercanlarla süslü eşyaların bulunduğu başka bir kasayı oraya gömdüm. Gömme işi öyle iyi yapılmıştı ki zemin sanki hiç dokunulmamış gibi duruyordu. Ardından aynı niyetle kiliseye gittim. Başrahip Zampi altı yıl önce oraya gömülen bir Teatinin mezarını açmamı tavsiye etti ve onun küllerinin yanına saklamak istediğim küçük bir kutuyu koymamı söyledi. Bu mezarın başına neler geleceğini baştan bilen Tanrı bu düşünceye uymama mani oldu. Kapının arkasında bir köşeye bir çukur kazmayı tercih ettim. Odadaki gibi derin bir çukur kazdırdım ve içine on iki bin Dukanın bulunduğu kutuyu yerleştirdim. Ardından kaldığım odanın tavanına da taşlarla işlenmiş bir kılıç, bir bıçak ve başka birkaç mücevheri sakladım. Bu tavan samanla örtülüydü. Arkadaşım ve ben çok ağır olmayan çok değerli birkaç eşyayı üstümüzde tuttuk ve fazla değerli olmayan eşyaları da saklamaları için Teatinlere verdik.

23'ünde prensesin eşyalarımı araştırmakla tehdit ederek aslında bana iyilik yaptığını fark ettim. Bir Pazar günüydü: günün bir kısmını dua ederek ve beni çepeçevre saran çıkış yolunu göremediğim felaketlere ve beni bekleyen tehlikelere sızlanmakla geçirmiştim. Kendimi bu duruma o denli mahkûm görüyordum ki beni kurtarması için Tanrı'ya yalvarmaya cesaret bile edemiyordum. Bana iyi bir efendi göndermesini diliyordum, seçme olanağım olsaydı muhtemelen Türk hapishanelerini bu Kolhisli kadının hapishanesine, özellikle de bu yeni Medeia'dan gelecek cezalara tercih eder-

dim. Akşam yemeğini yedikten sonra, Başrahibe kapıda iki beyefendinin beklediği haberi geldi. Bu iki beyefendi komşularındandı. At üzerindeydiler, gömleklerinin üzerlerinde örme zırh vardı ve fazlasıyla silahlıydılar. Yanlarında kendileri gibi silahlı yaya ve atlı otuz kişi vardı. Başrahip onları yanlarında böyle silahlı adamlarla gördüğüne şaşırmamıştı, çünkü savaş dönemindeydik. Bu iki beyefendi başrahibe, kendisiyle ve yeni gelen Avrupalılarla konuşmak için geldiklerini söylediler. Sonra atlarından indiler. Başrahip beni ve arkadaşımı çağırdı. Onların yanına gittik. Kötü emellerine alet olacağım aklıma gelmemişti ama yakında bunu anlayacaktım; çünkü yanlarına varır varmaz adamları bizi tuttular. Ardından başrahibe ve onları selamlamaya gelen Teatinlere evlerine çekilmelerini ve kıpırdarlarsa onları öldüreceklerini söylediler. Korkuya kapılan başrahip kaçtı; diğerleri bizi yalnız bırakmak istemediler ve tarikatın sıradan üyesi canla başla bize destek çıktı. Bizim için kendini feda etti; boynuna dayadıkları kılıç onun bizi terk etmesine yetmedi. Hizmetçilerim de tutuklandılar. Aralarından biri karşı koymaya çalıştı; onu da bir ağaca bağladılar.

Bu katiller nelerimiz olduğunu görmek istediklerini söylediler. İstediklerini yapmalarını, bizim fakir Kapusenler olduğumuzu, eşyalarımız arasında kitap, kâğıt ve çirkin urbaların dışında bir şey bulunmadığını, bize şiddet gösterilmemesini, bunların hepsini onlara göstereceğimizi söyledim. Yakalanıp bağlandığım ve bu katiller evleri ve içinde yaşayanları ele geçirdikleri için başka çarem yoktu. Tanrı'ya şükür bu tutum işime yaradı. Beni çözdüler, ardından odamızın kapısını açmamı söylediler; odamız birinci kattaydı ve orada olmasını istediğimiz şeyler vardı sadece. Daha önce söylediğim gibi en değerli mücevherlerimizi üzerimizde tutmuştuk. Arkadaşım kendi mücevherlerini içi doldurulmuş bir atletin yakasına koymuştu. Bendekilerini ise iki paket olarak bölmüştüm, üzerlerini mühürleyip kitapları sakladığım sandığın içine koymuştum. Öldürülmekten, üzerimden çalınmasından ya da satılmak için tutuklanmaktan korktuğum için onları üzerime almamıştım. Tarikat üyesine ve arkadaşıma iki paketi sandıktan alıp saklayacak zamanı bulmak için iki beyefendiyi bir kenara çekip, müzakere ederek meşgul etmelerini, onlara para teklif etmelerini söyledim. Onlar da söylediklerimi yaptılar. Odamıza girip kapıyı kapadım. Adamlar niyetim-

den kuşkulandılar. Beyefendileri haberdar ettiler ve bunlar bizzat kapıya kadar geldi; kapı iyice kapalıydı, aşağıdan arkadaşım bağırarak deliklerden beni izlediklerini ve dikkatli olmamı söyledi; bunun üzerine hızlıca gizli oldukları tavandan iki paketi alıp izlenme korkusuyla cebime soktum; bu katillerin kapıyı kırdıklarını işitince, bahçeye bakan bir pencereden aşağıya atladım. Bu denli acil bir durum olmasaydı hiçbir şekilde böyle bir yerden atlamazdım; çünkü böyle bir şey ancak ölmek için yapılır. Ama korkuya kapılan bir zihin sadece ilk korktuğu şeyden korkar. Bahçenin sonuna doğru koştum ve iki paketi çalılıklara attım. Kafam öyle karışıktı ki nereye attığıma iyice dikkat edemedim. Derhal odama döndüm; oraya vardığımda bu hırsızları arkadaşımı döverken ve kasaları kırmak için silahlarıyla bunlara vururken buldum. Cesaretimi topladım, çünkü içinde fazla değerli eşyalar bulunmadığını biliyordum. Yaptıklarına dikkat etmelerini, İran kralının elçisi olduğumu ve Gürcistan prensinin bana uyguladıkları şiddetin öcünü alacağını söyledim. Bunun üzerine İran kralının pasaportunu gösterdim. Beyefendilerden biri kâğıdı aldı ve dünyada kimseden korkmadığını söyleyerek onu yırtmak istedi. Diğeri onu durdurdu ve bunu yapmasına engel oldu; altından yazı ve altından mühür onda saygı uyandırmıştı. Bana kasalarımı açmamı ve bana zarar verilmeyeceğini söyledi; ama daha fazla karşı koyarsam başımı omuzlarımdan koparacağını ekledi. İtaat edecek yerde cevap vermek istedim. Bu da bana az daha pahalıya mal olacaktı. Askerlerden biri kılıcını çekti ve başıma vurmak üzere havaya kaldırdı. Tarikat üyesi kolunu tuttu. Aynı anda kasaları açtım ve tuhaf bir yağmalama gerçekleşti. Beylerin hoşuna giden her şey alındı.

Bu yağma yapılırken pencereye yaslanmış, acımı azaltmak için başımı çevirmiştim. Bahçeye bakarken iki muhafızın mücevherleri attığını düşündüğüm yerde çalılıkları aradıklarını gördüm. Öfkeyle oraya koştum. Teatin rahiplerden biri peşimden geldi ve geldiğimizi görünce neden bilmiyorum iki muhafız oradan ayrıldı. Derhal iki paketi aramaya koyuldum. İçinde bulunduğum karışık durum onları nereye koyduğumu iyice hatırlamama engeldi. Paketleri bulamıyordum, onların bunları bulup götürdüklerini düşündüm. Yirmi beş bin ekü değerinde olan bu iki paketin, bu değer düşünülürse beni nasıl bir umutsuzluk içine düşürdüğü anlaşılır. Tanrı'nın

yardımı olmasaydı o an ölürdüm. İnayetiyle bana destek çıktı ve aklımı hep başımda tuttu. Bununla beraber arkadaşım ve tarikat üyesi bağırarak beni çağırıyorlardı. Bahçeden çıktım ve odaya koştum. Oraya vardığımda iki muhafız beni yakaladı, bir kenara çekti ve cebimde bulunanları aldılar; çok fazla bir şey yoktu zaten. Ardından ellerimi tutup bağlamak istediler. Bağırdım, karşı koydum, başkanlarına beni götürmek veya öldürmek için beni bağlamalarına gerek olmadığını söyledim; benle ilgili ne yapmak istiyorlarsa buna hazır olduğumu söyledim. Büyükelçi olduğumuz için bizi prense götürmek istediklerini söylediler. Elimizi kolumuzu bağlamadan gideceğimizi ve onun da bize adaletli davranacağını umut ettiğimizi ve kendisi için kuşkusuz saygı duyacağı mektuplarımız olduğunu söyledim. Vakit geçti, gece yaklaşıyordu. Prensin şatosu on beş mil uzaklıktaydı. Bizi bıraktılar ve karşı koymaya çalışan hizmetçiyi beraberlerinde götürdüler. On beş gün sonra onu on beş piastreye geri satın alacaktım.

Bu hırsızlardan kurtulur kurtulmaz bahçeye koştum. Söylediğim gibi gizlediğim iki mücevher paketini almak için oraya gittiğimde benimle gelen rahip bütün ev ahalisine başıma geldiğini düşündüğüm büyük felaketi anlatmıştı. Kimse, bu muhafızların beni gözetleyip takip ettiklerinden ve çalılıklar arasında gizlediğim paketleri aldıklarından kuşku duymuyordu. Hizmetçilerimizden Ermeni olanı –adı da Allaverdi (adını veriyorum çünkü birkaç dostum ilk yolculuğumdan döndüğümde onu gördü ve adam bize övgüye değer bir sadakat gösterdi)– peşimden geldi ve yakama sarılıp ağlamaya başladı, buna çok şaşırmıştım. "Beyefendi mahvolduk" dedi. Korku ve içinde bulunduğumuz felaket kim olduğumuzu bize unutturmuştu. O kadar kendimden geçmiştim ki ilk başta onu beni boğazlamaya gelmiş bir Megrel sandım. Kim olduğunu anladığımda sergilediği bu sevgi beni sarstı. Ona ağlamamasını söyledim. "Ama beyefendi, iyice aradınız mı?" diye sordu. "O kadar çok aradım ki, bundan eminim" diye cevap verdim. Bununla yetinmedi. Paketleri nereye koyduğumu göstermemi istedi ve onları gizlerken ne yaptığımı sordu ve ardından aramaya koyuldu. Bize bu kadar bağlılık gösteren bu çocuğa hürmeten ben de sorularına cevap verdim. Aramasının boş olduğundan o kadar emindim ki, yanında durmadım. Gece olmuştu, kederim öyle büyüktü ve beni öyle kuşatmıştı ki, ne yaptığımı, nereye gitti-

ğimi ve ne hissettiğimi söyleyemeyeceğim. Ama birden bu zavallı oğlanın beni yakamdan tutup kaybolduğunu sandığım iki paketi gömleğimin içine atmış olduğunu anlayarak şaşkınlıktan kala kaldım. Bu sevincin ruhumda ne tür bir değişime neden olduğunu anlayabilirsiniz. Aslında bana sunduğu teselli kayıp sandığım yirmi beş bin Eküye yeniden kavuşmak değil de, Tanrı'nın beni bu şekilde koruması, bize karşı inayeti ve yardımıydı. Bu bakış bir anda kendimi toparlamama yaramıştı. O anki durum beni üzmüyordu ve gelecek de beni endişelendirmiyordu; yalnızca Tanrı'nın beni bu şekilde koruyabileceğini fark ettiğimde düştüğüm her umutsuz durumda bana güç veren, ölmeyeceğime dair bu inanç beni sardı.

Bu iki paha biçilmez paketi kurtardıktan sonra kasalarımdan neler alındığını hesap etmiyordum. Odama gittim ve arkadaşıma bu mutlu haberi verdim. Onları bu zavallı yeri düzeltmeye çalışırken buldum. Götürdükleri şeyler, kıyafet, silah, bakır kaplar, elbiseler ve bu tür ıvır zıvırdan ibaretti. Artık kaybedecek bir şeyimiz kalmadığına inandırmak için iki paketi bulduğumuzu söylememeye karar verdik: bu da iyi etki verdi. Teatinlerin adamları tamamen soyulduğumuza inandılar; fakat kaybettiğimiz şeyler, Tanrı'ya şükür yalnızca dört yüz ekü değerindeydi.

24'ü sabahında Teatin başrahibi ve tarikat üyesi adalet istemem için beni Katolikos'a ve prense[118] götürdüler. Her birine de bir hediye götürmemi istediler. Hediye vermekle soyulduğumuzu, yağmalandığımızı ve şiddet gördüğümüzü söylemek arasında alaka olmadığını boşuna savundum. Sonunda gelenek kazandı: Katolikos'a bir bıçak kabzası, gümüşten kaşık ve çatal, bir de isteği üzerine bir şapka sundum. Ona ve prense İran kralının mektubunu ve pasaportunu takdim ettim. Fransız büyükelçisinin mektubunu prense vermedim, Teatinler onu yersiz bulmuşlardı. Her ikisi de beni memnun edecek bir cevap vermedi. Prens, içinde bulunduğumuz savaş döneminde soylulara hâkim olamadığını, başka bir zamanda derhal adaleti yerine getirmiş olacağını, benden alınanların geri verilmesi için elinden geleni yapacağını söyledi. Katolikos da aynı şeyleri söyledi; çare yerine bizi teselli etmeye çalıştı. Yine de her ikisi bizden alınanları istemek için birer beyefendi tayin ettiler.

118 III. Levan (1660-1680).

Bu berbat işte elde ettiğim en ciddi şey, Dadyani'nin ya da prensin bir önceki gün vuku bulan hırsızlık olayına karışmış olduğunu ve elde edilen ganimetin çeyreğini aldığını öğrenmiş olmaktı. Bu keşfim bulunduğum memleketin tabiatını daha iyi tanımama ve bizi tehdit eden tehlikeleri daha kaçınılmaz olarak görmeme vesile olmuştu. Bize hizmet etmek için tayin edilen iki beyefendi bizde kalmaya geldiler. Geldiklerinde onlara da hediye vermek gerekti. Ertesi gün ve bir sonraki gün bizim işlerimize koşuşturuyormuş gibi yaptılar; ama bu koşuşturma hiçbir işe yaramadı; 26'sının akşamında hiçbir ilerleme kaydedemediklerini, Türklerin Megrelya'ya girip her şeyi yakıp yıktıklarını haber aldıklarını ve bu durumun da onları derhal efendilerinin yanına gitmeye zorladığını söylemeye gelmişlerdi.

O denli acı çekmeye hazırdım ki bu haber beni daha fazla dehşete düşürmemişti. Teatinler, Türklerin bu gelişlerinin kendilerini tamamen bitireceğini öngörerek umutsuzluğa düşmüşlerdi. Hepimiz kaçmaya hazırlandık. Gece yarısı iki top sesi işittik; Ruhi Kalesi düşmanın yaklaştığını haber veriyordu. Bu işaretle herkes götürebileceği her şeyi yanına alarak ormanlara veya kalelere kaçmaya başladı.

27'sinde, gün doğumunda biz de diğerleri gibi kaçmaya başladık. Çatı altına ve diğer yerlere gömdüğüm şeylerin hiçbirine dokunmuyordum. Bunların, yanımıza aldıklarımızdan çok daha güvende olduklarını düşünüyordum. Teatinlerin sahip oldukları tek araba öküze bağlanan iki tekerlekli yaysız bir yük arabasıydı ve iki atları vardı. Bu yük arabası evin eşyalarını ve çocukları taşıyordu; tarikat mensubu atlardan birine, arkadaşım da diğerine binmişti. Arkadaşım hastaydı; bu da kaçışımızı daha da zorlaştırıyor ve yavaşlatıyordu. İki Teatin rahip ve ben yaya olarak yük arabasını takip ediyorduk. Köleler ve evin tüm ahalisi bize eşlik ediyordu. Eve göz kulak olmak için bir Teatin rahip manastırda kalmıştı. Türklerin veya Megrellerin rağbet göstermeyeceklerini düşünerek kitaplarımı, kâğıtlarının bir kısmını ve matematik aletlerimi orada bırakmıştım. Eve mukayyet olmak için kalan rahip, düşmanların gelişini duyar duymaz yakındaki ormana kaçıyor ve akşam evine geri dönüyordu. Megrellerin ve komşularının savaşlarının yağma ve soygundan ibaret olduğunu, uzun sürmediğini ve birkaç gün içinde düşmanın geri çekildiğini daha önce söylemiştim; işte bu yüzden komşuların

tahılları, şarabı ve götürülebilecek şeyleri gelip çalınmaları için geride bir veya iki kişi bırakılıyor. Bu kişiler bazen düşman tarafından yakalanabiliyor; ama bu çok nadiren oluyor, çünkü herkes tetikte oluyor ve evlere çok yakın bulunan ormanlar çok sık olduklarından gizlenmeye çok müsaitler.

Bu fakir halkın kaçışını görmek yeryüzünün en duygulandırıcı manzarasıydı. Kadınlar çocukları ve paketleri, erkekler de eşyaları taşıyorlardı; biri sürüyü güdüyor, bir başkası da eşyalarla dolu bir yük arabasını çekiyordu. Yollarda güçsüz düşmüş, yorgunluktan ölmek üzere olan insanlar görünüyordu. İç ürpertici yakarışlarla yardım isteyen, yürümeye takati olmayan yaşlı kadınlar ve çocuklar görüyorduk. Gördüklerim yalnızca böyle barbar kalplerinin kayıtsız kalabileceği çığlıklar, bir yıkım ve sefillik tablosuydu. Benim de kayıtsız kaldığım doğru, ama bu katılıktan değil acıma duygumu yitirmemden kaynaklanıyordu: başıma gelen felaketler merhametimi fazlasıyla tükettiği için başkalarının maruz kaldıkları felaketlere acıyacak halim kalmamıştı. Sığındığım yer, daha önce tasvir ettiğim kaleler gibi ormanların içinde yer alan bir kaleydi. Buradaki derebeyinin adı Sabatar'dı: Muhammedîliği kabul eden ve ardından tekrar Hıristiyanlığa dönen bir Gürcüydü. Diğerlerinden daha az düzenbaz ve daha az eşkıya olarak biliniyordu. Yük arabasının asla çıkamayacağını düşündüğüm çamurlu ve çukurlarla kaplı beş fersah yol gittikten sonra bu derebeyinin kalesine vardık. Yük arabasının yükünü yirmi kez indirip yeniden yüklemek zorunda kaldık. İki kez eşyalarımızı yağmalamaya, beni de soyup öldürmeye yeltenildiğinden hiç bahsetmeyeceğim, çünkü her gün böyle tehlikelerle iç içeydik. Kaleye vardığımızda ait olduğunu söylediğim derebeyi bizi iyi karşıladı. Teatin rahipler, benim iyilikleri karşılıksız bırakmayan biri olduğumu söylediler. Avluda açıkta kalmaktan pek farkı olmayan küçük ve berbat bir kulübeye yerleştirdi bizi; kaldığımız yer her tarafından yağmur alıyordu. Yine de buna sahip olmak ve hepsi üst üste yığılmış sayısız zavallının arasına karışmamak büyük bir nimetti. Vardığımızda kale insanlarla doluydu. Neredeyse hepsi kadın ve çocuk toplam sekiz yüz kişi vardı.

Başıma gelen felaketleri anlatmaya devam etmeden, Türklerin neden geldiklerini açıklamak, Megrelya, İmereti ve Guriya ülkelerinin yaptıkları ve güçlü komşuları Türkler ve İranlıların karıştıkları son savaşlarla ilgili öğren-

diklerimden bahsetmek istiyorum. Muhtemelen bu anlattıklarımda tarihe layık maceralar bulacaksınız. Bu kadar küçük ve kayda alınmaz bu devletlerin aralıksız olarak trajik devrimler meydana getirmeleri son derece şaşırtıcı ve dikkate değer bir durumdur. Tarihin bu kısmını okuyunca buralarda yaşayan halkların kötülüklerini abartmakla suçlanmayacağım; onları oldukları gibi tasvir ettiğim bu basit anlatı beni okurlarının zihninde haklı çıkaracaktır.

İmereti krallığına karşı ayaklandığından beri Megrelya'nın gelmiş geçmiş en ünlü prensi, günümüzde tahtta bulunan prensin amcası Levan Dadyani'dir.[119] Cesur ve cömert birisiydi. Çok zeki, yeterince adil ve giriştiği her şeyde başarılıydı. Komşularıyla savaştı ve hepsini yendi. Eğer başka bir ülkede doğmuş olsaydı muhtemelen mükemmel bir prens olurdu; ama ülkesindeki yaygın olan birkaç eş alma –bunlar yakın akrabalar da olabilir– geleneğinin aşırıya kaçmasına neden oldu, bu yüzden de onu övmek mümkün değil.

Çocukluğunun ileri yaşlarında yetim kaldı; babası ölmeden önce amcasını vasi olarak tayin etti, bu kişinin adı Giorgi'ydi ve Kafkas Dağları'nda epey bir uzağa uzanan Libardian'ın[120] egemen prensiydi. Giorgi, sadık bir şekilde yeğeninin vasilik görevini yerine getirdi. Onu güzel yetiştirdi ve ergenliği boyunca Megrelya'yı hikmetlice yönetti.[121]

Levan yirmi dört yaşındayken, Abhaz prensinin kendisine iki oğlan çocuk verecek kızıyla evlendi. Eşi çok güzel ve çok zeki bir prensesti. Fakat sadık bir eş olmamakla suçlanıyordu: belki de kocasının her gün açıkça kendisini aldatmasından öç almak için böyle yapmıştı. Prensin âşık olduğu kadınlar arasında vasisi olan ve kendisine çok şey borçlu olduğu amcasının eşi de bulunuyordu. Bu hanımın adı Darecan'dı ve Çiladze adında önemli bir ailenin kızıydı.[122] İnanılmaz derecede güzel ama hayal edilemez derece-

119 O sırada tahtta bulunan III. Levan Dadyani (1661-1681) idi ve onun amcası ise II. Levan Dadyani'dir (1611-1657) –F.Ç.

120 Chardin'i Libardian prensliği dediği feodal beylik Salipartiano adını taşıyordu ve Megrelya Prensliği sınırları içinde yer alıyordu; yaklaşık olarak bugünkü Martvili ilçesini kapsıyordu. Burayı yöneten beylerin birkaçı Liparit adını taşıyorlardı –F.Ç.

121 II. Levan, attan düşerek ölen babası I. Manuçar'ın (1590-1611) halefidir. Bunun kardeşi, Unagira dağının yakınlarında Tekhuri vadisinde yer alan Salipartiano derebeyi Giorgi, yeğeninin gençlik döneminde vasiliğini yapmıştı.

122 II. Levan'ın Okurni vadisindeki Bedia kilisesine hediye ettiği Aziz Onofre'nin bir ikonu şu yazıyı taşıyor: "Bu dünyanın ışığı, Çiladze'nin kızı ve eşimiz kutlu kraliçe Nestan-Darecan'ın ruhuna aracı olması ve kurtuluşu için."

de de kötü niyetli ve ihtiraslı olduğu için kocasına karşı sadakatsiz olmakla yetinmeyip yeğeni prensle ensest bir ilişkiyi iki yıl boyunca sürdürmüştü; üstelik onu kendisini kaçırmaya, evlenmeye ve eşini boşamaya ikna etmişti. Levan bunların hepsini yaptı. Bu zinakâr kadını kocasının evinden kaçırmıştı. Onunla evlendikten sekiz gün sonra ilk karısını burnunu, kulaklarını ve ellerini kestikten sonra utanç verici bir şekilde ve tek başına babası Abhaz prensine göndermişti. Bu tuhaf vicdansızlığı yerine getirmek için Papona adındaki veziriyle fuhuş yapmasını neden göstermişti; herkesi buna daha iyi ikna etmek için de karısının uzuvlarını keserken veziri de bir topun ucuna dikmişti. Herkes prensin karısıyla vezir arasında suç teşkil edebilecek hiçbir şey olmadığını ve Levan'ın karısını ve vezirini feda etmesinin tek nedeninin Şilake'nin [Darecan] nefreti ve kıskançlığı olduğunu söylüyor.[123]

Bu kötü kadının aşkı önemli rakiplerini kurban ettirmişti, ihtirası ise daha da büyüktü. Levan, eşi prensesten olan iki oğlunu bizzat kendisi zehirlemişti. Şilake kendisinden olacak çocukların tahta kesin olarak çıkabilmesi için onu bu insafsızlığı işlemeye mecbur bırakmıştı.

Prens Giorgi, her ne kadar zinakâr ve vicdansız olsa da karısını seviyordu. Kaçırılması onu büyük bir umutsuzluğa sürükledi. Ülkenin geleneği üzere ölmüş gibi kırk gün yasını tuttu, ardından silahlarını kuşanıp yeğeninin topraklarına saldırdı. Levan cesurdu ve iyi bir ordusu vardı; Giorgi de dağlarına geri çekilmek zorunda kaldı. Burada pişmanlıktan ve acıdan kısa bir süre sonra ölecekti.[124]

Abhazların prensi kızına yapılan hakaretin ve atılan lekenin öcünü almak istedi, ama onun girişimi de pek başarılı olmadı. Ordularını toplayıp

123 1625'te buraya gelen Peder Lamberti'nin aktardığı hikâye daha farklı: "Vezir Papona bütün ülkede kraliçenin aklına öyle büyük bir başarıyla sızdı ki Dadyani Ortodoks Kilisesinin yasalarına uygun olarak onu boşadı ve burnunu kestikten sonra ordusunun başında babasının topraklarına kadar onu götürdü. Vezirine gelince onu bir süre hapiste tutmakla ve kuzeni Guriya prensine teslim etmekle yetindi." Hikâyenin geri kalan kısmı biraz siyasi. Hükümdarlığı boyunca II. Levan'ın hedefi İmereti'ye bağlı olmaktan kurtulmak olduğu için Guriya'yla ittifak kurmaya çalışmış ve bunun için de kız kardeşi Mariam'ı Guriyalı II. Mamia'nın oğlu Svimon'la [Simon] (1600-1625) evlendirmiş. Fakat babasını tahtan indirmekle yetinmeyen Simon prense ihanet eden vezir Papona ile komplolar kurmuş. İttifakların tersine dönmesinden endişelenen Levan, Simon'a saldırmış, gözlerini oymuş ve başka bir aileden gelen I. Kaihosro'yu (1625-1668) onun yerine tahta çıkarmış. İşte o zaman "vezir boğduruldu ve bedeni birkaç parçaya ayrılarak bir topun içine kondu ve top ateş ettiğinde bin parçaya dağıldı." (Peder Lamberti).
124 Brosset'ye göre ölümü 1628 civarında vuku bulmuş.

Megrelya prensine karşı bir savaş başlattı ve gidişat aleyhine de olsa, asla onunla savaşa son vermek veya ateşkes ilan etmek istemedi. Savaşa ancak barbar damadının öldüğünü öğrendiğinde son verdi.[125]

Levan'a karşı daha endişe verici ancak diğerleri kadar bahtsız üçüncü bir düşman daha cephe almıştı. Bu kişi amcası Giorgi'nin ve Abhaz prensinin haklı hıncını paylaşan ve onların öcünü almaya karar veren Levan'ın öz kardeşi İoseb'ti. Onu öldürtmek için Abhaz ulusundan gelen bir muhafızı görevlendirmişti. Prensin sakisi de işin içindeydi. Bu komplo şu şekilde gerçekleşmiş. İoseb akşam yemeğine sarayda bulunacaktı, elinde mızrak Abhaz muhafızı prensin arkasında duracaktı ve Megrellerin yemeğin sonunda içtikleri şarabın bulunduğu büyük kadehi ağzına götürdüğünde saki Abhaz muhafızına işaret edecek ve o da o an mızrağı prensin gövdesine saplayacaktı.

Bu komplo son ana kadar yolunda gitmiş, ancak Tanrı'nın adaleti Levan'ın suçlarının karşılığı olarak onun katil ve cellatların elinden uzun süre işkence görerek ölmesiyle yerini bulacaktı. Levan sakinin yaptığı işareti görmüş ve kendini yere atmış, mızrak da onu vuramamış: Abhaz muhafız kaçmayı başarmış, ama saki yakalanmış, işkenceye uğramış ve komployla ilgili bildiği her şeyi itiraf ettikten sonra dört ata bağlanıp parçalanarak öldürülmüş. Prensin gözlerini oydurduğu İoseb, günümüzde Megrelya prensi olan bir oğul bırakarak kısa bir süre sonra ölmüş.[126]

Levan'ın ensest ilişkisinden üç çocuğu oldu, iki oğlu ve bir kızı, hepsi de babalarının günahını taşımışlar; çünkü üçü de kötürümmüş. İyileşmeleri için hayal edilecek her şey yapılmış; ama bütün çabalar boş çıkmış: bunların hastalıkları, ülkenin hekimlerinin, Teatinlerin ve prensin İstanbul'dan getirttirdiği Rum hekimin bütün sanatını tüketmiş. Ortanca oğlu ve kızı yirmi yaşlarında ölmüşler; Aleksandre adındaki büyük oğlu biraz daha uzun yaşamış ve hatta evlenmiş ve çocuğu olmuş. Eşi

125 Bedia kilisesinde bir yazıtta şöyle yazıyor (ayrıca bkz. dipnot 122): "Zufu'da Şarvaşidze'ye karşı yürüdüğümüzde Mutsu-Tskali'nin berisindeki ülkeyi yakıp yıktık." Şarvaşidze Abhaz hanedan ailesinin adıdır; Zufu'ya Türkler Soğuksu diyorlar, kıyıda Sohumi'nin kuzeybatısında günümüz Gudauta'nın yerinde yer almaktaydı; Mutsu-Tskali'ye gelince, Kodori'nin güneyinde günümüz Mokvi'dir.

126 II. Levan'ın kardeşi ve III. Levan'ın babası vakanüvis kayıtlarında İese olarak geçiyor. Peder Lamberti bu komployu hemen hemen aynı şekilde aktarıyor, fakat suikastı Gurieli Simon, Abhazlarla ve İmereti kralı III. Giorgi'yle bir ittifaka bağlıyor.

Guriya prensinin kızıymış. Evlendikten bir yıl sonra bir oğlu olmuş ve kısa bir süre sonra ölmüş. Öldüğünde babası Levan hâlâ hayattaymış.[127]

Levan 1657'de vefat etmiş. Ölümünden sonra Şilake,[128] ilk kocasından sahip olduğu –ancak bu çocuğun Levan'dan olduğu söyleniyor– oğlunu tahta çıkarmayı başarmış. Adı Vomeki [III. Vamek] olan bu genç prensin hükümdarlığı çok uzun sürmemiş.[129] İran egemenliği altında bulunan Gürcistan'ın bu bölgesinin kral naibi, Megrelya'yı ve İmereti'yi işgal ettikten sonra Levan'ın meşru mirasçısını başa getirmek için onu tahttan indirmişti. Bu işgal bu hikâye için gerekli ve doğal bir gelişme olduğundan bundan bir iki kelimeyle bahsedeceğim.

Adı Aleksandre olan ve 1658'de vefat eden İmereti'nin merhum kralının iki eşi olmuş; birincisi Guriya prensinin kızı Tamara'ydı, ondan bir oğlu ve bir kızı olduktan sonra zina gerekçesiyle onu boşamıştı. Barkat Mirza adı verilen oğlu günümüz İmereti'nin kralıdır.[130] Kızı ise Megrelya prensesi, beni soymak ve evlendirmek isteyen, epeyce bahsettiğim prensesin ta kendisi.[131] Aleksandre'ın ikinci eşinin adı Darecan'dı ve genç prenses Gürcistan'ın sonuncu hükümdar kralı büyük ve ünlü Teymuraz hanın kı-

127 Aleksandre, Gurieli I. Kaihosro'nun kızıyla evlenmiş, ama oğlundan yalnızca Chardin bahsediyor. Erkek kardeşinin adı Manuçar ve kız kardeşinin adı da Zeli Han'mış. Bu kız çocuğu peder Lamberti tarafından iyileştirilmiş ve İmereti kralı III. Aleksandre ile nişanlanmış, ama kısa bir süre sonra 1640'da ölmüş.

128 Nestan-Darecan, dipnot 122'de zikrettiğimiz yazıtın gösterdiği gibi kocası hayattayken öldü. Hatta Megrelya'da büyükelçilik yapan Rus tercüman Fedot Eçin'in günlüğü ölümünün 1 Haziran 1639'da olduğunu saptamamızı sağlıyor. Chardin veya ona bu bilgileri veren kişi daha dramatik bir karakter oluşturmak için hikâyenin aktarılmasında biraz rahat davranmışlar.

129 Chardin burada bir hükümdarı atlamış. II. Levan'ın ölümünde İmereti kralı III. Aleksandre, kendisine bağlı derebeylerine biraz düzen sağlamanın vakti geldiğini düşünmüş. Kayınpederi olan Gurieli I. Kaihosro'yu tahtan indirmiş ve onun yerine Simon'un oğlu Demetre'yi getirmiş. Ardından Megrelya'yı işgal etmiş. Ülkenin derebeyleri o dönemde yurtdışında bulunan ve II. Levan'ın yeğeni olan III. Liparit'i çağırmışlar. III. Aleksandre onun tahta çıkmasına engel olmuş ve ertesi yıl zavallı Giorgi'yle Nestan-Darecan'ın en azından resmi oğlu olan III. Vamek'i (1658-1660) yeni kral olarak zorla tahta çıkarmış. III. Vamek'in karısı Elene, Gurieli II. Mamia'nın kızıymış: bu II. Mamia'nın amcası Demetre'yi ise III. Aleksandre himaye ediyormuş.

130 III. Aleksandre'nin 1660'ta ölümünden sonra İmereti tahtına IV. Bagrat çıkmıştır. IV. Bagrat III. Aleksandre'nin oğluydu ve daha sonra üç kez daha tahta çıkmıştır (1663-1668, 1669-1678, 1679-1681) –F.Ç.

131 1660'da ölen Aleksandre'ın ilk eşi Guriya prensi II. Mamia'nın kızıydı. II. Mamia 1618'de onunla evlendikten iki yıl sonra bu kadını boşamıştı. Dört kez İmereti kralı olan oğlu III. Bagrat ve kızı Tinatin için hikâyenin devamına bakınız.

zıydı.[132] Ondan hiç çocuğu olmadı ve dört yıl sonra dul kaldı. Bu kadının güzelliği ve cazibesi çok methedilirdi. Damadı Bagrat tahta çıkar çıkmaz, kendisiyle evlenmesini istedi. O zamanlar Bagrat yalnızca on beş yaşındaydı; evlendirilmek istendiği kadının güzelliği henüz kalbini etkileyecek yaşta değildi ve memleketinin kötü ahlakı henüz onu tamamen bozmamıştı. Bu tekliften tiksindi ve küçümsemeyle reddetti. Darecan tahta kalamayacağını görünce, Teymuraz Han'ın erkek kardeşi Datona'nın kızı olan Nestan Darecan adındaki on iki yaşında bir akrabasını tahta yerleştirdi. Bagrat, söylediğim gibi on beş yaşındayken bu genç kızla evlendi.[133] Darecan devleti yönetmeye devam ediyordu ve kralla kraliçeyi hep kendi himayesinde tutuyordu. Her ne kadar genç olsa da Bagrat üvey annesinin niyetini anlamış ve bir gün memnuniyetsizliğini ona bildirmişti. Darecan düşüncelerini gizledi ve otorite sahibi olmak gibi bir derdi olmadığını söyleyerek Bagrat'ı kandırdı. İyi ve sade bir tabiatı olan prens, Darecan'a inandı ve bu kadının kendisine ihanet edebileceği hiç aklına gelmediği için ona tekrar güvenmeye başladı. Darecan yalandan hastaymış gibi yaptı ve krala kendisini ziyaret etmesi için rica etti. O da art niyetsiz ziyaretine gitti. Odasında görevlendirdiği kişiler içeri girer girmez kralı tutukladı ve bağladı. Darecan derhal onu Kutaysi kalesine yollattı. Burası ülkenin en önemli yeriydi ve komutanı da kendi adamlarındandı. Hemen ardından kendisi de kaleye gitti, kendi tarafına çektiği ve sadakatlerinden emin olduğu ülkenin bütün büyüklerini oraya topladı. Burada beş gün boyunca krala ne yapacaklarını konuşup tartıştılar. Bazıları onu öldürtmesini tavsiye ederken, diğerleri de gözlerini oymasını söylediler. Sonuncu tarafın düşüncesi yerine getirilerek Bagrat kör edildi. Bu olay zavallının evlenmesinden sekiz ay sonra vuku buldu,[134] söylendiğine göre zifafı bile gerçekleşmemişti.

132 Hikâyesi az ilerde anlatılacak olan Kartli ve Kaheti kralı I. Teymuraz'ın kızı olan ve naip Aragvi Zurab'dan dul kalan Nestan-Darecan. [Kartli kralı I. Teymuraz'ın kızı olan Darecan, Aragvi prensi Zurab'ın karısıydı. Zurab'ın ölümü üzerine babası onu İmereti kralı III. Aleksandre ile evlendirdi. Aleksandre 1660'ta ölünce Darecan bir komployla IV. Bagrat'ı tahttan indirdi. Bagratlıların uzaktan akrabası Vahtang (Cuçuniaşvili) ile evlenerek onu İmereti kralı ilan etti. Ama gerçekte krallığı kendisi yönetiyordu. Darecan 1668'de feodal beyler tarafından öldürüldü –F.Ç.].

133 Vakanüvis metinlerde adı Ketevan olarak geçiyor ve I. Teymuraz'ın oğlu Davit'in kızı ve dolayısıyla Nestan-Darecan'ın yeğeniydi. Bagrat'a gelince o dönemde en az kırk yaşında olmalıydı, çünkü annesinin 1620'de boşanmasından önce doğmuş olmalı.

134 Yine vakanüvis metinlerde altı ay ve 1660'ta.

Darecan'ın tarafında bulunan derebeyleri arasında delice sevdiği ve adı Vahtang olan bir derebeyi bulunuyormuş.[135] Darecan onunla evlendi ve kocasını kalede kral ilan etti. Bu da tercih edilmedikleri için kendilerini küçük düşürülmüş olarak gören diğer derebeylerinin zoruna gitti. Darecan'ın tarafını bıraktılar, karşı tarafa geçtiler, silahlarını kuşandılar ve kim ilk önce gelip krallığı kurtarırsa devleti ona bağışlayacaklarını söyleyerek Guriya ve Megrelya prenslerini yardıma çağırdılar. Ülkesinin bütün ordularıyla ilk gelen Vomeki Dadyani [III. Vamek Dadyani] oldu ve Kutaysi kalesi dışında Darecan'a ait olan her şeyi ele geçirdi. Orayı da kuşatma altına aldı, fakat elinde top olmadığı için hiçbir ilerleme kaydedilmiyordu ve ülkenin derebeylerinden Ottia Şekaize adında bir derebeyinin kurnazlığı olmasaydı onlara baş eğdirmek çok zaman alacaktı.[136] Ottia kuvvetle yapılamayanı kurnazlıkla başardı. Yalandan Megrelya prensi yüzünden umutsuzluğa düşmüş gibi yaparak kaleye gitti, güvenli hiçbir sığınağının kalmadığına Darecan'ı inandırdı, ayaklarına kapandığını, özür dilediğini ve bu prense karşı onun himayesine ihtiyacı olduğunu söyledi. Darecan tuzağa düştü. Ottia'nın kendisine söylediği her şeye ve onun kendi menfaati için gösterdiği bütün arzularının gerçek olduğuna inandı. Kısa bir süre önce Tiflis piskoposuyla ve Gürcistan kral naibinin kraliçenin bel bağladığı kişilerin ihanet etmesinden endişelendiği için gönderdiği Katolikos ile kalabalıklaşan meclisine Ottia'yı da kabul etti. Her ne kadar aydın olsalar da bu dönek bunların hepsini kandırdı. Darecan'a, onların huzurunda mevcut durumda Megrel prensini kovmanın, ele geçirdiği şeyleri geri almanın ve sağlam bir şekilde başa geçmenin tek yolunun Türklere başvurmak olduğunu söyledi. Bunun için de yardım istemek ve tahta çıkmasını teyit etmek için kocasını İstanbul'a göndermesi gerektiğini, İmereti kraliyetinin Babıâli'ye vergiyle bağlı olduğunu ve padişahın buraya barışı getirecek ve kral tayin edecek hakkı ve gücü olduğunu ekledi. Darecan bu düşünceyi çok benimsedi; Ottia buna da yardımcı olacağını ve Vahtang'ı İstanbul'a götüreceğini söyleyince kalbinden taşan minnettarlığını yeterince ifade edecek kelimeleri bulama-

135 Brosset'nin yayınladığı Gürcü vakanüvisine göre kendisi için "kralların akrabası" diyen Vahtang Cuçuniaşvili.

136 Vakanüvislerin rolünü teyit ettikleri Otia Çheidze.

yıp Ottia'nın ayaklarına kapanmış. Vahtang daha hızlı gitmek için yanına yalnızca iki adam almıştı. Rehberi, kurnaz Ottia Şekaize gece çökerken onu kaleden çıkarmış, dolambaçlı yollar kullanarak bir saat geçmeden karşı tarafın ordugâh yerine götürmüş. Megrelya prensi derhal Vahtang'ın gözlerini oydurtmuş ve aynı gece Darecan'a kocasını tutsak aldığını ve gözlerini kör ettiğini haber vermiş. Bu haber onu o kadar şaşırtmış ki hiçbir cesareti ve kararlılığı kalmamış ve kısa bir süre sonra kaleyi teslim etmiş, kale de yağmalanmış. Megrelya prensinin buradan büyük bir ganimet elde ettiği ve beraberinde on iki yük arabası gümüş kap kacak ve eşya götürdüğü söyleniyor. Söylenene göre İmereti kralları o kadar çok gümüş toplamışlardı ki basamaklara ve sekilere kadar saraylarındaki her şey gümüştenmiş. Buna inanmak da zor değil, çünkü eskiden burası çok zengin komşu ülkelerle iyi ilişkiler içinde bulunan ve ticaret yapan bir ülkeydi, üstelik günümüzde bile gümüş para pek yaygın olmadığı gibi o dönemde hiç para bulunmadığı da söyleniyor. Megrelya prensi kendisiyle birlikte İmereti kralıyla kraliçesini, kötü Darecan'la kocası zavallı Vahtang'ı götürmüş; Gürcü kralı naibine de bu prensese yol göstermesi için gönderdiği iki rahibi iade etmiş.

Gürcü kral naibinin adı Şanavas Han'dır.[137] Bu ülkenin son hükümdarlarının kraliyet soyundan geliyor; İran himayesinde kral naibi olmak için Muhammedîliği kabul etmiş. Yalnızca iki yasal eşi var, her ikisi de Hıristiyan; bunlardan adı Marie [Mariam] olan bu hikâyeyi anlatmaya başlarken bahsettiğim Megrelya prensi Levan'ın kız kardeşidir.[138] Mariam, nefret edilesi Şilake'nin Levan'la evlenmeden önce sahip olduğu oğlu lehine meşru mirasçıyı saf dışı bıraktığını öğrendiğinde, yeğeninin haklarına tekrar kavuşturması ve onu gerçek ve meşru mirasçısı olduğu krallığın başına getirmesi için kocasına baskı yapmış. Gürcistan'ın naip kralı ilk başta bu olayda kaba kuvvet kullanmak istememişti. Megrelya vergiyle padişaha bağlı bir ülkeydi; İran şahından habersiz ve onun onayını almadan Megrelya'ya savaş açamazdı ve bu onayı nasıl elde edeceğini bilmiyordu. Kısa bir süre sonra bunun için olumlu bir fırsat doğmuş; çünkü daha önce söylediğim

137 İran himayesi altında Kartli kralı V. Vahtang veya I. Şah Navaz (1658-1676).

138 Gurieli Simon'la evlendirilen ve ardından geri alınan aynı Mariam söz konusu (bkz. dipnot 123). V. Vahtang onun üçüncü kocasıydı; ikinci kocası Rüstem Han için bkz. s. 223. [Mariam Dadyani, Megrelya prensi I. Manuçar Dadyani'nin kızıydı –F.Ç.].

gibi Megrelya prensi İmereti'ye girer girmez Gürcü kral naibinin akrabası olan ve onun yanında yetişen Darecan ile kocası Vahtang ve ülkenin diğer ileri gelenleri, Gürcü kral naibine, Megrel prensini ülkeden kovmaya gelirse krallığı naibin büyük oğlu Arçil'e[139] vermeyi teklif etmişlerdi. Kral naibi bu teklifi şahına bildirmiş ve İmereti'yi fethetmesine müsaade ederse bu krallıkla Megrelya'yı kendi topraklarına ekleyeceğini söylemiş. Şah da onayını göndermiş. Kral naibi derhal ordularını toparlamış ve İmereti üzerine yürümüş. Bu topraklara girmek üzereymiş ki, Gürcistan'ın ileri gelenlerinden birinin ayaklandığını ve yokluğundan faydalanarak bütün ülkeyi yağmalamaya hazırlandığını öğrenmiş. Geri dönmüş, ordusunu başkaldırana yöneltmiş, ona meydan okumuş, onu öldürtmüş, ardından tekrar İmereti üzerine yürümüş.

Onu çağıran bu ülkenin ileri gelenleri dört bin adam toplamışlar. Burası gibi küçük bir ülke için bu çok büyük bir orduydu. Bu ordu ya gücünden korkan ya da bu güçle büyülenen adamlarla her gün daha da büyümüş ve İmereti ile Megrelya'da neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmamış. Vomeki prensi, atlıların Kafkas Dağları'nda ulaşamayacakları bir bölge olan Svanlara kaçmış. Böylece Gürcü prensi toprakları yağmalamakla yetinmiş. Her iki ülkeden de büyük ganimetler götürmüş. Söylenene göre evinin dolup taştığı altın ve gümüş eşyalarının büyük bir kısmını buradan elde etmiş. Levan'ın torunu olan yeğenini[140] hakkı olarak kendisine düşen Megrelya tahtına çıkartmış ve göndereceği kız yeğenlerinden biriyle nişanlamış; ardından büyük oğlu Arçil'i İmereti kralı ilan etmiş; ama Vomeki'den nasıl kurtulacağını bilemiyormuş, çünkü bu kaçağın tekrar geri dönmesinden ve tahta yeni çıkan prensi sıkıntıya sokmasından endişeleniyor, onu kaçtığı yerde bırakmak istemiyormuş. Kotzia [Hosia][141] adında İmereti'nin ileri gelenlerinden biri onu bu zahmetten kurtarmış. Svanlara Gürcü kral naibin Vomeki'den kurtulmak istediğini, onu öldürürlerse büyük ödüller vereceğini ve bunu

139 Aynı zamanda 1664-1675 arasında Kaheti'nin de kralı olacak Arçil, ilki 1660 yılı olmak üzere beş kez İmereti tahtında bulunacaktı.

140 İese veya İoseb'in oğlu (bkz. dipnot 126) III. Levan (1660-1680) Chardin'in oradan geçtiği dönemde Dadyaniydi. Hükümdarlık tarihlerine bakıldığında bütün bu olayların tümü 1660'ta gerçekleşmiş olmalı.

141 Leçhumi'nin derebeyi Hosia Laşhişvili. Bu durumda İmereti'nin değil de, Megrelya'nın bir ileri geleni söz konusu olmalı.

sağlamayı reddederlerse onlara savaş açacağını bildirmiş. Svanlar istenileni yapmışlar. Vomeki'yi öldürmüşler ve başını Gürcü prensine göndermişler. Vomeki'nin öldürülmesi üzerine Gürcü prensi, ayrılışından sonra kendisine karşı herhangi bir girişimde bulunmamaları için iki kör prensi, Bagrat'ı ve Vahtang'ı beraberinde götürmüş, prensesleri ve kadınlarını Kutaysi'de bırakmış. İmereti kralının oğluna saygısından dolayı bu insafsız ayrılığı istemiş. Bu genç kral Bagrat'ın karısına öyle delice âşık olmuş ki kocasından kaçırıp onunla evlenmek istemiş.

Gürcü kral naibinin gidişinden sonra İmereti'nin birkaç ileri geleni yeni krala karşı komplo kurmuşlar. Bunlardan bazıları kendilerine yapılan kötü davranışlara, bazıları da prensin babası tarafından vezir olarak atanan Hotsia'nın[142] aşırı gücüne ve kendilerine karşı sergilediği katılığa ve dik başlılığa tahammül edemiyorlarmış. Ahıska paşasına[143] Gürcistan'ın naib kralının Türklere vergiyle bağlı olan bir krallığı ve tüm eyaleti yakıp yıkmasına, meşru hükümdarları tutsak edip kendisiyle birlikte götürüp bunların yerine kendi kanından kişileri tahta geçirmesine seyirci kaldığı için şaşırdıklarını söyleyip, Babıâli'nin kendilerini İranlıların kaprislerine terk edip etmediğini, yoksa paşanın, padişahın onurunun ve menfaatlerinin söz konusu olduğu bir durumda İranlıların gücünden mi çekindiğini kendilerine bildirmesini rica etmişler. Paşa, Gürcü kral naibinin işgalini Babıâli'ye bildirdiğini ve her an cevap beklediğini, emirler gelir gelmez gerekenleri kendilerine bildireceğini söylemiş. Kısa bir süre sonra emirlerin geldiğini ve Erzurum ve Kars paşalarının ordularının kendi ordularına katılır katılmaz onları Gürcülerin boyunduruğundan kurtaracağını yazmış; bununla beraber mümkün olduğunca çok adam toplayıp hazırda beklemelerini istemiş. Ayrıca onlardan Hotsia'nın orduları, temkinliliği ve itibarıyla girişime

142 Hosia Laşhişvili, Leçhumi derebeyi idi. 1661'de Megrelya prensi III. Vamek Dadyan'a karşı Karti kralı V. Vahtang'ı destekledi. Svaneti'de III. Vamek'i öldürttü. 1668'de Osmanlıların İmereti tahtına çıkardığı ve III. Aleksandre'nın karısı olan Kraliçe Darecan'ı destekledi. Daha sonra kraliçeye karşı yapılan seferlere katıldı ve Kraliçe Darecan'ı öldürdü. Demetre Gurieli'nin İmereti tahtına çıkmasına destek verdi. Ardından IV. Bagrat'ın yeniden İmereti tahtına çıkarılmasını sağlayan komploya katıldı. Hosia Laşhişvili yaklaşık olarak 1671'de öldü –F.Ç.

143 Ahıska Paşalığı 13. yüzyıldan beri Gürcü eyaletiydi, Samtshe [Şamahı]-Saatabago eyaleti. Osmanlılar 1578'de bu bölgeyi kendi topraklarına kattılar, fakat prensleri Müslüman olan bölgeyi babadan oğula aktarılan bir paşalığa dönüştürmekle yetindiler. Bu durum 18. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. O dönemde paşanın adı I. Aslan'dı ve 1659'dan 1679'a kadar iktidarda kalacaktı. [ayrıca bkz. dipnot 178].

mani olmaması ve yeni İmereti kralına öğüt verecek kimse kalmaması için öldürülmesini istemiş.

Bu komplonun içinde kralın sarayındaki kâhya ve piskopos Janatelle[144] yer alıyormuş. Hotsia'nın yanında bulunan adamlardan birini de komplolarına dahil etmişler. Kâhyanın kızıyla evlendireceklerini ve Türk paşasına efendisi Hotsia'yı öldürmesi durumunda ona ait toprakları kendisine verdirteceklerini söylemişler. Bu vefasız adam anlaşmayı kabul etmiş, geceleyin hekiminden tedavi alırken Hotsia'yı öldürmüş.

Bu gözü pek hareket komployu ortaya çıkarmış, İmereti'nin tüm ileri gelenlerini silah kuşanmaya itmiş, Ahıska paşasının ilerleyişini hızlandırmış ve kralı da büyük bir şaşkınlığa ve çaresizliğe sürüklemiş. Derhal babası Gürcistan naip kralına haber göndermiş, o da hemen ona talimatlar ve öğütler yetiştirmiş ve en yakın zamanda ordularıyla ona destek olmaya geleceğini söylemiş. Ama Ahıska paşası ona bu süreyi tanımamış, İmereti'ye öyle hızlı girmiş ki genç prens onun saldırısından kaçıp güvenli bir yere güç bela ulaşmış. Babasının yanına gitmiş ve birkaç gün sonra Ahıska paşasının daha önce de söylediğim gibi İmereti'nin en sağlam yeri olan Kutaysi'ye ordusunu yerleştirdiği ve tüm ülkeyi himayesi altına aldığı haberi gelmiş. Bu da, İran şahından emir almadan Türklere karşı herhangi bir girişimde bulunmaktan çekinen Gürcistan kral naibinin ülkesine dönmesine neden olmuş.

Paşa, İmereti ve Megrelya halkları özgürlüklerini yalnızca birbirlerine zarar vermekte kullandıkları için padişahtan olabildiğince çok kaleyi ele geçirmesi talimatını almıştı. Paşa bu emri çok gizli tutmuş ve kendisinin Kutaysi kalesine götürülmesini sağlayıp kaleye ordularını yerleştirip ele geçirmişti. Ardından tayin edeceği yeni krala sadakat yemini yapmaları için ülkenin bütün ileri gelenlerini çağırmış. Bu kral Guriya prensinin oğluymuş; bu kişi Aziz-Basil tarikatına ait bir rahip olan Bere'ydi. Manastır cüppesini çıkartıp kral ilan edilmiş.[145]

144 Piskoposun adı Sofron Genathel'di, ama Chardin muhtemelen aynı isimde iki kişiyi birbirine karıştırmış görünüyor. Bkz. dipnot 160.

145 Burada Guriya tahtına çıkmadan önce rahip olan Gurieli Demetre söz konusu, ama İmereti tahtına çıkışı III. Bagrat'ın 1668'de ikinci kez tahtan indirilmesinden sonra gerçekleşti. Bu kez Ahıska Paşası III. Bagrat'ın yerine başkasını koymakla yetinmişti.

Paşa küçük İmereti krallığında bu şekilde düzenlemeler yaparken Megrelya prensi onunla görüşmeye gelmiş ve kendi kellesini getirip padişahın emrine sunduğunu, Babıâli'ye vergiyle bağlı olduğunu ve öyle kalmak istediğini, Gürcistan prensinin onu tahta çıkartarak, kendisine ait olan ata mirasını ona iade ettiğini söylemiş. Paşa prensin boyun eğmesiyle ve beraberinde getirdiği büyük hediyelerle sakinleşmiş. Onun Megrelya hükümdarlığını onaylamış ve ardından kötü niyetli Darecan'la zavallı Arçil'in yanında götüremediği İmereti kraliçesini alarak Ahıska'ya dönmüş.

Bunlar 1659'da[146] vuku bulmuş ve Türk paşası sırtını döner dönmez İmereti'nin ileri gelenleri, uçarı ve vefasız tabiatları gereği yeni krala itaat etmeyi reddetmişler. Gürcistan kral naibine adam gönderip mevcut krala karşı itirazlarını bildirmişler ve kör olsa bile Bagrat'ı geri göndermesini istemişler. Prens bu isteklerinin vefasızların bir oyunu olmasından endişelenmiş ve bundan emin olmak için İmereti'nin ileri gelenlerinin gerçekten yeni efendilerine karşı öfkeliyseler ve onu gerçekten geri göndermek istiyorlarsa, krallarını kör etmelerini, ancak bu şekilde emin olduktan sonra Bagrat'ı kendilerine iade edeceğini söylemiş. Onlar da bu koşulu kabul etmişler ve derhal bu isteği yerine getirmişler. İmereti'nin ileri gelenleri kralın gözünü oymuşlar ve kardeşi Guriya prensine göndermişler.[147] Gürcistan prensi de Megrelya prensinin eşinin kız kardeşi olan yeğeniyle nişanladıktan sonra Bagrat'ı onlara göndermiş.

Bu Megrelya prensi gençti ve gözleri görmüyordu. Büyük subaylar her iki prensi de yönetiyordu. İmereti'deki subaylarla Megrel subayları anlaşamıyorlardı. Buna efendilerini de dahil ettiler ve savaş açmaya zorladılar. Megrel prensi yenildi ve karısıyla birlikte tutsak edildi. Gürcistan kral naibi onu göndereli yalnızca iki ay olmuştu ve daha sonra bu genç prensesle zifafın bile henüz gerçekleşmediği ortaya atıldı. Prenses çok güzel ve hoş bir kadındı. Onun ülkesinde çok güzel kadınlar gördüm ama onun kadar büyüleyici bir güzellikte olanını görmedim. Muhtemelen ona duyulan bütün hislerden kendisi sorumlu olabilir, çünkü bakışları tutkulu, yumuşacık ve

146 1663 ve III. Bagrat'ın bu ikinci hükümdarlık dönemi 1668 yılına kadar sürmüştür.

147 Bu olay 1669'da vuku buldu ve Demetre'nin kendisi de Guriel'di (yani Guriya hükümdarı) yani Gurieli'nin erkek kardeşi değildi. Ülkesine döndükten sonra öldürülecek ve yerine I. Kaihosro'nun oğlu III. Giorgi geçecekti.

ölümcüldü, sanki sırf sevilmek ve umut vermek için bakıyor gibiydi. Kısacası havası ve sözleri insanlara kucak açıyordu. İmereti'nin önemli ileri gelenlerinden biri olan piskopos Janatelle, görür görmez ona âşık olmuş. Zengin biri olan piskopos ona hediyeler vermiş ve onu öyle bir kazanmış ki günümüzde bile hâlâ ve neredeyse açıkça onun karısıymış gibi tamamen ona ait. Bu güzel tutsağı İmereti'de tutmak için kullandığı hile çok nadir ve çok hoştur. Efendisi krala, zavallı kör Bagrat'a bu genç prensesin güzelliğini sürekli anlatarak onu prensese âşık etmiş ve prens prensesin aşkıyla yanıp tutuşunca onunla evlenmesi gerektiğine inandırmış. "Efendim eşinizi kaybettiniz, Ahıska paşası onu alıp götürdü ve Tanrı bilir ona neler yaptı. Sizi nişanlandırdıkları Gürcistan kral naibinin yeğeni daha çocuk, ne zaman evlenecek durumda olacaksınız? Efendim Megrelya prensesiyle evlenin, kaderinize yazılmak istenen ve sizin de kabul ettiğiniz hanımın kız kardeşi ve Türklerin elinizden aldıkları prensesin de kuzenidir ve üstelik çok güzel bir hanım. Bu hanımdan daha güzel ve daha zeki başka bir kadınla evlenmeniz mümkün değil." Prens, kendisinden çok kendisine öğüt veren kişinin yararına olacak bir iş yapacağını bilmeden bu tavsiyesine uydu. Prenses de tüm kalbiyle kabul etti.

Megrelya prensinin onu çok sevdiği ve asla onu İmereti prensine bırakmayacağı biliniyordu. Görünürde adalet adına onu ondan almak için bir bahane arandı ve olaylar şöyle cereyan etti. İmereti kralının yanında kız kardeşi bulunuyordu; daha önce söylediğim gibi bu hanım duldu; Megrelya prensesinin yerine geçmesi teklif edildi ve bunun için yapması tek şey onunla yatakta basılmaktı. Genç, kurnaz ve güzel sayılır kralın kardeşi için genç, basit ve tutsak bir prensi yoldan çıkarmak zor bir iş değildi. Bu iki kişi yatakta yakalandı ve derhal evlendirildi ve aynı anda İmereti kralı diğer prensesle evlendi. Bu güzel evlilikler yapıldıktan sonra Megrel prensi serbest bırakıldı ve tüm kutsal resimler üzerine yeni karısını boşamayacağına ve ondan başka bir kadınla evlenmeyeceğine yemin ettirildikten sonra toprakları kendisine iade edildi.[148]

148 Böylece III. Bagrat, kız kardeşini Kartli kralının akrabası ve Levan'ın eşi Tamara ile değiş tokuş yaptı. Bunlar 1663'te III. Bagrat'ın ikinci kez tahta çıktığı dönemde vuku buldu. Fakat olaylar bununla kalmamıştı, güzel Tamara üç batı krallığının ilişkilerini yirmi yıl boyunca zehirleyecekti.

Ülkesine döndükten sonra öç alma arzusuna uyarak o da Türklere ve İranlılara başvurdu. Gürcistan kral naibine ve Ahıska paşasına İmereti kralının ülkesine yaptığı işgali ve elinden eşini aldığını bildirmek için bir büyükelçi gönderdi. Paşa, İmereti halkının bu vefasızlığına, başkaldırmasına ve onlara tayin ettiği krala yaptıkları alçakça davranışa çok öfkelenmişti. Bahtsız kralın kardeşi Guriya prensi ondan öç alması için ısrar ediyordu. Vicdansız Darecan bu denli kötü niyetin gerektirdiği ölçüde bunun cezalandırılması için de elinden geleni yaptı. Söylediğim gibi çok güzeldi ve güzelliği de amaçlarına büyük fayda sağlıyordu.[149] Paşa, kendisini ve kurtarabilirse söylediğimiz gibi Gürcistan'da tutsak olan kocasını tekrar tahta çıkaracağına söz vermişti. Gori başpiskoposunun elindeydi. Darecan onu oradan kaçırıp Ahıska'ya getirmeyi başardı. Gelir gelmez paşa her ikisini yanına alarak İmereti'ye götürdü. Korkunç yıkımlar ve sıkıntılar yarattı. Kral ve kraliçe kaçıp dağda ve orduların gidemeyeceği bir yerde bulunan Raça adındaki bir kaleye[150] sığındılar. Paşa tahta Darecan ve kocasını yerleştirdi, ülkenin ileri gelenlerine ve halkına yemin ettirdi;[151] birkaç rehin alıp çok sayıda köleyle Ahıska'ya döndü; başka ganimet edinememişti, çünkü bu ülke beş yıl içinde defalarca komşuları ve İranlılar tarafından yağmalanmış ve yakılıp yıkılmıştı. Sefil Darecan'ın kaderinde aşırı güvenden dolayı kaybetmek vardı; daha önce anlattığım gibi ülkenin ileri gelenlerinden biri onu kandırarak soylu bir kadının düşebileceği en aciz duruma düşürmüştü; bir başkası da ona yeryüzündeki en trajik sonu yazacaktı. Bu kişi de Hotsia'yı öldüren vefasızın ta kendisiydi, kendisi de onun gibi Hotsia adındaydı ve ülkenin veziriydi.[152] İşlediği cinayet onu güçlendirmişti. Paşayı ziyarete gitmemişti, çünkü Darecan'ın karşı safında yer alıyor ve öldürülmekten korkuyordu. Türklerin gidişinden sonra prensese mektup göndermiş ve Bagrat'ın ve yönetimi altındaki kişilerin kendisini hilelerle bin kez küçük düşürdükleri için ömür boyu onların düşmanı olacağını, paşayla arasını düzeltmesine yardımcı olması, elinden alınan toprakla-

149 Olaylara hız kazandırmak için Nestan-Darecan 20.000 maçili vereceğine söz vermişti ve parası yetmediği için de Ketevan paşasına yeğenini – III. Bagrat'ın ilk karısını– rehin olarak vermişti.

150 Bkz. dipnot 101.

151 Bu olay 1668'de vuku bulmuştur.

152 Kaynaklara göre Nestan-Darecan'ın veziri Dadyani III. Vamek'i öldüren aynı Hosia Laşhişvili'ydi. Bu durumda Chardin tek kişiyi iki kişi olarak göstermiş oluyor.

rın kendisine iade edilmesi ve Bagrat'ın vezirinin topraklarının da kendisine verilmesi durumunda prensi ve eşi prensesi ona teslim edeceğini belirtmişti. İstediği her şeye söz verilmiş. Hain de teslim olmaya gelmiş. Prenses, kadın ve erkekler arasında bu ülkede gösterilebilecek en büyük barışma, dostluk ve güven ifadelerini sergilemiş. Onu oğul olarak kabul etmiş ve emzirmiş. Bu yalnızca Megrelya'da değil, Gürcistan ve İmereti'de de, hatta tüm komşu ülkelerde de bir âdettir, ittifakla birleşilemeyen kişiler bu şekilde aile üyesi yapılıyor. Hain adam, Darecan'ın bu güven simgesine sahip olduktan sonra, Bagrat'a bütün askerleriyle birlikte gelmesini ve canlı veya ölü Darecan ve kocasını ellerine teslim edeceğini söylemiş. Bagrat'ın geleceği gün, vefasız Hotsia yatağa yatıp hasta olduğunu haber vermiş, ancak kendisine söyleyebileceği son derece önemli bir haber aldığını ve kendisine iletmesi gerektiğini belirterek Darecan'ın yanına gelmesini rica etmiş. Darecan nedimeleriyle birlikte yanına gitmiş. Hainin yatağının başındayken, oraya yerleştirilmiş çok sayıda adam Darecan'a saldırmış. İlk başta nedimeleri onu korumaya çalışmış, fakat kısa sürede uzaklaştırılmışlar. Nedimelerden biri prensese sarılıp onu bir köşeye itmiş ve asla ondan ayrılmak istememiş. Katiller her ikisini de bıçaklamışlar.[153] Hotsia derhal ayağa kalkmış ve Darecan'ın kocasının evine ordusuyla birlikte gitmiş; ancak birinin yol göstermesiyle yürüyebilen zavallı körü yakalanmışlar. Hotsia onu bağlatıp Bagrat'ın gelişine kadar tutsak olarak tutmuş. Prens geldiğinde hemen tutsağı görmek istemiş ve geldiğini işittiğinde "Hain gözlerimi oydu, ben de şimdi senin kalbini yerinden sökeceğim," demiş. Bunu söylerken bu zavallının yanına götürmüşler ve el yordamıyla birkaç kez ona bıçağını saplamış. Adamları prensi öldürmüş ve inanılmaz bir kinle bir saat boyunca elinde sıkıp yırtacağı kalbini yerinden söküp eline vermişler.

Bu barbarca tragedyalar 1667'de[154] vuku bulmuş. Bu zamandan beri ve 1672'ye kadar bu ülkelerde yüzlerce benzer insafsız ve korkunç tragedyalar vuku bulmuş. Bunları anlatmayacağım çünkü çok korkunç hikâyelerdir bunlar.

153 Vakanüvis metinlerine göre "üzerine ateş edilerek yaralanmış ve sarayla kule arasındaki yolda bir mızrakla hayatına son verilmiş." Hikâyesi Rus yazar P. Polonski tarafından 1852'de kaleme alınan bir trajedyanın konusu olmuş, *Daredjana İmeretinskaya*.

154 1668'de. Bu tarihte Gurieli Demetre İmereti tahtına çağrılmış (bkz. dipnot 145 ve 147). Bir sonraki yıl sınır dışı edilmesinden sonra III. Bagrat üçüncü kez hükümdar (1669-1678) olmak üzere geri gelecekti.

Hain Hotsia'nın ihanet sonucu öldürüldüğünü ve kısa zaman sonra katillerinin İmereti ordusuyla Megrelya prensinin ordusunun karşılaştıkları ve İmereti kalesinden görünen büyük bir köy olan Şikaris[155] muhaberesinde öldüklerini; bu kötü halkların modern tarihlerinde ancak Tanrı'nın kısa ve ani bir adalet getirdiğini, birbirlerini cezalandırmak için onları kullandığını ve katillerin orada her zaman cinayet sonucunda öldüklerini söylemekle yetineceğim.

1672'de Ahıska paşası, Megrelya ve İmereti'nin[156] bu iki küçük hükümdarı arasındaki savaşın sona ermesine yönelik uzlaşma çabalarının, uyarılarının ve de emirlerinin bir türlü kâr etmediğini görünce bunları tamamen yok etmeye ve bunların ülkelerini başkalarına vermeye karar verdi. Elinde Megrelya'nın gerçek ve meşru mirasçısı bulunuyordu, çünkü bu ülkeye prens olarak yerleştirilen Vomeki Dadyani, Levan'ın oğlu Aleksandre'ın karısı olan ihtiraslı Şilake'nin –Vomeki'nin annesi– Aleksandre'ın oğlunu öldürmesinden endişe ettiği için onu yanına alarak Guriya prensinin yanına kaçmıştı. Prens bu küçük çocuğu yanına alması durumunda şirret Şilake'nin kendisine savaş açmasından korktuğu için kız kardeşine çocuğu Ahıska paşasına götürmesini öğütlemişti.[157] O da bu tavsiyeye uymuş ve böylece bu küçük çocuk Ahıska şehrinde paşaların yanında yetişmişti. Paşalar bu çocuğun dinini değiştirtmemişler. Türk örf ve âdetlerinin etkisi görünen bir eğitim vermekle yetinmişler. Ahıska paşası bu genç prensi Megrelya'ya yerleştirmeye karar vermiş, çünkü söylendiği gibi ülke hakkı olarak ona aitti: Genç prensin orayı iyi yöneteceğini ve orada yaygın olan korkunç alışkanlıklardan ülkeyi arındıracağını umut etmişlerdi. İşte Türklerin Megrelya'ya gelmesinin sebebi buydu. Guriya prensi ordularını paşanınkine kattı. Yeğenini prens yapmalarından son derece memnundu. Bu girişim onun emellerine büyük bir yarar sağlayacaktı.[158] Paşa ilk önce İmereti'ye geldi, ülkeyi ve kral Bagrat'ı ele geçirdi.

155 Bagrat'ın dönüşünden sonra yeni güçlü isim Sehnia Çheidze olmuştur; bu kişi Kutaysi kalesini 1669'da Türklere teslim etmiş ve ardından Dadyani III. Levan'ı Bagrat'tan hanımını tekrar almaya ikna etmiş. Bu da 1669'da Çheidze'nin öleceği ve Levan'ın da yenileceği Çhari'de düzenli bir savaşa neden olmuş.

156 III. Levan karısını geri almak için 1672'de yeni bir teşebbüste bulunmuş fakat bir kez daha Genouth'ta yenilmiş.

157 Bkz. dipnot 127.

158 Gürcü vakanüvis metinlerine göre dönemin en ünlü köle tüccarı olan III. Giorgi'nin emellerinden biri de Levan ve Bagrat'ın paylaşamadıkları Tamara'yı kendisine almaktı.

Eşi kraliçe tutuklanmadı; çünkü piskopos Janatelle onunla istediği yere çekilebilmek ve topraklarının talan edilmemesi karşılığında paşaya on beş bin ekü vermişti.[159] Paşa Kutaysi'ye geldiğinde, gelip itaat etmesi için Dadyani'ye (Megrelya prenslerine verilen bir unvan olduğunu daha önce söylemiştim) haber gönderdi. Dadyani, Megrelya'da yapılmak istenilen hükümdar değişikliğini bildiği için paşaya itaat etmeyi reddetti ve Ruhi kalesine sığındı. Veziri Karzia,[160] Svanların bulundukları dağlarda bir eyalet olan Leçhumi'ye[161] kaçtı ve buradan Abhazlardan Dadyani'nin yardımına gelmelerini istedi. Abhazlar Megrelya'ya geldiler; ama yardım edecekleri yerde geçtikleri yerleri yağmaladılar ve söylediğim gibi geri çekildiler. Paşa bir ay boyunca Dadyani'nin teslim olmasını ve talimatlarını almaya gelmesini boşuna bekledikten sonra ordusunu Megrelya'ya gönderdi. İşte bu ordunun harekete geçtiği haberi beni kaçmaya zorladı.[162]

27'sinde, gün doğmadan Teatinlerin başrahibi, manastırda kalan birkaç ev eşyasını ve biraz erzak almak için bizi kalede bırakıp gitti. Benzer bir konu için onunla gitmeyi düşünmüştüm ama gün doğmadan iki saat önce yola çıkmıştı. Evine girdiğinde paşaya ve Guriya prensine ait bir sürü adamla karşılaşmış ve bu adamlar onu silahları ve sopalarıyla pek fena hırpalamışlar. Bu adamlar ev eşyalarını oraya sakladığını iddia ederek kilisenin kapısını açmasını istemişler. Başrahip adamları fark edince zekice anahtarları çalılıklara atmış ve ona ne kadar şiddet uygulansa da anahtarın yanında olmadığını söylemiş ve onlara vermek istememiş. Son olarak Türkler, ruhban olmasına saygı duydukları için yalnızca kıyafetlerinin bir kısmını almışlar ve kâğıtlarıma ve de kitaplarıma dokunmadan evde buldukları hafif ve az değerde birkaç eşyayı almışlar.

159 Büyük bir ihtimalle Martvil kilisesinin bir yazıtında "büyük Dadyani kralının veziri" diye bahsedilen ve 1682'de ölen Katzia Çikovan söz konusu. Oğlu 1691'de IV. Giorgi adıyla Dadyani olmuştur.

160 Sofron Genathel (bkz. dipnot 144) 1668'de Nestan-Darecan ile aynı anda öldürüldü. Bu kişinin kimliği saptanamadı.

161 Bkz. dipnot 61.

162 Ahıska paşasının müdahalesi durumu değiştirmedi. Levan'a karısını geri almasını ancak 1678'de Arçil'in İmereti tahtına dönüşü sağlayacaktı. Fakat bu da kısa bir süreliğine olacaktı, çünkü III. Bagrat dördüncü kez tahta tekrar çıkacak ve bu kadını tekrar alacaktı. Son olarak Guriyalı III. Giorgi 1681'de İmereti tahtını ve Tamara'yı ele geçirecektir. Fakat bu da iki yıllığınadır, çünkü 1683'te Tamara ölecek ve III. Giorgi de İmereti tahtını kaybedecektir.

29'unda bir Megrel soylusu otuz kişiyle birlikte oraya gelmiş ve her şeyi talan etmiş. Geride bıraktığım kap kacağımı, kasalarımı, büyük ev eşyalarımı, yani benim ve Türklerin çok ağır ve fazla para etmediği için bıraktığımız şeyleri alıp götürmüşler. Bu vicdansız adam ışığı yansıtsın diye simli ve aynalı kapaklar yaptırdığım kitapların kapaklarını söküp götürmüş, kalanlarını da yakmış; Paris'ten yola çıkmadan önce en iyi kitaplarımın kapaklarını böyle değişik bir şekilde süslettirmiştim. Tek bir kitabım bile bu faciadan kurtulamamış.

30'unun sabahında bu talanın haberini kelimeyle ifade edemeyeceğim bir üzüntüyle öğrendim. Akşamüstü bir Türk şiausu[163] bulunduğum kaleye geldi ve paşa tarafından gönderildiğini söyledi. Sabatar (kalenin sahibi, soylu olduğunu söylemişti) gelen mesajı almak için dışarı çıktı. Ruhi kalesinin önünde bulunan paşanın vekili Megrelya'nın padişaha ait olmasından dolayı Sabatar'ın paşaya tabi olmak için kendisini ziyaret etmemesine şaşırdığını, paşanın Türklere katılanlara karşı iyi davranacağını, ancak bunu yapmayanlara da düşman muamelesi yapacağını, mülkünü, hayatını, şatosunu ve içinde bulunan her şeyi kurtarmak istiyorsa derhal gidip paşadan emirler alması gerektiğini söyledi. Sabatar paşayı efendisi olarak kabul ettiğini ve kalben Megrel değil de Türk olduğunu, gelmesi gerektiğini öğrenir öğrenmez paşanın yanına gitmeye karar verdiğini ve paşanın vekili Ruhi'de olduğu için ertesi gün emirlerini almak üzere yanına gideceğini söyledi.

31'inde bu soylu, otuz silahlı adamla birlikte, paşanın vekilini görmeye gitti, ona dört köle, gümüş bir kap, çok sayıda ipekli kumaş, balmumu ve içeceklerden oluşan bir hediye takdim etti. Akşama ordugâh yerine vardığında, kendisi gibi kuşatma altına alınmaktan ve şatoları kadar topraklarının da yağmalanmasından korktukları için oraya gelmiş birkaç Megrelya soylusuyla karşılaştı. Paşanın vekili padişahtan aldıkları emrin Megrelya'nın tüm kalelerini yıkmak olduğunu kendisine söyledi. Fakat itaatkâr derebeylerinin kalelerini muhafaza edeceklerini, krallığı Ruhi'de bulunan Levan'dan alıp Ahıska'da yetişmiş bulunan genç prense vereceklerini, sadakat yeminini etmesi, sözünü tutacağının göstergesi olarak da çocuklarından birini rehine vermesi ve paşaya da bir hediye göndermesi gerektiğini söylemiş. Sabatar

163 Çavuş (mübaşir).

da hediye olarak her iki cinsten on genç köle, üç yüz ekülük gümüş ve ipekli kumaşlar vermeye karar verdi.

1 Ekim günü Sabatar, şatosu ve toprakları için Türklerin korumasını almış olarak döndü. Teslim etmesi gereken hediyeyi bir araya getirmek için bütün gece ayakta kaldı. Kaleye sığınan herkese Türklerden yirmi beş köle ve sekiz yüz ekü karşılığında korunma aldığını bildirdi; bunu da buraya sığınan kişilerden alacaktı. Dört çocuklu her aileden bir çocuğunu aldı; bu çocukların annelerinin kollarından alınıp, ikişer ikişer bağlanarak Türklere götürülmesini seyretmek dünyanın en acı verici manzarasıydı. Benden de yirmi ekü alındı.

Sabatar bunlardan yalnızca paşayla anlaştığı miktarı teslim etti; geri kalanını kendisine sakladı. En genç oğullarının götürüldüğünü görünce kadınlar, çocuklar ve tüm şato çığlıklara boğuldu. Türklere rehin olarak verilen çocuklar da köle sayılıyordu; çünkü asla Türklerin elinden çocuklar geri alınmıyordu; bunlar genelde sarayda yetiştirilen genç oğlanların sayısını çoğaltmak için İstanbul'a gönderiliyorlardı. Paşanın vekili hediyeyi ve rehineyi kabul etti ve Sabatar'ı yanında tuttu. Dadyani'yi teslim olması için üç kez uyardıysa da prens hiçbir tepki vermedi. Kalesi, kendisinden çok daha nüfuz sahibi olan vezirinin gönderdiği Svanlar tarafından iyi korunuyordu. Vezir ona her gün sağlam durmasını ve her an düşmanın üzerine yürüyeceğini bildiriyordu. Türkler dört gün Ruhi önünde kaldıktan ve iki bin köle edindikten sonra nihayet geri çekildiler. Yanlarında top yoktu, kaleye saldırmalarına da bu durum engel oldu. Teslim olmaya gelen ve yeni prense bağlılık andı içen bütün Megrel derebeylerini beraberlerinde götürdüler. Katolikos da yemin edenler arasındaydı; paşa onun yeni prensin veziri tayin edilmesini ve Abhaz prensinin kızını kendisine istettirmek için gönderilmesini emretti.

Türklerin gelişinin silahları susturarak düzen ve barış getireceğine inanılmıştı. Bu olmadı; geldiler, yağmaladılar ve ülkeyi eskisine göre çok daha büyük bir buhrana soktular; çünkü ülkeyi iki tarafa böldüler: taraflardan biri yeni prense ant içmiş ve rehin vermişti, diğer taraf ise eski prense itaat etmeye devam ediyordu. Bu da her iki tarafı ellerine silah almaya götürdü. Olayların ne kadar berbat olduğunu görünce, her ne koşul ve her ne tehlike pahasına olursa olsun Gürcistan'dan geçmeye karar verdim. Megrel-

ya'da her gün o kadar çok tehlikeyle karşılaşıyordum ki yakında işin içinden çıkılmaz bir durumda bulunacağımı kestirebiliyordum. Levan, Türklere itaat eden derebeylerinin şatoları, mal mülklerini ve topraklarını almakla tehdit ediyordu. Sabatar hâlâ onlarlaydı; şatosunda hükmeden oğulları dünyanın en büyük katilleri ve hinoğluhinleriydi. Her gün korkudan ve açlıktan ölüyordum. Bir avuç tahıl ve yarım kilo et bulmak başka bir sorundu; dönemin bütün aşağılamalarını sineye çekiyordum. Uşaklarımın umutsuzluğu da başıma dertti ve yavaş yavaş öldüğümü hissediyordum. Bu da hâlâ gücüm varken beni Megrelya'dan çıkmak için her yolu denemeye itti. Her yerde rehber arattırdım; söz verdim, yemin ettim, para verdim, ama hiçbiri kâr etmedi; kimse bana rehberlik etmek istemedi. Geçmek zorunda olduğum ve Megrelya ile Gürcistan arasında bulunan İmereti'nin bütün yollarında ordular bulunduğu, o yolları kullanmanın delilik olduğu ve yakalanıp köle edilmenin kaçınılmaz olduğu söylendi. İşte bana verilen cevaplar bundan ibaretti. Kafkas dağından veya deniz kenarından dolanmayı önerdim ama yine kimse bana yol göstermek istemedi.

Megrellerin ölümden veya başlarına bir şey gelmesinden korkmaları inanılmaz bir şey; ne kadar küçük olursa olsun kesin bir tehlikeye atılmalarını onlara sağlatacak hiçbir ödül yok; sonunda deniz yolunu seçip Türkiye'ye doğru gitmekten, yani yolu yetmiş fersah uzatmaktan başka bir seçeneğim kalmamıştı. Daha önce bahsettiğim küçük bir limanı olan Anargi köyüne geldim. Türklere ait bir filika buldum ve Gonyo'ya gitmek için onu kiraladım. Pey akçasını verdikten sonra yolculuğa hazırlanmak üzere Teatinlerin evine ve Sabatar'ın kalesine döndüm.

10 Kasım günü, sabah erkenden Tanrı bana mutlu bir yolculuk nasip ederse Megrelya'dan çıkamak için kullanacağım yolları kararlaştırdık. Yanıma kıymetli taş halinde yüz livre ve altından sekiz yüz pistole,[164] geriye kalan üç beş eşyamı aldım. Kıymetli taşlarım, mücevherleri gizlemek için özel hazırlanan bir eyerin içinde ve bir yastıkta saklıydı. Bana eşlik etmesi için yanıma bir uşak aldım. Onu tutuklanıp köle edildikten sonra almıştım. Gizli bir dolandırıcı, kötülüğünden habersiz olduğum bir haindi. Eşyalarımı elimden almak veya buna benzer kötü bir niyet taşıyor gibi göründüğü

164 Fransızların 1537'de kullanılan İspanyol altın sikkesine verdiği ad –y. n.

için onu yanımda götürmemi kimse tavsiye etmedi. Aslında ben de onu almakta çok kararlı değildim, ama kader onu almamı istedi ve buna engel olamadım. Onu seçmemin nedeni karşılaştığı sorunları umutsuzca ve öfkeli bir şekilde yaşamasıydı. Bu umutsuzluğunun ve baş edemediği sarhoşluğunun Megrelya'da bizi ele vermesinden korktum. Teatinlerin başrahibi Peder Zampi, her zamanki gibi bana eşlik etti. Tarikat üyesi beni Anargi'ye kadar götürmek istedi. Başrahip ve ben yürüyerek gittik, çünkü ne fiyat verirsem vereyim kiralayacak yalnızca bir at bulabildik; ona da eşyalarımı ve uşağımı bindirdim. Tarikat üyesi de at üzerindeydi; iki gündür bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyordu; kaleden bir fersah ileride rahibin atı suyla dolu bir çukura düştü, adam az kalsın boğulacaktı; onu oradan yarı ölmüş vaziyette güçlükle çıkarmayı başardık. O gün ve sonraki günlerde çektiğim yorgunluğu anlatamam; yağmur mevsiminde genelde dize kadar gelen suyla ve çirkefle dolu ormanlardan geçmem, yürüyerek çeşitli yerlere gitmem gerekti; yalnızca şunu söyleyebilirim çektiğim bu çile dünyada çekilmez. Aslında tükenmiştim; bana emanet edilen malları kurtarmak için her şeye dayanma cesaretinden ve kararlılığından başka bir şeyim yoktu. İçimiz dışımız su olmuş vaziyette akşama Anargi'ye vardık. Anargi Sabatar'ın kalesine altı fersahlık mesafede bulunuyordu.

12'sinde gemiye binecektim; Megrelya kıyılarında Kafkas ve Abhaz sandalların dolaştığı haberi buna engel oldu. Haber doğruydu; ülkenin kayıklarını ve özellikle de benim için önemli olan bir kayığı kaçırmışlardı. Bu gecikmenin bana verdiği sıkıntı dile sığmaz, olup bitenin beni sürekli tehlikeye atması ve sorunlar içinde tutması bu durumdan asla çıkamayacağım hissini kuvvetlendiriyordu.

19'unda Peder Zampi'ye bir önceki gece kilisesinin kapısının zorlandığı, içerdeki mezarın açıldığı ve göz kulak olmak için kilisede kalan bir Teatin rahibin mezara sakladığı her şeyin götürüldüğü, her yerin didik didik arandığı ve duvardan başka hiçbir şeyin tek parça halinde kalmadığı haberi geldi. Bu kilisenin içine yedi bin pistole gömen biri olarak bu haberin beni nasıl ürküttüğünü bilemezsiniz. Hemen koşup arkadaşıma durumu bildirmesi için birini gönderdim. Ama o arkadaşımı kalede bulamamıştı; benim gibi bu haberi alan arkadaşım bu kötü olayda bizden neler alındığı-

nı öğrenmek için Teatinlerin evine gitmişti. Tanrı'ya şükür paramıza kimsenin dokunmadığını ve gömdüğümüz şekilde yerinde durduğunu haber verdi. Bu haber cesaretimi kamçıladı, bunu Tanrı'nın yardımının bir işareti olarak gördüm ve filikalarını bana kiralayan Türkleri hemen yola çıkmak için cesaretlendirmeye gittim.

27'sinde Anargi'den ayrıldım. Filikam büyüktü. İçinde yirmi kişi vardı, bunların yarısı köle, diğer yarısı da Türklerden oluşuyordu. Kıyıda dolaşan korsanlardan korunmak için bu kadar kişinin gemiye binmesine izin vermiştim. Bir saatlik yolculuktan sonra denize açıldık. Denize doğru indiğimiz Langur nehrinin akıntısı çok hızlıydı. O yüzden çabuk yol alınılıyor; fakat yüklü gemilerle bu nehri indiğinizde nehri iyi bilmek lazım, çünkü birçok yerde kuma saplanma tehlikesi var. Deniz kenarına ulaşınca yola ara verdik, geminin sahibi bunu benden rica etmişti, akşama gelecek iki köleyi bekliyordu.

Anargi'de beklerken iki vaftize davet edildim; Megrellerin bunu nasıl icra ettiklerini görmek için gittim. Peder Zampi'nin bunu kitabında doğru tasvir ettiğini gördüm. Kaldığım evin bitişiğindeki komşu evinde nasıl uygulandığını şöyle anlatayım. Ev sahibi sabah onda pederi çağırdı. Peder gelir gelmez şarabın saklandığı kulübeye girdi, bir bankın üzerine oturdu, özel bir kıyafet giymeden, Yeni Ahit kalınlığında yarısı yırtılmış bir kitabı okumaya koyuldu. Okumaya başladığında çocuk henüz önünde değildi. On beş dakika sonra babası ve vaftiz babası çocuğu getirdiler; bu beş yaşlarında bir çocuktu. Vaftiz babası bir mum ve üç buhur tohumu getirdi. Mumu yaktı ve kulübenin kapısına astı, mum çocuk vaftiz olmadan tükendi. Başka bir mum yakılmadı. Üç buhur tohumu bir ateşe kondu ve kül oldu. Bu sırada peder okumakla meşguldü. Özen göstermeden alçak sesle ve hızlıca okuyordu, çünkü bir yandan da gelip kendisine bir şey soran herkese cevap veriyordu. Bu sırada baba ve vaftiz babası gidip geliyorlar ve çocuk da durmadan bir şeyler yiyordu. Uzun süren bir saatlik okumadan sonra, ılık suyla dolu bir leğen getirildi. Peder suyun içine bir kaşık ceviz yağı döktü ve vaftiz babasına çocuğu soymasını söyledi. Çocuğu soyduktan sonra çırılçıplak leğenin içine soktu. Çocuk ayakta duruyordu. Vaftiz babası suyla çocuğun her tarafını yıkadı. İyice yıkandıktan sonra peder kemerine asılı bulunan bir keseden bir *myrone*

tanesi büyüklüğünde vaftiz yağını çıkardı. Vaftiz yağına bu ismin verildiğini daha önce söylemiştim.[165] Bunu vaftiz babasına verdi, o da bu yağı çocuğun neredeyse her yerine sürdü: tepesine, kulaklarına, alnına, burnuna, yanaklarına, çenesine, omuzlarına, dirseklerine, sırtına, karnına, dizlerine ve ayaklarına. Peder hâlâ okumaya devam ediyordu ve vaftiz babası çocuğu giydirdiğinde okuması ancak bitti. Çocuk giyinir giyinmez, baba ekmek, şarap ve bir parça haşlanmış domuz eti getirdi. Çocuğa bir kısmını verdi, ardından vaftiz babasına, pedere, misafirlere ve bütün ev ahalisine takdim etti. Bu da bittikten sonra, herkes masaya geçti ve sarhoş olmadan kimse masadan kalkmadı.

Yine burada Pazar ayinine şahit oldum. Bu ayin de aynı özensizlikle ve aynı saygısızlıkla kutlanıyor. Bir seferinde de ilginç bir şekilde ara verilenine rastladım. Teatinlerle birlikte sığındığımız kaleye gidiyordum. Bir kilisenin önünden geçtik, Pazar ayini söyleniyordu. Ayini icra eden peder kapıda bulunan kişilere yol sorduğumuzu duydu. İçerden, "Bekleyin, yolu size tarif edeceğim," diye bağırdı. Kısa bir süre sonra dualar okuyarak kapıya geldi, nereden geldiğimizi ve nereye gittiğimizi sorduktan sonra bize yolu tarif etti ve kilisenin sahnına döndü.

28'inde, sabah çok erken vakitte denize açıldık. Hava açık ve sakindi. Bir yandan Trabzon'un, diğer yandan da Abhazların yüksek topraklarını gördük; Karadeniz Abhaz kıyılarında kavis oluşturmaya başladığı için Anargi Trabzon'un kıyılarıyla oluşturduğu dairesel yörüngede epey ileride bulunuyor.

Bütün Karadeniz padişahın himayesi altında bulunuyor; burada ancak ondan izin alarak yolculuk yapılabiliyor ve bu sayede bence denizin en büyük tehlikesi olan korsanlara karşı da güvendeyiz.

Rüzgâr gün boyu ters estiği için yalnızca on sekiz mil ilerleyebildik. Akşam Kelmhel[166] adında bir nehre girdik. Daha derin bir nehirdi bu ve Langur kadar genişti, ama akıntısı onun kadar hızlı değildi.

29'unda gün doğumundan iki saat önce, ay ışığında yola çıktık ve öğlen vakti Rioni nehrine vardık ve bir mil kadar bu nehri çıktık, geminin sahibinin bazı mallar indirmek istediği evlerin bulunduğu bir yere kadar gittik.

165 Bkz. sayfa 129.
166 Kanhal, Hobi.

Rioni nehrinin, yeryüzü Cennetinin nehrinin dört kolundan biri olan Phison olduğu kabul edilir ve kaynağı Kafkas dağıdır. Türkler ona Faş diyorlar. Ama bölgedeki insanlar bu nehre Rioni diyorlar. [...] Onu Kutaysi'de gördüm. Dar bir yatakta hızlı akıyor; çoğu zaman seviye öyle düşük ki nehri yürüyerek geçmek mümkün. Kutaysi'den doksan mil uzaklıkta denizle birleştiği noktada yatağı bir buçuk metre genişlikte ve altmış kulaç derinliktedir. Onunla birleşen birkaç küçük ırmak nehri kabartıyor. Biraz bulanık, yoğun ve kurşuni renkte olsa da suyunun tadı çok güzel. [...] Nehrin ağzında ormanla kaplı çok hoş birkaç ada bulunuyor ve yukarı doğru çıkıldığında da birkaç adacık var; bu durum da ağızdan üç-dört mil mesafede durmak zorunda kalan büyük gemilerin nehirde seyahat etmelerini imkânsız kılıyor. Bu adaların en büyüğünün batı kıyısında Türklerin inşa ettikleri bir kalenin yıkıntıları görünüyor. 1578'te Sultan Murad, veya daha doğrusu Türklerle İranlılar arasında vuku bulan büyük savaşlar döneminde onun ordularının komutanı Mustafa Paşa bu kaleyi inşa ettirmiş.[167] Bu Türk imparatoru Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarını fethetmeye karar vermişti. Fakat girişimi arzuladığı gibi sonuçlanmamış. İmereti kralı, nehrin en dar olduğu noktalara pusu kurmuş. Murad'ın kadırgaları burada yenilmiş, biri batmış, diğerleri de kaçmış. Rioni kalesi 1640'ta Megrelya ve Guriya prenslerinin ordularıyla kalabalıklaşan İmereti ordusu tarafından ele geçirilmiş ve tamamen yerle bir edilmiş; içinde yirmi beş top bulunuyormuş. Kral onları Kutaysi kalesine taşıttırmış, hâlâ da oradalar, fakat Türkler kaleyi ele geçirdikleri için artık toplara da sahipler.

Bu nehir Megrelya'yı, Guriya prensliğinden ve küçük İmereti krallığından ayırıyor. Anargi buraya otuz altı mil uzaklıkta. Kıyı her yerde çok alçak ve kumlu, çevre altı adım ilerisini görmenin mümkün olmadığı yoğun ormanlarla kaplı.

Akşam olumlu bir rüzgârla tekrar yol almaya başladık. Gece yarısı Copolette[168] adı verilen bir limanın önünden geçtik. Bütün bunlar Guriya prensine aittir. 30'unda, öğlenden sonra, Gonyo'ya vardık.[169] Deniz kenarında, kumdan bir zeminde yer alıyor. Rioni'den buraya kırk mil var. Bütün

167 III. Murad döneminde Gürcistan seferi esnasında inşa edilen Poti kalesi.
168 Kobuleti, bkz. dipnot 171.
169 Çoruh ağzıyla günümüz Türk sınırı arasında bulunan bir kasaba. (Batum'un 15 kilometre güneyinde, Çoruh Nehri ağzında bulunmaktadır –y.n.) Buradaki kale Türkler tarafından 1546'da inşa edildi.

bu kıyılar boyunca topraklar çok yüksek, kayalık ve bazı kısımları ormanlarla kaplıyken bazı kısımları da çıplak. Burası, toprakları Gonyo'dan yarım mil uzaklıkta olan nehre kadar uzanan, Guriya prensine ait.

Halkokondiles'in Gorea olarak adlandırdığı Gonyo kare biçiminde, sert ve kaba taşlarla inşa edilmiş, olağanüstü bir hacimde büyük bir kaledir. Ne hendeği var ne de burçları. Kale, biri doğu tarafında denize açılan, diğeri de kuzey tarafında yer alan iki kapıdan ve dört duvardan ibaret. İçinde yalnızca iki top gördüm. Az sayıda yeniçeri burayı koruyor.[170] İçinde alçak, pek rahat olmayan ve tahtadan yapılmış kırk veya kırka yakın küçük ev bulunuyor. Dışarıda, kaleye çok yakın mesafede aynı sayıda evden oluşan bir köy var. Köyün neredeyse bütün sakinleri denizci.

Gonyo'daki gümrük aşılması çok çetin olarak biliniyor. Fakat bana söylendiği kadar da zorlu çıkmadı. Yöre insanlarına pek zorluk çıkartılmazken, Avrupalılar için tam bir batakhane. Burada ne soyluluğunuz işe yarar ne de padişahtan alınan pasaportlar ne de Babıâli'deki koruyucularınız. Bunlardan yardım ummak boşunadır, imparatorluğun ta diğer ucunda bulunan bu yerde hükmedenler kendilerini padişahtan öyle uzak sanıyorlar ki onun elinin kendilerine ulaşamayacağına inanıyorlar.

Filikamız demir atar atmaz, uşağım tamamen yersiz bir sevinçle karaya indi. Gözlerini göğe kaldırıyor, yeri öpüyor, Megrelya'ya bin bir bela okuyor, Türk topraklarına bin bir dua ediyordu. Ona bu güne kadar ihtiyacım olmadığı kadar ihtiyacım olduğu bir anda beni burada bırakıp bir süreliğine kaleye gitti. Benimle ilgili düşündüklerini söylemeye gittiğini sanıyorum; çünkü gümrük memuruyla valinin onbaşısı filikadan indirilen eşyalarımı denetlemeye ve gümrük payını almaya geldiklerinde Avrupalı olduğumu, Megrelya'da büyük sorunlar yaşadığımı ve Ahıska'ya gitmek istediğimi bildiklerini baştan söylediler. Bu beni son derece şaşırttı ve ihanete uğradığımı anladım. Yine de kendimi toparladım ve Tanrı aklımı başımda tutmamı sağladı. Uşağımın tam olarak kim olduğumu bilmediğinden

170 1640'da bu kaleyi ziyaret eden Evliya Çelebi orada 500 asker bulmuştu. [Gonyo Kalesi, Karadeniz kıyısında, Çoruh nehrinin ağzında yer alır ve Roma döneminde inşa edilmişti. Kaleden ilk olarak Gaius Plinius Secundus İS 1. yüzyılda söz etmiştir. Gonyo, 1547-1878 arasında Osmanlı sınırları içinde kaldı. 2010'dan bu yana kalede arkeolojik kazı yürütülmektedir –F.Ç.].

emindim. Onu İstanbul'da tutmuştum, özellikle Avrupalı büyükelçiler ve bakanlarla görüştüğümü, onlar tarafından çok saygı gördüğümü ve geri kalan zamanda da sadece kitap okuduğumu ve yazdığımı görmüştü. Muhtemelen benim meraklı bir yolcu olduğumu düşünmüştü. Türklere tüccar olduğumu, Avrupa için av kuşu almayı istediğimi, ülkenin insanlarının eşyalarımı çaldıklarını ve Ahıska paşasından adalet istemeye gittiğimi söylemesini istemiştim. Bu kararımda direttim, çünkü daha iyi bir kisveye nasıl bürüneceğimi bilmiyordum ve sözlerimi değiştirerek uşağımın ihanetini anladığımı bilmesinden bile kuşku duymasını istemiyordum. Gümrük memuru bana birkaç soru sordu. Onu memnun edecek kadar cevap verdim. Eşyalarımın denetlenmesini emretti; hiçbir şey bulunamadı. Eşyalarının arasında içinde kıymetli eşyaları saklamak için ön kaşında gizli bir yer bulunan bir eyer vardı. İçi dolu ve ağırdı. Bu ağırlık onu şüpheli gösteriyordu, üstelik Türk eyerleri çok hafifler. Muhafızlar onu bir kenara çekip her tarafını elle aradılar, ama içinde yeleden ve tüyden başka bir şey olmadığını hissedip bıraktılar.

Yanıma aldığım sekiz yüz pistoleden yarısını üzerimde taşıyordum, geri kalanı para etmez ıvır zıvırın bulunduğu, kilitle kapalı, fakat fark ettiklerinde Türklerin el koyacaklarına kesin gözle baktığım bir heybenin içindeydi. Megrelya'dan ayrılırken, çok yakında bulunduğu söylediğim Kobuleti[171] limanına demir atınca bu heybeyi bir denizciye emanet etmeyi kararlaştırmıştım, çünkü denizcilerin eşyaları aranmıyor. Rüzgârın iyi olması limanda duraklamadan geçmemize neden olmuştu, bu yüzden de kararımı uygulayamamıştım, içindeki yolculardan dolayı bunu filikanın içinde yapmam tehlikeli olurdu.

Sahip olduklarımdan iyice haberdar olan gümrük memurları filikanın içine girdiler ve heybeyi buldular. Kime ait olduğunu sordular. İlk önce bana ait olduğunu, ama içinde vergiye tabi olacak bir şey bulunmadığını söyledim. Gümrük memuru heybeyi açmamı istedi, bunu seve seve yapacağımı, ancak bu kadar insanın önünde ve deniz kenarında değil de evde

171 Kobuleti, Karadeniz kıyısında, Batum ile Poti arasında bir kasabadır. Osmanlılar burayı Çürüksu olarak adlandırıyordu. 17-19. yüzyıllar arasında Osmanlılar ile Guriya prensliği arasında sık sık el değiştirmiştir –F.Ç.

açmak istediğimi ekledim. Gümrük memuru beni evine götürdü. Valinin onbaşısı da bizimle geldi. Vergiye tabi olan eşyalardan yüzde beş ve gümrük memuru da yüzde bir alıyor. Benden yirmi iki altın pistole, ıvır zıvır eşyalarımın içinden de iki tabancamı (tek silahım bunlardı) aldılar; aslında parasını verdiler ama yarı fiyatına aldılar. Ardından gümrük memuru bana evinde kalmamı teklif etti. Gümüşle altın vergiye tabi olmadığı için benden haksız yere para aldıktan sonra beni evine davet etmesinin bir şaka olduğunu söyledim. Bana yanlış bilgiye sahip olduğumu ve bana haksızlık etmediğini, Gonyo'da istisnasız her şeyin vergiye tabi olduğunu, kaldı ki evinde kalmaya davet ederek beni şereflendirdiğini söyledi. Teşekkür ettim ve bunun yerine Ahıska Paşasına ulaşmam için yol göstermesini, bütün Gonyo'nun bir çanta dolusu altınım olduğunu öğreneceğini, bende kalan parayı almak için de geçmem gereken dağlarda kuşkusuz beni öldüreceklerini, kalan silahları da kendisi aldığı için burada yalnız, yabancı ve savunmasız olduğumu, bana yardımcı olma zahmetinde bulunmasını rica ettim ve bunun için de kendisine sonsuza kadar minnettar kalacağım söyledim. Bana bu kadar korkmamamı, Tanrı'ya şükür hırsızlıktan ve cinayetten korkmam gerekmeyen sadık kulların (Türkler kendileri için bu sıfatı kullanıyorlar) topraklarında bulunduğumu, altın dolu çantamı başıma koyup korkmadan taşıyabileceğimi, diğer yandan Ahıska'ya giden yolun çok çetin olduğunu, atlar bu dağların dar ve sarp yollarından geçemedikleri için ilk iki gün yaya gitmek gerektiğini, ertesi gün eşyalarımı taşımaları için adam ayarlayacağını ve beni ve yanımdakileri buradan Ahıska'ya götürttüreceğin söyledi.

Bana bunları söyledikten sonra üçüncü kez geceyi evinde geçirmem için ısrar etti. Hatta çok fazla ısrar ediyordu. Aslında bunu samimiyetle ve benim iyiliğim için yapıyordu, bunu daha sonra anlayacaktım. Keşke Tanrı bunu fark etmemi nasip etseydi; ama kaderin bana hazırladıklarından habersizdim. Eşyalarımı ve eyerimi daha iyi aramak ve üzerimi de kolaçan etmek için bu teklifte bulunduğunu sandım. Daha önce söylediğim gibi üzerimde üç büyük altın dolusu çanta ve üç yere sakladığım inciler vardı.

Aynı zamanda Gonyo valisi olan gümrük memurunun evinden çıktığımda neredeyse gece olmuştu. Uşağım eşyalarımı bizimle gelen insanların yerleştikleri yere taşımıştı. Her yeri delik, pis ve olabildiğince iğrenç

kokan derme çatma bir evdi. Oradaki kişilerin geçmiş olsun dilekleri aldım; yirmi iki pistoleden faydalanan uşağım haricinde sanırım etrafımdaki herkes benim için üzgündü. Hepsi çantamı kendisine emanet etmediğim için beni eleştirdi. Üzgün ve yakınan kişi rolünü iyi oynadım, kalbimde ise bu kadarla kurtulduğuma seviniyordum ve kendimi bu çaresiz durumdan kurtarmak için güneşin doğması için can atıyordum.

Bir parça çörek yerken, bir yeniçeri geldi ve uşağıma onbaşının kendisini çağırdığını söyledi. Şatonun komutanı yerinde olmadığı için onbaşı ona vekâlet ediyordu ve bir saat sonra aynı yeniçeri beni de götürmek için yanıma geldi. Onbaşıyı uşağımla birlikte masada sarhoş buldum. İlk önce zorla yemek yedirip içtirtti beni; ardından Gonyo'dan geçen bütün Hıristiyanların, ruhban sınıfı bile, efendisine iki yüz Duka vermek zorunda olduğunu, benim de bu kişilerden olduğumu ve bu parayı ödemem gerektiğini söyledi. Tüccar olduğumu ve yanıldığını, adaletsiz bir şekilde gümrük vergisini zaten verdiğimi ve gümrük memurunun beni bıraktığına göre benim aslında ne olduğumun onu ilgilendirmediğini, kaldı ki valiye bir şey ödemem gerekirse bunu gündüz yapacağımı ve gece de böyle bir konuyu konuşmak için uygun bir vakit olmadığını söyledim. Bunu söyledikten sonra kalkıp gitmek istedim. İki yeniçeri beni durdurdu, onbaşı beni tekrar sandalyeme oturttu ve zorla içki içirtti, Hıristiyanların mallarının aslında Türklere ait olduğu, Malta adasında iki kardeşini kaybettiği, benim gibi birine yirmi pistolenin fazlasıyla yeterli olduğu şeklinde terbiyesizliklerle beni iki saat boyunca tuttu. Çok kötü bir durumdaydım; sarhoş kişilere muhataptım, uşağım bana yardım edecek yerde yargıcımla birlikte masadaydı ve benim kendisinin değil de daha çok onun benim efendim olduğu bu durumda benle ilgili kararlar veriyordu. Daha kötüsünden korktuğum için hiçbir şey söylemeden onun hainliğine seyirci kalıyordum. Onu bir kenara çektim ve duyduğu sadakate ilişkin hislerimi bana kaybettirmemesini, bizi bu durumdan yalnızca onun kurtarabileceğini, bunun için de yirmi dukalık bir teklifte bulunmasını söyledim. Yalnızca faydama olacak sahte bir güven göstermekle amaçladığım şey, bu hainin kötülüklerinin uç noktalara gitmesine engel olmaktı. Ardından yalvardım, üstü kapalı tehdit ettim, Gonyo'dan geçenlere yapılan adaletsizlik ve şiddet öğrenildiğinde kimsenin Gonyo'ya

gelmeyeceğini söyledim. Onbaşı gülerek Gonyo'nun kendisine ait olmadığını, yalnızca bir yıl daha burada kalacağını, gidişinden sonra buraya insan gelip gelmeyeceğini ve kalenin zarar görüp görmeyeceğini umursamadığını, gelecekle ilgilenmeden sadece bir fırsatı kullandığını söyledi ve olay o kadar ileri gitti ki parayı vermeye beni mecbur bırakamadığı için eşyalarımı aramaları için adam da gönderdi. Hain uşağım da bu nahoş duruma katkıda bulundu. Kararımdan caymadım ve ona hiçbir şey vermek zorunda olmadığım için hangi uç noktaya giderse gitsin benden tek bir kuruş alamayacağını, şiddet uygulamak isterse buna engel olamayacağımı, istediği her şeyi alabileceğini, ama bunları geri alma yollarını çok iyi bildiğimi söyledim. Sonunda bu hırsız bir zincir ve boyun halkası getirttirdi; gerçeği söylemek gerekirse bu beni biraz ürküttü, çünkü karşımda, ucunu gördükleri altının ve içtikleri içkinin verdiği sarhoşlukla her şeye hazır askerler vardı. Onlardan biri yanıma yanaşıp "sarımsağı ne kadar döversen, o kadar pis kokar" dedi. Bu da bir işin bağlanması ne kadar uzarsa o kadar güçleşir anlamına geliyordu. Uşağım aynı anda yüz duka ödeyeceğimi söyledi. Kısa kesmek için bu parayı verdim ve beni çağıran yeniçeriye de dört duka verdim. Üzerimdeki ve kaldığım odadaki paranın miktarı, bulunduğum yer ve başka yüzlerce düşünce boyun eğmeme neden oldu. Başka bir durumda, asla tehditlere boyun eğmez ve zincirlerden korkmaz, zararsız biçimde ya da az zararla bu durumdan kurtulurdum. Onbaşı avucuna yüz dukayı sayarken İncil üzerine hakkımı helal ettiğime ve bundan kimseye bahsetmeyeceğime dair yemin ettirdi. Bu konuda da bir diğeri kadar çetin bir tartışma oldu. Buna yemin etmek istemiyordum, çünkü gerçekten de gidip şikâyetçi olmak istiyordum ve gelecek için de şu anki direnişimin işe yaramasını istiyordum. Yine bu hırsız yalnızca bu koşulla yüz dukayı kabul edeceğini diretiyordu. Onun istediği şekilde yemin etmek ve parayı kabul etmesi için ona rica etmek zorunda kaldım.

Ertesi günü, yani 1 Aralık, sabah erken saatte gümrük muhafızları odama geldiler ve ben gidene kadar gözlerini benden ayırmadılar. Eyerimi ve beni yeniden arama emri almışlardı. Uşağımı çağırdılar ve bunu en medeni ve en samimi şekilde ona söylediler. Derhal aramaya koyuldular. Eyer ellerinde olduğu süre boyunca korkudan ölesiye titriyordum. Onları şüphelendirecek hiçbir şey yoktu. Tek sorun eyerin ağırlığıydı. Onunla fazla

meşgul olduklarını görünce bu eyeri ihtiyaç olması durumunda semer şeklinde yaptırdığımı ve bu yüzden bu kadar ağır olduğunu söyledim. Bu bahaneme inandılar. Ardından üstümü aramak istediklerini fark ettim, çünkü beni çekiştirip duruyorlardı ve gümrükten gizlediğim bir şeyler varsa bunu bulmamaları için kendilerine bir hediye vermemi istediler. Dostlar, beni aramak için dolambaçlı yol aramayın, bunu yapacaksanız eğer, o zaman cesaretle yapın derken ceketimi açtım ve ceplerimi gösterdim. Bu cesurca hareket beni kurtardı. Muhafızlar, korkmam gereken bir durum olsaydı bu kadar cesaretle hareket edemeyeceğimi düşündüler. Böylece beni aramadılar. Onlarla birlikte gümrük memurunun yanına gittim ve ağlamaklı bir sesle ve perişan görünerek gece onda kalmadığıma bin pişman olduğumu ve altınlarımın bir kısmına el konduğunu söyledim. "Ben sana söylemiştim, başına gelecekleri sezinlemiştim," dedi. Sonra adaleti yerine getirmek için ve benden alınanları iade etmek için neyimi aldıklarını ve bunu kimin yaptığını söylemem için ısrar etti. Söylersem ölümle tehdit edildiğim için bunu yapamayacağımı söyledim. Bu doğruydu ve bunun dışında Gonyo'nun dışında olmayı o kadar çok istiyordum ve buradan gitmeyi o kadar çok tutkuyla arzuluyordum ki olayı mahkemeye taşıyacak halim yoktu. Gümrük memuruna sözünü tutmasını istedim. O da bunu yaptı ve akşama kadar eşyalarımı taşıması için bana iki adam ayarladı ve Ahıska'ya kadar beni götürmesi için yanıma bir Türk verdi. Ondan ilk mola yerine vardığımı gösterecek şekilde kendi elimden bir yazı getirmelerini emretti ve Türk'e yol boyunca kullanmamız için talimat şeklinde bir pasaport verdi. İşte tercümesi:

> Muhafızlar, subaylar, kadılar, vergi toplayıcılar, sarraf Jean Assan, paşaya salimen ulaşıncaya kadar ona elinizden gelen her desteği veriniz. Ona istediği kadar at ve adam sağlayınız. Şahsı ve yanında götürdükleri, geçtiği her yerdeki bütün insanlara emanet edilmiştir; kılına bir şey olursa hesap sorulacaktır.

Gümrük memuru, bu belgeyi bana rehberlik edecek adamın eline verirken beni paşanın sarrafı olarak tanıttığını ve saygı görmemiz için benim ve uşağımın başımıza beyaz bir sarık takmamız gerektiğini söyledi. Söylediğini

yaptım ve sabah sekiz sularında özgür bir ülkeye gitmek üzere bu kadar tehlikeli ve kötü bir yerden ayrıldığım ve artık endişelenecek bir şey kalmadığı için mutluluktan uçuyordum. Nihayet tekrar nefes almaya ve zihnim de sakinleşmeye başlamıştı. Beş aydır korkunç gerginliklere ve endişelere maruzdum. Avaniler, denizde batma tehlikesi, kölelik, evlilik, mallarımı, özgürlüğümü ve hayatımı yitirme korkusu; bu ürkütücü düşünceler bütün bu süre boyunca zihnimi kurcalıyordu ve karşılaştığım gerçek sorunlar da düşülebilecek en büyük çöküntüye düşürmüştü beni. Bugün o korkulardan kurtulmuştum, kalbimin yeniden yelken açtığını ve sakin ritmine döndüğünü büyük bir zevkle hissediyordum. Kafkas dağına öyle büyük bir hafiflik duygusuyla çıkıyordum ki hamallarım buna şaşırıyorlardı. Kalbimizde yük olmadığında ne kadar hafif olabiliyoruz! Bunu abartmadan ve süslemeden söylüyorum, sanki üzerimden bir dağ kalkmıştı da uçmaya başlayacaktım. Yine kayalar arasında dört fersah gittim ve ardından Guriya ülkesini Türk topraklarından ayıran biraz önce bahsettiğim nehri gemiyle geçtim.[172]

Ayın 3'ünde yaya olarak beş fersah yol aldım. Eşyalarımı üç adam taşıyordu. Çoğu zaman ürkütücü uçurumların kenarından öyle yakın geçiyorduk ki dehşete düşüyordum. Bu beş fersah boyunca sürekli yukarı tırmanıyorduk ve iki millik bile düz bir yol yürümedik.

4'ünde bir önceki gün ulaştığım Türklerin ve Hıristiyanların yaşadıkları bir köyde kaldım;[173] yağmur, kar ve rüzgârdan dolayı köyden çıkamadık.

5 ve 6'sında on bir fersah kat ettim. Artık atlarım vardı; ama yine de yolun üç fersahını yürüdüğümü söyleyebilirim, çünkü atların ancak ayaklarını basacak kadar dar yerlerin olduğu zor, dik ve sarp geçitlerde sürekli attan inmek zorunda kaldım.

7 ve 8'inde on altı fersah kat ettim, ilk dördünü ata inip binerek, kalan sekiz fersahı da düz ama yine yılankavi bir yolda at sırtında ilerledim. Kafkas dağına varmıştık.[174] Geri kalan dört fersahı sürekli inerek kat ettik.

172 Chardin burada Çoruh nehrini geçiyor ve sonra da bu nehrin sol kolu olan Adzari-Tskali'yi [Acaristkali, Acara Çayı] çıkacak. Aslında Ahıska Paşalığını Türkiye'den ayıran bu son ırmaktır.

173 Burada söz konusu olan yer Acaristskali'deki Keda kasabasıdır ve güzergâh da günümüz Batum'undan Ahıska'ya giden yoldur.

174 Burada doruk noktası 2.850 metre yüksekliğinde bulunan aynı zamanda Küçük Kafkas adıyla bilinen Meskhetie [Mesheti] dağları söz konusu; Büyük Kafkas dağı 5.600 metre yüksekliğindedir.

İnişin yarısına ulaştığınızda birkaç tepede kaleler ve kiliseler görünüyor. Yörenin insanları Türklerin yok ettikleri daha nice kaleler olduğunu söylüyorlar. Dağın aşağısına indiğimizde, üç mil genişliğinde güzel, verimli ve gür, aynı zamanda köylerle dolu bir vadiye varılıyor. Kura nehri vadinin ortasından geçiyor.[175]

Kafkas dağı, gördüğüm en yüksek ve aşılması en zor, kayalarla ve korkunç uçurumlarla dolu bir dağdır ve bu da anlattıklarımdan kolaylıkla anlaşılır. Birkaç yerde yol açmak için çok çaba harcanmış. Bu dağdan geçtiğimde her tarafı karlarla kaplıydı; kar her yerde neredeyse on kadem yüksekliğindeydi. Birkaç yerde rehberlerim ellerinde kürekle yol açmak durumunda kaldılar. Ayaklarında sadece bu ülkede rastladığım buraya özgü bir ayakkabı vardı. Bunların tabanı, eni daha dar, sapsız bir rakete benziyor; ağ daha gevşek ve tahta da daha yuvarlak. Bu ayakkabı kara batmamalarını sağlıyor; çünkü bir parmak kenarı kadar karın içine giriyor. Bunlarla çok hızlı koşuyorlar ve çok hafif izler bırakıyorlar ve bu ayakkabıların önü ve arkası olmadığı için izlerinden ne tarafı gittiklerini belirlemek çok zor oluyor. Kafkas dağının tepesi sürekli karlı ve onu geçmek için yürünen sekiz fersahlık yol boyunca hiçbir yerleşim yeri yok. 7'yi 8'e bağlayan geceyi karların içinde geçirdim. Çam ağaçları kestirdim, üzerine yattım ve büyük bir ateş yaktırdım. Dağın zirvesine vardığımda bana rehberlik eden insanlar rüzgâr esmemesi için ikonlarına uzun dualar ettiler. Gerçekten de rüzgâr fazla esseydi, muhtemelen karlar altında kalırdık, çünkü yağan kar hareketli ve toz gibiydi, rüzgâr onu yerden kaldırıp havayı onunla dolduruyor. Tanrı'ya şükür o gece neredeyse hiç kar yağmadı. Atlar bazı yerlerde öyle derine saplanıyorlardı ki, çoğu zaman karın içinden çıkamayacaklarına inanıyordum. Neredeyse hep yürüyerek ilerledim ve eminim ki otuz altı fersahlık bu korkunç dağı geçerken at üzerinde sekiz fersah gitmemişimdir. Dağın tepesini kaplayan ağaçlar uzakları görmeyi engelliyor. Bunlar çam ağaçları. Başka ağaç türüne rastlamadım, bu da beni üzdü, çünkü dünyanın veya en azından Asya'nın en yüksek dağının[176] üzerinde olduğumu düşünüyordum;

175 Burası henüz Kura nehrinin değil, aslında Ahıska'nın hizasında yer alan ve Kura nehriyle birleşen onun sol kollarından biri olan Kobliani ırmağı vadisidir.
176 Bu yol 2025 metre yüksekliktekı bir derbentten geçiyor, ama aylardan Aralık.

tabiatçıların söylediklerine göre çok yüksek dağların tepesindeki ağaçların yaprakları dökülmüyormuş, çünkü onları düşürebilecek rüzgâr ve bulutlar hiç bu kadar yükseğe çıkamayıp hep daha aşağılarda kalıyormuş, bu söylenenleri kendi gözlerimle doğrulamayı çok isterdim. Bunu da hiçbir yerde gözlemleyemedim. Söyledikleri gibi burada havanın noksan olduğunu da fark etmedim. Çok latif ve çok kuru olduğu doğru, kanaatimce havanın başka türlü olduğu yerlerde olduğu gibi burada da yaşanabilir, buralara çok fazla insanın yerleşmemiş olmasının nedeni dünyanın geri kalan kısmıyla ticaret ve iletişim kurmanın çok daha zor olmasıdır. Bu korkunç dağdan inerken, aşağıda, ayaklarımın altında, uçsuz bucaksız bulutların hareket ettiklerini görüyordum. Yerin beni taşıdığını hissetmeseydim havalarda olduğumu sanabilirdim.

Kafkas dağı, zirvelerine kadar bal, buğday ve ğomi bakımından çok zengin ve verimlidir. Megrelya'yı anlatırken bu tahıldan bahsetmiştim. Aynı zamanda şarap, meyve, domuz ve büyük baş hayvan konusunda da çok zengin. Her yerde çok güzel içme suları var. Birkaç köy bulunuyor. Asmalar ağaçların etrafında büyüyor ve o kadar yükseğe çıkıyor ki tepedeki meyvelerini toplamak imkânsız oluyor. Oradan geçtiğimde üzüm toplanıyordu. Üzümü, yeni ve eski şarabı muhteşem güzel buldum. Şarap öyle ucuz ki, bazı yerlerde bir ekü karşılığında yüz elli litre almak mümkün. Köylüler istedikleri kadar satamadıklarından dolayı üzümleri toplamadan dallarında çürümeye bırakıyorlar. Burada köylüler tahtadan kulübelerde yaşıyorlar, her ailenin dört veya beş kulübesi var. En büyük kulübenin önüne büyük bir ateş yakıyor ve etrafında toplanıyorlar. Kadınlar ihtiyaç duyuldukça tahıl öğütüyor. Hamuru, bir kadem çapında ve iki veya üç parmak derinliğinde yuvarlak taşlarda pişiriyorlar.[177] Taşı iyice ısıtıyorlar, ardından içine ekmeği koyuyorlar ve üstünü de kor ve külle kapatıyorlar. Bazı yerlerde sadece közde pişiriliyor. Ocağın bir kenarını iyice süpürüyorlar, ardından ekmeği koyup üstünü korla kapatıyorlar. Buna rağmen ekmeğin çıtır kısmı yine beyaz kalıyor ve ekmek de çok lezzetli oluyor. Şarabı Magrelya'da yapıldığı gibi saklıyorlar. Geceleri, bana at ve hamal kiralayan bir köylünün evin-

177 Bu ekmek pişirme taş kabının Gürcüce adı *ketsi*'dir. Doğu Karadeniz yöresindeki Türkçe ağızlarda pileki denmektedir –F.Ç.

de kaldım. Yanıma verilen Türk buradaki imkânlar dahilinde çabuk ve iyi hizmet edilmesini sağladı. Bize tavuk, yumurta ve sebze verildi; şarap ve meyve zaten çok boldu; çünkü her ev, masraflarımızı karşılamak için kendi üzerine düşen pay olarak bize bir testi şarap, bir sepet üzüm ve bir sepet de ekmek getiriyordu. Benden hiç hesap sorulmuyordu ve rehberim de bir şeyleri karşılıksız vermeme engel oluyordu.

Aç kurt gibi yiyordum ve karnım ancak iki üç saatliğine tok kalabiliyordu. Ekmek bulamadığım, olabilecek en büyük kıtlığın ve endişelerin içinde geçirdiğim üç aylık süre boyunca Megrelya'da düştüğüm zayıflığı hayal etmek zor değil. Tanrı'ya şükür güvene ve bolluğa kavuşmuştum; parayla yiyecek alamadığım nefret edilesi bir ülkeden bana karşılıksız yiyecek verilen bir ülkeye ulaşmıştım. Bu denli mutlu bir değişimin hazzını alabilmek için bu uçları tecrübe etmiş olmak lazım.

Bu dağlarda yaşayanlar [Ortodoks mezhebinden] Hıristiyan Gürcüler. Tenleri son derece güzel, aralarında çok güzel kadın yüzleri gördüm. Osmanlı egemenliği altında bulunmayan Megrellere ve Kafkas Dağları'nda yaşayan diğer halklara göre çok daha düzgün giyiniyorlar.

9'unda bahsettiğim vadide beş fersah yol gittim. Buradaki toprak ekilmeye çok müsaitti. Etrafını saran tepelerin üzerinde çok sayıda sürü hayvanı görünüyor. Akşam Ahıska'ya vardım.

Her yandan kolaylıkla saldırılmasına imkân veren yaklaşık yirmi tepe arasında yer alan Ahıska kalesi[178] Kafkas dağında inşa edilmiştir. Çift sıra surları ve kuleleri var. Her ikisinde antik tarzda mazgallar var. Kalede çok az top bulunuyor. Hemen yanı başındaki tepelerde bir kasaba var. Bu kasabada dört yüz ev yer alıyor; evlerin hepsi yeni ve yakın zamanda inşa edilmiş. Burada antik sayılacak yalnızca iki Ermeni kilisesi var. Bu kasabada Türkler, Ermeniler, Gürcüler, Rumlar ve Yahudiler yaşıyor. Hıristi-

178 Ahıska 1578-1828 yılları arasında babadan oğula geçen bir paşalık haline gelmiş Gürcü prensliğinin merkezidir (bkz. dipnot 143). Evliya Çelebi bu kaleyi 1647'de ziyaret etmiş. 18. yüzyılın sonlarında Reineggs orada ne sura ne hisara rastlamış, yalnızca harabe halinde bir kule kalmış, bunun yerinde çok canlı bir ticari merkez bulmuş. [Ahaltsihe, Samtshe atabegleri Cakelilerin merkeziydi. Cakeliler buradaki kaleyi 12. yüzyılda yeniden ayağa kaldırmış ve ihya etmiştir. Cakeli ailesinin elindeyken Ahaltsihe'yi 1578'de Osmanlılar ele geçirdi ve Ahıska paşalığını (Çıldır eyaleti) kurdular. Eyaletin yönetimini paşa unvanıyla bu Gürcü beylere bıraktılar. Ahıska, 1829'da Rusların eline geçmiştir. Gürcistan hükümeti Ahaltsihe'deki kale ve medrese gibi eski yapıları restore ettirerek ziyarete açtı (2012) –F.Ç.]

yanların kiliseleri, Yahudilerin de sinagogları var. Burada, bütün evler gibi ahşaptan inşa edilmiş küçük bir kervansaray da bulunuyor. Kaynağı bu kasabanın yaklaşık on iki fersah ilerisinde Kafkas dağında bulunan Kura nehri[179] buraya yakın mesafede geçiyor. [...] Ahıska paşası kalenin içinde oturuyor. Subaylar ve milisler, yakındaki köylerde kalıyor. İran tarihine göre bu kale Gürcüler tarafından inşa edilmiş ve Türkler de geçen asrın sonlarında onların ellerinden almışlar. Bu kaleye, tıpkı buradan üç günlük mesafede bulunan ve adı Temame[180] olan bir başka kaleye yaptıkları gibi yeni kısımlar eklemişler.

13'ünde, gece yarısından sonra saat ikide, Ahıska'dan ayrıldım. Doğuya doğru yürüdük. Üç fersahlık bir yoldan sonra Ahıska ovası o kadar daraldı ki yarım fersahlık bir genişliği kaldı, dağlar yaklaştı. Kura nehrinin sağında bir kaya üzerine inşa edilmiş bir Türk kalesi bulunuyor. Bu kayanın alt kısmı çift duvarlı bir surla çevrili ve tıpkı Ahıska'da olduğu gibi karşı dağ ile kale arasındaki bölgede küçük bir şehir yer alıyor. Buranın adı Usker[Atskuri].[181] Burada bir *sangiac*[sancak], muhafızlar ve bir gümrük var. Durdurulup aranmaktan çok korktum; ama Tanrı'ya şükür bir şey sormadan geçmemize izin verdiler. Beni götüren arabacı Gürcistan'da bulunan Gori şehrindendi. Muhafız komutanı buradan olup olmadığını sordu. O da evet cevabını verdi. Başka bir soru sormadan onun ve yanındakilerin geçmelerine izin verildi. Gürcistan hanı ile Ahıska paşasının arası çok iyi. Bunun nedeni de Türklerin Gürcülere gösterdikleri iyi muameleden ileri geliyor. Atskuri'nin iki fersah ötesinde bu bölgede İran'la Türkiye'yi ayıran bir dağdan geçtik.[182] Onu geçtikten sonra bu dağın eteklerinden ilerledik. Kura, aşağıda akıyor ve birkaç yerde şato, kale ve kilise yıkıntıları görülüyor. Bunlar, Gürcistan'ın büyüklüğünün

179 Kura nehrinin kaynağı günümüz Türkiye'sinin kuzeydoğusunda Allahuekber dağlarında bulunuyor. [Buradan geçen akarsu Kura nehrinin kolu olan Potshovi (Posof) çayıdır –F.Ç.].

180 Tiflis'in güneybatısında Kura'nın sağ kolu Maşavera üzerinde bulunan günümüz Dmanisi'si, Şah Tahmasp hükümdarlığı döneminde 1584'te inşa edilmiş Türk Turnan kalesi söz konusu burada. Ahıska'nın kuş uçuşu 120 km doğusunda bulunuyor, iki kale arasında dağlık bir bölge var, mesafe üç günlükten daha fazladır.

181 Kura'nın sol kıyısında bulunan Atskuri. Evliya Çelebi buradan Gürcistan topraklarının en ucunda bulunan Türk menzili olarak bahseder. [Atskuri, Ahaltsihe'ye 22 km uzaklıkta. Eski adı Sosangeti imiş. Burası piskoposluk merkeziymiş ve 16. yüzyılın sonlarında Osmanlılar ele geçirmiş –F.Ç.].

182 Meskevitie [Mesheti] dağlarının doğudaki en uç noktası. Chardin, günümüz yolunun da yaptığı gibi Kura vadisini takip ederek dağların arasından geçmiş.

ve Türk-İran fetihlerinin kalıntılarıdır. On fersah ilerledikten ve geceye kadar yürüdükten sonra küçük bir köyde mola verdik.

14'ünde yalnızca dört fersah yol alabildik. Bu dağlarda yol çok sarp. Burada aşılması güç, zorlanarak aşılabilen geçitlerle çok sayıda kale yıkıntısı var. Surham adı verilen kalenin yakınlarında bulunan büyük bir köyde Surham ovasında mola verdik.[183] Bu ova çok güzel, küçük ormanlarla, köylerle, Gürcü derebeylerinin dinlenme evleri ve şatolarıyla kaplı. Topraklar ekilmiş, kısacası burası çok hoş bir yer.

15'inde on fersah yol aldık, bu mesafenin dokuz fersahını bu ovada kat ettik, birini de Gori'den ayıran ve pek yüksek olmayan bir dağı geçerken. Her tarafta güzel köyler, ekin ekilmiş hoş tarlalar, çok verimli yerler gördüm. Dağa tırmanmaya başlamadan sağ tarafta tamamen harabe halinde ve yalnızca beş yüz evinde insan bulunan büyük bir şehir bulunuyor. Söylenenlere göre eskiden on iki bin ev varmış burada. Bir piskopos, Gürcülerin özgür oldukları dönemde inşa edilmiş büyük bir kilise de var.

Dağı inerken geceye yakalandık, Gori'ye varmadan önce doğrudan *Propaganda fide* topluluğu misyonerleri olan İtalyan Kapusenlerin manastırlarına gittim.[184] Onlar için yazılmış tavsiye mektubum vardı. Üç yıl önce Kutaysi'de bir hayır evleri vardı ve oradan Megrelya'ya yayılıp bölgeye iyice yerleşmeyi düşünmüşlerdi. Bu ülkelerin bitmek bilmeyen savaşları ve kralın hiç umursamadığı veya çözüm getiremediği aralıksız olarak vuku bulan hırsızlık olayları onları Gürcistan'a geri çekilmeye mecbur bırakmış. Ne mutlu ki burada bana tavsiyede bulunacak ve yardımcı olacak olanaklara sahiplerdi. İlk önce onlara kendimi tanıttım. İran şahının beni Fransa'ya bazı hizmetler için gönderdiğini, ona ait emirlerimin ve onun imparatorluğuna ait tüm valilere yönelik bana saygı göstermeleri ve ihtiyacım olacak konularda bana destek olmalarına dair talimatlarım olduğunu söyledim. Ardından İran'a dönmek için Megrelya ve Karadeniz yolunu seçtiğimi ve burada kendimi aniden başlayan savaşın içinde bulduğumu, burada bin bir çileden çektiğimi, şah için getirdiğim şeyleri güvenle taşıyabilme olanağım

183 Yol, Kutaysi yoluna giden yolla kesiştiği, Surami'nin doğusunda son bulmak üzere 949 metre yüksekliğindeki bir tepeden geçiyor.

184 Roma misyonunun Kapusenleri ilk 1640'ta Gürcistan'a Gori'ye yerleşmişler.

olmadığı için bu eşyaları orada kalan arkadaşıma emanet bıraktığımı ve Gürcistan'a yardım bulmak için geldiğimi, iyilikseverlik ve başka sorumluluklar adına bu dertlerimi paylaşmaları ve bana verebilecekleri en iyi tavsiye için onlara yalvardığımı söyledim. Bu iyi kalpli rahipler benim dertlerime ve Megrelya'da bıraktığım dostumun ve eşyalarının tehdit altında bulunmasına üzüldüler. Üstlerinden izin alır almaz –çünkü bu kişinin onayı olmadan bir şey yapamazlarmış– ellerinden gelen her şeyi seferber edeceklerini, bu kişinin Gürcistan'ın başkenti ve prensin sarayının bulunduğu Tiflis'te olduğunu, bu şehrin de iki günlük mesafede olduğunu ve şu an için yapabileceğim en iyi işin oraya gidip onunla görüşmek olduğunu söylediler. Bana o kadar çok neden sundular ki derhal oraya gitmeye karar verdim ve hemen atlar kiraladım. Başrahip, Ange de Viterbe adında bir tarikat mensubuna benimle gitmek için hazırlanmasını söyledi.

Bu tarikat mensubu, çok iyi ve çok dürüst bir insandı, çok maharetli bir hekim ve cerrahtı. Gürcistan[185] ve İmereti'de çaresiz olarak görülen birçok hastalığı ve çeşitli yaraları iyileştirme mahareti ve işlerinin yaver gitmesi bu ülkede ona büyük saygı ve hürmet duyulmasına neden olmuş. Bu ülkelerin dilini iyi biliyordu ve her tarafını kat etmişti. Çok cesaretli, sabırlı, mütevazı ve sağduyulu biriydi. Bu nedenle ondan daha iyi bir yolculuk arkadaşım olamazdı. Dünyada olabilecek en hoş şekilde bana eşlik etti ve kendisine Megrelya'ya döndüğümde yanımda olmasının benim için büyük bir yardım ve teselli olacağını söylediğimde, bunun için başrahipten izin alınamın yeterli olacağını ve seve seve benimle geleceğini söyledi.

16'sında bu iyi kalpli rahiple Gori'den ayrıldım. Çoğu zaman Kura nehrinin kıyısında olmak üzere yedi fersah yol gittik. Yolumuz çok sayıda köyün bulunduğu verimli vadilerden geçiyordu. Neredeyse tamamen harabe halinde Kali-Kala adında bir şehre rastladık.[186] Ortasından geçtik. Gori'den dört fersah uzaklıktaydı.

185 Chardin burada Gürcistan'ı Kartli Krallığı anlamında kullanmış olmalı –F.Ç.

186 Burada bir yanlışlık var. Kali-Kala, Arap coğrafyacılarının Erzurum'a verdikleri isimdir. Chardin'in verdiği mesafe ve güney kıyısı üzerindeki Kura nehri boyunca kullandığı eski yol, Kura'yla birleşmesinden önce sağ kolu olan Tecami üzerinde bulunan Ahalkalaki olduğuna işaret ediyor. [Chardin'in Gürcüce çevirisinde Kalikala olarak geçiyor. Burası Gori'den yaklaşık 20 km uzaklıkta, Çekirgekale anlamına gelen bir yer olmalı –F.Ç.].

17'sinde altı fersahtan fazla yol aldık. Yol düzgündü, yalnızca bazı yerleri taşlıydı. Yolun yarısında Kura nehrinin kenarında bulunan Gürcistan'ın Patriklik kilisesinin karşısından geçtik.[187] Bu kilisenin yarısı harabe halde, kalan diğer kısmı uzaktan bütün ve pek güzel görünüyor. İçinde İlyas peygambere ait elbisenin ve tüniğin bir parçası[188] ve dikenli tacının bir parçası bulunduğu söyleniyor. Bu kutsal kalıntıları göremedim; bazı Kapusenler gördüklerini söylediler. Akşamüzeri Tiflis'e vardım; gün boyu yağan yoğun kar yağışı buraya daha erken ulaşmama engel olmuştu. Bana eşlik eden tarikat mensubu, beni Kapusenlerin manastırına götürdü. Kaybedecek vaktim yoktu, böylece oraya varır varmaz konuyu Kapusenlerin başrahibine açtım. Tavsiye mektuplarım kim olduğumu bildiriyordu. Geriye sahip olduğum Megrelya'da bıraktığım eşyaların hangi tehlike altında olduklarını, risk ne olursa olsun gidip onların oradan alınmasının ne kadar önemli olduğunu iyice anlatmam kalıyordu. Başrahibe, bunu başarmanın iki yolu olduğunu, her iki yolun da güvenilir yönleri olduğu gibi tehlikeli yönleri de olduğunu açıkladım. Birincisi Gürcistan prensine kendimi tanıtmak, onun efendisi olan şahın mektuplarını ona göstermek ve orada bıraktığım ve şah için getirdiğim eşyaları Megrelya'dan almam için ondan yardım istemek şeklindeydi. İkincisi gizli olarak bu ülkeye gitmek, kim olduğumuzu bildirmemek ve niye oraya gittiğimizi söylememek şeklindeydi. İsteğime itiraz etmesinden endişe duyduğum için aslında ikinci yolu tercih ettiğimi başrahibe sezdirmedim. Karar vermek için kendisine biraz zaman tanımamı istedi; kendisine anlattıklarımı, evde bulunan diğer rahiplerle paylaşmamı rica etti, çünkü bu rahiplerin bazıları daha önce Megrelya'da ve İmereti'de bulundukları için benim işime fayda sağlayacak bilgiler verebileceklerini söyledi. Bu konuda kimseye bir şey söylememeleri için kutsal yeminle durumu gizli tutacağına söz verdi. Başrahibin isteklerini yerine getirdim. Ona anlattıklarımı diğer rahiplere de anlattım, bana fikir vermeleri ve hâlâ içinde bulunduğum bu zor durumda ellerinden gelebilecek hiçbir yardımı esirgememeleri için de onlara yalvardım.

187 Burada Kura'nın sol kıyısında bulunan, Gürcistan'ın eski başkenti Mtsheta söz konusu. II. Erekle (1760-1798) döneminde bu kilise restore edilmiştir.

188 Gürcistan'ın eski başkenti Mtsheta kentindeki Svetitshoveli kilisesi. Burada İlyas peygamberin değil İsa'nın gömleğinin bir parçasının gömülü olduğu kabul edilir –F.Ç.

18'inde öğleden sonra başrahip beni ve bütün rahipleri odasında topladı. Benim işimle ilgili düşündüğü şeyleri ve aklına gelen bütün fikirleri açıkladı. Ruhbanlar da aynı şeyleri yaptılar. Hepsi de saklanarak ve kendimi bildirmeden gizlice Megrelya'ya gitmem taraftarıydılar. Bu olayı Gürcistan prensine bildirmemiz durumunda kuşkusuz bana gerekli desteği vereceğini, bu ülkede ve İmereti'te ona karşı çok saygı duyulduğundan ve ondan korkulduğundan dolayı oraya adam gönderip orada bıraktığım her şeyi getirebileceğini söylediler. Fakat bu şekilde yaparsak herkes bundan haberdar olur, dönüşümde beni öldürmek ve sahip olduğum her şeyi ele geçirmek için tuzak kurulabileceğini, geçmem gereken bütün ülkelerin yeryüzünün en kararlı katilleriyle ve hırsızlarıyla kaynadığını, Gürcülerin çok hilebaz ve kötü niyetli olduklarını, onlardan her şey bekleneceğini, birkaç yıl önce Moskof bir papazın Gürcistan'dan geçerken soyulduğunu, papazın sahip olduğu zenginlikleri ele geçirmek için prensin gizlice bu olayı ayarlamakla suçlandığını, Gürcistan prensinin İran şahının emirlerine o kadar da itaatkâr olmadığını, bütün bunları varsaydıktan sonra ne kadar iyi niyet gütse ve samimi olsa bile benden çok büyük hediyeler bekleyeceğini ve bu makamda bulunmalarına rağmen ne kendisini ne de ailesini tatmin etmemin asla pek mümkün olmadığını söylediler.

Kapusenlerin benim düşündüklerimi düşünmelerine ve asıl yapmak istediğimi seçmelerine çok sevindim. Bana eşlik eden rahip Ange'le birlikte gizlice gitmeme karar verildi; Teatin olduğum, savaşın artık tamamen çaresiz bıraktığı Kolhis'teki Teatinler tarafından Kapusenlerden yardım istemek üzere gönderildiğim, Kapusenlerin de onları alıp buraya getirmek için rahiplerinden birini gönderdikleri söylenecekti. Buna iyice karar verildikten sonra yolculuk için hazırlıklara başladım. Eyerimde ve yastığımda gizlediğim mücevherleri çıkardım. Sahip olduğum her şeyle birlikte bir kutunun içine koyup başrahibe emanet ettim. Kimse Megrelya'ya gitmek istemediği için asla kiralık at bulamayacağımızı düşündüm. Sonunda başlarına bir şey gelmesi durumunda atlarına ve eşyalarına karşı teminat vererek para zoruyla iki arabacı bulduk. Rahip Ange ve ben birer ata bindik, ikisine de erzakları yükledik.

20'sinde rahip bir Gürcüyle birlikte yola çıktık. Bu adam Kutaysi'den gelmişti ve Kolhis ve çevresindeki bölgelere bin kez gitmiş, Rahip Ange'ye ve Kapusenlere bağlı bir kimseydi. Başrahip, güvenilir birine ihtiyaç duyarız diye

onu yanımıza verdi. Sadece beş adamdık ama dört atımız vardı; ikisine rahip Ange ve ben biniyorduk, diğer ikisine de erzakları yüklemiştik. Herkese Megrelya'da bulunan Teatinleri almaya gittiğimizi söyledik. Tiflis'ten ayrılmadan önce uşağıma da yol verdim. Bu işe yaramaz adam bana binlerce kez hile yapmıştı ve birkaç kez de neredeyse mahvolmama neden olacaktı. Gonyo'da bana yaptıklarını anlattım. Kapusenler adaletin yerine gelmesi için benim dönüşüme kadar onu tutsak olarak tutmayı teklif ettiler. Tanrı'nın bana yaptığı inayeti, onu tamamen affetmeme neden oldu. Bu zavallıyı cezalandırmam benim için bunca iyilikler yapan Tanrı'nın hoşuna gitmeyeceğini düşündüm. Bana hizmet ettiği süre için vermem gereken ücreti eksiksiz olarak verdim ve bildiğim bütün ihanetlerini ona anlattıktan ve onu tövbeye davet ettikten sonra gitmesine izin verdim. Gösterdiğim bu iyilik onu hiç etkilemedi. İşine son vermeme kızdı ve başıma kötü şeyler gelmesinden endişe duymama sebep olacak kadar bana kin güttüğünü sezdirdi. İçimden onu zincire vurmak geçti. Bunu yapmam çok kolaydı, Tiflis'te yeterince nüfuzları olduğu için Kapusenlere bir göz işareti yeterli olurdu. Bunu yapmadım; her şeyde var olan kader bunu yapmama engel oldu. Tamamen merhamet duyguları içindeydim; o kadar çok merhamete ihtiyacım vardı ki, merhamet göstermemem mümkün değildi. Tanrı da iyiliğimi kabul etti. Daha ileride bu hainin bana kurduğu tehlikeli bir tuzakta Tanrı'nın bunu bana nasıl gösterdiğini göreceğiz.

21'inde Gori'ye dönmüştüm.

22'sinde yola çıktık ve gelirken geçtiğim, Ahıska yolu üzerinde Gori'ye altı fersah mesafede bulunan küçük bir köyde geceledik.

23'ünde gün doğarken yola çıktık ve ilk başta Ahıska yolunu solda bıraktık. Öğlen vakti Ali[189] adında küçük bir şehre vardık.[190] İki dağ arasında Gori'ye dokuz fersah mesafedeydi. İki fersah ilerde, büyük bir tahtadan kapıyla kapanan dar bir geçitten geçtik; Gürcistan'ın İmereti krallığından ayrıldığı yerdi burası.[191] Bir fersah daha gittik ve küçük bir köyde konakladık.

189 Haşuri kenti yakınlarında bir köyün adıdır –F.Ç.

190 Tümgeneral Khaton'un 1826 tarihli haritasında Surami'nin kuzey-kuzeybatısında bulunan Ali. Bu haritada da yer alan Chardin'in takip ettiği yol Kura nehrinin sol kolu olan Psa ovasının hizasında Surami'nin üst tarafında Kura vadisinden ve günümüz yolundan ayrılır ve Ali'ye varmak üzere kuzeybatı tarafına yönelir..

191 Şehirle aynı adı taşıyan Surami dağ zincirinin kuzeyindeki şehir. [Dar geçit Surami Geçidi olmalı. Burası Surami Dağlarının ayırdığı Doğu Gürcistan ile Batı Gürcistan arasında geçişe olanak sağlıyor –F.Ç.]

24'ünde dağlarda yedi fersah yol aldık; karla kaplıydı ve iri taneler halinde hâlâ kar yağmaya devam ediyordu. Kafkas dağının bir parçası olan bu dağlar yetişmiş uluağaç ormanlarıyla kaplıydı. Kaybolduğumuzu sandık, çünkü kar bütün izleri kapatıyordu ve yolları tanınmaz hale getiriyordu. Colbaure [Korbauli] adında bir köyde konakladık.[192] Bu köyde iki yüz ev bulunuyordu, her biri bir çizgi üzerinde dizilmiş gibi olan bu evler birbirlerinden öyle uzaklardı ki ilkiyle sonuncusu arasında bir fersahtan fazla mesafe vardı.

25'inde yalnızca üç fersah ilerleyebildik. Kötü hava koşulları, kar, soğuk ve bu soğuk dağlarda havanın karanlık olması daha ileri gitmemize mani oldu. Otuz evlik bir köyde konakladık.

26'sında hava daha aydınlıktı, kar yağışı durdu, soğuk daha az keskindi. Yine ormanlarla kaplı bu dağlarda altı fersah gittik. Yol iyi sayılırdı. Yokuşlar ve inişler o kadar sarp değildi. Büyük bir nehrin yanında yer alan küçük bir köyde konakladık.[193]

27'sinde bir gemiyle bu nehirde yol aldık ve önceki günler geçtiğimiz yörelere benzer yörelerde üç fersah ilerledik. Dağlardan güzel ve göz alabildiğine büyük bir vadiye vardık ve Sesano adında bir köyde konakladık.[194] Bu vadinin neredeyse her yeri bir fersah genişliğindeydi; çok verimli ve çok hoş bir vadiydi, güzel sularla sulanıyordu; Megrelya'ya kadar uzanıyordu; burası İmereti'nin en güzel yöresiydi. Onu çevreleyen dağlar ormanlarla ve köylerle kaplıydı; çünkü bu dağın topraklarının birçoğu işlenmişti ve çok sayıda bağları vardı. Bu vadide ilkbahar gibi yumuşak bir hava vardı ve kar çok azdı.

Kveda-Sazano, İmereti kralının halası olan yaşlı bir hanımın şatosuna yakındı. Oradan geçtiğimizde kadın hastaydı.[195] Köye bir Kapusenin geldiğini duyar duymaz onu muayene etmesi için derhal adam göndermişti. Bu yerlerde misyonerlerin hepsi doktor sanılıyor, çünkü rahiplerin hepsi ellerinden geldiğince yardımcı olmaya çalışıyorlar. Bize belki bir faydası dokunur diye, rahip o hanımın yanına gitti. Rahip Ange'ın benden ayrılma-

192 Kvirila'nın kol kolu olan Dumala ırmağının üzerinde bulunan Korbauli (sonraki dipnota bakınız).
193 Korbauli'den sonra yol kuzeye doğru yönelir ve Rioni'nin sol kolu olan Kvirila'yı geçer.
194 Günümüz haritalarındaki ismiyle Kveda-Sazano.
195 Tarih bu haladan bahsetmiyor ve şatonun yerini belirlemek çok zor. [Kveda-Sazano'da İmereti Krallığı'nın yazlık ikametgâhı bulunuyordu. Kralın halasının bu ikametgâhta olması ihtimali var –F.Ç.]

sından iki saat sonra Gori'den bir rahibin bir rehberle birlikte gelmesine çok şaşırdım. Bu rahip beni uyarmak için gelmişti, çünkü müsaade verdiğim uşağım Tiflis'ten Gori'ye gelmiş, beni perişan edeceğiyle ilgili tehditler savurarak girişimimle ilgili her şeyi açığa çıkaracağını söylemiş ve nereye gittiğini söylemeden oradan ayrılmıştı. Bu haber beni çok şaşırtmadı. Buna benzer bir şeyler yapmasını bekliyordum. Kapusene benimle kalması için yalvardım. Ona bin kez teşekkür ettim ve rahip topluluğunun benim için bu kadar hararetle gösterdikleri ilgiye fazlasıyla minnettar olduğumu söyledim. Gerçekten de bundan daha büyük bir işaret olamazdı.

28'inde bahsettiğim vadide beş fersah yol aldık; vadi ormanlarla ve köylerle doluydu; buradaki topraklar öyle yumuşaktı ki atlarımız adım atmakta çok zorlanıyordu. İki saat ilerledikten sonra Scander kalesini sağımızda bıraktık. Buradaki insanlar bu kaleye Skanda[196] diyorlar ve Büyük İskender'in onu inşa ettiğini söylüyorlar. Doğuluların bu fatihe İskender dediklerini biliyoruz. [...] Konumu bunun doğru olduğunu düşündürüyor; çünkü dağın eteklerinde yer alıyor, ama çok büyük bir kale değil. Pek antik görünmeyen yalnızca iki kare kulesi, etrafında da birkaç ev var, fakat surları yok. [...]

Skanda'dan bir fersah ilerde, Çkhari'yi [Çhari] geçtik;[197] elli hanelik bir köydü burası. Etrafında surlar olmasa da ve diğer köylerden pek farksız olsa da İmereti'de şehir olarak biliniyor. Buraya bir fersah mesafede konakladık.

29'unda ve 30'unda burada kaldık. Hamallarımız yürümek istemiyorlardı. Karşılaştıkları herkesin onlara bahsettiği savaş haberleri cesaretlerini kırmıştı. Onları ölüme veya köle olmaya götürdüğümüzü söylüyor ve bizi çok zorluyorlardı. Onlara sabırla tahammül ediyordum. İki Kapusen rahibe de benim gibi yapmalarını tavsiye ettim. Onlara, Tiflis'teyken giriştiğim şeyi başarıyla tamamlamak ve kaçınılmaz olarak karşımıza çıkacak büyük engelleri aşmak için büyük bir cesaret ve büyük bir sabır göstermemiz gerektiğinin farkında olduğumu, adamlarımızı idare etmemiz, onları

196 Bu yer eski haritalarda Kutaysi'nin doğusunda yer alıyor. "Skanda çoktan terk edilmiş bir harabe şeklinde [...]. Günümüzdeki harabe bir kilise ve birkaç taştan evle yıkılmış bir kuleden ibaret." (Dubois de Montperreux, 1833).

197 Skanda'nın güneybatısında Çhari. "Eskiden muhteşem bir piskoposluk kilisesiyle büyük bir kasaba olan bu yer, günümüzde kireçli bir dağın eteğinde harabe halinde bir Ermeni pazarından ibaret. Gürcü tarzındaki kilisesi ve özellikle de on iki köşeli çan kulesi ve kapı girişinin üzerindeki on iki süs görülmeye değer." (Dubois de Montperreux, 1833).

vaatlerle ve iyi davranarak teşvik etmemiz gerektiğini, onları Megrelya'ya soktuğumuzda geri dönüş seçenekleri kalmayacağından bu durumdan kurtulmak için istediğimiz gibi davranacaklarını anlattım. Bu hamalları ve başrahibin yanıma verdiği Gürcü'yü yanımıza çağırdık. Korkacak bir şey olmadığını, bu konularda doğru bilgilere sahip olduğumuzu, onlar gibi bizim de bir can taşıdığımızı ve korumamız gereken mallarımız olduğunu, atları ve kendileri için teminat verdiğimizi söyledik. Diğer üçü adına konuşan adam, yolculuk esnasında köle edilmeleri durumunda onları geri satın alacağıma veya ölmeleri durumunda eşlerine yirmi altı Ekü vereceğime dair yazılı bir belge vermemi istedi. Bunu seve seve kabul ettim ve büyük vaatlerde bulundum. Bu da yola devam etmelerini sağladı.

31'inde yola çıktık. Hava çok kötüydü ve yollar da çok berbattı. Geniş ve hızlı sayılacak üç ırmak geçtik ve akşama Kutaysi'ye vardık. Konaklamak için Piskopos Janatelle'in evine gittik. Ama piskopos evde değildi; yine de orada iyi karşılandık. Görevliler rahip Ange'ı tanıyorlardı ve efendilerinin onu özel bir muhabbetle onurlandırdığını biliyorlardı.

Kutaysi,[198] Rioni nehrinin kenarında, bir tepenin eteklerinde inşa edilmiş bir kasabadır. [...] burada şu an yalnızca iki yüz ev mevcut. Soyluların evleri ve kralın sarayı bu kasabanın etrafında belli bir mesafede yer alıyor. Bu kasabanın ne surları ne de hisarı var. Nehirle dağın onu çevrelediği noktalar haricinde her taraf ormanlarla sarılı. Nehrin diğer tarafında, kasabanın karşısında, eteklerinde bulunduğu tepeden daha yüksek bir tepede İmereti'deki son olayları anlatırken bahsettiğim Kutaysi kalesi yükseliyor. İçine hiç girmedim. Karşı tepeden tamamen görünüyor; kuleleri, bir burcu, yüksek ve güçlü görünen çift sıra surları var.

Kutaysi'ye varır varmaz, durumla ilgili bilgiler almaya çalıştım. Herkesin teyit ettiği durum Türklerin savaşı sürdürmek istemedikleri, onlara bağlılık andı içen birçok soylunun geri çekildiği ve Dadyani'nin vezirinin bir orduyla dağdan inmeye hazırlandığı, bunu gören Megrelya'nın yeni prensiyle Guriya prensinin de geri çekildiği şeklindeydi. Vezir, bu iki prensin ve Türklerin geri çekildiğini öğrenir öğrenmez, Dadyani'ye sekiz yüz adam

198 Chardin'in bu şehrin adını Cotatis şeklinde yazması şehrin Kutaisi şeklindeki eski telaffuzuna uyuyor. Bu şehir İmereti'nin başkentiydi.

göndermiş, kaleden çıkmasını ve elinden geldiğince çok adam toplamasını istemiş, kendisine katılacak olanlara güvence vermiş. Son olarak da İmereti prensi ülkesinin soylularıyla birlikte ona katılmak üzere Kutaysi'ye gelmiş ve hep birlikte Guriya prensinin ülkesine yürümeye karar vermişler. Ona çok kızgınlardı çünkü Türklerin gelmesinin ve bu savaşta vuku bulan tüm yıkımların nedeni oydu. Üç gün önce ordular Rioni nehrini geçmişlerdi. Artık ordularla karşılaşma tehdidinden kurtulduğumuz için durum benim işlerimi halletmem için yeterince uygundu.

1 Ocak 1673'de bazı ibadet nedenlerinden dolayı Kutaysi'de kaldım. İki hayırsever Kapusenim ve ben, ülkenin geleneğine uygun olarak hamallarımla ve rehberimle birlikte aynı masada –çünkü efendilerle uşaklar birlikte yiyor burada– akşam yemeğini yerken, Kutaysi'den bir rahibe ve Ahıskalı bir Ermeni'ye yer göstermek için bahsettiğim hain uşağımın içeri girdiğini gördüm. Onun gelmesine pek şaşırmamıştım, çünkü endişelerim sürekli bu anı düşündürmüştü bana. Ama o an dehşete düşmem numara değildi. Başındaki beyaz sarığı görünce kendisini Türk yaptığını [Müslüman olduğunu] sandım. Bu hainin şaşkın ve öfkeli bir hali vardı, kendisine izin verilmeden gelip adamlarımın yanına oturdu. Bu terbiyesizliği daha da ağırıma gitti ve ona bu kadar öfkeyle nereden geldiğini sordum? Ahıska'dan geldiğini ve yolu iki günde kat ettiğini söyledi. İki günde bu yolu kat ettiğine göre yolun daha kolay bir yol mu olduğunu sordum, yoksa kar daha az mıydı? "Yol olabilecek en berbat yoldu ve Gonyo'dan gelirken geçtiğimiz yollar kadar karla kaplıydı," diye cevap verdi. "Siz de göreceksiniz, çünkü Ahıska'ya gitmeniz lazım, sizi oraya götürmek için paşadan emir aldım," diye ekledi. "Bunu yaparız, eğer senin beni oraya götürme gücün benim sana engel olma gücümden daha büyükse; çünkü Ahıska'da işim yok ve oraya da gitmek istemiyorum," diye cevap verdim. "Oğlum sana yanlış tavsiyelerde bulunuyorlar. İnan bana ve kötülük yapma zahmetini bırak, çünkü Tanrı bana zarar verme arzularını gerçekleştirmene izin vermeyecek, Tiflis'te iddia edebileceğin bütün alacaklarını ödedim, eğer memnun kalmadıysan, bu iddialarını orada dile getirecektin," diye ekledim.

Bu konuşmayı haini yola getirmek için yaptım. Tiflis'in adaletsiz bir yer olduğunu, Ahıska'da ona hak verileceğini söyledi. Ona, bu kadar önem-

siz bir mesele için o kadar uzağa gitmeye gerek kalmadan, Kutaysi'de bu konuyu değerlendirecek nitelikte pek çok kişi bulunduğunu söyledim. Bu serseri bundan memnun kalmadı, öfkeyle arkadaşına döndü ve Türkleri çağırmasını söyledi. Bu adam hemen dışarı çıktı; ama bu beni korkutmak için sadece bir oyundu; çünkü sonradan öğrendiğime göre çağrılmayı bekleyen Türk yoktu. Yine de dehşete düştüm ve sonumun geldiğini sandım. Türkçe konuştuğum ve o da bu dili bilmediği için Kutaysi rahibi ne dediğimi anlamıyordu. Ama Rahip Ange'dan meselenin ne olduğunu öğrendi. Rahip az buçuk durumu biliyordu ve olup bitenleri diğer rahibe anlattı. Ardından hakkı olduğunu iddia ettiği şeyleri burada onurlu kişilere danışmamızı teklif ettiğimi, fakat onun zorbalıkla beni Ahıska'ya götürmek istediğini aktarmasını söyledim.

Rahip ve gürültü patırtıdan dolayı etrafımıza toplanan Gürcüler teklifimin hakkaniyetli olup olmadığını tartışmaya başladılar; bu sefile teklifimi kabul etmesi için ısrar ediyorlardı; insanlar ona ısrar ettikçe o da terbiyesizliğini arttırıp tehditler savurmaya başladı. Kontrolumu kaybettim, artık sabrım taşmıştı. "Hain demek ki peşinde olduğun tek şey bana zarar vermek. Bil ki Tanrı'nın yardımıyla beni zorla Ahıska'ya götüremeyeceksin," dedim. Bunu söylerken elime kılıcımı alıp üzerine yürüdüm. Kolumu tuttular ve kılıcımı üzerine indirmek istediğim hain adam allak bullak olmuş bir vaziyette ve titreyerek oradan kaçtı. Artık pek güvende sayılmazdım ve kaçmak istiyordum. Janatelle'in kâhyası beni tuttu ve efendisinin evinde korkulacak bir şey olmadığını ve Türklerin gelip beni buradan alamayacaklarını söyledi. İki Kapusenle ne yapmamız gerektiğini konuştum. Ertesi sabah rahip Ange'ın tek başına Megrelya yolculuğuna devam etmesine ve Rahip Justin de Livourne'un (daha önce söylediğim gibi haberi bana ulaştırmak için gelen rahip) ile birlikte burada kalmamıza karar verdik. Bu kararımızın temel nedeni ne satın alınacak ne de kiralanacak at bulunmamasıydı. Bunları Megrelya'da bulamayacağımız kesindi; bu da beni arkadaşının kullanabilmesi ve oradaki malları yükleyebilmesi için ona at göndermeye mecbur bırakmıştı.

2'sinde rahip Ange Tiflis'te tuttuğum bütün adamlarla ve atlarla birlikte yola çıktı. Peder Justin ile birlikte Kutaysi'ye sekiz fersah uzaklıkta bu-

lunan Şikaris'e döndüm. Rahip Ange'ın yolculuğunun başarısını beklemek için orayı seçtik, çünkü orada kalacağımız ev Janatelle'in kraliçeyle birlikte kaldığı taşra evine bitişikti. İhtiyacımız olması durumunda oradan yardım alma ihtimalimiz vardı.

5'inde bu piskopos ve bu prenses kendilerini ziyaret etmemizi istediler. O gün ve daha sonra da birkaç kez onları ziyaret ettik ve birlikte akşam yemeği yedik. Bu çok büyük bir onur değil, çünkü bütün kulları ve bütün uşakları da bu ziyaret ve davetlere katılabiliyorlar. Kraliçe, daha önce de söylediğim gibi çok güzel bir hanımdı; ama havası o güzelliğini bozuyordu; küstahça denilecek kadar hafif davranıyordu; sohbetleri ve davranışları saygısız nitelikteydi; hiç bu kadar rahatlık görmedim. Ahlaksızlık söylediği her şeyde kendini belli ediyordu; ama bu, onun ülkesinde ne ayıptı ne de bir skandal nedeniydi, çünkü buradaki ahlaki çöküş hepsinde ortak payda haline gelmiş. Piskoposu Janatelle onu gözleriyle yiyordu. Bu denli kirli bir aşk asla bu kadar açık ve ölçüsüzce sergilenmemiştir. Birbirleriyle hangi konuma geldiklerini görmek için bu iki aşığa bakmak yeterliydi. İmereti kraliçesine de Megrelya prensesine servis yapıldığı gibi servis yapılıyor; tek fark sofrasında daha fazla gümüş kap kacak var ve çevresindekiler daha az sefiller.

8'inde İmereti kralının Tiflis'e gönderdiği bir soylu Janatelle'in evine geldi ve kraliçeye müzakerelerinin sonuçlarını bildirdi. Soylu kraliyet tacını rehin vererek sekiz bin ekü borç almak için gönderilmişti. Altından yapılmış, değerli taşlarla süslü bu taç en fazla dört bin pistole değerindeydi. Kimse onun üzerine borç vermek istememiş. İmereti kral ve kraliçenin ihtiyaç içinde olduğunu duyan Gürcistan prensi onlara bir hediye göndermiş: krala üç at, silahlar ve bin gümüş ekü; kraliçeye de altın ve gümüş süslemeli kumaşlar, saten, tafta kumaşlar ve beş yüz ekü. Bu prens, oğullarından birini evlatlık olarak onlara vermek istediği için kraliçe ve kralla iyi geçinmeye çalışıyordu.

12'sinde kralı görmeye gittim. Bir rahatsızlıktan dolayı onu savaştan getirmişlerdi. Bizi büyük şereflerde karşıladı ve iyi muamelede bulundu, yanına oturtturdu ve büyük bir samimiyetle bizimle sohbet etti. Rahip Justin'e kendisinin ve arkadaşlarının Kutaysi'den ayrıldıklarına üzüldüğünü söyledi. Rahip de, kendilerine büyük zararlar veren sonu gelmeyen savaşlardan dolayı gitmek zorunda kaldıklarını söyledi. Kral, "Ben de bundan hiç hoşnut değ-

lim, ama bir çözümünü bulamıyorum. Zavallı bir körüm ve bana istediklerini yaptırıyorlar. Kimseye içimi dökemiyorum, herkesten çekiniyorum ve birinin beni öldürmesinden korktuğum için kimseyi kıramıyorum ve herkesin dediğini yapıyorum," dedi. Bu zavallı prens gençti ve güzel bir vücudu vardı. Göz çukurlarından akan sıvıları emmesi ve bu çirkin görünümü kendisine yaklaşanlardan gizlemek için başının üst kısmında sürekli bir mendil vardı. Çok yumuşak huylu biriydi; şaka yapmayı ve insanlara takılmayı seviyordu. Rahip Justin'e kendi ülkesinden evlenmesi gerektiğini söyledi. Rahip Justin de İmereti'deki piskopos ve rahiplerle aynı akit içinde bulunduğunu ve bu nedenle evlenemeyeceğini söyledi. "Piskoposlarımızın ve rahiplerimizin komşularınkini saymazsak dokuzar eşleri var," diye sözünü kesti prens kahkaha atarak.

16'sında gün doğmak üzereyken hâlâ yataktaydım ki arkadaşım tarafından uyandırıldım. Rahip Ange'ın gönderdiğim adamlar ve atlarla birlikte ayın 9'unda Sipias'a geldiklerini ve gidişimden beri benden hiç haber alamadığı ve Gürcistan'a geçebilmek için ne fiyata olursa olsun ne at ne adam bulamadığı için kendisini büyük bir sıkıntı içinde ve son derece umutsuz bir durumda buldukları söyledi. Tiflis'e vardığımı, Kutaysi'ye yakın bir yerde onu beklediğimi öğrenince öyle bir sevinmişti ki yolculuk için derhal hazırlıklara koyulmuştu; başına bir şey gelmesi endişesiyle bütün eşyaları bir kerede riske atmamak için toprağa gömdüğümüz, ormana ve evlerin çatı arasına sakladığımız mallarımızın yarısını yanına almıştı; atların dinlenmesi için ayın on birine kadar beklemiş ve ardından geride bıraktıklarına göz kulak olması için uşaklarımızdan en sadık olanını orada bırakarak yola çıkmıştı. Bunları anlattıktan sonra bana "Sakın anlatacaklarımdan korkmayın, çünkü Tanrı'ya şükür her şey yolunda. Cumartesi 14, akşam 8 sularında Kutaysi'ye vardık. Rahip Ange beni Janatelle'in evine götürdü. Hizmetinizden çıkardığınız uşağın yılbaşında size savurduğu tehditleri daha dün öğrendim. Eğer olup bitenleri bilseydim Kutaysi'de durmazdım. Rahip Ange ve adamlarımız o olayı akıllarından çıkardıkları için yorgunluklarını atmak üzere pazar öğlene kadar orada kalmamız için bana yalvardılar. Ben de kabul ettim ve güzel bir yemek hazırlattırdım. Masadaydık ki bu hain uşağın yirmi yeniçeriyle birlikte içeri girdiğini gördüm. Öfkeli bir şekilde 'Efendim nerede?' diye sordu. Beni öldürmek amacıyla üzerime atıldı ama başarama-

dı; muhtemelen ben o fırsatı kaçırmayacağım. Bunları söylerken sizi arıyordu. Sizi bulamayınca içinde saklandığınızı düşünerek bir odaya girdi. Onu takip ettim, gözlerim yaşlı ayaklarına kapandım ve ona 'Dostum, sana ne yaptım ki sonumu getirmek istiyorsun? Arkadaşım sana kötü davrandı veya seni memnun etmediyse, bunun suçlusu ben değilim; ne istersen iste benden, derhal vereceğim, yalnızca beraberinde getirdiğin Türkleri buradan götür' dedim. Hain adam 'Tamam, onları götüreceğim ve hemen sonra gelip sizi bulacağım,' dedi.

Ardından salona geçti ve yeniçerilere Rahip Ange'ı göstererek 'şu adamı alın ve kalenin komutanının yanına gidelim,' dedi. Aynı anda zavallı rahip yakalandı ve götürüldü. Yeniçeriler el koyacak bir şeyler bulmak için her tarafa bakınıyorlardı. Manto olarak kullandığımız keçelerin üzerine atladılar. Yalnızca onları götürdüler; silahlarımın hiçbirini ve Tanrı'nın bizi kolladığının apaçık işareti olarak yanımda getirdiğim altın ve kıymetli taş olarak elli bin ekünün bulunduğu çantaları almadılar. Yeniçeriler dışarı çıkar çıkmaz, Rahip Ange'ı takip etmesi için bir uşak gönderdim ve hamallara da derhal kaçmamız gerektiğini söyledim. Hemen eşyalarımızı yükledik, atların eyerlerini taktık ve kaçtık. Tanrı bana yardım etti ve onun inayeti ve iyiliği sayesinde Megrelya'da yanıma aldığım her şeyle birlikte buraya gelmeyi başardım. Yeniçerilerin aldıkları eşyaların değeri en fazla iki pistoleydi."

Burada arkadaşımın anlattıklarının bana ne büyük bir sevinç verdiğinden bahsetmeyeceğim, çünkü bunun anlatılması mümkün değil ve okurun merak ettiği de bu değil. Rahip Justin, Türklerin onların evlerinde yaptıkları eylemleri şikâyet etmek ve Rahip Ange'ın kurtulması için ellerinden geleni yapmaları için derhal Janatelle'e ve kraliçeye gitti. Rahip öğlen civarı döndü ve kalede bulunan komutana bu mesele ile ilgilenmek üzere iki soylu gönderildiğini bize iletti. Türklerden o kadar çok korkuyordum ki o an hemen gitmek istedim, aslında korkumun bir temeli de yoktu. Ama atları dinlendirmek gerekiyordu. Arkadaşım Megrelya'ya dönüp kalan eşyalarımızı almak için öğleden sonra at kiraladı ve ben de onun getirdikleriyle birlikte Tiflis'e dönmek için hazırlıklar yaptım.

17'sinde arkadaşım ve ben her birimiz kendi yolumuza koyulduk, o beş adam ve dört atla Megrelya'ya, ben de rahip Justin, üç adam ve üç atla

Tiflis'e doğru gittik. Geldiğim yolu takip ettim. 22'sinde geceleyin Gori'ye vardım. Burada iki gün kaldım, bir yandan Kutaysi'ye dönecek olan Rahip Justin'in arkadaşıma para götürebilmesi ve Tiflis'e dönerken ona eşlik edebilmesi, diğer yandan da hâlâ tutsak olması durumunda Rahip Ange'ı kurtarabilmesi için altın bozdurmaya çalıştım.

25'in sabahında Rahip Justin bunları halletmek için, ben de Tiflis'e gitmek için yola çıktık. Tek başıma gitmeme razı olmayan Gori'deki başrahibin yanıma verdiği bir Kapusen rahiple birlikte ayın 26'sında Tanrı'ya şükür Tiflis'e vardım.

6 Şubat akşamı Kolhis'te bıraktığım bir uşak, bir Teatin rahibi ve Rahip Ange ile birlikte arkadaşım Tiflis'e geldi. Hepsiyle kucaklaştıktan sonra bu rahip, hikâyenin devamını anlatmak için beni bir kenara çekti: "Hain uşağınızın beni nasıl yeniçerilere tutuklattığını haber almışsınız. Kutaysi'nin komutanı bu yeniçerileri yanına vermiş. Bu komutana ona üç yüz ekü borcunuz olduğunu, büyükelçi olduğunuzu, Megrelya'ya sakladığınız büyük hazineleri geri almaya gittiğinizi ve sizi ele geçirirse ömrünün sonuna kadar onu zengin edecek ganimetler elde edeceğini söylemiş. Bu hain, beni bağlamaları ve kötü muamele etmeleri için beni kaleye götüren yeniçerilere baskı yapıyordu; fakat onlar rahip olduğum için bana saygı gösterdiler. Aralarında bana iyi davranan din değiştirmiş bir İtalyan vardı. Arkadaşınıza kaçacak zaman tanımak içen elimden geldiğince yavaş yürüyor ve bu alçakları oyalıyordum; çünkü böyle davranacağını biliyordum. Beni komutanın karşısına çıkarttıklarında bu alçağa benim onun efendisi olup olmadığımı sordu. Hain 'Hayır' diye cevap verdi, onu bulamadığını da sözlerine ekledi, ama kuşkusuz benim sizin nerede olduğunuzu bildiğimi söyledi. Bunun üzerine komutan beni sorguya çekti. Ben de kendisine nerede olduğunuzu bilmediğimi ve sizden ayrıldığımda Tiflis'e gitme niyetinde olduğunuzu söyledim. Ardından komutan sizin mevkiiniz konusunda bana epeyce soru sordu ve borçlu olduğunuz söylenen üç yüz eküyü ödemem gerektiğini söyledi. Sizin Megrellerin bulundukları kötü durum hakkında beni bilgilendirmekle görevli fakir bir rahip olduğunuzu söyledim; bu durumu öğrenince onları ziyarete geldiğimi, kaldı ki sizi fazla tanımadığımı ve param olmadığını, hatta Kutaysi'de kraldan kullarına kadar herkesin itikadım gereği fakir olduğumu bildiklerini sözlerime ekledim.

Bunun üzerine komutan beni arattırdı. Üzerimde taşımam için bana verdiğiniz ve içinde yedi pistole bulunan keseyi buldular. Üzerimde bundan başka da bir şey yoktu ve Tanrı'nın mükemmel bir yardımıyla, kendisine yazdığınız mektubunuzda bana bazı eşyaları üzerimde gizlemem için bana vermemizi söylemiş olmanıza rağmen arkadaşınız saklamam için bana hiçbir şey vermemişti. Bu kadar az parayı görünce komutan uşağınıza: 'Bana bahsettiğin zenginlikler nerede? Benimle alay etmek için mi bu zavallı adamı bana getirdin? Sen bir sahtekârsın, seni dayakla öldürteceğim!' dedi ve bunun üzerine arkadaşınızı bulup getirmesi talimatıyla beni kaleye getiren yeniçerilerle birlikte uşağınızı gönderdi. Onu bulmalarından hayal edilemez bir endişe duydum. Yeniçeriler dönüp komutana adamın kaçtığını söylediklerinde endişem anlatılamaz bir sevince dönüştü. Komutan da uşağınıza patladı. Bu vicdansız adam öfkeden ve endişeden yerinde duramıyordu. Gözleri açılmış ve Tanrı'nın sahip olduğu her şeyiyle birlikte arkadaşınızı değil de, beni tutuklatarak aklını karıştırdığını anlamıştı. Bunun üzerine komutana bu hainin size ne tür oyunlar oynadığını, oysa buna rağmen hizmetlerini öderken sizin ona ne kadar iyilik yaptığınızı ve sabır gösterdiğinizi anlattım.

Akşam komutan akşam yemeğine kendisine eşlik etmemi istedi. Hekim olduğumu öğrendi ve o an bir yerlerinin ağrıdığını hissetti. Ona ve kaledeki birkaç askere tedavi uyguladım. Bana göz kulak olması için o din değiştirmiş İtalyan'ı tayin etti. Hain uşağınız kaçmamdan korkarak zincirle beni bağlamaları gerektiğini söylüyordu. Bana kötü muamele edilmesi için bu alçak bin bir kötülük düşünüyordu. Ertesi gün Janatelle ve kraliçenin, kendilerinin ve kralın hekimi olduğumdan dolayı serbest bırakılmam için gönderdikleri iki soylu geldi. Öğlene doğru ülkenin büyük bir derebeyinden iki adam daha geldi. Bu derebeyinin hanımı çok hastaymış. Borçtan dolayı kalede tutsak olduğum söylenmiş. Komutana borçlarımı ödemeyi teklif ederek kaleden çıkmama izin verilmesini rica ediyordu. Hiçbir borcum olmadığı çok açıktı. Yine de komutana yirmi beş ekü vermek gerekti; böylece beni serbest bırakmamaları için çırpınan ve beni burada bırakmaktansa benim için bin ekü ödeyeceğinizi iddia eden uşağınızın çabalarına rağmen beni serbest bıraktılar. Beni kurtuluşumu borçlu olduğum derebeyinin evine götürdüler. Oradan da sizden haber almak için birini Şirakis'e gönderdim.

Tiflis'e döndüğünüzü ve arkadaşınızın da Megrelya'ya gittiğini öğrendim. Birkaç gün sonra Rahip Justin Şirakis'e ulaştı ve nerede olduğumu öğrenerek yanıma geldi, sizin paranızla hapisten çıkmamı sağlayan yirmi beş eküyü iade ettik ve ardından Şirakis'e geçtik. İki gün sonra Megrelya'da bıraktığınız her şeyle birlikte arkadaşınız geldi. Bize Kutaysi'ye uğramadan hangi yolu kullandığını, Rioni nehrini nasıl geçtiğini anlattı, bize bu kadar tuzak kuran o kötü niyetli adam arkadaşınızın geçişinden haberdar etmeleri için sandalcılara iki ekü vermiş, bu zorba, komutanın kaçmasına izin verilmemesi talimatıyla dört yeniçeri tarafından gözaltında bulunduruluyormuş. Komutan verdiği sözü illa tutmasını istiyormuş. Gördüğünüz gibi her şey güzel bir şekilde buraya kadar geldi ve Tanrı da bu haini kötülüğüyle şaşırttı ve muhtemelen Tanrı'nın adaleti bu adamın bir ceza almadan Türk komutanın elinden kaçmasına izin vermeyecektir."

Vakit geç olmuştu. Anlattıklarımın yalnızca küçük bir parçası olan dertlerimizin ve işlerimizin mutlu sonu hakkında epeyce sohbet ettikten, Tanrı'ya bizim için yaptığı sayısız iyiliğe duyduğumuz hisler, yüce yardımları ve mucizevi kurtarışı için içten şükür duası ettikten sonra akşam yemeğine ancak gidebildik. Korku içindeyken bu kadarını beklemiyorduk. Her yandan her şeyi kaybetme tehlikesi altındayken hangimiz her şeyi kurtarmayı umut etmeye cesaret edebilirdi? Sonraki günler bu belalı yolculukta kaybettiklerimizin hesabını çıkarttık. Hiçbirini bozmadan ve kırmadan Tiflis'e getirmeyi başardıklarımızın yalnızca yüzde biri kadar bir kaybımız olduğunu gördük.

Carthuel[199] eyaletinin yalnızca dört şehri var: Gori, Suram, Ali ve Tiflis. Tiflis'in tasvirini daha sonra yapacağım. Gori, iki dağ arasında, Kura nehrinin kıyısında, üzerinde İranlılar tarafından korunan bir kalenin bulunduğu bir tepenin eteklerinde yer alan küçük bir şehirdir. Gürcistan'ın son savaşları esnasında İran ordusunun komutanı Rüstan Kan[200] tarafın-

199 Günümüz Gürcistan'ın merkez kısmını oluşturan Kartli veya tam anlamıyla Gürcistan. O dönemde İran'a bağlı bir krallıktı.

200 Şah Safi hükümdarlığında Haziran 1630'da İran orduları başkomutanı olarak atanan Rüstem Han. [Gori Kalesi'nden 13. yüzyıl kaynaklarında söz edilmektedir. Harap olan kale birkaç kez yeniden inşa edilmiş. Kaleyi yeniden inşa edenlerden biri de Kartli kralı Rostom'dur (Rüstem Han). Rüstem İran'da büyümüş ve 1633'te tahta çıkmıştır –F.Ç.]

dan inşa edilmiş. O zaman orada bulunan bir Augustinus misyoneri bu kalenin planını yapmış. Bu kale çok güçlü bir savunmaya sahip değil. Temel gücü konumundan ileri geliyor. İçindeki asker sayısı yüzdür. Aşağısında yer alan şehir de küçüktür. Evler ve pazar kerpiçten inşa edilmiş. Burada oturanların hemen hemen hepsi tüccar ve zengin sayılırlar. Yaşamak için gereken her şey burada bol miktarda ve ucuza bulunuyor. Gori kelimesinin domuz anlamına gelen bir kelimeden geldiği söyleniyor, çünkü burada çok sayıda ve mükemmel domuz var.[201]

Suram, Gori'nin yarısı kadar bir kasabadır; fakat yakınında yer alan kale büyük ve güzel inşa edilmiş. Orada da yüz kadar asker var. Suram'a yakın Semaş[202] adında bir bölge var. Bu Gürcü kelimesinin anlamı üç kaledir. Yörenin insanları gemisinden indikten sonra Nuh'un bu yörede kaldığını ve oğullarının her birinin burada birer kale yaptırdıklarını anlatıyorlar. Ali şehri hakkında bir şey söylemeyeceğim, çünkü daha önce bu şehirden bahsetmiştim.

Gürcistan'da iklim güzel. Kışları hava kuru ve çok soğuk, yazları da çok sıcak. Güzel havalar ta Mayıs'ta başlıyor, ama Kasım'a kadar sürüyor. Bu dönemde tarlaları sulamak lazım, yoksa verimsiz oluyorlar; ama iyi sulandıklarında bol miktarda her türlü tahıl, sebze ve meyve veriyorlar. Gürcistan olabildiğince verimli bir ülkedir. Çok güzel ve ucuza yaşanıyor. Buradaki ekmek, dünyanın hiçbir yerinde olamayacağı kadar lezzetlidir. Meyveler de mükemmel, her türlüsü bulunuyor. Avrupa'nın hiçbir yerinde daha güzel ve daha lezzetli elmalar ve armutlar, Asya'nın da hiçbir yerinde bu kadar muhteşem narlar bulunmaz. Büyük baş ve küçükbaş hayvanlar da çok bol miktarda bulunuyor. Av etleri karşılaştırılamaz lezzette; çok çeşitli ve özellikle de kuş türü çok. Yaban domuzu da bol miktarda bulunuyor ve Kolhis'tekiler kadar lezzetli. Bunlardan bütün taşrada bulmak mümkün; gerçekten bu etten daha iyi bir et bulamazlar. Yöre insanları ne kadar yersek yiyelim asla rahatsızlık duymayacağımızı söylüyorlar. Bunun doğru olduğuna inanıyorum; çünkü her ne kadar her yemekte bu etten yemiş olsam da hiçbir rahatsızlığım olmadı. Gürcistan'a çok yakın olan Hazar Denizi

201 Chardin Ğori (domuz) ile Gori arasında benzerlikten dolayı bağ kurmuş olmalı. Gori adı, tepe anlamına gelen *gora* veya *goraki*'den gelir –F.Ç.

202 Şamalu şehri, Bakü yolu üzerinde Azerbaycan'da yer alıyor. [Chardin'in Gürcüce çevirisinde bu yer adı Samtshe olarak verilmiş –F.Ç.]

ve içinden geçen Kura nehri o kadar çok tatlı ve tuzlu su balığı sağlıyor ki, burada olduğu kadar hiçbir ülkede her mevsimde bu kadar iyi balık bulmak mümkün değil.

Şu da kuşku götürmez ki bu ülkede olduğu kadar çok ve bu kadar mükemmel şarap içilen ülke de yoktur. Asmalar Kolhis'te olduğu gibi ağaçların etrafında büyüyor. Tiflis'ten Ermenistan, Medya ve Isfahan'a, kralın sofrasına çok miktarda şarap götürülüyor. Yükleri taşıyan atların kirası sadece sekiz yüz frank: en iyi şaraptan bahsediyorum; çünkü genelde sıradan olan şarap bunun yarı fiyatında. Diğer yiyecekler de bu oranda. Gürcistan, çok miktarda ipek üretiyor, ama seyyahların yazdıklarının yarısını bile geçmiyor bu miktar. Bu yörenin insanları onu çok iyi işlemesini bilmiyorlar. Çok ticaret yaptıkları Türkiye'ye, Erzurum'a ve çevresine götürüyorlar.

Gürcü soyu Doğunun en güzelidir, hatta dünyanın bile diyebilirim. Her iki cinste de tek bir çirkin yüz görmedim; ama meleksi yüzler çok gördüm. Tabiat, başka hiçbir yerde görünmeyen güzellikler vermiş buradaki kadınlara. Etkilenmeden onlara bakmanın imkânsız olduğunu iddia edebilirim. Gürcistan kadınlarınkinden daha büyüleyici yüzler, daha güzel beller çizmek bile mümkün değil; uzun boylular, şişmanlıkla çirkinleşmiş değiller, belleri inanılmaz incedir. En güzellinden daha az güzellerine kadar güzelliklerini bozan tek şey çok fazla boyanmaları. Yüz pudrası onlarda süs yerine geçiyor; bizde takı ve güzel kıyafetle süslenildiği gibi onlar da bunu süslenme olarak kullanıyorlar.

Gürcüler doğal bir zekâya sahipler; bilim ve sanatta eğitilme olanakları olsa, onlardan büyük alimler ve büyük ustalar çıkar; fakat onlara verilen eğitim kötü olduğu ve etraflarında yalnızca kötü insanlar bulunduğu için çok cahil ve çok ahlaksız oluyorlar. Dalavereci, düzenbaz, vefasız, hain, nankör ve kibirlidirler. Söylediklerini ve yaptıklarını inkâr etmekte, sahte şeyler ileri sürmekte ve savunmakta, haklarından fazlasını istemekte, olaylar varsaymakta ve asıl düşüncelerini saklamakta inanılmaz bir yüzsüzlük sergiliyorlar. Nefret ettiklerinde barıştırılmaları imkânsızdır ve kimseyi asla bağışlamıyorlar. Gerçeği söylemek gerekirse kolay kolay öfkelenmiyorlar ve ebediyete kadar taşıdıkları bu kini de nedensiz edinmiyorlar. Ruhlarının bu kötü huyları dışında en kirli kösnüllüğe sahipler, yani ayyaşlık ve sefahat. Bu pislikler-

de öyle ileri gidiyorlar ki bu özellikler bütün Gürcülerde ortak paydadır ve bunlar ahlaksızlık olarak da kabul edilmiyor. Kilise adamları, tıpkı diğerleri gibi, sarhoşlar ve evlerinde cariye olarak kullandıkları güzel kadın köleler bulunduruyorlar. Kimse buna tepki vermiyor, çünkü bu âdet genelleşmiş durumda ve hatta buna izin bile veriliyor. Kapusen başrahibi, katolikosun (Gürcistan'da patriğe verilen isimdir) büyük bayramlarda (Noel ve Paskalya bayramları gibi) tamamen sarhoş olmayan kişilerin Hıristiyan sayılmayacağını ve aforoz edilmesi gerektiğini ileri sürdüğünü işittiğini söyledi. Bunların dışında Gürcüler aşırı derece tefecidirler. Ancak teminat üzerine ödünç veriyorlar ve aldıkları en düşük faiz ayda yüzde iki yüzdür. Kadınları da az günahkâr ve kötü huylu değiller; erkeklere çok düşkünler ve onların da bütün ülkelerini sarmış olan bu kokuşmuşluk selinde büyük bir payları var. Diğer yandan Gürcüler medeni ve insaflılar, aynı zamanda ciddi ve ılımlılar. Örf ve âdetleri onları çevreleyen çeşitli milletlerin bir karışımıdır. Bunun nedeni de, sanırım, çeşitli milletlerle yaptıkları ticaretten ve herkesin Gürcistan'da kendi dinini ve âdetlerini yaşama, bu konularda konuşma ve bunları savunma haklarına sahip olmalarından kaynaklanıyor. Burada Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Türkler, İranlılar, Hintliler, Tatarlar, Moskoflar ve Avrupalılar görmek mümkün. Ermeniler o kadar kalabalıklar ki Gürcülerin sayısını geçiyorlar. Aynı zamanda en zenginleri de onlar ve çoğu küçük görevleri ve aşağı işleri onlar üstleniyorlar. Gürcüler daha güçlüler, daha kibirliler, daha övüngen, daha debdebeliler. Zihniyetleri, âdetleri ve inançları arasındaki farklılık aralarında ciddi bir kine neden olmuş; karşılıklı olarak birbirlerinden tiksiniyorlar ve asla ittifak kurmuyorlar. Özellikle Gürcüler Ermenileri çok hor görüyorlar. Buradaki Ermenilerin konumu hemen hemen Avrupa'daki Yahudilerin konumu gibidir. Erkek Gürcülerin kıyafetleri neredeyse Polonyalılarınkiyle aynıdır; onların şapkalarından takıyorlar. Ceketlerinin göbekten aşağısı açık ve üst kısımları düğmelerle ve kurdelelerle kapalı. Ayakkabıları İranlılarınki gibi. Kadınların kıyafetleri tamamen İranlı kadınların kıyafetlerinden.

Önde gelenlerin evleri ve bütün kamu binaları İran mimari tarzında inşa edilmiş. Bina yapmanın maliyeti düşük; çünkü odun, taş, alçı ve kireç çok bol burada. Oturma, yatma, etli yemek yeme konusunda da İranlıları taklit ediyorlar.

Soyluların kullar üzerindeki gücü neredeyse tirancadır. Burası Kolhis'ten daha beter. Köylülerini, para ve yiyecek vermeden aylarca ve istedikleri kadar çalıştırıyorlar. Onların malları, özgürlükleri ve hayatları hakkında hak sahibiler. Çocukları alıp satıyor veya köle olarak kullanıyorlar. Yirmi beş yaşını geçmiş insanları ve özellikle kadınları nadiren satıyorlar. Gürcülerin inanç şekilleri Megrellerle benzer. Her ikisi de aynı dönemde bu inancı kabul etmişler; bu inanç dördüncü asırda Konstantinopolis'te Hıristiyan olan İberyalı bir kadından kalmadır.[203] Ne var ki her iki taraf da Hıristiyan ruhunu tamamen yitirmişler, isminden başka Hıristiyanlığa dair bir şeyleri kalmayan ve Mesih İsa'nın hiçbir emrini bilmeyen ve uygulamayan Megreller için söylediklerim Gürcüler için de geçerlidir. Yine Gürcüler oruçlara daha çok dikkat ediyorlar ve ayinleri de onlarınkine nazaran daha uzun sürüyor. Tiflis'te bulunduğum dönemde misyonerler Roma'ya misyonlarının ne durumda olduğunu anlatan bir belge gönderdiler, bana da o belgeyi okuttular. Orada bahsi geçen olaylar arasında bir tanesi pek hoştu; onu burada aktaracağım, çünkü benim konumla ilgili ve bunu anlatmanın tam yeri. Gori'de nahoş bir hayat sürdüren bir kadın hastalanınca öleceğini sanmış; bir rahibi çağırmış, günah çıkarmış, bütün ahlaksızlıklarını ona söylemiş ve eğer yaşarsa kocasından başka hiçbir erkekle görüşmeyeceğine söz vermiş. Rahip ona şöyle demiş: "Hanımefendi sizi fazlasıyla iyi tanıyorum, buna inanmak güç. Bunca sevgiliyle ilişkilerinizi kesmeniz çok mümkün görünmüyor, ama benim sizden istediğim şu; benim iznimle ve size yapacağım koşula uyarak yalnızca iki ya da üçüyle görüşmeye devam edebilirsiniz." Günah çıkarttığı rahibin cevabına bozulan kadın onu kovmuş ve derhal bir Kapusen getirttirmiş, ona da olan bitenleri anlatmış ve günah çıkartmış. Aynı belgede rahiplerin, başkalarının mallarına el koyan ve bu konuda günah çıkaran tövbekârlara bu aldıkları malları sahiplerine değil de kendilerine iade etmelerini emrediyorlar, öyle ki bu mallar asla sahiplerine iade edilmiyor. Gürcistan'da birkaç piskopos, bir başpiskopos ve katolikos adını verdikleri bir patrik bulunuyor. Din olarak Muhammedîliğe bağlı olan prens yüksek papazlık mevkilerine kendi akrabalarını yerleştiriyor. Örneğin şu anki pat-

203 Bkz. dipnot 89.

rik kendi erkek kardeşidir.[204] Soylular aynı iktidar şeklini kendi topraklarında da uyguluyorlar, hiç fark gözetmeksizin diğer insanları cezalandırdıkları gibi kilise adamlarını da cezalandırıp hapse atabiliyorlar. Bütün ayak işlerinde onları kullanıyorlar, çocukları ellerinden alınıyor; insan için hayattan daha kıymetli olanı, yani çocuklarını almakla yetinmeyip pek kıymetli olan bir mülklerini, yani özgürlüklerini ellerinden alıyorlar; çünkü daha önce de gözlemlediğim gibi bunları Muhammedîlere köle olarak satıyorlar.

Gürcistan kiliseleri, Megrelya'dakilerine göre biraz daha bakımlılar. Şehir içinde temiz sayılacak kiliselere rastlayabildim, ama taşrada olanlar çok pisler. Kuzeyde ve batıda onları çevreleyen diğer Hıristiyan halklar gibi Gürcülerin de kiliselerini yüksek tepelere, uzak ve neredeyse ulaşılamaz yerlere inşa etmek gibi tuhaf bir gelenekleri var. Üç dört fersahlık mesafede bu kiliseler görülüp saygıyla selamlanıyorlar; bu kiliselere neredeyse hiç gidilmiyor; hatta bazı kiliselerin kapılarının on yılda bir açıldığını söylemek mümkün. Onları inşa edip havaya, fırtınalara ve kuşlara terk ediyorlar. Bu garip şeyin anlamını bir türlü bulamadım. Bunu sorduğum herkes bana hep anlamsız cevaplar verdi: "Âdet böyle." Gürcülere her ne günah işlerlerse işlesinler küçük bir kilise inşa ettiklerinde bütün günahlarından af olundukları söylenmiş. Benim kişisel kanaatimce kiliselerini süslememek ve bakımlarını yapmamak için böyle ulaşılamaz yerlere kuruyorlar. Aziz Georgius'un bu Hıristiyanların büyük Azizi olduğunu fark ettim. Ona *Mer Gergis*'diyorlar ve Diocletianus döneminde şehit edilen Suriye asıllı bir patriğin oğlu olup Kapadokya'dan geldiğini söylüyorlar.[205] Muhammedîler de bu azize çok saygı gösteriyorlar; onlar da onunla ilgili benzer bir efsane anlatıyorlar ve Aziz Georges'a evinde konakladığı yaşlı bir kadının ölmüş öküzünü diriltmesi gibi mucizeler atfediyorlar; hikâye veya masal, Megreller de buna benzer bir hikâye anlatıyorlar, onlarınkinde yüz fersahlık mesafede bir yerden bir yere bir öküzü bir gecede getirttirtiği söyleniyor.

204 1660'dan 1676'ya kadar Katolikos olan II. Domenti. [Burada sözü edilen kişi, 1660-1676 arasında katolikos-patrik III. Domenti'dir –F.Ç.]

205 Aziz Georges'un günümüzde İsrail'de Lod şehrine dönüştürülen eski Lydda olan Diapolis'te 3. yüzyılın sonlarında vuku bulan zulümlerde eziyet görüp ölmüş olduğu muhtemeldir. [Aziz Giorgi, Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin en önemli azizlerinden biridir. Gürcistan'ın koruyucu azizi kabul edilir –F.Ç.]

Pek çok seyahatname ve tarih İranlıların Gürcistan'ı fethettiğini uzun uzadıya anlattığı için bundan burada bahsetmeyecektim, elbette ki yazarları bu konuda uzlaşabilse veya iyi bilgilenmiş olsalardı. Kısaca İran tarihiyle ilgili bulduklarım şöyledir.

Büyük İsmail (bizim tarihçilerimizin Sofi lakabını verdikleri [Şah] İsmail) bir yandan Hazar Denizi'nin ve Medya'nın batısında bulunan bazı ülkeleri ve Ermenistan'ın bir kısmını fethettikten, diğer yandan da Türkleri bütün bu topraklardan kovduktan sonra her ne kadar tahta çıktığı ilk dönemde onlardan ciddi destekler almış olsa da Gürcülere savaşa açtı.[206] Bu savaşı büyük bir başarıyla gerçekleştirdi, onları vergi ödemeye ve rehineler vermeye mecbur bıraktı. Gürcistan'ın, Caket [Kaheti][207] ve Kartli krallığı hariç, sürekli savaş halinde bulunan eristavları[208] da –yani bir anlamda tımar sahipleri gibi çeşitli küçük krallıkları– vardı. Bu da Gürcistan'ın çökmesinin en büyük nedeni veya aracı olmuştur. [Şah] İsmail ile savaşlarda başarılar kazanan ve çok cesur bir insan olan halefi Tahmas'ın[209] tahta bulunduğu sürece onlara vergi ödediler. Luarsab, daha önce de söylediğim gibi Kartli adı verilen ve İran'la sınırdaş olan Doğu Gürcistan'ın[210] hükümdarıydı. Bu kral vefatında geride iki oğul bırakmış ve kraliyetini aralarında paylaştırmıştı. Büyük oğlunun adı Simon ve diğerinin adı da Davit'miş. Her iki oğlu da bu paylaşımdan hoşnut kalmamış; birbirlerine açtıkları savaşta her ikisi de Tahmasp'tan yardım istemişler. En önce ikinci oğlunun isteği şaha ulaşmış. Tahmasp da Muhammedî olma koşuluyla babasının bütün

206 İlk Safevi hükümdar Şah İsmail (1501-1524), VIII. Davit (1505-1524) döneminde 1518'de Gürcistan'a yani Kaheti'ye saldırdı. Davit boyun eğdiklerini ilan etmek ve üç yüz yük ipekten oluşan yıllık vergi sözü vermek için oğlunu gönderdi. Türklerle yaptığı savaşla meşgul olan İsmail bu teklifi kabul etti.

207 Kaheti veya Doğu Gürcistan 1466'dan beri ayrı bir krallık oluşturmaktaydı.

208 Eristavi veya eristav kelimesi "eri: ulus" ve "tavi: başkan" kelimelerinden oluşmuştur. Bu unvanın gelişi batı feodalitesindeki gibi aynı gelişmeyi sergilemiştir. Başlangıçta eristavi Yunan strategosu veya Alman dükü gibi ordu başkanıydı; daha sonra bir eyaletin başına kral tarafından atanan bir memura dönüşmüştür. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla bu memurluk babadan oğula geçmeye başladı ve imtiyazlar elde etti.

209 Şah Tahmasp (1524-1576).

210 Bunu Orta Gürcistan olarak okumak lazım. VIII. Davit'in oğlu I. Luarsab (1535-1538) amcası IX. Giorgi'den (1524-1535) sonra tahta çıkmıştır. Tahmasp'a karşı birkaç kez savaşmış ve Garissi savaşında ölmüştür. [I. Luarsab, X. Davit'in oğluydu. Luarsab'ın oğullarından ikisi I. Simon ve XI. Davit olarak tahta çıkmışlardır. I. Luarsab'ın hükümdarı olduğu krallığın adı Kartli Krallığı idi ve Kartli, Gürcistan'ın doğusu ile güneyini büyük bölümünü kapsıyordu –F.Ç.].

topraklarını ona vereceğini söylemiş. Davit bu anlaşmayı kabul ederek Muhammedî dinini kabul etmiş, ardından ülkeye otuz bin atlıyla giren İran ordusuna katılmaya gitmiş. O zamanlar Kazvin'de ikamet eden Tahmasp'ın yanına gönderilmiş. [Tahmasb] bu Gürcü prensini kendi otoritesi altına alır almaz Simon'a da kardeşine yazdığı şeyin aynısını, yani atalarının topraklarını istiyorsa Tahmasp'ın dinine girmesini ve onun yanına gelmesini yazıp göndermiş. İran ordusunun baskısını hisseden Simon teslim olmuş ama inancından ödün vermek istememiş. Gürcistan'a ve iki prense de hâkim olan Tahmasp, büyük oğlu Hazar Denizi'nin yakınlarında bulunan Gence kalesine tutsak olarak göndermiş ve diğerini de Muhammedî inancına girdiğini göstermek için adını Davit'ten Davud Han'a dönüştürerek vali olarak Gürcistan'a göndermiş.[211] Ardından Gürcistan'ın büyük derebeylerine sadakat yemini verdirtmiş ve onların çocuklarıyla Davit'in çocuklarını da rehin olarak götürmüş.

Gürcüler, İran eyaletlerinin birçoğunun yaptığı gibi Tahmasp'ın vefatından sonra İran boyunduruğunu kırmışlar; yalnızca iki yıl süren II. İsmail'in hükümdarlığı ve Koda-bende [Hüdabende] –yani *Tanrı'nın hizmetkârı*[212]– lakabına sahip ve Gürcüleri dize getirmek için Gürcistan'a bir ordu gönderen Muhammed [Hüdabende]'nin hükümdarlığının ilk dört yılında özgür kalabilmişler. Şahın ordusu yaklaştığında Davud Han kaçmış. Söylediğim gibi tutsak olan ağabeyi Simon Hazar Denizi'ne yakın bir yerdeymiş, bu durumu fırsat bilerek haklarına tekrar kavuşabilmek için Muhammedî olmuş ve Simon Han adıyla Tiflis hanı olmuş.[213]

Adı Aleksandre olan Kartli kralı, arkasında üç oğlan ve iki kız çocuk bırakarak Muhammed Hüdabende döneminde vefat etmiş. En büyük oğlu-

211 I. Simon babasından sonra 1558'de tahta çıkmıştır. Tahmasp, kardeşi Davit'i kendi davasına kazanmış ve bir ordunun başında onu Gürcistan'a göndermiş. Simon yenilmiş ve tutuklanmış. Böylece kardeşi 1569'da IX. Davit veya Davud Han adıyla tahta çıkmış ve böylece çift dinli kral dizisinin ilki olmuştur. Simon ise Azerbaycan'ın günümüz Kirovabad'ında, yani Gence'de değil de, Kazvin'in kuzeydoğusunda bulunan Alamut kalesinde tutuklu kalmıştır.

212 II. İsmail (1576-1578) ve Muhammed Hüdabende (1578-1588)Tahmasp'ın oğullarıydı.

213 Simon, Davit'in 1578'te Türkleri durdurmak konusundaki başarısızlığı karşısında serbest bırakılıp Gürcistan'a gönderilmiş. Vakanüvisler olayları şöyle aktarmaklar: "Şah Hüdabende hiçbir önlem almadığı için Othar Şalikaşvili'nin kızı olan annesi bir kılıcı bir şala sarıp âdet olunduğu üzere Simon'a gönderip şöyle demiş: 'Her ikisinden istediğini al ve ülkene dönüp Türklerle savaş, sana sayısız hediyeler verilecek.'" Simon'un ikinci hükümdarlığı Türkler tarafından 1600'de tutsak edilene kadar sürmüştür.

nun adı Davit'ti, bu prensin cesareti ve bahtsızlıkları İranlıların kendisine verdikleri Teymuraz Han adıyla tüm dünyada bilinmesine neden olmuştu.[214] Bu prens babası öldüğünde İran sarayında rehineydi, daha önce söylediğimiz gibi buraya Kral Tahmasp tarafından gönderilmişti. Aynı yaşta olduğu için Büyük Abas [Abbas] ile birlikte büyük bir özenle ve büyük şatafat içinde yetişmiş. Kuşkusuz Gürcü âdetlerinden daha iyi olan İran âdetleriyle yetişmişti. Babası ölür ölmez Gürcülerin Ketevan adını verdikleri ve İran tarihinde de Marian olarak geçen güzel ve hikmetli bir prenses olan annesi Hüdabende'ye bir mektup yazmış: "Efendim, kocam öldü, onun yerine hükümdar olması için oğlum Teymuraz'ı göndermenizi rica ediyorum. Onun yerine rehine olması için kardeşini gönderiyorum size." Teymuraz tımar sahibi yapılıp ve bağlılık yemini ettikten sonra annesine gönderilmiş.[215]

Daha önce bahsettiğim Kartli Kralı Simon, Büyük Abbas'ın hükümdarlığının başlarında vefat etmiş. Tacını büyük oğlu Luarsab'a bırakmış.[216] Ancak Luarsab henüz çok genç olduğu için aşağı bir sülaleden gelen ancak sağduyusuyla tanınan, Gürcülerin Mehru ve İranlıların da Morad adını verdikleri vezirinin himayesindeymiş.[217] Aynı zamanda Tiflis valisiymiş ve krallık üzerinde neredeyse mutlak bir egemenliğe sahip olan Mehru'nun çok güzel bir kızı varmış; Luarsab bu genç kıza tutkulu bir şekilde âşık olmuş ve kendisini de sevdirmiş. Mehru ne kadar uğraşsa da bu iki sevgilinin birbirlerini görmesine engel olamamış. Bir gün ikisini birlikte bir odada kilitli bulunca Mehru prense seslenmiş: "Efendim, kızımın ve evimin namusunu kirletmeyin. Eğer Efendim onu beğeniyorsa, onunla evlenin. Eğer onunla evlenmek istemiyorsanız, onunla baş başa kalmayın." Luarsab ondan başka bir

214 Kaheti kralı II. Aleksandre, babası II. Levan'dan sonra 1574'te tahta çıkmıştı. Oğlu II. Davit tarafından 1603'te tahtan indirilmiş fakat birkaç ay sonra tekrar tahtını elde etmişti. Söylentilere göre Şah Abbas'ın talimatıyla iki yıl sonra tahta çıkacak olan oğlu I. Konstantine tarafından öldürülmüştü. Bu da bir ayaklanmaya ve Kartli kralının müdahalesine neden olmuştu, bu olaylarda Konstantine ölmüş ve Şah Abbas onun yerine Davit'in oğlu II. Aleksandre'yi, diğer adıyla I. Teymuraz'ı tahta çıkarmıştı.

215 Muhammed Hüdabende 1588'de vefat etmiş ve Teymuraz 1605'te Kaheti tahtına çıkmıştır. Ketevan, II. Davit'in eşiydi.

216 I. Simon, tutsak olarak İstanbul'a götürüldü ve 1611'e doğru öldü. Onun yerine oğlu X. Giorgi (1600-1605) tahta çıkarılmış. Onun erken ölümünden sonra Şah Abbas, tahta on dört yaşında bulunan Giorgi'nin oğlu Luarsab'ı yerleştirmişti.

217 Chardin'in verdiği isim aslında lakaptır. Burada söz konusu olan Tiflis Mouravisi Giorgi Saakadze, 17. yüzyılın başlarında Gürcistan'ın anahtar şahsiyetlerinden biridir.

eşi olmayacağına yemin etmiş ve bu yemin üzerine Mehrı prensesle karı kocaymış gibi yaşamalarına izin vermiş.[218] Ancak evlilik yapılamamış, çünkü kraliçe ve hanımlar sülalesi soylu olmayan birine boyun eğilmesine itiraz ederek evliliğe karşı koymuşlar. Bu itirazlardan hoşnut görünen Luarsab Mehru'ya kızıyla evlenemeyeceğini söylemiş. Gürcüler çok kincidirler. Bunu ben de fark ettim. Krala Mehru konusunda önlemler alması ve öç almaması için de onu öldürmesi tavsiye edilmiş. Kral bunu kabul etmiş. Kralın düzenleyeceği ilk şölende onu sarhoş edip öldürmeye karar verilmiş. Komplo gerçekleşeceği anda Mehru uyarılmış. Yarı sarhoşmuş: onun tebaasından olan kralın hizmetçilerinden biri ona bir kadeh sunarken ve saygıdan eğiliyormuş gibi yaparak ona "Efendim sizi öldürecekler" demiş. Mehru renk vermemiş. Su dökmeye gidecek gibi yapıp kadehi geri vermiş. Şölenlerin yarım gün sürdüğü bu ülkelerde bu uygunsuz davranış sürekli olarak yapılıyor. Doğrudan ahıra koşmuş, orada bulduğu bir seyis şapkasıyla ceketini üzerine giyerek ve kimse tarafından görülmeden ahırın en iyi atına atlayıp kaçmış. Kaçışını öyle iyi ayarlamış ki, yakalanmamış ve sonu mutlu olmuş. Gürcistan'ın ve Hazar Denizi'nin komşu ülkeleri Şirvan'dan ve Şamahı'dan muzaffer olarak Isfahan'a dönen Büyük Abbas'ın ayaklarına kapanmış. Şaha Luarsab'a ve merhum babasına nasıl hizmet ettiğini ve onun kendisine nasıl teşekkür ettiğini, yani evlilik vaadiyle biricik kızını yoldan çıkartıp kendisini de öldürmeye kalkıştığını anlatmış. Krala, İran şahının Gürcistan'ın asıl hükümdarı olduğunu ve ondan adaleti yerine getirmesini istediğini ve mülkünün kendisine iade edilmesini rica ettiğini söylemiş.

Mehru, Luarsab'dan daha da emin bir yolla öç alma yolunu bulmuştu. Bu da Abbas'ı bu prensin kız kardeşine âşık etmekti, bu genç prenses Gürcistan'ın en güzel hanımlarından biriydi, hatta güzelliği İran şairleri tarafından kutlanmıştır. Günümüz İran'ında bu prensesin güzelliğini kendi za-

218 Vakanüvis metinlere göre bu olaylar tam olarak bu şekilde gerçekleşmemiş: "(Saakadze) olağanüstü güzellikte bir kız kardeşi olduğu için, kendi kendine "Onu krala gösteririm. Kayınbiraderi olursam o zaman istediğimi yaparım" demiş. [...] Bir eğlence şöleninde kız kardeşini krala şarap takdim etmekle görevlendirmiş. O zamanlar buluğ çağında bulunan kral, ona delice âşık olmuş ve ertesi gün eşi olması için onu istettirmiş. Mouravi bu isteği zekice reddetmiş: "Didebulların kadınları kız kardeşimi kraliçe olarak görmekten hiç hoşlanmayacaklar; beni mahvetmek için beni sana suçlu gösterecekler!" demiş. [...] Fakat kral onu dinlemeyip düğünü ilan etmiş." Bu evlilik soyluların kıskançlığına ve Mouravi'ye bir suikast düzenlenmesine neden olmuş.

manından daha da ünlü hale getiren şarkılar söylenmeye ve onunla Abbas'ın hikâyesi anlatılmaya hâlâ devam ediliyor. Bu prensesin vaftiz adı Darecan'dı. İran anlatılarında ona Pehri [Peri] adı verilmiş.[219] Mehru ona karşı duygularını alevlendirecek hilelerle her fırsatta Abbas'a ondan bahsetmiş. Abbas, art arda elçiler göndererek Luarsab'dan onu istemiş. İlk elçi güzel vaatlerle, ikincisi ise prenses için o sırada dul olan Kartli kralı Teymuraz'a söz verildiğini söyleyerek geri gönderilmişti. Reddedilmenin iyice alevlendirdiği Abbas Luarsab'a çeşit çeşit vaatler ve tehditlerle kız kardeşini kendisine vermesi için üçüncü bir elçi daha göndermiş, aynı zamanda da Teymuraz'a, Luarsab'ın kız kardeşiyle evlenmemesini ve derhal yanına gelmesini bildiren bir mektup göndermiş. Bu kibirli tavır ve yenilenen istekler karşısında öfkelenen Luarsab bu konuda başka elçi gönderilmemesi için elçiyi küçük düşürmüş. Bunlar 1610 yıllarında olmuş. Fakat Abbas o sırada Gürcistan'a yönelik projelerini uygulayacak durumda değildi. Çünkü Türklerle savaş halindeydi. Hıristiyan prenslerinin Türk'e karşı savaşmalarını, Gürcistan'dan geçmelerini ve Teymuraz'ın Türklere katılmamasını ve İranlılara karşı hiçbir girişimde bulunmamasını sağlamak için bir Karmelit misyonerini Avrupa'ya gönderdi. Teymuraz, belki çok saf olduğundan, belki de endişeye kapıldığından söyleneni yapmış ve kısa bir süre sonra buna pişman olmuş; çünkü 1613'te Abbas Gürcistan'la savaşmak üzere Isfahan'dan yola çıkmıştı. Büyük nitelikleri arasında kurnazlık ve karmaşık insan özellikleri olan bu şah, savaşı bir aşk entrikasıymış gibi yürütmüş. Luarsab'ın kız kardeşinin kendisini sevdiğini ve istediğini, sırdaşıyla kendisine mektuplar gönderdiğini söylemiş. Aynı zamanda bu prensesin kendisine söz verildiğini, Luarsab'ın hilebaz ve adaletsiz biri olduğunu söyleyip durmuş. Abbas aslında bir rakibi yenmek için değil de, başka amaçları için hazırlık yapıyordu; herkes bu şahın Gürcüleri kulları haline getirmeye çalıştığını görüyordu. Ordusunda çok sayıda Gürcü bulunuyordu. Gürcistan'daki birkaç Gürcü derebeyine aylık veriyordu ve Mehru da her gün birilerini yoldan çıkarıp onun safına geçmesini sağlıyordu. Elinde rehine olarak Teymuraz'ın iki oğlu ve Luarsab'ın da bir erkek, bir de kız kardeşi vardı. Hatta kral soyundan

219 II. Luarsab'ın kız kardeşinin adı Horeşan'dı ve Chardin'in onunla ilgili verdiği bilgi yanlıştır. Abbas'ın prensesi istemesi nedeni, onu Kaheti kralı I. Teymuraz'la evlendirmekti, bu da 1612'de gerçekleşti. Luarsab'ın başka bir kız kardeşi daha vardı, İran vakanüvisleri tarafından Peri diye aktarılmış olan bu kız bilinmeyen bir tarihte Abbas ile evlenmiş.

gelen ve büyük görevlere atanmak ve yönetici olmak isteyen birkaç Gürcü prensini de Muhammedî yapmıştı. Aralarını açarak –kinci bir millet oldukları için bu çok kolaydı– ve onları bölerek Gürcülerle baş edeceğini düşünmüştü. Şah, Teymuraz'a Luarsab'ın nankörün, asinin ve akılsızın biri olduğunu, hükümdar olacak nitelikte olmadığını, ondan tacını almaya karar verdiğini, onu yakalar veya öldürürse kraliyeti ona vereceğini söyledi. Luarsab'a da Teymuraz'la ilgili olarak aynı şeyleri yazdı ve aynı zamanda Medya'ya yakın bir yerde bulunan ordusunun komutanı Lolla-beg'e[220] otuz bin atlıyla Gürcistan'a girmesini ve her yeri yakıp yıkmasını emretti.

Ama Luarsab ve Teymuraz'a birleşmeleri tavsiye edildi. Bu iki prens görüştüler ve Abbas'tan aldıkları mektupları birbirlerine gösterdiler. Her ikisi de kesin sonlarını görünce ya birlikte öleceklerine ya da birlikte kaçacaklarına dair birbirlerine söz verdiler ve Luarsab bu birleşmelerini daha güçlü ve daha yakın kılmak için kız kardeşi muhteşem Darecan'ı, daha önce söylediğim gibi dul olan Teymuraz'a verdi. Olup bitenlerin haberi ulaştığında Abbas öfkeden çıldırdı. Teymuraz'ın iki oğlunu ve diğer Gürcü rehinelerini kendi elleriyle boğmak istedi. Herkesi ölümle tehdit etti. Sonunda da kendisini küçük düşüren kralları cezalandırmak için ordusunun ilerleyişini hızlandırdı.

İran ordusunun yaklaştığını hisseden Teymuraz savunma için hazırlık yapmak istedi. Krallığının bazı büyük soylularının teslim olma taraftarı olduklarını öğrendi. Annesini Abbas'a gönderdi. Bu prenses, bahtsızlığı onu dul bırakır bırakmaz rahibe olmuştu. Gürcülerinkiyle aynı olan Megrellerin dini sohbetlerinde, bu ülkelerde rahibe olmak ant içmeden ve alışıldık ikamet yerini değiştirmeden sadece dinsel kıyafeti giymek olduğunu fark ettim. Marian veya Ketevan (bu iki ismi taşıyordu) yalnız kalmak ve kendini daha rahat dine adamak için bu dinsel kıyafete bürünmüştü. Kalabalık bir tebaayla ve muhteşem hediyelerle yola çıktı. O kadar acele etmişti ki, Abbas'ı Isfahan'da buldu. Abbas'ın ayaklarına kapanmış ve oğlu için ondan özür dilemişti. Kralı sakinleştireceğini düşündüğü bütün konularda ona boyun eğmişti.[221]

220 Lala beg olarak okumak lazım. Lala kralın hocasına verilen unvandır. Bir Lala beg 1625'de Isfahan valisi olmuştu.

221 Ketevan, Teymuraz'ın iki oğlu Levan ve Aleksandre ile birlikte 1615'te İran sarayına gitmek için yola çıkmış.

Bu prenses epeyce yaşlıydı; ama hâlâ çok güzel olduğu kesindi. Abbas gördüğü gün ona âşık olmuş veya âşık olmuş gibi yapmıştı. Ona Muhammedî dine girmesi halinde onunla evleneceğini söylemiş. Bu prenses namusuna ve dinine çok bağlı olduğu gibi, İranlı kraliçelerin bir yere kapatılmış oluşlarından nefret ettiği için bir Gürcü kadın için olağanüstü ve tartışma kabul etmez bir tavırla kralın teklifini reddetmiş. Reddedildiği için öfkelenen veya bunu bahane eden (Teymuraz'tan öç almak için Ketevan'la evlenmek istediği söyleniyor) Abbas prensesi uzak bir eve tutsak olarak gönderdi ve söylediğine göre Teymuraz'ın rehine olarak gönderdiği iki torununu da[222] Muhammedî yaparak hadım ettirmiş. Ardından Gürcistan'a doğru yola çıkmış. Ketevan hapiste kalmış ve sonra Şiras'a [Şiraz] gönderilmiş, Abbas Gürcistan'ı ele geçirdikten epey sonra 1624'te[223] bu prenses korkunç eziyetlere maruz kalarak şehit olmuş. Abbas, Şiraz valisi İmam Kuli Han'a her ne pahasına olursa olsun Ketevan'ı Muhammedî yapmasını emretmiş ve vaatler, tehditler ve hatta eziyetler sonuç vermezse hayatına son verilmesini bile istemişti. İmam Kuli Han, ilk başta etki yapacağını düşünerek emri prensese göstermiş; ama bu hiçbir sonuç vermemişti. Gerçekten kahraman ve aziz olan bu ruha eziyetler de etki etmemişti. Prenses, değnek, demir ve ateşten geçirilmiş ve Mesih İsa için sekiz yıl süren ve her gün değiştirip yenilendiği için daha da çekilmez olan korkunç eziyetlere maruz kalmış ve sonunda kızgın kömürler üzerinde ruhunu teslim etmişti. Bedeni de çöpe atılmıştı. O zamanlar Şiraz'da bulunan Augustinus tarikatından rahipler geceleyin onu oradan almış, mumyalayıp bir tabuta koymuşlar, ardından arkadaşlarından biriyle gizlice Teymuraz'a göndermişler.

Gürcistan savaşına dönecek olursak Abbas, Mehru'nun başında bulunduğu, bazılarını umutlarla ve vaatlerle kandığı, başkalarını ise korkutarak kendi tarafına geçirdiği ve böylece her gün sayıları artan Gürcülerle kalabalıklaşan ordusuyla birlikte bu ülkeye girdiğinde Luarsab savaşmaya karar vermiş ve İran ordusunu ormanlara sokup orada onları yenmeyi umut etmişti. Abbas'ın kendisi bile sonunun geldiğini ve kendisine ihanet edil-

222 Bu olay 1622'de oldu ve muhtemelen Teymuraz'ın Osmanlıları İran'a saldırtma çabalarıyla ilgiliydi..
223 Teymuraz ve Giorgi Saakadze'nin Kaheti'de yaptıkları ayaklanma başarılı olduktan sonra 12 Eylül 1624'ta şehit edildi. Gürcü kilisesi tarafından azizeler listesine dahil edildi.

diğini düşünmüştü; çünkü ordusu yirmi beş fersah Gürcistan'ın içine girmişti ki, Luarsab İran ordusunu ikiye bölmüş ve ağaçları devirerek yolları kapamıştı; öyle ki İran ordusu ne ilerleyebiliyordu ne de geri dönebiliyordu. Abbas şaşkına dönmüş ve Mehru da onun kendisini hainlikle suçlayıp canını almasından korkmuştu, sonunda şaha: "Efendim, başım üzere sizi buradan üç gün içinde çıkaracağım," demişti. Sözünü de tutmuş. Piyadeleri kullanarak ormanda yol açmış ve Gürcülerin abluka altına aldığı ordugâhı bırakıp yanına sadece süvarileri alarak oradan çıkmıştı. Abbas süvarilerin başına geçmiş; ormanları aşarak Kartli krallığına doğru yürümüş; ülkeyi tamamen kaynaksız bırakmak için ülkenin gelir kaynağı olan ipekböceklerini besleyen ağaçları keserek büyük acımasızlıklar sergilemiş. Luarsab bu olayları haber aldığında sonunun geldiğini sanmış ve Megrelya'ya kaçmış.[224] Gürcistan kralları serbest dolaştığı sürece fethinin çok sağlam olmadığını bilen Abbas, Luarsab'a şunları yazmış: "Neden kaçıyorsunuz? Ben Teymuraz'a, bu nanköre, bu hilebaza, bu asiye karşı öfkeliyim. Gelip bana teslim olun. Gürcistan krallığının mülkiyetini size teslim edeceğim; ama gelmezseniz bu ülkeyi yerle bir eder çöl haline getiririm."

Prens, halkına duyduğu sevgi ve saygıdan dolayı Abbas'a teslim olmuş. Şah onu dost olarak karşılamış, kendisine bin bir güzel muamelede bulunmuş ve mümkün olan tüm ihtişamıyla ve görkemiyle onu tahta çıkarmış; Gürcüleri kan dökmeden daha iyi kandırmak için bunu yapmış. Ona güzel hediyelerde bulunmuş, bu hediyeler arasında her zaman taşımasını istediği ve özellikle kendisini ziyarete geldiğinde üzerinde bulundurmasını istediği taşlarla bezenmiş bir tuğ bulunuyormuş. "Bu kraliyet tuğudur," demiş ona. "Bütün dünyanın sizin kral olduğunuzu bilmesi için bunu her zaman başınızda taşımanızı istiyorum," diye eklemiş. Abbas Tiflis'ten ayrılacağı gün Luarsab'a şöyle demiş: "Buradan altı fersah ilerde duracağım ve ordumu önden göndereceğim. Bana eşlik etmek istemez misiniz?" Zavallı Gürcü kralını başkentinden çıkartmak için bir tuzaktı bu. Luarsab hiçbir şeyden kuşkulanmadan onunla birlikte gitmiş. Abbas, muhafızları arasında bulunan ve hırsızlık sanatında dünyanın en beceriklilerinden olan bir

224 Luarsab ve Teymuraz İmereti'ye III. Giorgi'nin yanına birlikte kaçtılar. Şah Teymuraz'ı tahtan indirdi ve Luarsab'ı yanına gelmeye ikna etti. Bunlar 1615'te vuku buldu.

hırsıza Luarsab'ın tuğunu çalmasını emretmiş. Bu isteği yerine getirilmiş; Luarsab şahı görmeye geldiğinde hazretleri kendisine şöyle demiş: "Luarsab tuğunuz nerede? Bu kraliyet işaretini her zaman yanınızda taşımanızı söylemedim mi size?" "Efendim," demiş Luarsab, "biri onu çalmış olmalı, çok umutsuzum. Dünden beri herkese arattırıyorum ama onu bulmak mümkün değil." "Nasıl? Benim ordugâhımda kralı mı soydular? Derhal yanıma yargıcı, nöbetçiyi ve adalet meclisi başkanını getirin," demiş şah sinirlenerek. Bu da kan dökmeden zavallı Luarsab'ı tutuklamak için düzenlenen ikinci hileydi. Onu hemen tutuklamışlar. Abbas Gürcistan'da bir ayaklanmayı tetiklemekten çekindiği için onu öldürtememiş. Ülkenin kötü havasının onu öldüreceğini umut ederek Luarsab'ı Mazenderan'a (Hirkanya) göndermiş; fakat Luarsab'ın buna dayandığını ve ölmediğini görünce onu Şiraz'a naklettirmiş ve birazdan anlatacağım olayda da onu öldürtmüş.

Luarsab taraftarı Gürcü prensleri, Moskova büyük dükünden Abbas'la kendileri arasında Luarsab lehinde aracı olmasını uzun süredir istemekteydiler. O da, sırf bu konuyla ilgili kalabalık bir elçilik göndermiş. İnanılmaz bir zekâya sahip ve o kadar da inanılmaz bir faaliyet içinde olan İran şahı, Hazar Denizi yakınlarında bulunan Şamahı şehrinin valisine, o şehirden geçecek olan bu elçiliğin yalnızca Luarsab meselesi için gelip gelmediğini ve Moskofların bu konuya çok ilgi göstermeleri nedeniyle bazı prenslerin kendisinden ayrılıp ayrılmayacaklarını araştırmasını emretmişti. Şaha büyükelçinin sırf bu konuyu görüşmek için geldiği, gelen kişinin büyük bir derebeyi olduğu ve acil talimatlar aldığı haber verilmiş. Gürcü prensini serbest bırakmak istemeyen, aynı zamanda Moskova büyük düküne de hayır demek istemeyen Abbas, Şiraz valisine bir kaza süsü vererek tutsak Luarsab'tan kurtulmasını emretmiş. Emir yerine getirilmiş ve prensin ölüm haberi Moskova büyükelçiliğinin gelmesinden iki gün önce kalabalık bir ortamda Abbas'a verilmiş. Şah da buna çok şaşırmış ve üzülmüş gibi görünmüş. "Aman Allah'ım," demiş şah, "yazık! Peki, nasıl öldü?" "Efendim," diye cevap vermiş ulak, "balık tutmaya gitmişti ve ağını atarken göle düştü ve boğuldu." "Onu daha iyi korumadıkları için bütün muhafızlarının öldürülmesini istiyorum," demiş şah. Moskova büyükelçisi kabul edilmiş, yemek şöleninden ve onu iyice içirdikten sonra, şah elçiyi yanına çağırmış

ve şöyle demiş: "Büyükelçi bey, kardeşim Rusların kralı benden ne istiyor?" Büyükelçi de hangi nedenden ötürü geldiğini açıklamaya başlamış ve ağzından Luarsab'ın ismi çıkar çıkmaz şah ona "Sanırım bu zavallı prensin başına gelenlerden habersizsiniz," dedi. "Onun adına çok üzgünüm. Keşke Tanrı dileseydi de hayatta olsaydı, efendinizin istediği her şeyi yürekten yapardım," diye de eklemiş.[225]

Luarsab'ın yerine Muhammedî olduktan sonra Gürcistan'a vali olarak kardeşi atanmış. Ona isim olarak Gürcü bir unvanın eklendiği Farsça bir unvan verilmişti, Bagrat Mirza, yani kraliyet prensi.[226] Abbas aynı zamanda Teymuraz'a karşı dursun diye Gürcistan'da bir ordu bırakmış.[227] Teymuraz ilk başta Türklerden ve bazen topraklarına sığındığı Karadeniz'e komşu Hıristiyan prenslerinden elde ettiği küçük yardımlarla savaştı; fakat bunların tahta tekrar çıkmasında hiçbir fayda sağlamadıklarını fark edince İstanbul'a gitti ve Türk'ün yardımını istedi. Bu yardımı da elde etti. Büyük bir Türk ordusu Gürcistan'a gönderildi; bu ordu birkaç kez İran ordularını yendi ve Teymuraz'ı Kartli krallığının tahtına yeniden çıkarttı.[228] Ama uzun süre orada kalamadı; Türkler geri çekilir çekilmez Abbas Gürcistan'a döndü; ülkenin nüfusunu değiştirdi; İranlılarla doldurduğu kaleler inşa etti. Seksen bin aileyi, Hazar Denizi'yle kıyısı olan ve daha önce de Hirkanya olduğunu söylediğim Mazenderan'a, Ermenistan'a, Medya'ya ve Fars eyaletine götürdü ve bunların yerine İranlı ve Ermeni aileler getirttirdi. Katı tutumlarına yumuşak uygulamalar karıştırarak bu halkı daha iyi boyunduruk altında tutmaya çalıştı. Gürcistan'la kendisi ve halefleri için geçerli olacak bir anlaşma yaptı ve yeminle bu anlaşmayı mühürledi: Bunların ülkesi vergiye tabi olmayacak, dini değiştirilmeyecek, kiliseleri yıkılmayacak, cami

225 Gürcü subaylarının karıştığı söylenen Isfahan'da şaha karşı bir komplo söylentileri üzerine Luarsab bir yay kirişiyle Şiraz'daki hapishanesinde 1622'de boğularak öldürüldü.

226 Gürcü vakanüvis metinlerinde VII. Bagrat (1616-1619). Bagrat, II. Luarsab'ın kardeşi değil de, büyük amcası IX. Davit'in oğluydu. [II. Luarsab'ın yerine 1616'da Kartli hanı (Gürcü kaynaklarında Kartli kralı) olan VII. Bagrat bir Müslüman olarak İran'da yetişmişti. Ancak VII. Bagrat, sadece Aşağı Kartli bölgesini kontrol ediyordu ve bundan dolayı Bolnisi'de yaşıyordu ve 1619'da orada öldü –F.Ç.].

227 Şah Abbas, gider gitmez Kaheti'de Eylül'de 1615 bir ayaklanma vuku buldu ve Teymuraz geri geldi. Şah tekrar bir sefer düzenlemek, Teymuraz da Türkiye'ye kaçmak zorunda kaldı. Kaheti bu kez ikiye bölündü, bir kısmı İslam dinine giren Kartli VI. Bagrat'a, diğer kısmı da Gence Hanı'na verildi.

228 Burada, Teymuraz'ın katıldığı 1617-1618 tarihli Türk seferi söz konusu. Anlaşmazlık Türkiye ile İran arasında bir barışla sona erdi, Kartli ve Kaheti'nin denetimi İran'a verildi.

inşa edilmeyecek, kral naipleri her zaman Gürcü olacak ve kraliyet ailesinden gelecek ama yine de Muhammedî olacaktı. Naibin din değiştirmek isteyen oğullarından biri ise babasının yerine geçene kadar Isfahan'da vali ve büyük yargıç olarak görev yapacaktı.

Abbas 1628'de vefat etti. Teymuraz onun ölümünü haber alır almaz Gürcistan'a girerek Gürcüleri ayaklandırdı[229] ve kral naibiyle kendisine direnecek bütün İranlıları öldürttü. Tiflis haricindeki kaleleri ele geçirdi, fakat bunları elinde tutamadı. Abbas'ın torunu olan halefi Safi Gürcistan'a, 1631'de Gürcülerin öldürdükleri kral naibi Simon Han'ın oğlu Gürcü Rüstem Han'ın başında bulunduğu güçlü bir ordu gönderdi.[230] Rüstem Han, Abbas'ın ölümünde Isfahan'ın büyük yargıcıydı ve adı da Korsu-Mirza'ydı. Onu cesur biri olarak bilen ve çok öfkeli olduğunu düşünen Şah Safi, onu ordusunun komutanı ve babasının yerine Gürcistan'ın kral naibi yaptı. Rüstem Han birkaç muharebede Gürcüleri yendi, Kaheti'nin tümünü ve Kartli'nin bir kısmını aldı ve Teymuraz'ın peşine düştü, Teymuraz da Kafkas Dağları'ndaki ulaşılması güç bölgelere çekilmek zorunda kaldı. Bu cesur ve bahtsız prens birkaç yıl boyunca tacını korumaya çalışan bir kral gibi değil de daha çok hayatı için mücadele veren bir kaçak gibi bu dağlarda dayandı; ancak ne Türklerden ne de Hıristiyanlardan destek alabildiği için Moskova'ya başvurdu; orada da başarısız olunca atalarının mülkünü tekrar ele geçirme olanağı kalmadığını görerek kız kardeşinin kraliçe olduğu İmereti'ye sığındı.[231] Şanavas Han Küçük İmereti krallığını fethettiğinde ve daha önce anlattığım gibi oğlunu orada tahta çıkarttığında Teymuraz'ı burada yakaladı.[232] Teymuraz kendi ülkesinde gömülme arzusundan dolayı Tür-

229 Ayaklanma, şahın Türkmenlerin ülkesini iskân girişimlerinin ardından 1623'te Abbas'ın ölümünden çok önce vuku bulmuştur. Giorgi Saakadze bu hareketin lideri olmuş ve Teymuraz iktidara çağrılmıştı.

230 VI. Bagrat 1619'da vefat etti ve yerine oğlu II. Simon geçti. 1629'da Teymuraz, Abbas'ın ölümünü fırsat bilerek Kartli'yi ve Kaheti'yi kendi iktidarı altında birleştirdi. Abbas'ın (1628-1642) halefi Şah Safi, Simon'un oğlu değil de, amcası olan Rüstem'i ona karşı gönderdi. [Rostom adıyla Gürcü kaynaklarında önce sadece Kartli kralı, sonra Kartli-Kaheti kralıdır. Rostom Han ve Rostom Mirza olarak da anılır –F.Ç.].

231 Rüstem tarafından 1634'de Kartli'den ve Kaheti'den kovulan Teymuraz 1636'da Kaheti'ye tekrar geldi ve burada 1648'e kadar kalmayı başardı. Bu tarihte kızı –kız kardeşi değil– Nestan Darecan'ın ve damadı İmeretili III. Aleksandre'ın yanına sığındı. (Bkz. dipnot 128 ve 132).

232 Rüstem, yerini alacak bir çocuk bırakmadan 1658'de öldüğünde onun yerine önceki hükümdarların uzaktan kuzenleri olan V. Vahtang [Şanavas Han] veya diğer adıyla I. Şah Navaz tahta çıkarıldı. V. Vahtang 1660'da İmereti'yi fethetti ve oğlu Arçil'i tahta çıkardı (bkz. s. 164). Teymuraz, bu olay esnasında tutuklandı ve İran'a gönderildi, 1663'de Astrabad kalesinde öldü.

kiye'ye sığınmak istememişti; bunu aslında çok rahatlıkla yapabilirdi, ama çok yaşlı olduğu için Türklerin kendisine İranlılardan daha kötü davranacağını düşünmüştü. Şanavas Han onu Tiflis'e getirdiğinde meşhur Teymuraz Han'ın ellerinde olduğunu şaha bildirdi. Şah da onu saraya göndermesini söyledi. Teymuraz çok yaşlıydı. Yorgunluk ve sıkıntılar onu hasta düşürdü. Şah ihtişamla onu saraylarından birine yerleştirdi ve özenle hekimlerine baktırdı. Bu prens 1659'da vefat etti. Bedeni Gürcistan'a götürüldü ve ülkenin âdetlerine göre defnedildi.

Rüstem Han Gürcistan'ı fethettikten sonra, söylediğim gibi Gori kalesini inşa ettirdi. Her yerde barışı ve düzeni sağladı. Her ne kadar Hıristiyan ve evli olsa da Megrelya prensi Levan Dadyani'ın kız kardeşiyle evlendi. Bu prensesin eski kocası Guriya prensiydi. Kendisine karşı komplo kurduğu için öfkelenen Levan ondan prensliği almış, gözlerini kör etmiş ve karısını elinden alıp Rüstem Han'la evlendirmişti. Megrelya ve Gürcistan ruhbanları bu korkunç evliliğe karşı çıkmaya çalışmamışlardı bile. Bu prensesin adı Mariam'dı. İmereti'deki son gelişmelerini anlatırken ondan bahsetmiştik;[233] günümüzde Gürcistan valisi Şanavas Han'ın hanımıdır.

Rüstem Han 1640'da vefat etti.[234] Bedeni defnedildiği Kom'a götürüldü. Teymuraz'ın akrabası olan Şanavas Han o zamanlar Isfahan'ın valisi ve büyük yargıcıydı. Rüstem Han çocuğu olmadığından dolayı Şanavas Han'ı evlat edinmiş ve şaha onu oğlu olarak kabul etmesini rica ederek evlat edinmesini onaylaması için saraya göndermişti. Şah hazretleri bu evlat edinmeyi onaylamış, genç prensi sünnet ettirerek şehrin yönetimini ona vermişti. Şu an Gürcistan'ın kral naibi bu kişidir. Seksen yaşından fazla ve hâlâ çok güçlü kuvvetlidir.

Rüstem Han öldüğünde hanımı Mariam, İran şahı yanında güzelliğinden çok bahsedildiğini ve şaha gönderilmesinin istendiğini öğrenmişti. Ona Megrelya'ya kaçması veya gizlenmesi tavsiye edilmiş. Fakat o bu tavsiyelerin tersine bir seçimde bulunmuştu; çünkü İran imparatorluğunda kendisi için hiçbir güvenli yer olmadığını ve nereye giderse gitsin şahın

233 Bkz. yukarı dipnot 123 ve 138. 1625'te Guriya kralı I. Simon'dan zorla ayrılan Mariam 1636'da Rüstem ile evlendirilmiş ve onun 1658'deki ölümünden sonra da V. Vahtang'la evlendirilmişti. Sonuncu kocası 1676'da ölmüş, kendisi de 1680'de.

234 Rüstem Han 1658'de vefat etmiştir.

kendisini bulacağını biliyordu. Üç gün boyunca Tiflis kalesine kapanmış, bu da kendisine sahip olmak isteyene kendi eliyle teslim olması anlamına geliyormuş. Bu süre boyunca komutanın hanımlarına kendini göstermiş; odasına çağırıldığında da kendisini gören hanımlara o kadar istenilecek bir güzellikte olmadığını, yaşlı ve hatta biraz şişman olduğunu şaha bildirmelerini, hayatının son günlerini ülkesinde geçirmesine izin vermesi için ona yalvardığını yazmalarını söylemiş. Aynı zamanda şaha altın ve gümüşten oluşan bir hediye ve olağanüstü güzellikte dört genç hanım göndermiş. Bu hediyeleri gönderdikten sonra bu prenses kimseyle görüşmek istememiş; kendisi adına Tanrı'ya dua etmeleri için fakirlere büyük sadakalarda bulunarak kendini dine adamış. Üç ay sonra şah, Şanavas Han'a onunla evlenme emri göndermiş. Han bu emri büyük bir sevinçle karşılamış, çünkü Mariam çok zenginmiş, başka bir eşi daha olmasına rağmen onunla evlenmiş. Prensesin büyük servetinden dolayı hâlâ ona karşı büyük bir saygı duymakta. Bu prensesin ilk kocası, Guriya prensi, hâlâ hayatta, ama çok yaşlı ve güçsüz. Prenses eski kocasına kendisini kaybetmesinden dolayı teselli bulması için bir hanımefendi vermiş. Gerçeği söylemek gerekirse Mariam ona pekiyi bakmıyor; yine de ona karşı şefkat besliyor; çünkü birkaç yıl önce İmereti sınırlarındayken onu çağırtmış ve sekiz gün onunla birlikte kalmış. Şanavas Han bu durumdan ötürü büyük bir kıskançlık sergilemiş, prenses de onunla alay etmiş; kör, her şeyden yoksun, fakir ve iktidarsız zavallı bir yaşlıyı kıskanmasının yersiz olduğunu söylemiş.

Gürcü derebeylerinin çoğu görünüşte Muhammedî dinindenler. Bazıları sarayda görev almak veya devletten maaş almak için; başkaları ise kızlarını şahla evlendirme onuruna sahip olmak veya şahın hanımlarının yanına aldırabilmek için bu inancı kabul etmiş. En güzel kızlarını kendi elleriyle şaha götüren alçak soylular var. Buna karşılık kendilerine verilen ödül ise ya bir maaş ya da bir görev oluyor. Her zaman ilk önce Muhammedî olunuyor. Maaş da kişilerin soyluluk derecesine göre değişiyor; ama genelde bu maaş iki bin eküden fazla olmuyor. Tiflis'te bulunduğum dönemde bu konuda çok acınası bir olay olmuştu. Gürcü bir derebeyi şaha olağanüstü güzellikte bir yeğeni olduğunu haber vermişti. Şah hazretleri genç hanımın hemen kendisine gönderilmesini istemiş. Bu kötü adam verilen emri bizzat kendi-

si yerine getirmek istemiş. Dul olan kız kardeşinin evine gitmiş ve İran şahının kızıyla evlenmek istediğini ve kızına bunu iletmesini söylemiş. Anne bu kötü haberi genç kızına bildirdiğinde genç kız umutsuzluğa düşmüş. Aslında kendilerine komşu olan genç bir derebeyini sevmekte ve onun tarafından da çok sevilmekteymiş. Anne bundan haberdarmış, kızıyla birlikte bu genç beyi haberdar etmeye karar vermişler. Haberi vermesi için bir uşak gönderilmiş. Genç adam gece yarısı gelmiş; anneyle kızı, bir odada kilitlenmiş, gözyaşlarıyla bahtsızlıklarına ağlarken bulmuş. Genç adam onların ayaklarına kapanmış ve sevgilisini kaybetmekten başka bir korkusu olmadığını ve İran şahının öfkesinin bu acı karşısında hiçbir şey ifade etmediğini, bulundukları durumun da tek bir çözümü olduğunu, hemen evlenmeleri gerektiğini, ertesi gün de alçak akrabaya genç hanımın artık kız olmadığını bildireceklerini söylemiş. Genç adamın teklifi kabul edilmiş; anne onları baş başa bıraktığında genç adam sevgilisinin gözyaşlarını silmiş ve evliliklerini tamamlamış. Dayı onların çevirdikleri entrikayı anlamış. Durum şaha bildirilmiş. Şah hazretleri buna çok öfkelenmiş ve derhal annenin, kızın ve kocanın saraya gönderilmesini emretmiş. Bu kişiler saklanmışlar; birkaç ay boyunca oraya buraya kaçmışlar. Sonunda yakalanacaklarını ve artık kaçacakları bir yer kalmadığını anlayınca hep birlikte Ahıska'ya sığınmışlar ve buranın paşası da onları himayesi altına almış.

Gürcistan'da bu tür olaylardan çok korkulduğundan güzel kızları olan aileler kızlarını olabildiğince erken ve hatta çocuk yaşta evlendirmeye mecbur kalıyor. Özellikle fakirler kızlarını çok genç ve hatta beşikteyken evlendiriyorlar. Kulu oldukları derebeylerinin kızlarını satmak veya cariye olarak almak niyetiyle kaçırmamaları için böyle yapıyorlar. Çocuk yaşta olsa bile evli kişilere karşı çok saygılılar ve bunları kolay kolay ailelerinden koparıp almıyorlar.

Kartli krallığı, daha önce söylediğimiz gibi artık İran şahına itaat ediyor. Şanavas Han fethini tamamladı, oğlu Arçil Muhammedî dinine girerek buranın kral naibi oldu.[235] Küçük İmereti krallığında vuku bulan son olayları anlatırken ondan ve İmereti kralının hanımı Sistan [Nestan] Darecan için duyduğu aşktan bahsetmiştik. Nestan Darecan Ahıska'da tutsak kalmıştı. Bu-

235 Bkz. dipnot 139. Bu prensin Müslüman adı Nazar Ali Han'dır.

radaki paşalar ona karşı çok nazik davranmışlar. Arçil, uzaklara gittiğinden beri aklı hep onda kalmış. Babası gönderdiği hediyelerle ve paşalara yönelik entrikalarıyla sonunda 1660'da prensesin bırakılmasını sağlamışlar.[236] Ketevan büyük bir törenle Tiflis'e getirilmiş. Arçil onunla derhal evlenmiş ve zaten kral naibi olduğu için bu evlilikle de hakkı olarak Kartli krallığının sahibi olmuş; çünkü bu prenses Teymuraz Han'ın kızıydı ve bu bahtsız hükümdarın diğer oğullarının hepsi kör edildiği için tahtına çıkabilecek tek oğlu Erekle'nin kız kardeşiydi.[237] Erekle annesiyle birlikte Moskova'ya geri çekilmiş. Büyük Dük'ün soyluluklarına uygun bir yaşam sağladığı söyleniyor. Kartli kral naibi olan Arçil'in ilgi çekici bir hikâyesi var. Gençliğinde Gürcistan'ın önde gelen soylularına ait bir genç kızla nişanlanmış. Evlilik sözünü iptal etmek bu ülkede hiç olası bir şey olmadığı için bu genç hanım da onun eşi olacağından eminmiş. Bu genç hanım nişanlısının Nestan Darecan'la evleneceğini duyduğunda onun "namusuna karşı işlediği cinayetin" kefaretinin karşılanmasını istemiş; Gürcistan'da bir başkasıyla evlenmek üzere sözlenmiş bir hanımı bırakma hakaretine böyle deniyor. Adalete başvurarak hakkını aramaya çalışmış, ancak karşısında büyük bir otorite bulunduğundan ve ailesinin soyluluk derecesinden dolayı bu yolla sonuç alamamış, derken dört yüz kişilik bir birliğin başına geçerek kendisine sadık kalmayan genç prensle savaşmak istemiş. Genç prens bir kızla savaşmak istemediğini bildirerek bu teklifini reddetmiş ve çok fazla yaygara çıkarmamasını, aksi takdirde Sizi'nin (sarayda başka bir genç derebeyi) genç hanımın kendisine çok yakın davranmasıyla övündüğünü herkese duyuracağını söylemiş. Kendisini küçümsemekle kalmayıp kendisine iftira atılmasına iyice alınan genç hanım tüm öfkesini Sizi'ye yöneltmiş; onu düelloya davet etmiş ve bunu kabul ettiremediği için de ona pusu kurmuş, Sizi kaçmak zorunda kalmış. Genç hanım Sizi'nin adamlarından yirmisini öldürtmüş. Bu genç hanımın bir erkek kardeşi varmış; o da bu kavgada kardeşini Sizi'ye karşı temsil etmiş. Prens ve tüm saray erkânı onları barıştırmak için bin bir gayret sergilemiş olsalar da, bir türlü genç hanımı yatıştıramamışlar ve sonunda anlaşmazlıklarını

236 Ketevan adındaki bu prenses için bkz. dipnot 133. Serbest bırakılması ve evliliği 1667'dedir.

237 Her ikisi de Teymuraz'ın oğlu Davit'in çocuklarıdır. I. Erekle 1675'de birkaç ay Kaheti kralı olarak atanmış ve her defasında V. Vahtang'ın oğlu XI. Giorgi'nin yerine iki kez, birincisi 1688-1691'de ve ikincisi 1695-1703'te Kartli kralı olmuştur.

silahla çözmelerine izin verilmiş. Gürcistan'da beyefendiler arasındaki bir kavga adalet tarafından çözülemeyince veya araları bulunamadığında sınırları belli bir alanda savaşmalarına izin verilmesi bir âdettir. Taraflar günah çıkarmış ve kutsanmışlar, ölüme bu şekilde hazırlandıktan sonra belirlenen savaş alanına girmişler. Buna "Tanrı'nın mahkemesine gitmek" deniliyor ve Gürcüler, beşeri adalet suçlanan kişinin gerçekten suçlu olup olmadığını veya suçlayan tarafın iftira atarak suçlayıp suçlamadığını çözemediğinde bir suçun cezasını doğrudan Tanrı'ya bırakmanın çok iyi ve son derece adaletli olduğunu savunuyorlar. Sizi ve adamları gelip silahlarını kuşandıklarında, bir bölük asker gelip onları ayırmış; çünkü genç hanım kısa bir süre önce utancından ve acısından ölmüş, prensin otoritesi de erkek kardeşini Arçil ve Sizi'yle barışmaya mecbur bırakmış.

Tiflis'te başıma gelenleri anlatmaya başlamadan şehrin bir tasvirini yapmam gerekir. Bu şehir, her ne kadar henüz çok büyük olmasa da, İran'ın en güzel şehirlerinden biridir. Doğu yönünde Kura nehrinin eteklerini yıkadığı bir dağın eteklerinde bulunuyor. Aslında Cyre [Kura] veya onun bir kolu olan bu nehrin kaynağı Gürcistan dağlarındadır[238] ve Şamahı şehrinin yakınlarında, Paynard adında bir yerde[239] Araxe [Aras] nehriyle birleşiyor ve buradan birlikte denize akıyorlar. Nehrin yer aldığı taraf hariç şehrin etrafı güzel ve kalın duvarlarla çevrili.[240] Güney tarafında dağın yamacında yer alan ve içinde asker veya ahali olarak yalnızca gerçek İranlıların yaşadığı büyükçe bir kalenin bulunduğu şehir güneyden kuzeye doğru uzanıyor.[241] Önde bulunan talimhane aynı zamanda pazar yeri ve meydan olarak da kullanılıyor. Bu kale bir sığınma yeridir. Bütün suçlular ve borçtan dolayı aranan kişiler bura-

238 Kura (Gürcücesi Mtkvari) nehri Tiflis'e 21 km uzaklıktaki Mtsheta kentinde en önemli kolu Aragvi ile birleşiyor. Aragvi Gürcistan'da Kafkas Dağlarından kaynaklanıyor, ancak Kura nehri Türkiye'den çıkıp Gürcistan'a giriyor –F.Ç.

239 Bahsedilen yer bulunamadı; su kavşağına yakın şehrin günümüzdeki adı Sabirabad'dır.

240 Otuz yıl sonra Tournefort'un görüşü aynı yönde değildir: "Tiflis surları bizim bahçe duvarlarımızdan daha yüksek değiller. [...] Chardin bey ne derse desin, surların yarısı harabe halinde ve Vincenne koruluğumuzunkilerine bedel değil."

241 "Bütün garnizon, orayı koruması için para ödenen birkaç zavallı Muhammedî zanaatçıdan ibaret. Burada aileleriyle birlikte yaşıyorlar ve silah kullanmasını bilmiyorlar." (Tournefort). [Bugün de ayakta duran ve Narikala denilen kale. Temelleri 4. yüzyılda atılmış ve o zamanki adı Muri Kalesi imiş. 7 ve 11. yüzyılda Gürcü hükümdarlar tarafından genişletilmiş. Tiflis'i ele geçiren Moğollar kalenin adını Nari Kala (Küçük Kale) olarak değiştirmişlerdir –F.Ç.].

da güvendeler. Gürcistan prensi, şahın hediye ve mektuplarını âdete uygun olarak şehir kapılarının dışında almak için buradan geçmek zorundadır, çünkü İran'dan Tiflis'e ancak kalenin içinden geçerek gidilebiliyor; fakat prensin birinin kendisini durdurmasından veya valinin gizli bir emirle kendisini tutuklamasından endişe duymadan hiçbir zaman buradan geçmediğinden emin olabilirsiniz. İranlıların, şahın gönderdiği her şeyi şehrin surlarının dışına çıkıp kabul etme âdetini Gürcistan kral naipleri ve imparatorluğun diğer valileri arasında yaygınlaştırmaları çok zekicedir, çünkü böylece zahmetsizce ve riske atılmadan bunları tutuklamak mümkündür. Tiflis kalesi, o dönemde ülkenin kralı olan Simon Han'ın karşı koyamadığı ünlü Mustafa Paşa[242] komutasındaki bir ordunun şehre ve tüm çevresini hâkim olmasından sonra 1576'da Türkler tarafından inşa edilmiştir. Mustafa, padişahı Süleyman'a Gürcistan'da birkaç kale inşa ettirmesini tavsiye etmişti, ülkeyi boyunduruğu altında başka türlü tutamayacaktı; Süleyman da bu tavsiyeye uymuştu.[243] Gerçekten de Gürcistan'ın birçok kalesi Türkler tarafından inşa edilmiştir. Mustafa Paşa, bu kalenin surlarına yüzden fazla top yerleştirmiş ve buranın yönetimini de Mehmed adında bir paşaya vermiş.[244] Tiflis şehrine dönecek olursak, bu şehirde birkaç kilise var; on dört tane kadar sayabiliyoruz. Dine fazla düşkünlük sergilemeyen bir ülke için bu çok yüksek bir rakam. Altısı Gürcülere ait ve orada kendi ayinlerini gerçekleştiriyorlar. Diğerleri ise Ermenilere ait.[245] Nehrin kıyısında yer alan Sioni adındaki katedral iri taşlardan yapılmış yekpare bir bina, Doğuda görülen eski kiliselere benziyor, dört sahna sahip ve ortasında dört iri sütunun taşıdığı büyük bir kubbesi var, bir de çan kulesi bulunuyor. Sahınlar ortadaki ana sahnın çevresinde bir haç oluşturuyor. Kilisenin iç kısmı Yunan tarzı fresklerle süslenmiş, bu resimler yakın zamanda yapılmış ve öyle kötüler ki neyi tasvir ettiklerini anlamak çok güç.[246]

242 Tiflis 1578'de Lala Mustafa Paşa tarafından fethedilmiştir, bu kişi aynı zamanda 1570'de Venediklilerden Kıbrıs'ı da almıştır.

243 Burada 1566'da vefat eden Sultan Süleyman değil de, torunu III. Murad söz konusu, bu askeri sefer onun döneminde düzenlenmişti.

244 Ferhat Paşa'nın oğlu Bağdat valisi Mehmed Paşa söz konusu; bu kişi şehrin fethinden sonra ağustos 1578'de beylerbeyi ilan edilmiş ve İranlıların şehri kuşatmasına başarılı bir şekilde karşı koyduktan sonra ertesi yıl eylül ayında başka bir yere atanmıştır.

245 Tournefort beş Gürcü kilisesi ve yedi de Ermeni kilisesi saymış. 19. yüzyılın başlarında on beş Gürcü kilisesi ve yirmi Ermeni kilisesi vardı.

246 Bu katedral 6. asırda kurulmuş, fakat şu an ki hali 9. yüzyıldan kalmadır. Çan kulesi 1425'te inşa

Piskoposluk binası kilisenin yanında. *Tibilèle* [Tibilkle] burada kalıyor. Tiflis piskoposlarına bu isim veriliyor. Katedralden sonra Gürcistan'ın en önemli kiliseleri, Prenses Mariam tarafından inşa edilen "beyaz eser" anlamına gelen Tetraşen ve Abagar'ın sureti anlamına gelen Anguescat'tır. Gürcüler Abagar'a Angues diyorlar ve Mesih İsa'dan aldığı mucizevi portrenin uzun süre bu kilisede kaldığını savunuyorlar. Aynı zamanda ona Katolikos'un kilisesi de deniyor, çünkü bu din adamının sarayı kiliseye bitişiktir ve kendisi de dua etmek veya ayin vermek için başka bir kiliseye gitmiyor.[247] Bu kilise piskoposluğa paralel olarak nehir kenarında inşa edilmiş. Gürcülerin güney yönünde şehrin bittiği noktada güzel bir kiliseleri daha varmış. Prens birkaç yıl önce barut deposu haline getirmek için bu kiliseye el koymuş. Aslında artık içinde ayin yapılmıyormuş; çünkü uzun süre önce üzerine yıldırım düşmüş ve kilisenin bir kısmını yıkmış. Prens orayı tekrar inşa ettirmiş ve burası hâlâ eski adını taşıyor: "Kırılgan" anlamına gelen Metek [Metehi] kilisesi. Bir Gürcistan kralı nedensiz olarak komşularından biriyle barışı ihlal edince bu kilise onun tarafından ceza olarak yaptırıldığından dolayı bu isim verilmiş.[248]

Ermenilerin en büyük kiliseleri, *Paşavank*, yani "paşanın manastırı"dır. Tiflis Ermeni piskoposu bu manastırda kalıyor. Ermenilerin anlattıklarına göre Türkiye'den kaçan bir paşa Hıristiyan dinine girip bu kiliseyi inşa ettirdiği için kiliseye bu isim verilmiş. Diğer kiliseler ise şunlar: Tam anlamıyla "kırmızı işaret" anlamına gelen Surp-nişan,[249] genel kullanımda Kutsal Haç. Betken veya Betlehem; Roraşen[250] ya da "yeni eser" ve Mognay.[251] Mognay,

edilmiş ve güneye bakan kısmı da 1657'de. Günümüzde gördüğümüz freskler 19. yüzyılda yapılmış.

247 Ançishati: "Ança'nın ikonu," çünkü güney Gürcistan'daki Ança manastırında bulunan 13. yüzyıla ait bir ikon getirilmişti. Kilise 6. asırdan kalma, Chardin'in döneminde çan kulesini de 1675'te yaptıran Katolikos II. Domenti tarafından restore edilmiş. [Ançishati ikonu (Gürcüce *hati* ikon demektir), bugünkü Artvin ilinde bulunan ortaçağ Ança manastırından götürülmüştür. Tiflis'te ikonun yerleştirildiği kilise, sonradan Ançishati Kilisesi adını alır. Bu İsa tasvirinin, onun hayatta olduğu zaman yapıldığına inanılır. Ancak tasviri yapmak isteyen ressam karşısında duran İsa'yı tasvir etmekte zorlanır. Bunun üzerine İsa tuvali yüzüne yaklaştırır ve tasvir böylece ortaya çıkar. Ança ikonu bugün Tiflis'te müzede sergilenmektedir –F.Ç.]

248 II. Demetre döneminde 1278-1279'da inşa edilen Metehi. Bir önceki kilise gibi günümüze kadar zarar görmeden gelmiştir.

249 "Kutsal işaret," yani haç işareti. Bu kilise 1701'de restore edilmiştir.

250 "Noraşen, Uiezdraia sokağında bulunan, duvarlarda sahte revaklar izlenimi bırakacak şekilde taştan ve tuğladan yapılmış büyük ve güzel bir kilisedir." (Brosset, 1847).

251 Moghni Kilisesi, Eçmiyadzin'in kuzeyinde yer alan bir köyün ismi.

Erivan'a yakın, Aziz George'a ait olduğu savunulan bir kafatasının muhafaza edildiği bir Ermeni köyünün adı. Bu kafatasının bir kısmı bu kiliseye taşındığı için de kiliseye bu kutsal emanetin geldiği yerin adı verilmiş.

Her ne kadar Muhammedî bir imparatora boyun eğse de ve tüm bölge bu dine mensup bir prens tarafından yönetilse de Tiflis'te hiç cami yok. İranlılar cami inşa etmek için ellerinden geleni yapmışlar ama baş edememişler. Halk derhal ayaklanıp silah kuşanıp inşaatı yıkıyor, işçilere de kötü davranılıyormuş. Tersini söyleseler de Gürcistan prensleri halkın bu tepkilerinden çok hoşnutlarmış, çünkü Hıristiyan dininden yalnızca sözde çıktıkları ve kraliyet naipliğine sahip olmak için bunu yaptıkları için Muhammedîliğin burada kurulmasına gönül rızaları olmadan destek çıkmak durumundaymışlar. Gürcüler, kurnaz, hafif meşrep ve cesurdurlar. Özgürlüklerinin ufak bir kısmını muhafaza edebilmişler. Türklere yakınlar. Bütün bunlar İranlıların uç noktalara gitmelerine engel oluyor ve bu da Tiflis şehrine ve Gürcistan'a dinlerinin neredeyse tüm zahiri belirtilerini serbestçe sergileme mutluluğunu sağlıyor. Bütün kilise çan kulelerinin tepesinde haç işareti bulunuyor ve çalan çanları var. Her gün diğer etler gibi açıktan ve serbestçe domuz eti satılıyor ve sokak köşelerinde şarap bulmak mümkün. İranlılar kuşkusuz bunlara üzüntüyle seyirci kalıyor olmalılar; fakat buna bir çözüm bulmaları çok mümkün değil.

Birkaç yıl önce kalenin içine, büyük Tiflis meydanından ayıran duvara bitişik olarak küçük bir cami inşa etmişler. Camiyi buraya inşa etmelerinin nedeni halkın camiyi ve minareden namaza davet eden müezzini görmeye alışması içinmiş. Gürcüler caminin inşasına engel olamamışlar, çünkü güçlü bir muhafız birliğinin bulunduğu kalenin içine ellerinde silahla girmeye cesaret edememişler; fakat müezzin ezan okumak için minareye çıktığı vakit halk meydana toplanmış ve camiye o kadar çok taş atmışlar ki, müezzin hemen oradan inmek zorunda kalmış; bu eylemden sonra bir daha kimse minareye çıkmamış.[252]

Tiflis'te güzel resmi binalar bulunuyor. *Pazari*, yani pazar yerleri, geniş, taştan inşa edilmiş ve bakımlılar. Yabancıların kaldıkları kervansaraylar da çok iyi durumdalar. Fakat şehirde çok az hamam var, çünkü

252 Tournefort, kale içindeki iki camiden ve terk edilmiş üçüncü bir camiden söz ediyor.

herkes kalenin içinde bulunan kaplıcalara gidiyor.[253] Bu kaplıcaların suları mineralli, kükürtlü ve çok sıcaktır. Bazı rahatsızlıklardan ve hastalıklardan dolayı bu kaplıcalara gidenler beden temizliği için gidenler kadar kalabalıklar. Mağazalar iyi inşa edilmiş ve bakımlılar. Bunlar büyük meydanın yakınlarında bir tepenin üzerindeler.

Prensin sarayı Tiflis'in en güzel binalarından biridir.[254] Nehre ve sarayın geniş bahçelerine bakan çok geniş odalara sahip. Çeşitli kuş türlerinin bulunduğu kuşhanelere, büyük köpek damlarına ve görebileceğimiz en güzel şahin evine ve doğanlığa sahip. Bu sarayın ön kısmında bin atın yer alabileceği kare bir meydan var. Etrafında butikler yer alıyor ve meydan uzun bir pazara açılıyor. Bu pazardan bakıldığında saray ve meydan çok hoş bir perspektif sunuyor. Kartli kral naibinin şehrin ucunda görülmeye değer bir sarayı var.

Tiflis'in çevresi güzel dinlenme evleriyle ve güzel bahçelerle süslü. Bunların en büyüğü prense ait olandır, ama bahçesinde çok az meyve ağacı bulunuyor; fakat bahçeleri güzelleştirmek için kullanılan, gölgeyi ve ferahlığı muhafaza etmeye yarayan çok sayıda ağaç yer alıyor.

Daha önce de söylediğim gibi Tiflis'te Kapusen misyonerlerinin kaldıkları bir yer var. Bu tarikatın Gürcistan'da sahip olduğu ve çevre ülkelerde de sahip olmayı umut ettiği misyonun başrahibi orada kalıyor. Onları Roma'dan buraya göndereli on üç yıl geçmiş.[255] Kendilerine verdirdikleri ve herkesin de onlar için kullandığı hekim unvanı yerleşmek istedikleri her yerde iyi karşılanmalarını sağlamış; çünkü tıp ve özellikle de kimya Doğuda çok rağbet gören ve pek az bilinen ilimlerdendir. İlk önce Tiflis'e ve ardından da Gori'ye yerleşmişler. Şanavas Han onlara bu iki şehirde birer bina tahsil etmiş ve burada serbestçe ve açıkça dinlerini uygulayabilme hakkı tanımış.

253 Tournefort'un bahsettiği ve Puşkin'in övdüğü bu kaplıcalar hâlâ duruyor. [Efsaneye göre Tiflis'in bulunduğu yer ormanlıkmış. Gürcü kralı (bir anlatıya göre I. Vahtang Gorgasal) av sırasında bir karaca yaralamış. Karaca sıcak suya girince yarası iyileşmiş ve kaçmış (başka bir anlatıya göre kral sülünün peşine şahin salmış ve iki kuş da sıcak suya düşüp haşlanmış). Sıcak suların iyileştirici özelliğini gören kral ormanı açtırmış bir kent inşa ettirmiş. Kente de "tbili" (sıcak) anlamıyla ilişkili olarak Tbilisi (Tiflis) denmiş. Efsanede geçen sıcak suyun bu kaplıca olduğu kabul edilir. Kaplıcaların olduğu semtin adı oan Abanotubani, "kaplıcalar mahallesi" anlamına gelir –F.Ç.]

254 Tournefort'un da beğenisini alan bina günümüze kadar varlığını sürdürememiştir. Bu saray günümüzdeki II. Erekle meydanında yer almaktaymış.

255 Kapusenler Tiflis'e 1661'de yerleşmişler. Tournefort oradan geçtiğinde hâlâ orada bulunuyorlardı. Dubois de Montperreux 1833'te dört Kapusenle karşılaşmış.

Bu prense Papadan ve *Propaganda Fide*'den (Katolik topluluğu) mektuplar getirmişler ve kendi adlarına Prense, Prensese, Katolikos'a ve sarayın önde gelenlerine hediyelerde bulunmuşlar; her iki yılda bir, hediyeler vermeye devam ediyorlar. Aralarında tıbbı en iyi bilen rahip prensin yanında onu korumakla görevli, Gürcü ve Ermeni ruhban sınıfının zalimliklerine karşı tek korumaları bu. Dinlerine adamlar çekmeye çalıştıkları görüldüğünde bu ruhbanları kovmaya çalışıyorlar; ama Gürcistan'da hiç hekim ve cerrah bulunmadığı için -ki bu ilimlerde bazıları gerçekten çok hünerli oluyorlar- bunları barındırmak zorunda kalıyorlar. Kapusenler papadan verdikleri tedaviler için para alma hakkını almışlar ve bunu çok faydalı bir şekilde kullanıyorlar, çünkü hekimlikleri sayesinde geçimlerini sağlıyorlar. Genelde hizmetleri karşılığında onlara şarap, un, sığır ve genç köleler veriliyor. Bazen at da veriliyor; geçimleri için gerekli olmayanları veya fayda sağlamayan şeyleri satıyorlar. Tıptan elde ettikleri bu büyük destek olmasaydı misyoner başına on sekiz Roma eküsünden, yani yetmiş iki Fransız parasından oluşan yıllık maaşlarıyla burada geçinmeleri çok zor olurdu. Yukarda bahsettiğimiz iznin dışında bu misyonerler manevi ve dünyevi alanda birkaç izne daha sahipler: bunlar ayine hizmet edecek kimse olmadan, istedikleri her yerde, her türlü kıyafetle ayin yapma hakkına, her türlü günahı bağışlama, başka bir kimliğe bürünme, at ve hizmetçi tutma, köle sahibi olma, satın alma ve satma, faizli borç alma ve verme hakları. Kısacası onlara verilen izinler öyle geniş ve çok ki, en imtiyazlı ruhbanlara tanınan her şeyi yapma hakları olduğunu söylüyorlar ve hatta neredeyse her istediklerini de yapıyorlar. Yine de bütün bunlara ve rahatlıklarına rağmen Gürcüler üzerinde fark edilir ilerlemeler kaydedemiyorlar. Çünkü bu halkın cahil olmasını ve öğrenmeye pek ilgi göstermemelerini bir kenara bırakırsak bile, bunlar öyle inatçılar ki Hıristiyan dinini kendilerinin yerine getirdikleri şekliyle sadece oruçtan ibaret sanıyorlar ve Kapusenlerin Hıristiyan olduklarına da inanmıyorlar, çünkü Avrupa'da kendileri gibi oruç tutulmadığını öğrenmişler. Bu inanılmaz inatçılıkları misyonerleri Gürcü tarzında oruç tutmaya ve yaban tavşanı, kaplumbağa ve başka havyar türleri gibi Gürcülerin nefret ettikleri hayvanlarla beslenmemeye mecbur bırakıyor. Eski takvime uyarak Çarşamba ve Cuma günleri oruç tutuyorlar. Dıştan bakıldığında bunların Gürcü

Hıristiyanları oldukları sanılır. İlk zamanlar Tiflis'teki kiliselerine çok halk gelmiş, ayinin yeniliğinden ve bir lavta ile küçük bir klavsenden, dört veya beş kişilik korodan oluşan müzikten pek etkilenmişler: Ama artık kiliselere bu misyonerlerin bir şeyler kazandırdıkları beş veya altı fakir geliyor. Bir okul açmışlar, ama buraya bu iyi kalpli rahiplerin itiraf ettikleri gibi eğitim almaktan ziyade karnını doyurmak için yedi veya sekiz fakir çocuk geliyor. Sık sık bana misyonlarını elde ettikleri şeylerden ziyade Roma kilisesinin şanı için sürdürdüklerini söylediler, çünkü onlara göre Roma kilisesinin dünyanın insan bulunan her bölgesinde rahipleri olmasaydı Katolik kilisesi de olmazmış. Kaldı ki bu misyonerlerin Gürcistan'da, bahsettiğim iki evden başka bir şeyleri bulunmuyor. İmereti ve Guriya savaşları ve bu ülkelerdeki sefalet sahip oldukları bazı kurumların oralardan ayrılmasına neden olmuş. Tiflis'ten ayrıldığımda bu rahiplerin niyeti Haziran ayında Kartli'de ve Kafkas Dağları'nın çeşitli yerlerine gitmekti; ordayken misyonlarında on iki kişi vardı, dokuzu rahip ve üçü de tarikat mensubu keşişlerdi.

Tiflis şehri çok kalabalık; burada dünyanın her yerinden gelen çeşitli yabancılar görmek mümkün. Yoğun bir ticaret yapılıyor ve saray da kalabalık ve ihtişamlı. Burada çok sayıda soylu derebeyi bulunduğu için bir bölgenin başkenti adını taşımaya layık bir şehir. Bu şehrin ismine gelince, etimolojisini bir türlü bulamadım; söylenenlere göre bu ismi İranlılar vermiş; Gürcülerin buraya Tiflis demedikleri kesin, çünkü buraya "şehir" veya "kale" anlamına gelen "Kala" diyorlar. Etrafı surlarla çevrili her türlü büyük yerleşim yerine de bu ismi veriyorlar. Sanırım ülkelerinde surlarla çevrili başka bir şehirleri olmadığı için buraya Kala'dan başka bir isim vermek istememişler. Bazı Gürcüler bu şehre burada bulunan kaplıcalardan dolayı veya Gürcistan'ın geri kalan kısmına göre buradaki havanın daha az soğuk ve daha az çetin olmasından dolayı "sıcak şehir"[256] anlamına gelen *Tebile-Kala* diyorlar. [...]

10'unda Kapusen başrahibi geldiğimi kral naibine haber verdi. Kendisinden bunu ben rica etmiştim, çünkü yanımda insanlar ve eşyalar bulunuyordu, ayrıca pek çok kişinin Megrelya'da başıma gelenleri anlat-

256 Şehrin Gürcüce adı Tbilissi, "sıcak şehir" anlamına geliyor. [*Tbili-kala*, yani kaplıcalarından dolayı sıcak kale anlamında olmalı –F.Ç.].

tıkları ve Kapusenlerde kaldığım için Tiflis'te olup biten en ufak olaydan haberdar olan prensten burada olduğumu gizleyemezdim. Aynı zamanda onunla görüşmeyi çok istiyordum, çünkü İran şahının hâkim olduğu tüm bölge naiplerine yönelik olarak bana verdiği ve bana yardımcı olunmasını emrettiği pasaportları ona göstermek istiyordum. Bu emirleri görünce prensin beni iyi karşılayacağından ve yolculuğumu devam ettirmek için ihtiyacım olan korumayı sağlayacağından emindim. Şanavas Han, geldiğimi ve merhum şahın beni kendi hizmetleri için Avrupa'ya gönderdiğini öğrenince Kapusen başrahibine hoş geldiğimi, buraya gelmemden çok memnun kaldığını, en kısa zamanda kendisini ziyaret etmemden hoşnut olacağını söylemiş. Aslında her gün saraya gitmek zorunda kalmamak için ancak yola çıkmaya hazır olduğumda onunla görüşmek istiyordum; onun şahsi hekimi olan Rahip Raphael de Parme'dan bana gösterdiği onuru büyük bir sevinçle karşıladığımı ve hazır olur olmaz kendisini selamlamaya geleceğimi, fakat çok fazla eksiğim olduğu için on günden önce saraya çıkamayacağımı iletmesini rica ettim. Rahip Raphael'in bunu prense düzgün bir şekilde aktarıp aktarmadığını veya prensin ona inanıp inanmadığını bilmiyorum. Her ne olursa olsun [Şanavas Han] ayın 12'sinde, her gün şölen verecekleri bir kutlama haftasına sabah vaktinde girdiklerini ve benim de bu şölenlere katılmamı istediğini bir beyefendiyle bildirdi. Bu mesaj beni şaşırttığı kadar kızdırdı da; başrahibe ve rahip Raphael'e henüz saraya çıkacak durumda olmadığımı ve bana göstermek istediği şerefi kabul etmek için bir sonraki pazarı beklemesini istediğimi iyice anlatmalarını rica ettim. Kapusenler bunu yapacaklarına dair söz verdiler ama yapmadılar. Saraya gittiler ve bir süre sonra gelip prensin Avrupa'dan haber almak için çok sabırsızlandığını söylediler. Gerçeği söylemek gerekirse aslında onlar beni prensle tanıştırmak için sabırsızlanıyorlardı; kendilerine daha fazla hürmet gösterilmesi için İran şahının kendi uluslarından olan adamını göstermek istiyorlardı. Bana ve arkadaşıma en güzel kıyafetlerimizi giymemiz ve prense vermek istediğimiz hediyeyi onlara duyduğumuz saygıyı göstermek üzere daha da çoğaltmamız için yalvardılar. Benim için katlandıkları tüm zahmetleri göz önünde tutup elimden geldiğince isteklerini yerine getirdim.

Saraya vardığımızda öğle civarıydı; başrahip ve Rahip Raphael bize eşlik ettiler; yemek servisini yapmak için bizi beklemekteymişler. Prens, yüz on kadem uzunluğunda ve kırk kadem genişliğinde, nehre bakan ve tamamen açık bir salondaydı. Mozaikle işlenmiş tavan, renkli ve simli, otuz beş kırk kadem yüksekliğinde sayısız sütun üzerinde duruyordu; bütün oda güzel halılarla döşenmişti. Prens ve önde gelenler, üç küçük şömine etrafına oturmuşlardı, şöminelerdeki közler etrafı öyle güzel ısıtıyorlardı ki, soğuk hiç hissedilmiyordu. Şanavas Han kendisine yaklaşılırken sanki İran şahıymışçasına selamlanmasını istiyor; yani ona iki üç adımlık mesafede diz çöküp üç kere yerlere kadar eğilmek gerekiyor. Avrupalılar, Doğulu prensleri bu şekilde selamlamak konusunda hep zorluk çıkarmışlardır; gerçekten de daha mütevazı bir şekilde secde etmek mümkün olmadığı için, bu şekilde ancak Tanrı için secde edilmeli. Batılılar bazen başka bir dünyaya ait olduklarını ve ülkenin geleneklerini bilmediklerini söyleyerek bu selamlamadan muaf tutuluyorlar. Prensi diz çökmeden üç defa eğilerek selamladım. Ardından iki beyefendi bana yerimi gösterdiler. Her ne kadar beyefendiler çok ısrar etmiş olsalar da, Kapusenlerden ve aynı zamanda odanın ortasında yer alan teşrifatçıdan daha önde yer almak istemedim. Bu şekilde Kapusenleri onurlandırmak ve Gürcülerin de onlara saygı duymalarını sağlamak istedim; bundan son derece memnun kalan başrahip arkadaşının önüne geçmemi istedi.

Prensi selamlarken, girişte elimde tuttuğum İran şahının mektuplarını ve prens için getirdiğim hediyeyi alıp bunları geniş gümüşten bir tepsiye yerleştiren bir beyefendi, bu tepsiyi prensin ayaklarına bıraktı; prens de, ayağa kalkarak mektubu açtı, öpüp alnına koydu, içeriğini kendisine bildirmesi için vezirine verdi; ardından merakla ve memnuniyetle hediyeye baktı. Bunlar birkaç parçaydı:

Altın işlemeli gümüş bir kutuda ay hareketli büyük bir saat.

Gümüş çerçeveli kaya kristalinden bir ayna.

Afyon haplarını koymak için altın süslemeli bir kutu; İranlıların çoğu günde birkaç kez bu haplardan alıyorlar.

Son derece zarif ve hoş işlemeli çeşitli parçalar içeren bir cerrahi kılıf.

Çok tuhaf ve hoş işlemeli saplı bıçaklar.

Vezir mektubu okuduktan sonra, içeriğini alçak sesle prense bildirdi. Daha sonra prensin ve oğullarının hiç bu kadar övgü ve saygı dolu bir mektup almadıklarını ve bu nedenle çok saygı duyduklarını öğrendim. Bütün ileri gelenler gümüşle işlenmiş yazılara ve çok geniş olan kenarlardaki tezhiplere hayran kalmışlar.

İran şahının mektubunun yanına onun büyük teşrifatçısının küçük tavsiye yazısını da eklemiştim; kral naibinin onu da görmesini istedim, çünkü mektuptan daha çok bu kısa yazının etkili olacağını düşündüm; öyle de oldu, daha sonra Tiflis'te bana sergilenen bütün şerefleri ve yardımları özellikle bu yazıya borçlu olduğumu öğrendim; bu yazının tercümesi şu şekildeydi:

> Vali memurları, kraliyet çiftçileri, şehir subayları, geçiş parasını alan memurlar ve yolların büyük yargıçları, Fransız tüccarları, tüccarlar çiçeği Chardin Bey'in ve Raisin Bey'in, yüce ve ihtişamlı saraya dünya mülkünü dağıtanın kullarının kayafet hazinesine layık taşlarla bezenmiş çok nadir eşyalar getirdikleri için, bunlar gibi başka eşyalar getirmeleri ve bu kullar için kendi ülkelerinde birkaç eşya yaptırmaları için emir verdik. Bunun için onları kutsal mühürlü bir mektupla şereflendirdik ve onlar bu nedenle yolculuk ediyorlar. Bu yüzden vardıkları her yerde, onlara saygı gösterilmesi ve gerekli olan tüm yardımların seferber edilmesi gerekiyor. Yine kesinlikle onları üzecek hiçbir şey yapılmamalı ve onlar üzerinde herhangi bir hak talep edilmemeli, çünkü insanların rabbinin kulunun kulağına onlar üzerinde herhangi bir talepte bulunulduğu haberi ulaşırsa, bu olaydan çok kötü sonuçlar çıkar. Yüce Şevval ayında, Şanlı ve Muzaffer Mübarek-Kaçış yılı[257] 1076'da kaleme alındı.
>
> Yazının kenarında da şöyle yazıyordu:
>
> Bu yazının maksadı, muhatap olduğu kişilere, dünyanın saygı duyması ve bunu taşıyanlara mektubun muhtevasına göre davranmaları gerektiğini belirtmektir.

257 Chardin, Hicri kelimesini bu şekilde tercüme etmiş.

Mührün üzerindeki kelimelerin anlamı, Maksud, Kalep oğlu, mahlûkların mutluluğu.

Selamlarken kral naibine hiçbir şey söylemedim ve o da tek kelime ve işarette bulunmadı. Servis yapıldıktan sonra, önünde bulunan büyük bir ekmeğin yarısını altın bir tabakla gönderdi ve hizmetindeki soylu bir delikanlıyla "hoş geldiğimi" söyledi. Biraz sonra Türklerle Polonyalılar arasındaki savaşın ne durumda olduğunu sordu. İkinci serviste, kendisinin içtiği kaptan bize şarap sundu.

Şarap, altın işlemeli iri bir şişedeydi. Kadehin alt kısmı yakut ve firuze taşlarla süslü altınla bezenmişti. Bize içecek ikram eden soylu delikanlı prensin bizi eğlenmeye ve her zamankinden daha çok yemek yemeye davet ettiğini iletti. Üçüncü serviste prens bize daha da çok inceliklerde bulundu, kendisine sunulan et kızartmalarından, yani bir sülün, iki keklik ve bir parça ceylan etini bize gönderdi ve şarabın eti güzelleştirdiğini, yine de bize içmemiz için fazla ısrar edilmemesini emrettiğini söyledi. Bütün bu şerefleri eğilerek ve hiçbir şey söylemeden kabul ediyordum. Kapusenler de aynı şeyi yapıyorlardı. Bu tür şereflere bu şekilde cevap vermek İranlılarda âdettir.

Bu şölenlerdeki düzen ve ihtişam hakkında bir şey söylemeyeceğim. Yalnızca çok içtiğimizi, çok sayıda et sunulduğunu, hayatları boyunca et orucu tutan piskoposun ve patriğin yanında bize beyaz ve kırmızı etler ikram edildiğini söylemekle yetineceğim. Üç saat kaldıktan sonra sofradan kalktık. Başka misafirler daha önce ayrılmışlardı. Gitmeden prensi selamladık. Bir kez daha hoş geldiğimi söyledi ve bizi eve bıraktırdı.

14'ünde prens bana iki büyük şarap şişesi, iki sülün ve dört keklik gönderdi. Bu hediyeyi getiren beyefendi, prensin kendisine "bir şeye ihtiyacım olup olmadığını, Kapusenlerin benimle yeterince ilgilenip ilgilenmediklerini ve bana gönderdiği şarabı güzel bulursam her gün mahzeninden almak için birini göndermemi" söylediğini iletmesini emrettiğini bildirdi. Bundan daha güzel bir şarap içmek mümkün değildi. Akşam Polonyalı bir cerrahla ve prensin hizmetinde bulunan ve akşam yemeğine davet ettiğimiz iki Suriyeliyle birlikte afiyetle içtik.

16'sında prens bizi sarayda evlendirdiği yeğeninin düğününe davet etti. Saat beşte başrahiple ve Rahip Raphael'le birlikte oraya gittik. Vardığı-

mızda evlenme töreni neredeyse bitmişti. Düğün bir önceki pazar günü yemek yediğimiz büyük odada kutlanıyordu. Gelini görmek istiyordum, ama salon hanımlarla dolu olduğu için içeriye prensin, yakın akrabalarının, Katolikosun ve piskoposların dışında hiçbir erkeğin girmesine izin verilmiyordu.

Gürcüler İran'a boyun eğdiğinden beri kadınların erkeklerle görüşmelerini yasakladılar, ne var ki bu yasak yalnızca şehirlerde geçerli; çünkü köylerde veya Muhammedîlerin bulunmadığı yerlerde kadınlar örtüsüz geziyorlar ve erkeklerle görüşüp konuşma konusunda hiç sakınca görmüyorlar.

Fakat Muhammedîlerin âdet ve dinleri Gürcistan'da git gide daha çok yaygınlaştığı için yavaş yavaş kadınların özgürlüklerinin kısıtlandığını fark ediyoruz, kadınlar edepli olmak için ayrı yerlerde kalmak zorunda kalıyorlar. Düğün şöleni sarayın, iki kadem yüksekliğinde ve altı kadem derinliğinde peykelerle çevrili teraslarından birinde veriliyordu. Terasın üstü yirmi iki kadem yüksekliğinde ve yaklaşık beş parmak çapında beş sütunun taşıdığı büyük bir çadırla örtülüydü. Çadırın iç kısmı kadife ve renkli kumaş üzerine altından ve gümüşten dibalarla süslenmişti, işlemeler öyle ustaca ve uygun bir şekilde yapılmış ki, meşalelerin ışığında çiçekten ve tezhipten bir lambri gibi görünüyordu. Bu salonun ortasında geniş bir havuz vardı. İçerisi yine de hiç soğuk değildi, çünkü bir yandan kalabalık, diğer yandan yanan ocaklar salonu öyle ısıtıyordu ki, çıktığımda artık içerinin sıcaklığı beni rahatsız etmeye başlamıştı. Yerler güzel halılarla döşenmişti ve bütün salon kırk meşaleyle aydınlatılmıştı. Prense yakın olan dört meşale altındandı, diğerleri ise gümüşten. Bu meşalelerin her birinin ağılığı yirmi kilo civarında. Meşalelerin ayak kısımlarının çapı yaklaşık on beş parmak kadardı. Bir buçuk kadem yüksekliğindeki meşalenin kolunun üstünde ışığı çift fitille sağlayan saf içyağıyla dolu bir kap bulunuyordu. Bu tür meşaleler çok ışık saçıyorlar.

Misafirler peykelerde yer almışlardı. Prens ise salonun dip kısmında kubbe şeklinde bir sayvanın kuşattığı diğerlerinden daha yüksek bir peyke üzerindeydi. Oğulları ve erkek kardeşleri sağında, piskoposlar ise solundaydılar. Damat bunların arasındaydı. Prens, beni ve Kapüsenleri piskoposların hemen ilerisine oturtturdu. Bu şölende yüzden fazla misafir vardı. Çalgıcılar aşağıdaydılar. Yerleştikten kısa bir süre sonra damat Katolikos eşliğinde

içeri girdi. Damat yerine yerleşir yerleşmez, prensin akrabaları onu tebrik etmek ve hediyelerini takdim etmek için yanına gittiler. Misafirlerin çoğu, soyluluk derecelerine göre aynı şeyi yaptılar. Bu bir tür tören gibiydi ve yarım saat sürdü. Yapılan hediyeler altın ve gümüş para ve küçük gümüşten kâseler şeklindeydi. Damada yapılan hediyelerin toplamının ne kadar olduğunu öğrenmek istedim; ama gördüğüm kadarıyla çok fazla değildi ve iki yüz eküyü geçmiyordu.

Ardından şu şekilde yemek ikram edildi: ilk önce bütün misafirlerin önüne üç ayrı yere masa örtüleri serildi. Masa örtüleri peykenin genişliğindeydi, ardından ekmekler getirildi. Üç çeşit ekmek vardı, biri kâğıt kadar ince, biri bir parmak kalınlığında ve üçüncüsü de şekerliydi. Etler üzeri kapalı geniş tepsilerdeydi. Avrupa'da hiç bu kadar büyük tepsi yapılmıyor. Tepsi ve kapağının ağırlığı yirmi beş veya otuz kilo civarındaydı. Tepsileri getirenler bunları girişte bir masa örtüsü üzerine diziyorlardı, başka uşaklar bunları etleri kesmekle görevli uşaklara getiriyorlardı, bunlar da yiyecekleri çukur tabaklara doldurup misafirlere ikram ediyorlardı. Önce prense sonra da soyluluk derecesine göre diğer misafirlere servis yapılıyordu. Bir et türünü herkese dağıttıktan sonra, diğer etlere geçiliyordu ve ikramlar sırayla dağıtılıyordu. Şölende üç servis yapıldı, her biri de bu geniş tepsiler gibi altmış tepsiden oluşuyordu. Birincisi etle pişirilmiş pirinçten yapılan bir tür pilavdı (pilo). Bu pilav birkaç renkte oluyor ve farklı tatlarda yapılıyor. Sarı olan şeker, tarçın ve safranla pişiriliyor. Kırmızı olan nar suyuyla pişiriliyor. Beyaz olan da doğal ve en iyi olandır. Pilav çok iyi bir yemektir, çok lezzetli ve sağlıklıdır.

İkinci servis ise et ezmesi, buğulama, ekşi ve tatlı yahni ve benzer yahnilerden oluşuyordu. Üçüncüsüyse kızartılmış etten oluşuyordu. Ruhban sınıfı için üç servis balık, yumurta ve sebzeden oluşuyordu. Bize beyaz ve kırmızı etler sunuldu. Muhteşem bir sessizlikle ve düzenle yemekler sunuluyor ve boşalan tabaklar toplanıyordu. Herkes görevini konuşmadan yerine getiriyordu. Muhtemelen bir sofradaki üç Avrupalı şölen salonunda bulunan yüz elli kişiden daha çok gürültü çıkartır.

Bu güzel düzenin haricinde hayran kalınacak şey büfeydi. Yaklaşık yüz yirmi sürahiden, fincandan, kadeh ve boynuzdan, altmış şişeden ve on iki ibrikten oluşuyordu. İbriklerin neredeyse hepsi gümüştendi. Şişeler düz veya

işlemeli altındandı. Fincanların ve kadehlerin bazıları düz altından, bazıları işlemeli altından, bazıları taşlarla süslü ve bazıları da gümüştendi. Boynuzlar en zengin fincanlar gibi süslenmişlerdi. Bu boynuzlar çeşitli ebatta oluyorlar. En sıradan olanlar sekiz parmak yükseklikte ve üstten de iki parmak genişlikte, simsiyah ve cilalılar. Hatta gergedan[258] ve vahşi hayvan boynuzları bile vardı, sıradan olanlar boğa veya koç boynuzundan yapılıyor. Bu boynuzlardan içmek ve bunları süslemek Doğuda çok eski bir gelenektir.[259] Şölenin ne kadar sürdüğünü bilmiyorum; çünkü sona ulaşmasını beklemedim. Gece on ikide oradan ayrıldığımızda hâlâ kızartılmış etler kaldırılmamıştı. Başlarda içilmedi, ancak üçüncü serviste canlanmaya başlanıldı ve bu da çok şaşırtıcı bir şekilde yapıldı. Kadehler şerefe şu şekilde kaldırılıyordu: Prensin sağında ve solundaki dörder kişiye aynı büyüklükte ve aynı şekilde şarapla dolu sekiz kadeh sunuluyordu. Bunlar kalkıp kadehlerini bitirene kadar ayakta duruyorlardı. İlk önce sağ taraftakiler içiyorlar, sol taraftakiler de aynını yaptıktan sonra hep birlikte oturuyorlardı. Ardından aynı sekiz kadeh diğer yakınlara takdim ediliyordu ve herkes şerefe içene kadar bu şekilde devam ediliyordu. Ardından biraz daha büyük kadehlerle yine aynı şey yapılıyordu. Ülkenin âdetlerine göre büyüklerin şerefine en büyük kadehlerle en sonunda içiliyor. Bu da onlara duyulan saygıyı ve hürmeti kullanarak misafirleri iyice sarhoş olana kadar sarhoş etmek içindi. Şölende kaldığım son iki saat boyunca böyle içildi ve daha sonra öğrendiğime göre bu şekilde sabaha kadar devam etmişler. İlk kadehler ancak sıradan bir bardak kadardı. Şahit olduğum son içilenlerse sadece üç buçuk setier'ydiler.[260] Fakat bunlar orta boydaki kadehlerdi. Kapüsenler ve ben içmekten muaf tutulmuştuk; gerçeği itiraf etmem gerekirse yanımdaki kişiler kadar içmiş olsaydım oracıkta ölmüş olurdum; fakat prens bize saygı göstererek bize kadeh sunulmamasını söyledi. Önümüzde şarap, su ve altından bir kadeh vardı. Yalnızca istediğimizde bize içecek ikram ediliyordu. Kadehler şerefe kaldırılmaya başlanınca çalgılar da başladı; aralarında insan sesleri de vardı. Bu fasıllar, topluluğun pek bir hoşuna gidiyordu; mest olmuş gibilerdi; ama ben bunu hiç de hoş bir tını olarak algılayamıyordum, tam ter-

258 İçinde gizli olabilecek zehri fark ettirebilmek için.

259 Özellikle şarap içmede kullanılan bu boynuzların adı *kantsi*'dir. *Kantsi*, dağ keçisi, öküz, manda gibi hayvanların boynuzlarından yapılır ve günümüzde de kullanılmaktadır –F.Ç.

260 0.45 litreye denk gelen eski Fransız ölçü birimi –ç.n.

sine sert ve iyi ayarlanmamış bir şeyler varmış gibime geldi. Bundan çok zevk alan prens başrahipten küçük klavsenini getirmesini söyledi. O ve arkadaşı, prensin bu fantezisine sinir oldular. Onların asıl canını sıkan benim burada bulunmamdı, çünkü böyle bir ortamda sergiledikleri korkakça yaltaklanmalarını ve misyon başrahibinin kâfirlerden ve din sapkınlarından oluşan ve şu an bulundukları hale bakıldığında sarhoşlar topluluğundan ibaret bir mecliste bir Muhammedî prensin önünde çalgıcı mesleğini icra edecek kadar alçalmasını aktarmamdan endişe etmekteydiler. Küçük klavsen getirildikten sonra salonun ortasına kondu; başrahip müzik aletini çalmak zorunda kaldı; prens hem çalıp hem de şarkı söylemesini isteyince o da *Magnificat*'ı ve *Te Deum*'u, *Tantum ergo*'yu söyledi, ardından prensi ilahi müziği eğlendirmediği için İtalyanca ve İspanyolca saray şarkıları ve müzikleri çaldı. Küçük klavsenin akordu hiç de iyi değildi; başrahip onu çaresizlikten çalıyordu ve yaşından ve yorgunluktan dolayı bembeyaz ve beli bükük olduğundan konserinin hiç de hoş bir eğlence sunmadığını hayal etmek zor değil. Yine de iki saat boyunca prensi eğlendirmeye çalıştı. Bu zamanda doğuştan Muhammedî olan birinci kâhya yanıma yaklaştı ve müzik aletlerinin bizim inancımızda helal olup olmadığını sordu. Ben de helal olduğunu söyledim. Muhammedî dinin bunu açıkça yasakladığını söyledi. Onunla yarım saat boyunca bu konuda sohbet ettim ve bu derebeyiyle yaptığım sohbette çok önceden öğrendiğim gibi müzik aletlerinin Muhammed tarafından yasaklandığını ve bütün İran'da uygulanması yaygın olsa da hâlâ haram olduğunu bir kez daha teyit etmiş oldum. Aynı zamanda Tanrı'nın yalnızca insan sesiyle yüceltilmek istediği için müzik aletlerinin din tarafından yasaklandığını söyledi. Biz bu sohbeti ederken bir Gürcü piskoposu aynı konu hakkında Rahip Raphael ile sohbet etti. Tam olarak neler konuştuklarını bilmiyorum, çünkü onların konuştukları dili bilmiyordum ve bu rahip de bana konuştuklarını aktarmak istemedi. Sadece bu piskoposun başrahibin kilisede Tanrı'yı yücelttiği gibi bir şölende insanları eğlendirmesine çok öfkelendiğini söylediğini aktardı. Rahip Raphael, kral naibinin istediği her yerde başrahibi lavta çalmaya ve şarkı söylemeye mecbur bırakmasından hiç hoşnut olmadığını da ekledi; ama buradaki güvenlikleri prense yakından bağlı olduğu için neredeyse isteklerinin hiçbirine itiraz edemiyorlarmış. Daha önce söylediğim gibi gece on ikide prense reverans

yapıp kendisinden izin aldıktan sonra oradan ayrıldık. Prens gitmeme izin vermeden akrabası İspanya kralının nasıl olduğunu sordu ve taşlarla süslü bir kadehten onun şerefine içti. Kapusenlerin ve benim de bu değerli kupadan onun şerefine içmemizi istedi. Bunu şatafat olsun diye mi, yoksa Katolik hazretlerinin milletinden olduğunu bildiği başrahibi onurlandırmak için mi yaptı, bilemiyorum.

17'sinde prensin kendisini İspanya kralının akrabası olarak göstermiş olmasını düşünerek ve bazı yazarların İspanyolların aslında İberya kökenli oldukları iddiasını hatıra getirdiği için Kapusenlere prensin bu akrabalığı hangi anlamda anladığını sordum. VIII. Clement, Teymuraz'a yazdığı mektuplarda onu II. Felipe'nin akrabası ve İberyalılarla İspanyolları da kardeş olarak belirttiği için o zamandan beri Teymuraz'ın ve haleflerinin bu hayali akrabalık bağlarına inanıp bunu sürdürdüklerini söylediler.

20'sinde prensin bana gösterdiği bütün şereflerden dolayı ona müteşekkir olduğumu ve beni Büyük Ermenistan'ın başkenti olan Erivan'a kadar götürmesi için bana bir subay tayin etmesini rica ettiğimi söylemeleri için başrahibe ve Rahip Raphael'e yalvardım. Prens teşekkürlerimi ve isteğimi kabul etti. Kapusenlerin aracılığıyla bana Avrupalıları çok sevdiğini ve Tiflis'i bana daha iyi tanıtmak için benim burada daha uzun süre kalmamı istediğini, şahın yerine getirmem gereken emirleri olduğu için beni burada tutamadığını ve bunu arzu edemediğini, istediğim zaman yolculuğuma devam edebileceğimi, topraklarında her türlü güven olduğunu ve bu nedenle de beni koruması için askere ihtiyacım olmadığını, fakat arzu edersem benim için subaylarından birini görevlendirebileceğini söyledi. Bunun üzerine rahipler bana Avrupalıların Gürcistan'a yerleşmelerini prensin çok arzu ettiğini ve onlara ticaret için gelmek isteyenler olursa, diledikleri her türlü muafiyetleri vereceğini ve isteklerini yerine getireceğini, topraklarının Karadeniz'e kadar uzandığını, İran'da büyük otorite sahibi olduğundan ve Türkler de kendisine çok itimat ettiklerinden dolayı Hindistan'a gitmek için kendi topraklarından geçmek isteyen Avrupalıların bu ülkelere gitmek için daha iyi bir yol bulamayacaklarını ve bir kez bu yoldan geçerlerse bir daha başka yol aramayacaklarını aktarmalarını istemiş. Rahiplere prensin bizim ülkemizden insanlar için gösterdiği iyi niyetler için kendisine çok teşekkür ettiğimi ve bunları bizim

Hint Kumpanyası'na aktaracağımdan hiç kuşku duymamasını, bana bunları yazılı olarak sunması durumunda bu mektubu gereken yerlere ileteceğimi, en yakın beyliğe kadar bana eşlik etmesi için evinden birini yanıma refakatçi olarak verirse beni son derece şereflendireceğini ve bütün bunları şaha ve vezirlerine aktaracağımı söylemelerini rica ettim.

24'ünde *Tibilèle* (Tiflis piskoposuna böyle dendiğini daha önce söylemiştim) beni ziyaret etti. Fransız kumpanyasına ticaretin buraya yerleşmesi ve Gürcistan'dan geçmesi için mektup yazma konusunu iyice düşündükten sonra bu ülkede takas edilebilecek mallar hakkında bilgi vermek için bu mektubu yazmak üzereyken İran şahına bağlı olduğu için iş konusunda yabancılara yazmasını şah hazretlerinin suç olarak kabul etmesinden endişe ettiğinden bunu yapmamaya karar verdiğini bildirdi, fakat kumpanyaya burada Avrupa'ya uygun iyi fiyata çok mal bulunduğunu ve burada çok iyi karşılanacaklarını iletebileceğimi ekledi. *Tibilèle*'e prense benden istediği bu görevi ziyadesiyle yerine getireceğimi iletmesini rica ettim. Bu rahip on beş dakika benim odamda kaldı. Çıktığında kendisine mercandan güzel bir tespih hediye ettim. Böyle nitelikli ziyaretçilere hediyeler vermek âdettendir burada. Kapusenler bana yapılan ziyaretten ve yaptığım hediyeden gayet memnun kaldılar, çünkü Tiflis piskoposu evlerine daha önce hiç gelmemişti.

25'inde prens bana çok güzel bir şarap gönderdi ve evine mensup İranlı bir kişiyi bana refakat etmesi için görevlendirdiğini ve bir emir mektubunu ona gönderdiğini, böylece ilk fırsatta yola çıkabileceğimi haber verdi.

26'sında Rahip Raphael'in isteği üzere büyük bir gizlilikle tıp uygulayan yaşlı bir kadınla iki saat geçirdim. Kadın bazı tıbbi bilgilerini kâğıtlarıma not almam için benimle paylaştı. Bunlar şöyleydi:

Vücudun bir yerinde su toplaması durumunda bunu iyileştirmek için hastaya her iki günde hastalığı iyileşinceye kadar yarım dirhem nohut kökü suyu vermek lazım.

İdrar akışını durdurmak için hastaya üç gün boyunca iğdiş edilmiş horozun kızartılmış taşlığının iç zarını yedirmek lazım.

Akrep ısırığına karşı canlı bir tavuğu alıp kuyruk çıkıntısını yolup yaranın üzerine bastırmak lazım. Tavuğun zehri çekip öldüğü de oluyormuş. Çırpınmaya başladığını görünce, onu bırakıp başka bir tavukla aynı

şekilde uygulama yapmak ve tedavi zehri tamamen çekinceye kadar bunu devam ettirmek lazım.

Sarılık için iyice pişmiş pirinçten bir yatak yapıp içine hastayı yatırmak ve üzerini iyice örtmek lazım, ya da süt banyosu yaptırmak lazım, bu da aynı etkiyi yapıyor.

Siyatik gibi eklemlerin dış ağrıları için üç dirhem karacaot ya da bu bitkiyle kaynatılmış suyu vermek lazım.

Her ne türden olursa olsun iç ağrılar için hastaya bir kaşık mumya suyu şurubu vermek lazım.[261]

Her türlü kırık ve yara ve bereler için hastaya mumyadan içirmek, aynı zamanda bir inek derisine sarmak ve ondan kan almak lazım. Yarayı da Fransızca'da *bouillon* (aslankuyruğu) ve Latince'de *tuxus barbatus* adı verilen otun tozuyla sarmalı.

Nezleler, baş ve boğaz şişmesine karşı sarı amber kokusu kullanmak lazım.

Dizanteri için mersin yaprağı ve meyvesinden çay yapıp içirmek ya da şarap içine karıştırılmış kızartılmış yaban tavşanı kanı içirilmeli.

Hemoroitleri iyileştirmek için sinirotu yapraklarını ezip, elde edilen tozu gerekli bölgeye uygulamak lazım.

Böbrek ağrıları için suyla kaynatılmış hatmiçiçeği yaprağı ve tohumundan elde edilen çayı içirmek lazım.

Böbrek kumu için de hatmiçiçeği çayı vermek lazım.

Böbrek ülseri için süt.

Satlıcan (zatülcenp) hastalığı için sıradan undan yapılmış iki çok ince galeta alıp, kaya şapı ve Fransızca'da garance (kızılkök) ve Latince'de *rubea tinctorum* adı verilen otla birlikte suda iyice kaynatıp, dayanılabilecek sıcaklıkta, yanlarda birini ön tarafa birini de arka tarafa koymak lazım. Bu tedaviyi iyileşinceye kadar her gün tekrarlamak lazım.

261 "İran'da bundan iki tür var. Biri mumyalanıp kızgın ve kuru kuma gömülen bedenlerden oluşan ve bütün meraklıların bildiği gibi asırlar geçtikçe taş haline gelen sıradan mumyadır [...]. Diğer mumya kayadan elde edilen değerli bir macundur [...]. Bir insan vücudunun olabileceği şekilde ne kadar kırılmış, çatlamış veya haşat olmuş olursa olsun bu mumyadan yarım dirhemin onu yirmi dört saat içinde ayağa kaldırdığı söyleniyor." (Chardin, "Voyage en Perse," 1811 baskısı, cilt III, s. 309-310). Muhtemelen burada doğal veya mumyalardan elde edilen katran söz konusu.

Öksürüğe karşı Fransızca'da *köpekdili* denilen *cynoglossum* kullanılmalı.

Bu ülkede soğuk terle sonuçlanan ateşi iyileştirmek için yaygın olan bir tedavi de koyun kuyruk yağı, tarçın, karanfil ve kakuleyle (yabanteresi) birlikte lapa haline getirip, alna, midenin üzerine ve ayaklara uygulamak lazım. Üşüme geçince bu lapalar kaldırılıp hindiba yaprakları, sinirotu ve *solanum* adındaki otla hazırlanmış lapalar alna ve mideye uygulanmalı. Ardından yavru bir domuz alınıp ikiye ayrılıp ayaklara konmalı. Hastaya hastalığı boyunca pişmiş hiçbir şey verilmemeli ve yalnızca ekmek ve badem kreması yedirilmeli.

Rahip Raphael, bu ülkelerde su kenarında hastanın üşümenin uç sınırına gelecek şekilde suya batırılarak tedavi edildiğini gördüğünü söyledi. Buna inanmak güç görünüyor; gerçeği söylemek gerekirse çok tehlikeli göründüğü için bu bana çok saçma geliyor. Yine de her ülkenin ikliminin ve ısısının farklılığı tedavilere çok farklı etkiler gösteriyor; öyle ki bir ülkede bir tedavi şekli öldürürken, başka bir ülkede hiç etki bile yapmıyor.

Akşam prensin başyargıcının kâtibi beni Erivan'a götürecek olan subayı yanıma getirdi. Benim huzurumda eline bu görev için kaleme alınmış emir mektubunu ona verdi. Bu mektubun tercümesi şu şekildedir:

> Büyük zahmetler altında bu dünyada zenginliklerin hâkimi ve şu an göklerde olan merhum şahın Fransız Avrupalıları Chardin Bey'e ve Raisin Bey'e verdiği mektubun içeriğinin tam tamına yerine getirilmesi için soylu derebeyi Emin Ağa'yı görevlendiriyoruz, bütün büyük yol yargıçları, vergi memurları, imparatorluğun her türlü subayı bu kişilere saygı göstermeliler ve onlardan herhangi bir hak talep etmemeliler.
>
> Emin Ağa onları kutsal Erivan şehrine salimen ulaştırmak, yolda başlarına kötü veya tatsız bir olay gelmemesi ve böylece insanlığın dayanağı olan saraya gitme mutluluğunu yaşamalarına hiçbir engel çıkmaması için kendilerine eşlik edecektir. Bu emir mektubunun gösterildiği kişiler buradaki emirlere karşı davranmamaya özen gösterecekler.
>
> H. 1083 yılının kutsal Zilkade ayında (Şubat-Mart 1673) yazılmıştır.

Bu tür hizmetler karşılığında hak sahibi olduğu için başyargıcın kâtibine bir pistole verdim. Bu fiyat belli değil, verilen hizmetin faydasına, sergilediğimiz unvanımıza ve niteliğimize göre değişiyor. Rehberim hemen bana atı olmadığını söyledi, bir at satın alması için ona beş pistole vermem gerekti. Bunun aslında parayı peşin almak için bir kurnazlık olduğunu sonradan anladım, Erivan'a vardığımızda ona basit bir şey vermeyecek veya hiçbir şey ödemeyecek kadar sahtekâr olmamdan endişelendiği için böyle yapmış. İranlılar çok vefakâr insanlar değil ve Gürcüler de çok nankörler. Yapılan en büyük iyilikler kalplerinde pek etki bırakmıyor; bunları unutup ilerlemelerini sağlayanlara hiç tanımadıkları insanlarmış gibi kötü bir oyun oynayabiliyorlar. Bu yüzden önceden alacaklarını almayı alışkanlık haline getirmişler ve yaptıkları en ufak hizmet için hemen bir karşılık isteyecek kadar yüzsüz olduklarından bu konuda hiç utanma sergilemiyorlar.

Üçüncü Bölüm

TİFLİS'TEN TEBRİZ'E[1]

Ayın 28'inde sabah on bir civarında Tiflis'ten ayrıldım. Daha evvel bahsettiğim Polonyalı cerrah ve burada tanıştığım birkaç Gürcü bana bir süre eşlik ettiler. Şehirden ayrılırken vergi memurlarının her yüklü attan almaları gereken ufak tefek vergileri almamaları için rehberim önden gitmişti. Bu tür rehberlere *Meheman-daar* [mihmandar] adı veriliyor ve bu kelime de misafirden sorumlu kişi anlamına geliyor. Mihmandarlar elçilere, büyükelçilere ve önemli bütün yabancılara refakat etmeleri için verilir. Bunların görevleri refakat ettikleri kişilere kalacak yer, yiyecek ve taşıma imkânları sağlamaktır; bir bakıma yolculuk esnasında ihtiyaçlarını gidermektir. Bunlar refakat ettikleri kişilerin bir nevi kâhyası ya da tedarikçisidirler; çünkü bunları her türlü işte kullanabiliyoruz. Alışverişe gönderebildiğimiz gibi bizzat gitmek istemediğimizde sözlerimizi çeşitli yetkililere iletmek için de onları kullanabiliyoruz. Bu rehberler yaptıkları yolculuklardan iyi para kazandıkları için böyle bir görev onlar için bir mükâfattır. Uğranılan köy sakinleri, eşlik ettikleri insanların masraflarını ağırlaştırmamaları ve kendilerini zarara sokmamaları için onlara hediyeler sunuyorlar. Onlarla birlikte gitmek isteyen tüccarları korumaları altına alıyorlar ve hırsızlıklara karşı onları koruyorlar, aynı zamanda da onların bazı vergilerle yol vergilerinden muaf olmalarını sağlıyorlar. Bundan bir fayda elde ediyorlar. Ama en büyük kazançları ulaşılacak yere varıldığında onlara verilecek olan hediyedir.

Kendimi Tiflis'in dışına attığıma çok sevinmiştim. Orada iki nedenden ötürü endişelenmiştim: ilki prensin iki üç kez benden şaha götürmekte olduğum eşyaları görmek istediğini bildirmesiydi ki, her defasında zat-ı şahaneleri'nin ancak kendi huzurunda eşyaları açmamı emrettiğini söyleyerek bu istediğini geri çevirmiştim. Daha önce de söylediğim gibi bu prens şahın

1 Yazarın, hızlı bir seyahat gerçekleştirirken, Ermenilerle ilgili izlenimlerini ya çok üstünkörü ya da eksik kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Bazı bilgilere hangi kaynaklardan ulaştığı sarih değildir. Kilise tarihinde uygulandığı bilinmeyen saptamalar mevcuttur. Yazarın, kısa süreli seyahati göz önünde bulundurulduğunda, kilise öğretisi gibi konulardaki bilgileri tartışmaya açıktır –Vağarşak Seropyan (bundan böyle V.S.)

diğer valileri veya kral naipleri kadar İran şahının kulu olmadığı gibi onun emirlerine de boyun eğmiş sayılmaz; şu da var ki Gürcüler çok sinsi ve başkalarının mallarına susamış insanlardır. Prense yanımdaki mücevherleri göstermem durumunda bu eşyaların güzelliklerinden ve kıymetli oluşlarından dolayı bunları çalmaya veya onları elde etmek için beni öldürtmeye kalkışmalarından korkuyordum. Bu düşüncelerle eşyalarımı göstermedim.

Beni endişelendiren bir diğer husus da, Kapusenlerin beni ve dolayısıyla kendilerini de onurlandırmak için beni çok zengin ve nüfuz sahibi biri olarak göstermiş olmalarıydı; öyle ki bütün şehirde yanımda devasa bir zenginlik taşıdığım dedikodusu dolaşıyordu. Gümrük memuru bundan çok etkilenmişti ve benim üzerimde [vergi] hakkı olduğunu iddia ediyordu. Beni endişelendiren bu iddiası değildi, çünkü bu vergi çok düşük olmakla birlikte şahın bana verdiği özel mektup sayesinde her türlü vergiden muaf tutuluyordum. Beni endişelendiren şey, prensin benim itirazlarıma rağmen sahip olduklarımı öğrenmek için bu adamı kullanmasıydı. Beni endişelendiren bu olduğu için yanımda bir refakatçi olmasını istemiştim, çünkü kişisel kanaatim böyle bir şeyin kral naibini başıma gelecek her şeyden daha fazla sorumlu kılacağı ve bu refakatçinin bana ve malıma sahip çıkacağı yönündeydi. Kendimi Tiflis'ten tamamen uzakta bulduğum anda endişelerimin büyük bir kısmı yok olmuştu ve yolcuğumun geri kalan kısmı hakkında büyük umutlar taşımaya başlamıştım. O gün şehrin güneyinde yer alan küçük dağı geçerek iki fersah yol kat ettim ve Kura nehri üzerinde yer alan soğan yeri anlamına gelen Soğan-lu[2] adında büyük bir köyde geceledim.

Buraya yakın bir yerde 1627'de[3] hükümdar olan İran şahlarından Safi'nin evi anlamına gelen Safi-abad adında bir kraliyet evi görülür. Bu bina yüksek bir tepenin üzerine inşa edilmiş, çevresinde teraslar ve her tarafında kanallar ve şelaleler yer alıyor. Burası mine ve çiçek kokularıyla ilkbaharda ve meyvelerin bol olmasından dolayı sonraki mevsimde de çok hoş bir yerdir.

2 Kura üzerinde Tiflis'in aşağısında on-on beş kilometre uzağında. Bu köy Kiepert'in haritasında Saganlug olarak geçiyor (1858). "Günümüze göre eskiden çok daha büyük olan bu köyün altmıştan fazla neft kuyusu var, bu kuyular Kura nehrinin sol kıyısında köyün karşısındalar. [...]. Tüm Gürcistan'da olduğu gibi burada da evler yerin altındalar." (Dubois, 1834).

3 Şah Safi 1628'de tahta çıkmıştır. Bahsi geçen bina başka kaynaklarda geçmemekte.

1 Mart günü güzel bir ovada sekiz fersah ilerledim. Yol düz sayılırdı ve kuzeydoğu yönünde ilerliyordu.[4] Saat üçte *Tabadi* [Tabeda] adında bir nehir üzerine kurulmuş çok güzel bir köprüden dolayı adı Köprü köyü anlamına gelen Kuprikent adında yüz elli ev barındıran bir köye ulaştım.[5] Bu köprü nehrin ayırdığı iki dağ arasında yer alıyor. Köprüyü, yükseklik ve genişlik bakımından eşit olmayan dört kemer tutuyor. Bunların ebatlarındaki farklılık nehirde bulunan ve üzerine kemerlerin inşa edildikleri iki iri kayadan kaynaklanıyor. Her iki uçta bulunanlar çukur ve yer yer açıklıklar, geçenlerin barınmasına yarıyorlar. Her birinde bir ocağın yer aldığı küçük odalar ve revaklar bulunuyor. Nehrin ortasında yer alan kemerin ise yer yer yıpranmış olmakla birlikte uçlarında iki odayla, yazın serinlemek için çıkılan iki açık ve büyük balkonu var. Buraya kemerin içinde oluşturulan iki basamakla iniliyor. Bu köprüye ulaştığımızda yıkılmaya ve virane hale gelmeye başlamış bir kervansaray buluyoruz. Binanın yapısı muhteşem. Nehir üzerinde her birinin balkonu olan birkaç odası var. Bütün Gürcistan'da bu denli güzel bir köprü ve bir kervansaray görmedim.[6]

Kervansaraylar, yolcuları ağırlamak için yapılmış büyük binalardır. Şunu hatırlamak gerekir ki şehirlerde ve yollarda Asya'da Avrupa'da olduğu kadar çok yabancı görünmüyor. Buna birkaç neden gösterebiliriz: İlki Asya'nın nüfusu Avrupa kadar yoğun değildir; şunu demek istiyorum ki Roma Katoliklerin ve Protestanların yer aldığı bölge, eğer Çin'i bir kenara bırakırsak evrenin en kalabalık yeridir; ikincisi Doğu halkları bizden daha güzel bir havaya sahipler, bizim kadar ihtiyaç peşinde değiller, bu nedenle de bu

4 Bunu güneydoğu olarak okumak gerekiyor. Yazar Kura nehrinin sol kıyısından iniyor.

5 "Bu köprünün birkaç adı var: Ruslar bu köprüye Kırmızı Köprü, Gürcüler Gathekili-khidi ve Tatarlar da Synekkupri diyorlar; son iki isim kırık dökük köprü anlamına geliyor. Gürcistan Kralı Rüstem 1647'de kireçle ve harçla tamir ettirene kadar köprü virane haldeydi. Yolcular için buraya güzel ve rahat bir kervansaray inşa ettirmişti, bu kervansarayın bir kısmını köprünün direkleri ve revakları arasındaki boşluklara yerleştirtti ve yiyecek temin edilmesi için de bir köyü kervansarayın yakınlarına taşıttırdı. Daha sonra hiçbir yolcu tehlike altına girmesin diye bizzat kendisi gidip çalışmaları denetledi." (Dubois, 1834) Köprüyle köy Kura'nın sağ kolu olan Tabeda'yla birleşmesinden biraz yukarıda yer alıyor.

6 "Kırmızı kiremitten yapılmış köprünün kendisi sağlamken yolcuların sığınak bulduğu tüm odalar gübreyle ve iğrenç şeylerle dolu oldukları için yalnızca birkaç tanesinin içine girilebiliyor. Hava almak için çıkılan üstü kapalı güzel balkonlar tamamen yıpranmışlar, geriye birkaç direğin kalıntıları ve direklerin içine yerleştirildikleri delikler kalmış. Odalar boş ve eskiden beyaz olan duvarların üzeri buradan geçen her ulustan yolcuların isim ve imzalarıyla kaplı. Büyük ve güzel kervansaray yok olmuş; çok az izi kalmış. Kuprikent köyü artık yok." (Dubois, 1834).

halklar bizim kadar hareketli, endişeli ve meraklı değiller, bu yüzden ticaretle çok fazla ilgilenmiyorlar. Doğudaki yollarda ve şehirlerde otelciliğin ve misafirhanenin olmamasını buna bağlıyorum. Aynı zamanda kadınların erkeklere görünmeme âdeti de bunu etkiliyor, kadınları yanlarında taşıyanlar onları herkesin bakışlarından uzak özel yerlerde tutmak zorunda kalıyorlar. Bu nedenle yolculuk yaparken yemek yememize ve yatmamıza yarayan şeyleri yanımızda taşımamız gerekiyor. Fakat doğu ülkelerinde kerevet, masa ve oturak kullanılmadığından dolayı ve yerde halılar üzerinde yatıldığı ve yerde yendiği için yanımıza çok fazla bir şey almamıza gerek kalmıyor. İki at, iki ya da üç kişinin eşyalarını çok rahatlıkla taşıyor. Böylece yolculuk için yalnızca kap kacak lazım ve kervansaraylar da bunu kolayca sağlamak için yapılmış bulunuyorlar. Türkün imparatorluğunda uzun yollarda bunlardan fazla bulunmuyor, çünkü askeriyede olduğu gibi çadırlarını yanında taşıyan bin kişilik kalabalıklarla yolculuk ediliyor; fakat Fars imparatorluğunun her yerinde kervansaray bulunuyor. Moğol topraklarında şehirlerde kervansaraylar yok, ama buradaki neden farklı, çünkü orada havalar hep sıcak olduğundan odalarda kalmaktan ziyade insanlar açık havada, ağaçların gölgesinde veya revakların altında kalmayı tercih ediyorlar. İran'da şehirdeki kervansaraylarla köydekiler neredeyse aynılar, tek fark şehirdekilerin genelde iki katlı olmasıdır. Çoğu kare biçimde büyük binalardan oluşuyor.

Bunların birçoğu yirmi kadem yüksekliğinde büyük binalardı, içlerinde tıpkı bizim rahiplerin yatakhanelerini andırır vaziyette bir çizgi üzerinde dizilmiş, zeminden dört veya beş kadem yüksekliğinde tonoz şeklinde, sekiz kademlik kare biçiminde odalar yer alıyor, odaların hiçbirinde pencere bulunmuyor, öyle ki gün ışığı yalnızca kapıdan içeri girebiliyor. Her odada aynı boyda küçük bir hol yer alıyor, bu hollerin ön tarafları açık, dört veya beş kadem derinlikteler, her birinin yanlarında küçük bir ocak bulunuyor ve odaların üstleri bir kubbeyle kapalı; bu çift odaların dışında odalar boyunca uzanan aynı derinlikte ve aynı yükseklikte bir koridor var. Farslar bu koridorlara *Maatabe* adını veriyorlar. Odaların arka tarafında küçük yollar şeklinde binanın etrafında ahırlar bulunuyor. Yüksek ve derin revakların her iki yanında dip taraflarında küçük ocakların yer aldığı, duvarın içine yerleştirilmiş, on kademlik odalar bulunuyor. Burası hava kötü oldu-

ğunda hizmetçilerin kaldığı ve aynı zamanda yemeklerin de piştiği yerdir; çünkü hava güzel olduğunda yemekleri odaların ön tarafında pişiriyorlar ve atlarını da avluda koridor kısmında herkes odasının önüne bağlıyor. Avlunun ortasında genelde ya büyük bir havuz yer alıyor ya da yarıçapı yirmi veya otuz kadem büyüklüğünde ve altı ile sekiz kadem yüksekliğinde kare veya sekizgen şeklinde bir seki bulunuyor. İranlılar bu sekilere Ay gören anlamına gelen *maatab*[7] adını veriyorlar. Hatta bunlardan bahçelerinde, evlerinin avlularında da oluyor ve etraflarına gölgelik ve ferahlık versin diye büyük ağaçlar dikiyorlar. Bu kervansarayların üstleri terastır. Girişleri revak şeklinde ve yan kısımlarında yiyecek satan dükkânlar bulunuyor. Bunlar binayla aynı yükseklikteler ve yüksek kapılarla açılıp kapanıyorlar, bu kapıların kirişleri yekparedir. Bazılarında her iki yanında bir balkonun yer aldığı tonozlu odalar var. [...]

Bu tür otellerde dört duvardan başka bir şey bulunmaz. Herkes içeri girip hoşuna giden tarafta boş bulduğu ilk odaya yerleşir. Burada istediği kadar kalır ve kendisinden hiçbir şey istenmeden çıkıp gidebilir. Zenginler, kapıcı ve hizmetçilere kafalarına göre bahşiş veriyorlar; çünkü bu yerler yolcuların ihtiyaçlarına yönelik yardım kuruluşları olduğu için ve burada kalan kapıcı ve hizmetçiler özenle maaşa bağlandıklarından buralarda kira bedeli alınmıyor. Genellikle buradaki kapıcılar atların yemlerini ve yaşam için ekmek, eğer bol olduğu bölge ise şarap, tereyağı, süt, meyve, tavuk ve odun gibi temel gereksinimleri satıyorlar. Et ise yakınlardaki köylerden veya çevredeki kırlarda bulunan çobanlardan temin ediliyor. Doğudaki ve özellikle de İran'daki yolculara yönelik barınma yerleri bu şekildedir.

Şehirlerdeki kervansaraylara gelince iki türdenler: bir kısmı yolcular ve hac yolcuları içindir ve burada da kira ödenmez; diğerleri ise tüccarlar içindir ve bunlar da iyi kapanan kapıları olan daha güzel ve daha rahat odalara sahipler; bunların birçoğunda tüccarlar kaldığından dolayı oda başına kira ödenir ve günümüz kira bedeli günlük bir veya iki sol civarındadır. Fakat giriş ücretleri daha yüksek olanlar olduğu gibi, kervansarayda satılan mallar için balya başına ödenen ve yapılan ticaretin niteliğine göre çok yük-

7 *Mâh tâbe* okunmalı.

sek olabilen ücretler de var. Giriş ücretine *sercolphe*, yani kilit adı verilir.[8] Bu tür kervansarayların bazıları beyliklere, bazıları da özel kişilere aitler. Şöyle bir şey de fark ettim, bütün şehirlerde her kervansaray ya belli bir millete, ya da belli bir mala göre tanzim edilmiş. Böylece Medyalı veya Baktriyalı ya da Kaldeli birinden haber almak istiyorsak, bu şehirlerden gelen kervanların durakladıkları kervansaraya gitmek yeterli oluyor, ya da Hint ipeği, kumaş, lacivert taşı veya benzeri şeyler almak istediğimizde bunların satıldığı kervansaraya gitmek gerekiyor.

Bu yerlere farklı isimler veriliyor. Türkiye'de bunlara Han deniliyor; Tataristan'da ve Hindistan'da Serai, İran'da da Kervansaray deniliyor. Bizim caravanne kelimesiyle karşılık verdiğimiz kervan kelimesi birlikte yola çıkan yolcu topluluğu anlamına geliyor ve İran'da kafile kelimesiyle geri gelenler veya dönenler topluluğuna işaret ediliyor; yolculara hayır getirmesi için onlara dönenler adı veriliyor. Eski İran dilinden gelen *saray* kelimesi, büyük ev, malikâne anlamına geliyor ve şahın veya büyüklerin hanımlarının kaldıkları yeri belirten Seray da buradan geliyor. Böylece kervansaray kervanların oteli veya sarayı anlamına geliyor. İranlılar sarayların ve otellerin aynı isimle anılmasının nedenin insanların yeryüzünde yolcu olduklarını hatırlatmak olduğunu söylüyorlar; aklıma İranlı bir yazarın Tataristan'da yolculuk eden Muhammedî bir dervişle veya din adamıyla ilgili bir hikâyesi geldi. Belh şehrine varan bir derviş, kervansaray zannederek bir saraya girmiş. Her yana baktıktan sonra güzel örtülü bir balkona yönelmiş, küçük çantasını yere bırakmış, küçük kilimini yere sermiş ve üzerine bir güzel yerleşmiş. Onu o şekilde yerleşmiş gören muhafızlar burada ne işi olduğunu sormuşlar ve öfkeli bir şekilde derhal kalkmasını söylemişler. Derviş de geceyi bu kervansarayda geçirme niyetinde olduğunu söylemiş. Muhafızlar daha da öfkelenmişler ve buranın bir kervansaray olmadığını, aksine şahın sarayı olduğunu söyleyip hemen gitmesini istemişler. İbrahim adındaki şah o sıra oradan geçiyormuş, dervişin iki yeri birbiriyle karıştırmasına çok gülmüş, yanına çağırarak bir sarayla bir kervansarayı nasıl karıştırabildiğini sormuş. "Efendim," demiş derviş, "zat-ı şahaneleriniz müsaade ederse kendisine bir soru sormak istiyorum. Bu bina tamamlandıktan sonra ilk kim

8 *Serkofl* okunmalı: ana kilit.

oturdu burada?" "Atalarım oturdu," diye cevap vermiş şah. "Peki Efendim onlardan sonra kim oturdu?" "Babam oturdu," diye cevap vermiş şah. "Peki ondan sonra kim buraya sahip oldu?" "Ben," demiş şah. "Efendim sizden sonra kim burada oturacak?" "Oğlum oturacak," diye karşılık vermiş şah. "Ah Efendim," diye tekrar söz alan derviş, "oturanları bu kadar sık değişen bir yer saray değil kervansaray olur ancak," diye noktayı koymuş.

2'sinde geçilmesi son derece zor ve dik yamaçlarda dokuz fersah ilerledik. Ne kadar hızlı ilerlemiş olsak da, bu dokuz fersahı on iki saatte kat ettik. Akşama doğru bu dağların tepelerinden birinde bulunan ve kraliyet köyü anlamına gelen Melikkent[9] adında büyük bir kasabaya vardık. [...]

3'ünde girdiğimiz ve yalnızca yokuş çıkıp indiğimiz bu dağlarda sekiz fersah yol aldık. Melikkent büyüklüğündeki Şingar'da[10] geceledik. [...]

4'ünde ancak üç fersah ilerleyebildik. Öğleden önce Dilican[11] adında üç yüz evin yer aldığı bir kasabaya vardık. Akstafa adı verilen nehrin kıyısında yer alıyor, çok yüksek ve berbat bir dağın aşağısında; bu dağ, bir önceki günlerde geçtiğimiz diğer dağlarla birlikte Toros dağının[12] bir parçasıdır. Bu yüksek dağlarda kar ve soğuk bizi çok zorladı. Her yerde bol miktarda su vardı. Orada burada da çok verimli yaylalar. Buradaki toprağın bereketliliği ve köylerin çokluğu inanılır gibi değil. Öyle yüksek tepelerde köyler var ki, buradan geçenler onları çok zor fark ediyor. Birçoğunda Gürcü ve Ermeni Hıristiyanlar yaşıyor, fakat bu milletler aynı köyde kalmıyorlar, çünkü bu iki millet birbirine öyle düşmanlar ve birbirlerine öyle antipati duyuyorlar ki ne birlikte yaşayabilirler ne de aynı köyü paylaşabilirler. Bu dağlarda ne kervan-

9 Akstafa'nın sol kolu olan Dşoga vadisi ile Akstafa vadisi arasında. "Bu köy, Ermeni köyüdür ve iki küçük çanlı bir kilisesi var. Buradaki bütün evler yerin altındalar. Bu biçimsiz tümseklerin ortasında, oraya, buraya serpiştirilmiş saman ambarları yer alıyor, hayvanlardan korunmak için samanlar dört iri değnek üzerinde yükseğe kaldırılmışlar, bir tek bu değnekler yolculara uzaktan burada yaşayan insanlar olduğuna işaret ediyor." (Dubois, 1834).

10 "Melikkent'e sekiz fersah mesafede bulunan büyük bir köy olan ve (Chardin'in) Şingar adını verdiği Çargça köyü" (Dubois, 1834). Kiepert'in haritasında (1858) Çarşal köyü, Akstafa'nın yüksek ovasında, Dilican'ın biraz aşağısında.

11 "Rusya ile İran arasındaki savaş esnasında 1827'de yalnızca 140 ev kalmıştı. O yıl (1827) Ruslar bu köyü tamamen yok ederek iyi iş yaptıklarını düşünmüşler, öyle ki ben geçtiğimde bütün köyde yalnızca dört veya beş ev kalmıştı." (Dubois, 1834).

12 Chardin, Türkiye'nin güneyinde ve güneydoğusunda yer alan Toros dağlarıyla ilgili biraz abartılı bir görüşe sahip. Burada Küçük Kafkas dağ zincirinin devamında olan 3.016 metre yüksekliğindeki Majmekh tepesi söz konusu.

saray ne de yolculara yönelik kalacak bir yer var. Genelde köylülerin evinde kalınıyor ve buralarda bol miktarda içecek ve yiyecek bulunuyor. Yolculuğum boyunca hiç eksiğim olmadı, çünkü rehberim yolun yarısında bunun önlemlerini alıyordu ve köye vardığımda geniş bir oda, boş ahırlar, hararetli bir ateş ve sofrayı hazır buluyordum. Yolculuğun ilk günü beni misafir eden kişiye para vermek istedim; fakat rehberim vermek istediğim parayı köylüye değil de, kendisine vermemi söyleyerek bana engel oldu. Bu yüzden sonraki günler evlerinde kaldığım köylülere hizmetçilerim aracılığıyla gizlice para verdim. Böyle rehberler sayesinde çok rahat yolculuk ediliyor; herkesin güzel hizmet etmesini sağlıyorlar. Geceleyin, korkulacak hiçbir şey olmamasına rağmen birkaç köylü, kendilerine verilen emirleri yerine getirmek için olduğu kadar, benim güvenliğimi de sağlamak için kaldığım odanın önünde nöbet tuttular.

Bu köylerdeki evlerin büyük bir kısmı tam anlamıyla mağara sayılır, çünkü yer oyulup ev haline getirilmiş durumda ve çatı dışarıdaki zeminden daha aşağıda; diğer evler, toprakla ve çimlerle örtülü çatılara kadar kalın kalaslardan oluşuyor. Ortada bir delik bırakıyorlar, buradan ışık giriyor ve duman da çıkıyor. Bu tür mağaraların iyi yanı, kışın sıcak yazın da serin olması ve hırsızların içeri girmesinin de mümkün olmaması. Kışın kar bu köyleri öyle kuşatıyor ki, ancak içinde olduğumuzda ya da dumanı gördüğümüzde evleri fark edebiliyoruz. Nedense ya yakılan odunların tütmemesinden ya da havanın berraklığından duman uzaktan görünmüyor.

Dilican kasabası ve kuzeyden güneye, aynı şekilde doğudan batıya altı fersah boyunca onu çevreleyen bölge Kamçi-Han'a ait ve adı da Kazak ülkesidir.[13] Bu krallık da tıpkı Gürcistan gibi İran'a bağlıdır, yani onun gibi kendi soyundan gelen prensler tarafından idare edilmekte ve iktidar baba-

13 Kazak terimi ilk başta, baş eğmemiş Moğol gruplarını belirtmek için 15. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Muhtemelen bu ismin kökeninde Akstafa'nın aşağısında yer alan ve Arap coğrafyacılarının o dönemde Kasal adını verdikleri Kazakh kasabasıdır. Belki soyları eski Hazarlılardan gelen ve burada yaşayan Türk kabilesi ilk kez Şah Tahmasp döneminde 1556'da boyun eğdiğinde metinlere geçmiştir. Osmanlılar bu bölgeye 1587'de varmışlar ve Lori bölgesi valisi olarak atanacak Nazar adındaki Kazak hanının boyun eğmesini sağlamışlar. Giorgi Saakadze'nin (bkz. s. 214, dipnot 217) kaçışı esnasında Şah Abbas'a ulaşmasına yardım eden Kazaklardan söz edildi. Osmanlı vakanüvisler bunlardan İranlılara 17.000 asker veren ve 18.000 tümen vergi ödeyen yarı göçebe bir kabile olarak bahsediyorlar. Onlar hakkındaki bilgi neredeyse bundan ibaret ve Kamçi Han adına başka bir yerde rastlanılmadı.

dan oğla aktarılmakta. Şah Abbas Gürcistan'ı fethederken bütün bu krallıkları da fethetmiş. Kazak halkları yabani ve gururlu dağlılardır; Hazar Denizi'nin kuzeydoğusunda yer alan dağlarda yaşayan Kazakların soyundan geliyorlar.

5'inde biraz önce bahsettiğim bu berbat dağı[14] geçmek için beş fersah daha ilerledik. Dağın eteğinde yer alan Dilican kasabasından yukarıya kadar iki fersah mesafe var; yayladan dağın tepesine de bir fersah ve iki fersah da iniş mesafesi var. Bu günün yorgunluğundan öleceğimi sandım. Her on beş dakikada bir beni yere inmeye mecbur bırakan korkunç bir dizanteriye yakalanmıştım. İki adam kollarıma giriyordu, bir üçüncüsü de atımı tutuyordu. Bütün dağ korkunç bir şekilde karla kaplıydı. Yukarıda başka hiçbir şey, tek bir ağaç, tek bir bitki görünmüyordu. Yol, atların ve yolcuların geçişleriyle sertleşmiş kardan ibaret dar bir geçitti. Yolun dışına ayak basar basmaz bedenin yarısına kadar kara gömülmüş oluyorduk. Kar yağarken veya rüzgâr estiğinde bu dağı geçmek mümkün değildi, çünkü yolu bulmak imkânsız oluyor. Bu nedenle her yıl sayısız insan ve hayvan kayboluyor. Bu karlar asla erimiyor ve dağ sürekli karla kaplı.[15]

Bu dağ Gürcistan'ı Ermenistan'dan ayırıyor. Onu geçtikten sonra kendimi bambaşka bir memlekette bulmamış olsaydım, bundan kuşkusuz şüphe duyardım. Çünkü ötede aralarında çok az vadi bulunan yüksek dağlar, koruluklarla kaplı ve pek az yerleşim yeri görecek yerde, burada yine karla kaplı ufak tepelerle geniş vadiler görünüyordu ve köylerin etrafına dikilmiş ağaçların dışında hiçbir ağaç yoktu. Kara-Keşiş'te[16] kaldık; bu yer, indiğimiz dağın eteğinde ve Zengui [Hrazdan] ırmağının kıyısında yer alan geniş bir kasabaydı. Bu ırmak, Yukarı Ermenistan'ın bir kısmını suluyor.

6'sında soğuktan ve dizanteriden yarı ölü vaziyette yolculuğa devam ettim. Erivan'da iyileşmem için gereken yardımı bulma umudu, çektiğim

14 2.114 metre yüksekliğindeki Eşek Meydan derbendi.

15 30 Temmuz 1701'de aynı yerden geçen Tournefort şöyle yazmıştır: "Karlı dönemde çok az insan bu yolu kullanma riskine giriyor. Bense kendimi tamamen atımın iradesine bırakmıştım ve atımı kendim yönlendirmiş olsaydım bu kadar memnun kalmazdım. Mekanik yasaları doğal olarak takip eden bir otomat böyle durumlarda bürosunda öğrendiği kuralları tatbik etmeye çalışan becerikli bir mekanikçiden çok daha başarılı olur, bu mekanikçi Kraliyet Bilimler Akademisi'ne ait olmuş olsa bile."

16 Tournefort tarafından (1701) "cılız köy" olarak bahsedilen Carakesis ve Dubois tarafından "iri kasaba" olarak bahsedilen Keçaris köyü.

keskin sancılara rağmen beni yol almaya zorluyordu. Dört fersah ilerledik ve Hrazdan ırmağının kenarında ve dağın eteğinde yer alan, büyük sayılacak Bişni[17] kasabasına vardık. Kasabayla dağ arasında yer alan çok güzel bir Ermeni manastırında geceledik. Bu manastır yedi yüz veya sekiz yüz yıllık eski bir yapıydı. Hâlâ sapasağlam ve iyi korunmuş olan kilise tamamen taştan yapılmıştı ve neredeyse yekpareydi. Manastır kısmı bu memlekete has bir şekilde inşa edilmiş. Yüksek ve kalın taştan bir duvarla çevrelenmiş.[18] Bu manastıra yakın bir yerde öyle çok sayıda kule, şato ve hisar yıkıntıları görünüyor ki, buralı insanların Bicni'nin eskiden Ermenistan'ın önemli kalelerinden biri olduğuna dair anlattıkları gerçek gibi görünüyor.[19] Manastırda kaldım. Rahipler beni büyük bir tevazuuyla karşıladılar. Beni en güzel odaya aldılar; fakat oruç döneminde olduğumuz için onlardan çorba yapmak için tavuk elde etmek mümkün olmadı. Rehberim bütün otoritesini kullanarak ve hatta değnek göstererek yalnızca birkaç yumurta elde etmeyi başarmıştı. Akşamüstü canım kahve veya bizim okumamızla kafe çekti ve rehberim şekerle pişirilmiş kahveleri getirdi. Olabildiğince sıcak dört ufak fincan kahve içtim; ardından harıl harıl yanan bir ateşin önünde, üstümü iyice örterek uyudum. Tanrı bu zavallı ilaca merhametiyle güç kattı ve gece boyunca kesintisiz uyudum. Sabah kendimi tamamen iyileşmiş buldum.

7'sinde sabah ağarırken manastırdakilere ufak bir hediye takdim ettikten sonra yola koyuldum. Bir önceki gün gibi karla kaplı vadilerde dokuz fersah ilerledim. Karda yolculuk etmek son derece eziyetli ve tehlikeli bir şeydi. Bunun kötü tarafı, gün boyunca kardan yansıyan güneş ışığının –bu yörenin insanları gibi gözlerin alt kısmına ipekten açık yeşil veya siyah renkte bir mendil bağlayarak önlemler alınsa bile– görmeyi çok zayıflatan, yüzü ve gözleri yakan bir yanı var; alınan önlemlerin acıyı hafifletmekten başka bir etkisi olmuyor. Tehlikeye gelince karşıdan gelen yolcularla karşılaştığımızda yoldan kimin geçeceği ve kimin basılmış yerden kara ineceğini tartışmaktı; çünkü yol öyle dardı ki, iki atın karşılıklı olarak geçmesi im-

17 Erivan'a 54 km mesafesinde bulunan ve Ermenistan'ın eski episkoposluk merkezi olan Becni [Bicni].
18 Zengui'nin (günümüz Hrazdan nehri) sol kıyısına 1032'de inşa edilmiş olan Kutsal Bakire kilisesi günümüze kadar gelmiştir.
19 11. yüzyıldan kalan yıkıntılar köyün doğusunda ulaşılması zor bir falezin üzerinde hâlâ varlıklarını koruyorlar.

kânsız. Karşılaşma eşit olduğunda yumruklara başvuruluyor ve güçsüz olan geri çekilmek zorunda kalıyor. Karşı tarafın geçmesine olanak vermek için atlardan yükler indiriliyor ve atlar karın bölgesine kadar kara gömülecekleri karlı kısma çekiliyor. Rehberim karşılaştığımız herkesi yüklerini indirip bize yol vermeye zorluyordu ve böylece bizi büyük bir zahmetten kurtarmış oluyordu. Pek çok kasabadan ve köyden geçtik ve nihayet gecenin başında Erivan'a (*Eryvân*) ulaştık.

Aslında Tiflis'ten bu şehre giden yolu tarif etmek çok güç, çünkü sürekli dönülüyor, yolun büyük bir kısmı yokuş çıkmakla ve inmekle geçiyor. Yine de yolun güneybatıya doğru ilerlediğini fark ettim.

Tiflis'ten Erivan'a kırk sekiz fersah mesafe var.

Erivan büyük, fakat aynı zamanda kirli ve çirkin bir şehir. Şehrin büyük bir kısmı bahçelerden ve mahallelerden oluşuyor ve güzel tek bir bina bile yok. Her yanı dağlarla çevrili bir ovada yer alıyor. İki nehir şehrin yakınından geçiyor: kuzeybatısında Hrazdan ve güneybatısında da Queurkboulak [Kırk Bulak] nehirleri.[20] Kırk Bulak kırk pınar anlamına geliyor. Bu nehrin bu kadar çok kaynağı olduğu söyleniyor. Fakat nehrin kendisi pek uzun değildir.

Kale küçük bir şehir sayılabilir; çevresi kırk bin adım olup oval biçimdedir ve içinde sekiz yüz kadar ev vardır. Kalede yalnızca saf İranlılar kalabiliyor. Ermenilerin kalede gün boyunca ticaretle uğraştıkları ve içinde çalıştıkları dükkânları var; akşam olunca da dükkânlarını kapatıp evlerine gidiyorlar.[21] Bu kalenin kerpiç veya pişmiş toprak mazgallı üç seti, eski tahkim usulünce yapılmış son derece dar ve doğuya özgü düzensiz surları ve kuleleri var. Zaten düzenli bir şekilde yapılması çok zor olurdu, çünkü kale geniş ve sarp, altı yüz kadem derinliğinde ve dibinde bir nehrin aktığı korkunç bir uçurumun kenarında kuzeybatıya doğru uzanıyor. Ulaşılamaz ve

20 Zengui veya Hrazdan, Sevan gölünün savağıdır ve Aras ile birleşiyor. Kırk Bulak ise Hrazdan'ın sol kollarından biridir.

21 "Kalenin [...] etrafında çift sıra sur var. Kapıları demirle güçlendirilmiş ve iki sur arasında birkaç kazıktan duvar var, bu surlar tamamen kerpiçten. Surlara bitiştirilmiş kuleler de kerpiçten yapılmış ve hendekler de bunlarla dolu. Şehir oval biçimde ve çevresi beş bin mil uzunluğunda. İçeride sadece Muhammedîlerin kaldığı bin iki yüz ev var. Hıristiyanların ise kalenin içinde dükkânları var ve buradaki dükkân sahiplerinin neredeyse hepsi Ermeni'dir. Bunlar sabahtan öğleden sonra üçe kadar dükkânlarında kalıyorlar ve o saatten sonra dış mahallelerde bulunan evlerine dönüyorlar." (Lucas, 1700).

zapt edilemez bu yerin tek tahkim şekli toplarla donatılmış teraslardır. Kalenin bakımı için iki bin kişi tutulmuş; duvarları kadar kapıları var, bütün kapıları demirle güçlendirilmiş, engellerle donatılmış, iner çıkar parmaklık ve güçlendirilmiş muhafız barınağı ile iyice sağlama alınmış.[22] Valinin sarayı kalenin içinde, biraz önce bahsettiğimiz uçurumun kenarında yer alıyor. Güzel ve çok büyük, yazın da son derece hoş bir saray.[23]

Kaleye yakın, neredeyse bin adımlık bir mesafede, kuzey yönünde kaleye hâkim bir tepe var. Üst kısmı çift setle ve toplarla güçlendirilmiş. İçinde iki yüz kişi barınabilir. Bu küçük tabyanın adı Queutchy-cala [Keçi Kalesi].[24]

Şehir, kaleden top atışı kadar uzaklıkta. Şehirle kale arasındaki kısım pazarlarla ve evlerle dolu; fakat yapılar o denli zayıf ki, tek bir günde bütün bunlar yok olabilir.[25] Şehirde birkaç kilise var. En önemlileri iki

22 "Zengi Irmağı kıyısına yapılmış güney tarafından kuzeye uzunlamasınadır. Ve derinliği gayet ensizdir. Hatta Sultan Murad Han'ın vurduğu balyemez topların darbından gülleleri bir yanından vurup Tebriz Kapısı tarafı duvarını yıkarak gülle dışarı çıkarmış. Nice yüz gülleler sağlam kulelere de tesir etmiştir ki bellidir. Revan Kalesi'nin Ferhad Paşa'nın yaptığı duvarları kırkar meliki zira yüksekliktedir. Ama Tokmak Han'ın yaptığı 50 zira enli ve 20 zira derin rıhtım yapıdır. Toplam (---) büyük burçtur ve hepsi (---) benddir. Fırdolayı çevresinin büyüklüğü (---) adımdır. Zengi tarafından hendeği yoktur, ama mazgal delikleri çoktur. Güneyi, doğusu ve kuzey tarafına hendekleri vardır. Ama sulu yerde olduğundan hendeği o kadar derin değildir. Lâkin bazı yerleri yüz ellişer mimar zirai enli hendektir. Ve bütün çevresinde 3 adet sağlam demir kapısı vardır. Evvelâ güney tarafına Tebriz kapısı, kuzey tarafına Meydan kapısı ve Yayla kapısı derler, Çevgân Meydanı bu taraftadır. Batı tarafına Köprü kapısı, Acemler derveze-i pül derler, yani köprü kapısı demektir. Toplam 700 pâre Osmanlı'dan kalmış küçük ve büyük kale döver top var. Diğer âletlerine ve cebehanelerine hadd u hasr yoktur. Zira İran Azeybaycanı ülkesinin son sınır şehridir ki zor ile Kızılbaşların eline girmiştir. Toplam 3.000 kale neferatı, 3.000 han askeri ve 7.000 eyaleti askeri vardır. Birkaç kere hanlar hanlığı olmuştur. Kadı, molla, şeyh-i şerifi, kelenteri, darogası, münşîsi, yasavul ağası, korucubaşısı, eşik ağası, dizçöken ağası, yedi adet mihmandarları ve şahbenderleri vardır. Bütün İran ülkesi serhatlerinin seçkinidir. Şehir içinde toplam 2.060 toprak ile örtülü güzel haneler vardır. Bunlardan Han sarayı bakımlı ve şenliklidir ki Emir Güne Han fazlasıyla imar etmiştir. Bu saray yakınında şah darphanesi vardır ki Abbasî ve bisitî kesilir ki, han sarayının solundadır." (Evliya Çelebi, 1647).

23 "Batı tarafında valinin sarayı bulunuyor. [...] Öylesine sarp bir kayanın üzerine şehrin en tepesine inşa edilmiş ki sarayın pencerelerinden aşağıya kadar Paris'teki Notre-Dame kulesinin iki katı kadar mesafe var. Bu çirkin uçurum bu noktada çok geniştir; bu nedenle bu kısımda üzerlerinde caddelere hâkim birkaç topun bulunduğu teraslar koruma için kâfi görünüyor." (Lucas, 1700). Dubois 1834'te sarayla ve süsleriyle ilgili çok uzun bir tasvir sunmuştur. Orada yazılı olanların hiçbiri günümüze ulaşmamış.

24 "Güney yönünde, küçük bir tepecik üzerinde ve kaleye hemen hemen bir adımlık bir mesafede çift setle çevrili Uaçikala (Quatchycala) [Keçi Kalesi] kulesi yer alıyor; fakat bu tür yapıların toplardan ziyade yağmurdan çekinmeleri gerekiyor. Uaçikala, akademi öğrencilerini çalıştırmak için bazen Paris'te kurulan kara topraktan yapılmış küçük kuleleri andırıyor." (Tournefort, 1701).

25 "Şehirden dış mahallelere gitmek için geniş bir ara var, fakat burası birkaç pazarla ve her tür yiyecek, her türlü mutfak eşyası satan insanların durdukları tahtadan veya kerpiçten küçük kulübelerle

sima anlamına gelen İrku-yerise adı verilen episkoposluk kilisesi ve Katovike'dir.[26] Bu iki kilise eski Ermeni krallarından kalan kiliselerdir. Diğerleri daha sonra inşa edilmişler, bunlar küçükler, toprağın içine gömülmüş olduklarından yer altı mezarlıklarını anımsatıyorlar.

Episkoposluğa yakın bir yerde kesme taştan yapılmış eski bir kule var. Bu kulenin ne zaman, kimin tarafından ve hangi amaçla inşa edildiğini bir türlü öğrenemedim. Kulenin dışında yazıtlar var, bunlar Ermeni yazısına çok benziyor, fakat Ermeniler bu yazıları okuyamıyorlar. Bu kule çok antik bir yapıdır ve mimarisi de gördüğümüz gibi çok tuhaftır. İçi bomboş ve çıplaktır. Dışında ve etrafında birkaç harabe görünüyor; hatta öyle ki, sanki bu kale çevresindeki dehlizlerinin tam ortasında yer alıyormuş gibi görünüyor.[27]

Ön tarafta büyük bir pazar var ve hemen yanında tuğladan inşa edilmiş ve şu an harabe halinde eski bir cami var. Caminin adı kurucusunun adını taşımakla birlikte Deuf-sultan'dır.[28] Oraya üç yüz adım ötede büyük meydan bulunuyor; Asya'da büyük meydanlara Maydan deniliyor. Erivan'ınki kare biçimlidir; yarıçapı dört yüz adımdır ve çevresi de ağaçlarla çevrilidir. Burada at üzerinde veya yaya olarak koşu, at eğitimi, gösterili süvari geçitleri ve güreş müsabakaları yapılır.[29]

Şehirde ve kalede çok sayıda hamam ve kervansaray var. En güzel olanı şatoya beş yüz adım kadar yakındır. Ermeni Valisi onu inşa ettireli çok olmamış.[30] Revakın derinliği seksen adımdır; her türlü kumaşın satıldığı mağazalarla dolu hoş bir koridor oluşturuyor. Binanın gövdesi kare biçi-

dolu. (Lucas, 1700). "Kuzeybatıda yer alan Erivan Mahallesi, şehirden yirmi kat daha çok insanın yaşadığı bir kenar mahalle gibi." (Tavernier, 1632, 1668). "Yayla kapısından taşra büyük varoşa Eski şehir derler. Han, cami ve çarşı pazarlı varoştur. Köprü başında han bağı vardır ve köprü başında cami, han ve hamamlı ve çarşı pazarlı şehri vardır. (Evliya Çelebi, 1647).

26 Bunlar muhtemelen 13. yüzyıldan kalan Katoghike [İst/Batı Ermenicesinde Gatoğige okunur] ve Surp Zoravor kiliseleridir. Her iki kilise hâlâ mevcut.

27 "Episkoposluk yönünde tuhaf bir yapıya sahip eski bir kule görünüyor; mimarisi Doğu sanatında yapılmış olmasaydı, Diogenes'in lambasıyla (Atina'daki Lysikrates abidesi) bir ilişkisi olurdu. Bir duvar parçası ve tepesinde göze hoş gelen bir kubbesi var; fakat memleket insanları bu kulenin ne işe yaradığını ve ne zaman inşa edildiğini bilmiyorlar." (Tournefort, 1701).

28 19. yüzyılın sonlarına doğru Lynch, "mavi bir camiden" bahsediyor, ama aynı camiden mi söz edildiğini kestirmek zor.

29 "Meidan veya büyük meydan karedir ve olsa olsa dört yüz adımlık yarıçapındadır. Buradaki ağaçlar Lyon'da Bellecour meydanındakiler kadar güzeller." (Tournefort, 1701). "Ortada kocaman bir direk var [...] ve gençlik burada talim yapıyor." (Lucas, 1700).

30 Tavernier'nin 1668'de oradan geçtiğinde hâlâ görünüyormuş.

mindedir. Üç büyük alanı ve altmış küçük odası var; aynı zamanda büyük ahırları ve geniş mağazaları da var. Ön tarafta her tür yiyeceğin satıldığı bir pazar yer alıyor, onun yanında da güzel bir cami ve iki de kahvehane var. Erivan'ın enlemi 41 derece 15 dakikadır ve boylamı da 78 derece 20 dakikadır.[31] Burada solunan hava güzel olmakla birlikte biraz yoğun ve çok soğuk. Bu da köylüleri, üzüm asmalarını kış başında toprağa gömmeye mecbur bırakıyor ve ilkbahar gelince de topraktan çıkarıyorlar. Bu memleket hoş sayılır ve çok verimlidir. Topraktan meyveler bol bol geliyor, özellikle de şarap çok güzel ve çok da ucuz. Ermeniler Erivan yakınına üzüm asmalarını Nuh'un diktiğine inanıyorlar; hatta bazıları yerini bile belirtip şehrin bir fersah ilerisinde olduğunu söylüyorlar. Buranın toprakları her türlü yiyeceği üretiyor ve bunlar da çok ucuza satılıyor. Şehrin yanından geçen iki nehir ve bahsedeceğim göl çok güzel balıklar sunuyor, bunların arasında alabalıklar ve sazan balığı muhteşem bir şekilde lezizler; tüm Doğuda ünleri yaygın. Erivan'da aynı zamanda keklik çok yeniliyor.

Erivan gölü kuzeybatı yönünde üç günlük mesafede; İranlılar bu göle *Deriaşirin* yani yumuşak göl[32] ve Ermeniler de aynı anlama gelen *Kiagar-kuni-su* [Keğarkuni] diyorlar. Bu göle böyle denmesinin nedeni suyunun çok yumuşak olmasıdır. Çevresi yirmi beş fersah uzunluğunda ve göl çok da derin. Burada [Sevan gölünde] dokuz çeşit balık tutuluyor. Erivan'da yenilen güzel alabalıklar ve güzel sazan balıkları bu gölden geliyor. Gölün ortasında küçük bir ada var, bu adada altı yüz yıl önce inşa edilmiş bir manastır yer alıyor;[33] buranın ruhani gözetmeni episkopostur ve Ermenilerin Büyük Patriğini kabul etmediğini göstermek için kendine patrik unvanını vermiş. Bizim haritalarımızda bu göl belirtilmiyor ve İran'a yolculuk yapan seyyahların bundan hiç bahsetmemesi çok şaşırtıcı.[34] Bu eksiklik, yazarların geçtikleri ülkelerin tuhaflıklarını araştırmayla pek uğraşmadıklarını gösteriyor. Daha önce bahsettiğimiz Hrazdan nehri kaynağını bu gölden alıyor.

31 Enlemi 40°20' ve boylamı da 44°30'.

32 Sevan gölü.

33 9. yüzyılda inşa edilmiş ve iki kilisesi olan manastır. Kiliselerden biri 874'te inşa edilmiş ve Havariler'e adanmıştır, ardından 12. ve 13. yüzyılda dönüştürülmüş ve Surp Garabed (Tr. Vaftizci Yahya) olarak yeniden isimlendirilmiştir; ikinci kilise Kutsal Tanrı Anası'na (Surp Asdvadzadzin) adanmıştır. İki kilise de günümüzde hâlâ mevcut.

34 Tavernier daha önce bundan bahsetmişti.

Ermenistan'ın bir kısmını kat ettikten sonra her iki nehrin de boşaldıkları Hazar Denizi'ne yakın bir yerde Aras nehriyle birleşiyor.[35] Ermenistan'ın bu bölgesinde ve çok yakın olan Medya bölgesinde haritaların hiç bahsetmedikleri başka göller de var; fakat bunun kadar büyük olmadıkları gibi, bunun kadar bol balık vermiyorlar, hatta bazılarında hiç balık bulunmuyor.

Ermenilere göre Erivan dünyanın en eski kavmidir; çünkü Nuh ve tüm ailesi, tufandan önce ve tufandan sonra geminin saplandığı dağdan indiğinde burada yaşamışlar ve hatta burası yeryüzü cennetiymiş. Fakat bu anlatılanların temelleri pek sağlam görünmüyor ve bunlar cahil ve kibirli insanlar tarafından ileri sürülüyor.[36] İran tarihinde Erivan'ın kökeniyle ilgili hiçbir bilgi bulunmuyor. Arapların Ermenistan'daki fetih hareketlerinden önce kurulduğunu sanmıyorum. Böyle düşünmeme neden olan şey, ne şehrin içinde ne de çevresinde antik döneme ait kalıntıların bulunmamasıdır. Türkler 1582'de burayı hâkimiyetleri altına almışlar ve burada gördüğümüz kaleyi inşa etmişlerdi. 1604'te İranlılar burayı ele geçirmiş ve topları taşıyabilmesi için kaleyi güçlendirmişlerdi. Kale 1615'te dört aylık bir kuşatmaya maruz kalmış. Her ne kadar kerpiçten yapılmış olsa da set Türklerin toplarına karşı koymayı başarmış ve Türkler de geri çekilmek zorunda kalmışlar. Büyük Abbas'ın ölümünden sonra tekrar saldırıya geçmişler ve bu kez kaleyi almayı başarmışlar. Ancak uzun süre ellerinde kalmamış, çünkü 1635'de Safi onu tekrar ele geçirmiş ve o tarihten beri hiç kuşatma görmemiş.[37]

Erivan'dan iki fersah uzaklıkta, deyim yerindeyse Ermenilerin tapınağı ünlü ve en çok dinsel saygı duydukları Üç-Kilise manastırı bulunuyor.[38] [...] Ermeniler bu kiliseye "Doğmuş Tek Oğlun İnişi" veya "Doğmuş Tek

35 Hrazdan, Erivan'ın güneyinde, Hazar Denizi'nin kuş uçuşu 450 km mesafesinde Aras'la birleşiyor.

36 Bu şehir hükümdarlığının beşinci yılında Urartu kralı I. Argişti (MÖ 786-764) tarafından kurulmuştur. Kazılar esnasında 1950'de bulunan kuruluş belgeleri şöyle açıklıyor: "Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua'nın oğlu Argişti bu güçlü kaleyi kurdu. Biainili [Urartu] ülkelerin zaferi ve düşmanlarına korku salmak için ona Erebuni adını verdi." Katolikos I. Abraham'ın (607-615) bir mektubunda bahsi geçen şehir 1380'de Timur tarafından ele geçirilmiştir. Michele Membré, Ravana adıyla 1539'da bu şehirden ilk bahseden seyyahtır.

37 Türkler ilk kez 1578'de şehri işgal etmişler ve 1582'de Ferhad Paşa kaleyi inşa ettirmiş. 1604 başlarında şehir Şah Abbas tarafından tekrar ele geçirilmiş. Öküz Mehmed Paşa 1615'te kırk dört gün boyunca kaleyi kuşatmış. IV. Murad Temmuz 1634'de şehri on bir gün kuşattıktan sonra ele geçirmiş, fakat bir sonraki yıl Şah Safi şehri geri almış. Türkler bu kaleyi 1721 ve 1734 yılları arasında tekrar işgal ettiler.

38 Türk sınırları yakınlarında Eçmiyadzin hâlâ Ermeni kilisesinin merkezidir.

Oğul İndi" gibi bir anlama gelen Eçmiyadzin[39] adını veriyorlar; bu manastıra bu ismin verilmesinin nedeni de söylediklerine göre buranın ilk Patriği olan Aziz Grigorios'a [Surp Krikor Lusavoriç] Mesih İsa'nın kendini açıkça göstermiş olmasıymış. Muhammedîler buraya üç kilise anlamına gelen *Utchklissi* [Üç Kilise] adını veriyorlar, çünkü manastırın kilisesi dışında buraya çok yakın iki kilise daha var, böylece toplam üç kilise olmuş oluyor. Birinci kilise, demin söylediğimiz gibi Eçmiyadzin adını taşıyor. Bu çok görkemli ve karanlık bir binadır; tamamen kesme taştan yapılmış. Yetmiş iki kadem yüksekliğinde olan duvar ayakları ağır taş yığınından ibaretler; kubbe ve tonozlar da taştan yapılmış. Binanın iç kısmında hiçbir yontma eser veya boya süsü yer almıyor. Mihraplı bölümler doğu yönündeler. Kilisenin dip kısmında üç mihrap var: ortadaki büyük olup güzelce süslerle süslenmiş, doğulu Hıristiyanların tarzında taştan bir sahnı var. Yandakilerde Sunak yok, ama biri ayin eşyaları yeri, diğeri de değerli eşyaların konduğu yer olarak kullanılıyor. Sunak bulunmamasının nedeni Ermenilerin ve aynı zamanda tüm diğer doğulu Hıristiyanların inançlarında Efkaristik (eucharistique) komünyonun kutsal gizemlerinin yılda yalnızca bir kez kutlanıyor olmasıdır ve bu kutlama da katılımcılar varsa yapılıyor; bu nedenle de her kilisede birkaç sunak bulunması gerekmiyor.

Buradaki rahipler ayin eşyası yerinde çok güzel ve çok zengin süsler, altından haçlar ve kutsal kaplar, olağanüstü büyüklükte gümüşten lambalar ve şamdanlar sergiliyorlar. Bu eşyaların bir kısmı Papalık bağışlarından ve Roma'dan geliyor, elbette Ermenilerin kandırmacalarının da bir payı var. Hazine bölümünde birkaç gümüş ve altın kaplama gümüşten kutsal emanet sandığı da görebiliyoruz. Burayı muhafaza etmekle görevli rahiplerin söylediklerine göre buradaki başlıca kutsal kalıntılar şunlardı: Azize Hripsime'nin bedeninin üst kısmı, Azize Gayane'nin bir koluyla bir baldırı, Ermenistan'ı Hıristiyanlığa kazandırdığı için Aydınlatıcı olarak da adlandırılan Aziz Grigorios'un bir kolu, Kudüs Episkoposu Aziz Yakup'un [Hagop] bir kaburgası, Aziz Petrus'un bir parmağı ve Aziz Vaftizci Yahya'nın iki parmağı. Bu

39 4. yüzyılda belki Aziz Grigorios tarafından inşa edilmiş, çünkü kazılar esnasında pagan bir sahın bulunmuş, bu da Aziz Grigorios'un pagan bir tapınağı kiliseye dönüştürdüğü şeklindeki rivayetleri teyit ediyor.

manastırın rahipleri bu azizin bedeninin Erzurum'a yakın bir yerde kendi tarikatlarına ait bir kilisede olduğunu söylüyorlar;[40] Cesaree [Kayseriye] Episkoposu Leontius azizin bedenini bu tarikatın ilk patriğine vermiş ve üç yüz elli yıl boyunca Eçmiyadzin'de bulunduktan sonra şu an bulunduğunu söylediğimiz yere taşınmış. Ermenistan'ın ileri gelen din alimleri olan Eçmiyadzin rahipleri öyle bilgisizler ki onlardan duyduğum kadarıyla Vaftizci Yahya'nın Julianus Apostata'nın [İnkar eden Julianus] emri üzerine yakıldığından habersizler. Bu hazinede bulunduğu söylenen diğer kutsal kalıntılar hakkında hiçbir şey söylemeyeceğim, çünkü bunlar pek bilinen azizlerden değiller; sadece şunu ekleyeceğim: manastırdaki insanlar Mesih İsa'nın kutsal ellerine vurulan ve şu an biri Diar-bekre'de [Diyarbakır], diğeri de Gürcistan'da bulunan iki çivinin uzun süre bu manastırda kaldığını, Büyük Abbas'ın bu manastırdan [İsa'yı yaralayan] mızrağı ve [ona ait] dikişsiz tüniği alıp Isfahan'daki İran hazinelerini zenginleştirdiğini söylüyorlar.[41]

Kilisenin tam ortasında üç kadem çapında ve beş kadem kalınlığında kare biçimli büyük bir kesme taş var. Ermeniler, bu yerin havarileri Aziz Grigorios'un bir pazar akşamı duadayken Mesih İsa'yı gördüğü ve onunla konuştuğu yer olduğunu bir iman kaidesi olarak kabul ediyorlar. Bu rahipler Mesih İsa'nın bu azizin etrafına Eçmiyadzin kilisesini ışıklarla çizdiğini ve kiliseyi bu şekle göre inşa etmesini söylediğine yemin ediyorlar. Aynı anda tam bu taşın olduğu yerde yerin açıldığını, Rab'bın Ermenistan tapınaklarında bulunan ve kendilerine ayinler düzenlenen şeytanları bu çukura attığını ve Aziz Grigorios'un derhal bu çukurun üstünü bir mermerle örttüğünü de söylüyorlar. Bununla beraber Büyük Abbas'ın bu mermeri kaldırıp İran hazinesine götürdüğünü ve mermerin yerine biraz önce bahsettiğimiz taşı koydurttuğunu da söylüyorlar. Isfahan'a vardığımda özenle bu meseleyi araştırdım; hatta şahın hazinedarlarından bu konuda bilgi istedim; fakat bununla ilgili kimsenin bir bilgisi yoktu.[42] Ermeni geleneği bu kilisenin

40 Tournefort, Erzurum yakınlarında bir Aziz Grigorios manastırından bahsediyor.

41 Tavernier bu mızrakla ilgili bir resim sunup onun Erivan'a 35 km mesafede yer alan Geğart Manastır'ında bulunduğunu söylemiştir. Gemelli-Carreri 1696'da "Kurtarıcı'yı delen mızrağın demirinin muhafaza" edildiği manastırı gezmiştir. Morier, 1814'te aynı mızrağı Eçmiyadzin'de görüp çizmiştir.

42 17. yüzyılın Ermeni tarihçisi Tebrizli Arakel, bu taşların Isfahan'a aktarılmasıyla ilgili ayrıntılı tasvirler sunarak bu olayın 1613'te olduğunu söyler. Söylenene göre 1669'da, Arakel'in kroniklerini yazdığı dönemde Kodjents kilisesine götürülmüşler. Bu da Chardin'in araştırmalarının sonuçsuz kalmasını açıklar.

orta yeriyle ilgili başka bir özellikten bahseder, ne kadar bu anlatılanlar bana diğerleri kadar masalsı gelse de, yine de burada aktaracağım, o da şöyle ki Nuh'un bu tapınağı inşa ettiği ve Yaratılış'ın sekizinci bölümünde bahsedilen kurbanı verdiği yer burasıymış.

Büyük çan kulesi yakın dönemde tekrardan inşa edilmiş.[43] Altı çan var ve en ağırı altı yüz pesant ağırlığındadır. Küçük çan kulelerinden biri kırk yıl önce yıktırılmış ve hâlâ yeniden inşa edilmemiş. Rahipler parasızlık yüzünden bu kulenin yapılmadığını söylüyorlar. Çok fakir oldukları kesin. Bu kilisenin ilk manastırı Ermenistan'ın yirmi dokuzuncu Katolikosu Nerses tarafından inşa edilmiş.[44] Tatarlar kiliseyi yerle bir etmişler; bu yerin kronolojisine inanacak olursak beş kez zemine kadar yıktırılmış. Artık tuğladan yapılmış. Katolikosun ikametgâhı doğu tarafında yer alıyor. Manastırda, ziyarete gelen tüm yabancılar için kalacak yerler ve seksen rahibi barındıracak kadar yer var. Ancak bu rahiplerin sayısı genellikle sadece on iki ile on beştir. Ermenistan katolikosları bu manastırlarda ikamet etmek zorundalar; fakat gerçeği söylemek gerekirse bu yüzyılda kendilerini saran cimrilik, ihtiras ve arzu duyguları onlara öyle çok ticari iş yaptırıyor ki, bütün vakitlerini İran'la Türkiye arasında gidip gelmekle geçiriyorlar. Ermenistan Patriğinin emrinde yirmi episkoposluk var.

Eçmiyadzin kilisesine çok yakın olan diğer iki kilise, dokuzuncu kıyım[45] döneminde Ermenistan'a kaçan ve bu kiliselerin inşa edildikleri yerlerde şehit düşen iki bakirenin adını taşıyan Azize Gayane ve Azize Hripsime kiliseleridir. Azize Gayane Kilisesi manastırın sağında, yedi yüz adım kadar yakınındadır.[46] Azize Hripsime ise solunda ve bin adım mesafesindedir.[47] Bu iki kilise yarı harabe halindeler ve uzun zamandır burada hiçbir kutlama yapılmamış.

43 Bu çan kulesi Pilibbos'un (1633-1655) Patriklik döneminde başlayıp halefi IV. Hagop döneminde tamamlanmıştır.

44 Listelere göre yirmi sekizinci Patrik II. Nerses (548-557).

45 Yaklaşık 303 yılı.

46 630'da Katolikos Ezra tarafından inşa edilen, Katolikos Philippos tarafından 1652'de tamir edilen ve Katolikos Eghiazar (İst./Batı Ermenicesinde Yeğyazar diye okunur) tarafından 1683'de bir girişle süslenen Azize Gayane kilisesi.

47 Katolikos Komitas tarafından 618'de inşa edilen, Katolikos Philippos (İst./Batı Ermenicesinde Pilibbos diye okunur) tarafından 1653'te tamir edilip bir girişin eklendiği Azize Hripsime kilisesi. Yapı günümüze ulaşmıştır.

Her yönden yirmi fersah uzanan Erivan bölgesinde yirmi üç erkek manastırı ve beş kadın manastırı var. Hepsi de fakir ve bakımsızlar, çoğunda en fazla beş altı kişi var, bunlar da hayatta kalma mücadelesiyle sürekli meşgul olduklarından ayinleri yalnızca kutsal günlerde icra ediyorlar. Bunların en büyüğü Ermenice adı kuyu üzerindeki kilise anlamına gelen ve kilisenin bir kuyunun üzerine inşa edildiğinden dolayı bu adı taşıdığı söylenen Couer-Virab [Khor Virab] Kilisesi'dir; Ermenistan tarihi Aziz Grigorios'un bu kuyuya atıldığını ve Danyal'ın aslanlar kafesinde beslendiği gibi beslenerek korunduğu anlatır.[48] Bu manastır Erivan toprakları üzerinde, Eçmiyadzin'in güneyinde bulunuyor. Bu bölgenin insanları Artakserkes'in harabelerinin göründüğünü söylüyorlar. Bu şehre Doğuluların Ardeşer olarak adlandırdıkları Artakserkes'in adından gelen Artaşat[49] diyorlar. Aynı zamanda bu harabeler arasında bin üç yüz yıl önce inşa edilmiş olan Tiridate[50] sarayının harabelerinin de göründüğünü söylüyorlar. Hatta sarayın bir duvarının büyük bir kısmının durduğunu, siyah mermerden her biri dokuzluk dört sütun sırasının yerinde durduğunu, bu sütunların üzeri süslü büyük bir mermer parçasının etrafında bulunduklarını ve bu sütunların üç adam el ele verseler zor kucaklayacakları büyüklükte olduğunu söylüyorlar. Bu harabe yığınının bulunduğu bölgeye Tact-terdat, yani Tiridate tahtı adı veriliyor. Ne diğer manastırlardan ve Ermenilerin bahsettikleri özelliklerden, ne de orada gösterildiğini söyledikleri ve aralarında Veronique'i, Aziz Tomas'ın ve Aziz Simon'un bedenini zikrettikleri kutsal kalıntılar hakkında bir şey söylemeyeceğim, çünkü bütün bunlar çok saçmadır ve Ermeni geleneği sağduyusu olmayan bir gelenektir.

Ermenilerin inanç ve ibadetlerinden uzun uzadıya bahsetmenin yeri burasıdır; ama bunlar bir kenara bırakmayı yeğlediğim konulardır. Sadece

48 Artaşat yakınlarında, Aras'ın sol kıyısında yer alan Khor Virapi Kilisesi ("kuyu" kilisesi). "Geniş bir vadiyi bölen birkaç ırmağı geçtikten sonra büyük bir kilisenin içinde Aziz Grigorios'un kuyusunun bulunduğu bir köyde konakladık. Delik sahının yanındaydı, otuz dört basamaklı duvara yapışık bir merdivenle kuyunun içine indik. Aşağıya vardığımızda Aziz Grigorios'un bir Ermeni kralı tarafından bu kuyuya atıldığını ve burada on üç yıl kaldığını söylediler." (Lucas, 1700).

49 Milattan sonraki ilk yüzyılda Ermenistan'ın başkenti olan Artaşat, Erivan'ın güneyinde yer alan Artaşat'a denk geliyor. Artaşat'la Artakserkes arasındaki tek alaka büyük anlamına gelen *arta* kelimesidir.

50 286 yılından itibaren iktidara geçmiş olan Tiridate (İst./Batı Ermenicesinde Dırtad diye okunur/bilinir), Aydınlatıcı Aziz Grigorios'un Ermenistan'ı Hıristiyanlaştırılması efsanesine sıkı sıkıya ilintilendirilmiştir.

şunu söylemekle yetineceğim, bunlara ilahiyat bilimini ilk öğretenler Yunanlılar ve Eutykhesçiler[51] olmuştu; böylece bir yandan Yunanlılar Kutsal Ruh'un zuhurunu, yani Baba ve Oğul olarak değil de, Oğul aracılığıyla Baba'dan gelmiş olarak, diğer yandan Mesih İsa'da tek bir öz olduğunu savunan Eutykhesçiler de tecessüdü (bedenlenme) kendi anlayışlarına göre anlatmışlar; bu nedenle de Ermeniler her zaman çok cahil oldukları için günümüzde hiç dinlenilmeyen ve doğululuların Yakubi[52] diye adlandırdıkları monofizistlerle aynı duygular içinde kalmışlar. Kaldı ki bunlar 4. yüzyılda yapıldığı gibi hiçbir şey değiştirmeden ibadetleri yerine getiren, Tanrı'nın sözünü okuyan ve ikonalara tapmadan kendi dillerinde duaları söyleyen Ortodoks Hıristiyanlardır. Onlar Efkaristik gizemi rahiplerden çocuklara kadar tüm kilise birlikte sade ve sıradan bir ekmekle ve saf şarapla kutluyorlar.

Bu manastırda bulunduğum dönem, Fransa'da ekmek ve şarabın İsa'nın gerçek bedeni ve kanı olup olmadığıyla ilgili büyük tartışmaların yapıldığı dönem olduğu için buradaki ve başka yerlerdeki Ermenilerle bu konuyu konuştum. Bir defasında bunu Isfahan'da misyoner olan ve Kapüsen

51 İsa'da iki doğanın bir arada var olduğunu ileri süren Nasturilerin tersine, Eutykes (yaklaşık 370-454) monofizizmi, yani İsa'nın tek bir özü olduğunu ve bunun da ilahi olduğunu savunmuştur. Bu yaklaşım 451'de imparator Marcianus'un emriyle toplanan Halkedon Konsili'nde suçlu bulundu, fakat aralarında Ermeni Kilisesi'nin de bulunduğu bazı kiliseler bu yaklaşımı doğru bulmayarak hemen kabul etmediler. Bu görüş, Ermenistan'da 482'deki Vağarşapat ve 506'daki Dıvin konsillerinde görüşülerek reddedildi. Böylece Halkedon Konsili'nin kararının Nasturizme meyl ettiği yönünde görüş birliğine varıldı. 551 Dıvin Konsili ise Halkedon Konsili'nden ziyade, yayılan Nasturizm görüşünü bertaraf etmeye çalıştı. [Ortodoks Kilise üyesi olmayan yazar, Oriental Ortodoks Kilisesi'nin öğretisine yabancıdır. Ermeniler Eutykes öğretisini benimsemezler. Ne de Nasturilerin ileri sürdüğü İsa'nın iki doğasını kabul ederler. Ermenilerin Halkedon Konsili kararlarını kabul etmemesinin sebebi ise konsil yaklaşımını Nasturi öğretisine yakın bulmalarıydı. Ermeni Kilisesi İsa'nın iki doğasını (Tanrı-insan) beden almış halinin içinde birleşmiş, tek, birbirine karıştırılamaz ve bölünmez bir şekilde kabul eder. Yakubi diye adlandırılan Kilise'nin öğretisini bu şekilde görür. Yani Ermeni Kilisesi'ne "monofizit" diyerek Eutykesçilerin sınıfına dahil etmek doğru değildir. "Gregoryan / Gregoryen Ermeni Kilisesi" ifadesi ise 19. yy.da Resuli Ermeni Kilisesi'nin Ortodoks öğretisini küçümsemek için, Doğu Ortodoks Kilisesi'ndeki bazı kiliselerin yakıştırmasıdır. Bu durum, Ermeni Kilisesi'nin cehaleti ile bağdaştırılamaz. Çünkü Halkedon Konsili'ne kadar farklı bir öğreti söz konusu değildi. Dolayısı ile Halkedon Konsili'nden önceki imanı savunan herkesin cahil olduğunu söylemek gerekir. Aksine, Ermeni Kilisesi kadim öğretiyi benimsemiş ve değiştirmeden devam ettirmiştir –V.S.].

52 Edessa (günümüz Urfa'sı) Episkoposu olan Jacob Baradaeus (yaklaşık 500-578) monofizizmi tebliğ etmiş ve Yakubi denilen Suriye Kilisesi'ni kurmuştur. Mezopotamya'nın kuzeyinde hâlâ varlığını sürdüren bu Kilise, Ermeni Kilisesi'nden ve Kopt ve Etiyopya kiliseleri gibi doğunun tüm monofizist diğer kiliselerden tamamen bağımsızdır.

tarikatına mensup olan rahip Raphael du Mans ile birlikteyken yaptım.[53] Şahın şehrinin en zengin tüccarlarından biri olan, çok bilgili Coja Marcara Serhas ile birlikte bu konuyu tartıştık. Rahip ona Ermenilerin Lutherci olduklarını, yani Avrupalı Protestanlar gibi kutsanan Efkaristiya'nın (Eucharistie) sadece ekmekten ibaret olduğuna inandıklarını iddia ettiğimi söylemişti. Bunun üzerine Ermeni "Tanrı korusun! Onun Mesih İsa'nın bedeni olduğuna inanıyoruz" diye itiraz etmişti. Bunun üzerine Romalı Katoliklerin Ermenilerin Efkaristiya'nın et ve insan kemiği olduğuna inandıklarını iddia ettiklerini cevap vermiştim. Bu kez Ermeni daha da şiddetle "Tanrı korusun! Bu insan eti ve kanı değil, bu Mesih İsa'nın bedeni" diye karşı çıkmıştı. Hepsi de bu konuda kesin olarak bu düşüncedeler; keşke herkes onlar kadar hemfikir olsalardı!

Ermenistan ruhban sınıfı, bir katolikostan, episkoposlardan, rahiplerden ve burada başka tarikat bulunmadığından yalnızca Aziz Vasil tarikatına mensup keşişlerden oluşuyor. *Califfe* yani halef ve aynı zamanda [Aziz Tadeos ve Aziz Bartholomeos'un] halefi (pontif) dedikleri katolikos ve *vartabet*[54] diye adlandırdıkları episkoposlar,[55] genelde *apeğa* adını verdikleri sıradan keşişler arasından seçiliyorlar; genelde seçiliyorlar diyorum çünkü bazen bağımsız bir rahip ihtiraslarına ve maddi durumuna göre episkopos olabiliyor. Çünkü bu eski Doğu Kilisesi'nin günümüzde bulunduğu acınası düzensizlikten dolayı bu unvan yalnızca parayla elde edilebiliniyor. Katolikos en çok para verene bu ruhbanlık tacını satıyor. Asasından ve ayinleri oturarak idare etmesinden tarikatın episkoposlarını ayırt edebiliyoruz. Diğer kilise adamlarından daha bilgin olarak biliniyorlar ve din konusunda genelde onların görüşlerine uyuluyor. Bu keşişlerin ayinlerdeki duaları okumaktan başka kilise görevleri yoktur. Çömezlik dö-

53 Din adı Raphael olan, 1644'ten 1696'da seksen üç yaşında vefatına kadar Isfahan'da kalan Kapüsen tarikatından Jacques Dutertre matematikçiydi ve Şah Safi'nin ve Şah Süleyman'ın nezdinde önemli biriydi, bu dönemde Isfahan'ı ziyaret edenlere bilgiler veren biri olduğu kadar İran'daki farklı büyükelçiliklerin gizli eli de olmuştur. Colbert için 1890'da "1660'da İran'ın Durumu" başlığıyla yayınlanmış bir rapor hazırlamıştır.

54 Erm. Vartavet. Ama yine bir karmaşa var. Zira Vartabed dini doktoraya sahip üst rahiptir. Episkopos daha üstteki bir kilise rütbesidir –V.S.

55 Günümüzde hitap şekli böyle olmamakla birlikte ve "vartabed" adı üst rahiplere verildiği halde, yazarın metnine dokunulmamıştır –V.S.

nemlerinin belli bir süresi yok, hatta sekiz yıl boyunca manastırda olup hâlâ keşiş kisvesini giyememiş kişiler var. Keşiş olarak kabul edildiklerinde dört tarafındaki saçları keserek başlarına haç işareti çiziliyor ve kırk gün boyunca bir yere kapatılıyorlar, buradayken vakitlerini oruçla ve ibadetle geçiriyorlar; onlara daha iyi hâkim olmak için de başka insanlarla konuşmaları, gün ışığı görmeleri yasaklanıyor. Günde yalnızca bir öğün yemek yiyorlar; kırk günden sonra iki yıl boyunca et yememeleri gerekiyor, sonra da diğer din adamları gibi yaşamaya başlıyorlar.

Başlarının üzerinde haç şeklinde kesilen yerlerden saç çıkıp uzamaya başlayınca artık saçlar kesilmiyor, fakat onlara bir taç veriliyor. Bütün Ermeniler dikenli tacı hatırlatmak için verildiği söylenen bu tacın Hıristiyanları simgeleyebilecek en doğru simge olduğuna inanıyorlar, bu nedenle de hepsi taç takıyorlar, manastırda ikrar vermemiş ruhban sınıfı kadar kilise adamları da. İkrar vermemiş olanların hepsi de keşiş tarikatındanlar, zaten başka tarikat da yok. Bunlara *Derder* deniliyor. Onların da evlenmelerine izin veriliyor; fakat nikâhından sonraki yedi gün boyunca kişinin ayin yapması haram sayılıyor ve ayin yaptığında da ayinden sonraki yedi gün boyunca karısıyla görüşmemesi gerekiyor; ama sonra hep onunla birlikte yaşıyor. Bütün din adamlarına aynı ortak bir isimle, Yahudilerdeki rabbi'ye denk gelen ve papaz ve yüksek bilgin anlamına gelen *barontherʂ*[56] ismiyle hitap ediyorlar. Ermenilerin inançlarına daima tam bir sadakat gösterdiklerini daha önce de belirtmiştim. Muhammedî boyunduruğu altında geçen bin yüz yıl boyunca olup bitenler ne olursa olsun, ister fakir olsunlar, ister cahil olsunlar –çünkü böyle bir kölelik durumundaki insanların bilgisiz olmaları fazlasıyla anlaşılır bir durumdur– inançları kaya gibi sağlamdır. Egemen efendileri Muhammedîlerin kendilerini küçük düşürmelerine ve rahipleri, keşişleri ve misyonerleriyle Roma Kilisesi'nin Ermenileri kendi mezhebine çekmek için iki yüz yıldır yürüttüğü misyon hareketine karşı başka hiçbir inancı kucaklamayı düşünmeden kendi itikatları üzerinde sağlam duruyorlar. Roma'nın bunun için yaptığı hileler ve harcamalar çok fazla olmakla birlikte hiçbiri sonuç getirmemiştir; çünkü bu inançta olup da Avrupa'ya gidenler döner dönmez

56 Baronder kelimesinin bu anlamda kullanılmasına dair bir bilgimiz yok –V.S.

her zamandan daha fazla Ermenici oluyorlar ve doğu ile batı kiliselerinin bağlarını kopardığı için Papa Leo'yu ve tüm haleflerini yine lanetlemeye ve inançlarına ters düşen Roma Kilisesi görüşlerinden nefret etmeye devam ediyorlar. Roma'da gözetmekte titizlik göstermeleri gereken nokta olarak Ermeni rahiplere ilk önce kutsal kabın içindeki şaraba su eklemek olduğu öğretiliyor; ama tam da bu noktada Ermeniler kendi inançlarına dönmeyi tercih ediyorlar; ve ne yapılırsa yapılsın hiç kimse Ermeni bir rahibin kendi isteğiyle kutsal kaba su eklemesini sağlayamaz.

Aslında doğrusunu söylemek gerekirse Ermenileri ve diğer tüm doğulu Hıristiyanları Hıristiyanlık dinine bağlayan şey eğitimdir; çünkü hiçbir şekilde neden Hıristiyan olduklarını açıklayamıyorlar. Çocukken *christus* demeyi, istavroz çıkarmayı ve oruç[57] tutmayı öğreniyorlar; bunu da hayatları boyunca sürdürüyorlar, çünkü onlara başka bir şey öğretilmediği için oruç tutmanın iyi Hıristiyan olmak anlamına geldiğini sanıyorlar; bir de kendi ülkelerinde veya dinlerini icra edebildikleri yerlerde olduklarında kiliseye gitmeleri gerektiği söyleniyor. Oruçları çok uzun, çok sık ve çok zor; çünkü et, balık, yumurta, yağ, süt ve peynir perhizi yapıyorlar ve akşam vaktinde olmak üzere günde yalnızca bir öğün yemek yiyorlar. Eski kilise yasalarından dolayı oruç tuttukları günlerde şarap içmeleri de yasak; fakat pek çoğu ki bunların arasında ruhbanlar da var, şarap içmekten geri kalmıyorlar; zaten bu kadar zor bir nefis terbiyesini başka türlü kaldıramazlar. Oruç tuttukları günler şöyledir: Mesih'in diriliş dönemi olduğu için en çok kutlama yaptıkları Paskalya ile Huruç (İsa'nın göğe yükseldiği gün) arasındaki dönem hariç yılın tüm Çarşamba ve Cuma günleri oruç tutuyorlar; bununla beraber, sonuncusu hariç her biri birer hafta süren şu on orucu da tutuyorlar:

1. Tövbe orucu adını taşıyan ve Teslisi takip eden pazardan sonra gelen hafta,[58]

57 Hıristiyanlarda oruç yalnızca belli bir süre hiç hayvansal besin tüketmemek anlamına geliyor. Katoliklerde bu perhizler esnasında balık, yumurta ve diğer süt ürünlerinin tüketilmesine izin veriliyor –ç.n.

58 "Teslis" (Kutsal Üçlük) terimi ile anlatılmak istenen, Kutsal Kitap'ın Elçilerin İşleri 2:1-12 bölümünde anlatılan Kutsal Ruh'un Gelişi (Ermn. Hokekalusd) yortusudur. 1673'te bu yortu 18 Mayıs'ta kutlanmıştır. Yazarın bahsettiği oruç, Ermeni Kilisesi takvimine göre, 19-23 Mayıs 1673 tarihleri arasında tutulan "İlya Peygamber Orucu" olarak isimlendirilen oruç dönemidir –V.S.

2. Suret değiştirme yortusu[59] orucu (Tabor dağında İsa'nın üç havarisinin gözü önünde suret değiştirerek görünme yortusu),
3. Ağustos ayındaki yalnızca et yemedikleri Meryem Ana'nın göğe alınışı yortusu orucu,[60]
4. Bir önceki oruç gibi tutulan ve Eylül'de kutlanan Kutsal Haç yortusu[61] orucu,
5. Teslis'in on üçüncü pazarından sonraki hafta tutulan tövbe orucu,[62]
6. Yirmi birinci pazardan sonraki hafta tutulan oruç,[63]
7. Noel yortusundan önce gelen dördüncü haftanın orucu,[64]
8. Noel orucu; diğer bayramlarda olduğu gibi Noel kutlamasına da gece on ikide değil de, sabah başlıyorlar, çünkü sabahtan akşama kadar oruç tutuyorlar,[65]
9. Karnavaldan önce tutulan ve on beş gün süren ceza orucu,[66]
10. Pazartesinden itibaren başladıkları Büyük Oruç (Karem).[67]

59 Kutsal Kitap'ın Matta 17:1-8, Markos 9:2-8 ve Luka 9:28-36 bölümlerinde anlatılan İsa'nın görünümünün üç havarisinin gözü önünde değişmesi yortusudur. 1673'te bu yortu 6 Temmuz'da kutlanmıştır. Ermeni Kilisesi'nin "Baydzaragerbutyun" veya "Aylagerbutyun" isimleri ile kutladığı bu yortu Türkçe ile "İzzet Yortusu" olarak ifade edilir. Yazarın bahsettiği oruç, bu yortuya hazırlık orucu olup 1673'te 30 Haziran - 4 Temmuz tarihleri arasında tutulmuştur –V.S.

60 Ermeni Kilisesi takviminde "Verapokhumn Surp Asdvadzadzni" (Meryem Ana'nın göğe alınışı) adı ile kutlanan yortuya hazırlık dönemi olup 1673'te 11-15 Ağustos döneminde tutulmuştur. Yortu ise 17 Ağustos 1673 günü kutlanmıştır –V.S.

61 Ermeni Kilisesi takviminde "Haçverats" veya "Don Veratsman Sırpo Khaçi" (Kutsal Haç'ın yüceltilişi) adı ile kutlanan yortuya hazırlık dönemi olup 1673'te 8-12 Eylül döneminde tutulmuştur. Yortu ise 14 Eylül 1673 günü kutlanmıştır –V.S.

62 Ermeni Kilisesi takviminde, "Teslis'in on üçüncü pazarı" olarak nitelendirilen bir Pazar bulunmamaktadır. Takvimde, yukarıda da belirtildiği üzere, Kutsal Ruh'un inişi pazarı, 18 Mayıs 1673 günüdür. Takvimde 18 Mayıs - 29 Haziran tarihleri arasında bu yortuya bağlı olarak altı Pazar bulunmaktadır. Dolayısıyla yazarın belirttiği gibi bir oruç söz konusu değildir –V.S.

63 Takvimde böyle bir oruç bulunmamaktadır. Yazar, muhtemelen bir hesap hatası sonucunda 1673'te 17-21 Kasım tarihleri arasında tutulan Advent (Avdet, Erm. Hisnag) orucu dönemini kastetmiş olabilir –V.S.

64 "Surp Hagop orucu" olarak adlandırılan oruç dönemidir ve 1673'te 8-12 Aralık tarihleri arasındadır –V.S.

65 Kutsal Doğuş (Erm. Surp Dzınunt, Fr. Noel) öncesi (30 Aralık-4 Ocak) altı günlük oruç dönemidir. 5 Ocak, arefe olup, ikindi vaktinden sonra yapılan dini ayinle oruç biter –V.S.

66 Yazar burada da yanılgıya düşmüştür. Kastedilen, Büyük Oruç dönemi karnavalından on beş gün önce tutulan İlkler Orucu (Erm. Araçavorats Bahk) olarak adlandırılan oruç dönemi olmalıdır (19-24 Ocak 1673) –V.S.

67 İsa'nın diriliş yortusu Paskalya'ya hazırlık dönemi olan Büyük Oruç (Fr. Karem, Erm. Medz Bahk, 10 Şubat - 25 Mart 1673) karnavalın ertesindeki pazartesi günü başlar –V.S.

Yılın yarısını götüren bu zorunlu oruçların dışında her biri elli gün süren üç başka günahtan kaçınma orucu var.[68] Bunların birincisi Paskalya'dan Pentekost orucu[69] (Paskalya'dan sonraki yedinci Pazar günü kutlanan Hıristiyan yortusu [Hamsin Yortusu[70]]); ikincisi Teslis yortusundan İzzet Yortusu;[71] üçüncüsü de Teslis'in yirminci pazarından Noel arasındaki zamanlarda tutulan oruçlardır. Bu oruçları tutanlar Cumartesi ve Pazar günleri yalnızca et perhizinde bulunuyorlar. Bir başka küçük takva orucu da Göğe Yükseliş'le Pentekost arasında tutulan oruçtur. Hatırlıyorum merhum Büyük Dük[72] hazretleriyle Doğu halklarının dinleri hakkında sohbet etme onuruna nail olduğumda, Dük Hazretleri şöyle demişti: "Gördüğüm kadarıyla bu Hıristiyanlar fazlasıyla oruçla yüklenmişler; Muhammedîler namazla ve biz Roma Katolikleri de bayramlarla."

Erivan'dan on iki fersah ötede hiç kimsenin kesin bir şekilde ispatlayamadığı, fakat herkesin bu konuda hemfikir olduğu Nuh'un gemisinin takılıp kaldığı ünlü dağ yükseliyor. Bu dağ o denli iri ve yüksek ki hava berrak olduğunda yalnızca iki fersah ileride gibi görünüyor. Fakat yine de bundan daha yükseklerini gördüm; yanlış hatırlamıyorsam Karadeniz'den Ahıska'ya giderken geçtiğim Kafkas dağı bahsettiğim dağdan daha yüksekti.[73] Türkler bu dağa yani yüksek veya çok ağır anlamına gelen *Aghri dagh* diyorlar. Ermeniler ve İranlılar ise ona *Macis*[74] diyorlar. Ermeniler bu ismi Mas veya Mesech'ten [?] türetmişler, bu kişi uluslarına isim ve kökenlerini veren Aram'ın oğluydu.

68 Ermeni Kilisesi takviminde Büyük Oruç dışında elli gün süren bir oruç bulunmamaktadır –V. S.

69 12 Eylül'e en yakın Pazar günü kutlanan "Kutsal Haç'ın Yüceltilişi" Yortusu'na hazırlık orucu –V. S.

70 Söz konusu edilen Kutsal Ruh'un Gelişi yortusudur. Paskalya ve Pentekost arasındaki elli günün kırk gününde zaten oruç tutulmaz. Paskalya'nın kırkıncı günü (8 Mayıs 1673, Perşembe) İsa'nın Göğe Yükseliş yortusudur. Ertesi gün, Cuma, oruçtur ve Pentekost pazarına kadar Çarşamba ve Cuma günleri oruç tutulur. Buna göre Paskalya ve Pentekost yortusu arasında sadece 3 oruç günü vardır –V. S.

71 Pentekost ve İzzet Yortusu arası yedi haftadır. Bu sürenin son haftası "İzzet Yortusu Orucu"dur (30 Haziran - 4 Temmuz 1673). İlk haftası ise "İlya Peygamber orucu" olarak bilinen oruç dönemidir (19-23 Mayıs 1673). Bunların dışında "Aziz Krikor Lusavoriç Orucu" (9-13 Haziran 1673), ayrıca söz konusu dönemde dört Çarşamba ve dört Cuma oruç günleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Yazar'ın belirttiği dönemde 23 Oruç günü bulunmaktadır –V. S.

72 Toscana Büyük Dükü II. Ferdinand de Medicis (1621-1670).

73 Chardin'in geçtiği en yüksek tepe 2.000 metre yüksekliğindeydi (bakınız II. Bölüm, dipnot. 166) oysa ki Ararat [Ağrı] tepesi 5.185 metre yüksekliğindedir.

74 Masis –V. S.

Ermenilerin geleneklerinde, Nuh'un gemisinin hâlâ Masis dağının tepesinde olduğu anlatılıyor. Geminin takılıp kaldığı yere kadar kimsenin çıkamadığını da ekliyorlar. Buna da Eçmiyadzin'deki Hagop adında bir keşişin başına gelenlerden dolayı katıksız inanıyorlar (bu olaydan sonra bu keşiş Nizibis [Nusaybin] episkoposu olmuştur). Anlatılanlara göre herkes gibi tufandan sonra Nuh'un gemisinin gelip takıldığı dağın burası olduğuna inanan bu keşiş ya tepeye çıkacağına ya da bu teşebbüs yolunda öleceğine yemin etmiş; yarı yola kadar gelmesine rağmen asla tepeye kadar çıkamamış, çünkü gün boyunca yol almasına rağmen, gecelemek için durduğu yerde uyuduktan sonra, sabahleyin kendini her defasında sabah yola koyulduğu yerde bulmuş; uzun süre bu böyle devam etmiş; nihayet Tanrı bu keşişin dualarını kabul etmiş ve bir melekle geminin bir parçasını keşişe göndermiş ve Tanrı dağın tepesini insanlara yasakladığı için boşu boşuna dağa çıkmakla kendini yormamasını iletmiş. İşte anlattıkları masal böyle; bu konuda iki şey söyleyeceğim: Birincisi bu hikâye, kendi dönemlerinde gemiden hâlâ kalıntılar kaldığını ve üzerine sürülmüş bitüm tabakasının kurtarıcı bir koruyucu olarak toplandığını aktaran Josephe, Berose ve Şamlı Nicolas[75] gibi eski yazarların anlattıklarına uymuyor. İkincisi de dağın tepesine kimsenin çıkamamasını bir mucize gibi göstermek yanlış, bence asıl mucize birinin tepeye çıkması olurdu; dağın yarısından itibaren hiçbir yerleşim yeri yok ve asla erimeyen karlarla sürekli örtülü, öyle ki hangi mevsim olursa olsun her zaman olağanüstü bir kar yığını gibi görünüyor. Bu dağ ile ilgili söylediklerim, "Cennet'in, Tanrı'nın soğuk ve sıcak olarak sakladığı bazı vadilerinde yer aldığı"nı ileri sürecek cesareti gösteren Karmelit Rahip Philippe'in[76] yolculuğunu okuyanlara tuhaf gelecektir. Bunlar tercümanının sözleridir. Düşünceyi de çok hoş buldum ve bu kitapta inanılır tarafı olmayan pek çok şeyi ciddi ciddi anlatıyor olmasaydı yazarın aslında alay ettiğini sanırdım.

75 Birinci kişi Yahudi tarihçi Flavius Josephus'tur (yaklaşık 38-100), diğer iki kişi de bu kişinin eserinde zikredilmişler.

76 *Voyage d'Orient du R. Philippe de la Très Sainte Trinité, carmel déchaussé [...] composé par lui-même et traduit du latin par un religieux du même ordre,* (Karmelit rahibi De la Très Sainte Trinité'den Rahip Philippe'in Doğu Yolculuğu [...] kendisi tarafından kaleme alınmış ve aynı tarikatın başka bir üyesi tarafından Latince'den tercüme edilmiştir) Lyon, 1669.

Dağın eteğinde Hıristiyan bir köy ve Havarilerin manastırı anlamına gelen *Arokilvanc*[77] adında bir manastır var.[78] Nuh'un ilk buraya yerleştiğine ve tufandan sonra ilk kurbanları burada kestiğine inandıklarından dolayı Ermeniler bu bölgeye çok büyük bir kutsallık atfediyorlar. Aziz Andreas'ın ve Aziz Matta'nın bedenlerinin burada bulunduğunu ve bu İncil yazarının kafatasının manastırın kilisesinde kaldığını söylüyorlar. Bu yerle ve kutsal mekân olarak gördükleri bütün bu bölgeyle ilgili yüz çeşit şey anlatıyorlar; fakat bunlar öyle gerçek dışı şeyler ki, bunları aktarmamız durumunda hayal veya masal anlatmakla suçlanırız.

Erivan'da Azarya adında Ermeni arkadaşlarımdan birinin evine inecektim. Bu kişi, Roma Katoliği olduğu, Kapüsenleri Erivan'a yerleştirmeye çalıştığı ve Roma'ya gittiği için hemşerilerinden çok zulüm görmüş biriydi. Yanına vardığımda rahatsız olduğu için yataktaydı; yine de geldiğimi valiye haber vermek için hasta yatağından kalktı. Bu işi ertesi güne bırakırsa başına iş açılmasından korkmuştu. Saraya gitti, Vali eşi prensesin odasında bulunduğu için onunla görüşemedi. Haberi bir haremağasıyla kendisine iletti.

8'inde sabahleyin vali bir adam gönderip hoş geldiğimi bildirdi. Azarya Bey, benim adıma teşekkür etmek, saygılarını bildirmek ve kim olduğumu bildirmek için valinin yanına gitti. Vali en kısa zamanda benimle görüşmek ve yanımda taşıdığım mücevherlerin bir kısmını görmek istediğini söylemiş. Ardından yanımda kaç kişi bulunduğunu sormuş ve kalede mi yoksa inşa ettirdiği kervansarayda mı kalmayı istediğimi öğrenmesi için ona emir vermiş, bu bilginin de tez vakitte kendisine iletilmesini istemiş. Kervansarayı tercih ettim, çünkü orası kadar güvenilir başka yer yoktu. Kervansarayda Asya'nın her yerinden gelen tüccarlar bulunduğu ve oraya her gün birçok yolcu geldiği için hiç yalnız kalmayacaktım. Vali en büyük dairelerden birini bana tahsis etti.

77 Arakelots Vank olmalı, yani Havariler Manastırı –V.S.

78 "Korvirap'tan yola çıktık ve manastırın bir fersah ilerisinden geçen Aras ırmağı geçidini bulmak için saat yediye kadar yürüdük. [...] Saat on bir civarında dağın eteklerine vardık ve yörenin geleneklerine uygun olarak Akulu köyündeki bir manastırın kilisesinde akşam yemeğini yedik; harabe halindeki bu manastıra eskiden Araxil-vane [Arakelots vank] yani Havarilerin manastırı deniliyormuş." (Tournefort, 1701).

9'unda, sabah erkenden oraya gittim ve bütün günü yerleşmekle geçirdim. Öğlen vakti valinin bir subayı her gün ekmek, şarap, et, balık, meyve, pirinç, yağ, odun ve altı kişi için gerekli olan diğer yiyecekleri temin edebilmem için kâhyadan emir getirmişti. Bunların hepsinin miktarları bellidir, hiçbirinin miktarını ne azaltabilir ne de çoğaltabiliriz; fakat bir kişi için verilen pay öyle büyük ki, iki kişi rahatlıkla doyabilir.

10'unda vali öyle büyük bir ısrarla kendisini ziyaret etmemi ve mücevherleri göstermemi istettirdi ki bu isteğini erteleyemedim. Onu son derece temiz ve aydınlık bir çalışma odasında buldum. O sıralar Erivan'a ziyarete gelmiş olan ve İran'daki paraların darbından sorumlu görevliyle, ülkenin dört derebeyi onunla birlikteydi. Bana epey bir iltifat edip üç kez hoş geldiğimi söyledi, reçelle Moskova'dan gelen votkayı ikram etti. İlk önce şahın ve vezirin daha önce bahsettiğimiz mektubunu gösterdim. Bunları çok önemsedi ve bir saat boyunca bana son savaşlar hakkında olduğu kadar Hıristiyan devletlerinin durumlarını, aynı zamanda bilim ve buluşlar hakkında Avrupa'dan haberler sordu. Bir saat boyunca da ona gösterdiğim mücevher ve taşları değerlendirerek geçirdi, bu işten anladığı kesindi. Bana İran şiirlerinde eski kayalardan çıkan zümrüt taşlarına Mısır zümrüt taşları dendiğini ve Mısır'da günümüzde kayıp olan bir zümrüt ocağı olduğunun söylendiğini anlattı.[79] Hoşuna gidenleri ve eşinin hoşuna gidebilecekleri bir kenara koydu ve akşam yemeğine kalmamı buyurdu. Yemek bittikten sonra yine yarım saat benimle sohbet etti ve ardından çekilmeme izin verdi, aynı zamanda bir subaya kervansaraya gidip güvenliğimin sağlanmasını ve memnun edilmem için gerekenlerin yapılmasını emretti ve bu subayı benim mihmandarım olarak atayarak bana bir iyilik daha yaptı. Bana söylenene göre mihmandar hizmet veren bir beyefendiymiş ve ihtiyaçlarını karşılamak için bütün zengin yabancılara verilirlermiş. Vali, hiçbir şeyimi eksik bırakmamasını ve yemek istediğim her şeyin bana takdim edilmesini emretti. Akşam vakti bana ikram olarak Moskova votkası gönderdi.

79 *Description d'Egypte* (Mısır Tasviri [*el-Hıtatü'l-Makrîziyye*]) adlı eserinde Makrizi Yukarı Mısır'da Asuan yakınlarında bulunan bir zümrüt madeni bulunduğunu belirtmiştir.

Bu vali, Becler-beg,[80] yani beylerin beyidir. Daha önce söylediğimiz gibi Can [Han] olan diğer valilerden ayırmak için büyük yerlerin valilerine bu isim veriliyor. Aynı zamanda serdar yani ordu generali unvanına da sahiptir. İran'ın önemli valilerinden biri olduğu gibi politikayı iyi bilen çok zeki biridir. Adı Sufi-couli-can [Safi Kuli Han]. Bu isim Safi'nin kölesi olan dük[81] anlamına geliyor. Merhum şah döneminde imparatorluğun en büyük unvanlarına sahip olmuştu; fakat bir kadın entrikası yüzünden şahın ölümünden üç yıl önce gözden düşmüştü. Evlendiği hanım, anne tarafından kraliyet ailesinden geliyor. Bu prenses, şimdiki şahın iktidarının başlarında kocasını zat-ı şahanelerinin nezdinde önemli bir mevkiye yükseltti ve kısa bir süre sonra kraliyetin en büyük ve en çok para kazanılan bölgesi olan Erivan valisi yaptırmayı başardı. Erivan yılda otuz iki bin tümen yani yaklaşık beş yüz bin ekü kazandırıyor. Muhtemelen bu bey, İran'ın en zengin ve en mutlu beyidir. Şah onu seviyor, saray ona saygı duyuyor ve iki oğlu da zat-ı şahanelerinin gözdeleri. Beyliğin halkı da onu seviyor ve çok saygı duyuyor, çünkü hem çok ünlü, hem adaletli, hem de diğerlerine göre daha az muhteris biridir. Bütün zenginliğini hak ediyor, iyi niteliklerinin dışında bilgili olduğu kadar bilim ve sanatları da seven biri.

11'inde bu bey, kâhyasının kardeşinin düğününe gitmek için beni çağırttırdı. Onu çok sevinçli ve memnun buldum. Isfahan'dan on üç günde gelen bir Coulom cha[82] aracılığıya şahtan acil bir mektup almıştı. Bu mektup önemli bir meseleyle ilgiliydi. Kale başkanı ve derebeyi olan birkaç sultan ondan emir almayı reddetmiş ve hakkında şaha ve vezirlerine çok sayıda şikâyette bulunmuşlardı, o da bunlara karşı haklarını savunmuştu; bunun üzerine zat-ı şahaneleri onun lehinde karar vermiş ve derhal emirlerine uyulmasını emretmiş. Gulamşah bu emri uygulamak ve valinin isteklerini yerine getirmek için gönderilmişti.

80 Beylerbeyi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da bölge valilerine verilen isim.

81 Chardin burada ve eser boyunca benzer isimler taşıyan iki kişiyi birbiriyle karıştırıyor. Biri 1667'den 1673'e kadar Erivan hanı olan ve Katolikoslarla tartışmaları ve ailesinde yaşanan tragedyaların "Voyage du Chevalier Chardin en Perse..." (Şövalye Chardin'in İran yolculuğu, 1811 baskısı, cilt IX) adlı eserde anlatılan Lezgi'li Safi Han'dır. Diğeri de yine hanlık makamına yükselişi Chardin tarafından "Voyage... en Perse" (1811 baskısı, IX. Cilt) başlıklı eserde anlatılan 1675'ten itibaren Tebriz ve Erivan Hanı olan, Rüstem'in oğlu Safi Kuli Han'dır. Yazar her iki kişiyi birbirine karıştırıp her ikisine de Safi Kuli demekte. Burada elbette birinci Safi söz konusudur.

82 Gulamşah, şahın kölesi.

Gulamşah, şahın kölesi anlamına geliyor. Elbette ki bu unvanı taşıyanlar diğer tabi kullar gibi özgür değiller anlamına gelmiyor, aksine hükümdarlarına kusursuz itaat göstergesi olarak bu unvanı taşıyorlar, muhtemelen çok küçük yaştan itibaren bunun için eğitilmiş olmalarının da bu konuda etkisi vardır. Şahın bu köleleri, Fransa'daki sıradan beyefendilerle benzer bir görevdeler. Bunların çoğu bir yandan maaş almak için, diğer yandan da erken yaşta saraya girebilmeleri için soyluların çok küçük yaşta işe alınan çocuklarıdır. Bazı derebeyleri çocuklarını saraya beş yaşındayken veriyorlar. Şah da ailenin soyluluğuna göre ya da şaha verdiği hizmete göre onlara maaş veriyor; bu maaş da ailelere bir ikram yerine geçiyor. Normal maaş yiyecekle birlikte yirmi tümen civarında. Yirmi tümen de dokuz yüz Frank yapıyor. Gümüş olarak alınan yiyecek bedeli ise beş yüz Frank kadardır. Bu beslenme parası da maaşı alan kişiler büyüdükçe ve daha iyi hizmet ettikçe, ya da şahın onlardan hoşnutluk derecesine göre yükseliyor. Sarayda her zaman hazır bulunuyorlar, önemli görevler için onlara başvuruluyor; şahın hediyelerini valilere iletiyorlar; resmi görevleri yerine getirmek için de onlara başvuruluyor.

Acil emirler ulaklarla gönderiliyor. Bu haber taşıyanlara *Çapar* adı veriliyor. Dörtnala giden anlamına gelen Türkçe'deki bir sıfat-fiilden geliyor ki, yine aynı dilde koşan anlamına gelen Çapgon[83] da bu kelimeden türemiş. Bu *çaparlar* büyük bir hızla hareket ediyorlar, ama yine de her ihtiyaç duyduklarında at bulamayabiliyorlar. Doğunun hiçbir yerinde menzil bulunmuyor. İran'da şahın ve valinin ulakları istedikleri her yerden at alabiliyorlar ve hatta uzun yollarda insanları atlarından indirip el koyabiliyorlar. Geçtikleri yerlerdeki naipler de onlara at vermek mecburiyetindeler. Bu da çok fena bir düzendir, çünkü karşı koymaya cesareti veya gücü olmayan halktan insanlar ya bu ulakların cebine üç beş kuruş koymak zorundalar ya da atlarının alınmasına izin vermek ve ulakların peşlerinden koşmak zorundalar. Bu ulaklar, şahın subaylarından, zengin kişilerden ve saraya giden yabancılardan atlarını istemeye cesaret edemiyorlar, çünkü sonrasında başlarına iş açılmasından korkuyorlar. Genelde geçtikleri köylerdeki atlara el koyuyorlar. Bu atlara yalnızca bir seferde ulaşabilecekleri noktaya kadar el koyabiliyorlar. Atı geri almak için peşlerinden bir uşak gönderiliyor.

83 Günümüz Türkçesinde çapkın, düz ve mecaz anlamında peşinden koşan anlamına geliyor.

Bu ulaklar kıyafetlerinden hemen fark ediliyor. Sırtlarından bağlı bir palto giyiyorlar ve eyerin ön kaşından geçip eyer çatısına bağlanan küçük bir heybeleri var. Aynı zamanda bir hançerleri, bir kılıçları, yanlarında bir sadak ve ellerinde de bir sopa oluyor. Yaylarını bedenlerine geçiriyorlar; boyunlarında, iki kez sarılıp sırt ve göğüslerinden çaprazlama geçerek kemerlerine bağlanan uzun bir atkıları var. Uzaktan fark edildiklerinde atlarının ellerinden alınacağını düşünenler ya kaçıp gizleniyor, ya onlara para veriyor, ya da atlarına el konulmasına göz yumuyor. Bu ulaklar genelde ikişer ikişer geziyorlar ve eğer soylu kişilerseler ellerinden kurtulmak çok daha zor oluyor. Çünkü onlarla uzlaşmak mümkün olmuyor ve direniş gösterildiğinde kendilerine hak verileceğini bildikleri için sopalarını ve kılıçlarını kullanıyorlar; oysa diğer ulaklar böyle bir şiddet uygulamaya cesaret edemiyorlar.

Şah bir gulamşah ile haber ilettiğinde veya hediye gönderdiğinde büyük harcamalar yapılmak zorunlu oluyor; çünkü bu kişiler geldiğinde onlara kıyafetler ve yola çıkacaklarında da unvanlarına ve niteliklerine uygun bir hediye verilmesi gerekiyor. Kaldığı süre boyunca da ikramlarda bulunulması ve eğlendirilmesi gerekiyor. Bana anlatıldığına göre biraz önce bahsettiğim gulamşah, kaldığı yer ve yediği yemekler hariç, Erivan Valisi'ne tam tamına dört yüz tümene yani bin sekiz yüz livreye mal olmuştu. Hatta kral çoğu zaman gönderdiği kişilere verilmesi gereken hediyelere vergi koyduğu için, bunun önce borç olarak ödenmesi, ardından da hediyenin iki katı kadar bir para ödenmesi gerekiyordu. Bu ulaklara, ailelerine, unvanlarına ve saraydaki nüfuzlarına göre davranılıyor. Bütün bunlar göz önünde bulundurulуyor ve gelen ulağın kendisi veya ailesi şaha yakın kişilerden olduğu bilindiğinde sarayda kendisinden hoş bir şekilde bahsedilmesi için ona daha çok hürmet gösteriliyor. Hatırladığım kadarıyla1669'da hükümdar vezirinin oğlunu süvarilerinin başına komutan olarak getirdiğinde zat-ı şahaneleri ona mücevhercileri eliyle görev belgesini ve kraliyet kıyafetini gönderdi. Böylece komutanın ona hediye ettiği mücevherlere karşılık vermekteydi. Fakat komutanın mücevhercilerine vermesi gereken hediyelerin en az üç yüz tümen değerinde olması gerektiğini de bildirdi. Mücevhercilerin önde gelen dördü belgeleri ve kıyafeti teslim ettiler ve onlara üç yüz

tümen yerine dört yüz tümen verildi ki, bu on sekiz bin livreye tekabül etmekteydi. Ayrıca kendilerine kıymetli kumaşlar da hediye edildi.

Üç saat düğünde kaldıktan sonra muhteşem bir şekilde giyinmiş ve sarıklarında taşlı birer tuğ olan damat ve sağdıcının dışında yalnızca dokuz kişinin bulunduğu yemekten sonra oradan ayrıldım. Ev sahibi, erkek kardeşleri ve oğulları valinin subaylarıyla birlikte odanın dip tarafında ayaktaydılar. Bütün misafirlere gelir gelmez küçük porselen tabaklarda meyve şekerlemesi ve reçel ikram ediliyordu. Leğenler ahşaptan yapılmıştı ve simliydi. Her şey muntazam bir şekilde tertemizdi. Şölen bu tür bir kutlama için biraz küçük olan bir iç odada verildi; oda üzerine tente çekilmiş bir oyun alanının iliştirildiği avluya açılıyordu. Avluya girdiğimde misafirleri eğlendiren gladyatörler ve güreşçiler gördüm. Güreşçiler yalnızca terbiyenin gösterilmesine izin vermediği ön ve arka kısımları haricinde, –bu kısımlar deriden dapdar bir donla [kıspet] kapatılmıştı– çıplaktılar. Bu donları ve tüm vücutları kına tozunun eklendiği yağ ile kaplıydı; bu da onların turuncu görünmelerine neden oluyordu. Bu da birbirlerine tutunmamaları içindir. Güreşçiler tüm Doğuda bu şekilde güreşirler ve dünyanın eski zamanlarında da büyük ikramlar için güreşlerde ve yumruklu dövüşlerde birbiriyle mücadele edenler de bunlar gibiydi. Buradaki maksat vücut gücüyle rakibi yere yatırmak. Genelde bunu, güreşmekten artık güçleri tükettiğinde rakibi havaya kaldırıp boydan boya yere sererek yapıyorlar.[84] Orada bulunan misafirlerden biri çok ünlü bir güreş ustasıyla ilgili bir hikâye anlattı. Bu güreş ustası sanatını üç yüz altmış beş harekete indirmiş ve bunları öğrencilerine öğretiyormuş; ancak bir hareket varmış ki onu kimseye göstermemiş. Her bir ayı otuz çeken güneş takviminde beş günün eksik olmasına ve İranlıların *atlanmış günler* olarak adlandırdıkları bu beş güne gönderme yaparak bu harekete de *atlanmış hareket* adını vermiş. Eskiden öğrencilerinden olan bir güreşçi sanatıyla çok ünlü olmuş, hatta ünlenmesi onu o denli küstahlaştırmış ki, gençliğine ve gücüne güvenerek valinin huzurunda ustasına meydan okumuş. Nankör öğrencisinin güç bakımından üstünlüğünün farkında olan ancak kendisine sakladığı harekete güvenen güreş ustası meydan okumayı kabul etmiş. Kral naibi de güreşi seyretmek isteyerek yerini ve

84 Venedikli elçi olan Giosafat Barbaro, Tebriz'de 1473'de seyrettiği bir güreşin tasvirini yapmıştır.

saatini belirlemiş. Güreşin sıradan hücumları seyircilerin hayranlığıyla tamamlandıktan sonra güreş ustası aniden rakibini belinden tutup tepesinin üzerinden tepe taklak yere atmış. Küstah öğrencisine karşı güreş ustasını tutan seyirciler sevinç çığlıkları atmış. Rakibi âdet olduğu üzere pes ettikten sonra kral naibinin önünde diz çöküp rakibinin bu hareketi kendisine hiç göstermediğini söyleyerek itiraz etmiş. "Bu doğru" demiş güreş ustası, "'düşman olabilecek bir dostuna sana üstün gelebileceği bir avantajı verme' diyen bilgelerin sözüne uyarak, kendini beğenmiş bir öğrencinin ustasına meydan okuyacak kadar küstah olacağı böyle bir durum için bu hareketi saklıyordum," diye eklemiş.

Güreş eğlencesi bir saat sürdükten sonra, güreşçiler sahneden çekildiler. Derhal yere kalın keçeden kumaşlar ve üzerine de güzel halılar serildi. Ardından kalabalık müzisyen topluluğu ve hiç sıkılmaya imkân vermeyen rakkaslar sahneye çıktı. Vali biraz onları seyrederek, şahın ulağıyla ve diğer misafirlerle ilgilenerek ve özellikle de benden Avrupa'yla ilgili bilgiler edinerek vakit geçirdi.

Büyük derebeyliklerin valileri, tıpkı şahın kendisi gibi subaylara ve kendi çalgıcı ve rakkas topluluğuna sahipler. Doğuda raks utanılacak bir şey olduğundan dolayı eğlenmek veya hoş vakit geçirmek için raks edilmez; aksine raks bir sanat olarak veya başkalarını eğlendirmek için icra edilir. Bir bakıma Avrupa'daki tiyatro sanatını andırıyor şu farkla ki, Doğuda raks sanatı utanılacak kadar rezil bir şey olarak kabul görüyor, çünkü rakkasların tümü aynı zamanda fahişeler. İran'da bütün rakkaslar kadın olup bütün çalgıcılar da erkektir. Şarkıya gelince erkekler daha iyi şarkıcıdırlar, seslerini midelerinin derinliğinden çıkartıp parlak ve güçlü bir şekilde kullanabiliyorlar. Rakkaslar da şarkı söylüyor, fakat kadınlar seslerini erkekler kadar güzel ve hoş kullanamıyorlar. Fakat inanılmaz bir beden esnekliğine sahipler, öyle hafif bir şekilde sıçrayıp fırlıyorlar ki bazen gözden kaçıyorlar, bu açıdan en iyi meydan soytarılarımızı ve ip cambazlarımızı geçiyorlar. Ressamların manken dedikleri ahşaptan yapılmış oyuncaklardan çok daha fazla esneklikleri var. Hatta bedenlerini geriye devirip başlarını topuklarına değdirecek kadar yere eğiliyorlar ve hiç ellerini kullanmadan bu pozisyonda yürüyebiliyorlar. Ritmik bir şekilde tek el veya diz üzerinde raks ediyorlar ve akla gelmez bir

sürü şekle giriyorlar. Doğuda kadınlar tıpkı erkekler gibi ayak bileğini örten pantolonlar giyiyorlar; böylece bedenleriyle hangi hareketi yaparlarsa yapsınlar ve hangi şekle girerlerse girsinler yüzlerinden, ellerinden ve ayaklarından başka bir şey görünmüyor; ayaklarını elleri kadar temiz tutuyorlar ve ellerine taktıkları gibi ayak parmaklarına da yüzük takıyorlar.

Çalgıcılar ve rakkaslar doğululların pandomimcileri veya komedyenleridir, hatta daha doğrusu operacılarıdır; çünkü hep mısraları şarkı olarak söyleyip, asla düz metin okumuyorlar. İran'da ve Hindistan'da onları çağırmadan tek bir kutlama yapılmıyor. Rakkaslar meclis anlamına gelen megelez dedikleri büyük şölenlere ve bütün grup olmasa da en azından dörtte biri büyükelçi görüşmelerine mutlaka çağrılıyorlar; çünkü birçoğu keyifsizlik bahanesiyle görevlerinden muaf tutuluyorlar. Temsil ettikleri piyeslerin hepsi aşk konulu piyeslerdir.

En genç aktrisler sahneyi aşkın tasviriyle, aldatıcılığını ve büyüleyiciliğini anlatarak, tutkularını ve öfkelerini temsil ederek, inanılmaz derece dokunaklı genç erkek ve genç kadın portreleri içeren olayları anlatılanların arasına serpiştirerek sahneyi açmış oluyorlar; ilk perde genelde bu şekilde oluyor. İkinci perdede iki gruba ayrılıyorlar. Bir grup tutkulu bir âşığın koşuşturmalarını temsil ederken diğer grup gururlu bir metresin itirazlarını temsil ediyor. Üçüncü sahne ise âşıkların birbirine kavuşmasını anlatıyor; işte bu sahnede kadın oyuncular seslerini ve hareketlerini sonuna kadar kullanıyorlar. Erkek şarkıcı ve çalgıcılar ayağa kalkıyor ve kadın oyunculara yaklaşıyor, hatta bazen kulağını sağır edecek kadar bağırıyorlar, bunun üzerine kadın oyuncular kendilerinden geçmiş ve coşmuş gibi oluyorlar; fakat son sahnelerin edepsizliği ve kösnüllüğü kaldırılamayacak kadar abartılı olduğu için biraz hayâ sahibi gözlerin çevrilmesi ve kulakların duymaması gerekiyor. Fakat bu durum, İran erdemlerini hiç huzursuz etmiyor, burada nefse hâkim olmak bir kusur olarak görülmekle kalmayıp günah sayılıyor, çünkü onların dini bunu yapacak çağa gelir gelmez evlilik eylemini gerçekleştirmeyi öğretiyor. Bununla beraber bu kadın oyuncular ve çalgıcılar arasında her zaman herkesi tanıyan biri bulunduğundan bu kadınlar piyesi kendilerini davet eden veya paralarını verecek olan kişilerin zevkine göre çeşitlendiriyorlar. Ama böylesi bir konuyu fazla uzun tuttuk.

Gözlemlediğim gibi rakkaslar grup halinde bir yere gidiyorlar. Örneğin şahınki ülkenin en ünlü kibar fahişelerinden oluşan yirmi dört kişilik bir gruptur. Genelde grubun en yaşlısı bunların başı oluyor, fakat bunlar bir arada kalmıyorlar. Aksine şehrin dört köşesine yayılıyorlar. Grup başkanının görevi bunları bir araya toplamak ve istenilen yere götürmek, kıskançlığın veya menfaatin bu kadınlarda doğuracağı kavgaları önlemek, hakaret edildiğinde onları korumak, davranışlarını denetlemek ve gruplarını zora düşürecek bir şey yapmaları durumunda onları cezalandırmak. Bu ceza da kırbaç oluyor ve grup başkanı suçun tekrarlanması durumunda kusurlu olanı işinden attırıyor ve gruptan çıkartıyor. Son olarak da ödemelerinin kendilerine verilmesini, kıyafetlerinin zengin ve temiz, yapılan anlaşmalara göre geçimlerinin düzgün olmasını sağlıyor. Bu rakkas takımı iki kızdan, bir uşaktan, bir aşçıdan ve iki üç atla birlikte bir seyisten oluşuyor. Sarayı takip ettiklerinde, eşyaları için dört atları daha oluyor; çünkü Doğuda askeriyede yapıldığı gibi her şeyi beraberlerinde taşıyorlar. Atlardan biri iki büyük sandık, bir diğeri iki büyük valiz, üçüncüsü mutfak eşyalarını ve dördüncüsü de yiyecekleri taşıyor. Bunların ekipmanları arasında çadır bulunmuyor, çünkü yolda ya onlara çadırlar sağlanıyor ya da kalacakları yerler ayarlanıyor. Maaşları yıllık bin dokuz yüz Franktır, kıyafetleri için kumaş da veriliyor, hizmetçilerine ve kendilerine gerekli yiyecekler sağlanıyor. Bazıları dokuz bin Frank kadar kazanabiliyorlar, şah hoşuna gidenlerin maaşlarını istediği kadar yükseltebiliyor. Fakat bunlar kazançlarının yalnızca küçük bir parçası, çünkü İran'da bu tür ahlaksızlıklar öyle düzensiz ve çok ki, bazen bu kadınlar yirmi dört saat tutulmadıkları bir yerde elli pistole kadar alabiliyorlar. Şah raksları veya başka özelliklerinin hoşuna gitmesi durumunda çoğu zaman onlara ciddi hediyeler verebiliyor. Büyük derebeyleri de aynı şeyi yapıyorlar. 1666'da II. Abbas'la görüşmek için Hirkanya'da bulunduğum zaman sarayda, bir akşam, üzerlerinde on bin ekülük mücevher bulunan bu kadınlardan ikisini gördüm, bu denli güzel mücevherlerle süslü görünce onları hayranlıkla izlediğim için beni dairelerine davet ettiler. Ertesi gün o zamanlar henüz Farsçayı bilmediğim için tercümanımla ve çok zengin bir Fransız cerrahla birlikte oraya gittim. Daireleri çok zengin ve şatafatlıydı; sıcak ülkelerinin en büyük tutkusu olduğundan bu kibar fahişelerin evlerinde her yere ve her şeye kokular serpilmişti.

Onlarda bir başka ortak noktaysa, ziyaret başı aldıkları fiyattır, bu nedenle on tümenlik, beş tümenlik, iki tümenlik olarak da adlandırılıyorlar. Bir tümen bizim paramızla on beş ekü yapıyor; artık bu değeri hak etmediklerinde gruptan atılıyorlar ve onların yerine bir başkası alınıyor. Bununla beraber bu çirkin meslekten zengin olarak çıkan tek bir kadın bile yok, çünkü onlar da sattıkları zevkleri satın almak zorunda kalıyor ve böylece fakirleşiyorlar, öyle ki bu arsız işten kazandıklarının geriye yalnızca bunu elde etme şekline duyulan üzüntü kalıyor ki; bu da kaybetmenin üzüntüsünden çok daha büyük bir üzüntüdür. Taşra rakkaslar grubu genelde altı veya yedi kızdan oluşuyor.

Her ne kadar diğer kadınlar gibi örtülü ve tepeden tırnağa kapalı gezseler de İran'da fahişeler bütün dünyadan daha kolay fark ediliyor. Örtülerinin daha kısa ve biraz daha açık olmasının yanı sıra, tavırları ve yürüyüşleri onları hemen ele veriyor.[85] Taşrada bu kadınların sayısı çok az,[86] ama başkent Isfahan'da aşırı yüksek. Orada bulunduğum 1666'da on dört bin kayıtlı fahişe olduğu söylendi; vergi ödedikleri, başkanları ve görevlileriyle bir lonca gibi olduklarından kayıt altına alınıyorlar; onlardan elde edilen vergi geliri de iki yüz bin Ekü değerindedir. Bana anlatılan bir olaya göre bunlardan biri bilinmemek için kayıt edilmek istememiş, daha çok para alacakları için memurlar bunu seve seve kabul etmişler. Bununla beraber bu berbat meslek ne kadar yaygın olsa da, kadınların bu denli pahalı satıldıkları başka bir ülke tanımıyorum; çünkü mesleğe başladıkları ilk yıllar on beş veya yirmi pistoleden aşağıya faydalanılamıyor. Bunu anlamak da pek mümkün değil, çünkü bir yandan dinleri köle kızlar satın almalarına ve diledikleri kadar kadınla

85 "Şehre (Kazvin) beş yüz adım mesafede güzel atlar üzerinde, simle karışık her türlü kadifeyle ve gümüş ve altından kumaşlarla zengin bir şekilde giyinmiş, boyunlarında iri inci gerdanlıklar, kulaklarında taşlı küpeler ve parmaklarına çeşit çeşit yüzükler takmış on beş genç bayanla karşılaştık. İran'daki namuslu kadınların âdetlerinin tersine bunların yüzleri açıktı. Böylece bu hanımların bizi karşılayıp müzikleriyle eğlendirmek için gelen şehrin en ünlü kibar fahişeleri olduklarını anladık. Bizim önümüzde ilerliyorlardı ve seslerini takip eden ve dengesiz bir melodi çalan bir obuaya uyarak şarkı söylüyorlardı." (Oléarius, 1637)

86 "(Kazvin). Kasabalar kapandıktan sonra akşamları Şark tarafında başka türlü bir mal, ilk karşılaştıklarında kendilerini satan sayısız Cahibaha yani fahişeler pazarlanmaya başlıyor. Hepsi sırayla oturuyor ve yüzlerinde bir örtü bulunuyor, arkalarında dellal adını verdikleri bir kadın pezevenk bulunuyor, bir kolunda bir döşekle bir yorgan tutuyor diğer elinde ise yanmayan bir şamdan. Bir tüccar oradan geçtiğinde şamdanı yakıp kızların yüzünü gösteriyor, adam da hoşuna gideni seçip beraberinde götürüyor." (Oléarius, 1637).

evlenebilmelerine izin veriyor ki, bunun fahişelerin fiyatlarını düşürmesi gerekir; diğer yandan da gençlerin ellerinde fazla para olmuyor ve genç yaşta evlendiriliyorlar. Muhtemelen bunu [cinsel] dürtünün diğer ülkelere göre daha güçlü olduğu sıcak ülkelerin kösnüllüğüne ve aynı zamanda bu kadınların erkekleri büyüleme sanatlarına bağlamak lazım. Kılıç insanlarının ve sarayla birlikte hareket eden genç asillerin iflasını haklı olarak bunlara bağlıyorlar. Bu memlekette herkes âşık olunan bir kibar fahişenin büyüsünden ancak o sizi kovduğunda kurtulabileceğinizi söylüyor; bunu da âşıklarını kuruşsuz bıraktıklarında yapıyorlar. Sağduyulu ve namuslu insanlar gördüm ki, bu tür umutsuz bağların ağına düşüp bundan kurtulmanın mümkün olmadığını sanıyorlardı. Kendilerini savunmak için büyülendiklerini söylüyorlar. Hatta öyle ki zincirlerini koparmaya çalışsalar bile bunu başaramayacaklarına ve ancak onları bu hale sokanların kendilerini özgür bırakabileceğine sıkı sıkıya inanıyorlar. Bu aşk kölelerini bedenlerinde ve özellikle de kollarında yer alan yanık izlerinden anlıyoruz. Bu izleri kor haline gelmiş demirle yapıyorlar, bu kızgın demiri bedenlerine öyle bastırıyorlar ki etleri otuz sol parasının kalınlığı kadar yanıyor. Bunu da tutkularının en canlı olduğu dönemde duydukları aşkın, ateşin acısını hissetmeyecek kadar güçlü olduğunu metreslerine göstermek için yapıyorlar. Bedenlerinde bu izlerden ne kadar çok varsa, o kadar âşık görünüyorlar. Bazıları bedenlerinin her yerine ve özellikle de bellerine bu izlerden yaptırıyorlar.

Çağrıldıklarında bu tür kadınların ödemeleri peşin yapılıyor. Yalnızca raks etmeleri için çağrıldıklarında, üstleriyle görüşülüyor ve genelde kişi başı iki pistole veriliyor ve arzu edildiği kadar altı, yedi, on kız çağrılıyor; raksları güzel olursa da onlara bir ikramda bulunuluyor. Fakat başka bir niyetle çağrıldıklarında, paralar peşin ödeniyor. At üzerinde, bir iki kadın hizmetçi ve bir uşakla birlikte geliyor ve vardığı yerdeki götürebileceği her şeyi almaya çalışıyor. Hatırladığım kadarıyla daha önce söylediğim gibi Hirkanya'dayken[87] sınırda bulunan ve bu kibar fahişelerden birinden söz edildiğini işiten bir sultan (bizdeki kralın taşradaki albayı gibi bir şey) gelmiş. Ertesi gün iki at ve beş Ekü gönderip evine gelmesini rica etmiş. Bunun

87 Safevilerin Eşref [Eşref-e Belad, bugün Behşehr] şehrinde bir saraylarının bulunduğu İran'ın kuzeyinde Mazenderan.

büyük bir hediye olduğunu düşünmüş; genç hanım kendisini tanımadığını, otuz Eküden aşağı evinden çıkmadığını ona haber etmiş. Sultan on Ekü göndermiş ve bu para da reddedilmiş. Ardından on beş ve yirmi Ekü göndermiş ve hepsi de geri çevrilmiş. Bu reddetmeler yalnızca isteğini kızdırdığından dostlarına şöyle demiş: "Bu hanımın burnu pek havada, gidip evinden onu kaçırmak mümkün değil, başımıza iş açarız, ama aklını başına getirmek de lazım." Bunun üzerine ona on pistole göndermiş. Kadın gelmiş ve içeri girdiğinde sultan kendisine gönderdiği on pistoleyi alıp almadığını sormuş. Kadın, "Onları hizmetçilerime verdim, çünkü ben bu kadar az paraya kendimi teslim etmiyorum, size hürmetimden dolayı geldim," diye cevap vermiş. Sultan dostlarının önünde şarkı söylemesini ve raks etmesini istediğini söylemiş. Kendileri afiyetle yerken, ona yemek ve içecek vermeden gece yarısına kadar böyle tutmuş; ardından onu bir odaya götürmüş ve sabaha kadar onu arkadaşlarıyla birlikte orada tutmuş. Zavallı kadın sabah olduğunda kurtulacağını sanmış; fakat sultan salonunda kâhyasından seyisine kadar bütün hizmetçilerini toplamış ve kadını oraya götürmüş ve şöyle demiş: Güzelim ben bir gece için on pistole verecek durumda olmayan fakir bir valiyim; hizmetçilerim de masraflara katıldılar, bu yüzden onlara da zevkten bir pay düşüyor. Bütün gün ve bütün gece kadını orada tutmuşlar. Kadın kendisine yapılanları olay haline getirmiş ve bu da sultanın başına dert olacakmış; olayın kendi aleyhinde geliştiğini gören sultan şaha olayı gülünç bir şekilde anlatmış ve böylece bu zor durumdan kurtulmuş; fakat kadını bir gece değil de, bir gece yerine iki gece evinde tuttuğu için on sol daha ödemesi gerekmiş.

Vergi mükellefi fahişeler, hiç kimse kendileri gibi insanlarla birlikte yaşamayı kabul etmediği için kervansaraylarda kalıyorlar. Vergi ödemeyenler kendi evlerinde kalıyorlar; çünkü İran'da kiralama diye bir şey bilinmiyor, mobilyalı ev tutma veya bir evi ortak tutma âdeti de yok. Bunun dışında Isfahan'da açıkların veya örtüsüzlerin mahallesi adı verilen bunlarla dolu bir mahalle var.[88] Eskiden bu kraliyet şehrinde akşam olduğunda karga sürülerinin

88 "Isfahan'ın en berbat mahallesi, üç sokak ve 'açıkların kervansarayları' adı verilen yedi büyük kervansaraydan oluşan mahalledir. Fahişelik yapan kadınlara böyle deniliyor. Bütün mahalle bunlarla dolu ve burası bu iğrenç mesleğin batakhanesi gibi. Namuslu kişiler bu mahalleden geçmiyorlar, çünkü buradan geçildiğinde bu kadınların evlerine girmeyi reddedenlere yönelttikleri çirkin alaylara maruz

şehre yayılması gibi bu fahişelerin sokaklara yayılması veya kervansaraylara gidip iş araması âdetti; en iğrenci özel bir kıyafet giydirilen erkek çocukların ve açıktan açığa pazarlanmasıydı. II. Abbas'ın hükümdarlık döneminin başlarında harem ağalığından gelen sağduyulu ve cesaretli bir vezir, Vezir Saruki,[89] tabiata ters bu fahişelik şeklini katı yasalarla yasaklamış. Onun yerini alan rakibi Halife Sultan[90] da kadın fahişelerin kendi kendilerini pazarlamalarını ve çağrılmadıkları sürece bir yerlere gitmelerini yasaklayan yasalar çıkarmıştır; aynı zamanda şarabın kullanımının bu iğrenç aşırılığın kaynağı olduğunu düşünerek şarap satışını yasaklamış; bunun üzerine oğlan pazarlayan kişiler kazığa oturtturulmuş ve kendi kızlarını pazarlayan bir kadın da yüksek bir kuleden atılıp köpeklere yem edilmiş. Böylece ülkenin arınması umut edilmiş; fakat en katı cezalar bile bu açık rezalete engel olmamış ve bu çirkeflikler başı dik biçimde sürdürülmeye devam edilmiş.

Kadınlara ilişkin İran'da olup bitenlere dair anlattığım bütün bunların ardından bu memlekette uygulandığı şekliyle evlilik konusuna değinmek yerinde olacaktır.

Her şeyden önce Muhammedî yasanın evliliği, sadık kulların yerine getirmesi gereken bir farz olarak önerip emrettiğini burada belirtmek isterim. Tabiatın amacına ve niyetine yönelik bir günah olarak gördüğü bekârlığı ve bu konuda nefsi terbiyeyi yasaklıyor. İranlılar bu konuda Mesih-İsa'dan Muhammed'e kadar bekârlığın serbest olduğunu ve Tanrı'ya hoş geldiğini kabul ediyorlar. Çünkü peygamber bir bakireden doğmuş ve bekâr olarak yaşamıştı; fakat yeni peygamberle gelen yeni dinle birlikte Tanrı'nın artık nefsi terbiyeyle değil evlilik eylemiyle kendisine hizmet edilmesini istediğini söylüyorlar. Öyle ki Deccalı yok etmek üzere Muhammed'in halefi on ikinci imam olan Muhammed-Mehdi'nin[91] ve onunla birlikte Me-

kalınıyor. Özel sayılmak için kendilerini vergiden muaf tutanlar hariç Isfahan'da devlete bağlı, yani vergi ödeyen on iki bin fahişe var. Bunlar sekiz bin tümen yani yaklaşık üç yüz bin livre vergi ödüyorlar." (Chardin, 1811 baskısının VII. Bölümü).

89 1632'den 1645'e kadar başvezir olan Saru Taki. Bu kişinin hikâyesi Chardin ve Tavernier tarafından birbiriyle örtüşmeyen şekillerde anlatılmıştır.

90 Saru Taki'nin halefi ve Chardin'in bulunduğu dönemde başvezir olan Şeyh Ali Han'ın selefi Halife Sultan. 1645 ile 1655 yılları arasında bu makamda bulunmuştur.

91 Şiiliğin "gaybette" olan on ikinci imamı. 874-878 yılları arasında İmam olan bu kişi, bu tarihte kaybolmuştur ve İmamî Şiilerin inancına göre dünyanın sonunda geri gelecektir.

sih-İsa'nın bile yüzyıllar sonra dünyaya yeniden geldiğinde evleneceğine ve birkaç eşi olacağına inanıyorlar. Bu konuda kendi kutsal kitaplarından bir bölümü kanıt olarak gösteriyorlar; Hesapgününde bekâr bir erkeğin yatmayı âdet edindiği toprak ona karşı kalkacak ve şöyle diyecek: Nasıl bir suç işledim ki tabiatın düşmanı bir erkek üzerimde yürüdü, ben ki, hiç durmadan varlıkların çoğalmaları ve nesil sahibi olmaları için çabaladım.[92] Bu şehvetperest ve kaba dinin metnidir ve genelde şerh edenler metnin her zaman daha ilerisine gittikleri için İranlı kelamcılar, tensel dürtüsü harekete geçer geçmez bir erkek çocuğuna derhal bir kadın verilmesi gerektiği, aşka karşı koymanın günah olduğu, âşıkane tutkuları tatmin etmenin sevap olduğu şeklinde korkunç şeyler öğretiyorlar. Hatta daha ileri gidip ateşini ilk karşısına çıkan kişiyle, oğlun annesiyle, babanın kızıyla söndürmesi gerektiğini söyleyenler bile var;[93] bu da iğrenç bir şeydir ve İranlıların kendileri bile bundan nefret ediyorlar. Tensel günahlar konusunda Muhammedîler arasında İranlıların en az kaba olma şanına sahip olduklarını itiraf etmek gerekir, bu da iki bakıma çok önemlidir. Birincisi diğer mezheplere tabi olan Muhammedîler –yaygın bir şekilde bunu uygulayan Türkler[94] gibi– tabiata karşı ilişkinin serbest olduğunu düşünürken, İranlılar bunu reddediyor ve yargıçları da bazen bunu işleyenleri cezalandırıyor; aralarında ahlak sorunlarını kafasına göre yorumlayanlar bulunsa da büyük bir çoğunluk bu iğrenç tensel uygulamaya karşıdır. İkincisi Muhammedî olmayanlara birkaç eş veya cariye almalarına izin vermemeleridir; böylece her ikisi Hıristiyan veya pagan bir erkek ve bir kadın, Muhammedîler gibi bir anlaşma yaparak birlikte yaşamaya karar verip evlilik akdini geçerli kılmak için Türkiye'de olduğu gibi kadı önüne gittiklerinde bu istekleri kabul edilmeyip her ikisi de yuhalanarak geri çevriliyorlar. Buna neden olarak da her dinin katı ve

92 Kuran'da buna benzer veya bunu andıran hiçbir metin yer almamaktadır. Bekârlıkla ilgili tek bölüm Nur Suresinde bulunuyor: "Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfu ile onları zenginleştirir. Allah, (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir. – Evlenme imkânını bulamayanlar ise; Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı kılıncaya kadar iffetlerini korusunlar." (Kuran, XXIV, 32-33). Bu son cümle Chardin'i yalanlıyor.

93 "İranlılar evlilik konusunda pek çok şeyi dert etmiyorlar, öyle ki bir adam kardeşinin dul kalan karısıyla rahatlıkla evlenebiliyor; fakat bazı yazarların anlattığı gibi ensestin, oğlun annesiyle veya kızın erkek kardeşiyle ilişkide olma durumlarının hiç de yaygın olmadığını fark ettim" (Orléarius, 1637).

94 Eşcinsellik, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu kadar İran'da da hem yasaklanıp hem de hoş görülüyordu, Türkler ve İranlılar birbirlerini karşılıklı oğlancılıkla suçluyorlardı.

yumuşak yanları olduğunu ve bunları birbirinden ayırmamak gerektiğini ileri sürüyorlar. Örneğin Hıristiyan dininin istendiği kadar şarap içilmesine izin verirken birkaç eşe izin vermediğini; bunun aksine Muhammedî dinin birkaç eşe müsaade ederken tek bir şarap damlasına izin vermediğini belirtiyorlar. Kızlar saraylara kapatılırken erkek çocuklarına arzu duydukları anda bir cariye veya bir köle kadın veriliyor.

İranlıların bir kişinin kendi isteğiyle ve bunu seçerek nefsi terbiye ettiğini anlamaları mümkün değil.[95] Bu konuya ilişkin birkaç Hıristiyan ülkesinde görülen uygulamalarla ilgili anlattıklarımıza karşılık, gözü pek bir şekilde kendilerinden bazı anlamlarını gizlediğimiz gizler bulunduğunu ve kadınlardan vazgeçilmesinin mümkün olmadığını, böyle bir durumda aslında tabiata karşı suç sayılan şeyler yapılıyor olması gerektiğini cevap olarak veriyorlar. Diyorlar ki: Avrupalılar diğer erkekler gibi yaratılmamışlar mı ve onlar da yemek yemiyorlar mı? Kadınlardan vazgeçiyorlarsa çok daha kötüsünü yapıyorlar demek ki. Bu konuda şöyle bir şey hatırlıyorum: Isfahan'da Kapüsenlerde kaldığım sırada bizi ziyaret eden Baktriya derebeyinin bilgili ve dürüst beyi manastırın yöneticisi Rahip Raphael du Mans'a şöyle demişti: "Padri, sizlerin eşleri olmadığı ve kendi aranızda Türk usulü (yani erkekleri kullanarak) yaşadığınız söyleniyor; böyle çirkin bir şey yapıyor olmanız mümkün mü?" Rahip ona şöyle cevap vermişti: "Aman Tanrım! Kesinlikle böyle bir şey yok, biz sadece kadınlara dokunmayacağımıza yemin ediyoruz." "Ne! Kadınlara dokunmadan mı yaşıyorsunuz?" diye şaşırmıştı İranlı. "Evet," dedi peder. "Ama Padri, yemek yemeden de mi yaşıyorsunuz?" diye çok ciddi bir şekilde sordu derebeyi. "Biz yemek yemeden yaşamanın kadınsız yaşamaktan daha az zor olduğunu düşünüyoruz," diye de ekledi. Bu karşılaştırma muhtemelen aşırı gelebilir, ama karar vermek için acele etmemek lazım. Sıcak ülkelerde yaşayanlar, Tanrı'ya şükür bizde olmayan bir şehvetperestliğe maruz kalıyor; bu ülkelerdeki yiyecekler özsuyla dolu, bu nedenle ne kadar ağırbaşlı olunsa ve ne kadar çilecilik yapılsa da tensel dürtü yok edilemiyor.

Yine de söylediklerimin dışında Muhammedîlerde zina günah sayılıyor; fahişe kadınların kullanımı din tarafından yasaktır ve ciddi ve düz-

95 Fakat Anadolu'da Bektaşiler, Hindistan'da Şattariler yahut Kalenderiler gibi birkaç mistik tarikat bekârlığı öğütlüyor ve bu da dervişin ününün en önemli özelliği olarak görülüyor.

gün insanlar tarafından iğrenç yahut çok çirkin bir şey olarak kabul ediliyor. Ama buna rağmen şehirler bu kadınlarla dolu ve en saygın ve düzgün insanlar bile onları kullanıyorlar. Her akşam medreselerde veya camilerde gezerken örtülerini takmış fahişe kadınların, bazıları hizmetçileri peşinde, bazıları tek başına imamların ve müezzinlerin evlerine girdiklerini görebiliyorsunuz. Kapı ertesi güne kadar hemen kapatılıyor ve sabah gün doğarken veya daha geç vakitte çıkıyorlar ve kimse bunu nahoş bulmuyor. Aynı şey kervansaraylarda yabancılarda da görülüyor. Bunun mantığını nasıl açıklayabiliriz? İranlılar bunu şu şekilde açıklıyorlar. Fahişelerin günah işlediklerini, ancak tövbe ederek bu düzensiz hayattan kurtulabileceklerini, bu yüzden de vergi ödediklerini söylüyorlar; bununla beraber fahişeler dinin yasakladığı bir mesleği icra ettikleri için kâfir sayılıyorlar. Ardından da bir fahişeyle yapılan her türlü ticaretin günah olduğunu söylüyorlar, ancak bunu haramdan çıkarıp helal kılmak için onunla evlenmenin kâfi olduğunu ileri sürüyorlar. İşte hassas insanlar da bunu yapıyorlar. Bir fahişeyle bir saatliğine, bir geceliğine, bir haftalığına yahut istenilen süre kadar bir anlaşmayla evleniyorlar; bu konuda İran'daki âdetlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi vereceğim. Bu önlemi aldıktan sonra diğer evlilikler gibi bu evlilik şeklinin de helal olduğu kanaatiyle huzurlu bir şekilde bir fahişeyle birlikte olabiliyorlar. Buna da *sike kudim* adını veriyorlar, bu da kelimesi kelimesine olarak haz anlaşması yapıyorum yani evleniyorum anlamına geliyor.

İranlılarda evlilik konusuna gelecek olursak *Alγ*'nin [Ali'nin][96] inancına tabi olan tüm diğer Muhammedîler gibi İranlılar da üç şekilde bir kadın alıyorlar: bunları ya satın alıyorlar, ya kiralıyorlar ya da evleniyorlar. Bu üç evlilik şeklini helal görüyorlar, çünkü dinleri bunu bu şekilde öğretiyor; hukuk bu üç evlilikten doğan çocukları meşru kabul ediyor, öyle ki bir erkek eşinden önce kölesinden bir oğlu olduğunda nikâhlı karısı prenses yahut kraliyet soyundan gelse bile o çocuk adamın çocuklarının en büyüğü olarak kabul ediliyor ve bu konumun tüm avantajlarından faydalanıyor. Bu nedenle de nitelik ve soyluluk İran'da sadece babadan geçiyor.

Köle kadınlara *Canize* [cariye] deniyor. Yasalar doyurabilecekleri kadar köle almalarına izin veriyor, dini veya sivil polis bunlara yapılan mu-

96 Yani Şiiler.

ameleyi öğrenemiyor, çünkü tüm Doğuda herkes kölesi üzerinde mutlak bir egemenliğe sahip. Ellerinde köle kızlar bulunanlar onlara istediklerini yapabiliyor, onların namusundan sorumlu oldukları gibi hayatları da onların sayılıyor. Doğuda bir kadın kölenin sahibine kadınlık yapması ayıp değil; aksine onun için bu büyük bir şereftir ve başına gelebilecek en iyi şeydir; çünkü onu yatakta kullandıktan sonra diğer kölelerden ayırarak ona bir oda, yeni kıyafetler, hizmetçiler ve maaş veriliyor. Bunların üstüne eğer çocuk doğurursa avantajları çoğaltılıyor ve artık bir köle olarak değil de, evin meşru mirasçısının annesi olarak görülüyor.

Kiralanan kadınlara kuma ve aynı zamanda hizmetçi anlamına gelen Amoüad Mutaa[97] deniliyor. İstendiği kadar, istenilen süre için ve anlaşılan bir bedelle bu kadınlarla bu anlaşmalar yapılabiliyor.[98] İran'ın başkenti olan Isfahan'da üst baş, yiyecek ve kalacak yer sağlanması koşuluyla yıllık dört yüz elli livre'e güzel ve genç kadınlar kiralanabiliyor. Bu tür evlilikler tamamen gayriresmi evliliklerdir, ama yine de tüm diğer nikâhlar gibi geçerli, helal ve doğru olması için kadı huzurunda kıyılıyor; tarafların kabul etmesi durumunda anlaşma yenilenebiliyor; aynı zamanda süre dolmadan anlaşma bozulup kadın geri gönderilebiliniyor, fakat bu durumda kadını gönderirken ona vaat edilen ücretin tamamının verilmesi gerekiyor. Kiralık bir kadın bir adamdan ayrıldığında, kırk gün geçmeden kendini tekrar kiralayamıyor ve bu süre içinde başka bir erkeğin ona dokunması yasak. Bu süreye *arınma günleri* [iddet süresi] deniliyor. Kadın dul kalırsa bu süre yüz otuz gün sürüyor;[99] daha önce söylediğim gibi Muhammedî yasa nefse bu kadar serbestlik verirken, kocalarının ölümünden sonra hayatı boyunca erkeklerden uzak kalmayan kadınları kınıyor. Musevi ayinsel yasaları bilenler Muhammedîlerin bu yasayı biraz değiştirerek Yahudilerden aldıklarını anlarlar. Evlilik konusunda bu iki inancın yasaları çok benzeşiyor, hem her-

97 *Muta* adı kadına değil bu evlilik anlaşmasına veriliyor. Aslında bu belli bir sürenin ve belli bir bedelin belirtildiği bozulmaz ve yenilenmez bir anlaşmadır. Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi bir hür kadınla ya da sahibinin izni alındıktan sonra bir köleyle yapılabilir. İslam'ın başlarında yaygın olan bu evlilik tarzı daha sonra Sünnilerde yasaklandı ve artık yalnızca Şiilerde uygulanmakta.

98 "Bir tüccar veya bir yolcu bir süre kalma niyetiyle bir şehre geldiğinde şehirde kaldığı süre için bir, iki veya üç kadın kiralıyor; ardından başka bir şehre gittiğinde orada da aynı şeyi yapıyor; çünkü bizim atlarımızı kiraladığımız gibi kadın kiralamayı âdet edinmişler." (Banister ve Ducket, 1574).

99 Yüz gün, yani üç ay ve on gün.

kese yönelik olan kısmı, hem de kadınlara uygulanması gereken tutumlar hakkındaki kısım.

Meşru eşlere *Nekaa*[100] adı veriliyor. Muhammedî din dört kadınla evlenme hakkı tanıyor; ama genelde yalnızca bir kadınla evleniliyor, bunun da iki nedeni var: birincisi evde meşru kadınların çok olmasından kaynaklanan anlaşmazlıklar; çünkü her biri söz sahibi olmak istiyor ve karşılıklı duydukları kıskançlık ev içinde huzursuzluk yaratıyor; ikinci nedense parasaldır, çünkü İran'da evliliklerde kişiyi iflasa götürecek kadar çok büyük paralar harcanıyor, bu nedenle de yalnızca zenginler evliliğe kalkışıyorlar, daha az parası olanlar muta nikâhlı kadınlarla ya da kölelerle idare ediyorlar. Zengin kişiler genelde soylu ailelerden kız alıyorlar; nefsleri aldıkları kadınlarla tatmin olmuyorsa ki, bu bahtsızlık hep başlarına geliyor, köle kadınları kullanıyorlar; bu da evin huzurunu hiçbir şekilde bozmuyor, çünkü adamın eşi evin sahibi ve hanımefendisi olarak kalıyor. Kaldı ki, bundan memnun olsa da olmasa da aileler asla bu meselelere karışmıyorlar. Genelde orta halli kişiler kiralama usulüyle kadın alıyorlar ve bunu da kadından kolayca kurtulmak için yapıyorlar. Fakirler ise çok nadiren böyle bir kadına başvurabiliyorlar, çünkü verilmesi gereken bedele çoğu zaman sahip değiller; zenginler de bu tür kadınları almıyorlar, çünkü ne başkasının artığını istiyorlar, ne de kendilerinin kullandıkları bir kadını başkasının kullanmasına razı oluyorlar. Soylu bir kişinin bir fahişeye ya da evlenemeyeceği kadar kendisinden daha düşük konumdaki bir kadına âşık olması durumunda kadını doksan yıllığına kiralıyor, bunu da ona hayatı boyunca evlenmeden sahip olmak için yapıyor. Soylu kişiler, soylu veya yüksek mevkie sahip bir aileden bir kızla evlendiklerinde böyle bir çözüme başvuruyorlar; çünkü ailesi böyle birini aileye sokmasını asla kabul etmez.

Genelde İran'da evlilikler aracıyla gerçekleşiyor; çünkü kadınlar kendilerini erkeklere göstermiyorlar. Düğün şu şekilde gerçekleşiyor. Her iki tarafın ailesi kız evinde toplanıyor. Kızın babası ve yakın akrabaları damat adayını karşılayıp kucaklıyor, ardından herkesin bulunduğu yere götürüyor ve oradan çıkıyor. Onların nikâha şahit olmaları meşru değil, çünkü damat adayını serbest bırakmak lazım. Nikâh özel bir odada yapılıyor, orada yalnız-

100 Kadınlara değil de, evliliğe *nikâh* deniliyor.

ca damat, tarafların vekilleri ve nikâhı kıyması için bir ruhban gerektiğinden bir de imam bulunuyor. Bu vekiller de İngiltere'deki anlaşmaları gözeten ve anlaşmadaki maddelerin yerine getirilmesini sağlayan mütevelliler gibidir. Taraflar önde gelen ailelerdense o zaman nikâhı kıyması için baş imam olan sedr'i[101] ya da başkadı olan cheikelislana'yı [şeyhülislam] davet ediliyor. Orta halli kişiler söz konusu olduğunda sivil vekil olan Kazy[102] çağrılıyor. Fakirlerse bir molla veya bir din adamına başvuruyorlar. Evlenecek hanım, birkaç kadınla birlikte, odaya bitişik bir odaya gidiyor ve kapı aralık bırakılıyor, ama perde bulunduğu için kimse görülmüyor. Böylece tarafların vekilleri ayağa kalkıyorlar ve kız tarafının vekili kapıya yaklaşıp elini uzatıyor ve şöyle diyor: "Ben, sizin tarafınızdan seçilen vekil olarak siz X.'i burada bulunan X'le evlendiriyorum. Anlaştığınız şu bedelle onun ebedi hanımı olacaksınız." Diğer vekil de şöyle cevap veriyor: "Ben X tarafından vekil kılınan X olarak, X'in adına X'i anlaşılan bedel karşılığında vekili X'ten ebedi hanımı olarak almayı kabul ediyorum." Ardından imam veya bunun için gelen kişi ayağa kalkıyor ve kapıya yaklaşıp gelin adayına soruyor: "Sizin adınıza vekiliniz X'in verdiği sözü onaylıyor musunuz?" diye soruyor. Kız da "evet" diye yanıtlıyor.

Sonra damat adayına aynı şeyi soruyor ve anlaşmayı hazırlıyor, üzerine mührünü basıyor ve kız tarafının vekiline anlaşmayı teslim ediyor. Alacağı bedelin güvenliği açısından anlaşma metni kız tarafına veriliyor; ne kadar çok mühür olursa o kadar iyi oluyor, ama en az on tane olması lazım. Kiralanan kadınlarla yapılan süreli nikâhlar da aynı olup, tek fark verilen vaatler farklı cümlelerle yapılıyor. Bunlar da şöyledir: "Ben X, X'ten aldığım hakiki vekillikle X'i, şu fiyata ve şu süreliğine sahip olması için X'e veriyorum." Diğeri de şöyle cevap veriyor: "Ben X, X'ten aldığım hakiki vekillikle onun adına X'i anlaşılan maddeler üzerinde kabul ediyorum, onu ruhum üzerine alıyorum."

101 Ulema yani dini sınıfın başı olan sadr makamı Şah I. İsmail tarafından kendi seçtiği bir kişinin din adamlarını seküler iktidarın boyunduruğu altına alması için kurulmuş bir makamdır. Sadr'ın zayıflaması ve müçtehidlerin güç kazanmasıyla Şii kelamcılar sadr görevinin kaldırılmasına katkıda bulunmuşlardır. Makam 1666'da taç sadrı ve devlet sadrı diye ikiye ayrılmıştır. Bu andan itibaren sadrlar büyük kadı ve dini hiyerarşinin başı rolünü şeyhülislama bırakarak vakıflar gibi dini müesseselerin idaresiyle ilgilenmişlerdir. Chardin 1811 baskının VI. bölümünde bu dini makamlar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

102 Yani kadı.

Fakirler bu tür anlaşmaları daha basitçe yapıyorlar ve vekil kullanmıyorlar; erkeklerin olduğu yere kız başı örtülü olarak ailesiyle birlikte geliyor; hepsi birlikteyken adam ona şöyle diyor: "Ben X, kendimin vekili olarak siz X'i şu bedelle ebedi hanım olarak alıyorum, sizi ruhum üzerine bu şekilde kabul ediyorum."

Evlilikleri kadınlar ayarlıyor. Nikâhta istenilecek maddelerde uzlaşılır uzlaşılmaz damat bedeli[103] malvarlığının nakit olacak kısmına göre belirleyip takdim ediyor, ardından gelin adayına evlilik yüzüğü ve hediyeler gönderiyor. Bunlar kıyafet, mücevher ve para şeklinde oluyor. Gelin adayı da, buna karşılık, genelde kendisinin yaptığı işlemeli mendiller, kıyafetler, tığ ile örülmüş takkeler gibi giysilerden oluşan hediyeler gönderiyor.

Düğün erkek tarafında yapılıyor ve on gün sürüyor. Onuncu gün, gündüz vakti kızın bohçası gönderiliyor. Bunlar kıyafetlerinden ve takılarından, mobilyadan ve kızın durumuna göre kölelerden ve haremağasından oluşuyor. Bunun dışında erkek tarafına başka bir şey verilmiyor. Bohçayı da develer yahut başka yük hayvanları bir çalgı eşliğinde taşıyor. Köleleri veya haremağası da bunlara bindiriliyor ya da at üzerinde oluyorlar. Çoğu zaman insanlara hava atmak ve zengin görünmek için boş sandıklar gönderiliyor ve kalabalık görünsün diye hizmetçiler ve atlar ödünç alınıyor. Gelin gece de gönderiliyor. Soylu bir kızsa *kagiavata*[104] bindiriliyor; bu da develerin üzerinde her bir tarafında birer tane olacak şekilde bir tür sandık veya beşiktir. Orta halli veya fakirse, at üzerinde veya yaya getiriliyor. Çalgıcılar alayın başını çekiyorlar, hizmetçiler ellerinde mumlarla bunları takip ediyor; bunların arkasından yine her biri birer mum tutan kadınlar geliyor. Gelin tepeden tırnağa örtülü oluyor, ayrıca etek gibi pilileri olan, dibadan yahut simli kumaştan yahut ipek dokumadan bir örtüsü daha var, bu kumaş da beline kadar iniyor ve belini ve şeklini öyle gizliyor ki bir vaşak bile içinde ne olduğunu göremez.[105] Eğer gelin yayaysa iki kadın kolundan tutarak

103 Koca adayı üzerinde elde ettiği mutlak hâkimiyetin karşılığı olarak kadına belli bir bedel ödemek zorundadır; bu evliliğin temel maddelerinden biridir. Değerli herhangi bir şey olabilen bu bedel taraflar arasında belirleniyor. Bu madde nikâhtan önce taraflar arasında belirlenmediyse ve taraflar uzlaşamıyorlarsa, gelin adayına kadı tarafından duruma bağlı olarak belirlenen bir bağış yapılıyor.

104 Kaşuat: sazdan sepet.

105 Bu nedenle bu örtüye "kem gözlere karşı koruyucu anlamına gelen" *çeşmpenah* veya *çeşm-aru* adı veriliyor. Aynı âdet Ermeni düğünlerde de var.

gelini getiriyorlar; at üzerindeyse bir haremağası atın yularından tutarak getiriyor. Gelin kocasının evine geldikten bir saat sonra, düğün yemeği de bitince yaşlı kadınlar onu yatak odasına götürüp iç çamaşırlarını bırakacak şekilde elbiselerini çıkarıyor ve gelini yatağa alıyorlar. Az sonra damat da ya haremağaları ya da yaşlı kadınlar tarafından aynı yere götürülüyor ve odaya girdiğinde içerde ışık olmuyor.

Böylece erkek, karısını evlilik eylemini gerçekleştirdikten sonra görebiliyor ve çoğu zaman da bu eylemi gelin geldikten birkaç gün sonra yapabiliyor, çünkü gelin kadınların arasına kaçıp gizleniyor ve bazen de kocasının kendisine yaklaşmasına izin vermiyor. Bu tür şeyler soylu aileler arasında çok sıkça oluyor, çünkü onlara göre hemen teslim olmak sefih izlenimini verir. Şah sülalesinden gelen kızlar özellikle bunu yapıyorlar, onları teslim olmaları gerektiğine ve kocalarının kendilerine dokunmaya değer kişiler olduklarına ikna etmek bazen aylar alıyor. Generallerinden biriyle evlendirilen Büyük Abbas'ın kızının aylarca kocasının yüzüne bakmadığı anlatılıyor. Bu derebeyi şaha zat-ı şahanelerinin kendisine bir eş değil bir kaplan verdiğini ve iki kez kendisine karşı hançer kullandığını söyleyerek eşinden yakınmış. Abbas kendini tutamayıp bu duruma gülmüş ve generale sarayında kaç beyaz kadın kölesi bulunduğunu sormuş. General de "yaklaşık kırk beş" diye cevap vermiş. "Her gece biriyle yatın, eminim ki bu yol eşiniz üzerinde etkili olacak," demiş şah. General denileni yapmış. Prenses evlilik akdinin böyle bir şey mi olduğunu sorarak bu tuhaf yönteme çok öfkelenmiş. Öfkesine rağmen kocasının buna devam ettiğini görünce, kölelerini ve hizmetçilerini kendisiyle birlikte olmaya zorlayan kocasının gözü pekliğine karşı adaleti yerine getirmesi için onu babasına şikâyet etmiş. Babası kızgın bir yüz ifadesiyle bunu ona kendisinin emrettiğini söylemiş ve ertesi gece kocasını yatağını paylaşmak için yanına davet etmesini söyleyerek kızını geri göndermiş. Prenses de bunu yapmış ve o zamandan beri kocasıyla çok mutlu yaşamış. Bu konuda bu ismi taşıyan sonuncu hükümdar olan Şah Safi'nin zevcelerinden biriyle ilgili hoş bir hikâye anlatılıyor. Bu hanım çok güzel bir kadınmış; şah da onu çok seviyormuş. Bu da onu şımartmış ve zaman zaman şahla haddini aşan bir tonla konuşmaya başlamış. Merhametsiz bir tabiatı olan Safi bir gün eşine öyle öfkelenmiş ki onu öldürtmek

istemiş. Ancak ölümü öfkesini tatmin edecek bir acımasızlık olarak görmediği için onu şöyle cezalandırmış. İlk önce hizmetçilerini, kölelerini ve mobilyalarını elinden almış, ardından tüm kıyafetlerini yakmış, mücevherlerini de havanda dövüp göle attırmış; son olarak da aşçılarından çok çirkin bir hadımla onu evlendirmiş. Bahtsız kadın, kendisine bağışlanan yegâne hizmetçisiyle aşçının yanına gönderilmiş. Bu çirkin koca hanımefendisine yaklaşmaya cüret ettiğinde hanımefendisi kadar güzel ve gözü pek olan hizmetçisi önüne atılmış ve bir hançer çıkartıp adama şöyle demiş: "Zenci iti, parmağın ucuyla ona dokunursan bu hançeri kalbine saplarım." Zavallı aşçı korkup hemen odadan çekilmiş; bu olay şaha anlatıldığında hizmetçinin yaptığı hoşuna gitmiş ve hizmetçiyi albaylarından biriyle evlendirerek ona uygun kıyafetler ve eşyalar hediye etmiş.

Fakirlerin düğünlerinde bazen çok çarpıcı şeyler olabiliyor; çünkü erkek, kızın ailesini ikna etmek için sahip olduğundan daha yüksek bir meblağ sözü veriyor ama gelin getirildiğinde sokak kapısını kapatıp kızı bu kadar yüksek bir bedele artık istemediğini söylüyor. Ondan sonra iki tarafın aileleri arasında bir tartışma başlıyor ve kız tarafı kızı geri götürmemek için anlaşılan bedeli düşürmek zorunda kalıyor; çünkü gelinin evine geri dönmesi olabilecek en korkunç utançtır. Gelini evvelden görmeden evlenme şekli aslında mutsuz evlilikler meydana getirmeli; fakat durum hiç de öyle değil; hatta gelinin daha önceden görülüp tanışıldığı ülkelere göre gelinin evlendikten sonra görüldüğü bu ülkelerde evlilikler çok daha mutlu; muhtemelen başkalarının hanımlarını göremeyince kendi karısına daha çok ilgi duyuluyor. Elbette İranlılar evlenecekleri hanımlar hakkında hiçbir şey bilmeden evlenmiyorlar; çünkü anne ve kadın akrabalar gelin adayının öyle belirgin bir portresini çiziyorlar ki, damat onunla anlaşıp anlaşamayacağını kestirebiliyor. Bununla birlikte derebeylerinin kızları da dahil kızlar yedi sekiz yaşından sonra evlere kapatılıyorlar. Bu yaşa kadar evin içinde serbestçe dolaşabiliyorlar; bunu da çevrede görünebilmesi ve kendini gösterebilmesi için yapıyorlar. Böylece bazen sonradan evlenecekleri kadını küçük bir kız olarak görmüş oluyorlar.

Muhammedî din, her ne şekilde olursa olsun, her ne sebeple olursa olsun boşanmayı helal sayıyor. Taraflardan birinin diğer taraftan iğrenmiş

olması yeterli oluyor, yeter ki evliliklerini bitirmek istesinler, bunlar yeryüzünün en ağırbaşlı ve aklı başında kişileri bile olsa boşanabiliyorlar. Bu boşanma eylemini kadının veya bir din adamının önünde gerçekleştiriyorlar. Buna Talaak yani boşanma mektubu[106] deniliyor; bu talak yapıldıktan sonra da taraflar istedikleri kişiyle evlenmekte serbest oluyorlar.[107] Eğer koca evliliğin bitirilmesine karar verdiyse o zaman eski karısına anlaştıkları bedeli vermek zorundadır; ama eğer kadın boşanmaya karar verdiyse, o zaman o bedeli almaya hakkı olmuyor. Muhammediler boşandıkları kadınla üç kez tekrar evlenmeyi helal sayıyorlar;[108] bunu da Yahudilerden almışlar; fakat üç kez boşandıktan sonra bir erkek ve bir kadın tekrar evlenmeye karar verirlerse, bunu ancak çok tuhaf bir koşulla yapabiliyorlar; bu da şöyle ki, kadın başka bir adamla evlenip onunla aynı evde kırk gün kalması gerekiyor ve bu süreden sonra boşanıp asıl evlenmek istediği eski kocasına dönebilir; ama üç kez karısından boşanan erkeğin tekrar aynı kadınla evlenmek istemesi rezillik olarak kabul ediliyor. Genelde İranlılar çok geniş bir serbestlik tanınan bu boşanma işine çok nadiren kalkışıyorlar. Burjuvalar bazen bunu yapıyorlar; ama soylu kişiler eşlerini boşamaktansa ölmeyi tercih ederler ve boşanmayı kabul etmektense canını almayı yeğlerler. Halk tabakası da hiç bu noktaya gelmiyor. Çok sade ve çok cahil oldukları için boşanmayı düşünmüyorlar; zaten ödemeleri gereken bedelden dolayı boşanmak onlara çok pahalıya mal olur. Bu konuda bazen halk arasında çok belirgin bir haksızlık yapılıyor; kadına bedelini ödemek istemediklerinde ona öyle kötü davranıyorlar ki kadın özgürlüğü için her şeye hazır olup boşanma talebinde bulunmak zorunda kalıyor. Bununla beraber adalet karı koca arasında olup bitenlerden, birbirlerine oynadıkları oyunlardan ve boşanma nedenlerinden

106 Talak: boşanma

107 Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlarsa, Allah'ın kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helal olmaz. Kocaları bu süre içinde barışmak isterlerse, onları geri almağa daha çok hak sahibidirler. (Kuran, II, 228). Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş olur. (Kuran, II, 231). Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman kendi aralarında aklın ve dinin gereklerine uygun olarak güzellikle anlaştıkları takdirde, eşleriyle (yeniden) evlenmelerine engel olmayın. (Kuran, II, 232).

108 Burada üç kez peş peşe boşanmak söz konusu değil, aslında boşanmak için söylenen cümlenin üç kez tekrarlanması boşanma işlemini kesinleştiriyor, tabii kadının başka bir evliliği o ara gerçekleşmemişse.

çok nadiren haberdar oluyor. Kadınların kapatıldıkları yer kutsal sayılıyor, özellikle de soylu kesimde; orada olup bitenleri öğrenmek istemek bile bir suç sayılıyor. Kocanın orada tam bir iktidarı söz konusu. Oralarda çok acımasız ve tuhaf işler döndüğünü ve doğal ölümle öldüğü sanılan kişilerin ölümünün çoğu zaman zehirleme olduğu söyleniyor.

İranlılarda evlilik konusundaki evlenilmesi yasaklanan akrabalık dereceleri Yahudilerdekiyle hemen hemen aynıdır: anne ve kayınvalide, kız kardeş ve baldız, hala ve kız yeğen.[109] Erkek kardeşinin hanımıyla evlenebiliyorlar, ama bu çok nadiren oluyor. Diğer Muhammedîler yasaklanan akrabalık derecelerine hiç hassasiyet göstermiyorlar. Bu ülkede anlatılanlara göre şu an tahtta bulunan Aurang-Zeg'in [Evrengzib] babası Hindistan kralı merhum Büyük Moğol[110] tuhaf bir şekilde öz kızına öyle âşık olmuş ki ahlak sorunlarını kafasına göre yorumlayan ve şunları söyleyen adamlar bulmuş: "Bir adam ektiği bağın üzümlerini yiyebilir."

Beni Erivan'a kadar getiren Gürcistan Hanı'nın subayına 12'sinde ayrılma izni verdim. Kendisine sekiz pistole ikramda bulunarak, Rahip Raphael de Parme'a teslim edilmek üzere bu subayın hizmetlerini öven, bunu prense bildirmesini ve teşekkürlerimi iletmesini isteyen bir mektup verdim. Bu tür rehberlere teşekkür mektupları vermek âdettendir. Böyle bir mektup almadan efendisinin yanına gitmesi mutlaka cezalandırılması gereken bir suç olarak görülür.

13'ünde günün bir kısmını sarayda geçirdim ve valiyle akşam yemeğini yedim. 14 ve 15'inde de akşam yemeğini de orada yedim. İstediklerini ucuza vermem için bana sürekli iltifatlarda bulunuyordu. Menfaat söz konusu olunca İran derebeylerinin üzerlerinde otorite sahibi olmadıkları kişilere sergiledikleri yaltaklanmaları hayal etmek mümkün değil. İstediklerini almak için yalvarmaktan hiç utanmıyorlar; dalkavukluk ediyorlar, övgülere boğuyorlar, sözler veriyorlar. Amaçlarına götürecek hiçbir şey aşağılayıcı gelmiyor onlara; amaçlarına ulaştıklarında da yüzünüze bile bakmıyorlar. Ticaret yaptığımızda İran'da her gün bu tür haksızlıklara maruz kalıyoruz.

109 Dört akrabalık derecesi göz önünde tutulur: bir önceki kuşak ve bir sonraki kuşak; aynı kandan olma: kız kardeş, hala, teyze, yeğen; süt akrabalığı; evlilikle oluşan akrabalık: kayınvalide, baldız, vs.
110 Yani Şah Cihan (1627-1658).

16'sında Ermeni Katolikosu'nu ziyarete gittim. Adı Hagop'tu.[111] Vakur duruşlu, bembeyaz ve yaşlı bir adamdı; ama biraz fazla havai bir yanı vardı, bu da ulusunun kendisine yönelttiği sağduyusuzluk ve aşırı ihtiras suçlamalarını haklı gösteriyor. Başepiskoposluk binasında kalıyor ve şehirde tutsak gibi. Yaptığı fena işler başına bu dertleri açmıştı. Benimle uzun uzun görüştüğünde başındaki dertler şöyleydi: Yukarda da belirttiğim gibi Ermeni ruhban sınıfı tıpkı doğuda yer alan diğer ruhban sınıfları gibi fazlasıyla din sömürüsü yapan bir sınıftır. En pahalı satılan şey, Yunanlıların *Myrone* adını verdikleri kutsal yağlardır. Doğulu Hıristiyanların çoğu, bu yağların ruhun hastalıklarına karşı koruyan, fiziksel olarak iyileştiren merhemler olduklarına inanıyorlar. Hatta vaftiz suyunda asıl önemli olanın su değil de, içine karıştırılan yağ olduğunu söyleyerek bu yağların kullanımı sayesinde günahların bağışlandığı ve ruhun temizlendiğine inanan sayısız Hıristiyan tarikatı var. Ruhban sınıfı, bu yağ sürme işlemini çok pahalıya satarak elde ettiği menfaati korumak için halkı bu zararlı inanca bağlı tutuyor. Yağı yalnızca Katolikos kutsayabiliyor. Kutsadığı yağları da episkoposlara ve rahiplere satıyor. On iki yıl önce İran'daki episkopos, doğudaki tüm Ermeni din adamlarının bu kutsal yağı kendisinden başka bir yerden almalarını engellemeyi kafaya koymuştu. Türkiye'deki Ermeniler çok eskiden beri Kudüs'ten, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Hıristiyanların başı olan ve orada oturan Ermeni katolikosundan bu yağı alıyorlardı. Hagop, Türkiye'deki Ermenilerin sadece Türklerle İranlılar arasındaki savaştan dolayı İran'daki Episkoposluğa ulaşamadıkları dönemde Kudüs'ten kutsal yağ almaları gerektiğini iddia ediyordu. Padişahın sarayında bazı masraflarda bulunarak eskiden olduğu gibi imparatorlukta bulunan Ermeni ruhbanları kutsal yağları İran'dan almaya mecbur edecek bir emri Babıâli'den kolayca alacağına inanmıştı. Fakat böyle ciddi bir girişim için İran tacının buna müsaade etmesi gerekiyordu. Hagop bu müsaadeyi kolayca elde etmiş ve istediği şeyi elde etmek üzere Babıâli'ye giderek çok paralar harcamış ve uzun süre orada kalmış.

Türkiye işlerinde daha becerikli ve daha kurnaz olan Kudüs Ermeni patriği, rakibi padişahın sarayında müzakerelerini yaparken yerinden

111 IV. Hagop (1655-1680). [Tarihte Culfalı Hagop diye geçer. Önemli hizmetleri ile ünlüdür. İstanbul'da vefat edip gömülmüştür –V.S.]

kıpırdamamış bile. Onun parasını ve gücünü tüketmesini beklemiş ve Hagop İran'a dönmek üzereyken kendini göstermiş. Zat-ı şahanelerinin, Hagop'un büyük kazançlar sağlamasından dolayı imparatorluğundaki Ermenileri kutsal yağları İran'dan almaya mecbur bırakarak zarara uğradığını ve imparatorluğun bu işteki menfaatlerini divana kabul ettirmekte zorlanmamış. Divan, İran episkoposunun lehine verdiği kararı feshetmiş ve her şeyi eski haline getirmiş.[112]

Hagop, kendisi ve ulusu için büyük bir bahtsızlığa yol açacağı halde bu işte inat etmiş. Yaptığı büyük hediyeler ve gösterdiği ısrarın mahkemeyi kazanmasını sağlayacağını sanarak konuyu tekrar gözden geçirttirmiş. Bu bahtsız işte ne kadar para harcadığını bilmiyorum; sekiz yüz bin livre gibi bir rakam olduğu söyleniyor. Kesin olarak bildiğim tek şey, bu amaçla kullanmak üzere İstanbul'dan beş yüz bin livre borç aldığıdır. İlk önce Ermenilerden alabileceği kadar çok borç almış; ardından onlardan artık bir şey alamayacağını kestirince Türklerden borç almış. Sonuçta tam olarak gözden düşmüş, isteklerinden vazgeçmek ve Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmış; çünkü kaybetmiş insanlara Türkiye'de yer yoktur. Patrik, Türkiye'ye gelip giden İranlı Ermenileri Türklere olan borçlarını ödetmeye mecbur bırakabileceğini sanmış. Onlara bu talimatı vermiş ve kısmen de bu planında başarılı olmuş. İranlı Ermenileri sandıklarından çok daha fazla borç batağına batmış olan patriklerini bu işten kurtarmak için çok büyük meblağlar ödemişler. Fakat onun adına borç ödedikçe daha büyük borçların ortaya çıkmasıyla, sergilenen kurnazlıklar ve gösterilen şiddet ne olursa olsun daha fazla para ödemek istememişler. Böylece Hagop Türk alacaklılarına paralarını Ermenistan'da ödeyeceğini söyleyerek kendisiyle birlikte Ermenistan'a bir adam göndermelerini istemiş. Patriğe ancak bu sözü verdikten sonra ayrılma izni verilmiş. Patrik vatanına ulaştığında Ermeni ve İranlıların onun çılgın girişimine ve yaptığı harcamalara kızgın olduğunu görmüş ve kimse de ona para vermek istememiş; hatta patrikliğin hazinesine bile dokunmasına izin verilmemiş. Öyle ki İstanbul gümrüğünün efendilerine yapılacak

112 "Kudüs Katolikosu Yeğiazar," 1662'de Osmanlı otoritelerinin onayıyla "Türkiyeli Ermenilerin Katolikosu" olarak kendini kabul ettirmiş görünse de, Ermeni Kilisesi tarihinde asla böyle bir makam ve unvan olmamıştır. Hagop, 1665'de müzakere etmek için Kudüs'e gitmiş ve ardından 1667'de IV. Mehmed'in hakkını teslim ettiği Edirne'ye geçmiş.

seksen bin livrelik ödemeyi almak için kendisiyle birlikte gelen iki memuru, patriği borcunu ödeyemez durumda bulduklarından İstanbul'a dönmek durumunda kalmışlar.

Gümrük amiri alacağını risk altında görünce, İran'a giden kullarının parayı geri alması için padişahın Erzurum valisine gereken tüm yardımlarda bulunması emrini vermesini sağlamış. Paşa, gümrük memurlarına Erivan Hanı'na teslim etmeleri gereken taahhüt mektupları vermiş. Bu mektuplar pek etkileyici olmamış; Asya'da işler çok uzun sürdüğü ve mesafeler de çok uzun olduğundan iki Türk memuru hiç ilerleme gösteremeden bir yıl boyunca Erivan'da kalmak zorunda kalmışlar. Ardından sadrazamdan, İstanbul kaymakamından ve Erzurum paşasından Erivan valisine iletilecek yeni mektuplar gelmiş. Bu mektuplar öyle netmiş ve aciliyet gösteriyormuş ki vali bunlardan etkilenmiş. Patriği yanına çağırtmış ve seksen bin livre'i mutlaka ödemesi gerektiğini söylemiş. Patrik gerçekten de meteliksiz kaldığından valiye olabileceği kadar açık bir şekilde bu konuda bir şey yapamayacağını söyleyerek Medya ve Gürcistan kiliselerinden bu parayı toplatabilmesi için kendisine saraydan izin alması için yalvarmış. Bunun için valiye de birkaç hediye vermiş. Sonunda vali bunu kabul ederek izni istemiş ve elde etmiş. Hagop izin gelir gelmez emri tatbik etmek üzere özel görevliler göndermiş. Sürekli mallarına el konulan, faiz ve vergi ödemek zorunda kalan ve gerçekten de fakir olan bu bölgelerin ruhbanları ve din adamları bu parayı ödemeyi reddetmişler. Olayı haber alan Medya ve Gürcistan valileri kullarına tek bir kuruş ödemeyi yasaklamışlar ve Erivan valisine de patriğe karşı bu kadar iyi niyet taşıyorsa bu parayı kendi bölgesinin kiliselerinden toplamasını söylemişler. Böylece bu işle ilgili olarak saraya tekrar mektup yazmak gerekmiş; fakat Erivan valisi patriğin kaçmasından veya saraya bizzat gitmek istememesinden korktuğu için onun Erivan'dan kendisinden izin almadan ayrılmamasını emretmiş. İşte onu ziyarete gittiğimde bu din adamı bu durumdaydı. Sabırsızlıkla saraydan çıkacak kararları bekliyordu. Eskiden Asya'daki Hıristiyan patrikleri kulları oldukları Muhammedî prenslerden maaş alıyorlardı. Bir yüzyıl önce İstanbul patriği yıllık dört bin ekü maaş alıyordu. Fakat dikkatsiz davranışları makamlarına olan saygıyı fazlasıyla düşürdüğü için bu maaş iki bin beş yüz eküye indirilmiş. Patrik-

lik için yapılan entrikalar tekrar canlandığından padişaha patriklik görevi yarışını serbest bırakması söylenmiş. Makam açık artırmaya sunulacağı için bunun üzerine bir vergi de belirlenmiş. Bu bölgedeki durum din sömürücülüğünün bu noktasına varmış bulunuyor, öyle ki en çok veren patriklik makamını elde ediyor ve patrik vezirlere yıllık olarak o kadar pahalı hediyelerde bulunuyor ki başkasının yerini alması pek mümkün görünmüyor.[113]

Mart ayının 21'inde gün doğumundan kırk yedi dakika sonra ve Muhammedîlerin ay takviminin on ikinci ayı olan Zilhicce ayının ilk günü kalenin topları yeni yılı haber vermek ve kutlamak için üç kez atış yaptı. Her zaman Güneş koç burcuna girdiğinde, gündüz veya gece fark etmez, bu gün kutlanılıyor.

İranlıların dini ve sivil, yani dinin en önemli olaylarının ve tarihlerinde gerçekleşen önemli olayların hatırlanması ve kutlaması anlamında çok sayıda bayramları var. Fakat yalnızca üç dini bayramı tam anlamıyla anıp kutluyorlar, bunlar da oruçlarının bittiği günün ertesi günü –bu onlar için Hıristiyanların Paskalya Yortusu gibi bir şey; İbrahim'in oğlunu kurban etmesi olayını ve Ali'nin şehit edildiği günü. Kutladıkları tek sivil bayram da yeni yıldır. Fakat sadece tek bir sivil bayram kutladıkları için onu da çok şaşaalı törenlerle kutluyorlar. Bu bayram üç gün sürüyor, saray gibi yerlerde ise sekiz gün sürüyor ve biraz önce söylediğim gibi Güneşin koç burcuna girişiyle başlıyor. Bu bayrama sultanlığın veya imparatorluğun yeni yılı anlamına gelen *Naurus Sultanie* [Nevruz-ı Sultani] deniliyor, bu adlandırmayı, Muhammed'in öğretisinden nefret ettikleri ve bu öğretinin İran'ı parçalamasından korktuklarından dolayı, onun Mekke'den kaçtığı [Hicret] günle başlayan ve tüm Muhammedîlerin takvimlerini başlattıkları yeni yıldan ayırt etmek için kullanıyorlar. Bu, daha önce söylediğim gibi ay takvimine göre belirlenen ve Muhammedîlerin Hicri adını verdikleri takvimin ilk ayı olan Muharrem ayının ilk gününe denk geliyor. Fakat güneş yılına göre tanzim edilmiş olan eski dönemden bahsedecek olursak İranlılar,

113 Erivan Hanı'nın kaybıyla bitecek olan hikâyenin devamı daha ileride anlatılacak ve aynı zamanda 1811 baskısında IX. bölümde veriliyor. Sonunda hâlâ borcunu ödeyemez durumda bulunan Hagop 1679'da Tiflis'e ve oradan da İstanbul'a kaçacak ve burada 1680'de vefat edecek ve rakibi Eghiazar [İst./Batı Ermenicesinde Yeğyazar diye okunur –V.S.] yerine geçecektir.

İran'ın dördüncü şahı olan Gemehid'in[114] bu yeni yıl kutlamasını başlattığını söylüyorlar; bu nedenle de eski İranlıların gündönümlerini ve ekinoksları (gecelerle gündüzlerin eşit olduğu günler) ve özellikle güzel havanın döndüğünü haber veren ilkbahar ekinoksunu [yaklaşık 20 Mart] büyük bir özenle kutluyorlardı. Bu bayram sekiz gün sürüyordu: ilk gün şah halkın dileklerini kabul ediyordu; ikinci gün bilginlere ve özellikle gökbilimcilerine tahsis ediliyor; üçüncü gün din adamlarına, dördüncü gün kadılara, beşinci gün kraliyetin önde gelenlerine, altıncı günü ailesine ve son iki günü de eşlerine ve çocuklarına. Muhammedîlerin istilasına kadar bu bayram büyük bir ciddiyetle kutlanmıştı. Yeni din, Muharrem ayı denilen ay yılının ilk gününe denk gelen yeni bir takvim getirdiği için yeni yılın ilk günü artık ilkbahar ekinoksuna değil, Muharrem ayı denilen ay yılının ilk gününe denk geliyordu. Yıllar geçtikçe yılın ilk gününü kutlama şeklindeki eski âdet azalmaya yüz tutmuş ve sonunda da tamamen kaldırılmıştı. Ateşe tapılan eski dinlerinde sebat eden ve yeni yılın ilk gününü cumartesi gününe tahsis ederek dini bayram olarak kutlayan ülke halkının güneş takvimindeki yeni yıl kutlamasını sürdürmesi istenmiyordu. Bu uygulamayı putperestlik gibi gören Muhammediler o gün her türlü halk kutlamasını yasakladı. Ay takviminin ilk gününe gelince o gün de kutlama yapılması mümkün değildi, çünkü İran'da Muhammedî yılın ilk ayı olan Muharrem ayının ilk on günü daha önce söylediğim gibi Ali'nin oğullarının şehit edilişlerinin anıldığı dönemdir.[115] Bu şekilde 475 yılına kadar sürmüş, ta ki Şah Celaleddin bahar ekinoksunda tahta çıktığında,[116] ülkenin gökbilimcileri bunu fırsat bilerek imparatorluğun başına, tahta çıkma tarihinin eski takvimin yeni yılının ilk gününe denk gelmesinin çok eski zamanlara ait, yılı bir bayramla başlatma âdetini yeniden yürürlüğe koyması için bir işaret olduğunu söylemişler; bu bayramın yas günü olduğu için Muhammedî takviminin yeni yılının ilk günü kutlanamayacağını ve yılı bir şehidin anılmasıyla başlatmak uğursuzluk getireceği için bu bayramı her zaman ilkbahara ve her şeyin yenilendiği döneme denk gelen güneş takviminin ilk ayında kutlamak gerektiğini sa-

114 Efsanevi kral Cemşid.

115 Muharrem ayının ilk on günü yas tutulan günlerdir ve bu yasın adı da *Aşura*'dır.

116 Burada söz konusu olan şah, Selçuklu hükümdarı Celaleddin Melikşah'tır (1072-1092). Onun hükümdarlık döneminde oluşturulan yeni takvim 9 Ramazan 471'de yani 15 Mart 1079'da başlıyordu.

vunmuşlar. Zaten Muhammedî takviminin ay takvimi olmasından dolayı yeni yılın ilk günü farklı farklı mevsimlere denk gelmekteydi. Gökbilimciler, güneş takviminin yeni yıl kutlamasını tekrar yürürlüğe koyması durumunda, özel bir şeyler olacağını da sözlerine eklemişler: krallarının hükümdarlık sürelerine göre yılları sayan eski İran âdetine göre güneş yılının ilk günü onun hükümdarlık döneminin ilk günüydü. Şah bu açıklamaları beğenmiş ve o dönemden beri eski kraliyetin şaşaalı bir şekilde kutlanan yeni yıl bayramı yeniden kutlanmaya başlanmış.

Daha önce söylediğim üzere bayram, başkent ve diğer büyük şehirlerde top ve tüfek atışlarıyla halka duyuruluyor. Bayram vaktini belirlemek için ekinokstan bir iki saat önce muhteşem kıyafetler içindeki gökbilimciler şahın sarayına veya bulundukları yerin valisine gidiyorlar; bir terasta usturlap ile beklenen anı belirliyorlar ve işaret verdikleri an toplar atılıyor, ardından müzik aletleri, nakkare, korno ve trompet sesleriyle havayı dolduruyor. Kraliyetin önde gelenleriyle zenginleri şarkı ve neşe dolu bir bayram yaşıyor. Isfahan'da şahın sarayının kapısında bayramın her günü sanki bir panayırdaki gibi rakslar yapılıyor, ateşler yakılıyor, komedyenlerin gösterileriyle birlikte musiki sesleri yükseliyor. Herkes bu sekiz günü tasvir edilmesi güç bir neşeyle geçiriyor. İranlıların birkaç isim verdikleri bu bayrama "yeni kıyafetler bayramı" da deniliyor, çünkü en fakirleri bile o gün yeni bir elbise giyiyor. Hali vakti yerinde olanlar ise her gün yeni bir kıyafet giyiyorlar. İşte sarayı görmenin en iyi dönemi bu dönemdir; çünkü herkes sahip olduğu en zengin ve en şaşaalı takılarını ve elbiselerini dilediği gibi giyip kuşandığı için saray olabileceği en şaşaalı ve en muhteşem haline bürünüyor. Sekiz gün boyunca geziler düzenleniyor, şehrin dışında her gün farklı bir yere gidiliyor ve bu gezilere katılım çok yüksek oluyor. Herkes birbirine hediyeler ve ilk sabahtan itibaren boyanmış ve yaldızlı yumurtalar gönderiyorlar. Bazı yumurtaların fiyatları tanesi üç altın Düka kadar olabiliyor. Şah, güzel tepsiler içinde haremin önemli hanımlarına bu yumurtalardan beş yüz taneye yakın dağıtıyor. Bu türden birkaç yumurta getirdim. Yumurta tamamen altınla kaplanıyor ve yanlarına ince ve zarif figürler veya minyatürler çiziliyor. Söylenene göre evvel zamanlardan beri İranlılar yeni yılda birbirlerine böyle yumurtalar hediye ediyorlarmış; çünkü yumurta her şeyin kökenini ve baş-

langıcını simgeliyormuş. Bu bayramda satılan yumurta miktarı inanılır gibi değil. Ekinoks vakti geçtiğinde ülkenin ileri gelenleri mümkün olduğunca az bir tebaayla şahın bayramını kutlamaya gidiyorlar; başlarında taşlarla bezenmiş *tage*'ları[117] ya da kraliyet başlıklarıyla geliyor ve kendi görevi ve malvarlığına göre mücevher ve kıymetli taşlar, kumaşlar, kokular, nadir eşyalar, atlar ya da para olarak hediyesini takdim ediyorlar. Çoğu, zat-ı şahanelerinin gardırobuna girmeye layık şeylerin artık yapılmadığını söyleyip özürlerini bildirerek altın veriyorlar. Genelde altın olarak yapılan hediye dört yüz altın düka ile dört bin altın düka arasında değişiyor. Taşrada görevde olan soylular da iltifatlarını yapıp hediyelerini sunuyorlar. Kimse bundan kaçınmıyor ve herkes birbirini geçme ve kendisini aşma peşinde oluyor, önceki yıl verdiğinden daha iyisini vermeye çabalıyor; öyle ki şah bu bayramda büyük servetler elde ediyor; ardından bu hediyelerin bir kısmını sarayı oluşturan kalabalığa dağıtarak harcıyor. Şah, bayramın her günü sabah ondan öğlen bire kadar soylulara muhteşem bir şekilde davranıyor, izzet ve ikramlarda bulunuyor; saat birde de sarayına çekiliyor. Soylular da aynı şeyi kendi saraylarında yapıyorlar. Onlar da günün geri kalan kısmını kendilerine bağlı olanların ziyaretlerini ve kendilerine getirilen hediyeleri kabul ederek geçiriyorlar; çünkü bu Doğunun değişmez âdetidir, alttaki üsttekine, çiftçiden şaha kadar daha fakir olan daha zengin olana veriyor.[118]

Günahtan sakınan kişiler, mümkün olduğunda bayramın ilk gününü evlerinde ibadet ederek geçiriyorlar. Gün doğarken bütün vücutlarını yıkayarak arınıyorlar, ardından temiz elbiseler giyiyorlar, kadınlardan uzak duruyorlar, her zamanki ve o güne has ibadetlerini yerine getiriyorlar, Alkoran'ı [Kuran] ve diğer dini kitapları okuyorlar; bütün bunları, ibadet sayesinde huzurlu ve mutlu bir yıl geçirme isteğiyle yapıyorlar.

Yeniliklere tapan diğerleri ise bambaşka şeyler yapıyorlar: zenginliklerini ve mallarının karşısına geçip günlerini bunları saymak ve seyret-

117 Taç okunmalı.

118 "Yeni yıl anlamına gelen ve İranlılar için hem ilkbaharın hem de güneş takviminin başlangıcı olan *newruz* adını verdikleri ekinoks başlangıcında İran'da büyük kutlamalar düzenleniyor. Bu kutlamalar genelde –küçüklerin büyüklere hediyeler verdiği, şahın da her vezirinden ve hatta kraliyetinin tamamından hediye aldığı– bir hediyeleşmeden, yeni kıyafetler giymekten, genel olarak ekinoksun ilk gününden başlayarak diğer günler boyunca giderek daha şaşaalı şekilde süren erkek-kadın şehrin kapılarının dışında gezmekten, yemekten, içmekten ibarettir." (Della Valle, 1617).

mekle, sevinmekle ve güzel ve bolluk dolu bir yıl için bunların iyi işaretler olduğunu düşünerek her türlü hazla geçiriyorlar. Yeni yıl kutlamasını ünlü olduğu kadar dini kılan bir başka şey de, Ali'nin Muhammed'in yerine geçişinin kutlanmasıdır.[119] Muhammedîler, Muhammed'in Ali'yi ilkbahar ekinoks gününde halefi ve ordularının komutanı olarak ilan ettiğini kabul ediyorlar; bu nedenle bütün dini bayramlar ay takvimine göre kutlanırken, yalnızca ve sadece bu bayram güneş takviminin ilk günü kutlanıyor; bu da şu mısralara neden olmuş:

İlkbahar, kadehe benzeyen elde bir lale ile kendini gösterir,
Necef'te yatan şahın[120] mezarında gündoğumunun damlalarından çay yapmak için.
Bu yeni günde Ali peygamberlik tahtına oturarak, yılbaşı bayramına şeref katar.

Merhum Şah II. Abbas, ölümünden az zaman önce İranlıların eskiden yaptıkları gibi Güneşin on iki burca girişinin her birinin musikilerle karşılanmasını emretmişti. Ani ve erken ölümü bu eski âdetin yeniden gerçekleşmesine engel olmuş.

22'sinde, öğleden sonra, saraya gidip valinin yeni yılını kutladım. Kendisine kabzası ve sapı fildişinden yapılmış, altın yaldızla süslenmiş bir hançer hediye ettim. Bu hançerin işlemeleri çok eski ve zarifti. Vali ona hayranlıkla baktı ve hediyeden memnun kaldı. İran'da bu bayram boyunca bir soyluya hediye vermeden yaklaşamama âdet olmaktan çıkıp kural haline gelmiş durumda. Vali beni yakınına oturtturdu, bana kuru ve taze meyve ile Gürcistan ve Şiraz'dan getirilmiş mükemmel şaraplar ikram etti. Hazinedarla daha önce bahsettiğim şahın ulağı da yanındaydı. İki saati onlarla sohbet ederek geçirdim.

25'inde vali beni çağırttı ve farklı birkaç konudan sonra beni özel bir odaya alıp bana duyduğu sevgiden dolayı böyle berbat bir dönemde İran'a

119 Bu bayram, yalnızca diğer üç halifeyi kabul etmeyip Muhammed'in doğrudan halefi olarak Ali'yi kabul eden Şiilerde kutlanıyor.
120 661'de vefat eden ve Bağdat'ın güneyinde Necef'te defnedilen Ali.

geldiğim için çok üzgün olduğunu, kıymetli taşçılıkla ilgili yapılacak bir şey olmadığını, şahın kendisini sevmediğini ve hiçbir şey satın almadığını, II. Abbas dönemine güvenmemem gerektiğini, o dönemin geçtiğini ve sarayda üç bin pistole değerinde bile satış yapmakta zorlanacağımı söyledi. Bunları sebatımı kırmak için söylemediğini, aksine zaman kaybetmemem ve getirdiklerimi satacak fırsatları kaçırmamam için söylediğini, aklı başında bir fiyat teklif etmem durumunda on bin ekülük eşya satın almayı düşündüğünü sözlerine ekledi. Valinin bu konuşmayla nereye varmak istediğini anlamıştım, ne kadar doğru ve iyiliğime olsa bile bu sözlerin benim işlerime duyduğu endişeden ziyade kendi çıkarlarından ileri geldiğini biliyordum. Ona çok teşekkür ettiğimi söyledim ve bana bahsettiği değişimleri işittiğimi de sözlerime ekledim. Ancak zat-ı şahanelerinin babası olan merhum şahın emirleri üzerine bu uzun yolculuğa girıştiğimi ve bunca kıymetli taşı getirdiğimi, bundan dolayı da şahın adil olacağını ümidiyle bunları satabileceğime inandığımı, ama elbette elimden geldiğince bunları satmayı düşündüğümü ve bana gösterdiği iyiliklerden ve özenden dolayı kimseye yapmayacağım indirimleri ona yapacağımı kendisine söyledim.

Vali bunun üzerine oğullarının etkinliğini ve dostlarının saraydaki nüfuzlarını överek sarayda beni destekleyeceğine dair pek çok söz verdi ve ardından bir kenara ayırdığı parçaları getirttirdi. İlk önce ederi düşük olan mücevherlerden ve eşyalardan başlamak istediğini, sözümde durup durmayacağımı sınamak için bir şeyler satın alacağını söyledi. Bu yol hiç de hoşuma gitmemişti. Onun önerisine karşılık müzakereleri iki kere yerine tek bir seferde yapmasını ve bunun kendisi için daha faydalı olacağını söyledim. Ardından büyük parçalardan başlaması için ona yalvardım; fakat her iki teklifimi de kabul etmedi. Beni öyle iyi kullandı ki, kendi yönteminin daha samimi olduğuna ikna etti ve en iyi bildiği bir alanda eşyalarımı pahalı mı ucuz mu sattığımı görmek istediğini söyledi. Birbirlerinden farklı kırk saat için fiyat biçtik. Güvenini kazanmak ve ona daha fazla eşya satmak için bunları ucuz fiyatlara verdim. Derhal hazinedarına gidip paramı almamı söyledi. Param sayılırken yanıma geldi, elinde kendisine gösterdiğim eşyalar arasında ayırdığı kaya kristalinden yapılmış ve altınla süslenmiş büyük bir ayna vardı. Saatin uygun olduğunu ve bir parçayı daha müzakere etmenin

yerinde olacağını söyledi. İstediği parçayı da beş yüz ekü karşılığında verdim ve diğerleriyle birlikte onun parası da hesaplandı. İranlıların astrolojiye çok düşkün oldukları ve bir şeylerin başarı veya başarısızlığını yıldızların etkisine bağladıklarını söylenmiştim. İyi olarak bilinen iki yıldız örtüştüğünde saatin uygun olduğu söyleniyor.

Aydın ve bilgili bir halk olmalarına rağmen İranlılar kadar batıl inançları olan ve bunlara bu denli safça inanan başka bir halk yoktur. Kaderin her yerde olduğuna inanıyorlar. Onların söylemlerine göre yılın her günü ya bahtlı ya bahtsızdır, ya da onların diliyle ya kara ya da aktır, günün saatlerini de öyle görüyorlar. Bu nedenle büyüden çok korkuyorlar, tılsımlara ve muskalara da çok inanıyorlar. Bu muskaları ve tılsımları da Kabbalacı[121] sözler ekledikleri Kuran'dan ve Muhammed'in sözleri olan hadislerden, evliyaların dualarından alıntılar yaparak yazıyorlar; bunları yer ve zaman ve hatta kullanılan kâğıt açısından büyük bir ihtiyatla yazıyorlar.

Bunları boyunlarına, kemerlerine asıyorlar ve daha çok kollarında, dirsekleriyle omuzları arasında bir yerde, ipekten veya yarım Ekü büyüklüğünde her türlü şekil alabilen nakışlı kumaştan küçük bir kese halinde taşıyorlar. Bunları ilk bakışta küçük yumaklar sanırsınız. Kumaştan bir bilezik üzerine tutturulmuş bu küçük keselerden yedi sekiz tane taşıyanlar bile var ve hatta bazıları da bu tür batıl kâğıtları gece gündüz ve hatta banyo yaparken bile çıkarmak zorunda kalmamak için bunları, bizim gümüş veya altından kürdanları sakladığımız küçük kaplara benzer küçük kutular veya kabzalar içinde saklıyorlar. Bütün bir Kuran'ı üzerlerinde taşıyan insanlar bile gördüm. Bu tür muskaların kâğıttan olanları olduğu gibi taşa kazınmış olanları da var; fakat bunlar parşömene ve deriye yazılmıyor, çünkü helal olmayan hayvanların leşlerinden ve parşömenin yapıldığı gibi onlardan elde edilen her türlü şeyden tiksiniyorlar. Bazıları da bunları yüzüklerine, taşla yüzüğün kaşı arasına yerleştiriyorlar. Bu muskalara *duaa* diyorlar, yani niyet veya istek. Her türlü sıkıntıya karşı ve her türlü mal mülk elde etmek için bir muska bulmak mümkün. Aynı batıl inançla hayvanların boyunlarına veya kuş kafeslerine muska asıyorlar; hatta bazen bir düzine bile astıkları

121 Kabbalacılık: Değişmeyen, ebedi ve gizemli Tanrı ile ölümlü ve sonlu evren (ve onun yaratılışı) arasındaki ilişkiyi açıklamayı amaçlayan öğreti –yayıncının notu.

olabiliyor. Aynı zamanda müşteri getireceğine inanarak butik gibi cansız şeylere de muska asıyorlar. Bu yazımın devamında yeri geldikçe İranlıların diğer batıl inançlarından da bahsedeceğim. Burada yalnızca yazılışlarına şahit olduğum muskalardan bahsedeceğim. Bir karıştan daha uzun, ancak eni beş-altı parmak olan bir kâğıt alınıyor, ülkenin günahtan en fazla sakınan ve en aklı başında kırk kişisine peş peşe götürülüyor ve her birinden Tanrı'nın en hoşuna gidecek ve en etkili bir duayı yazmaları isteniliyor. Bu duaların her biri Kuran'ın bir veya iki ayetinden ya da hadis alıntılarından ibarettir. Yazı işlemi tamamlandıktan sonra kâğıt katlanıp bir kesenin içine konuluyor ve kişi onu üzerinde taşıyor. Bu batıl inanca neden olarak bu kırk kişiden birinin muhakkak Tanrı'nın sevdiği bir kişi olacağına ve bundan dolayı da yazacağı duanın onu taşıyanın üzerinde tesiri bulunacağına inanmalarıdır. Dilenci dervişler ve dilenciler ellerinde iki üç kadem büyüklüğünde üzerinde Tanrı'dan özel istekler elde etmek için duaların yer aldığı ve üst kısımda da çok sayıda, imza yerini tutan mührün bulunduğu kare biçimli bir kâğıt tutuyorlar. Bölgenin günahtan en çok sakınan ve en dürüst şahsiyetlerinin mühürleri bu kâğıtlara basılıyor, bu kişilerin böylece duaların bulunduğu kâğıdı taşıyan kişiyle birleştiklerini ve onunla birlikte kâğıdın içerdiği Tanrı'nın inayetini istediklerini ve aralarından mutlaka birinin Tanrı'ya yakın olduğunu, böylece kalabalık olmalarından dolayı bu kâğıda sahip olan kişiye iyilikler ihsan edildiğini söylüyorlar. Bu dilenciler bir yerde kalmak istediklerinde, kalmak istedikleri yerin önüne bu kâğıdı asıyor ve orada kalıyorlar.

27'sinde vali beni ziyaret etme şerefinde bulundu. Bu ziyareti yapmasaydı da olurdu, çünkü ziyareti sekiz pistolelik altın bir kutuya mal oldu. Daha önce söylediğim gibi büyük zatların ziyaretlerini bir hediyeyle şereflendirmek şeklindeki memleketin geleneğine uymak için ona bu hediyeyi verdim. Vali odamda on beş dakika kaldı ve ardından İstanbul'dan gelen gümrük memurlarının benim odama yakın bulunan odalarının önünde durdu. Daha sonra da aynı kervansarayda kalan bir Türk ve bir Ermeni tüccara uğradı. Her gittiği yerde ona bir hediye takdim ediliyordu. Aslında bu hediyeler değeri düşük hediyelerdi. İstanbul gümrük memurları iki Duka vermişler, Türk tüccar da iki Dukalık bir kahve torbası, Ermeni de Şam'dan gelen iki kızılağaç vermiş. Bu vali, haftada iki gün, Cuma ve Cumartesi gün-

leri, kalesinden çıkıp şehre iniyor; şehrin bazı mahallelerini geziyor ve gerekli emirleri veriyor; bu nedenle onun vilayeti kadar düzenli başka bir vilayet yoktur. Bir evin önünde durduğunda, hediye verilmesi mecburi değildir, isteğe bağlı hediyede bulunulur; ama eğer içeri girerse âdetler ona hediye verilmesini mecbur kılıyor. Hediyeci başı adı verilen bir subayı, ne kadar az değerde olsa bile, valiye verilen tüm hediyelerin hesabını tutuyor. 29'unda ve 30'unda valiyle akşam yemeğini yedim ve beş yüz pistolelik küçük mücevherler sattım. Bu müzakereleri baş başa yapıyorduk, bir fiyatta anlaşır anlaşmaz derhal ödememi yaptırıyordu. Bu zamana kadar İran'da hiç rastlamadığım böyle bir alışveriş usulüyle çok kazançlı çıktığı kesindi; çünkü böylece, istediklerini ona çok daha ucuza veriyordum. O gün, kaldığım yere döndükten kısa bir süre sonra valinin hanımı, seçtiği birkaç mücevherin fiyatlarını müzakere etmek için beni çağırttı. Tam ata binmek üzereydim ki, şahın kölesi ve hazinedarı beni görmeye geldiler; bu nedenle o gün kaleye gidemedim. Sonraki günler de gitmek istemedim, çünkü kutsal haftanın son üç günüydü. 4 Nisan günü kaleye gittim, prensesin yaşlı bir haremağası olan kâhyası, gelmekte bu kadar geciktiğim için prensesin çok öfkelendiğini söyledi ve yöre insanından biri böyle davranmış olsaydı falakaya yatırırdı dedi. Bu beni güldürdü ve meraktan haremağasına prensesin böyle cezalar verip vermediğini sordum. Bu hanım yeryüzünün en gururlu kişisidir, en ufak bir hata için çok katı cezalar veriyor. Hatayı bir erkek işlediyse köleleri gidip adamı yakalayıp ellerini ve ayaklarını bağlıyorlar, bir torbanın içine adamı atıp saraya onun yanına getiriyorlar ve adamı torbadan çıkartmadan ve adam nereye geldiğini bilmeden prensesin huzurunda verdiği cezayı uyguluyorlar, dedi kâhya. İran'ın hanımefendilerinin böyle cezalar verdiklerini bilmiyordum. Kâhyaya beni evde tutan nedenleri prensese bildirmesini ve her zaman emirlerine amade olduğumu iletmesini rica ettim. Kâhya gidip gelirken sarayın kapısında dört saatten fazla bekledim. Mücevherler için dört bin livre'e anlaştık ve ertesi sabah da param ödendi.

3'ünde valiyi ziyaret ettim ve saraya gitmek üzere şehrinden ayrılmam için bana müsaade etmesini rica ettim. O da, öğleden sonra izin vereceğini söyledi. Bana söylediği vakitte tekrar yanına gittim. İlk önce beni ziyarete geldiğinde ona hediye ettiğim kutunun ne kadar altın değerinde olduğunu

sordu gülerek. Bunu hangi amaçla sorduğunu anlayamadım. On pistole değerinde olduğunu söyledim. "Bu kutuyu geri alıp o değerde saat anahtarı, yayı ve ipi verirseniz beni sevindirirsiniz," dedi. Onun gibi soylu bir şahsiyetin böyle bir şey istemesinin hiç dürüstçe olmadığını düşündüm ama istediği şeyi yapacağımı da söyledim; yanımda şahın işçileri için saat yapımında kullanılacak aletlerim olduğunu ve arzularsa onlardan kendisine takdim edebileceğimi söyledim. Fırsatı kaçırmadan buna çok sevineceğini söyledi. Bu beyefendi mekaniği seven ve mekanikten anlayan, doğru çalışmayan bir saati tamir etmeyi iyi bilen biriydi. Ardından onda kalan bana ait her şeyi getirttirdi. Bunlar için de müzakere edeceğini sandım, ama büyük şaşkınlığımla hepsini iade etti. O an aslında istediği birkaç şeyi alabilmek için çok şey alacakmış gibi yaparak beni kandırdığını anladım. Bu durumdan dolayı duyduğum hoşnutsuzluğu ve kızgınlığı gizledim ve kalbim rahatmış gibi gülümseyerek ona bin bir teşekkürde bulundum. Ardından oğulları için vereceği mektupları bana teslim etmesini istirham ettim. Ertesi sabah gideceği şehir dışı gezisine katılmam için iki kez rica etti. Elimden geldiğince daveti için teşekkür edip geri çevirdim. Aynı zamanda Tauris'e [Tebriz] giderken bana eşlik edebilmesi için Azarya Bey'e de izin vermesini kendisinden rica ettim. "Bunu kabul ediyorum," dedi vali; "sizin mihmandarınız veya rehberiniz olmasını söylerim." Bu adam daha önce bahsettiğim dürüst Ermeni'ydi. Valiye bana gösterdiği tüm cömertlikler için tekrar tekrar teşekkür ettikten ve bunları mutlaka saraya ileteceğimi söyledikten sonra çekildim. Bir şey elde edemeyeceğimi bildiğim için bana verdiği diğer sözlerini hatırlatmak istemedim, çünkü bu ülkede âdet edildiği üzere bu sözler yerine getirilmek için değil de, benden istediklerini elde edebilmek için verilmişti.

5'inde şehre bir fersah mesafede güzel mevsimde her zaman çiçeklerle kaplı olan büyük ve güzel bir vadiye kurdurduğu ordugâha gitti. Erivan'ın etrafından geçen iki nehir, burada yılankavi biçimde kıvrılarak küçük adacıklar meydana getirmiş. Valinin ordugâh kurduğu yer, eşi prensesinki ve onlara eşlik eden önde gelen şahsiyetlerinkinden ayrı ve her biri farklı bir adacıktaydı. Adaları asma köprülerle birbirine bağlamışlardı. Valinin çadırları muhteşemdi. Banyo ve hamamlara kadar saraydaki bütün kolaylıklar burada küçültülmüş olarak vardı. Kadınları ve haremağalarını saymazsak

ocağı tam beş yüz kişilikti. Bu ülkede soylular ilkbaharda şehir dışına çıkmayı âdet edinmişler.[122] Burada avla, balık tutmakla, gezmekle, yaya ve at üzerinde egzersiz yapmakla zaman geçiriyorlar. Çok sevdikleri ferah ve serin havanın tadını çıkarıyorlar. Hayatlarındaki eğlence bundan ibaret; kendilerini şehre gitmeye zorlayan işleri olmadığı müddetçe yazı da yakınlardaki dağlarda geçiriyorlar. Buna *yalac*[123] yani dağda gezi diyorlar.

6'sında prensin kâhyası beni akşam yemeğine davet etti; Kalenin kralının albayı da bizimleydi. Aslen Dag-estaan'lıydı.[124] Bu ülke dağlarla kaplı, Hazar Denizi'nin kuzeydoğusunda yer alan ve Moskoviyle[125] sınırdaş olan bir ülkedir. Ülkesinin örf âdetlerini ve özelliklerini anlatmasını büyük bir zevkle dinledim. İran şahı orada hükümdar olarak kabul ediliyor, ama mutlak anlamda oraya hâkim değil ve orada yaşayan halkların onun emirlerine itaat etmediği de oluyor. Şah da onların sergiledikleri başına buyruklukları görmezden geliyor, çünkü yaşadıkları dağlar çok yüksek ve çok çetin olduğundan onlara baş eğdirmek zor oluyor. Bunlar Doğunun en vahşi ve en barbar insanlarındandır. Sanırım bunlar Part'lardan geriye kalanlar.[126] Akşam bu beyefendi bana meyve, şarap ve bir koyundan oluşan bir armağan gönderdi.

7'sinde hazinedar, albayın bir gün önce bana yaptığı ikramın benzeri bir ikramda bulundu. Bana gösterdikleri nezakete karşılık onlara ufak tefek hediyelerde bulundum. Efendileri benden herhangi bir şey talep etmeyi yasakladığı için İran'da hazineden alınan paralara karşılık valinin adamlarına verilmesi gereken hakları benden almayarak Erivan'da bana iyilik yapmışlardı. Aslında böyle yaparak, bu memlekette yabancılara bu tür iltifatların boş yere edilmediğini bilecek kadar ülkenin âdetleri hakkında bilgili olduğumu bildiklerinden yaptıkları iyiliklerin karşılığını kendiliğimden vermeye zorluyorlardı beni. Öğleden sonra validen müsaade istemek için ordugâh

122 Tavernier yaz aylarında Erivan'dan her geçtiğinde Han'ı yazlıkta buluyordu.

123 Türkçedeki yayla kelimesinden gelen yaylak: yani plato veya otlak.

124 Hazar Denizi tarafında Kafkasların kuzeyinde bulunan bir yer. Günümüzde Özerk Dağıstan Cumhuriyetini oluşturuyor. Bu bilgi, burada söz konusu olan kişinin Lezgi Safi Han olduğunu teyit ediyor (bakınız dipnot 81), çünkü Lezgiler Dağıstan asıllılar.

125 Moskova Büyük Prensliği –yayıncının notu.

126 Dağıstan yeryüzünün en karmaşık etnik yapısına sahiptir. Lehçeleri saymazsak yirmi altı farklı dil konuşuluyor.

yerine gittim; bana bin bir iltifat ettikten sonra oradan ayrılırken daha önce de söylediğim gibi şahın gözdeleri olan iki oğluna[127] verilmek üzere bana iki tavsiye mektubu verdi. Her ikisi de neredeyse aynı şeyleri söylüyordu. En büyük oğluna yazdığı mektubun tercümesi şöyleydi:

> Bütün mülkün yüce sahibinden, şah hazretlerinin gözdesi ve sırdaşı, çok saygıdeğer ve çok kutlu oğlum, yüce ve hâkim Nasr Ali Beyefendi'ye sağlık ve selamet vermesini diliyorum.
>
> Sizin yüceliğiniz için semaya mükemmel dualarda bulunuyoruz. Size bu mektubu yazmamızdaki sebep bir süredir bu şehirde bulunan ve evrenin sığınağı olan saraya gitmek üzere buradan ayrılan Chardin Beyefendi'nin işlerine verdiğimiz önemdendir. Mutlaka niyetinden iyice haberdar olmalısınız ve yüce saraya sunacağı mütevazı isteklerini dinlemelisiniz; bunları iyice anladıktan sonra bu isteklerin olumlu olarak karşılanmaları için becerinizi sergilemelisiniz. Bu tavsiyemizin neticesinden, bu saygıdeğer dostun nasıl karşılandığı ve nasıl muamele gördüğü hakkında haberdar olmak istiyoruz. Aynı zamanda sağlığıyla ilgili de bizi bilgilendirmenizi istiyoruz. Bütün evrenin ona saygı göstermesini ve her işinde muvafık olmasını dilediğim yüce şahımız tarafından iyi karşılanması için Tanrı'ya bütün sevgimizle dua ediyoruz. Ebedi Tanrı size uzun ömür bağışlasın!

Ardından burada bulunan önde gelen soylularıyla ve özellikle de hazinedarla[128] vedalaştım. Muhammed Safi adındaki bu beyefendi beni Isfahan'a Erdebil'den geçerek gitmeye ikna etmişti; bu şehirde illa bir şeyler satacağımı söylemişti. Ben de öyle yapacağıma dair ona söz verdim ve yakın akrabası olan Erdebil valisi için ondan bir tavsiye mektubu aldım. O mektubun içeriği de şu şekildeydi:

127 Hikâyeleri 1811 baskısının IX. bölümünde anlatılan Nasr Ali Bey ve Mir Ali Bey.

128 Sınıra konulan kıymetli madenler üzerinden alınan vergilerden dolayı İran'ın önemli darphane merkezlerinden biriydi. "İran'da külçe, kap kacak veya para olarak her türlü gümüş önemlidir ve bu unvana göre alınıyor. Çünkü ülkeye girerken, Erivan'a ya da paranın darp edildiği Tebriz'e girerken, sahip olduğumuz bütün gümüşü ilan etmek zorundayız, bu toplanan gümüş eritilip şahın parası olarak darp ediliyor; kişiler gümüşü saklarlarsa ve bu da fark edilirse, çok ciddi para cezasına çarptırılıyorlar." (Tavernier).

Çok yüce ve çok soylu efendi, semavi denmeye layık muzaffer zatı, valilerin, albayların ve mutlu insanların öndegeleni, hidayet, onur ve nezaket kaynağı, saflık örneği, soyluluk ve üstünlük modeli, katıksız, hakiki ve sadık yürek, yakın dostlarının ve akrabalarının koruyucusu, yüce rab ve efendim, Yüce Tanrı'ya size sağlık ve uzun ömür bağışlaması için duacıyım.

Size saygılarımı sunduktan sonra zihni güneş gibi net ve parlak olan siz efendime Avrupalı tüccarların çiçeği olan Chardin Beyefendi'yi, evrenin sığınağı muhteşem saraya Kazvin'den geçerek gitme niyetindeyken, sizin sadık dostunuz olan ben, size hizmet etme niyetiyle, aziz Erdebil'den geçmeye ikna ettim. Sizin soylu zatınız huzurunda sergileyeceği çok kıymetli eşyaları var; eminim ki bunları kendine layık bulursa zatınız bunlardan alacaktır ve inanıyorum ki yüce zatınız adamlarınızın bu soylu yabancıya itina göstermelerini sağlayacaktır. Yakında, önümüzdeki Zilhicce ayının sonunda, Tanrı'nın yardımıyla Tiflis'e gitmeye hazırlanıyorum, zat-ı muhteremlerine bu şehirde hizmet edebilirsen, bunu bana bildirmelerinden şeref duyarım. Zat-ı muhteremlerin sağlık durumuna ilişkin haber almayı büyük bir servet olarak gördüğüme inanın. Tanrı, saygıdeğer zatınızı, din gününe kadar korusun.

Çok yüce ve çok soylu Geonbec, Hiaiabec ve Mahamed-Bec efendilerin[129] sadık dostuyum, huzurum için sağlıklarının daim olmasını umuyorum.

Mühürde "Ben Mahlûku, Muhammed-Safi kaderimi Tanrı'ya bıraktım" anlamına gelen bir mısra vardı.

Mektubun üst köşesinde küçük harflerle yazılı "Tanrı, dostumun sağlığını korusun," diye de bir ibare vardı.

Doğuluların resmi mektuplarında sergiledikleri nezaket hiçbir şeyle karşılaştırılamaz. Bizimle konuşurken de çok iltifat ettikleri gibi mektuplarında da bu iltifatları yapıyorlar. Mektuplarda ilk önem gösterdikleri şey kâğıttır. Yedi veya sekiz değişik kâğıtları var: sıradan beyaz, sarı, yeşil, kır-

129 Cihan Bey, Yahya Bey, Muhammed Bey okunmalı.

mızı ve her renkten kâğıtlar bunlar; baştan aşağı yaldızlı veya simli olanları da var. En saygın olan kâğıt, mürekkebi akıtmaması ve aynı zamanda fazla çekmemesi için altında hafifçe çiçeklerin resmedildiği beyaz kâğıttır. Diğer özen gösterdikleri nokta, isimlerini ve unvanlarını renkli mürekkeple veya altın harflerle yazmaktır. Üçüncü nokta ise kâğıdın üçte biri kadar bir boşluk bırakıp öyle yazı yazmaya başlamalarıdır. Dördüncü nokta imza yerine geçen mührün basıldığı yerdir: derin saygı, kâğıdın arkasına, aşağıda bir köşeye ve yalnızca bir yanına bastırıp diğer tarafı hafif silik bırakarak mührü basmayı icap ettiriyor. Bu da şu anlama geliyor: Huzurunuzda görünmeye layık değilim; size olan saygımdan huzurunuzda ancak yarım görünmeye cesaret ediyorum. Yalnızca üç yere mühür basılabilir; şöyle ki, yazışan iki taraf eşitse, bizim tarzımızda ve bize göre sağ taraf olan doğululara göre de sol tarafa, aşağı köşeye basılır; fakat bir soylunun bir kuluna veya efendinin hizmetçisine yazdığı gibi üstten biri alttan birine yazıyorsa, o zaman mühür üst tarafa basılır; bunun aksine alttan biri üstten birine yazıyorsa, o zaman mühür arka tarafa, biraz önce söylediğim gibi bir kısmı silik basılır. Mektuplarda gözetilen bir başka husus da zarfla ilgilidir; burada da en büyük saygı işareti, mektubun püsküllü ipekten ve altından ince iplerle bağlandığı işlemeli küçük bir keseye konup, İspanya mumuyla mühürlenmesidir.

Resmi mektuplara ilişkin İranlıların açıklama getiremedikleri veya doğru bir açıklama bulamadıkları dört batıl uygulama vardır. Birincisi kâğıdın her zaman sağ köşesini makasla kesip kare biçiminden çıkarıp beş köşeli kâğıt haline getirmeleri. Bunun açıklamasını da şöyle veriyorlar, kare olmasından dolayı düzenli olan kâğıdı keserek şeklini değiştiriyorlarmış ve bu da her yaptığımız işin ve eylemin kusurlu ve hatalı olduğunu, dolayısıyla da geçici olduğunu gösteriyormuş. İkincisi kâğıttan bir zarf içine koydukları mektupların üzerlerine mührün yanına üç kez herhangi bir anlamı olmayan kıtmir kelimesini yazmaları. Bu uygulamaya ilişkin bazılarının verdiği açıklama kadar gülünç bir açıklama olamaz. Kıtmir'in yedi uyuyanın köpeği olduğunu söylüyorlar; Doğulu Hıristiyanlar ve onlardan alıntılayan diğerleri gibi masalsı hikâyelere uyarak resmi mektuplarına bu köpeğin göz kulak olduğunu söylüyorlar. Anlattıklarına göre bu köpek, üç yüzyıl boyunca yedi uyuyanın uyudukları süre boyunca bulundukları mağaraya bekçilik etmiş. Tanrı onları cennete

çektiğinde, köpek bu uyuyanlardan birinin elbisesine tutunmuş ve o da göğe kaldırılmış; Tanrı onu orada görünce ona "Kıtmir sen nasıl cennete geldin?" diye sormuş. "Ben seni buraya getirmedim, ama bu nedenle de seni buradan kovmak istemiyorum; fakat sen ve sahiplerinin burada himayesiz kalmamanız için sen resmi mektupların koruyucusu olacaksın ve böylece ulaklar uyurken mektuplarının çalınmamasına göz kulak olacaksın" diye eklemiş.[130] Bu konuyla ilgili İranlıların dördüncü batıl inançlarıysa asla mektupları elden ele vermemeleridir; kendilerinden üstte olan ya da onlarla eşit olan kişilerin dizlerinin önüne koyuyorlar, ulaklara veya uşaklara yahut kendilerinin altında olan kimselere vermeleri gerektiğindeyse uzaktan mektubu onlara atıyorlar. Bunu istisnasız ve sürekli yapıyorlar. Kuşkusuz bunlar arasında en kolay inanır olanlar veya en saflar bunun açıklamasını veremez. Diğer uygulamalarda olduğu gibi bunda da *kaada est*,[131] yani âdet böyle, diyorlar.

Hâlâ ordugâhtayken patriğin meselesiyle ilgili zat-ı şahanelerinin cevabını getiren bir ulak geldi. Valiyle birlikteyken gelen mektup vezirlerin manastırdaki tüm süslerle ve zenginliklerle birlikte Eçmiyadzin hazinesini satma taraftarı olduklarını, oradan elde edilecek parayla patriğin borcunun ödenmesine karar verildiğini, fakat Ermenilerin bunun borcun büyük bir kısmını kapatamayacağını söylediklerini; kaldı ki Eçmiyadzin'den süslerin ve hazinenin alınması durumunda İran'a pek çok insanın gelmesine sebep olan ve Doğulu Hıristiyanların inançlarından dolayı büyük paraların akıtıldığı bir yerin tamamen yok olmasına neden olunacağını, bunun üzerine de şahın mutlaka memnun edilmesi gereken İstanbul gümrük memurlarının alacaklarını karşılamak için bütün Ermenistan'ın Hıristiyan köylerinden para toplanılmasına karar verdiğini bildiriyordu. Patrik bu habere çok sevinmişti; getiren ulağa bir hediyede bulundu. Fakat bu yöntem, yanlış ayarlanmış ihtirasının bedelini binlerce fakir Hıristiyan'dan çıkaracak bu kararın neden olacağı kötülüğe karşı bu din adamının tamamen duyarsız kalışına kızan şehrin dürüst insanlarının hiç hoşuna gitmedi.

130 250'de İmparator Decius döneminde mağaralarına sığınarak uyuya kalan Efes'in Yedi Uyuyanı 448'de II. Theodosius döneminde ölülerin dirilişini haber vermek için uyanmışlar. 5. yüzyılda Jacques de Saruç tarafından kaleme alınan bir hikâye, daha sonra Gregoire de Tour tarafından kullanılmıştır. Kuran onlara bir sure ayırmıştır (XVIII. Sure) ve anlatıların Kıtmir olarak aktardığı köpekten de bahseder.
131 *A'adah est* olarak okunmalı.

8'inde, gün doğmadan bir saat önce Erivan'dan ayrıldım; vadilerden ve yamaçlardan geçerek dört fersah ilerledim. İçinden geçtiğim bu yöre köylerle doluydu. Daivin[132] adında, çok güzel ve büyük bir köyde geceledim.

9'unda çok düz ve verimli bir bölgede beş fersah yol aldık. Etrafı dağlarla sarılıydı. Nuh'un dağı denilen dağ[133] sağında kalıyordu. Güneybatıya doğru ilerliyorduk. Kainer[134] adında bir köyde kaldık.

10'unda bu yolda devam ettik ve sekiz fersah ilerledik. Yürüdüğümüz bu mesafenin yarısında Sedarec[135] [Sidirgi] adında bir kasabayı sol tarafımızda bıraktık. Şarur adında Ermenistan'ın illerinden birinin başkenti gibi bir şeydi burası. Bu ilin sultanı bu kasabada oturuyormuş. O gece çok berbat bir yerde gecelemek zorunda kaldık. Kaldığımız yer, Nuraçin adında bir köyün yakınlarında virane halde bir kervansaraydı.[136]

11'inde aynı yol üzerinde ve yine çok güzel, fakat diğeri kadar tekdüze olmayıp taş ve tepeciklerin bulunduğu bir yörede dört fersah ilerledik. Çevredeki tüm toprakları sulayan Harpasui [Arpaçay] adında bir nehri geçtik. Bu nehir Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın bu kısmıyla başkenti Nahçıvan olan diğer ili birbirinden ayırıyordu.

12'sinde pek verimli ve pek güzel vadilerde beş fersah ilerledikten sonra Nahçıvan'a ulaştık.[137]

Nahçıvan yıkılmış büyük bir şehirdir ya da daha doğrusu yavaş yavaş yeniden inşa edilmeye ve insanlarla doldurulmaya çalışılan devasa ve olağanüstü bir taş yığınıdır. Şu an şehrin merkezi yeniden inşa edilmiş ve

132 Artaşat'ın kuzeyinde ve Aras'ın kolu olan Azat ırmağının kıyısında yer alan Dwin (Arapça Dabil) şehri. 350 yılına doğru orada ikamet edecek olan Ermenistan kralı III. Hüsrev tarafından kurulmuştur. Böylece Artaşat'ı gölgede bırakıp Ortaçağ boyunca Ermenistan'ın başkenti olmuştur.

133 Yani günümüzde Türkiye sınırları içinde yer alan Ağrı (Ararat) dağı.

134 1766'da Delisle'nin haritasında Khaineri olarak kaydedilmiş.

135 Erivan'ı Nahçıvan'a bağlayan ve anlaşıldığı kadarıyla Chardin'in takip ettiği yolun üzerinde yer alıyor. "Sidirgi kenti menzili: Nalışıvan toprağında İmam Rıza evkafıdır. Bütün vergilerden muaf tutulmuş bakımlı ve şenlikli bin haneli, bağ ve bahçesi hesapsız, suyu ve havası tatlı kenttir ki bütün halkı Şiilerdir." (Evliya Çelebi)

136 Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan'da Arpaçay üzerinde bulunan Noraşen.

137 "Bu modern şehirde uzun sayılacak, iyi çarşıların bulunduğu ve çok düzgün dört kervansarayın yer aldığı tek bir sokak var. [...] Mağara şeklinde inşa edilmiş evlerin bulunduğu bu kasaba çok küçüktü." (Gemelli-Carreri, 1696). Newberie, 1581'de önemli bir kasabadan bahsediyor. 1603'de Şah Abbas tarafından sakinlerinin boşaltılıp yıktırılan bu şehir, 17. yüzyıl boyunca yavaş yavaş yeniden inşa edilmiştir. Bu şehir günümüzde, aynı adı taşıyan bölgenin başkentidir.

insanlar yerleştirilmiş; büyük çarşılar var; söylediğimiz gibi her türlü malın ve yiyeceğin satıldığı her iki tarafı mağazalarla dolu bir koridor veya üstü kapalı uzun bir sokak gibidir. Burada beş kervansaray, hamamlar, pazarlar, büyük kahve ve tütün meyhaneleri, iki bin veya bu rakama yakın ev var. İran tarihi eskiden burada kırk bin evin olduğunu söylüyor.[138] Aynı zamanda Arapların burayı ele geçirmeden önce İran Şahı Behron-Çubin[139] [Behram Çubin] tarafından inşa ettirilmiş beş şehir daha olduğunu belirtiyor. Şehrin dışında büyük bir kalenin[140] ve asrın sonlarına doğru elinde tutacak kadar güçlü olmadığını fark edince Büyük Abbas'ın yok ettirdiği birkaç kulenin yıkıntıları görünüyor. Türklerden Nahçıvan'ı aldıktan, içini boşaltıp insanları da göç ettirdikten sonra bunları yerle bir etmiş.[141] Bu şehir, şu an bulunduğu şekliyle acınası bir manzara sergiliyor.

Nahçıvan'ın kuzey yönünde beş fersah mesafesinde, Abrener[142] adında büyük bir köy var. Bu kelime "verimli tarla" anlamına geliyor. Bu köyün sakinleri ve bu köye yakın bulunan yedi köyün sakini Roma Katoliklerindenler. Bunların episkoposları ve rahipleri Dominiken tarikatındanlar. Ama ayinleri Ermenice yapıyorlar.

Dom Barthelemy[143] adında Bolonya şehrinden gelen bir İtalyan Dominiken bu yöreyi üç yüz elli yıl önce papanın hâkimiyeti altına almış.

138 Nahçıvan'ı dünyanın en eski şehri olarak sunan Ermeni efsaneleri, –çünkü Nuh, gemisinden indiğinde güya bu şehri kurmuştur– bir kenara bırakılırsa, Nahçıvan asla çok büyük bir merkez olmamıştır. Moğol döneminde belli bir öneme sahip olmuştur. Müstevfi 1340'da burayı tuğladan evleri olan iri bir kasaba olarak tasvir eder.

139 Sasanilerin tahtını hileyle ellerinden alan İran generali. Bir yıl boyunca, 590-591, burada şah olmuştur. Maceraperest hayatı ünlü olmasına neden olan popüler bir romana neden olmuştur.

140 Alinca veya Alancik kalesi.

141 1603 yılının sonunda.

142 "Abaran; burada köyün dışında yer alan büyük Bütün-Azizler manastırı bulunuyor. Buradaki Dominikenler beş küçük kilisede ayin icra ediyorlar. Burada başepiskoposu saymazsak on beş rahip, sekiz diyakos, on kadar keşiş ve otuz da manastır hizmetlisi var. Aparan'da beş yüz Roma Katoliği ve yirmi kadar da Müslüman aile bulunuyor." (Friton, 1604) 1654'te köyde yalnızca yüz elli Katolik aile ve manastırda da dokuz rahip ve bir hizmetli vardı. Aynı şekilde Azaria Friton 1604'te aynı bölgede on üç Ermeni Katolik köyünden bahseder; Tavernier 1632'de on köyden bahseder. Chardin ve Peder Villote 1690'da yedi köyden bahsederler. Bu köylerin hepsi 18. yüzyılda Nadir Şah ile Türkler arasında gerçekleşen savaşta yok olacaklardı.

143 Barthelemy de Bologne olarak bilinen Bartolomeo di Podio, 1330 yılına doğru ilk kez bu bölgeye yerleşmiş. Fakat episkoposluğu Sultaniye başepiskoposluğuna bağlıymış ve ancak 16. yüzyıldan itibaren Nahçıvan'da Katolik episkoposlar bulunmaya başlamış.

Yirmi köy daha bu mezhebe girmişti; fakat daha sonra Ermeni patriğinin himayesine ve ilk inançlarına geri dönmüşler; eğer Roma itikadına devam edenlerse patriğin ve Nahçıvan valisinin uyguladığı baskılar nedeniyle her gün azalıyorlar. Onların himayesinden ve iktidarından çekindikleri için bu zavallı insanlar valilerin küçümsemelerine ve zulümlerine maruz kalmışlar. Bu konuyla ilgili 1664'te papanın elçisi olarak İran'a bir İtalyan Dominiken gelmiş.[144] Kraldan ve Avrupa'nın dediği dedik hükümdarlarından mektuplar getirmiş. Zat-ı şahanelerine hediyelerde bulunmuş ve ondan bu Roma Katolik mezhebinden olan köylerin büyüklüklerine göre şaha bir hediye göndermeleri ve Medya kâhyasının ve vergi memurunun kayıtlarına geçecek bilgiler ışığında yıllık olarak ödemeleri gereken her şeyi ödemeleri karşılığında bu kâhyaya, Nahçıvan valisine ve şahın diğer tüm görevlilerine hukuklarında onları tamamen özerk kabul etmelerinin ve onlardan para toplanmamasının emredilmesini elde etmişti. Bu köylere pek iyilikte bulunmayan bu anlaşma, daha sonra başlarına çok dert açmış ve muhtemelen bir gün mahvolmalarına neden olacak; çünkü böyle bir yol izlemelerine ve kendisini Abbas'a şikâyet etmelerine çok öfkelenen Nahçıvan kâhyası bu iyi şahın ölümünden beri onlara bin bir avani kesmiş ve şaha gönderdikleri paradan üç dört kez pay almış; bu zavallı insanlar da ya hükümetin yumuşaklığından, ya kendilerinin sergiledikleri zavallılıktan ya da kendi otoritelerinin eksikliğinden bir türlü adaletin sağlanmasını elde edememişler. Medya kâhyası daha beterini de yapmış, çünkü saraya bu bölgeyle ilgili sahte kütük kayıtları göndermiş, böylece bu köyler yılda on sekiz bin livre ödemek durumundalar ki, onlar da bu meblağın aslında ödemeleri gereken tutarın iki katı olduğunu iddia ediyorlar. Hazineye dokuz bin livre'lik vergiyi getirdiklerinde onlara ödenmesi gereken doğru tutar olduğunun belirtildiği bir alındı makbuzu veriliyor, böylece istedikleri zaman üzerlerinden avani alma ve hile karıştırma fırsatını ellerinde tutuyorlar.

144 Aslında topluluğun iç bir meselesini halletmek için 1660'da gönderilen Dominiken tarikatından Rahip Antonio Tani, bu bölgedeki Katoliklerin maruz kaldıkları küçümsemelerin farkına varmış. Bunun üzerine Avrupa'ya dönmüş ve bu konuda şah üzerinde etkili olabilecek prenslerin desteklerini aramış. 1664'de mektuplarla dönmüş ve valilerin açgözlülüklerinden kurtulmak için bu bölgenin şaha ait olan bölgelerden sayılmasını sağlamış.

Oraya vardığımda Nahçıvan valisi şehirde değildi. Onun yerinde bulunan oğlu geldiğimi erken vakitte öğrendi. Birini gönderip beni akşam yemeğine davet etti ve beraberimde birkaç saat ve birkaç mücevher getirmemi istedi. Bana bu şekilde davranmasından hiç hoşnut olmadım, çünkü bana iltifatlar edip akşam yemeğini takdim ettikten sonra beni subaylarıyla baş başa bıraktı ve bunlar da beni Erivan'da altmış pistoleye satmayı reddettiğim bazı eşyalarımı onlara elli pistoleye satmak zorunda bıraktılar. Muhtemelen şahın bana verdiği tavsiye mektubu ve pasaportlar olmasaydı bana daha kötü davranılırdı. Bu tür yerler, yanlarında değerli eşyalar bulunduran yabancılar için soygun yerleridir. Mutlaka oradan geçişin bir bedeli oluyor.

13'ünde Nahçıvan'dan ayrıldık ve yedi fersah yol gittik; ilk fersahta yöre insanlarının Nahçıvan adını verdikleri nehrin üzerindeki büyük bir köprüden geçtik. Geçtiğimiz yerler kurak ve verimsizdi; taşlı yamaçlardan başka bir şey görünmüyordu. Doğuluların Aras ve Ares olarak bahsettikleri Aras nehrinin kenarında geceledik. Bu nehri, harabe halindeki ve bazı yazarların Eskilerin Arriammene olarak bahsettikleri şehir olduğunu düşündükleri Eski Culfa[145] şehrinden geçiliyor. Isfahan'ın karşısında yer alan Culfa şehrinden ayırt etmek için ona eski deniliyor. Buna haklı olarak eski deniliyor, çünkü şehir tamamen harabe halinde ve yıkılmış vaziyette. Eski büyüklüğü dışında burada neyin eskiden ne olduğunu anlamak mümkün değil. Bu şehir bir dağın eteklerinde, nehrin kenarında ve nehir boyunca uzanıyor. Doğal olarak zor olan sokakları birkaç kuleyle korunuyormuş.

Ermenilerin söylediklerine göre şehirde dört bin ev varmış; ama yıkıntılara bakacak olursak yalnızca yarısı kadar olmalıydı, zaten çoğu da insan barınağından ziyade sürüler için sığınak olmaya daha uygun görünüyordu, bunlar dağ yamaçlarına açılmış delikler veya mağaralardan ibaretti. Yeryüzünde Eski Culfa'nın bulunduğu yer kadar verimsiz ve çirkin

145 Newberie 1581'de bu bölgeden geçtiğinde Culfa'da üç bin ev ve yedi kilise bulmuştu. Cartwright'a göre 1600'de burada "onlara büyük zenginlikler ve gümüş sağlayan ipek ve başka malların ticaretiyle ilgilenen, silah ve savaş sanatı eğitimi almış Hıristiyan Ermeni ve Gürcüler var. Şehirde iki bin ev ve on bin kişi oturuyor ve şehir kayadan büyük bir dağın eteklerine inşa edilmiş; bu yöre öyle verimsiz ki şarap dışında yiyeceklerinin hepsini yarım günlük mesafede bulunan Nahçıvan'dan temin etmek zorundalar." Bu dönemde şehir Osmanlı İmparatorluğu'na aitti. 1603'te Şah Abbas tarafından ele geçirildikten sonra sakinleri göç etmeye zorlandı ve şehir de Türklerin geri gelmesini engellemek için tamamen yıktırıldı.

bir memleket olduğunu sanmıyorum. Burada ne ağaç ne de ot var. Aslında çevrelerde çok daha verimli ve güzel yerler bulunuyor; şurası bir gerçek ki burası kadar kuru ve taşlı bir yerde bulunan bir şehir görmek mümkün değil. Yine de şehir amfiteatr şeklinde hoş bir görünüm arz ediyordu. Burada artık hepsi de Ermeni olan yalnızca otuz aile var.

Culfa'yı ve sanatın sağlamlaştırdığı her şeyi yok eden Büyük Abbas olmuştur. Türk ordusunun yiyecek bulamaması için aynı hat üzerinde bulunan tüm şehirleri, Nahçıvan dahil, yıktırmıştı. Düşmanın gücüne göre kendi güçlerinin yetersiz olduğunu gören, her yıl yeniden İran'a gelmesine, buradaki bazı yerleri ele geçirmesine ve yerleşmesine engel olacak çözümleri düşünen bu ince siyaset adamı ve büyük hükümdar, Türklerin genelde takip ettikleri güzergâh olan ve ordularını besleyecek kadar yiyecek buldukları için güçlenebildikleri Nahçıvan ile Erivan hattı üzerinde yer alan Erzurum ile Tebriz arasındaki bu memleketi çöle çevirmeye karar vermiş. Böylece buradaki insanları ve sürülerini başka bir yere taşımış; bütün binaları yıktırmış; bütün vadileri ve ağaçları ateşe vermiş; hatta tarihin aktardığına göre birkaç kuyuyu zehirlemiş; bu tarihi okuyanlar bunun işe yaradığını bilirler.[146]

Barınağımıza dönecek olursak Aras, Ermenistan'ı Medya'dan ayıran çok ünlü nehirdir. Kaynağını, Nuh'un gemisinin durduğu söylenen dağdan alıyor; belki de adını bu ünlü Ararat [Ağrı] dağından almıştır.[147] Buradan Hazar Denizi'ne akıyor. Bu nehir çok büyük ve akışı çok hızlı; yol boyunca isimsiz küçük ırmaklarla ve sellerle güçleniyor. Culfa'da ve çeşitli yerlerde üzerine birkaç kez köprü inşa edilmiş; fakat hâlâ yer yer tek parça olarak görünen kemerlerine bakacak olursak bu köprüler ne kadar sağlam ve büyük olsalar da, hiçbiri nehrin gücüne karşı koyamamış.[148] Öyle coşkun ki, yakındaki dağlardaki karlar eriyip onu güçlendirdiğinde alıp götüremeyeceği ne bent var ne de baş-

146 1578-1590 yılları arası süren İran-Türkiye savaşı döneminde Türkler, Tebriz'in güneyine kadar Azarbeycan'ı ve Kafkasların tümünü ele geçirmişlerdi. Şah Abbas 1603'te beklenmedik bir şekilde Tebriz'i, bir yıl sonra da Erivan'ı tekrar ele geçirmişti. Büyük bir Osmanlı ordusunun gelişi, onu Aras'ın kuzeyindeki topraklarda bulunan Hıristiyan ve Müslüman nüfusu buradan geri çekip bölgedeki tüm toprakları yakma siyasetini uygulamaya itmiştir.

147 Aras nehrinin kaynağı daha batıda Türkiye'de, Erzurum'un güneyindeki Bingöl dağlarındadır.

148 Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın (1072-1092) büyük veziri Nizamülmülk'ün oğlu Ziyaülmülk tarafından inşa edilen bu köprü, Aras'ı teknelerden oluşan bir köprüyle geçen Newberie'nin geçtiği 1581'de yıkılmış durumdaydı.

ka bina; gerçekten de sularının sesi ve hızı insanı şaşırtıyor. Yirmi at ve otuz kişi taşıyabilen bir gemi sayesinde diğer tarafa geçtik. Gemiye yalnızca benim eşyalarımla adamlarımı aldırtmıştım. Dört adam gemiyi idare ediyordu; kıyı kenarında dört yüz adım kadar yukarı çıktılar, yavaş yavaş nehrin akışına girerek gemiyi suyun akışına bıraktılar, gemiyi akıştan kurtarmak ve karşı tarafa demir atabilmek için iri bir dümenleri vardı. Nehrin akışı dile sığmaz bir coşkuyla gemiyi alıp bir anda beş yüz adım mesafe aldırdı. İşte Aras'taki gemiciler bu nehri böyle geçiyorlar. Akışın tersine çıkmak için sarf etmeleri gereken çabalardan dolayı gelip gitmeleri iki saat sürüyor. Kışın suların azlığından nehir deve üzerinde geçiliyor. Culfa'ya yarım fersah mesafede, nehrin yatağının daha geniş olduğundan akışın daha sakin olduğu bir geçitten geçiliyor.

Aras'ın Ermenistan'ı Medya'dan ayırdığı söyleniyor. Eskiden Asya'nın imparatorluklarından olan bu krallık, artık İranlıların Azerbaycan veya Asurpaican dedikleri İran'ın illerinden biri sadece. Bu il İran imparatorluğunun en büyük illerinden biri; doğuda Hazar Denizi'yle ve Hirkanya'yla, güneyde Partların[149] iliyle, batıda Aras nehri ve yukarı Ermenistan'la, kuzeyde de daha önce söylediğimiz gibi Moskoflar ve Kazaklarla sınırı olan ve Taurus dağının[150] bir parçası olan dağlar ülkesi Dağıstan'la sınırı var. Eski yazarların *Azarka* dedikleri doğu Medya'yı ve *Atropatie* veya *Atropatene*[151] olarak adlandırılan batı Medya'yı çevreliyor. Asur, Yukarı Ermenistan'ın bir parçasıdır. İranlılar, bu il'e ateşin yeri veya ateşin ülkesi anlamına gelen Azerbaycan dendiğini söylüyorlar, çünkü en ünlü ateş tapınağı buraya inşa edilmişti, ateşe tapanların Tanrı olduğuna inandıkları bir ateş burada tutuluyordu ve bölgenin başrahibi de burada yaşıyordu. Ateşe tapanlardan kalanlar yani Guebre'ler [Gebrler] bu yerin Şamaki'ye iki fersah mesafede olduğunu söylüyorlar; kesin bir hakikatmiş gibi kutsal ateşin orada hâlâ var olduğunu, yer altında madenî bir ateş gibi olduğunu ve buraya inançlarından dolayı gidenlerin bu ateşi alev olarak gördüklerini söylüyorlar. Aslında daha çok şakaya benzer başka bir özelliğinin yere bir delik açıp üzerine bir kazan konduğunda bu ateşin kazanı kaynattığını ve içinde bulunan her şeyi pişirdiğini de iddia ediyorlar.[152]

149 Yani kuzeyde Mazenderan ve güneyde Acem Irakı (Fars Irak'ı).
150 Kafkas okunmalı.
151 Modern hali Azerbaycan olan Farsça Aterpatan'ın Yunanlaştırılmış halidir.
152 Bu aslında şaka değil, petroldür.

14'ünde aynı yol üzerinden, yani son yüzyıllarda İranlılar ile Türkler arasında vuku bulan savaşların kanlı alanı olan bu büyük bölgeyi solumuzda bırakıp kuzeybatıya doğru tepeciklerle örtülü bir bölgede beş fersah yol aldık. Yöre insanları iri bir kaya yığınını Muhteşem [Kanuni] Süleyman'ın oğlu Selim ile Büyük İsmael[153] arasında savaşın başladığı yer olarak gösteriyorlar. Alaku'da yolculuğumuza ara verdik.[154] İranlılar, Alaku isminin Asya'nın bir kısmını fetheden ve buraya İranlılarla Türklerin savaşlarının yıktığı bir şehir kuran ünlü Tatar prensinden geldiğini söylüyorlar.[155]

15'inde kat ettiğimiz yol öncekinden fazla değildi. Fakat yol daha düzgün ve daha kolaydı. Merent'te kaldık. Burası, iki bin beş yüz evin bulunduğu ve pek çok bahçesi olduğu için bahçelerin evlerden daha çok yer kapladığı güzel bir şehirdir.[156] Bir fersah genişliğinde ve beş fersah uzunluğunda, görülebilecek en güzel ve verimli bir vadinin sonunda küçük bir dağın eteğinde yer alıyor. Zelu-lu adında küçük bir ırmak ortasından geçiyor.[157] Yörenin insanları bahçelerini ve topraklarını sulamak için onu birkaç ırmağa bölmüşler. Merent'in Nahçıvan'dan daha çok nüfusu var ve ondan çok daha güzel. Bol bol meyve yetişiyor ve bunlar Medya'nın en iyi meyveleri. Burada özel olan şey, çevrede toplanan kırmızböceğidir (*cochenille*);[158] ama bunlardan çok fazla yok ve yalnızca yazın, Güneş aslan burcundayken, sekiz gün toplanabiliyorlar. Yöre insanlarının söylediklerine göre bu dönemden önce toplandığında olgunlaşmış olmuyormuş ve daha sonra toplandığında ise yakalamak istedikleri kurtçuk yaprağı delip kayboluyormuş.

153 Bu paragraf birçok açıdan sorunludur. Her şeyden önce Chardin'in Culfa-Tebriz'e güzergâhı güneye doğrudur; ikincisi 1514'te İran ordularıyla Osmanlı ordularının karşı karşıya geldikleri Çaldıran savaş alanı batıda olmalı ve dolayısıyla da sağında kalmalı ve Hoy'da yer aldığı için de orayı görememesi lazım. Diğer yandan bu savaş Şah İsmail ile Kanuni Süleyman'ın oğlu II. Selim (1566-1574) arasında değil de, babası I. Selim (1512-1520) arasında olmuştur.

154 "Verimsiz bir vadiden geçerek Alaşi Kervansarayına vardık [...]. Bu bina tuğlalarla inşa edilmiş. Bina büyük ve kare biçiminde olup dört köşesinde birer kule var." (Gemelli-Carreri, 1696).

155 İran'da İlhanlı İmparatorluğu'nu kuran Cengiz Han'ın torunu Hülagu. Bu etimoloji, Khanikof'un (1861) haritasında "Ks. of Hulagu Khan" olarak belirtmesiyle doğrulanmıştır.

156 "Köy büyüktü ya da daha doğrusu balçıktan evlerin uzaktan görünmesini engelleyen bahçelerden ve ağaçlardan dolayı içinde evlerin bulunduğu bir ormandı." (Gemelli-Carreri, 1696). Evliya Çelebi orada üç bin ev, yedi cami, üç kervansaray, beş hamam ve altı yüz dükkânın olduğunu söylüyor. 1814'te Morier orada yalnızca beş yüz ev bulmuş.

157 Müstevfî ondan Zûlû olarak bahseder, Aras'a boşalan Kotur'un sağ kolu olan günümüz Zunis Çayı.

158 Bu üretimden Müstevfî de bahseder, kırmızı kumaş boyasının yapılmasında kullanılır.

İranlılar kırmızböceğine (*cochenille*) *kermis* diyorlar, *kerm* kurtçuk demek, kurtçuktan elde edildiği için ona bu ismi vermişler.[159]

16'sında, bazı yerlerde birbirine çok yaklaşan, ancak asla birleşmeyen dağlar arasında dönerek dört fersah yol aldık. Sabah onda Sofian'a[160] vardık; burası bol suyun ve çok sayıda bahçenin bulunduğu bir vadi üzerine inşa edilmiş küçük bir şehirdir. [...]

Akşam, daha önce bahsettiğimiz dürüst Ermeni, Azarya Bey, Gürcistan ve Ermenistan valilerinden aldığım tavsiye mektuplarımı ve pasaportlarımı alıp bazı resmi işleri halletmeye gitti. Ondan Tebriz gümrük memurlarına bu evrakları göstermesini ve bana ve adamlarıma sınırı geçmeme müsaade edilmesi için gerekli emirlerin verilmesini sağlamasını istemiştim. Ertesi gün bu görevi son derece başarılı bir şekilde yerine getirdiğini ve istediğim şekilde kapılara gerekli emirlerin verildiğini öğrendim.

O gün, yani ayın 17'sinde bütün toprakların işlendiği ve çok sayıda köyün göründüğü çok verimli ve güzel vadilerden geçerek aynı yolu takip edip altı fersah yol kat ettikten sonra Tebriz'e vardık. Erivan'dan Tebriz'e her biri elli bin adım civarında olan elli üç İran fersahı var. At üzerinde altı günde bu yol kolaylıkla kat ediliyor. Develer genelde günde dört fersah yol alabiliyorlar ve altı veya yedi yüz *pesant* ağırlığında yük taşıyabiliyorlar. Genelde iki yüz yirmi *pesant* yük ve üzerinde bir kişi taşıyan atlar ve katırlar beş ile altı fersah yol alabiliyorlar.

Burası çok büyük ve güçlü bir şehirdi, şan, şöhret, zenginlik, ticaret ve nüfus bakımından bu şehir İran'ın ikinci büyük şehridir. Modern yazarların Polybius, Diodorus veya Ptolemaios'un verdikleri adlandırmalara göre ismine Oront veya Baront dağı [Sehend Dağı] denilen bir dağın eteğinde, bir vadinin dip tarafında yer alıyor. Şekli çok biçimsiz, bu yüzden tarifi zor. Ne duvarları ne de surları var.[161] Spinça[162] adında küçük bir nehir içinden geçiyor.

159 Verilen etimoloji yanlış görünüyor: kermiz adı böceğe verildiği gibi kırmızı renge de veriliyor.

160 "Sofian [Sufiyan] şehri veya ormanı demek daha doğru olur; çünkü çevresinde öyle çok ağaç ve bahçe var ki; evleri ancak içlerine girince görebiliyoruz." (Gemelli-Carreri, 1696). Evliya Çelebi bin ev, Morier dört yüz ev saymış.

161 Müstevfi, 1340'ta şehrin kapılarını sıralamıştır. 1535'de Matrakçı Nasuh tarafından çizilen planlarda surlar görünüyor ve Evliya Çelebi 1647'de bu surlardan bahseder.

162 Chardin'in kullandığı isim Lucas'ta Pineşa; Tavernier'de Scheinkaie; Gemelli-Carreri'de Schienkaye ve Bell'de Shankoy olarak geçiyor. Aslında Farsça adı Mihran Rud ve Türkçe adı da Meydan Çayı'dır.

Sık sık buraya büyük zararlar veriyor, kıyılarında bulunan evleri alıp götürüyor. Kuzeyde şehre bitişen, ilkbahardan sonbahara kadar Paris'teki Seine Nehri'nin kışın aldığı genişlik kadar iri olan başka bir nehir geçiyor. Onun adı da Agi[163] yani tuzlu; bunun nedeni de tuzla kaplı topraklardan geçerek ona karışan seller yüzünden altı ay boyunca bu nehrin suyunun tuzlu olmasıdır. Çok miktarda balık var. Şehir dokuz mahalleden oluşuyor ve İtalya'daki Guelpheslere ve Gibelinlere[164] benzer şekilde 15. yüzyılda tüm İran'ı ikiye bölen *Haydar* ve *Neamet-Olahy*[165] olarak diğer bütün İran şehirleri gibi ikiye ayrılmıştır. Şehirde on beş bin ev ve on beş bin mağaza var.[166] İran'da evler mağazalardan ayrı yerdedirler, mağazaların çoğu kırk elli kadem yüksekliğinde tonozlu geniş ve uzun sokaklar içindedirler. Bu sokaklara çarşı anlamına gelen *bazar* adı veriliyor. Bunlar şehrin merkezidirler. Evlerse bu bölgenin dışındalar ve neredeyse hepsinin bir bahçesi var.[167] Tebriz'de çok sayıda saray veya muhteşem ev görmedim; ama burada Asya'nın hiçbir yerinde olmadığı kadar güzel çarşılar var. Bunların büyüklüğünü, uzunluklarını, üzerlerini örten çok güzel kubbe ve tonozlarını, gün boyunca buraya gelip giden halkı ve çarşıyı dolduran sayısız malları seyretmek çok hoş. Bu çarşının en güzel kısmı olan mücevherlerin satıldığı kısım sekizgendir ve çok geniştir. Buraya *Kai-serie* [Kayzeriye] yani *kraliyet çarşısı* adı veriliyor. Tebriz'de ikamet eden Kral Hassen tarafından Hicri 850'de inşa edilmiş.[168] Halkın kullanımı için

163 Türkçe Acı Çay ya da Farsça Talhe Rud; doğudan batıya doğru akıyor ve Urmiye gölüne boşalıyor.
164 Guelfi'ler ve Ghibellini'ler: 12. yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına kadar orta ve kuzey İtalya'daki şehir devletlerde iki karşıt hizip. Guelfi'ler Papa'yı, Ghibellini'ler Kutsal Roma İmparatoru'nu destekliyordu –ed.n.
165 Bu tarafların kökeninde iki tarikat yatıyor: kurucusu İran'ın doğusunda günümüzdeki Türbet Haydariye'de 1221'de vefat eden Kutbüddin Haydar [Baba Haydar] olan Haydariler ve beşinci Şii imamın soyundan geldiğini ileri süren ve İran çölünde Kirman'da 1431'de vefat eden Nureddin Ni'metullah bin Mir Abdullah'ın kurduğu Nimetullahiler. Vincentio Alessandri 1571'de Tebriz'in iki taraf arasında bölündüğünü belirmiştir: bu taraflar "en önemli dokuz bölgeyi kapsayan, beşi bir tarafta, dördü diğer tarafta. [...] Bu taraflar ezelden beri düşmandı ve her gün birbirini kesip biçiyorlardı, bunları ne kral ne başkası durdurabiliyordu, birbirlerine duydukları kin otuz yıl öncesine dayanıyor." Isfahan için de buna benzer tanıklıklar var.
166 "Burada on beş bin ev, bir o kadar dükkân veya açık mağaza, üç yüz kervansaray ve üç yüz bin insan var." (Peder Villotte, 1690). Evliya Çelebi yedi bin dükkân ve iki yüz kervansaraydan bahseder.
167 "Sokakların sayısı kırk beştir ve her birinde bir koruluk yer alıyor, öyle ki sanki her sokakta bir bahçe varmış hissi uyanıyor." (Alessandri, 1571).
168 Bu kişi 1453-1478 yılları arasında hükümdar olan Akkoyunlu hanedanından Uzun Hasan'dır; fakat Chardin'in verdiği tarih 1446'ya denk geliyor. "Çarşıya girdiğimde İranlıların Kayzeriye adını verdikleri büyük kubbeli bir bina gördüm. Bu binanın içinde şehrin en kıymetli ve en zengin eşyaları yer alıyor."

yapılmış diğer yerlere gelince onlar da çok güzel ve kalabalıklar. Üç yüz Kervansaray var. Bazıları öyle büyük ki, içinde üç yüz kişi kalabiliyor. Kahve, tütün ve haşhaş suyundan elde edilen sert içeceklerin satıldığı kıraathaneler, hamamlar, camiler ve diğer binaların ihtişamına uygunlar.

Tebriz'de iki yüz elli cami var.[169] Her biri için özel bir şey söylemeyeceğim çünkü krallığın başkentindeki camilerden farkları yok. Alişah Camisi neredeyse tamamen yıkılmış durumda; alt kısmı tamir edilmiş, halk ibadet etmek için bu kısmı kullanıyor, çok yüksek bir minaresi var. Erivan'dan gelirken önce bu cami görülür. Bu cami dört yüz yıl önce, Tebriz'de ikamet eden ve buraya defnedilen Sultan Kasan'ın[170] Veziri Koja-ali-şa[171] tarafından inşa edilmiş. Türbesi, sultanın adını taşıyan yüksek ve yıkık bir minarenin yanında hâlâ görülüyor.[172] Çırak usta denilen ve yarısı harabe halinde bulunan cami üç yüz yirmi yıl önce Emir Şeyh Hassen[173] tarafından inşa edilmiş; Tebriz'in en güzel camisi [...] Hicri 878'de dünyanın kralı anlamına gelen Geonşa [Cihan Şah] adındaki İran şahı tarafından inşa edilmiştir.[174] İki Minareli cami ise küçüktür; fakat bu iki minarenin çok özel ve teknik bir mimarisi vardır; çünkü üst üste inşa edilmişler; üstteki minare, ona temel sağlayan alttaki minareden çok daha uzun ve yarıçapı daha geniştir.[175] Şehirde üç aşhane var; temiz ve bakımlı sayılırlar.[176] Burada kalınmıyor ama

(Gemelli-Carreri, 1696). "Birçok tüccarın ticaret yaptığı bir bedesten var. Bu eşi benzeri olmayan büyük bir kubbesi olan taştan yapılmış bir bedestendir. Şehre açılan demirden dört kapısı var." (Evliya Çelebi, 1647).

169 Evliya Çelebi üç yüz yirmi cami olduğunu söyler.

170 Gazan Han, İlhanlı hükümdarı (1295-1304).

171 Taceddin Ali Şah Cilan, 1312'de vezir atanmış ve 1318'de vefat etmiştir. 1327'de İbn Battuta olmak üzere, Müstevfi ve çok sayıda seyyah bu camiden bahsetmiştir. Olağanüstü kalınlıkta olan duvarlarının bir kısmı hâlâ duruyor.

172 "Tebriz'e bir fersah mesafede, yaz gün batısında, bir tarlanın ortasında Han Gazan adı verilen tuğladan iri bir kule var. Yaklaşık elli adımlık genişlikte ve yıkık halde olmasına rağmen hâlâ çok yüksek. [...] 1651'de Tebriz ve çevresinde büyük bir deprem vuku bulmuş; evlerin bir kısmı yıkılmış ve üstten aşağıya doğru kırılan bu kulenin bir kısmı kalmış." (Tavernier). Burası günümüzde hiç izi kalmayan Gazan Han'ın türbesidir.

173 İlhanlılar döneminde hükümdar olan ve 1343'te vefat eden Çobanoğlu Şeyh Hasan. Bu caminin kalıntıları hâlâ duruyor.

174 Buradaki cami birkaç seyyah tarafından büyük bir hayranlıkla tasvir edilen ve günümüzde harabe halinde bulunan Mavi Camidir. Karakoyunlu hanedanı hükümdarı Cihan Şah'ın (1438-1467) kızı veya karısı tarafından inşa edilmiştir.

175 Muhtemelen burada 1779'da ve 1794'te restore edilen ve günümüzde hâlâ var olan Tahmasp Şah tarafından inşa edilen minare söz konusu.

176 Evliya Çelebi dört aşevi olduğunu söyler.

gelenlere günde iki kez yemek veriliyor. Tebriz'de aşhanelere Aştakon[177] yani bol bol yiyecek verilen yer adı veriliyor. Batı tarafında şehrin uç kısmında küçük bir dağ var ve üzerinde Ayn-Ali yani Ali'nin gözleri adı verilen çok güzel bir türbe var.[178] İranlılar, peygamberin kendisine damat seçtiği bu halifenin bugüne göre işitilmemiş güzellikte bir insan olduğunu söylüyorlar; bir şeyin çok güzel olduğunu ifade etmek için ona Ali'nin gözleri gibi diyorlar. Bu türbe Tebrizlilerin ziyaret ve ibadet ettikleri bir türbedir. Tebriz'in dışında Kala-Raşide adında neredeyse tamamen yıkılmış büyük bir kale görünüyor;[179] dört yüz yıl önce Han Kazan'ın büyük veziri Koje-Reşit tarafından inşa edilmiş.[180] Rivayetlere göre bu han iki sadrazama sahipmiş, çünkü krallığı kadar büyük bir krallığın işlerini tek kişinin idare edemeyeceğini bilmekteymiş. Büyük Abbas, bu kalenin harabeye döndüğünü fark etmiş ve şehri hem korumak ve yönetmek için fevkalade konumu olan bu kaleyi yüz yıl önce yeniden inşa ettirmiş; halefleri ise farklı görüşte olmuşlar ve kalenin harabeye dönmesine göz yummuşlar.

Şehirde Türklerin hâkim oldukları çeşitli dönemlerde inşa ettikleri surlardan ve binalardan hâlâ izler var. Şehre yaklaşırken görünen yüksek kayalar veya dağ tepelerinde kale harabelerinin bulunmadığı çok az yer var. Bunların büyük bir kısmını titizlikle gezdim; fakat hiçbir antik şey bulamadım. Topraktan yalnızca tuğla ve taş çıkıyor. Türklerin inşa ettikleri bu yapılar arasında varlığını hâlâ sürdüren en belirgin bina, içi ince şeffaf mermerle süslenmiş ve dışı da mozaik taşlarıyla kaplı bir camidir.[181] İranlılar inançlarından nefret ettikleri Türkler tarafından inşa

177 Burada belki Türkçedeki hastane söz konusudur.

178 Ayn bin Ali ve Zayn bin Ali isimlerinden oluşan Aynali-Zaynali türbesi. Nimetullahi tarikatına verilmiştir.

179 "Bu şehirde tepenin eteklerinde doğu kısmında içinde kimsenin oturmadığı bir kale var. Kısmen tepenin içine inşa edilmiş muhteşem bir saray dışında bu kalede başka yapı yok." (*The Travels of a Merchant in Persia*, 1520). "Kala-i Raşidin, Serhap dağının eteklerinde, kuzeydoğuda yer alıyor." (Evliya Çelebi).

180 Reşidüddin Fazlullah (1247-1318), Gazan ve haleflerinin sadrazamıdır ve Moğolların tarihi olan *Cami'u't-Tevarih*'in yazarıdır.

181 "Girişte kuş, çiçek ve meyve motiflerin işlendiği İtalyan usulü çalışılmış mermer kabartmalı tuğladan ince bir işçilik sergileyen bir duvar var. Kapı tek parça beyaz mermerden. Buradan kare bir revaka veya dehlizli bir avluya giriliyor ve oradan da camiye yaslanmış süsü olmayan üç sahınlı bir giriş bölümüne geçiliyor. Ardından dip tarafta iki küçük kapıdan caminin içine giriliyor, ön cephesinde aynı işçiliğin sergilendiği iki yüksek kule var; ama kulelerin tepeleri yıkılmış durumda. Caminin aynı mermerden işlenmiş, mavi ve altından arabesklerle süslenmiş, yer yer çiçek motifleriyle ve çok karmaşık

edildiği için bu mabedi kirlenmiş olarak görüyorlar. Tebriz'in güneyinde bahsettiğimiz bu yıkıntılar arasında son İran şahların sarayı yer alıyor; doğu yönünde de Ermenistan'da, Hüsrev'in yaşadığı ve gerçek Haç ile Kudüs'ten beraberinde getirdiği diğer tüm kutsal emanetleri sakladığı kalenin yıkıntıları var.

Tebriz Meydanı dünyada gördüğüm en büyük meydandır; Isfahan'daki meydandan kat kat daha büyüktür.[182] Türkler buraya birkaç kez otuz bin asker dizmişler. Burası, akşamları sunulan eğlencelerle zaman geçirmek isteyen ahaliyle dolup taşıyor. Bu eğlenceler, oyunlar, hüner gösterileri, panayır cambazlarının yaptıkları güldürüler, güreşler, boğa ve koç dövüşleri şeklinde;[183] nesir ve şiir yarışmaları ve kurt dansları da yapılıyor. Tebriz halkı bu dansı seyretmekten büyük keyif alıyor ve bunun için iyi dans etmesini bilen kurtlar yüz fersah mesafeden getiriliyor. En iyi eğitilmiş olanlar beş yüz eküye kadar alıcı buluyor. Bu kurtlar yüzünden bastırılması zor ayaklanmalar oluyor.[184] Bu büyük meydan gündüzleri de boş olmuyor ve burada her türlü yiyecek ve ucuz eşyaların satıldığı bir pazar kuruluyor.

resimlerle bezenmiş tek bir kubbesi var." (Gemelli-Carreri, 1696). Tavernier de, günümüze ulaşmamış olan bu caminin uzun bir tasvirini eserinde vermiş.

182 "Burası, en çok satış yaptıkları için tüccarların ve sanatkârların toplandıkları büyük bir meydandır. En kârlı ticaret de yüksek fiyatlı safkan at ticaretidir." (Gemelli-Carreri, 1696).

183 Büyükelçi Figueroa Haziran 1618'de Kaşan'da bir koç ve ardından bir boğa dövüşü seyretmiş: "Genelde İran'da bulunanlardan çok daha iri olan güçlü iki boğanın sahibi geldi. [...] Her yanları çiçeklerle ve rengârenk kurdelelerle süslüydü, sahipleriyse iki koçun sahibinden çok daha iyi süslenmişlerdi. İçeri girer girmez bütün halk dövüş için iki ayrı gruba ayrıldı; öyle ki bu büyük meydanın büyük bir kısmı dolmuştu. Bütün bu adamların ellerinde hacıların ellerindeki sopaların boyunda sopalar vardı; oysa bunların aksine boğaların sahiplerinde sopa yoktu, hatta hiçbir silah yoktu, yalnızca yüzlerinde çok derin bir üzüntü ve endişe vardı, öyle ki sanki onlar arenaya girip dövüşecek gibilerdi; çünkü boğalarının yenilgisinden daha büyük utanç ve acı olmadığına inanıyorlar. Bu boğa dövüşleri tüm İran'da ne kadar genelleşmiş olsa bile Kaşan şehrinde burada yaşayanların en sıradan eğlenceleri budur ve aralarında öyle insanlar var ki, ün yapmış boğalar bulmak için tüm İran'ı gezecek kadar bu işte tutkulular; onların tüm gurur ve itibarları bundan ibarettir." Bu metni dövüşü anlatan uzun bir bölüm takip ediyor. Tavernier de Kom'da tuhaf bir boğa dövüşünü aktarmış.

184 "Arka ayakları bir iple bağlı birkaç vahşi kurt getirildi ve meydanın ortasında birer birer serbest bırakıldılar, ardından bu konuda eğitim almış bir adam ileri çıktı ve hayvanı dövecek gibi elini kaldırdı. Kurt boğazını hedefleyerek derhal saldırdı, ama buna alışık olan adam ustaca kurdu savdı, öyle ki kurt ancak zarar vermeden kolunu yakalayabildi, adam bu iş için özel kıyafetler giydiğinden dolayı kurdun dişleri kıyafetini delemiyordu. Atlar korkudan kaçtılar, ortalık birbirine karıştı, bazıları meydanda ya da şehirden geçen suya kapaklandılar. Adam kurdu yorduğunda ona bir başka kurt getirdiler. Bu kutlamayı her Cuma günü yapıyorlardı." (Barbaro, Tebriz, 1473).

Tebriz'de başka büyük bir meydan daha var,[185] Cafer Paşa Sarayı[186] adı verilen yıkık bir sarayın önünde yer alıyor. Söylenenlere göre burası bu sarayın talimhanesiymiş, günümüzdeyse mezbaha olarak kullanılıyor. Şehrin her tarafında satılan büyük baş hayvanlar burada kesilip parçalanıyor.

Tebriz'de oturan insan sayısını öğrenmek için çok kişiye sordum, ama yine de bu sayıyı tam olarak bildiğimi sanmıyorum; burada en az yüz elli bin kişinin oturduğu kesin.[187] Şehrin birkaç önde gelen şahsiyeti beni burada bir milyon yüz bin kişi yaşadığına inandırmaya çalıştılar.

Buradaki yabancıların sayısı da yüksektir. Asya'nın her tarafından gelen var; burada satılmayan herhangi bir mal olduğunu sanmıyorum, her şeyi bulmak mümkün. Şehirde pamuk, ipek ve altınla ilgili her türlü zanaat mevcut. İran'ın en güzel sarıkları burada üretiliyor. Şehrin büyük tüccarlarından burada yılda altı bin balya ipek üretildiğini işittim. Bu şehrin ticareti tüm İran'a ve tüm Türkiye'ye uzanıyor, hatta Moskova'ya, Tataristan'a, Hindistan'a ve Karadeniz'e kadar gidiyor.

Tebriz'in havası soğuk ve kuru olduğundan çok iyi ve sağlıklıdır. Kötü mizaca katkıda bulunduğuna dair de hiçbir şikâyet yok. Şehir kuzeyde olduğu ve çevreleyen dağların tepesinde dokuz ay boyunca kar bulunduğu için soğuklar uzun sürüyor. Her zaman sabah ve akşam rüzgârları esiyor. Yaz dışında sık sık yağmur yağıyor; yılın her mevsiminde bulutlar oluyor. Enlemi 34 derece ve boylamı da 82 derecedir.[188] Hayat için gerekli her şey burada bol miktarda bulunuyor ve burada hoş ve ucuz yaşanabiliyor. Kırk fersah mesafede bulunan Hazar Denizi şehrin balık ihtiyacını sağlıyor. Yukarda bahsettiğimiz Acı Çay'da da balık tutuluyor; ama bu ancak sular

185 Büyükelçi Membré de iki meydan tasvir eder: ilki Tahmasp tarafından inşa edilen sarayın doğusunda yer alır, bu meydan "temiz, büyük ve düz, adına meydan denilen bir yerdir; kuzeyde ise yan yana iki güzel cami bulunuyor; doğuda ise adı geçen şah (Tahmasp) çok güzel yeni bir cami inşa ettiriyor; yanında da Çai adı verilen bir ırmak geçiyor." (1539). Burada muhtemelen daha yukarda bulunan ana meydan söz konusu. İkinci meydan sarrafların buluştuğu, Horasan yolu üzerinde doğu tarafta yer alıyor. "Bu meydanın doğusunda bir hamam, güneydoğusunda başka bir hamam, kuzeyinde bir, doğusunda iki, batısında da iki kervansaray bulunuyor." Chardin'in bahsettiği meydan bu olabilir, çünkü Osmanlı işgali esnasında inşa edilen kale Membré'nin buraya yaptığı ziyaretten sonra yapılmış olmalı.

186 "Haremağası Cafer Paşa'nın sarayı, Şah İsmail'in harabe halindeki sarayının karşısındadır ve bu saray da harabe haldedir." (Evliya Çelebi, 1647)

187 Peder Villotte 1690'da burada 300.000, Gemelli-Carreri de 1696'da 250.000 kişi yaşadığını aktarmış.

188 Tebriz tam olarak 38. paralel ve Greenwich'in 46. meridyeni üzerindedir.

alçaldığında mümkün oluyor. Ekmeğin fiyatı yalnızca iki *liard*, kırmızı etinki ise on sekiz *denier*. Tavuk, av etleri, meyveler, şarap ve hayvanlara yedirilen ot fiyatları da uygun. Sebzeler, özellikle de kuşkonmazlar neredeyse bedava. Yazları alageyik ve su kuşları bol oluyor; fakat İranlılar av etini pek sevmedikleri için alageyik ya da vahşi hayvan çok az avlanılıyor. Dağlarda da kartal bulunuyor; köylülerin elli kuruşa kartal sattıklarına şahit oldum. Soylu kişiler bu hayvanı atmacayla yakalıyorlar; bu seyredilmesi çok ilginç bir şey. Atmacanın kartalı yakalaması şu şekilde oluyor: Atmaca kartaldan daha yüksekte uçuyor, ardından hızla onun üzerine atılıyor, pençeleriyle böğrünü yakalıyor ve uçmaya devam ederek kanatlarıyla da başını dövüyor. Bazen atmacayla kartalın birlikte düştükleri oluyor. Atmacalar ceylanları da bu şekilde durduruyorlar ve avcıların onu yakalamasını kolaylaştırıyorlar. Bu çok olağanüstü olsa da, şimdi söyleyeceklerim daha az şaşırtıcı değildir: şehrin etrafında altmış tür üzüm yetiştiği söyleniyor. İran'da Tebriz'den daha güzel, daha leziz ve ucuz yaşanabilecek başka bir yer yoktur.

Şehrin yakınlarında büyük beyaz mermer ocakları görünüyor. Bu mermerlerden biri şeffaftır. Söylenene göre mineralleri yavaş yavaş donan bir pınarın suyundan oluşuyormuş.[189] Aynı zamanda çok yakında bir tuz, bir de altın ocağı var. Altın ocağından elde edilen gelir yapılan masrafları ancak karşıladığı için ocak uzun zamandır işlenmiyormuş. Bununla beraber çok sayıda maden suyu kaynağı var. Bunların en ünlüsü ve rağbet göreni Tebriz'e yarım fersah mesafede bulunan Barinj'inkiler[190] ve altı fersah uzaklıkta yer alan Seid Kent'tekiler.[191] Bu sular kükürtlüdür ve bazıları soğuk bazıları da sıcaktır.

İranlı tarihçilerin hepsi Tebriz'in kuruluşunu Hicri 165 yılına dayandırıyorlar; fakat diğer ayrıntılar hakkında hemfikir değiller. Bazıları bu şehrin kuruluşunu Bağdat halifesi Harun Reşid'in hanımların çiçeği anla-

189 Morier 1813'te Urmiye gölünün doğusunda Şiramin köyüne üç fersah mesafede bulunan bu taşlaşmaları ziyaret etmiş: "Bu doğal tuhaflık, suların düştüğü, katılaştığı ve uzun ve yavaş bir süreçle taşlaştığı, Tebriz mermeri adıyla bilinen ve bu bölgedeki önemli binaların genelinde kullanılan bu güzel şeffaf mermeri meydana getiren küçük gölcükler veya deliklerden ibaret. Birbirlerine çok yakın yerlerde bulunan bu gölcükler yaklaşık yarım mil çapındaki bir bölgedeler."

190 Tebriz'in güney-güneydoğusunda ve Meydan Çayı yukarısında bulunan Barinc.

191 Belki Tebriz'in güneydoğusunda Tebriz-Miyaneh yolu üzerinde bulunan Seyyidabad.

mına gelen Zebdel Katon[192] adındaki hanımına dayandırıyorlar. Anlatılanlara göre ölümcül hastayken Medyalı bir hekim onu iyileştirmiş; bunun üzerine Zebeyde Hatun onu nasıl ödüllendireceğini bilemeyince hekim kendi ülkesinde bir şehir inşa edilmesini istemiş; bu isteği de büyük bir titizlikle ve dikkatle yerine getirilmiş, bu adın konmasının nedeninin tıp olduğunu göstermek için şehre Tebriz adı verilmiş; çünkü *Teb*, tıp demek ve *ris* de *rikten*'in sıfat fiilidir ve akıtmak, yaymak, cömertlik göstermek anlamına gelir. İşte bazılarının görüşü bu. Diğerlerin buna benzer bir görüşü savunuyor. Onlara göre Harun Reşid'in Generali Hala-Kukan[193] artık iyileşeceğine dair umudunu yitirdiği iki yıl süren bir ateşli hastalıktan sonra Tebriz'de bulunan bir ot sayesinde iyileşmiş; böyle bir şifa bulmanın anısını korumak için bu şehri kurmuş ve ateş gitti anlamına gelen *Tebrift* adını vermiş; çünkü *teb* aynı zamanda da ateş anlamına geliyor, *reft* de *riften* fiilinden geliyor ve gitti anlamını taşıyor. Yanlış bir telaffuzla veya sondaki sesin yumuşamasıyla *Tebrift* yerine *Tebris* denmiş. İran soyluları arasındaki en âlim şahsiyetlerinden biri, beyliğin yöneticisi Mirza İbrahim Bey'in[194] oğlu Mirza Tahir bu etimolojiyle ilgili bana başka bir neden gösterdi; ona göre şehrin inşa edildiği dönemde bu yörenin havası ateşli hastalıklara son derece iyi geliyor, birçok insan bu nedenle buraya geliyordu. Bundan dolayı da şehre ateşi yok eden anlamında Tebriz adı verildi. Bu bey bana Tebriz'e yakın Merent[195] şehrinde eski Medya krallarına ait çok miktarda altın ve gümüş sikkeyle birlikte, üzerinde Halife Harun Reşid'in hanımı Zebeyde Hatun'un adı yazılı madalyalar bulunduğunu ve bunların şahın Isfahan'daki hazinesinde olduğunu söyledi; bunların arasında *Dakionus* olduğunu hatırladığı, üzerinde Yunan

192 Abbasî hanedanın altıncı halifesi Harun Reşid'in eşi Zebeyde Hatun. Tebriz'in kurucusunu Zübeyde olarak gösteren bir rivayetin varlığına rağmen buna itiraz edenler de bulunuyor.

193 Burada tam bir bilgi karışıklığı var. Hülagu, Harun Reşid'in generali değil İlhanlı Moğol hanedanının kurucusudur. Kendine başkent olarak Tebriz'i seçen Hülagu 1256'dan 1265'e kadar hükümdar olmuştur.

194 "Mirza İbrahim beyliğin kâhyasıdır ve İran'ın birinci beyliği olan Tebriz'in hanıyla aynı itibara sahiptir. Bu kâhya saray nezdinde yükseldi ve yorulmak bilmez çalışkanlığı ve kendisinden önce gelenlerin hiçbirinin aklına gelmeyen özel yöntemleriyle hazineyi zenginleştirdiği için şahın yanında büyük bir itibar kazandı. Mirza İbrahim'in iki oğlunu –Peder Gabriel'in derslerinden faydalanmışlardı– eğitme arzusu Kapüsenlere yardımda bulunmasının temel nedenidir. Onlara ev inşa ettirmek için bir arsa satın aldı ve buranın giderlerinin bir kısmını karşıladı." (Tavernier). Petis de la Croix da 1676'da Mirza İbrahim'i ziyaret etmiştir. Gemelli-Carreri, oğlu Mirza Tahir'i 1696'da görev başında bulacaktı.

195 Bkz. yukarıda dipnot 156.

yazı ve figürlerinin yer aldığı başka madalyalar da görmüş. Bu Dakionus'un kim olduğunu bilip bilmediğimi sordu. Bu ismi bilmediğimi ama bir ihtimal bu kişinin Darius olabileceğini söyledim.[196]

Tebriz'in kurulduğu 69 yılında şehir bir depremle neredeyse yerle bir olmuş.[197] O dönemde hükmeden Abbas soyundan gelen Bağdat Halifesi Mutevekel[198] şehri yeniden inşa ettirip büyütmüş. Yüz doksan yıl sonra, Sefer ayının 14'ünde ilkinden daha şiddetli bir deprem, tek bir gecede şehri tamamen yıkmış.[199] Bir İran anlatısı o zamanlar orada, adı adil baba anlamına gelen Ebu Tahir adında Şirazlı âlim bir gökbilimci bulunduğunu söylüyor. Bu adam Hicri 235'te ya da Hıristiyan takvimine göre 849'da,[200] Güneşin akrep burcuna girmesiyle bir deprem olacağını ve bu depremin de bütün şehri yıkacağını söylemiş. Ancak halk ona inanmak istememiş, bunun üzerine o da valiye gidip gerekirse zorla bütün halkı şehirden çıkarmasını rica etmiş. Bütün ilde halifenin vekili olan vali, bu gökbilimcinin ilmine çok güvendiği için makamına gitmiş ve insanları kırlara göndermek için yapılması gerekenleri emretmiş. Fakat halk gökbilimcinin bu tahminine güvenmeyip tartışmaya devam etmeyi tercih ettiği ve valinin aslında kötü amaçlı başka planları olduğuna inandığı için ikiye bölünmüş ve valinin emrine ancak yarısı uymuş. Deprem tam tahmin edilen saatte olmuş ve kırk bin kişi depremden mağdur olmuş. Bir sonraki yıl Mahamed-Rudaniaredi'nin oğlu kral naibi Emir Dineveron,[201] halifeden şehri daha da büyük ve daha da ihtişamlı olarak yeniden inşa emrini almış ve ünlü gökbilimci Ebu Tahir'den hangi burçta çalışmak gerektiğini öğrenmek istemiş. O da akrep burcunda çalışmaları gerektiğini söylemiş ve bundan sonra hiçbir

196 Dakionus, Arap tarihçileri tarafından Roma imparatoru Decius'a (248-251) verilen isimdir.
197 Buradan itibaren Chardin, bu olayı Hicri 244'te, yani 858-859'da, olduğunu söyleyen Müstevfi'den doğrudan alıntılamıştır.
198 Mütevekkil Billah, Abbasî halifesi (846-861). 982'de yazılmış olan coğrafya metni *Hudud el-Alem*, Tebriz'den "surlarla çevrili, hoş ve zengin, küçük bir kasaba" olarak bahseder. Muhtemelen bu şehirden bahseden en eski metindir.
199 Yine Müstevfi'ye göre Eylül 1042'de.
200 Müstevfi'yi aktaran Chardin tarihi yanlış okumuş: 435 yerine 235 yazmış, bu da tarihi anlaşılmaz kılıyor. Müstevfi'ye göre Ebu Tahir bu felaketi olayın olduğu gün tahmin etmiş ve halkın bir kısmını şehirden çıkarttırmış. 435 (1043) tarihine gelince, bu tarih depremden sonra Tebriz'in yeniden inşa edildiği tarihtir. [Ebu Tahir, Tahir'in oğlu anlamına gelir, tahir ise temiz, pak demektir –y.n.]
201 Emir Dinaveri bin Muhammed Ravedi el-Ardani, Abbasi halifesi El-Kaim'in (1031-1075) valisi.

depremin şehre zarar vermeyeceğini, fakat şehrin su baskınlarına maruz kalacağını söylemiş. Tarih, onun bu tahminini doğrulamış.[202] Günümüzdeki Tebriz bu yeniden inşanın meyvesidir. Dört yüz yıl önce Gazan Han'ın hükümdarlığı zamanında şehrin genişliği kuzeyden güneye, yukarıda bahsettiğimiz küçük Ayn Ali tepesinden karşısındaki Çürandog adındaki dağa kadar uzanıyordu; uzunluğu da Acı Çay'dan şehre iki fersah mesafede bulunan Barinc köyüne kadar gidiyordu.[203] Tahir'in bir veba salgınında tek bir mahallede kırk bin kişinin öldüğünü söylemesi buradaki nüfusun ne kadar yüksek olduğunu gösteriyor.

Hicri 896'da, yani Mesih İsa'nın 1490. yılında, Şeyh Safi'nin soyundan gelenler İran'ı istila ettiklerinde, imparatorluklarının başkentini kendi memleketleri olan Erdebil'den bu şehre taşımışlar.[204] Burada kendini güvende hissetmeyen İran şahı iki yıl sonra sarayını Kazvin'e taşımış. Selim 1514'te burayı ele geçirmiş ama Tebriz'de uzun süre kalmamış; buradaki büyük zenginliklere el koymuş ve Ermeni olan üç bin aileyi beraberinde götürüp İstanbul'a yerleştirmiş. O gittikten kısa bir süre sonra Tebriz halkı İran ordusuna yardım etmek için beklenmedik bir şekilde Türklere saldırınca, şah burada korkunç bir katliam gerçekleştirip şehri ele geçirmiş.[205] Selim şehri tekrar alamadan ölmüş; fakat halefi Büyük Süleyman, ordusunun komutanı İbrahim Paşa sayesinde burayı yeniden ele geçirmiş. Süleyman'ın şehri fethettikten sonra üç yüz elli top ve dört bin askerle donattığı büyük bir kale yaptırdığı söyleniyor; fakat kendisi ayrıldıktan sonra halkın ayaklanmasına engel olamamış. Aynı İbrahim Paşa, üç yıl sonra, yani Hicri 955, Mesih İsa'nın 1548. yılında öç almak için oraya gönderilmiş.[206] Paşa, şehri saldırılarıyla aldıktan sonra ordusuna yağmalattırmış; askerler de demir ve ateşle işlenebilecek, o güne kadar hiç işitilmemiş en büyük acıma-

202 Tavernier'nin bahsettiği 1651 depremini (bkz. dipnot 172) ve 80.000 kişinin hayatına mal olan 1721 depremini saymazsak.

203 Ayn Ali için bkz. dipnot 178 ve Barinc için bkz. dipnot 190.

204 Şah İsmail Tebriz'i fethetmiş ve 1501'de burada taç giymiştir.

205 Ağustos 1514'te Çaldıran muharebesinden sonra Türklerin Tebriz'i ilk işgalleri uzun sürmemiştir. I. Selim burada on gün kalmış ve iki yüz zanaatçı ve tüccar ailesini beraberinde götürmüş. Şah İsmail de eski başkentine geri dönmüştür.

206 Kanuni Süleyman'ın 1534'te Bağdat'a yaptığı büyük seferde Tebriz ele geçirilmiş, ancak Şah Tahmasp Osmanlı ordusunun geri çekilmesinden kısa bir süre sonra şehri yeniden fethetmiştir. Şehir 1548'te üçüncü kez fethedilmiş ve 1555'te imzalanan Amasya anlaşmasıyla Osmanlıların elinde kalmıştır.

sızlıkları yapmış. Şah Tahmasp'ın sarayı ve önemli tüm binalar temellerine kadar yıkılmış.[207] Bununla beraber halk Amurat'ın [III. Murad] hükümdarlığının başlarında yeniden ayaklanmış ve küçük bir İran ordusuyla orada konumlandırılmış on bin Türk askerini kılıçtan geçirmiş. Tebrizlilerin cesaretinden korkan III. Murad, onları yok edip tamamen boyunduruk altına almak için Sadrazam Osman'ın emrindeki büyük bir orduyu göndermiş.[208] Ordu şehre girmiş ve şehri yıkıp yakmış. Bu olay, Muhammedîlerin takvimine göre 994'te, bizim takvimimize göre 1585'te vuku bulmuş. Türklerin orada yaptırdıkları bütün surlar da tamir edilmiş. Bu seferden on sekiz yıl sonra, Büyük Abbas 1603'te Tebriz'i az sayıda askerle ve inanılması güç bir beceri, zekâ ve cesaretle Türklerin elinden geri almış. En cesur askerlerini küçük müfrezeler halinde bölmüş ve bunlar caddelerde nöbet tutan Türk askerlerini ansızın etkisiz hale getirmiş; onları o kadar hızla boğazlamışlar ki şehirde kimse bundan haberdar olmamış. Tüccar kisvesine girmiş beş yüz asker bu küçük müfrezeleri takip ediyormuş. Bu askerler, kapı nöbetçilerine kervanı bir günlük mesafede bırakıp şehre indiklerini söylemişler. Nöbetçiler de onlara inanmış çünkü tüccarların kervanlardan önce şehre gelmeleri âdettendir. Şehrin dışında mevzilenmiş kendi ordularının da askerlerin buraya kadar gelmelerine izin vermeyeceğini düşünmüşler. Abbas onları yakından takip ediyormuş ve içeri girdiklerini görür görmez altı bin kişilik bir orduyla şehre saldırmış. Komutanlarından ikisi de farklı yönlerden saldırmış. Apansız yakalanan Türkler canlarına zarar verilmemesi koşuluyla teslim olmuşlar. Tarih, bu sefer esnasında bu büyük şahın ilk kez kendisini takip eden bir müfrezeye alaybozan kullandırdığını ve bu silahın etkisini görünce ordusunun bir kısmına hep ateşli silah kullanmasını emrettiğini yazıyor. İranlılar daha önce bu silahı bir savaşta kullanmamışlardı.

Tebriz beyliği kraliyetin ilk sırasındaki beyliktir, beylerbeyi makamına bağlıdır. Bu beylik hazineye yılda üç bin tümen ödüyor, bu da bir milyon üç yüz elli bin *livre* yapıyor. Bu yıllık meblağ, Asya beyliklerinde çok yüksek olan beklenmedik kazançları kapsamıyor. Beyliğin unvanı bekler bek'dir[209]

207 Büyük meydanın batısında yer alan duvarlarla çevrili Tahmasp Sarayı, Membré 1539'da oradan geçtiğinde henüz inşaat halindeydi.
208 III. Murad'ın (1574-1595) sadrazamı Özdemiroğlu Osman Paşa.
209 Beylerbeyi.

ve üç bin süvariye sahiptir. Beylerbeyinin altında hanlar ya da Kars, Orumi [Urmiye], Maraga [Meraga], Erdebil[210] valileri ve yirmi sultan bulunuyor, hepsinin toplam on bir bin süvarisi var.

Tebriz'de, beni karşılayan Kapüsenlerin yoksullar yurdunda[211] kaldım. Orada sadece iki kişi vardı; onlardan buraya gelişimi on beş gün gizli tutmalarını rica ettim. Bunu istememin nedeni beraberimdeki kişileri toplamak ve eşyaları Megrelya'ya gitmeden önceki hallerine getirmek ve bunları derleyip toparlayıp saraya varır varmaz şaha gösterebilmekti. Fakat yine de buraya geldiğim hemen anlaşıldı. Hanın oğlu ve ilin tahsildarı Mirza Tahir,[212] Kapüsenlerde bir misafir olduğunu öğrenmişti. Ayın 22'sinde, başrahibe bir adam gönderip evinde misafir kalan Avrupalıların kimler olduğunu kendisine bildirmediğine şaşırdığını iletmiş. Başrahip özürlerini bildirmek ve dışarı çıkma olanağım olsaydı derhal kendisini ziyaret etmiş olacağımı, fakat çok kötü bir durumda şehre vardığımı, en kısa zamanda bu görevimi yerine getireceğimi söylemek için oraya gitti.

23'ünde ilk yolculuğumda tanışma onuruna sahip olduğum bu bey, Gence hanının oğluyla birlikte beni ziyarete geldi. Pek çok iltifatlarda bulundu. İki saat boyunca odamda oturup, Avrupa'daki durum hakkında ve özellikle de bilim ve sanatla ilgili bilgiler edinmeye çalıştı. Ardından evinin zenginliklerinden ve kardeşlerinin görevlerinden bahsetti. Hepsi zengin ve güzel görevlere sahip üç erkek kardeşin en büyüğü oymuş. Biraz önce söylediğim gibi babası Azerbaycan vilayetinde şahın valisi ve genel tahsildarı. Babası, *Couronnement de Soleiman* (Süleyman'ın Taç Giymesi)[213] adlı kitapta anlatılan Mirza İbrahim'di. O sıralar Tebriz'de değildi ve yerine getirmesi gereken görevlerden dolayı Hazar Denizi yakınlarındaki Şirvan'da bulunuyordu. Yokluğunda onun yerine oğlu bakıyordu. Mirza Tahir Arap, Fars ve Türk edebiyatını iyi biliyordu. Kapüsenlerden biri ona birkaç yıl boyunca

210 Görünen o ki burada Türkiye'de bulunan Kars değil de, daha çok Hoy yakınlarında Urmiye gölünün kuzeyinde yer alan Çors söz konusu. Urmiye şehri, aynı gölün batısındadır. Meraga ise gölün doğusunda yer alıyor.

211 Tebriz'de bulunan Kapüsenlerin manastırı 1658'de kurulmuş ve 18. yüzyılın ortalarına kadar da orada var olmuştur. İlk başrahibi 1668'de vefat eden ve Lyon'da 1671'de yayınlanan *Nouvelle relation du Levant* adında bir kitap yazan Peder Gabriel de Chinon'dur.

212 Bkz. üste dipnot 194.

213 Chardin'in ilk yolculuğundan sonra 1671'de yayınlanan ilk eseri.

bizim okullarımızın felsefe ve bilimlerini öğretmiş. Çok bilgili, son derece zeki ve pek kibar bir beyefendiydi. İki saat süren bir sohbetten sonra satın alabileceği mücevherler ve saatler göstermem için ısrar etti. Aslında bunu yapmayı hiç istemiyordum ve biraz önce söylediğim durumlardan dolayı bunu yapacak durumda değildim; fakat o kadar çok ısrar etti ve bunu da o kadar kibarca yaptı ki isteklerini geri çeviremedim. Fiyatları düşük birkaç mücevher gösterdim, bunların birkaçını beraberinde götürdü.

Akşam, daima sarayda bulunan babası Mansur Han'ın yerine Azerbaycan valilik görevini sürdüren Tahmasb Bey sarrafını gönderdi ve ertesi gün kendisini ziyaret etmemden çok memnun kalacağını ve beraberimde fazla yüksek fiyatta olmayan mücevherler ve eşyalar getirmemi istedi. Bu isteğini mutlaka yerine getireceğimi söyledim ve ertesi gün onu ve Mirza Tahir'i ziyarete gittim.

25'inde bu beyefendilerdeyken, bir ay önce aldığım haberin, yani geçen Aralık'ta Isfahan'dan Hindistan'a karadan giden büyük bir kervanın soyulduğuna dair haberin doğru olduğunu ve olayın ayrıntılarını öğrendik. Bu kervan yılda bir kez Ağustos ayında yola çıkıyor ve Baktirya'da bulunan Kandehar'dan geçiyor. Bu soygun olayı, kervanda yer alan kişi sayısından, kervanda taşınan malların çokluğundan ve sonrasında vuku bulan olaylardan dolayı çok önemliydi. Bu soygun, Hindistan sınırlarına üç günlük mesafede az çok Tatarlara benzeyen ve İran'a vergiyle bağlı olan Agvanlar[214] tarafından yapılmıştı. Kervanın ne zaman geleceğinden haberdar olmuşlar ve böyle bir soygunu yapmak için uygun bir geçitte kervanı yakalamışlar. Bu insanlar yalnızca beş yüz kişiymişler ama hepsi silahlıymış, iyi atları varmış ve çok kararlıymışlar. Çoğu Hintli iki bin kişiden oluşan kervanın iki yüz muhafızı varmış. Muhafızlar neredeyse hiç karşı koymayıp hemen kaçmışlar. Kervandaki kişilerin çoğu, kendilerini korumakla sorumlu olanları örnek alıp onlar gibi kaçmışlar. O kadar az karşı konmuş ki topu topu on bir kişi öldürülmüş. Buna da şaşırmamak lazım, çünkü kervanlar ve özellikle de Hindistan'a giden kervanlar çoğunlukla korkutmak için bir sopanın bile yeterli olduğu Ermeni ve Hintlilerden oluşuyor. Cesareti olan diğer soylar ise kendilerini yalnız ve terk edilmiş buluyor; herkes bir yana kaçıyor ve

214 O dönemde İran imparatorluğunun bir parçası olan Afganlar.

çok tuhaf bir kargaşa ve kaçan kaçana görüntüsü oluşuyor. Soygun bedelinin birkaç milyon değerinde olduğu düşünülüyor; tam rakamı bilmek zor çünkü tüccarlardan bazıları güvenirliklerini korumak için kayıplarını tam söylemiyor, bazıları da vergi ödememek için mallarının yalnızca bir kısmını kaydetmiş oldukları anlaşılmasın diye gerçeği saklıyor. Şaha sunulan, altmıştan fazla ilgilinin imzaladığı rapor kaybın üç yüz bin tümen olduğunu söylüyor. Bu da on üç milyon beş yüz bin *livre* kadar ediyor. Bunun aslında kaybın yalnızca yarısı olduğu söyleniyor. Kandehar valisi bu soygunda payı olmakla suçlandı ve şah onun tutuklanmasını ve boynuna demir halka geçirilip, yanında kendi seçeceği yalnızca bir uşakla birlikte deve üstünde Isfahan'a getirilmesini emretti. Söylenenlere göre bu soygunu yapan hırsızlar, dağ insanları olup öyle yabani ve dünyadan bir haberlermiş ki, ne altını ne de mücevheri biliyorlarmış. Altın ve gümüş paraları tartarak bölüşüyor, gerçek incileri sahtelerinden ayırt edemeden paylaşıyorlarmış. Ben buna inanmakta zorluk çektim ama herkes bunu o kadar emin bir şekilde onayladı ki bunu burada aktarmak durumunda kaldım.

1 Mayıs'ta valinin onbaşısı, daha önce bahsettiğimiz Ermeni patriğinin geldiğine dair bir haberi olup olmadığını ve nerede saklandığını bilip bilmediğini öğrenmek için Kapüsenlerin başrahibini çağırdı. Hepimiz nerede olduğunu biliyorduk, ama neden arandığını bildiğimiz için hiçbirimiz bunu söylemek istemedik. Aramalarının nedeni onu tutuklayıp Erivan'a götürmek içindi. Altı gün önce borçlarını ödetmek için valinin gösterdiği itinanın, onu bu durumdan kurtarma isteğinden değil, kendi cebine para atma isteğinden kaynaklandığını anlayıp keder ve öfkeyle oradan kaçmış. Bu vali sarayın emri üzerine Erivan'ın farklı yerlerindeki köylerden patriğin –tutarını daha önce söylediğimiz– borcunu ödeyecek kadar para toplamış. Bu para toplama işinde görevlendirilmiş kişiler, halka büyük bir şiddet uygulayarak alınacak paranın iki katını toplamışlar. Patrik bütün bunları öğrenmiş ve kendisinin elde edeceği kârı düşünerek olup biteni sineye çekmiş. Son kuruşlar da Erivan'a geldiğinde onları almak istemiş; fakat vali, bu parayı patriğe vermek bir yana, toplanan paranın yalnızca yarısını İstanbul vergi tahsildarlarına teslim etmiş; böylece onun adına toplanan kırk beş bin *livre*'den borcu için yalnızca yirmi üç bin *livre* teslim edilmiş. Patrik

bu adaletsizlikten şikâyetçi olmuş, fakat şikâyeti dikkate alınmamış. Vali, İstanbul tahsildarıyla uzlaşması için zaman zaman ödemeler yapılacağını ve bu nedenle toplanan paralarla ilgili olarak bilgilendirilmesine gerek olmadığını söylemiş. Eğer halk kendisine bela okumasa muhtemelen bu konuyu deşmeyecek olan patrik halkı sakinleştirmeye ve Ermeni valisinin baskılarından kurtulmaya karar vermiş. Şikâyetlerini saraya bildirmek üzere oradan kaçmış. Vali kaçtığını öğrenir öğrenmez onu tutuklatmak için komşu valilere haber göndermiş. Şehirde bulunan Ermeniler, onu uzak bir yerde gizleyerek değil de, şehrin önde gelenlerine hediyeler sunarak kurtarmışlar; bu konudaki haksızlıklar herkesçe bilindiği için Isfahan'a gitmesi kolaylaştırılmış.[215]

6'sında Harbiye Nazırı Rüstan-Bek [Rüstem Bey] geldiğini bana haber verdi. Valinin konağında kalıyordu ve oradayken Tebriz'de olduğumu öğrenmişti. Hemen aynı gün onu ziyarete gittim ve ilk yolculuğumda onunla kurduğum dostluk bağlarını tazeledim. Bu beyefendi sarayın en parlak zekâlarından ve ülkenin en cesur kişilerinden biridir. Biraz önce bahsettiğimiz Hindistan kervanının soygununa karıştığı düşünülen Kandehar valisinin kardeşiydi. Babası Ermenistan valisiydi. II. Abbas, derin bilgisinden, nitelikli bir insan olmasından ve hoş bir simaya sahip olmasından dolayı bu Rüstem Bey'i çok severdi. Bir yıl önce şah, ordunun ve mühimmatın durumunu gözden geçirmesi için onu Azerbaycan'a göndermiş. Görevini tamamlamak üzereymiş, bunun ona otuz beş bin eküye mal olduğunu da söyledi. Onunla sohbet etmekten büyük haz aldım. Bölgenin yeni çizdirdiği haritalarını bana gösterdi ve bunlardan birer kopya vereceğine de söz verdi. Ardından eline yakın bir zamanda Avrupa'da yayınlanmış bir düzlemyuvarı (*planisphère*) aldı ve üzerindeki birçok hatayı bana gösterdi. Sonra onunla akşam yemeğini yedim, gece yarısı olmuştu ki gitmeme müsaade etti.

7'sinde beni ziyaret etme onurunu bahşetti ve tüm öğleden sonrasını odamda geçirdi.

8'inde ve onu takip eden üç gün boyunca Tahmasb Bey'le ve Mirza Tahir'le almak istedikleri eşyaların fiyatlarını müzakere ettikten sonra almayacakları eşyaları geri aldım. Her ikisine yalnızca bin ekülük eşya sa-

215 Olayların çağdaşı Diyakos Zekerya'ya göre Katolikos Erdebil'den geçerek Isfahan'a ulaşmış.

tabildim ve bunlardan hiç kâr etmedim. Aramızdaki pazarlık uzun sürdü ama fiyat konusunda anlaşmaya varır varmaz ödemem hemen yapıldı. Elde etmeyi istediğim ancak elde edemediğim kârı telafi etmek için birincisi babasının şahın nezdinde sahip olduğu etkinliği, diğeri de sarayda bulunan iki kardeşini ve mühürdar olan dayısı Mirza Sadık'ın lütuflarını sağlayacak tavsiye mektuplarını almaya zorladılar. İran'daki soyluların en ufak bir fayda için sergiledikleri iltifatlar, kandırmacalar, dalkavukluklar inanılır gibi değil. Öyle samimi davranıyorlar ki, ülkenin zihniyetini bilmediğinizde onlara kanıyorsunuz.

13'ünde, iki gün sonra Erdebil'e doğru yola çıkacak olan Rüstem Bey'i müsaade istemek için ziyaret ettim. Benimle uzun süre görüşerek ticarette başarılı olmam için Isfahan'da nasıl davranmam gerektiğini uzun uzadıya anlattı. Bana pek çok iyi tavsiyelerde bulundu, ardından akrabalarına ve alaybozan piyadelerinin yüzbaşısı olan Korsu Han'a verilmek üzere bana tavsiye mektupları verdi. Korsu Han sarayın en güçlü ve saygın derebeylerinden biridir. Bu derebeyi için yazdığı mektubun kelime kelime tercümesi şu şekildeydi:

> Yeryüzünün en ünlü derebeyine ve çok asil ve cömert kalbine bildiriyoruz ki artık gökte ikamet eden merhum şah tarafından bu ülkelerden zengin taşlarla süslü mücevherler getirmesi için Avrupa'ya gönderilen Hıristiyanların çiçeği Fransız tüccarı Chardin Bey birkaç gün önce bu şahlar şehri Tebriz'e döndü. Eskiden birbirimize gösterdiğimiz dostluk ve güven, bana buradaki işlerini dile getirmesine neden oldu. Kendisini Avrupa'ya gönderen şahın ruhlar âlemine uçup cennet vatandaşı olmasından ötürü, kendisinin özel bir dostu olan benim, davranış temkinliliği ve soyluluk azametiyle saygın ve kendisini çok yüce, asil ve aziz şaha ulaştıracak yolları bilen bir kişiye yönlendirmemi istedi. Aynı zamanda sahip olduğunuz yüce ve asil nitelikleri kendisine anlattım, anlattıklarım onu öyle büyüledi ki, siz, zat-ı şahanelerinin iyi dileklerine büyük bir arzuyla tavsiye edilmek istendiğini kendisine yakın olan bana iletti. Onun gerçek dostu olan ben, kendisini ve onu ilgilendiren her türlü işte, özel ilginize

tavsiye ediyorum. Zat-ı şahanelerinizin hizmetçisi olan benim size arz ettiğim bu mektup sayesinde ihtiyaçlarını doğru anladığınıza tüm ümitlerini bağlayıp sizin çok yüksek değerdeki mücevherlerin asil şahımızın aziz ellerine kavuşmasını sağlamanızı umut ediyor. Böylesi bir iltimas bu ünlü Hıristiyan'ın ve ticareti ülkemize getiren tüm diğer tüccarların bütün umutlarını karşılayacaktır.

18'inde valinin yüzbaşısından ve Mirza Tahir'den izin aldım. İkisi birlikteydi. Güvenliğim için rehberin şart olduğunu düşünmeleri durumunda bana bir rehber tayin etmelerini rica ettim. Yanımda bulunan şahın pasaportlarının aslında yeterli olduğunu söylediler; çünkü onlar sayesinde istediğim yerde istediğim yardımları alabilirmişim; güvenli topraklarda bulunduğumu söylediler. Ama yolculuğuma gösterdikleri itinadan dolayı bana birer rehber tahsis etme lütfunda bulundular. Onlara teşekkür ettim. Burada bulunan soylu kişiler de kimseye gerek olmayacağını söylemişlerdi, ben de şahın pasaportlarını kullanmak zorunda kalmamak için Mirza Tahir'den vergi memurlarına ve geçiş paralarını toplayan memurlara yönelik bir pasaport vermesini rica ettim. Derhal onu hazırlatıp bana hemen ulaştırdı, aşağıda görüleceği üzere satırları çok içtendi:

> Bugün, 1084 yılının muzaffer Sefer ayının ikinci günü, Avrupalıların ve tüccarların çiçeği Tüccar Chardin Bey saraya gitmek üzere. Kendi ülkesinde satın almakla ve Tanrı'nın gerçek halifesinin aziz tahtı olan saraya getirmekle emrolunduğu, âlemlerin sultanına layık çok değerli mücevherler taşımakta. Şahın bütün alt subayları, naipleri, onbaşıları, kadıları, şehir ve yol tahsildarları, ayakbastı memurları bu mektupla bilsinler ki bu kişi çok önemli bir şahsiyettir. Elinde bulunan bu yüksek emirle, gittiği her yerde istediği her şey kendisine sağlansın, isteyebileceği yardımlar yerine getirilsin, öyle ki yalnızca korunmuş olarak değil, aynı zamanda yolculuğundan tamamen mutmain olarak Yüceler Yücesinin sarayına varması sağlansın. Hiçbir suretle kendisi üzerinde hak iddiasında bulunulmamalı, hiçbir vergiye tabi tutulmamalı, kendisine veya beraberinde taşıdığı

şeylere herhangi bir zarar gelmesi veya herhangi bir hoşnutsuzluğun oluşması durumunda bunun hesabının verileceği bilinmeli.

Kuran'dan alınmış olan Korunağım olan Tanrı'ya ve Tanrı'nın resulü olan Muhammed'e şahitlik ederim şeklindeki şahadet sözü mühür şeklinde metnin yanında yer alıyordu.

20'sinde Mirza Tahir, ertesi günü, adamlarımla birlikte yola çıkıp çıkmayacağımı öğrenmek için bir görevli göndermişti; bu görevli vadilerdeki çadırlarda kalan ve bu mevsimde sıcaktan dolayı yaylalara çıkan Kürtlerin, Saraneşinlerin,[216] Türkmenlerin ve diğer tüm çoban kabilelerin sürüleriyle ve obalarıyla birlikte dağlara doğru göç ettikleri bu dönemde üzerimde bunca değerli eşya bulunurken ve özellikle de bir yabancı olarak tek başıma yollara çıkmamın güvenli olmayacağını sözlerine ekledi. Aslında ertesi günü yola çıkmakta çok kararlıydım, fakat bu beyin sözlerini işittikten sonra, aslında yedi sekiz gün kazanmak için çok fazla şeyi tehlikeye attığımı düşündüm. Aynı zamanda bu beyin açıkça yaptığı uyarıyı başıma gelecek her türlü vukuattan sorumlu tutulmamak için yapmış olabileceği de aklıma geldi. Zihnime daha kararılık fikirler de geldi; bütün bunlar yolculuğumu ertelememe neden oldu

26'sında tüccarlardan sorumlu memur, kardeşinin iki gün sonra yola çıkacağını bana haber verdi. Bu kişinin güvenilir biri olduğunu ve bana eşlik etmesini istemem durumunda beni kendisine tavsiye edeceğini bildirdi. Bana gösterdiği ilgiden dolayı kendisine binlerce kez teşekkür ettiğimi ve bu denli sağlam ellere emanet ederek bana çok büyük bir iyilikte bulunacağını ilettim. Akşamüstü sözünü tuttuğunu öğrendim. İki gün önce bana söyledikleri kafamı feci karıştırmıştı. Şimdi bana ilettiği bu mutlu haber ise beni son derece rahatlatmıştı.

216 Sahra-neşin, yani çölde yaşayanlar.

Dördüncü Bölüm

TEBRİZ'DEN ISFAHAN'A

Tüccarlardan sorumlu memurun kardeşiyle birlikte 28'inde Tebriz'den ayrıldım. O, daha önce bahsettiğim şahın kölelerinden biriydi.[1] On dört atı ve on uşağı vardı. Güneye doğru çeken dağlar arasında güzel bir yörede üç fersah ilerledik. Altı yüz evin yer aldığı iri bir kasaba olan Vaspinj'de [Basmic][2] kaldık. Çok sayıda dere yılankavi şekilde oradan geçiyordu. Bahçelerle, kavak ve ıhlamur[3] ağaçlarıyla, söğütlüklerle dolu bir yerdi burası; binaların bakımında kullanmak için bu ağaçlar dikiliyordu.

29'unda beş fersah ilerledik. Önce ufak bir tepeyi aştık ve ardından muhteşem güzellikte, verimli ve köylerle örtülü ovalardan geçtik. Gecelediğimiz köyün adı Agi-agaş'tı [Hacı Ağa].[4] Bu ovalar Medya'nın en mükemmel otlak yerleridir. Yörenin en iyi atları burada otluyor. Üç bine yakın at vardı. Nisandan hazirana kadar otuz beş veya kırk gün boyunca atlara çim vermek âdettendir. Bu onları tazeliyor, arındırıyor, yağlanmalarını ve güçlenmelerini sağlıyor. Bu çimler ya ahırda ya da otlaklarda veriliyor; bu dönemde ve birkaç gün sonrasında atlar kullanılmıyor. Yazın geri kalan kısmında da çimlerle saman çok ufak kesilerek karıştırılıp veriliyor. Bu güzel otlakları görünce birlikte yol aldığım bu genç beyefendiye Medya'da bu otlaklardan daha iyileri, daha güzelleri ve daha büyükleri olup olmadığını sordum. Derbent'e[5] doğru buradakiler kadar güzellerini gördüğünü, ancak daha büyüklerini hiç görmediğini söyledi.

30'unda tepeler arasında kıvrılan bir yolda altı fersah yol aldık. İki saat yürüdükten sonra eskiden burada bulunduğu ve Büyük Abbas'ın tamamen yıktırdığı büyük bir şehrin kalıntılarının yakınlarından geçtik.[6]

1 "Şahın kölesi" gulamşah için bkz. s. 275.

2 Basmic'ten, ilk kez Newberie tarafından 1581'de "küçük ağaçlarla dolu" bir köy olarak ve ardından Lucas (1700), Morier (1809) ve Kinneir (1813) tarafından Tebriz'e en yakın durak yeri olarak bahsedilmiştir.

3 Tyls.

4 Aci Aghaç (Acı Ağaç) değil de, Hacı Ağa. Mestre Affonso (1565) burada bir kervansaray, Newberie (1581) bir köy ve Gemelli-Carreri (1696) iyi bir kervansarayın yer aldığı bir köy bulmuştur.

5 Hazar Denizi üzerinde Dağıstan'ın bir kenti, o dönemde Fars imparatorluğunun kuzey sınırı.

6 Muhtemelen burada Moğolların yok ettiği, Gazan Han'ın yeniden inşa ettirdiği ve ilk kez 1225'te

Yolun solunda yuvarlak kesilmiş irice taşlar gördük. İranlılar bu taşların, Kauların (Kâoûs) Medya'da savaş yaptıkları dönemde burada meclis kurduklarını söylüyorlar, çünkü bu halklarda her subayın oturak yerine geçen taşını yanında taşıması âdetmiş. Kaular, eskiden Romalılar için olduğu gibi hikâyeleri masala çevrilmiş, ikinci ırktan krallar olan Kosru'nun [I. Hüsrev][7] oğlu Kubad'ın oğlu İran Şahı Kau'dan adını alan dev İranlılardı.[8] [...] Yol üzerinde üç büyük güzel kervansaray[9] bulduk ve bir tepenin eteklerinde yer alan Karaçiman[10] adında bir köyde geceledik. Burası Vaspinj [Basmic] kadar büyük olmasa da, onun kadar güzel bir köy.

31'inde hepsi birbirinden güzel ve verimli ovalarda ve tepelerde dört fersah yol aldık. Yarı yolda her tarafında dereler akan, söğütlüklerle ve bahçelerle dolu, büyük bir köyden geçtik. Bu köyün adı Türkmen'di,[11] etrafını çevreleyen ovalarda çok sayıda aynı adı taşıyan çobanlar bulunduğundan bu köye bu isim verilmiş. Pervare'de[12] mola verdik; bu köy de Türkmen köyü gibi büyük ve güzel bir köydü, küçük bir ırmağın kenarında, bir tepenin eteklerinde yer alan bir köydü.

1 Haziran, daha önceki günlerde geçtiğimiz yerler gibi düz ve yekpare bir memlekette iki fersah yol aldık ve dört fersah da zor ve engebeli yollardan geçerek dağlar arasında ilerledik. Küçük ama çok hızlı akan bir ırmak

Yakut'un ve ardından 1340'ta Müstevfi'nin söz ettiği Ucan şehri söz konusudur. Clavijo 1403'te buradan bir köy olarak bahseder, bu yer metinlerden yok olur ve tekrar 19. yüzyılda ortaya çıkar.

7 Epik Fars şiiri *Şahname*'de maceraları anlatılan efsanevi şah.

8 I. Kavad'ın oğlu I. Hüsrev, onun oğlu IV. Hürmüz, IV. Hürmüz oğlu ise II. Husrev'dir. II. Hüsrev'in oğlu II. Kavad adıyla tahta çıkmıştır –y.n.

9 Sırasıyla: 1- Gemelli-Carreri'nin Gilaş ve Lucas'ın Gilaklar ismiyle bahsettiği kervansaray; 2- Abbas'ın kervansarayının, aynı isimdeki şahlarla ilgisi yoktur, çünkü 1535'de Matrakçı Nasuh ondan bahseder ve 1565'te Mestre Affonso bu kervansaraydan "sırla kaplanmış kiremitleri olan büyük kubbeli, tamamen taştan [...] büyük bir kervansaray" olarak söz eder, fakat o dönemde bile pek iyi durumda değilmiş; 1581'de Newberie aynı kervansaraydan bahseder; 3- Affonso, Newberie ve taştan bir bina olduğunu belirten Gemelli-Cerrari tarafından bahsedilen Davud kervansarayı.

10 "İyi ekilip biçilmiş gibi görünen derin bir ovada iyi bir köy olan Karaçima'ya vardık. Topraktan yapılmış küçük bir kervansaray var ve kapıları o kadar alçak ki içeri girebilmek için neredeyse diz çökmek zorunda kaldık." (Tavernier, 1632). Bell'e (1717) göre bu köyde İranlılar ve Ermeniler oturuyordu.

11 Türkmen Kenti şeklinde Müstevfi'nin de bahsettiği bu "köy eskiden bir şehirmiş", başka birçok seyyah bu köyden bahsetmiştir. Tavernier "topraktan yapılmış ve üstü kapalı uzun bir geçit şeklinde inşa edilmiş birkaç kervansaray"dan bahseder.

12 Bu isim diğer seyahatnamelerde yer almıyor. Khotev'in (1826) haritasında yolun sol tarafında kalan Ghirvari köyü olabilir.

bu yerin ortasından geçiyor. Yılankavi bir yol izliyor. Mesafeyi kısaltmak için birkaç kez bu ırmağı geçmemiz gerekti. Miana'da [Miyaneh][13] ayağımız toprağa bastı. Burası, Medya'nın bu bölgesini Partların ülkesinden ayıran dağlarla çevrili güzel ve geniş bir ovanın ortasında yer alan bir kasabadır. Bu nedenle bu adı taşıyor; çünkü Miyaneh tam anlamıyla *ayıran* anlamına geliyor. Burada bir gümrük bürosu var ve memurlarının buradan geçen halktan insanlara çok çektirdiği biliniyor. Birlikte yol aldığım beyefendinin ve benim kim olduğumuzu öğrendikleri için bize görünme cesaretini bile bulamadılar. İran'da ve neredeyse tüm Doğuda güzel bir şey var ki, o da vergi memurlarının, soylu kişilerden, görevi ve rütbesi ne kadar düşük olsa bile şahın görevlilerinden, zengin yabancılardan bir şey isteme haklarının olmaması. Bu memurların böyle kişiler üzerinde hiçbir otoriteleri de yoktur. Sırf yanlarında taşıdıkları şeyleri öğrenmeyi istemeleri bile falakaya yatırılmalarına kâfidir.

2'sinde, köprünün yıkılmış olmasından dolayı Miyaneh nehrini geçmek için o kadar zaman harcadık ve öbür tarafta aşmamız gereken dağ bize öyle zor göründü ki, yalnızca üç fersah ilerledik. Bu nehir kasabaya bir fersah mesafedeydi.[14] Çok geniş ve hızlı bir nehirdir. İki saatimizi geçit yeri aramakla ve yüklü atları geçirmekle geçirdik, Tanrıya şükür atlar oradan zarar görmeden geçtiler; beş saatimiz de Medya'yı Part'dan ayıran çok yüksek ve dik dağı aşmakla geçti.[15] Bu iki büyük bölge, daha önce de söylediğimiz gibi Moskova'dan, Kafkas'tan, Megrelya'dan, Gürcistan'dan, Partların ülkesinden, Baktriya'dan, Kandehar bölgesinden ve Hintlerden geçerek Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan Toros dağlarının bir kolu olan sıra dağlarla birbirinden ayrılmıştır.[16] Dağın tepesinde, bir kayanın ucunda virane halinde bir kale gördük. İranlılar bu kaleye bakirenin kalesi adını veriyorlar ve

13 İbn Havkal (978) tarafından önemli bir merhale olduğu söylenen küçük bir şehir.

14 Köprü Haşt Rud ile Miyaneh'in kavşağında yer alıyordu. Müstevfi'ye göre Hoca Şemseddin Muhammed adında biri tarafından taştan ve tuğladan inşa edilen bu köprünün otuz iki kemeri varmış. 1581'de Newberie geçtiğinde hâlâ sapasağlam bulunan köprü Tavernier döneminde yıkılmaya başlamış. 1696'da Gemelli-Garreri oradan geçtiğinde yalnızca altı kemerden bahsederken, 1700'de Lucas yeni bir köprünün inşasından bahseder.

15 Kaplan-Kuh geçidi.

16 Chardin burada Alp dağlarını Himalaya'ya bağlayan bir sıra dağına Toros adını veren antik coğrafyanın terminolojisini kullanıyor.

Yunanlıların Artakserkses dedikleri Ard-şir'in [I. Ardeşir] bir soylu prensesi tutsak tutmak için bunu inşa ettirdiğini söylüyorlar. Kendilerini dağların hükümdarı sanan bir hırsız grubu kaleyi saklanma yeri olarak kullandıkları için Büyük Abbas tamamen yıktırmış.[17] Yol üzerinde yer yer kışın geçilmesi zor olan kısımlarda bu hükümdarın yaptırdığı taş döşemeli kısımlar var.[18] Yolun sonunda güzel bir köprü üzerinden Kezil-Öze'yi [Kızıl Uzan][19] yani altın ırmağı geçtik ve Semöle'de [Cemalabad] geceledik.[20] Bu kervansaray, daha ileri gidemeyen yolcuların kalabilecekleri bir yer olarak köprüye yakın inşa edilmiş. Bu Kızıl Uzan, Miyaneh'ten daha büyük ve daha hızlı. Kaynağı Dergezin[21] dağlarındadır, oradan Atropates Medya'sına[22] doğru akıp ünlü Erdebil şehrinden geçtikten sonra Hazar Denizi'nde son buluyor.[23] Bu ırmak Medya ve Part ülkesi arasındaki sınırdır. Onu geçtikten sonra, hava ve memleket değiştirdiğimizi anlamamak mümkün değil; çünkü Medya'nın iklimi daha nemli, bulutlu, bol rüzgârlı ve yağışlıyken ve bazı yazarlar tersini yazmış olsalar da toprağı çok verimliyken, Part ülkesinin iklimi tamamen kurudur, bu nedenle de yılın altı ayı boyunca ne yağmur ne de bulut görünür. Toprak kumlu ve tabiat da kendiliğinden hiçbir şey vermiyor.

Vakti zamanında Asya'nın imparatorluğuna kucak açmış Part ülkesi, İran monarşisinin birinci sıradaki ve en büyük beyliğidir. Tamamen şahın toprağıdır ve diğer beylikler gibi oranın valisi yoktur. İranlılar bu beyliğin sınırı olarak doğuda eski adı Koromitrene[24] olan Horasan beyliğini;

17 Kale-i Dohter, "Kızın Kalesi." Diyakos Zekerya, Şah Abbas'ın Miyaneh bölgesini babadan oğula geçecek şekilde bir hanıma verdiğini ve onun da bu kaleyi inşa ettirdiğini söyleyen bir rivayeti aktarıyor. 1632'de Tavernier oradan geçtiğinde kale terk edilmişti ve Lucas da Şah Abbas'ın onu yıktırdığı bilgisini aktarıyor.

18 "Toprak fazlasıyla killi olup don tuttuğu ya da en ufak yağışta kervanların geçmesi imkânsız olduğu için Şah Abbas yolu kaldırım taşlarıyla kaplamıştı." (Tavernier).

19 Kızıl Uzan, yani kırmızı ırmak. Üç kemerli olup kesme taştan yapılan köprü 14. yüzyılda inşa edilmiş ve 1526'da onarılmış. Günümüzde hâlâ var.

20 Burada, Affonso'nun 1565'de güzel bir kervansaray olarak bahsettiği Cemalabad söz konusu. Fakat bir sonraki yüzyılda harabeye dönmüş olmalı ki, 1937'de hâlâ duran bir yazıta göre 1654'de yeni bir bina inşa edilmiş. Son yolculuklarında burayı gören Tavernier ve yedi kulesini fark eden Gemelli-Carreri bu binadan bahseder.

21 Dergezin, Hamedan'ın kuzeydoğusunda yer alan ve Kızıl Uzan'ın kaynaklarına yakın surlarla çevrili bir şehirdi.

22 Büyük İskender'in ölümünden sonra (323) Medya'nın kuzeybatı kısmının (Küçük Medya) satrapı olan ve daha sonra krallığını ilan eden Atropates'in ülkesine Yunanlılar Atropates Medyası diyorlardı –y.n.

23 Kızıl Uzan, Erdebil'den geçmiyor, Reşt'in kuzeyinde Hazar Denizi'ne boşalıyor.

24 Coğrafyacı Ptolemaios Medya'nın kuzeyine Koromitrene adını vermişti –y.n.

güneyde tam anlamıyla İran olan Fars beyliğini; batıda aslında eski Medya olan Azerbaycan'ı; kuzeyde de aslında eski Hirkanya olan Gilan ve Mazenderan'ı gösteriyorlar. Bu beyliğin uzunluğu iki yüz fersah ve eni de en az yüz elli fersahtır. Burada biraz önce söylediğimiz gibi hava çok kurudur ve beyliğin her yerinde yeryüzünün en sağlıklı havalarından biridir. Ovadan çok dağları var. Dağları çıplak, üzerlerinde yalnızca devedikenleri ve fundalıklar yetişiyor. Suyun olduğu noktalarda ovalar verimli ve güzel; fakat su olmadığı yerlerde toprak hiçbir şey üretmiyor. Bu büyük beyliğin kırktan fazla şehri var, bu da nüfusu yüzölçümüne orantılı olmayan İran için çok yüksek bir sayıdır.

Doğulular Part ülkesine, Arak-Arap [Irak-ı Arap] dedikleri Arabistan'dan ayırmak için Fars Arakı anlamına gelen Arakacem [Irak-ı Acem] diyorlar. Aynı zamanda buraya Balad-el-jebel, [Biladü'l-Cebel] yani dağların ülkesi de diyorlar, çünkü biraz önce söylediğim gibi burada çok dağ var.

3'ünde Tebriz'den yola çıktığımızdan beri güneye doğru sürdürdüğümüz aynı yolda dört fersah ilerledik. Yolumuz her zaman çok güzel geçti. Sağımızda ve solumuzda, bize çok yakın dağlar vardı. Sirçam'da[25] geceledik. Burası üç ya da dört köye yakın büyük bir kervansaraydı. Toprağı kumlu ve çok kuruydu. Beyliğin gezgin ticaret vergisiyle ilgilenen vergi memurlarının bürosu da buradaydı.

4'ünde, fundalıklar ve kumlar arasında yedi fersah ilerledik. Birkaç kum tepeceğinden dolayı yol biraz kıvrımlıydı. Yine de yakın mesafede her iki tarafımızda verimli topraklar da olmuyor değildi; serpiştirilmiş köyler de manzarayı pek güzel süslüyordu. Zencan[26] nehri bu toprakların tümünü suluyor. Beş büyük köyün ortasına inşa edilmiş Nikbe[27] adında büyük bir kervansarayda konakladık.

25 Sartçam kervansarayı, 1327'den itibaren İlhanlı veziri *Gıyaseddin* Muhammed bin Hoca Reşidüddin tarafından 1332'de inşa edilmiş (babası *Reşidüddin Fazlullah* Hamedani için bkz. bölüm III, dipnot 180). Günümüzde hâlâ duruyor.

26 Kızıl Uzan'ın sağ kolu Zencan Rud.

27 Müstevfi'ye göre İlhanlı vezirlerinden Taceddin Ali Şah (bkz. bölüm III, dipnot 171) tarafından inşa edilen Nikpay kervansarayı. Fakat günümüzdeki bu bina, mimari yapısından dolayı daha çok Şah I. Abbas döneminden kalma gibi görünüyor. Gemelli-Carreri'nin bahsettiği binayı yapanın adının anıldığı yazıt kaybolmuş.

5'inde daha güzel ve daha az kıvrımlı aynı yolda altı fersah yol aldık. Zerigan'da[28] konakladık. Burası iki bin evi olan küçük bir şehirdi. Onu çevreleyen dağların yarım fersahlık mesafede olmalarından dolayı çok dar bir vadide yer alıyor. Zerigan toprakları verimli ve hoş sayılır; havası iyi ve yazın serin. Dışarılar bahçelerle dolu ve eğlendirici sayılırlar. Fakat şehrin içi hiç de güzel değil, büyük viranelerle dolu.

İran tarihi, bu şehrin kuruluşunu Mesih-İsa'dan çok yüzyıllar öncesinde Ardeşir-Babekon[29] döneminde olduğunu söylüyor. Bu şehirde yirmi bin ev olduğunu söylüyor; bu da mümkün görünüyor, çünkü yaklaşık bir mil yakınlarda harabeler ve molozlar görünüyor. Timurlenk buradan ilk geçtiğinde şehri tamamen yıkmış, ikinci geçişinde, yani Türkiye'den dönüşünde çok eskiden beri ilim konusunda çok gelişip serpilmiş bir şehir olduğunu ve birkaç büyük adamı yetiştirdiğini öğrenince şehrin bir kısmını yeniden inşa etmeye karar vermiş. Doğulu yazarlarda bu şehir bu ilim yönüyle çok ünlüdür. Timurlenk'ten bu yana İran'ı defalarca yakıp yıkan Tatarlar [Moğollar] ve Türkler bu şehri birkaç kez yerle bir etmişler ve ancak bu yüzyılın başlarında şehrin yeniden inşa edilmesine karar verilmiş.

6'sında inanılmaz güzel bir yörede, yolun çok düzgün ve düz olduğu güzel bir vadide yol aldık. Burada büyük bir kraliyet harası var, valiliğe ait başka haralar da var. Kaynağından akan ve bu yeri son derece verimli kılan güzel sular var. Burada o kadar çok köy var ki, onları saymak mümkün değil ve manzarayı güzelleştirip göze hoş seyirler sunan çok sayıda söğütlük ve bahçeler de var. Beş fersah yol aldıktan sonra Sultaniye şehrinden bir top atışı kadar mesafede bulunan Kırk Bulak[30] adında büyük bir kervansarayda mola verdik.

Bu şehir bir dağın eteğinde yer alıyor. Uzaktan çok güzel ve iyi inşa edilmiş görünüyor, öyle ki insanın içinden şehri yakından göresi geliyor. Fakat yaklaştıkça, aynı his içinde olunamıyor ve içine girince hiç de güzel

28 İbn Havkal'ın 988'de bahsettiği bu şehir, daha sonraları çok önemli bir şehir haline gelmiş, fakat Moğollar tarafından yok edilmiş. Clavijo 1403'te oradan geçtiğinde hâlâ yıkık vaziyette olan şehir, 1524'te Tenreiro tarafından fazla tüccar barındırmayan, aksine daha çok tarımcıların yaşadığı bir şehir olarak aktarılmıştır. Olearius 1637'de Türklerin de şehri yakıp yıktıklarını söylüyor. Günümüzde bir vilayetin merkezi durumundadır.

29 Ardeşīr-i Pāpagān "Pāpağ'ın oğlu *Ardeşir -y.n.*

30 "Sultaniye'ye yarım fersah uzaklıkta bulunan Queurqboula" (Lucas, 1700).

gelmiyor. Yapı ve mimari açıdan önemli birkaç kamu binası ve üç bin evi var. Yöre insanları şehrin eskiden batı tarafında yarım fersah daha geniş olduğunu söylüyorlar; bu yönde göze çarpan kilise, cami ve kule yıkıntıları eskiden şehrin bir parçasıymış. Bu doğru olabilir; çünkü İran tarihi bu şehrin başkent olduğunu ve ülkenin en büyük şehri olduğunu söylüyor; aynı zamanda hiçbir şehirde bu kadar geniş harabeler görmedim. Şehirde çok yiyecek var ve üstelik fiyatları da çok uygun. Hava çok değişken olmakla birlikte çok güzel. Her mevsimde neredeyse her saatte değişiyor; örneğin akşam, gece ve sabah hava soğukken, gün boyu hava aşırı sıcak. Sultaniye'nin enlemi 36 derece 18 dakika ve boylamı da 48 derece 5 dakikadır.[31] Burayı bir sultan yönetiyor.

Bazı İran rivayetleri, bu şehrin Part ülkesinin en eski şehirlerinden biri olduğunu ve kurucusunun kim olduğunun bilinmediğini söylüyor. Başkalarıysa bunun aksine şehrin ilk temellerinin aslan burcunda, Abkeikan'ın [Abaka Han] oğlu ve Halakukan'ın [Hülagû][32] torunu Ergon-kan [Argun Han] tarafından atıldığını ve o hayattayken bitmediği için oğlu Cangu-Sultan [Geyhatu] onu 14. yüzyılın başlarında tamamlattığını ve adını da Sultaniye, yani sultanlar şehri adını verdiğini söylüyorlar.

Bu şehir birkaç kez yerle bir edilmiş; ilk kez bizim tarihçilerimizin Giosan[33] olarak adlandırdıkları İran Şahı Kotza-Reşid tarafından yok edilmişti; çünkü bu şehir ona karşı ayaklanmış ve silaha başvurmuştu; sonra Timurlenk[34] tarafından yok edilmiş; ardından da başka Türk ve Tatar prensleri şehre saldırmış. Hicri 700'den, yani Hıristiyan takviminde 1300'den itibaren İsmail Sofi'nin [Şah İsmail] halefleri bir süre bu şehirde ikamet etmişler ve söylenenlere göre birkaç yüzyıl önce son Ermeni krallarının sa-

31 İlk kez verilen rakamlar doğru, yalnızca küçük bir dakika farkı var.

32 Hülagû'nun (1258-1265) oğlu Abaka'nın (1265-1282) oğlu ve Olcaytu'nun (1304-1316) babası Argun Han (1284-1291). Olcaytu Müslüman olduktan sonra Muhammed Hüdabende adını almıştır.

33 Burada Chardin'in hangi olaya ve hangi şahsiyete gönderme yaptığını çıkartmakta zorlanıyoruz. Timur'un gelişinden önce ve 1336'da İlhanlı imparatorluğunun çökmesinden sonra Sarik Adil adında biri Sultaniye'ye yerleşmiş, bu kişi bir dönem Bağdat Celayirilerin yandaşı, bir dönem de İran'ın tüm doğu kısmını işgal etmiş bulunan Muzafferilere boyun eğmiş görünüyor. 1382 ile 1384 yılları arasında Muzafferi Şahı Celaleddin Şüca, Sultaniye'yi ele geçirmiş ve Sarik Adil'i oradan kovmuş. Bir ihtimal Chardin bu olaya gönderme yapıyor olabilir ve Giosan olarak adlandırdığı kişi de Şah Şüca olabilir.

34 O dönemin tarihi metinleri Timur tarafından şehrin yok edilmesinden bahsetmiyor ve 1403'de oradan geçen Clavijo da yalnızca surların yıkılmış olduğundan söz ediyor.

rayları buradaymış ve onların döneminde dört yüzden fazla kilise bulunuyormuş.[35] Daha önce söylediğim gibi birkaç kilise harabesi görünüyor, fakat sağlam tek bir kilise yok ve burada hiç Hıristiyan yaşamıyor.

7'sinde biraz önce tasvir ettiğim memleketten daha da güzel bir memlekette altı fersah yol aldık. Her milde bir köyden geçiyorduk ve uzakta sayısız köyler görünüyordu, hepsinin etrafında söğütlükler var ve aralarında güzel kırlar var. Konakladığımız köy çok güzel ve büyüktü, adı da Hihiye'ydi.[36] Sankala[37] adında yüksek nüfuslu, duvarlarla çevrili büyük bir kasabaya yakın; kasabanın adı kısaltılarak Hasan'ın kalesi anlamına geliyor.

8'inde atlarımızın yorgunluğu Hihiye'den yalnızca iki fersah mesafede bulunan Abhar'ı [Ebher] geçmemize izin vermedi. Bu mesafeyi yine güney yönünde biraz önce bahsettiğimiz bu güzel kırlarda kat ettik. Bu vadileri bu kadar hoş gösteren şey, oradan geçen sayısız ırmaklar ve ekinlerdi. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi Part toprakları tamamen kuru ve verimsizdir; ama sulanabilen her yerde istenilen her şeyin ekilmesi mümkün, ürünler de çok leziz.

Ebher,[38] ana binalara bakacak olursak küçük bir şehir, çünkü yalnızca iki bin beş yüz evi var, ama o kadar çok bahçesi var ve bu bahçeler de öyle büyükler ki, atlı biri şehri ancak yarım saatte geçebilir. Şehirle aynı adı taşıyan küçük bir ırmak şehrin bir ucundan diğerine tam ortasından kat ediyor. Bu ırmağın eskilerin Baronthe [Ebher Rud][39] adını verdikleri ırmak olduğu söyleniyor. Burası çok hoş ve çekici bir yer, hava çok iyi, topraksa meyve ve başka yiyecekler açısından çok verimli. İyi yapılmış sayılacak birkaç bina

35 Safeviler ancak Şah İsmail'in 1502'de tahta çıkışından sonra bu şehirde ikamet edebilirler; Ermeni krallarının hiçbiri bu şehirde kalmamış, yine de 16. yüzyıla kadar burada bir Sultaniye Katolik Başpiskoposu bulunmuş. Peder Villotte 1680'de cephanelik olarak kullanılan bir Dominiken kilisesinden bahsediyor.

36 İlk Affonso Hia'dan 1565'de "çok nüfuslu bir şehir" olarak bahseder. Tavernier ondan Ica adıyla söz eder: "Rahat bir kervansarayın bulunduğu iri bir kasabadır; burada pek iyi olmayan şaraplar var." 19. yüzyılın başlarında "anlamsız küçük bir köy"den ibaret olmuş (Kinneir).

37 Müstevfi ona Sayın Kale diyor, Rus steplerinin Moğol imparatorluğu Altın Orda hükümdarı Batu'ya verilen bir isim. Lucas'a göre "burada hiç kervansaray yok, domuzların ahırlarından daha pis evlerde kalınıyor."

38 Daha önce 988'de İbn Havkal tarafından Kürtlerin ikamet ettikleri şehir olarak bahsedilen Ebher, Müstevfi'ye göre bir Selçuklu beyi tarafından inşa edilmiş. Birçok seyyah ondan yemyeşil küçük bir şehir olarak bahsediyor.

39 Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru akıp çölde kaybolan ırmak Ebher Rud'dur.

var. Konaklama yerleri, meyhaneler ve meydanlar bu küçük şehre göre çok iyiler. Üç büyük cami var. Şehrin ortasında kerpiç bir kalenin kalıntıları görünüyor. Ekvatordan 36 derece 45 dakika uzaklıkta ve Fortuné adalarından 84 derece 30 dakika uzaklıkta.[40] Bu boylam ve verdiğim diğer tüm enlem ve boylamları yeni İran cetveline göre belirttim. Ebher'in yöneticisi bir darog [daruga],[41] yani bir yargıçtır. Mirçekârbaşının[42] [emir-i şikâr] maaşı bu şehrin gelirlerinden veriliyor. Bu tür ödemelere tahvil deniliyor.[43] Bu kelimeyle ne anlamak gerektiğini başka bir yerde uzunca açıklayacağım.

Ebher'den itibaren şehirler ve kırlarda artık yalnızca Farsça konuşulmaya başlanıyor. Buraya varmadan önce halkın dili Türkçeydi, ama Türkiye'de konuşulduğu şekliyle değil de, daha farklı bir Türkçe. Ebher'den Hindistan'a kadar az çok saf Farsça konuşuluyor; Fars dilinin en saf konuşulduğu yer Şiraz'dır ve buradan uzaklaştıkça dil bozuluyor. Bu yüzden Ebher'de ve buraya yakın yerlerde kaba ve kötü bir Farsça kullanılıyor.

9'unda muhteşem vadilerde bahçe yolları gibi düz ve güzel bir yolda dokuz fersah yol aldık. Bu denli güzel kırlar görmek mümkün değil. Üç fersah yürüdükten sonra neredeyse Ebher kadar büyük ve adı Parsak[44] olan bir kasabadan geçtik. İlerisinde sol tarafımızda bize beş fersah mesafede Kazvin'i bıraktık. 1674'te sarayla birlikte geçirdiğim dört aylık bir seyahatimde şöyle bir tasvirde bulunmuştum:

40 Chardin'in verdiği boylamlar en azından iki farklı temele göre hesaplanmışlar; çünkü Sultaniye 48 derecedeydi, bu nedenle Ebher'in 84 derecede bulunması mümkün değil.

41 "Beyliklerin üst düzey subaylarının dışında [...] kalelerin ve şehirlerin daruga adı verilen özel yöneticileri var; bu kelime de eski Romalılardaki yargıçların görevine denk geliyor. Bunlar doğrudan kral tarafından atanıyorlar ve her birinin emrinde yine kralın atadığı bir yüzbaşı bulunuyor, bunlar özel valilerden bağımsızlar." (Chardin, 1811 baskısının V. cildi). Bu unvanın kökeni Moğolcadır.

42 "Şahın sarayının dördüncü mevkii, İranlıların mirçekârbaşı adını verdikleri, avın prensi veya efendisi anlamına gelen av görevlisidir. İran kralı her yerde resmi unvanla avcı tayin ediyor. Tüm krallıkta binden fazla av memuru bulunduğu söyleniyor. Bunların hepsi de üst av memuruna bağlılar, bu kişi ayrı zamanda ormanlar ve av yapılan her yerin sorumlusudur." (Chardin, 1811 baskısının V. cildi).

43 "Toprakla ilgili tahvillere gelince, onlara tyul deniliyor, bu kelime de süresiz anlamına geliyor, başkaları bunun aslında uzak anlamına geldiğini savunuyorlar, çünkü bu tahviller uzak yerlere yapılıyor. Bunların iki türlüsü var; çünkü bu topraklar ya büyük görevlerin her birinin maaşların ödenmesi için kendisine bağlı ve süresiz görevlere ilhak edilen toprakları olduğundan görevin hasıdır; ya da her yıl maaş veya ödeme almak için maliye odasının isteğine göre tahsis edilmekteler." (Chardin, 1811 baskısının V. cildi).

44 Bazen Parsak, bazen de Parsin adıyla bahsedilen bu köy, Affonso'ya (1565) göre büyük olmakla birlikte harabeye dönmüş, Bruyn'e göre de "ağaçlarla ve bahçelerle dolu pek büyük" bir köydür.

Kazvin Aluvant[45] [Elvend] dağına üç fersah uzaklıktaki güzel bir vadide bulunan büyük bir şehirdir. İran'ın en ünlü ve en yüksek dağı olan bu dağ daha önce de söylediğimiz gibi Part'ın kuzey kısmından geçen ve onu Hirkanya'dan ayıran Toros dağının bir koludur.[46] Bu şehir kuzeyden güneye uzanıyor. Eskiden surlarla çevriliymiş. Artık her yanı açık.[47] On iki bin evden oluşuyor. Çevresi altı mil yapıyor ve nüfusu yüz bin kişidir, bunlar arasında çok fakir olan kırk Hıristiyan ve yüz Yahudi aile yer alıyor. Buradaki en güzel yerler, hipodrom, ya da at yarışı alanı, buraya şahın meydanı anlamına gelen Meydan-şa[48] [Meydan-ı Şah] deniliyor, bu meydan yedi yüz kadem uzunluğunda ve iki yüz elli kadem genişliğinde olmakla birlikte Isfahan'daki modele göre yapılmış. Kraliyet sarayının yedi kapısı var. En büyük kapısının adı yüksek kapı anlamına gelen Alikapi'dir [Âlî Gapu].[49] Üst tarafında altın harflerle bir yazı bulunuyor, bu yazının anlamı da şu: "Allah'tan başka Tanrı yoktur şeklindeki şehadetimizle bu muzaffer kapının her zaman bahtı açık olsun."[50] Sarayın dama tahtası şeklindeki bahçeleri güzel ve bakımlılar. Kral Tahmasp bu sarayı, bir Türk mimarının kendisine sunduğu plana göre çok küçük inşa etmiş. Büyük Abbas, onu tamamen

45 Elvend adı, Arap ve İranlı coğrafyacılar tarafından 3.300 metre yüksekliği olan ve Hamedan'ın güneybatısında yer alan dağa verilen isimdir. Burada muhtemelen 4.800 metre yüksekliğe sahip ve Kazvin'in kuzeydoğusunda yer alan Elburz sıra dağının en yüksek tepesi söz konusudur.

46 Burada Mazanderan'ı İran'ın geri kalan kısmından ayıran Elburz sıra dağı söz konusudur.

47 Tectander (1603) ve Della Valle (1618) surların olmadığını veya daha doğrusu yok olduğunu teyit ediyorlar.

48 "At Meydanı (hipodrom) şehirdeki en büyük pazar meydanıdır. Dikdörtgen olmakla birlikte bin millik bir çevre uzunluğuna sahip ve orada toplanan her türlü tüccar ve elinde bulunan her türlü malı satanlar için bir borsa niteliğindedir. Bir yerde atlar, katırlar veya develer satılıyor; başka bir yerinde halılar, kıyafetler ve her türlü keçe satılıyor; daha başka bir yerinde kavun, karpuz, nar, antepfıstığı, muz, hurma, yaş ve kuru üzüm gibi çeşit çeşit meyveler satılıyor." (Cartwright, 1600). "Ana meydan, kraliyet sarayından uzakta ve pazarın yanında yer alıyor. Isfahan'daki kadar büyük ve güzel değil, ama ondan çok az eksik, diğeri gibi de çevgen oyunu için uzunluğu eninin üç katı. Onu çevreleyen revaklar hem eski hem kötü yapılmışlar; ama ortasında, orada burada, şah için iki konak inşa edilmiş, konakların her tarafı balkonlarla dolu ve yalnızca burayı seyretmek için yapılmış; bunlardan birinde balkonlar kafesle çevrili, bu da buranın kadınlara ayrılmış olacağını gösteriyor." (Della Valle, 1618). Bu meydan artık yok.

49 "Kralın kapısı, yani kraliyet sarayının kapısı, kenarları eşit olmayan küçük bir meydana açılıyor; bu kapı Isfahan'dakinin aksine boyalı olmadığı gibi yaldızlarla da süslü değil, fakat bu büyük kapı revakların içinde güzel, büyük ve yüksek bir iç avluya bakan, hoş bir perspektife sahip." (Della Valle, 1618).

50 Kapı ve üstündeki yazı hâlâ var. Mineli tuğladan olan sonuncusu ünlü hattat Ali Rıza Abbasi'nin eseridir ve lacivert taşından bir silmeyle revakın üç yanını süslüyor. I. Abbas döneminin sonlarında yapılmış, fakat bu efrizin sonunda yer alan tarih silinmiş.

değiştirip büyütmüş. Kazvin'de çok az cami var, toplanma camisi anlamına gelen Meçiciuma [Mescid-i Cuma] küçük bir yapıdır.[51] Bu cami, Bağdat halifesi Harun Reşid tarafından Hicri 170'te inşa edilmiş. Mescid-şa[52] [Mescid-i Şah] adı verilen kraliyet camisi, İran'ın en büyük ve en güzel camilerinden biridir. Kraliyet sarayının kapılarında başlayan geniş ve ağaçlarla çevrili bir yolun sonunda yer alıyor. Bu cami Tahmasp hayattayken neredeyse tamamen onun katkılarıyla yapılmış; aslında inşaatı başlatan babası İsmail'di, fakat o vefat ettiğinde zemin kat ancak inşa edilmişti. Kazvin'de başka önemli cami yok. İranlıların çoğu, camide yapılan ibadetin Tanrı'nın gözünde evde yaptıklarından daha sevap olduğuna inanmıyor, bu yüzden de ibadetlerini çoğunlukla evlerinde yapıyorlar ve cami yapmaya çok hevesli değiller, bunun yerine kamu yararına kervansaray yapmayı tercih ediyorlar. En güzel kamu binaları camiler, sonra medreseler geliyor; bunların arasında en önemlisi, elli yıl önce inşa edilmiş, kurucusu taşıyan ve İran başveziri Kalife-Sulton'un [Halife Sultan] adını taşıyan medresedir.[53] Aynı zamanda bu şehirde otel olan kervansaraylar var. Kraliyet kervansarayı adı verilen yapının iki yüz elli odası, geniş bir havuzu, avlusunda büyük ağaçları var; avlunun en değerli eşyaların satıldığı iki sokağa açılan kapıları var. Fakat Kazvin'in en güzel süslemeleri, kervansaraylarında, hamamlarında, pazarlarında, ticaret meydanında veya İranlıların çok düşkün oldukları tütün, kahve veya sert içeceklerin sunulduğu kahvehanelerde değil de, İran sarayı mensuplarının zaman zaman bu şehre yaptıkları yolculuklarda ikamet ettikleri ve babadan oğula bakımını yaptıkları İran asillerinin saraylarındadır.[54] Yörenin diğer şehirlerine göre burada çok fazla bahçe bulunmuyor, çünkü bura-

51 Mescid-i Cuma. Camide, Harunî adı verilen eski bir kısım var. Muhtemelen Zerdüştî bir tapınağın Harun Reşid döneminde camiye dönüştürülmesidir. (Chardin'in verdiği 170 tarihi 786 yılına denk geliyor, bu tarih de, bu halifenin iktidarının başlarıdır.) Yine de caminin ana gövdesi Selçuklu dönemine aittir. Bir yazı, caminin yapımının yedi yıl sürdüğünü belirtiyor (1114-1120). Mihrap ise Moğol dönemine aittir. II. Abbas (1658) ve Şah Süleyman (1669) camiyi onartmışlar.

52 Safevi yapımı, İran'ın en büyük camilerinden biridir. 19. yüzyılda bazı eklentiler yapılmış.

53 Halife Sultan, Chardin'in Kazvin'den geçtiği tarihten sonra yirmi yıl daha başvezir olarak kalmıştır. Günümüzde Kazvin'in en önemli medresesi 12. yüzyıla dayanan Haydariye medresesidir.

54 "İran hanları veya derebeyleri tarafından inşa edilmiş birkaç büyük saray var. Bunların arasında Şiraz valisi Allahverdi Şah'ınki, Gence hanı veya valisi Muhammed Şah'ınki ve Şah Abbas döneminde şeyhülislam olan Seyyid Ahmet Han'ınki göze çarpıyor." (Olearius, 1637). Günümüzde yalnızca Çihil Sütun adındaki bir saray varlığını sürdürebilmiş; şehrin Sanat ve Tarih Müzesi'ne ev sahipliği yapıyor.

daki toprak kumlu ve kuru, Şarud [Şah Rud] nehrinin bir kolu olan küçük bir ırmak buradan geçse de, suyu yetersiz kalıyor. *Keriz* adını verdikleri yer altı kanallarıyla dağlardan şehre su getirmişler. Otuz kadem derinliğindeki mahzenlerde dağıtılmış. Çok taze olsa da, bu su biraz tatsız ve ağır. Bu su sıkıntısı Kazvin'deki havanın özellikle yaz aylarında ağır ve sağlıksız olmasından kaynaklanıyor; bunun nedeni de şehrin akarsuyu olmadığından pislikleri taşıyıp götürecek lağımların bulunmamasıdır. İranlıların dediklerine göre Kazvin'in Isfahan'dan daha güzel olmasından ve şahın gelip buraya yerleşmesinden korktukları için Şah Rud[55] nehrini Kazvin'den geçirmiyorlarmış. Bu su sıkıntısına rağmen şehir yiyecek ve her türlü gıda bakımından çok zengin; çünkü çevredeki sulak kırlar hayvan sürüleri, meyve ve tahılla dolu. İran'ın en güzel üzümü burada yetişiyor. Ona şahoni, yani kraliyet üzümü deniliyor. Sarı, şeffaf ve bir küçük zeytin büyüklüğünde. Kurusu bütün ülkeye dağıtılıyor. Dünyanın en sert şarabı bu üzümden yapılıyor ve tüm likör şarapları gibi kıvamlı ve çok lezizdir. Bu mükemmel üzüm, genç bağ kütüklerinde yetişiyor. Bu üzümleri hiç sulamıyorlar ve yazın beş ayı boyunca kumlu bir toprakta, yakıcı bir gök altında tek bir damla su almadan büyüyorlar. Bağbozumu olduğunda hayvan sürüleri bağları yemeleri için bağlara sürülüyor, ardından iri gövdeler kesilerek yalnızca yaklaşık üç kadem yüksekliğindeki genç kütükler bırakılıyor, gördüğümüz gibi bunlar yüksek olmadıkları için onları tutacak hereklere gerek kalmıyor. Bu bölgede aynı zamanda çok miktarda antepfıstığı yetişiyor ve yüksek dağın kuzeyde yer almasından dolayı burası yazları aşırıcı derecede sıcak oluyor; fakat geceleri öyle soğuk ki, biraz ince giyildiği takdirde hasta olmak kaçınılmaz. Kazvin boylam olarak 85 derece ve 5 dakika, enlem olarak da 36 derece 35 dakikada yer alıyor.

Hicri 955'te[56] Tebriz'i Büyük [Muhteşem] Süleyman'a karşı koruyamayacağından çekinen Şah Tahmasp Kazvin'e çekilmiş ve bu şehri başkent yapmış. Burayı her mevsim yaşanması hoş bir yer olarak görmüş. Kışı burada geçiriyor, yazları da buraya üç veya dört fersahlık mesafedeki kırlara geçip çok sayıda serin, sulu ve gölgeli yerlerin bulunduğu Elvend dağının

55 Kızıl Uzun'un kollarından Şah Rud, Kazvin'in kuzeyinde doğudan batıya doğru akıyor.
56 Miladi takvimde 1548 yılı.

eteklerinde çadır kuruyormuş. Büyük Abbas hükümdarlığının ilk yılından itibaren sarayı Isfahan'a taşıyana dek halefleri de onun gibi yapmışlar.[57] Bu yer değişimi için farklı nedenler ileri sürülüyor. Bazıları bu yer değişiminin zat-ı şahanelerinin Kazvin'in havasını beğenmemesinden olduğunu söylüyor; başkalarıysa gökbilimcilerin burada kalması halinde başına büyük felaketler geleceğini söylemelerinden endişe duyduğu için gittiğini ileri sürüyorlar. Daha başkalarıysa, hatırlanmak ve yapacağı eylemleri daha kalıcı kılmak amacıyla başka bir şehir kurma arzusuyla buradan ayrıldığını iddia ediyorlar. Ama bu büyük şah tarafından çok sevilen bir beyin söyledikleri daha muhtemel görünüyor; ona göre şah doğuda ve güneyde hedeflediği fetihleri gerçekleştirmek için fethedeceği bölgelere daha yakın olmak için Isfahan'a taşınmış.

Her ne olursa olsun bu Kazvin'in saray gittikten sonra çöküşe uğradığı ve büyük bir sarayın taşıdığı şaşaayı yitirdiği kesin. Abbas'ın halefleri, dönem dönem bir veya iki yıl burada kalmışlar. Merhum şah buraya gelmek için yola çıktığında vefat etmiş. Şehir, davetiyeler ve hediyelerle bunu kendisinden istemişti. Şehir zat-ı şahanelerinin geldiğini öğrendiğinde buna öyle sevinmişti ki *muş da luk* [muştuluk] olarak iyi haberi getiren memura üç yüz tomanlık (bu bin üç yüz pistole yapıyor) hediye vermiş. Sarayın ziyaretinin yerel halk için temel getirisi burada tüketilecek olan yörenin sayısız yiyecekleridir, çünkü komşu bölgelerin gıda ihtiyaçları bulunmadığı için bunları başka yerlerde satamıyorlar.

Kazvin'i ünlü bir şehir yapan bunca anlattığımız şeyin yanı sıra buradan yetişmiş ünlü yazarlar da bu üne katkıda bulunmuştur. Bunlardan biri Lokman'dır.[58] Bu kişi, yazdığı masallarla ünlenmiş; bu masalları öylesine çok Ezop masallarını andırıyor ki, bazı bilgin yazarlar bu iki eserin aslında tek eser olduğunu söylüyorlar. Bu şehrin valisinin unvanı darugadır. Her iki yılda bir yenisi atanır. Vali her yıl bu makamdan altı yüz toman para kazanır; bu da dokuz bin eküye denk geliyor. Hukuki evraklarda bu şehre Dar-el-seltenet [Darüssaltanat] yani saltanatın merkezi adı veriliyor; çünkü 15. ve 16. yüzyılda hükümdar olan İran şahları, daha önce de söylediğimiz

57 I. Abbas 1587'da tahta geçmiş, sarayı da 1598'de Isfahan'a taşımış.
58 Kuran'ın XXXI. sureyi tahsis ettiği efsanevi şahsiyet.

gibi burada ikamet ediyorlardı. Aynı zamanda ona Gemel-abad (Cemalabad) yani güzel veya muzaffer şehir de deniyor.

Yolumuza Kiare'de[59] ara verdik; bu kasabada beş yüz ev mevcut. Kasabanın ortasında bir yükseklikte yarısı virane olmuş kerpiç bir kale yer alıyor. Bunlar, 13. yüzyılda yıkılmış olan bir kalenin kalıntısıdır. İstilalar öyle sık ve öyle beklenmedik, iç savaşlar öylesine uzun ve hararetliydi ki, her yerde kale kurmak ve herkese karşı kendini korumak gerekiyordu. Bu tür kaleleri, Kazvin'e bağlı neredeyse her kasabada ve büyük köylerde görmek mümkün.

10'unda, yine güneye doğru ilerleyerek, önceki günler gibi hoş ve yekpare bir yörede dört fersah yol aldık. Yolculuk etme şeklimiz, Medya'nın en ucunda yer alan Miyaneh'ten beri özellikle hep aynıydı. Her zaman akşam, alacağımız yola göre güneş batmadan bir veya iki saat önce yola çıkıyorduk. Beş veya altı fersahlık mesafeleri yaklaşık on ikiye kadar tamamlıyorduk. Yaz döneminde tüm Doğuda yolculuklar, güneşin sıcağından korunmak için genelde bu şekilde yapılıyor; çünkü bu sıcaklık hayvanları ve insanları çok zorluyor. Gece daha hızlı yürüyoruz, daha rahat oluyoruz, uşaklar zaman zaman zorlanmadan yaya gidiyorlar ve hatta efendiler bile uyku çöktüğünde uyanmak ve havanın serinliğinden dolayı üşümemek için biraz yürümekten hoşnut oluyorlar. Bütün bunlar da atları rahatlatıyor. Mola vereceğimiz yere vardığımızda da hemen yatıyor gece kaybettiğimiz uyku süresini kazanmak için gündüz uyuyoruz. Gece yolculuk etmenin bir diğer avantajı da yük hayvanlarının sıcaktan ve sineklerin rahatsız etmesinden kurtulup dinlenebiliyor olmaları. Gündüz uşaklar rahat görebildikleri için onlara daha iyi bakıyorlar. Bunun dışında gündüz vakti kişiler ve hayvanlar için ihtiyaç duyulan şeyleri daha rahat bulabiliyoruz. Kervansarayların sahipleri, sabahlamayıp bütün gece iyice uyudukları için ayakta oluyorlar ve isteklerimize daha iyi cevap verebiliyorlar. Seyislerin mola yerine varır varmaz ilk yaptıkları şey atları biraz yürütmek oluyor; ardından üzerlerine bir battaniye örtülüyor ve kolanları çıkartılıyor. Bir iki saat sonra yemleri verildikten sonra seyisler yatabiliyor.

59 "Beş yüz evlik bir kasabadır; evler yüksek ve ufak bir tepe üzerine inşa edilmiş, öyle ki, uzaktan sanki kaleymiş gibi görünüyor." (De Bruyn, 1703). "(Kasaba) uzaktan bakılınca bir şeymiş gibi duruyor, ama içine girince yeryüzünün en büyük fakirliği görülüyor." (Lucas, 1700).

Herkes dokuzda veya onda ayağa kalkıyor ve hafif bir yemek yiyor. Ahırdan sorumlu uşak atlarla ilgileniyor, aşçı da yiyecekleri hazırlıyor. Efendi ya tekrar dinlenmek için odasına çıkıyor ya da işi varsa onunla ilgileniyor. Saat dörtte atlara arpa veriliyor, çünkü Doğuda atlar yulafla beslenmiyor, ardından eyer vuruluyor ve yemek yeniliyor. Efendi yemeğini yerken, aşçı kap kacağı temizliyor ve oda uşağı *mafraları* kapatıyor. *Mafralar*, bir sandık gibi yatak yorganların ve kıyafetlerin konulduğu bir tür portmantodur. Bir at iki *mafra* taşıyabiliyor. Ardından uşaklar yemeklerini yiyorlar ve bu sırada efendi elbiselerini ve botlarını giyiyor. Uşaklar yemeklerini yedikten sonra ki bu Asya'da çok çabuk yapılan bir şey, aşçı kapları topluyor, seyis atların kolanlarını sıkıyor ve gemlerini vuruyor, diğer uşaklar da halıları topluyor ve görevleri olan diğer işleri tamamlıyorlar. Bütün bunlar yapıldıktan sonra atlar yükleniyor ve yola koyuluyor. Doğu'yu hiç görmemiş olanlar, buradaki insanların yolculuk konusunda ne kadar pratik olduklarına inanmakta zorlanırlar. Yine de bu büyük bir iş, çünkü bir evde bulunabilecek her şeyi beraberlerinde taşıyorlar. Fakat her uşağa yalnızca bir iş tahsis edildiğinde bütün iş bir anda bitmiş oluyor. Uzun yollarda yemek yiyecek yer bulmak kervansaray bulmaktan zor olduğu için *yaktan* adında küçük sandıklarda yiyecek ve içecekler taşınıyor. Böylece yolda canımız istediğinde yiyip içebiliyoruz. Bu yaktanlar kare şeklinde küçük kutular biçimindeler; on sekiz parmak genişlikte ve yirmi iki parmak uzunlukta olup dışları keçeyle veya kumaşla, içleri de deriyle kaplı oluyor. At üzerinde kuş avlarını taşıdığımız gibi bunları da eyerin üzerine atabiliyoruz, ata binmeyi de engellemiyorlar. Bir tarafa bezler, kaplar ve yiyecekler gibi istediğimiz her şey konuluyor. Diğer tarafa da kahve, şerbet, likör, buz ve istenilen her şey yerleştiriliyor. Yol boyunca her zaman içme suyu bulunamadığı için yaktanlardan sorumlu kişi atın karın kısmında uzun bir tulum içinde su taşıyor; bu su, özellikle geceleri veya sabahları çok soğuk oluyor.

Segs-abad'da [Segzava, Sebzabad] konakladık.[60] Bu ismin anlamı köpeklerin barınağı anlamına geliyor. Kiare kadar büyük bir kasabadır. Çok

60 Müstevfi (1340) ve Clajivo (1403) bu şehirden bahsetmiştir. 1565'de Affonso buradan geçtiğinde bu köy yok edilmişti ve kimse yaşamıyordu. Tavernier ondan küçük bir şehir olarak bahseder. 17. yüzyılın sonlarında Lucas bu şehri şöyle tasvir eder: "Saxava büyük sayılacak bir şehirdir; kumlu bir vadide yer alıyor. Şehrin etrafı iki mil kadardır, fakat pek oturanı yok. Çevresindeki surlar birçok yerde yıkılmış durumda. İçindeki birkaç büyük bina kalıntısı eskiden güzel bir şehir olduğunu gösteriyor."

sayıda köyün bulunduğu bir vadinin ortasında yer alıyor. Sebzabad'ta tıpkı Kiare'de olduğu gibi hiç kervansaray yok.[61] Fakat burada ev sahiplerinin yolculara kapılarını açtıkları ve bir kervansaraydan daha temiz tuttukları on beş veya yirmi büyük ev bulunuyor. Burada çok daha rahat ediliyor ama daha pahalıya mal oluyor, ev sahibi âdet olmadığı için kira istemeye cesaret edemiyor ve hizmet parası almıyor, bunun yerine misafirlerine sağladığı yem ve yiyecekleri istediği fiyata satarak para kazanıyor. Oysa kervansaraylarda her şey fiyata dahildir.

11'inde sekiz fersah yol aldık. İlk iki fersahı, yolun bozuk ve düzensiz olduğu tepeler arasında ilerledik; kalan kısmı ise her yeri köylerle dolu olan ve tarlaların süslediği güzel bir vadide geçirdik. [...] Koskeiru[62] [Kuhkerud] adında, İran'da olabilecek en güzel ve en büyük kervansaraylarından birinde mola verdik. Kervansaraya bitişik iki bahçe, iki sarnıç, bir hamam ve ona bağlı küçük bir kanal bulunuyor. Bu Büyük Abbas'ın gözdesinin yaptırdığı bir hayrattı. Kervansaray'da kalarak burayı temiz tutup yolculara hizmet edecek dört uşağın maaşı için bin livre para ayırmış. Fakat kayyımların cimriliğinden dolayı bu bin livre başka şeylere harcanmış. Bu yüzden de kervansarayın neredeyse çok pis ve bu da burayı iflas ettirecek gibi görünüyor. Söylenenlere göre bu kervansarayın inşaatı dört bin tomana, yani seksen bin livre'e mal olmuş. İran'ın pek çok yerinde, bu prensesin hayırseverliğinin eseri olan sayısız köprüler, yollar, aşevleri, kervansaraylar var. Bütün bunlar onun adını ünlü kılmış; halkın söylediğine inanacak olursak, hayır işlerine yüz bin toman, yani dört buçuk milyon, harcamış. Bu prensesin adı Heinab Begum [Zeyneb Begüm].

12'sinde sekiz fersah yol aldık. İlk üç fersahı Koskeiru'nun yer aldığı vadide, diğer beş fersahı da yolun biraz engebeli ve düzensiz olduğu çevresi kapalı bir yörede ilerledik. Gün doğumuna iki saat kala Sava'ya vardık ve büyük yolun üzerinde bulunan kasabada mola verdik.

61 Oysa Tavernier şöyle yazmış: "Kervansarayları her ne kadar kerpiçten ve küçük olsa da, çok temiz ve kullanışlı, çok sayıda olmaları ufak olmalarının dezavantajını ortadan kaldırıyor." Yine de 1703'te Bruyn yalnızca bir kervansarayın kalıntılarını bulur.

62 "(Kervansaray) kesme taştan yapılmıştı ve birkaç tonozu ve bir avlunun etrafında odaları vardı, avlunun ortasında demir parmaklıklarla kapalı bir kuyu yer alıyordu. Odaların duvarlarında buradan geçen her milletten insanın yazdığı isim ve deyişler görünüyordu." (Orlearius, 1637). 1886'da War Office'in haritasında harabe olarak belirtilmiş.

Sava [Saveh, Save],[63] Elvend dağına bakan, kumlu ve verimsiz bir vadide yer alan büyük bir şehirdir. Çevresi iki mil yapıyor ve surlarla çevrili, fakat içinde çok fazla insan yaşamıyor; şehrin merkezi hariç kimse oturmadığı için geri kalan kısmı harabeye dönüşüyor. Surlara iyi bakılmıyor ve çevrede pek göze çarpan bir şey yok. Eskiden güzel bir şehirmiş, burada bulunan harabe halindeki bazı binalar buna şahitlik ediyor. İçinden küçük bir ırmak ve sayısız kanal geçiyor. Toprağı kuru ve kumlu. Sanat ve çalışmayla ancak bir şeyler yetiştirilebiliyor. Fakat çok sayıda bahçe var. Havası sıcak ve sağlıksız, enlemi 35 derece 50 dakika ve boylamı da 85 derecedir. Bir daruga buranın valisidir.

İran tarihi, Saveh'in çevresindeki bütün vadinin eskiden tuzlu bir bataklık veya göl olduğunu yazıyor, tıpkı bu şehrin doğusunda yirmi fersah mesafede bulunan ve Isfahan'dan Hirkanya'ya giderken otuz fersahlık bir yolda geçilen tuz denizi denilen vadi gibi. Fakat tarihi metinler bu bataklığın ne zaman kuruduğu konusunda hem fikir değiller. Bazıları Muhammed'in doğduğu gece mucizevi bir şekilde kuruduğunu söylerken, başkaları da Muhammed'in damadı olan Ali'nin bu bataklığın sularını mucizevi bir şekilde akıttığını söylüyorlar. Bunlar de Ali'nin bunu buraya hiç gelmeden, tek bir sözcük söyleyerek ve kayınpederi Muhammed'e karşı onun tarafını tutan Kum şehrinin sakinleri için yaptığını sözlerine ekliyorlar. Aynı zamanda bu halkın böylesine nadir bir olayın anısını muhafaza etmek için bu kurutulmuş bataklığın ortasına bir şehir inşa ettiğini ve ilk taşı ikizler burcunda koyduklarını da söylüyorlar. Kuzey halkları Muhammedî [hicri] 4. yüzyılda bu şehri yıkmışlar. Melek-Şerefeddin-Sauvegi'nin [Melik Şerefeddin Savehi] oğlu Koia-sehid-el-din [Hoca Zahireddin] [64] kırk yıl sonra eskisinden çok daha büyük olarak onu tekrar inşa ettirmiş ve etrafını surlarla çevirip, yollarını kırmızı tuğlarla döşettirmiş. Bir süre sonra Hoca Şemseddin şehri kuzey yönünde

63 10. yüzyılda İbn Havkal tarafından büyük bir şehir olarak bahsedilmiştir. Şehir Moğollar tarafından yok edilmiş. Barbaro, 1474'de bin ocak ve Figueroa 1618'de "altı yüz berbat ev" saymış. Olearius, 1637'de şehrin "surlarının tamamen topraktan olup evlerin neredeyse hepsinin yok edildiğini, ancak buna karşılık çok güzel bahçeleri bulunduğunu" söyler.

64 Bu bilgilerin çoğu Müstevfi'den alıntılanmış. Savehli Melik Şerefeddin'in oğlu Hoca Zahireddin 8.200 *coudées* [arış, kolun dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan bölümü, yaklaşık yarım metre] uzunluğunda bir surla şehri çevreletmiş. Daha ileride adı geçecek olan Hoca Şemseddin, Hoca Zahireddin'in oğluydu ve babasının yaptırdığı surlara 4.000 arış daha eklemiş.

büyütmüş, şehre on kanalla su getirttirmiş, birkaç yüzyıl önce İmam Muza Kazem'in oğlu [Musa el-Kâzım] Saied-Eshak'ın [Said İshak] planına uygun olarak şehrin batı tarafına büyük bir cami yaptırmış.[65] Bu camiye bitişik olarak on yıl önce bu şehirde bedeninin su biriktirmesinden vefat eden İran'ın büyük top ustası Berkoder Bey'in muhteşem türbesi yer alıyor.

Saveh'in karşısında, batı tarafta, dört fersah mesafede İranlıların ziyaret ettikleri ünlü bir zaviye var. Ona Eşmuy [İşmuyel], yani Samuel adını veriyorlar ve bu peygamberin orada defnedildiğine inanıyorlar. Muhteşem bir caminin ortasında mezarının üzerine güzel bir türbe yapılmış.[66] Bunun karşısında yani doğuda, şehre dokuz fersah mesafede, aynı paralel üzerinde Asya'nın en büyük şehri olan ünlü Rey'in[67] harabeleri görünüyor. Onun hakkında anlatılanlar inanılır gibi değil; bütün tarihçiler ve bazı görgü tanıkları bu konuda aynı şeyi teyit ediyorlar. İran coğrafyası Miladi 9. yüzyılda yaşamış olan halife Mehdi-billa-Abd Muhammed Davanik[68] döneminde Rey şehrinde her sokağında dört yüz ev olmak üzere, her biri kırk sekiz sokaktan oluşan doksan mahalle, on cami, altı bin dört yüz medrese, on altı bin altı yüz hamam, on beş bin minare, on iki bin değirmen, bin yedi yüz su kanalı ve on üç bin kervansaray varmış. Evlerin tam sayısını vermeye cesaret edemiyorum, çünkü burada yarısı kadar insan yaşadığına inanmakta güçlük çekiyorum. Bununla beraber bu coğrafya bilgisini bütün doğulu yazarlar teyit ediyor. Arap yazarlar, Muhammedî [hicri] 3. yüzyılda, ki bu da tam tamına aynı tarihe [Miladi 9. yüzyıla] denk geliyor, Rey'in Asya'nın en yüksek nüfuslu şehri olduğunu ve Babil'den sonra ister insan sayısı, ister zenginlik, isterse mal mülk açısından hiç bu kadar büyük başka bir şehir olmadığı söylüyorlar.[69] Tarihte ona verilen muhteşem isimler de buradan ileri geliyor: *Şehirlerin birincisi, dünyanın hanımı, dünyanın kapılarının kapısı, evrenin pazarı.*

65 Saveh'te iki eski cami yer alıyor: 1061 tarihli sadece minaresi geriye kalan Mescid-i Meydan ve inşaata başlama dönemi Selçuklu dönemine ait Mescid-i Cuma; yapının geneli Moğol ve Safevi dönemine aittir.

66 Müstevfi ve *Heft iklim*'in (yedi iklim) yazarı [Emîn-i Ahmed-i Râzî] bu türbeden söz ediyor.

67 Rey, günümüzde Tahran banliyölerinden biridir, Saveh'in 130 km kuzeydoğusunda yer alıyor.

68 Büyük Rey camisini yaptıran Halife [Muhammed bin Mansur el-] Mehdi 775 ile 785 yılları arasında hükümdar olmuştur.

69 İbn Havkal'a göre Rey 10. yüzyılın sonralarında Bağdat'tan sonra Müslüman Doğunun en önemli şehri olarak kabul ediliyormuş.

Toprağı verimli ve çok hoş, çok iyi meyveler yetişiyor. Ama havası çok sağlıksız, deriyi sarartıyor ve ateş yapıyor; oysa buradaki insanların dünyanın diğer yerlerindekiler kadar uzun yaşadıkları söyleniyor. Bu çok olağanüstü ve Farsça şu deyime neden olmuş: *Rüyamda, havanın sağlıksızlığından korktuğu için Rey'den kaçan çıplak, gömlekli azraili gördüm.*[70]

Bu şehir sayısız alim yetiştirmiş ve bünyesinde doğunun en büyük zenginliklerini barındırmış. Parlak döneminde çeşitli madenlerden yapılmış yüz lambanın birkaç küçük camiyi, beş yüz lambanın da büyük camileri gece boyu aydınlattığı söyleniyor.

13'ünde yeknesak ve güzel bir yörede altı fersah yol aldık. Yol, ırmak ve tarlaları sulamak için yapılmış su kanallarından dolayı yılankavi biçimde ilerliyordu. Büyük bir köprüden, ardından da birkaç küçük köprüden geçtik, dört daha küçük kervansaraya yakın bulunan, kırların ortasında inşa edilmiş büyük bir kervansarayda kaldık. Ona Jafer-abad [Caferabad], yani Jafer'in evi adı veriliyor, çünkü burada bulunan ilk kervansarayları inşa eden İran'ın büyük beylerinden biri olan Jafer yaptırmıştı.[71]

14'ünde biraz önce bahsettiğimiz vadide beş fersah ilerledik. Yarı yolda Kuhtelism[72] adında küçük bir dağın eteklerinden geçtik. Kuh dağ anlamına geliyor; telism, tılsım dediğimiz şeydir. Bu dağın, bugüne kadar inanmakta güçlük çektiğim kendine özgü bir yanı var. Bu dağa yaklaştıkça yeni bir biçim sergiliyor ve farklı bir büyüklükte ve şekilde görünmeye başlıyor. Tepesi veya zirvesi her zaman karşımızda duruyor ve ona bakmak için döndükçe o da aynı tarafa dönüyor gibi görünüyor. Bu dağa her yandan baktım, hep aynı sonucu elde ettim. Bu doğal büyülü hal, kanaatimce, bu dağa baktığımız açıların farklılığından ileri geliyor olabilir, tabiat burada çeşitli nesneleri çeşitli açılardan bakanlara gösteren zekice yapılmış tabloları andıran bir şey yapmış gibi. Ateş fışkırtan dağların eteklerinde görülen yanmış topraklara benzer siyah ve hareketli bir toprağı var. Yakından özellikle yapılmış gibi görünen çukurlar-

70 Chardin burada Müstevfi'den alıntı yapıyor.

71 İlk kez Affonso'da "küçük bir köyün ve ırmağın yakınlarında [...] bulunan hoş bir kervansaray" olarak bahsi geçiyor. 1581'de Newberie ondan yeni bir kervansaray olarak bahsediyor. Bina topraktan inşa edildiğinde Gemelli-Carreri 1696'da buradan geçtiğinde binanın büyük bir bölümü kullanılamaz durumdaymış.

72 Bu dağ ve ona bağlı olan efsaneler, seyyahların çoğu tarafından zikredilmiştir. Buna ilişkin en eski anlatılar Müstevfi'ninkiler ve en yeni olan da dağa çıkışını son derece zorlaştıran ufalanan tuzlardan oluşan toprağın tabiatını daha rasyonel olarak açıklamaya çalışan Morier'in 1812'deki anlatılarıdır.

la ve dönemeçlerle dolu gibi görünüyor. Bu memleketteki birkaç kişiden bu dağın ateş fışkırtıp fışkırtmadığını sordum; ama böyle bir şeye şahit olmuş veya böyle bir şey duymuş kimseye rastlamadım. Dağa çıkmak isteyenlerin orada kayboldukları ve suya batar gibi toprağa battıkları herkesçe bilinen bir uyarıdır. Bir gün Büyük Abbas'ın omzunda yanan bir fenerle yaya bir uşağı oraya gönderdiği, bu fenerin bir süre sonra söndüğünü ve adamın da bir daha geri gelmediği anlatılıyor. Kum'a giderken bu dağ solda kalıyor.

Bu şehre yaklaşırken her yerde Ali'nin torunlarının ve soyundan gelenlerin defnedildikleri sayısız türbe ve küçük cami gördük.[73] İranlılar bu halifenin soyundan gelen ilk kuşağın her bir ferdine imamzade, yani havarinin oğlu adını veriyorlar. Bunlar İranlıların azizleridir. Bu kişilerden bu yörede defnedilmiş sayısız kişi var. Kum çevresinden dört yüz kırk dört tane var. Akşam onda günümüzü bu şehirde tamamladık ve hiç beklenmedik bir felaketten dolayı hayatımın da burada biteceğini sandım. Kervansarayın kapısında atımdan inmiştim ve seyisimin gelip atımı almasını beklerken onu yularından tutuyordum. Önümde bulunan ve görmediğim bir at, beni arkasında hissedip tüm gücüyle mideme bir çifte attı. Biraz daha uzakta olmuş olsaydım muhtemelen bu darbe beni öldürürdü. Atımın başı beni tuttuğu için yere düşmedim; fakat on beş dakika boyunca nefessiz kaldım, bir türlü soluk alamıyordum. Tanrı yüce merhametiyle bana acıdı ve bu sert darbeden kurtulmama izin verdi. On altı hafta boyunca bu beni etkiledi ama yine de her zamanki işlerimi yapmama engel olmadı.

Kum,[74] bir vadide, bir nehrin kenarında ve yüksek bir dağa yarım fersah mesafesinde yer alan büyük bir şehirdir. İnsanların söylediğine göre

73 Newberie, bir arada bulunan üç türbeden ve Kum'un güneydoğusunda kırlara serpiştirilmiş altı türbeden bahseder. Kâşan kapısına yakın bir yerde bunlardan dördü hâlâ duruyor. Newberie'nin bahsettiği üç türbe muhtemelen 13. ve 14. yüzyıllardan kalan "Yeşil kubbenin bahçesi"ndekilerdir (Baghe Gombade Sabz).

74 978'de Havkal Kum'dan bir Şii merkezi olarak bahsediyor. Fakat Müstevfi 1340'ta şehrin dini karakterinin temeli olan İmam Rıza'nın kız kardeşi Fatıma'nın türbesinden bahsetmiyor. Bunun dışında şehrin yarısının harabe halinde bulunduğunu belirtiyor, 1474'de Barbaro bunu tekrarlar. Barbaro aynı zamanda Kum'un "zanaatkârlar toprağı" değil de tarımcılar toprağı olduğunu söyler; fakat birlikte yolculuk ettiği, şehirdeki iyi pazarlardan bahseden Contarini onunla hemfikir değildir. 1539'da Membré de şehrin harabeye yüz tutmasıyla ilgili aynı bilgileri aktarır. 1524'te Tenreiro ve 1565'de Affonso şehrin nüfusunun iki bin olduğunu söyler. Şehir 17. yüzyılda gelişmiş olmalı, ama Chardin'in verdiği ev sayısı biraz abartılı olabilir çünkü Bruyn 1703'te iki bin yüz ev, dört pazar, bir meydan ve birkaç hamam bulunduğunu söylüyor.

on beş bin ev varmış, evleri saymadım. Hendeklerle ve harabeye dönüşmüş bir surla çevrili. Aynı zamanda çevresinde bahçeler var. Görülebilecek en güzel bahçelerden birinde, ülkenin başına geçmek için Muhammedî dine girmiş olan, Gürcistan'ın son krallarının soyundan gelen Rustan-Kan'ın [Rüstem Han] türbesi yer alıyor. Bu bahçe Kum halkının gezmeyi sevdiği bir yerdir. Nehrin kenarında iki uzun liman var, bu limanlar şehir kadar uzunlar ve doğuda, şehrin ucunda çok güzel bir köprü var.[75] Toptan ve perakende satışların yapıldığı güzel ve büyük birkaç çarşısı var. Yine de Kum büyük bir ticaret merkezi sayılmaz. Buradan kuru ve taze meyveler almak mümkün, özellikle narlar, çok sayıda sabun, kılıç ağzı, beyaz ve sırlı çömlekler de bulunuyor. İran'ın hiçbir yerinde böyle iyi sabun ve kılıç ağzı yapılmıyor. Burada satılan beyaz çömleklerin özelliği yazları suyun bu kaplarda çok hızlı soğuması, çünkü çömlek sürekli terliyor. Soğuk su içmek isteyenler aynı kabı yalnızca beş veya altı gün kullanıyorlar. İlk kullanımda toprak kokusunu yok etmek için içine gül suyu konuluyor, ardından içine su doldurulup etrafı ıslak bir bezle sarılıyor. İlk kullanımda suyun çeyreği altı saatte terliyor, ardından her gün daha az, öyle ki sonunda kabın yüzeyi suyun içinde bulunan kirli ve kalın maddelerle tıkanıyor. Bu kaplarda terleme durduğunda su kokmaya başlıyor ve yeni kaplar almak gerekiyor. Bu şehirde sayısız derin sarnıç bulunuyor, halk suyunu buralardan temin ediyor. Bu sarnıçların çoğuna kırk veya elli yüksek basamakla iniliyor.[76] Buradaki su, buz için kullanılan su kadar taze. Muslukla açılıp kapanan çeşmelerden akıyorlar. Kum ve çevresindeki aşırı sıcaklarda bu su tam bir ziyafet sayılır. Bu şehirde çok sayıda güzel kervansaray ve cami bulunuyor. Bu camiler arasında en güzeli, son iki İran şahının defnedildikleri camidir.[77]

75 Yakut 1225'de eski bir taş köprüden bahseder. Seyyahların çoğu bundan bahsediyorlar. Bruyn bu köprüyü biraz daha detaylı bir şekilde tasvir etmiştir: "(Köprü) yüz adım uzunlukta ve sekiz adım genişlikte ve iki kadem yüksekliğinde tuğladan yapılmış ufak bir korkuluğu var. Küçük taşlardan inşa edilmiş olan bu köprü Kum çayının alçakken bazılarının, yükseldiğinde hepsinin altından geçtiği on revaka sahip."

76 Bunlar *ab-anbars*'lardır. De Bruyn bunlardan üç yüz tane saymıştır.

77 Sekizinci Şii imamı İmam Rıza'nın kız kardeşi Fatıma-i Masume'nin türbesi. İnşaatı 9. yüzyılda başlayan ve 10., 11. ve 12. yüzyıllarda sürdürülen türbe Safeviler döneminde, 1519 ve 1645'te yenilenmiştir. Chardin'in işaret ettiği son iki Safevi şahı Şah Safi ve Şah II. Abbas dışında Süleyman ve Sultan Hüseyin de burada yatıyor.

Dört avlusu var. Birincisi bir bahçeyi andırıyor ve içinde ağaçlar ve çiçekler var. Uzun bir dikdörtgen şeklindedir. Ortadaki yol, taşlarla döşenmiş ve korkuluklarla ekili kısımlardan ayrılmış. Her iki tarafında döşemeli iki teras yer alıyor; üç kadem yüksekliğinde ve avlu kadar uzunlar. Her birinde kare biçiminde dokuz kadem genişliğinde kubbeli yirmi odası, bir şöminesi ve bir revakı var.[78] Bu avlunun girişinde, sol tarafta, biraz önce bahsettiğimiz o derin sarnıçlardan var, sağ tarafında da bir kuşhane bulunuyor. Burası çok dinlendirici. İçinden duru bir suyun aktığı bir oluk girişteki havuzdan çıkıp diğer uçta bulunan bir havuza akıyor. Revakın üst tarafında on satırlık bir yazı yer alıyor. Tercümesi şu şekilde:

Kum'un masum ve değerli bakiresinin, selamet üzerine olsun, türbe kapısının tarihi.
Âlemin desteği Şah İkinci Abbas'ın, günlerine gün katılsın, mutlu hükümdarlığı döneminde.
Bu marifet kapısı halkların huzuruna açıldı. Kim ona bakarsa cennet fikrini yitirir.
Kalpleri neşelendiren avlularından geçenler rüzgâr gibi hızlı geçmemiştir onları.
Büyük hükümdarın naibi, güneşin hareketini öğrendiği bilge düşünceli Masum, vekillerinden olan Ağa Murad'a yüksekliği ve mükemmelliğiyle gökyüzü tahtını aşan bu kapıyı yaptırttı.
Peygamberin evinden [ehlibeyt] gelen çok saygılı saf bakirenin kraliyet sarayının girişidir.
Güneş ve Ay gibi bu kapının eşiğine secde edebilen ne mutludur ve bahtiyardır.
Kim bu kapı önünde bir dilekte bulunursa, hedefine ulaşmış bir ok gibi olur, dilekleri yerine getirilir.

78 "İlk önce geniş olmaktan çok uzun olan ve kaldırım taşlarıyla döşenmiş iki yolun arasındaki kısım çiçeklerle bezenmiş. Buradan, çiçekler arasında sarı yaseminler, türlü çeşit akçakesme ve birkaç bitki türü gördüğüm için adına bahçe diyebileceğimiz bir avluya giriliyor; burarın bakımına özen gösteriliyor ve ziyaret edenlerin hiçbir şeyi koparmaması, yolların iki tarafına konmuş ahşap korkuluklarla sağlanıyor. [...] Bu ilk avluya girdiğimizde sol tarafta küçük odalar görüyoruz, burası her gün camide dağıtılan sadakaları toplayanların gelip yemek yedikleri ve sonra da çekildikleri odalardır." (Tavernier).

Allah aşkıyla bu kapıyı halkların huzurunda yükseltenin girişimleri karşılıksız kalmayacaktır.

Ey inananlar! bu kapının hangi yıl inşa ettiğini soracaksanız, size cevap veriyorum, Arzular kapısının üstünde arzularını dile.

Son dizeyi anlayabilmek için şunu bilmek lazım: bizim alfabemizde rakam yerine geçen yedi harf, –yani beş için V, on için X ve elli için L gibi– varken Doğulularda her harf bir rakama tekabül ediyor. Böylece bir kelime oyunuyla, ki bunun için belli bir hayal gücü gerek, tam tamına istedikleri tarihe denk gelen kelimelerle istedikleri tarihi belirtiyorlar. Buradaki bin altmış biri gösteriyor.[79] Başka bir örnek vereceğim.

Merhum İran şahı iki milyona mal olan bir çadır yaptırtmış. Ona *altın ev* deniliyor, çünkü her yerinde altınlar parlıyor. Başka bir yerde bunu tasvir etmiştim. Maliyet fiyatı kadar onu taşımak için gerekli olan iki yüz seksen deve sayısı, bu çadırın nasıl da paha biçilmez bir şey olduğunu göstermeye yetiyor. Giriş odasının altın zemininde, kadifeden yapılmış ve üstünde şu dizelerin yer aldığı bir korniş yer alıyor: "Bu ikinci Süleyman'ın tahtının hangi zamanda yapıldığını sorarsan eğer, sana cevabım bu ikinci Süleyman'ın tahtına bak olur." Bu son kelimelerin harfleri, rakam olarak ele alındığında, bin elli yediyi gösteriyor.[80] Bu da bizim dilimizde saçma sapan söze (galimatias) denk geliyor; ama Doğu dillerinde bunun kendine özgü bir güzelliği ve çekiciliği var.

İkinci avlu ilki kadar güzel değil; ama üçüncüsü onun kadar güzel. Her biri iki katlı, evlerle çevrili olup, tıpkı ilk avludaki gibi bir terası, bir revakı ve de bir su kanalı var. Ortasında büyük bir havuz bulunuyor. Köşelerindeki dört büyük ağaç yapraklarıyla havuzun üstünü kapatıyor.[81] On iki basamaklı mermerden bir merdivenle dördüncü avluya giriliyor. Yüksek revakı gerçekten çok muhteşem. Alt kısmı porfir ve akiki andıran şeffaf mermerle kaplı. Yarım kubbe şeklinde bulunan üst kısmı kalın bir şekilde

79 Miladi 1651.
80 Miladi 1647.
81 "İlk avludan, yerleri taş döşemeli daha büyük bir avluya, buradan da kare biçimli teras gibi yükseltilmiş üçüncü bir avluya geçiliyor. İçine, geniş bir peronun sonunda bulunan bir kapıdan giriliyor ve mullahların [mollaların] yani cami rahiplerinin kaldıkları evler burada yer alıyor." (Tavernier).

uygulanmış altın ve lacivert taşıyla arabesk usulü boyanmış. Bu dördüncü avluda da tıpkı diğer üçünde olduğu gibi alt kısmında odalar, teraslar ve revaklar yer alıyor. Bu evler, bu kutsal yerin gelirleriyle yaşayan din adamlarının, yöneticilerin ve öğrencilerin yaşadıkları evlerdir.[82]

Karşıda binanın yapısı yer alıyor. Tek bir çizgi üzerinde üç bina yer alıyor. Ortadakinin on sekiz kadem derinlikte muhteşem bir girişi var. Daha önce bahsettiğim güzel mermerden yapılmış bir revak bu. Yarım kubbe şeklindeki üst kısmının dış cephesi arabesklerle tezyin edilmiş büyük çinilerle ve içi de lacivert taşları ve altınla süslü. On iki kadem yükseklikte ve altı kadem genişlikte olan kapısı şeffaf mermerden yapılmış. Kapının kanatları gümüşle kaplanmış, çok zengin ve tuhaf bir mozaiği meydana getiren simli lâl renklerinden, oymalı ve perdahlı süslerle süslenmiş. Caminin içi sekizgen olup üstünde yüksek bir kubbe bulunuyor. Alt kısmı altı kadem yükseklikte, dalgalı porfirden, canlılığı ve parlaklığı göz alan renklerle ve altınla çizilmiş çiçeklerle süslenmiş büyük levhalarla kaplı. Üst kısmı inanılmaz parlaklıkta altından ve lacivert taşından yapılmış arabesklerle süslü, üzerinde ilahi aşktan ilham alan sözler yer alıyor. Kubbenin dip kısmı da aynı şekilde. Bu kubbe, revakta olduğu gibi iç kısmı işlenmiş, çok büyük ve olağanüstü güzellikte. Üstünde uçları uzatılmış ve devrik bir hilalin bulunduğu büyük bir alem yer alıyor. Son derece kalın olan bu alem üst üste konmuş çeşitli boyutlarda toplardan oluşuyor ve aşağıdan bakılınca hilalle birlikte yirmi kademden fazla bir yüksekliğe sahip gibi görünüyor. Bunun tümü ince altından yapılmış. İranlılar bunun saf altın olduğunu söylüyorlar. Bu söyledikleri doğruysa bunun fiyatı milyonlar eder. Her ne olursa olsun bu süsün yüksek değerde olduğu kesindir. Söz ettiğim ilahi aşka ilişkin sözlerden bazıları şu şekilde:

> Allah olmayan her şey hiçtir.
> Allah yeter.
> Allah'a yapılmamış her övgü boştur ve ondan gelmeyen her iyilik ancak iyiliğin gölgesidir.

82 "Bu üçüncü avludan, on veya on iki basamaklı tuğla bir merdivenle, yine teras şeklinde yükseltilmiş, ortasında bir havuzun yer aldığı dördüncü avluya geçiliyor. Bu havuz içine boşalan küçük su oluklarıyla sürekli besleniyor ve bu kapalı yapının çeşitli yerlerine su dağıtan başka küçük oluklara da su veriyor. Bu avluda da birkaç bina var, bir kenarında fena durmayan bir cami duvarı yer alıyor." (Tavernier).

Mümin mükâfattan dolayı Allah'ı sevmemeli. Maşukundan ayrılmış ve onunla birlikte ve mutlu yaşamak isteyen âşık, gerçek âşık değildir, çünkü sevdiği şeyin ona verdiğiyle yetinmiyor.
En büyük haz sevilen şeyle birleşmektir. Ben bu dipsiz uçuruma atlamak için gözümü karartım.

Bu caminin ortasında İranlıların Muhammed'in yasal halefi olduğuna inandıkları on iki halifeden [imam] biri olan Musa Kâzım'ın kızı Fatıma'nın türbesi yer alıyor. Muhammed'in damadı Ali'nin vefatından sonra Musa Kâzım yedinci halifeydi.[83] Bu türbe sekiz kadem uzunlukta, beş kadem genişlikte ve altı kadem de yükseklikte, arabesk desenleriyle süslü çinilerle ve aşağıya kadar inen altından bir kumaşla kaplı. Mezar türbeden yarım adım mesafede, dört köşesi ince altından iri elmalarla süslü on kadem yüksekliğinde demir parmaklıklarla çevrili. Bunun nedeni de halkın öperek ve dokunarak türbeyi kirletmemesidir; çünkü türbenin kendisi de kutsal kabul ediliyor. Halkın içeriyi görmemesi için yeşil kadifeden bir örtü etrafına sarılmış ve yalnızca para vererek içeri girip bu türbeyi görebiliyoruz. Çok ince yünden dokunmuş halılar yeri kaplıyor. Büyük bayramlarda bu parmaklıkların etrafına ipekten ve altından kumaşlar geriliyor. Türbenin üst kısmında, on kadem yükseklikte birkaç camdan kap sarkıyor, bunlara kandil deniliyor. Bunlar bir tür lambadır. Altmış mark[84] ağırlığında olanlar var. Yandaki figürlerde de görüldüğü gibi kilisedeki lambalardan daha farklılar. Bu kandiller yakılmıyor, zaten dipleri olmadığı için içine sıvı koymak mümkün değil. Kandil kelimesinin anlamını söyleyemeyeceğim, ama sanırım Yunan Hıristiyanların kilisesindeki ışıklara bakanlara kandilafti dediklerine göre bu kelime de muhtemelen kandil kelimesinden geliyor olmalı, tüm Avrupa dillerinde aynı anlama sahip olan chandelle[85] (şamdan) kelimesi de buradan geliyor. Muhammedîler, biraz önce Yunanlıların kandilafti adını verdikleri bu görevlilere kandilgi [kandilci] diyorlar.

83 Yedinci halife değil de imam (765-799).
84 Değerli taşları tartmaya yarayan ve sekiz ons (yani 244,5 g) denk gelen ağırlık.
85 Kelimenin kökeni Latincedeki candela'dır.

Demir parmaklıklarda asılı yazılar var. Büyük bir kâğıt boyutunda kalın buzağı tirşesi üzerinde altın harflerle yazılılar. Bunlar bu azizeye ve ailesine yazılmış övgülerdir. Girişin tam karşıdaki yazı türbe ziyaret edildiğinde geleneksel olarak okunan bir duadır. Ziyarete gelen kişi korkuluğu ve yeri üç kez öpüyor, ardından yüzü türbeye dönük ayakta duruyor, gece gündüz burada görev yapan mollalardan biri gelip o duayı ziyaretçiye kelime kelime okutuyor. Ziyaretçi duasını yaptıktan sonra hemen demir parmaklığı ve kapının kirişini öpüyor, durumuna göre görevliye dört beş kuruş verip çıkıyor. Yaptığı ziyaretin belgelenmesini istediğinde kendisine derhal gerçek bir belge veriliyor; bu da dört frank veya yarım pistole tutuyor. Bu belgelere Hiaret name[86] adı veriliyor, yani ziyaret veya yolculuk belgesi; hiaret kelimesi har'dan geliyor ve gitmek, yolculuk etmek anlamı taşıyor. Ziyaretçilerin ve diğer kişilerin verdikleri bütün para, caminin girişinde yer alan ve bir kütüğü andıran demirken küçük bir kasaya konuluyor. Bu kasa Cuma günleri açılıyor ve bu kutsal yerde hizmet verenlere dağıtılıyor.

Fatıma'nın türbesi üç kez yeniden inşa edildi. Bağdat halifelerinin, Muhammed'in meşru soyundan gelen Ali'nin ailesine ve taraftarlarına yaptığı zulümlerden dolayı babası Fatıma'yı Kum'a götürmüştü. Bu hanım şehirde çok güzel binalar yaptırmış ve burada vefat etmiş. Halk Tanrı'nın onu göğe yükselttiğine, mezarında beden bulunmadığına ve buranın yalnızca bir temsil olduğuna inanıyor.

Yandaki binalarda İran'ın son iki şahının türbesi yer alıyor. Bunların kapıları Fatıma'nın kapılarından daha yüksek ve daha geniş değil; fakat kapıların kanatları gümüşle kaplı; her ikisi de, on iki kadem genişliğinde ve otuz beş kadem uzunluğunda bir kapalı geçidin sonunda yer alıp eşit büyüklükteler.[87] Girişte süslerin ve mobilyaların muhafaza edildiği bir tür kutsal oda var. Abbas'ın defnedildiği türbe düzensiz bir onikigen şeklin-

86 Ziyaretname okunmalı, ziyaret kelimesi dini bir ziyaret anlamına geliyor, oysa Mekke'ye yapılan ziyarete Hac deniliyor.

87 "Bu türbeden (Fatima'nın) yirmi beş veya otuz adım ilerde yer alan bir merdivene doğru sola dönüyoruz, bu merdivenin kapısında Şah II. Abbas'ın şanına yazılmış bir yazı var. Kapı açık olduğundan şahın bedeninin defnedildiği yer görünüyor ve demir parmaklı bir başka yerde küçük bir kubbenin altında altın bir kumaşla kaplı babası Şah Safi'nin türbesi yer alıyor. Muhteşem hale getirilmek istenen Şah Abbas'ın türbesi hâlâ durmaksızın süsleniyor, camiden sorumlu kişiler kubbenin iç kısmının gümüş levhalarla kaplanacağını söylediler." (Tavernier, 1668).

de; Safi'nin defnedildiği türbeyse düzensiz bir kare şeklinde. Kutsal odalar, kapalı geçitler ve türbenin içi paha biçilmez halılarla kaplı. Türbelerinki altından ve ipekten yapılmışlar. Bu türbeler kadar muhteşem başka yerler görmek mümkün değil. Alt kısımlar porfirden, altın ve lacivert taşlarıyla boyalı tabakalarla kapatılmış; kubbelerin mimarisi dahiyane ve çok zevkli; hepsi göz alıcı renklerle çizilmiş zengin arabesklerle süslü. Altın ve lacivert taşı her yerde öyle kalınca uygulanmış ki, sanki ayrı parçalar gibi duruyor. Kubbenin alt kısmında iki sıra halinde yirmi dört pencere yer alıyor. Pencerelerden biri bahçeye, tam karşısında bulunan daha küçük olan başka bir pencere de büyük türbeye bakıyor; camı kristalden yapılmış, som gümüşten pervazlara tutturulmuş ve altın ve lacivert taşıyla süslenmiş. Pervazın altında düz yazı şeklinde ve altın ve başka renklerden vecizeler yer alıyor. Aşağıda bunlardan bazılarını tercüme ettim:

> Adaleti yerine getirmeyen kral, yağmur vermeyen bulut gibidir.
> Yardım etmeyen zengin meyvesiz ağaca benzer; sabırsız fakir de susuz ırmağa.
> Erdemsiz inanan, ışıksız kandil gibidir.
> Hayâsız kadın tuzsuz et gibidir.
> Dünyayı küçümsemeyen din adamı verimsiz ve çıplak toprağa benzer.

Abbas'ın türbesi dört kadem yükseklikte, dört kadem genişlikte ve sekiz kadem uzunlukta. Üzerinde sallanan üç kandil veya lamba, ince som altından. Bunlardan büyük olanı yirmi dört mark, diğerleri de on iki mark ağırlığındalar. Kubbenin ortasından inen gümüş çubuklara bağlılar. Sanduka çinilerle kaplanmış. [Bu çinilerin] bir aune'u[88] sekiz veya dokuz livre değerinde. [Sanduka] görülebilecek en kıymetli dibayla kaplı ve üzerinde de altın bir şebeke ile lâl renginde bir kılıf var. Bu kılıf, alt kısımda som altından halkalardan geçen ipek bağcıklarla halıya bağlanmış. Köşelerdeki kopçalar ve çengeller de aynı madenden yapılmış.

I. Safi'nin türbesi Abbas'ınki kadar muhteşem. Üst kısımda sallanan lamba ince som altından yapılmış. Abbas'ın mezarıyla aynı şekil ve bo-

88 Yaklaşık 129 cm değerinde eski bir ölçü birimi –ç.n.

yutta olan mezarı çok ender ve muhteşem bir yapı. Fildişinden, abanozdan, kırmızı boya ağacından, kâfurdan, sarısabırdan ve başka kokulu ağaçlardan yapılmış. Üzerinde altından bir diba var ki bu da mozaiğe benzer bir çalışma sergilemekte. Bu örtünün üzerinde bulunan parçalar ince altından ufak menteşe miliyle tutturulmuşlar. Yuvalar, küçük kenetler, zıvanalar, kapamaçlar, kısacası parçaları birbirine tutturan her şey (bu eşya tamamen demonte edilebilir) som ince altından yapılmış.[89] Sandukayı taşıyan ayağın üzerinde iki efrizin ortasında bir pervaz bulunuyor, bu pervazın üzerinde de Kuran'ın altmış ikinci bölümü altın harflerle yazılı.

Abbas'ın türbesi gibi Safi'nin türbesi de dünyada olabilecek en paha biçilmez İran dibasıyla örtülü, çevresinde altın bir şebeke ile çevrili ince lâl rengi bir kumaş bulunuyor. Bu ikinci örtü tıpkı Abbas'ın türbesinde olduğu gibi altın halkalardan geçen bir bağcıkla yer halısına bağlı. Karşıda yer alan rahleler katlanabilir ve kokulu ağaçtan yapılmış. Çok yakında duvardaki nişlerde altın diba kılıfları içinde korunan sayısız yasa kitabı yer alıyor. Gerçeği söylemek gerekirse bundan daha güzel ve muhteşem bir şey görmek mümkün değil. Burada temizlik ve belli bir tevazu, gösteriş ve zenginlikle çok hoş bir şekilde bütünleştirilmiş. İran'da bu denli hoşuma giden başka bir şeye rastlamadım.

Bu dini binalara ait olan bütün kap kacak altın ve gümüşten. Bunlar tanesi elli ve altmış *marc* ağırlığında büyük şamdanlardan, fakirlere yemek vermek için kullanılan tepsilerden, tükürük hokkalarından, ocaktan, ateş küreğinden, buhurdandan, içyağı ve koku kutucuklarından oluşuyor. Altın yemek takımları yalnızca bayramlarda kullanılıyor. Türbeler ve geçitlerde akşamdan sabaha kadar yanan büyük şamdanlar bulunuyor. Ortadaki mescitte ve girişte de şamdanlar yakılıyor. Tek ayaklı yuvarlak masalar üzerinde iki çok büyük şamdan yakılıyor. Sekiz din adamı gece gündüz sırayla Kuran okumaları için maaşa bağlanmış. Burada gelip geçenler hiç kimseye dönüp bakmadan büyük bir dini bütünlük içinde görevlerini muhteşem bir şekilde yerine getiriyorlar. Daha iyi odaklanabilmek için başlarını bazen önden arkaya, bazen de sağa sola belli bir ritimde sallıyorlar, bu hareketin onları daha iyi yoğunlaştırdığını söylüyorlar. Başka on iki din adamı da Safi'nin

89 Bunların tümü günümüze kadar gelmiştir.

türbesinde görev alıyor, Abbas'ınkinde de yirmi din adamı var. Bu türbelerin son iki İran şahının bedenlerini içeriyormuş gibi süslendiğini, hizmet gördüğünü ve bakımı yapıldığını söyleyebilirim, fakat bu hükümdarların buraya gömüldükleri kesin değil; çünkü bu memlekette batıl bir inançtan dolayı şahların gerçek gömütleri gizleniyor. Bu nedenle de imparatorluğun farklı yerlerine aziz veya azizelerin yer aldığı altı veya on iki sanduka aynı anda gönderiliyor ve böylece gömülüp üzerine türbe inşa edilen yerde hangisinin bedeni bulunduğu bilinmiyor.

Mescitlerin arkasında ve yanında çok güzel avlular, çok temiz, güzel döşenmiş ve bakımlı evler, son derece hoş bahçeler bulunuyor. Solda bin beş yüz adımlık kare şeklinde çok büyük bir mezarlık var. Sayısız yeni ve eski türbe görülüyor. Kutsal olarak kabul edilen buraya İran'ın her yerinden naaşlar getiriliyor. Yapının sağ tarafında kalın ve geniş tuğladan bir duvar var; yakında akan Kum nehrinin taşmasına karşı burayı korumak için set niyetiyle yapılmış.

İranlılar bu ünlü yere, [Fatıma-i Masume] burada gömüldüğü için *Masume*, yani günahsız olan adını veriyorlar. Muhammedî ilahiyatında bu *Masume* kelimesi velilik kazanmış ve asla günah işlemeyen kişi anlamına geliyor. Buradan yıllık üç bin iki yüz toman gelir elde ediliyor, yani yüz kırk dört livre; Abbas'ın türbesi için bin beş yüz toman, Safi'ninki için bin, Fatıma'nınki için de yedi yüz. Bu para binaların bakımına, zamanın yıprattığı eşyaların tamirine, kandillere harcanıyor, ayrıca birkaç din adamının, çok sayıda mollanın, öğrencinin ve fakirin geçimi için kullanılıyor. Her gün buraya gelenlere ve burada çalışanlara yemek veriliyor. Bakımını sağlaması ve idare etmesi için İran'ın üç büyük derebeyine birer türbe ve onun gelirleri veriliyor. Bunlara türbedar deniliyor; bu türbeleri koruyan anlamına geliyor. Aynı zamanda burada *natokun*'un kısaltınası olan *akond*[90] adı verilen, her Cuma günü Muhammed ve ashabına övgüler söyleyen vaizler; camilerin tepesinden namaz vakitlerini ilan eden *Muazimler* [müezzinler]; ışıklardan sorumlu olan *kandilci*; yerleri süpüren ve aynı zamanda camiyi sulayan *kami*,[91] abdest için gerekli sudan sorumlu olan *abkeş* [âb-keş] var. Şu an caminin hocası olan

90 Ahund, genel olarak okuma yazma bilenlere verilen bir unvandır.
91 Kayyum olarak okunmalı.

kişi, *kurçibaşi*[92] olmuş, yani otuz bin adamlık bir milis kuvveti olan *kurç*ların albayı olmuş ünlü bir yaşlı adamdı. Kendisi aynı zamanda Kum valisi.

Bu şehirde, yine çok hoş ve şatafatlı başka binalar da var. Hava sıcaklığı biraz aşırı olmasına rağmen burası güzel bir yer. Yazın buradan geçen nehir cılız bir dere halini alıyor; karlar eridiğinde, dağlardan gelen suyla öyle kabarıyor ki Paris'teki Seine nehri kadar geniş olan yatağını doldurmakla kalmayıp bazen şehre kadar geliyor. Herkes bu nehre Kum nehri diyor. Aslında gerçek adıysa Jubadgam'dır.[93]

Bu şehrin boylamı 85 derece 48 dakika ve enlemi de 34 derece 30 dakikadır. Havası güzel, ama söylediğim gibi aşırı sıcak. Yazın yanıyoruz ve İran'da güneşin bu kadar yakıp kavurduğu başka bir yer yok. Her türlü yiyecek ve meyve, özellikle antepfıstığı, bol miktarda bulunuyor. Buranın halkı son derece uysal ve medenîdir.

Musa[94] Basra'dan Kum'a geldi ve burada Ali'nin dogmalarını yaydı, bunlara Şia'nın dini veya İmamilik deniliyor. Şehit olana kadar bu inanç yayılmış ve halk başka şehit vermemiş. Farklı bir inançta bulunan Timurlenk şehri yerle bir etmiş. Yavaş yavaş şehrin bir kısmı yeniden inşa edilmiş; ama ancak bizim asrımızda ve burada defnedilmiş olan Şah Safi'den sonra tam anlamıyla gelişebilmiş. Onun oğlu ve halefi olan II. Abbas, gözden düşenleri hayatlarını bağışladığı için kendisine dua etmeleri için buraya göndermiş. Şu an tahtta bulunan Süleyman da sürgünle cezalandırmak istediklerine aynı şekilde davranmış. Şehir günümüzdeki durumunu aslında çok sayıda ünlü sürgüne borçludur. 1634'te bir sel bin evi yıkmış, üç yıl önce aynı felaket neredeyse bütün evleri yok edecekmiş. İki bin ev ve bütün eski binalar yerle bir olmuş. Adının sonundaki m çift okunuyor, sanki Kumm yazmış gibi. Aynı zamanda Darel muveheldin [Dârü'l-muvahhidîn], yani dini bütün insanların yeri olarak da adlandırılıyor.[95] Buranın valisinin unvanı darugadır.

92 Kızılbaşlardan oluşan kabile mensubu süvarilerin başındakine verilen isim. Bunlar imparatorluk hiyerarşisinde başvezirden sonra ikinci sırada gelirlerdi. Ünlü I. Şah Abbas'ın köle kökenli bir ordu kurmasıyla bunların rolü ikinci plana düştü.

93 Jurbadhakan, Kum nehrinin kaynağına yakın bulunan Golpayegân şehrinin Arapça adıdır. De Bruyn 1591'de Kum'da 1.200 evi alıp götüren büyük bir selden bahseder.

94 Abdullah es-Sadan'ın oğlu. Ebülfida'ya göre (1321) 702'de kardeşleriyle Kum şehrini kurmuştur.

95 Şirk koşanlara –yani Teslis dogmasına inanan Hıristiyanlara– karşıt olarak Dârü'l-muvahhidîn, birleyicilerin yeri.

15'inde atlarımızı dinlendirmek için Kum'da kaldık ve 16'sında akşam altıda tekrar yola koyulduk. Köylerle dolu, verimli, güzel ve yekpare vadilerde dört fersah yol aldık. Yine de Kum bölgesi kuru gibi. Ekinler biçildiği için istediğimiz her yerde saman bulabiliyorduk. Üç yüz eve sahip ve şahın annesine ait topraklarda yer alan Kasem-abad [Kasımabad][96] kasabasında geceledik.

17'sinde vadide beş fersah yol aldık. Bu vadiyi, yol boyu, kumlarla kaplı, kuru, köysüz ve susuz bulduk. *Abşirin* [Âb-ı şirin], yani *tatlı su* adında[97] bir yerde kaldık; böyle adlandırılmasının nedeni altı kervansarayın ortasında güzel bir suyu olan bir kaynakla sarnıçların bulunmasıydı.

18'inde yolculuğumuz Kâşan'da son buldu; güneye doğru inerek ve biraz önce bahsettiğimiz bu vadide devam ederek yedi fersah gittikten sonra buraya vardık. İki fersah sonra büyük köylerle kaplı çok hoş ve verimli bir bölgeye rastladık. Bu köylerin birkaçından geçtik ve yolun yarısında sol tarafımızda, dağın eteğinde yer alan Saru adında küçük bir şehri gördük.[98]

Kâşan şehri[99] büyük bir vadinin içinde, yüksek bir dağa yakın bir yerdedir. Uzunluğu bir fersah ve genişliği de çeyrek fersahtır. Uzunluğu doğudan batıya doğrudur. Uzaktan bu şehre bakıldığında uçları birbirine bakan bir hilali andırıyor.

Şehirde hiç ırmak yok, ama yer altından getirilmiş birkaç su kanalı, Kum'da olduğu gibi çok sayıda derin kuyusu ve sarnıçları var. Şehrin etrafında çifte sur ile antik tarzda yuvarlak kuleleri bulunuyor;[100] beş kapısı var, biri doğuda yer alıyor ve ona kraliyet kapısı deniliyor, çünkü surların dışında

96 Affonso (1565), şehrin güneyinde eski bir kale fark eden Newberie (1581) ve "tüm sokağın bütün evleri tek bir çatı şeklinde görünecek biçimde yan yana inşa edildiği" aktaran Olearius (1637) tarafından zikredilmiştir.

97 Üç kervansaray sayan Tavernier ve Gemelli-Carreri tarafından zikredilmiştir.

98 Tavernier Âbı-şirin ve Kâşan arasında isim vermeden üç iri köyden söz eder, fakat bu bölgeye başka yerde rastlanılmadı.

99 "Kâşan dini bütün kişilerin kalbinden daha süslü ve güzellerin lülelerinden daha bakımlıdır; binaları hurilerin ışıl ışıl yanaklarına benziyor. Pazarları genç bir nişanlının kokulu elbiseleri gibidir, göçebe genç bir Tatarın saçları, güzellikleri ve edalarıyla ün yapmış Khallakh'ın sakinleri gibi süslüler." (*Heft İklim*, 1593). Şehir hakkında bize hiçbir bilgi vermese de hoş bir alıntıdır.

100 "Birçok yeri yıkılmış eski bir sur şehri çevreliyor ve içeri girmek için kapıları aramaya gerek kalmıyor." (Tavernier). "Bu şehrin surları yaklaşık otuz yedi kadem yüksekliğinde ve Daulet'inkini (Chardin'in kraliyet kapısı dediği kapı) saymazsak yedi kapısı var. (De Bruyn, 1703).

bulunan şahın sarayına yakın;[101] bir kapısı da batıda, ona da Fieu [Fini] kapısı deniliyor, çünkü bu kapıdan çıkınca doğrudan bu adı taşıyan ve şehre yarım fersah mesafede bulunan bir köye varılıyor.[102] Bir başka kapısı da batı ile kuzey arasında bulunuyor ve adı da Melik'in evinin kapısı, çünkü bu isimdeki bir derebeyi tarafından inşa edilmiş bir bahçeye yakın. Diğer iki kapısı bunların aksi istikametinde, yani güneydoğu ve kuzeydoğuda bulunuyor. Bunlardan birinin adı Kum, diğerinkinin ise Isfahan, çünkü oralara gitmek için bu kapılardan çıkılıyor. Söylenenlere göre şehirde ve şehirden çok daha güzel olan kenar mahallelerde toplam altı bin beş yüz ev, kırk cami, üç medrese ve Ali'nin soyundan gelenlere ait iki yüz türbe bulunuyor.[103] En büyük cami pazara bitişik olandır; kesme taştan yapılmış bir minaresi var.[104] Cami ve minaresi, İran'ı işgal eden ilk Muhammedîlerin ihtişamının kalıntılarıdır.

Kâşan evleri topraktan ve tuğladan yapılmışlar. Güzel evlerin sayıları fazla değil; fakat pazarlar ve hamamlar iyi inşa edilmiş ve bakımlı çok hoş yerler. [105] Burada birkaç kervansaray da var. Doğuya bakan kapıya yakın, şehrin dışında yer alan Kâşan'ın ve tüm İran'ın en güzel kervansarayına kraliyet kervansarayı deniliyor;[106] bina kare biçimli, avlusu her yanı iki yüz adım uzunluğunda iki katla çevrelenmiş, aşağıda bir konak odası var, bu konağın insan boyunda avluya bakan pencereleri var. Porfir kadar ince bir beyaz mermerle döşeli. Yan taraflardaki katlarda aynı biçimde on beş daire bulunuyor. Diğer ikisinde yalnızca on daire var, ortadaki geniş daire ise beş odalı. Diğer dairelerin uzunlukları on beş kadem ve enleri de on kadem, kubbe şeklindeki tavanları yüksek, ortada bir şömine var, her yanına da birer şömine yerleştirilmiş, yarım kubbe halinde on kademlik bir boşlu-

101 "Sağ kapıdan çıkıldığında kraliyet bahçesine varılıyor [Bâğ-ı Şah], bahçe otuz kadem yüksekliğinde bir surla çevrilidir. Bu büyükçe bahçe iyi bakılmış ve iyi yerleştirilmiş güzel ağaçlarla dolu, bu ağaçlar çam ve nar ağacından oluşuyor. İçinden bir kanal geçiyor Bahçede Büyük Abbas'ın inşa ettiği bir konak da yer alıyor." (De Bruyn).

102 Müstevfî, Kâşan'a 6 km mesafede Fine adındaki köyde bulunan bir saraydan bahseder. Şah Safi bir saray daha yaptırmış ve Şah Süleyman döneminde burası bir çeşmeyle süslenmiş ve Zendler ve Kaçarlar tarafından büyütülmüş. Günümüzde Bâğ-ı Şah adıyla biliniyor.

103 Affonso nüfusu beş veya altı bin olarak vermiş.

104 Selçuklu camilerindendir ve minaresi de 1246'dan kalmadır, birkaç kez restore edilmiştir.

105 Uzun bir tasvir sunan Affonso da (1565) aynı görüşte.

106 Tavernier ve Figueroa da bu kervansaraya hayran kalmışlar, 1618'de Figueroa'nın oraya yaptığı yolculuktan birkaç yıl önce inşa edilmiş. 1812'de Morier buradan geçtiğinde bu bina virane haldeymiş.

ğu olan bir de revak var; burası hizmetçilerin kaldıkları yer. İkinci katlar aşağıdaki katlar gibi yapılmış. Dört kadem yüksekliğinde binayı çevreleyen bir tırabzan parmaklığı bulunuyor. Geometrik kısımda hemen girişte sekizgen bir plan görülüyor, bunun her bir yüzünde yiyecek, odun ve yem satan küçük birer dükkân var. Girişi yüksek ve muhteşem, tüm bina gibi parkeyle kaplı bir ana kapıdan içeri giriliyor. Gündüzleri burada kalmak, kervansarayda kalmaktan daha hoş. Avlunun ortasında yer alan havuz beş kadem yükseklikte, kenarları beş kadem genişlikte, bu da abdest aldıktan sonra orada rahatça namaz kılmaları için yapılmış.

Bu hoş kervansarayın arka kısmı da görülmeye ve anlatılmaya değer. Burada ahırlar ile uşakların kalmaları ve eşyaları yerleştirmeleri için yerler var, en azından biçim ve büyüklük olarak daireler gibi belli bir simetriye sahipler; burada ambarlar, fakirler için kalacak yerler ve ürünlerini satmak için gelen köylüler için de yerler var. Bu güzel kervansarayın arka kısmında da güzel büyük bahçeler yer alıyor. Bu büyük yeri Büyük Abbas inşa ettirmiş ve girişte şu satırları okuyabiliyoruz:

Dünya bir kervansaraydır ve bizler de kervan.
Bir kervansarayda asla kervansaray yükseltmeyin.

Bu satırların anlamı fani ve geçici olan bu dünyada sabit ve sağlam kalacak yere sahip olmayı düşünmememizdir.

Buraya çok yakın bir yerde kraliyet sarayı ve onun karşısında da büyükelçilerin kalabilecekleri başka bir saray yer alıyor. Arka kısımlarında çok güzel bahçelerin bulunduğu her iki saray da bu büyük hükümdar tarafından inşa edilmiş. Ortada geçit törenlerinin ve başka tür etkinliklerin yapıldığı meydan yer alıyor. Kâşan tüm gelirini ve zenginliğini ipek kumaşlarıyla altın ve gümüş işlemeli kumaşların üretiminden elde ediyor. İran'ın hiçbir yerinde buradaki ve çevresindeki kadar saten, kadife, tafta, desensiz ince ipek, sade veya ipek çiçekli işleme, altın ve gümüş karışımlı ipek dokunmuyor.[107] Bu yörenin tek bir kasabasında ipek işçileri barındıran bin ev var. Bu

107 Kâşan'dan geçen bütün yolcuların mutlaka bahsettikleri şehrin bir özelliği. "Burada öyle çok ipek işi var ki, tek günde on bin duka değerinde ipek kumaş almak istense mutlaka satan bulunur." (Barbaro, 1473).

kasabanın adı da Aron [Aran va Bidgol]; uzakta güzel bir şehir gibi görünüyor, iki bin eve ve altı yüz bahçeye sahip. Kâşan'a iki fersah uzaklıkta.

Kâşan şehrinin havası güzel, ama son derece sıcak; yazları sıcaktan boğuluyoruz. Buradaki sıcaklık konumundan kaynaklanıyor; çünkü güneyinde yer alan bir yüksek dağın yakınlarında bulunuyor ve bu dağın yansıması şehri öyle ısıtıyor ki yazın en sıcak döneminde burası kavruluyor. Başka bir büyük ve ciddi bir sorun da, özellikle güneş akrep burcundayken bu civarlarda ve her mevsimde bulunan akreplerin çok artmasıdır. Buradan geçen insanlar bu konuda sürekli uyarılıyorlar.[108] Neyse ki Tanrı'ya şükür buradan geçtiğimde hiç akrebe rastlamadım ve bununla ilgili hiçbir olayı da haber almadım. Söylenene göre Büyük Abbas'ın gökbilimcileri, 1623'te şehri onlardan kurtarmak için bir muska yazmışlar ve bu dönemden beri eskisine nazaran burada çok daha az akrep bulunuyormuş. Elbette ki bu masala inanmak doğru olmaz, Kâşan'a girerken "Ey akrepler, ben yabancıyım, bana dokunmayın" denildiğinde akreplerin yaklaşmadığı şeklinde anlatılanlara inanmak da yersiz. Ama kesin olan bir şey varsa o da bunların sokması son derece tehlikelidir; bu da İranlıların ağzından düşmeyen bir bedduaya neden olmuş: Kâşan akrepleri elini ısırsın. Herkes bu ısırığa ve başparmak büyüklüğünde ve bu şehri huzursuz eden bazı örümcek ısırıklarına karşı çok etkili ilaçları hazırda bulunduruyor. Şehrin enlemi 35 derece ve 35 dakika olup boylamı da 86 derecedir. Burada çok az sürü hayvanı ve tavuk bulunuyor; ama buna karşılık çok miktarda tahıl ve meyve var. İlk kavunlar ve karpuzlar Isfahan'a götürülüyor; meyve mevsimi sürdüğü sürece de bu meyvelerden bol miktarda oraya gönderiliyor.

Söylenene göre Timurleng bu şehre hâkim olduğunda sırf kapris olsun diye şehri yıktırmamış, oysa ki İran'ın neredeyse tüm diğer şehirlerini yerle bir etmiş. Bu şehrin diğer adı da Dar-el-mumenin [Darü'l-müminîn], yani müminlerin yeridir. Bunun nedeni, Ali'nin soyundan gelenlerin ve onun tarafını tutanların, Ali'nin dogmalarını kabul etmek istemeyen ve diğer inanca sahip halifelerin zulümleri döneminde buraya sığınmalarından, yahut bu din adamının soyundan gelen pek çok insanın burada gömülü olma-

108 Kâşan'ın ünlü akreplerinden ki yabancılara karşı merhametli oldukları söylenir, Arap coğrafyacılar kadar Batılı seyyahlar da bahsetmiştir.

sındandır. Bunların mezarları çevrede bulunanların mezarlarına karışmış, çünkü İran'ı işgal eden ve Ali'nin soyundan gelenlere düşmanlık duydukları için buradaki kutsal yerleri kendi azizleri adına yıkan Türkler ve Tatarlar buradaki tüm türbeleri yok etmişler. Bu halife bu memlekete yeniden hâkim olduğundan beri türbelerin yerleri aranıyor ve bu araştırmada yanılma olasılığının ne kadar yüksek olduğu aşikâr. 1667'de bütün şehri hayrete düşüren bir türbe bulunmuş; çünkü yüz yıl önce Ali'nin soyundan geldiği düşünülen bir mezarın üzerine türbe yaptırılmış, oysa ki bu bir yüzbek[109] vaizinin mezarıymış. Halk bütün nefretini hak ettiğine inandığı bir yerde bir yüzyıl boyunca ibadet ettiğine öfkelenerek türbeyi yerle bir etmiş, toprağını ve çevresindeki yerleri kazımış ve burayı çöplük haline getirmiş. Fakat daha sonraki gelişmeler aktarılmaya değer, çünkü büyük bir alim burada ve çevrede hiçbir Uzbek'in gömülmediğini ispatlayabileceğini iddia ettiği bir risale yazmış. Din alimlerinin oyunlarına gelmekten sıkılan halk bu iddiaya kayıtsız kalmış. Bu yere artık kirletmek veya ibadet etmek için gidilmiyor. Kâşan valisi, Part'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi daruga unvanına sahip. Dostlarımdan Rüstem Bey'in birçok bölge valisi kardeşi bulunuyor. Buradan ilk geçtiğimde valiydi. Valilik görevinin iki yılı tamamlandıktan sonra, tutumundan o denli memnun kalınmıştı ki bu görevin iki yıl uzatılması zat-ı şahanelerinden rica edilmişti; hatta bunun için nazırlara hediyeler bile verilmişti. Fakat istek geri çevrilmiş, çünkü bu tür uzatmalar âdetlere aykırıydı.

19 Haziran'da atlarımın yorgunluğu bizi Kâşan'da kalmaya mecbur bıraktı. 20'sinde buradan ayrıldık ve yedi fersah yol gittik. İlk iki fersah bu şehrin bulunduğu vadide geçti. Diğerleri ise yüksek olmasına rağmen geçilmesi kolay bir dağda geçti. Dağın yukarısında çok büyük ve güzel bir kervansaray[110] ve daha ileride de çevredeki karların eriyip toplandıkları ve yağmurun biriktiği bir göl bulduk. Bu gölden ihtiyaç duyuldukça Kâşan'a su taşınılıyor.

109 Uzbekler, günümüz Özbekistan Sovyet Cumhuriyetinde yaşayan Orta Asya halklarından biridir. O dönemde onları küçümseyen İranlıların düşmanı bir krallıkları vardı.

110 Muhtemelen "bu dağın yalnızlığında iyi bir şekilde inşa edilmiş sayılabilir bir kervansaray" (Gemelli-Carreri, 1696) olan Gabr-abad olmalı. I. Abbas döneminde yapılmış. Morier'nin (1809) de bahsettiği bu kervansaray günümüzde hâlâ var. Chardin Kâşan'dan Isfahan'a giderken Şah I. Abbas'ın yaptırdığı dağlardan geçen bir yolu izlemiş görünüyor; eski yol çölün kenarını izleyip Natanz'dan geçiyordu. Bu yeni yol ilk kez, 1632'de yaptığı ilk yolculuk esnasında Tavernier tarafından tasvir edilmiştir.

Büyük Abbas daha çok su birikebilmesi ve suyun çevreye dağılmaması için gölün etrafına çok yüksek setler kurdurtmuş.[111] Burada geçişi kolaylaştırmak için birkaç yaya yol yaptırmış. Dağı indikten sonra bir fersah uzunluğunda dar ve derin bir vadiye giriliyor. Buraların her yeri evlerle, bağlarla ve bahçelerle dolu, bunlar öylesine birbirlerine yakınlar ki, sanki karşımızda bir fersahlık köy duruyor gibi. Kaynaklardan birkaç berrak ve güzel dere akıyor ve yazları buraları mükemmel bir şekilde ferahlatıyorlar. Sıcak dönemlerde bu denli hoş bir yer bulmak mümkün değil. Buradan geçtiğimizde, güneş öyle az hissediliyordu ki güller henüz açmamıştı. Buğday ve meyveler olgunlaşmamıştı ve henüz yeşildiler; oysa ki Kâşan'da ekinler biçilip meyveler yenmeye başlayalı bir ay olmuştu. Bu vadinin sonunda yer alan Karu [Kuh Rud] adında bir kervansarayda kaldık.[112]

21'inde sekiz fersah yol aldık, ikisini bu dağın aşağısında ve biraz önce bahsettiğimiz vadinin içinde, altısını da çok sayıda köyün bulunduğu bir ovada kat ettik. Yol üzerinde birkaç kervansaray bulunuyor. Büyük ve güzel, burayı yaptıran ve aynı zamanda Isfahan'da bazı kamu binalarını da inşa ettiren zengin tüccarın adını taşıyan Aga-kema[113] adında bir kervansarayda mola verdik.

22'sinde Ağa-Kemal adlı kervansarayın bulunduğu bu güzel ovada yalnızca beş fersah yol kat ettik. Bu mesafeyi öyle hızlı gitmişiz ki, akşam dokuzda kendimizi Moutchacoun'da[114] bulduk. Burası beş yüz evin, birkaç kervansarayın, bahçelerin ve bol miktarda suyun bulunduğu iri bir köydü.

111 "Vadinin sonunda, vadiden geçen ve iki dağı birleştiren uzun bir sur görüyoruz. Bu sur yüz adım uzunluğunda, otuz kadem kalınlığında ve elli kadem yüksekliğinde. Yükseklerden akan suları durdurmak ve gerektiğinde burayı bir su havzası olarak kullanmak için Şah Büyük Abbas tarafından yaptırılmış." (Tavernier, 1632).

112 "Kohrud vadisi kuzeydoğu yönünde uzanıyor; muhteşem bir şekilde sulanmış ve envai çeşit meyve ağaçları ekilmiş. Tarlalar seki şeklinde ve her biri sulamayı kolaylaştırmak için ufak duvarlarla çevrili." (Morier, 1809). "Corou, yüksek dağlarla çevrili bir yerde yer alan, çok sayıda ceviz ağacının bulunduğu çok büyük ve yüksek nüfuslu bir yerdir. Evleri tek katlı, basık tavanlı, taştan inşa edilmişler, kervansarayı ise çok güzel ve kullanışlı. Bu köyde yalnızca bir sokak var, ama yarım fersah uzunluğunda. Fakat kışın, içinden geçen büyük dere ve her yerini kaplamış iri taşlar yüzünden çok kötü bir yoldur." (Tavernier). 19. yüzyılda Flandin'in çizdiği Kuh Rud kervansarayının kalıntıları günümüzde hâlâ mevcut.

113 Bu isimde iki kervansaray var, her ikisi de I. Abbas'ın haremağası Ağa-Kemal tarafından inşa edilmişler. Chardin'in ilerlediği yoldaki ilk kervansarayın adı Ağa-Kemal *bala* [bâlâ] veya *yukarı* denilen 1.840 metre yüksekliğindeki bir geçitte yer alıyor; Ağa-Kemal *pa'in* [pâyin] veya *aşağı* denilen, 1603'te inşa edilmiş ikinci kervansaray Tavernier'in ve muhtemelen Chardin'in de bahsettiği kervansaraydır.

114 Murçehoret. Gemelli-Carreri'nin buradan 1696'da geçtiğinde köy yok edilmişti. Yine burada eski yapılara sahip bir köy var.

23'ünde Isfahan'a gün doğmadan varmamak için, diğer günlere göre çok daha geç yola çıktık. Diğer zamanlar gibi güneye doğru bu güzel ovada yolumuza devam ederek Isfahan'dan bizi ayıran dokuz fersahı kat ettik. O kadar çok kervansaraya ve köye rastladık ki oraya varmadan iki saat önce bu büyük şehrin kenar mahallesine varmış gibiydik.[115] Yirmi dört haziran günü sabah beşte, hepimiz Tanrı'ya şükür sıhhatimiz yerinde, Tebriz'den itibaren yüz otuz dört fersah yolu tamamladıktan sonra oraya ulaşmıştık.

Isfahan'a vardığımızda ben ve ortağım şehrin merkezinde sayılabilecek ve kraliyet sarayına çok yakın bulunan Kapüsen manastırına yerleştik.[116] Orada neredeyse tüm dünyanın birçok bölgesinden bana gönderilmiş bir torba dolusu mektup buldum. İstanbul'dan gelen mektup, Türklerin Polonya'ya yaptıkları seferin ayrıntılarını bildiriyordu. Bir sonraki yıl, neredeyse hiç direniş görmeden Niester [Dinyester] nehrini geçtikten sonra en güzel illeri yağmalamışlar ve Polonya'nın kavşağı olan ünlü Caminiek [Kamaniçe] kalesini almışlar. Aynı zamanda Osmanlı ordusu, Moldovya prensinin yaptırmış olduğu beş yüz adım uzunluğundaki bir köprüden Danube [Tuna] nehrini geçmiş; bu köprünün şekli padişahın hoşuna gitmediği için bu zavallı prensin elinden krallığını almış ve onu beş yüz bin Ekülük bir cezaya çarptırmış.[117]

Hindistan'dan gelen mektuplarsa 1670 başlarında ciddi bir filoyla La Rochelle'den ayrılan Madagaskar kral naibi Mösyö de la Haye'ın yolculuğunu anlatıyordu. Büyük hedeflerle ve Sumatra adasının doğusunda ve Batavya adasının yakınlarında yer alan küçük bir ada olan Banca'yı [Bangka] ele geçirmek için Fransız Kumpanyasının genel müdürü Mösyö Carron'un[118] isteği üzerine gönderilmişti. Issız olan bu küçük Bangka adası o

115 Günümüzde mevcut olmayan ve Tavernier'nin bahsettiği Ağa-Nur Kervansarayı ve hâlâ var olan Gaz Kervansarayı.

116 Kapüsenler Richelieu ve "gri efendi" lakaplı Peder Joseph tarafından İran'a gönderilmişlerdi.1628'de Kazvin'e vardıklarında I. Abbas ile görüşmüşler ve şehir merkezinde bir ev aldıkları Isfahan'da ve o dönemde İran egemenliği altında bulunan Bağdat'ta yerleşme izni elde etmişlerdi.

117 1673'de Isfahan'a varan Chardin 1672 tarihli seferden haber almış. Bu yıl Türk ordusu, Mayıs ayında Edirne'den ayrılmış, 15 Ağustos'ta Dinyester'i geçmiş ve 27'sinde Kamaniçe'yi almış. Podolya bölgesini Osmanlı İmparatorluğu'na veren bir anlaşma 17 Ekim tarihinde imzalanmış. Moldovya Voyvodası Giorgi Duka'ya gelince topraklarından geçerken Osmanlı ordusuna yeterince erzak göndermediği için görevinden alınmış.

118 Bir Felemenk olan ve Hollanda Hindistan Kumpanyasına ihanet eden Caron 1664'de Colbert tarafından kurulan Doğu Hindistan Kumpanyasının politikasını doğrudan belirlemiştir. Onun tavsiyeleri üzerine Colbert Aralık 1669'da Blanquet de la Haye'a Seylan'da Trinkomali körfezinde yer alan

zamana kadar kimse tarafından ele geçirilmemişti. Mösyö Carron burayı Fransız Hindistan Kumpanyasının ana merkezi olması açısından çok elverişli bulmuş ve kimse fark etmeden ele geçirmeyi hedeflemiş; Fakat bu bölgenin egemenliği konusunda son derece titiz davranan Hollandalılar, filonun donatılması başladığında niyetinin ne olduğunu doğru kestirmişler. Fransa bu filonun asıl hedefinin Batı Hindistan olduğunu ilan etse bile bu çaba boşuna olmuş, çünkü bu bahaneye inanmamışlar; Batavya'ya oradaki meclise Bangka'yı ele geçirme emrini taşıyan peş peşe üç haber gemisi göndermişler; bu emir de Mösyö de la Haye Hindistan'a varmadan önce yerine getirilmiş.[119] Yolculuğu uzun sürmüş ve bahtsızlığına Madagaskar adasına demir atmış, burada yaşayan Fransızların ısrarı üzerine adanın yerlilerine savaş açmış ve altı aylık bir zaman ve muhtemelen daha faydalı bir şekilde başka bir yerde kullanılabilecek bin kadar asker kaybetmiş; çünkü oradaki yerlilere karşı hiçbir şey kazanmadığı gibi onları öylesine öfkelendirmiş ki, artık Fransızlarla ne barış ne de ticaret yapmak istiyorlarmış, sonunda bütün Fransızları adadan kovmuşlar.

Mösyö de la Haye Madagaskar'dan Surat'a geçmiş ve 1672 yılının başlarına kadar orada kalmış, tavsiyelerine uymama emri aldığı Mösyö Carron'la birlikte oradan ayrılmış. O sıralar filosu, altı büyük gemi ve dört küçük savaş gemisinden oluşmaktaydı.[120] 21 Ocak'ta Goa'ya demir atmış ve burada krala ait *Grand-Breton* ile iki başka savaş gemisine rastlamış. Bu on üç gemi Seylan'a doğru yola çıkmışlar ve 21 Mart günü, kuzeydoğu tarafında 8 derece 30 dakika enleminde yer alan, dar olsa da düzgün ve derin bir koyu olan ve genelde Tirnc-male [Trinkomali] körfezi olarak bilinen Kotyari körfezine varmışlar. Hollandalılar daha önceden kıyıya bir fersah mesafeye küçük bir kale inşa etmişler. Fakat kalede yalnızca on kişilik bir garnizon bulunuyormuş; Fransız filosunu görür görmez kaleden kaçmışlar.[121]

Madagaskar'da ve Sumatra'nın güneydoğusunda Bangka adasında tecim merkezleri kurması için emir vermiş. Filo 29 Mart 1670'de, dolayısıyla Chardin'in Paris'ten hareket etmesinden önce, yola çıkmış ve 23 Kasım'da Madagaskar'a varmış.

119 De la Haye'ın filosu 27 Eylül 1671'de Surat'a varmış.

120 Filo Surat'tan 9 Ocak 1672'de on üç gemi ve Kumpanyaya ait iki gemiyle birlikte ayrılmış ve 24'inde Goa'ya varmış.

121 Hollandalılar körfezin her iki kıyısına asker yerleştirmişler; De la Haye, onlarla savaşmak yerine yanlara birkaç siper yaptırmış ve Seylan kralıyla buranın mülkiyetini görüşmüş.

Mösyö de la Haye demir attıktan sonra Seylan adasının meşru beyi olan Kandy kralına birkaç vekil göndermiş, o da ona vekil göndermiş; birkaç gel-gitten sonra bu Hint prensi Fransa kralına Trinkomali körfezini ve Hollandalıların terk ettikleri kaleyi vermiş. Mülkiyet anlaşması olması gerektiği gibi Fransa'ya gönderilmiş ve körfez ve kale top atışlarıyla ve diğer alışıldık törenlerle sahibini bulmuş. Birkaç gün sonra biri körfezin girişine ve diğeri de kıyının üst kısmına iki kale inşa edilmeye başlanmış.

Bu müzakereler yapılırken hastalık filoyu sarmış; yüksek ateşli bir hastalıkmış bu. Avrupalılar Seylan'da bulaşan hastalığa tarçın hastalığı diyorlar, çünkü bu ağacın keskin kokusu bedenlerine ağır gelip ateş yapıyor. Birçoğu bu hastalıktan ölmüş, bazıları iyileşebilmiş; fakat kurtulanlar da kendilerini ciddi bir kıtlıkla yüz yüze bulmuşlar; çünkü bütün yiyecekleri satın alıp sonra savurganlık yapılması korkusuyla ülkenin insanlarından alışveriş yapılmasını yasaklayarak bunları tekrar satan naip kralın iyi yönetimine rağmen yiyecekler filoda iyice azalmaya başlamış. Trinkomale'de en çok tüketilen et manda etiymiş; fakat bu hayvanın etinin sahip olduğu kendine has ve bir o kadarda tuhaf bir özelliğinden dolayı o et yenilmiyor; bu etin tüketimi, sokak kadınlarından bulaşan hastalıklar kadar acılı olduğu söylenen özel yerlerde çıban meydana getiriyor; en ilginç yanı da bu eti yemeyi kesmekten başka bir çaresinin bulunmaması. Koromandel kıyısına yiyeceklerle yüklü üç gemi gönderilmiş; fakat bu gemiler de Hollandalılar tarafından ele geçirildiklerinden dolayı filo öyle büyük bir kıtlık içine girmiş ki iki kalenin inşaatını yarım bırakmak bir yana, açlıktan ölmemek için bunlar terk edilmiş. *Saint-Jean* adında büyük bir gemiyle birlikte işe devam etmeleri için oraya üç yüz elli adam bırakılmış.[122]

Bu üç gemiyi ele geçirmek için Hollandalıların uydurdukları bahane düşmanlarına yiyecek götürmeleriymiş. Hollandalılar Kandy kralını ve Trinkomale'de oturanları düşman olarak görüyorlarmış. Gemileri Fransızlara iade etmeyi teklif etmişler ve hatta Mösyö de la Haye'ın bunları geri alması veya yerlerine Hollanda filosundan dilediği gemileri seçmesi için ısrar etmişler. Hindistan'da Fransa'nın Hollanda'ya savaş açtığı henüz

122 Filo, seksen adam bırakarak bu körfezden 9 Haziran günü yola çıkmış; Hollandalıların saldırısına uğrayan adamlar 18 Temmuz günü teslim olmuşlar.

bilinmiyormuş;[123] fakat az bir süre sonra bu haber Hollandalılara ulaşınca gemiler ganimet olarak görülmüş ve Hollanda filosu Trinkomale'ye gitmiş, oradaki gemiye de el konulmuş, iki kale ele geçirilmiş ve orada bulunan bütün Fransızlar tutsak edilmiş.

Mösyö de la Haye 22 Mayıs günü São-Thomé açıklarında Koromandel kıyısına varmış.[124] Burası, bir yüzyıldan beri ellerinde tutan Portekizlilerin bu ülke koşullarına göre bakımını iyi yaptıkları Golkonda kralına ait küçük bir kaledir. Üzerinde düzenli aralıklarla burçların yer aldığı surlar kesme taştan, çok yüksek ve çok kalındır. Kral naibi kalenin komutanından kendisine para karşılığı yiyecek satmasını istemiş. Fakat komutan, filodaki gemi sayısını bahane ederek bu kadar kalabalık gemiyi beslemek için şehri yiyeceksiz bırakması gerektiğini söyleyerek bunu reddetmiş. Bu cevabın samimi mi, yoksa her yerde bu filonun karşısına çıkan ve başka bir filoyla her yerde onu takip eden Hollandalıların isteği üzerine mi verilmiş bilinmiyor. Artık yiyecekleri iyice biten kral naibi bu şekilde reddedilince şehri öyle topa tutmuş ki dört saat sonra kaleye beyaz bayrak asılmış. Bunun üzerine şehrin teslim olup olmadığını öğrenmek için bir kayık gönderilmiş. Komutan böyle bir şey düşünmediğini, ancak para karşılığında istendiği kadar yiyecek satmaya hazır olduğunu bildirmiş. Kral naibi son derece adil bir şey için top atmak zorunda bırakıldığından dolayı bunun maliyetinin kendisine verilmesi gerektiğini iletmiş. Komutan da kaç top ateşi yapıldığını ve bunların neye mal olduğunu bildirmelerini istemiş. Beş bin üç yüz top atıldığını ve her biri için yirmi Ekü istendiği bildirilmiş. Komutan zaman kazanmak için ve alması gereken kararı iyice düşünebilmek için bölge valisinin emri gelmeden hiçbir şey yapamayacağını cevap olarak vermiş; olanları valiye bildireceğini ve cevabını da kral naibine ileteceğini söylemiş.

Mösyö de la Haye komutanın yalnızca zaman kazanmaya çalıştığını anlamış. Komutana valinin cevabını üç gün bekleyeceğini, fakat cevap vaktinde gelmezse şehri ele geçireceğini bildirmiş. Bundan da hiç vazgeçmemiş. Üçüncü günün akşamında iki yüz asker ve iki sefer alayıyla karaya inmiş. Elli kişiyle şehrin kapılarından birinin önünde palmiye ağaçlarının altı-

123 Nimègue barış antlaşmasıyla son bulan 1672-1678 savaşı.
124 20 Temmuz'da São-Thomé'ye varmış, 25'inde şehri ele geçirmiş.

na ordugâh kurmuş ve bir subayla geri kalan askerleri şehrin diğer kapısına göndermiş. Mösyö Carron, emir almadan onunla birlikte kalmış. Ertesi gün sabah ağarırken kapıyı kırdırtmış. Bütün şehir bu kapının bulunduğu surlara koşuşmuş; bu da Mösyö de la Haye'ın beklediği şeymiş. Derhal diğer yüz elli kişiye saldırıya geçme emri vermiş, onlar da hemen merdivenleri dikip savunmasız bulunan burçlara yerleşmişler ve oradan şehrin içine dalmışlar, sanki gökten düşmüş gibilermiş. Paniğe kapılan garnizon mensupları, kapılarda o büyük kalabalığı görünce surlardan atlayıp kaçmış. Böylece kale yirmi kişiden fazla kayıp verilmeden iki saat içinde ele geçirilmiş.

Mösyö de la Haye'ın yolculuğunun bu kısmında önemli bir olay var. Söylenenlere göre efendisi kralın bizzat ağzından 1671'de Hollandalılara savaş açacağını biliyormuş. Kral, 1670'te o yola çıkarken kendisine bunu söylemiş ve hatta onu bu savaştan dolayı Hindistan'a göndermiş.[125] Fakat 1671 yılının sonlarında Surat'a varınca savaşın bazı önemli nedenlerden dolayı ertelendiğini, ama bu ertelemenin kısa süreceğini, savaş açılır açılmaz kendisinin haberdar edileceğini haber veren mektuplar almış. Gerçekten de Ağustos ve Eylül 1671'de Hollandalılara karşı savaşın ilkbaharda ilan edileceğini açıklayan iki paket gönderilmiş. Hatta Mösyö Colbert tarafından Mösyö Berrier[126] aracılığıyla bana teslim edildiklerinden dolayı bizzat kendim Paris'ten yola çıkmadan az önce bu iki paketi gönderdim. Bu mektuplar Surat'a ulaştığında Mösyö de la Haye yeni yola çıkmıştı. Derhal hızlı bir şekilde bunların kendisine iletilmesi düşünülmüş; bu çok yerinde bir düşünceydi; fakat ne var ki, kumpanyanın müdürlerinden biri olan Blot,[127] bunun o kadar da aciliyet göstermediğini düşünerek bu masrafa girilmesine gerek olmadığını söyleyip paketlerin Malabar kıyılarına gidecek Fransız Kumpanyasının simsarına ait Hintli bir gemiyle gönderilmesini önermiş. Tasarruf etme görüşü baskın çıkmış. Paketler Hint gemisine verilmiş. Ama kadere bakın! Malabarlı Kor-

125 Hollanda'ya açılan savaş Haziran 1670'de Douvres antlaşmasıyla somutlaşan Fransa-İngiltere ittifakı sayesinde, dolayısıyla De la Haye'in yola çıkmasından sonra mümkün olmuş.

126 Normandiya bölgesinde odun ticaretinden zenginleşen Berrier, Mazarin'in korumasını elde etmiş ve Fouquet'ye karşı Colbert ile iş birliği yapmış. Colbert tarafından Hint Kumpanyasının müdürlerinden biri olarak tayin edilmiş olsa da, bu kumpanyanın geleceğini belirsiz bulup bu görevden geri çekilmiş. 1686'da vefat etmiş.

127 Lyonlu tüccar Blot, Hindistan Kumpanyasında bu şehrin ticaret odasını temsil etmekteydi. 1671'de Hindistan'a gönderilmiş ve 24 Ağustos 1672'de Surat'ta vefat etmiş.

sanlar bu gemiyi ele geçirmişler. Paketler altı ayın sonunda açılmış ve yarısı yırtılmış olan Fransa sarayının bu mektupları bu kıyıda bulunan Fransız tüccarlarının, denizcilerinin eline geçmiş ve bu şekilde 1673'te, yani paketler Fransa'dan alındıktan bir yıl sonra, Surat'a geri gönderilmiş. Kuşkusuz bu mektuplar vaktinde Mösyö De la Haye'a ulaşmış olsalardı, kendisi Seylan'da bulunan Hollanda Kumpanyasının tek gücünü oluşturan Hollanda filosunu kolaylıkla yok etmiş ve bu güzel adada Hollanda Kumpanyasına ait olan her şeyi ele geçirmiş olurdu. Yüz kez bu Hollanda filosuna ateş etmeyi arzulamış ve zaman zaman Carron'a şöyle demiş:

> Beyefendi, şu an Avrupa'da Hollandalılarla savaş içinde olduğumuzu biliyorum; bunu Hindistan'da gerçekleştirmek için daha iyi bir olanağımız olmayacak. Carron bey onu şöyle durdurmuş: Henüz bu emir bize gelmedi; bu emri veya Fransa'da bunun ilan edildiğine dair kesin bilgileri beklememiz gerekiyor; ama mutlaka Batavia'dan bizi zora düşürecek bir başka filo gelir.

Mösyö Carron genelde çok temkinli konuşan biriydi, ama bu konuda yanılıyordu. Çünkü Batavia'da Hollandalıların başka bir filosu yoktu; Seylan'daki filo yok edilmiş olsaydı, yılın sonunda Koromandel kıyısına varan on gemilik İngiliz filosu ve Mösyö de la Haye'ın filosu birlikte hareket etselerdi, ülkelerinden gelen haberlerle altüst olmuş Hollanda Kumpanyasını bitirmiş olurlardı. Fakat Tanrı olayların başka türlü olmasını istemişti ve Fransız filosu ve hedeflediği tüm girişimler bir hiçle sonuçlanacaktı.

Isfahan'a vardığım günle ertesi günü burada bulunan Avrupalılarla, ilk gelişimde tanışıp dost olduğum birkaç İranlı ve Ermeniyi kabul etmekle ve işlerimin durumuyla ilgili bilgi toplamakla geçirdim. Saray ilk gördüğüm saraydan çok farklılaşmıştı ve karışıklık içindeydi. Merhum şahın dönemindeki büyük şahsiyetler ya vefat etmiş ya da gözden düşmüştü. Artık güç, cömertlik sergilemeyen amansız genç derebeylerinin elindeydi. Şeik-ali-kan [Şeyh Ali Han] adındaki başvezir on dört aydır gözden düşmüş durumdaydı.[128] Tacın üç yüksek onurlu subayı onun görevini yerine getiriyordu. Be-

128 Kürt ailesi Zangana'lardan Şeyh Ali Han, 1655'den beri başvezirdi.

nim açımdan en kötüsü de yeniden göreve iade edilmesinden ve yerine geri getirilmesinden bahsediliyordu, bunun nedeni de bir yandan Avrupalıların ve Hıristiyanların baş düşmanı olması ve diğer yandan da makamında bulunduğu sürece efendisinin hazinesini büyütmekten başka bir arzusu olmadığını sergilediği için tavsiye mektuplarına ve hediyelere karşı ilgisiz olmasıydı. Bu nedenden dolayı merhum şahın emri üzerine ve kendi eliyle çizdiği modellere uygun olarak getirdiğim mücevherlerin satın alınmasına engel olmasından korkuyordum. Bu durum beni, geri döndüğümü şâha derhal bildirmeye itti. Zorluk çektiğim nokta şahın evinden, mal mülkünden, tüm işlerinden ve orada çalışan herkesten sorumlu büyük kâhyası olan nazıra nasıl ulaşacağımdı;[129] yani ilk girişlerimi kiminle yapacağım konusuydu. Bana İran'ın zergerbaşı, yani cevahir veya sarraf başı tavsiye edildi.[130] Başkaları ise şahın sarayının genel denetmeni Mirza Tahir'le görüşmemi tavsiye ettiler.[131] Aslında birinci tavsiyeyi takip etseydim daha iyi olacaktı; bunu daha sonra anlayacaktım; ama bu genel denetmeni çok eskiden beri tanıdığım için onunla görüşmeye karar vermiştim.

26'sında Kapüsenlerin başrahibi,[132] benim adıma onunla görüşme nezaketinde bulundu. Ona, bir rahatsızlıktan dolayı ziyaretine gidemediğimi; altı yıl önce bana gösterdiği iyiliklerden dolayı nazır veya kâhyayla görüşmek için ona başvurmayı tercih ettiğimi ve onun aracılığının en iyi yol olduğunu, merhum şahın benden ülkemde zengin işlemeli mücevherler yaptırıp bizzat kendimin ona getirmemi emrettiğini bu nazıra iletmesini

129 "Başvezirin denetmeni. Ana görevi şahın ev işleri denen her şeyin denetlenmesidir; yani o evin giderlerinden, sofra ve kıyafet görevlilerinden, maaş ve ödemelerden sorumlu kişidir. Manifaturalardan, atölyelerden ve galerilerden, buralarda yapılan işlerden sorumlu kâhyadır. Hükümdarın hizmetinde bulunan bilimle, sanatlarla ve mekanikle ilgilenen kişilerin başıdır. Devletlerin haricindeki dış işleriyle ilgilenir: ticaretten, elçilerin kabulünden ve getirilen hediyelerin alınmasından sorumludur. Şah onun raporuna göre sarayında bulunan yüksek mevkideki subayların ve görevlilerin ödemelerini yapar." (Chardin, 1811 baskının V. cildi).

130 "Sarrafların, bunları yapanların ve cevahircilerin başı. Şah için yapılan kıymetli taşların, altının ve gümüşün bütün işçiliklerinden ve bunların yapıldıkları atölyelerden sorumlu kâhya. Şahın hizmetinde bulunan bütün sarraf ve cevahircilerin başı. [...] Sarayda satılan bütün sarraf işlerini fiyatlandıran kişidir. Sarayda sattıklarının üzerinde yüzde 2'lik ve şehirde satılanların üzerinde de yüzde 1'lik bir hakkı var. Ülke dışına taşınan altın ve gümüş vergisini alan kişidir, bu vergi de yüzde 5'tir." (Chardin, 1811 baskının V. cildi).

131 Muhtemelen burada söz konusu olan kişi, Chardin'in V. ciltte "Şahın sarayının büyük kâhyası" olarak adlandırdığı "Eşik ağası başı"dır. Bu görev Osmanlı kapıcıbaşına denk geliyor.

132 Burada Raphael du Mans söz konusudur (bkz. Bölüm III, dipnot 53).

kendisinden rica ettiğimi söylemesini istedim. Bunlara büyük ödüller vereceğimi de ekledim, işlerin bu şekilde yürüdüğünü biliyordum. Bu beyefendi bana hoş geldiğimi, ona güvenebileceğimi, ondan beklediklerimi en iyi şekilde yerine getireceğini, fakat şahın mücevher konusunda pek tutkulu olmadığını, sarayın son derece parasız kaldığını, boş masraflara karşı katı ve hiçbir menfaat gütmeyen başvezirin şansızlığıma makamına geri döneceğini göz önünde bulundurmam gerektiğini, bunları da cesaretimi kırmak için değil de fiyatları uygun tutmam, gerekli hediyeleri yapmam ve çok sabretmem için söylediğini, bunun dışında geldiğimi nazıra en iyi şekilde aktaracağını ve Allah'ın merhametini dilememi bana bildirdi. İranlılar konuşmalarını hep böyle cümlelerle sonlandırıyorlar, Tanrı'nın başarmakta zorlanacağımız işleri kolaylaştıracağını söylemek gibi bir şey bu.

Aynı zamanda bu görüşü doğrulayan bir haber aldım. Bir önceki gün şah sarhoş olmuş ki birkaç yıldır her gün sarhoş olmayı âdet edinmişti, kendince iyi çalmadığını düşündüğü bir udîye öfkelenmiş ve gözdesi Erivan beyinin oğlu Nesr-ali-bec'e [Nasr Ali Bey] udînin ellerini kesmesini emretmiş. Bu emri verdikten sonra serilip uyuya kalmış. Onun kadar sarhoş olmayan gözdesi şahın da aslında bu cezayı gerektirecek bir hata görmediğini, bunun tamamen sarhoşluktan kaynaklanan bir şey olduğunu düşünmüş. Böylece efendisini yeterince tatmin etmediği için udîye bağırmakla yetinmiş. Bir saat sonra şah uyanmış ve udînin eskisi gibi ut çaldığını görünce, biraz önce verdiği emri hatırlamış, gözdesini iyice payladıktan sonra kâhyasına her ikisinin de iki elini ve iki ayağını kesmesini emretmiş. Kâhya, gözdeyi kurtarmak için şahın ayaklarına kapanıp yalvarmış. Bu olanlara iyice öfkelenen şah haremağalarına ve muhafızlarına üçüne de bu cezayı vermelerini bağırarak emretmiş. Görevinden uzaklaştırılmış olan Şeyh Ali Han bu iki zavallının şansına orada bulunuyormuş. Şahın ayaklarına kapanmış, ayaklarını öperek onları bağışlaması için yalvarmış. Şah biraz sakinleşerek şöyle demiş: "Senin tekrar başvezir olmanı elde edemezken, isteklerini kabul etmemi talep etmen pek de cesaret işi." "Efendim," demiş şeyh yalvararak, "sizin kölenizim, zat-ı şahanelerinizin bana emrettiklerini her zaman yerine getiririm," diye cevap vermiş. Bunun üzerine şah sakinleşmiş, üç cezalıyı affetmiş ve ertesi sabah Şeyh Ali Han'a *kalaatı* [hilat]

göndermiş. Şahın onurlandırmak için gönderdiği kıyafete böyle deniliyor. Bu kıyafetle birlikte, mücevherlerle süslü altından eyeri ve koşumları olan bir at, bir kılıç, bir hançer, başvezirlik görevi için gerekli mektuplar, yazılar ve diğer gereken şeyleri göndermiş.[133]

Bu beyefendi, daha önce de söylediğim gibi, on dört ay makamından uzaklaştırılmıştı ve bu zaman içinde başka yerini başvezir almamıştı, bu da İran tarihinde görülmemiş şeydi. Tacın üç onurlu görevlisi bu makamı dolduruyordu. Şah onu sürgün etmediği ve kovmadığı için arada bir saraya geliyordu. Makamından alınmasının sebebi yaşlılığını, başvezir unvanını, sofu anlamına gelen ve dine kendini adamış bir kişiyi gösteren şeyh unvanını ve hacca gitmiş olmasını neden göstererek şarap içmeyi reddetmiş olmasıydı. Şarap içmemek konusunda onu çok tavizsiz gören şah ona sözleriyle kötü davranıyordu; hatta bir seferinde ona vurduğu da olmuş. Yüzüne, başına ve elbiselerine kaplar dolusu şarap boşaltmış ve sarhoş olduğunda ona bu türden bin bir aşağılayıcı harekette bulunmuş. Devletin işlerine gösterdiği mükemmel sadakatine, erdemlerine ve yüksek niteliklerine saygısı sonsuzmuş. Gerçekten de bu adam son derece aklı başında, çok zeki ve kişiliği tam bir başvezirdi. Hıristiyanlara karşı sergilediği katı tavırlara kişiliğinden ziyade inandığı din sebep olmaktaydı. Onlara karşı sergilenen kötü muamelelerden o suçludur; eğer bu din aşırıya kaçan davranışlara ilham vermiş olmasaydı Hıristiyanlar tıpkı Muhammediler gibi bu başvezire dua ederlerdi; çünkü şahın, kendisinden öncekiler gibi hazinesini çarçur etmesine engel olan bir kişiydi; elbette ki şahın savurgan olmaması da genelde fakir olan saray erkânının hiç hoşuna gitmez. Bu başvezir elli beş yaşındaydı. Boyu uzun ve tıpkı yüzü gibi endamı hoştu. Güzel bir fizyonomiye sahipti. Gözlerinde ve yüzünde aralıksız bir huzur ve samimi bir yumuşaklık vardı. Onun bakışlarında büyük vezirlerin çoğunda zihinlerinin meşgul olduğunu belirten işaretlerinin hiçbiri olmadığı gibi, hiç tanımadan ona baktığımızda bir iş adamı olduğunu kestirmek imkansızdı. Sakin ve dertlerden uzak bir bakışı vardı. Onun yakınına gidebilme şansına sahip olanlar ve onunla yakınlaşabilenler, onun itidali ve tevazuu hakkında muhteşem şeyler söylüyorlar. Nasıl alnın-

133 1811 baskının IX. Bölümünde anlatıldığı gibi Nasr Ali Bey, iki yıl sonra, o gün kurtulduğu kaderden kaçamayacaktı.

da gurur ve davranışlarında küstahlık yoksa, zihninde kibir ve kalbinde de kendini beğenmişlik yoktu. Buna inanmak hiç de zor değil, çünkü elbiseleri şatafatlı, evi şaşaalı olmadığı gibi sofrasında da israf yoktu.

27'sinde şahın kendisine gönderdiği kıyafeti giyip ayaklarını öpmeye gitti ve imparatorluğun en üst görevine getirildiği için bütün sarayın övgülerini kabul etti.

30'unda şahı ağırladı. Ağırlama yirmi dört saat sürdü. Şah sabah sekizde onun konağına gitti. Saraydan başvezirin konağına giden yolun tümü altın ve gümüşle işlenmiş kumaşlarla süslüydü ve zat-ı şahanelerine verilmek üzere yol boyunca ellerinde yünlü, ipekli ve altın işlemeli kumaşlardan, altın, gümüş ve porselenden yapılmış kap kacaktan, at eyeri, koşum takımı ve at örtüsünden, nakit altın ve gümüşten oluşan hediyeler taşıyan hizmetçiler ve askerler diziliydi. Şah konağın altı adım yakınına geldiğinde başvezir şahın ayaklarına altın, gümüş ve bakır sikkelerden bin livre kadar para attı. Şahı böyle şatafatlı bir şekilde karşılanmasına piş-endas [pîşendaz] deniliyor. Piş önüne anlamına geliyor ve endas da yaymak veya sermek anlamına geliyor. Bu muamele ve yollara kumaşlar serme ancak hükümdara yapılan özel bir davranıştır. Yine de şunu fark etmek lazım ki yolun yalnızca bir tarafı örtülü, diğer tarafı ise iyi süpürülmüş ve iyi sulanmıştı. Her tarafı çiçeklerle doluydu. Elbette bunlar yer ve hava buna müsait olduğunda yapılıyor. Atılan kumaşlar ve gümüşler, şahın ayak uşakları içindir. Bazen kutlamayı yapan efendiler bu kumaşları onlardan geri satın alıyorlar. Şeyh Ali Han, uşakların bunları değerinde satamayacaklarını bildiği ve onları daha çok ödüllendirmek için böyle yapıyordu. Şahların prenslerin yoluna halılar serme geleneği Doğunun en eski ve en yaygın âdetlerinden biridir.

Büyük şahsiyetler şahla görüşmek istediklerinde, davetin yapılacağı meclise kimi isterse çağırması için yalnızca şahı davet ediyorlar. Şah davet edildiği, mümkün olduğunca şaşaalı mobilyalarla donatılmış saraya sabah sekiz dokuz civarında gidiyor. Buraya girer girmez ev sahibi ona her zaman çok yüksek değerde bir hediye sunuyor. Şahın buyur edildiği odada, kuru meyveler ve reçellerle, kurabiye ve çeşit çeşit ekmeklerle, şerbet ve her türlü ekşi veya tatlı likörlerle donatılmış muhteşem bir sofra bulunur. Onun ve beraberinde getirdiği beylerin önüne, baş ağrıtıp götürülmesi istenene

kadar orada yanan büyük ve pahalı buhurdanlıklar yerleştirilir. Sarayın rakkasları ve çalgıcıları, şahın eğlenceleri kabul edeceği zamanı, yakın bir yerde beklerler. Şahın çalgıcıları ülkenin yüksek yetenek sahibi şarkıcıları ve çalgıcıları oldukları gibi ülkenin en iyi şairleridirler de. Tıpkı eskiden Homeros ve onun dönemindeki şairler gibi bunlar da kendi şiirlerini besteliyorlar. Bu şiirlerin büyük bir kısmı şahı övücü ve hayatındaki bazı olayları yücelten şiirlerdir. O günkü şiir besteleri görevine dönen başvezirle ilgiliydi. Çok ince ve manidar anlamları olan birkaç şiir işittim o gün. Bunların nakaratları şöyleydi: "O bir kenara çekilince, herkes eşit göründü. Güneş, kutup yıldızı olacak başka bir yıldız aradı biçare gökyüzünde." Bu da İran'ın kutbu anlamına gelen ve başvezire verilen "İran medari" unvanına zekice bir gönderme yapıyordu. Öğlen on bir civarında hafif bir yemek getirildi. Sunulanlar hamur işi, kızartma ve soteden ibaretti ve etlerin hepsi çok baharatlıydı. Genelde bu tür şölenlerdeki kızartmaların hepsi, bizim dilimizde Alman usulü kızartma dediklerimizden. Yemekten sonra şah evin odalarında veya bahçede gezinir veya dinlenir veya atlara bakarak, at binerek, yay kullanarak ve benzer meşgalelerle zaman geçirir. Eğer dilerse hanımların dairelerine de girebilir. Oraya gittiğinde ev sahibi ondan emir almadıkça ona refakat etmez. Ona yalnızca evin haremağaları eşlik eder; kendi öz kardeşlerinden bile hanımlarını kıskanan ve haremlerine girmelerine izin vermeyen bu insanlar, kıskanmak bir yana şahın oraya gitmesini büyük bir şeref olarak kabul ederler. Böyle sevinmelerinin nedeni de şahın onlar için bütün diğer insanlardan çok daha kutsal ve aziz bir şahsiyet olmasıdır; şah nereye girerse oranın bahtını açar ve orayı kutlu kılar. Şah hareme girdiğinde ahlaksızca şeyler olabileceği kesinlikle düşünülmemeli. Tam aksine buna benzer hiçbir şeyin vuku bulmadığı anlatılıyor, fakat şahın bazen burada bulunan genç kızların güzelliğine veya zekâsına hayran kaldığında ev sahibinin onu kendisine vermesini istediği olmuştur. Kimse de böyle bir şeyi reddetmiyor, aksine şahın haremine bir kız göndermek büyük bir başarı sayılıyor, çünkü bu menfaat sağlamak ve işleri yürütmek açısından çok etkili bir yoldur.

Saat dört civarında, meyve sunuluyor. Gece gelir gelmez havai fişek gösterisi ile çok sayıda kılıçlı, çalgılı etkinlikler başlıyor. Ev ve baktığı bahçeler, bin farklı temayı temsil eden ışıklandırmalara sahip, bunlar o denli

parlak ki en güzel günün aydınlığı bile bu kadar olamaz. Yemek servisi, ancak şah istediğinde yapılıyor ve yemekleri her zaman kendi aşçıları, kâhyasının emirlerine ve isteklerine uygun olarak hazırlıyor. Mutfak uşakları dur durak bilmeyip ziyafet için gerekli olanın daima iki katını getiriyorlar. Şah, kendisini ağırlamak istediklerinde, akşam yemeği için kâhyasına elli dört pistoleye denk gelen on iki toman verilmesini emretmişti. Bunun dışında ev sahibi asla sofraya oturmuyor, her zaman şahın yanında ona hizmet ediyor; Şah evden ayrıldığında, onu almaya gittiği gibi dönüşte de onu sarayına kadar götürüyor. Farsçada bu tür kutlamalara, düz anlamda sohbet demek olan *majel* adı veriliyor.[134]

1 Temmuz günü genel denetmen Kapüsenlerin başrahibini istettirdi. Bu benden haber almak ve nazırla görüştüğünü bildirmek içindi; nazır müsait olur olmaz kendisiyle görüşmemi istemiş, beni ilk yolculuğumdan tanıdığını belirtmiş, neden burada olduğumu ve merhum şahın benden isteklerde bulunduğunu bildiğini, şahın menfaatleri buna izin verdiği taktirde mutlu bir başarı elde etmem için elinden geleni yapacağını söylemiş.

6 Temmuz getirdiğim her şey takdim edilecek hale gelince, öğlenden az önce nazırın kaldığı yere gittim; genelde bu saatlerde şahın sarayından dönüyordu. Böylesi önemli bir başlangıç için ve Doğuda bazı şeyleri bizzat söylemek yerine üçüncü bir şahıs aracılığıyla söylemek daha yerinde olduğu ve Farsçama fazla güvenemediğim için Kapüsenlerin başrahibini de beraberimde götürmeyi çok istiyordum. Bana bu iyiliği yapması için ona yalvardım ve bunun için türlü türlü nedenler gösterdim, ama bütün çabalarım boşa çıktı. Gelemeyeceği için özür diledi, saray erkânının Avrupalılara karşı ilgi ve saygılarının azalmış olmasından dolayı artık soyluları ziyarete gitmediği söyledi. Bu iyi kalpli rahibin dediği doğruydu; ama bunu reddetmesinin asıl sebebi şahın benden hiçbir şey almayacağına inanıyor olmasıydı. Böylece benim gibi Türkçe bilen ama tek kelime Farsça bilmeyen ortağım ve biri sarraf, diğeri de kralın saatçisi olan iki Fransız'la birlikte nazırın yanına gittim. Bahtıma nazırı az kişiyle ve neşesi yerinde buldum. Selamlaştıktan sonra nazır odanın bir ucunda üçümüzü karşısına on adımlık bir mesafeye oturttu; ardından genel denetmenin kendisi-

134 Meclis olarak okunmalı. Kelime Arapçadır.

ne bahsettiği kişilerin biz olup olmadığımızı öğrenmek için bir kâtip gönderdi. O kişilerin biz olduğumuzu söyledim. Cevap vermek için tercüman kullanmadığımı fark etti ve kâtipten ülkenin dilini konuşup konuşmadığımı sordu. Kâtip kendisiyle Farsça konuştuğumu söyledi. Bunun üzerine beni tek başıma yanına çağırdı ve iki adım mesafede oturtturdu. Bir süre sonra bana hoş geldiniz dedi ve bunu peş peşe değil de beş altı dakika aralıklarla iki kez daha söyledi, aynı zamanda yanına yakın oturmuş olan şahın av köpeklerine bakan görevlilerinin ağasıyla sohbet ediyordu. On beş dakika sonra bir haremağasıyla elimdeki kağıtları aldırttı; bunlar merhum şahın mektupları ve pasaportları ile yukarıda tercümesini verdiğim amcası nazırın tavsiye mektubuydu. Bunların hepsini okuduktan sonra yanımda neler getirdiğimi sordu. Elimde getirdiğim eşyaların Farsça bir listesi vardı. Bunları da haremağası vasıtasıyla benden aldı; çünkü bu ülkede hiç kımıldamadan yerimizde durmalıyız ve hatta soyluların arasında biri ayakta veya otururken fazla hareket ettiğinde ona işte bir deli ve bir Frenk deniliyor; Frenklerin veya Avrupalıların durmadan doğal bir şekilde hep hareket ettiklerini gözlemlemişler. Listeyi okuduktan sonra nazır bunları şaha göstereceğini ve benim adıma istekte bulunacağını söyledi. Çıkmak için ayağa kalktım, ama beni tekrar yerime oturtturdu ve yemeğe kalmamı istedi.

Nazır veya büyük kâhyaya Nejef-kuli-bek [Necef Kulu Bey] deniliyor. Bu kişi etkili, dikkatli, çalışkan ve mümkün olduğunda etkin biridir ve mükemmel bir nazırdır. Ona ulaşmanın kolaylığını ve her türlü işi derhal yerine getirmesini ne kadar methetsek kafi gelmez. Amcası merhum büyük kâhya vefat ettiğinde kendisi sofracı başıydı; amcasının hiç çocuğu olmadığından yeğenini onun yerine atamışlar. Ailesi kalabalık. Beş erkek kardeşi ve bir o kadar da oğlu var, ama bunlar henüz hiyerarşiye tam yerleşmiş sayılmazlar; bu da onun doyumsuzluğunun nedenini açıklıyor. Bulduğu her şeyden fazla ses çıkartmadan almaya çalışıyor; şahın korkusu elini tutmasaydı kuşkusuz yeryüzünün en büyük muhterisi olurdu. Bu mal mülk açgözlülüğünün dışında namuslu bir kişiydi.

Bu beyefendiden ayrıldıktan sonra sarrafların ve cevahircilerin başı, şah için yapılan tüm altın, gümüş, mücevher işlerinin kâhyası olan zerger-

başını[135] ziyarete gittim. Sarayda satılan mücevherlerin fiyatlarını belirleyen odur ve bunların üzerinden yüzde iki ve şehirde satılanların üzerinde yüzde bir hakkı vardır. Bu nedenle işlerimde bu kişinin yardımları benim için çok önemliydi. İki üç kez yerine gitmiş ama onu bulamamıştım. Yanına vardığımda işlerimin ne kadar ona bağlı olduğunu iyi bildiğimi belirterek, kendisini selamlamak için yeterince fırsat kollamadığım için ondan özür diledim. Nazırı görmeden önce şaha göstermek istediğim eşyalara fiyat biçmek için ilk onunla görüşmemin daha doğru olacağını söyledi, böylece onları şaha nasıl takdim edeceğini daha iyi bilirdi. Yine de bu yüzden işlerin sarpa sarmadığını, nazırla dost olduklarını ve birbirleriyle görüş alışverişinde bulunduklarını, yöntemleriyle ilgili hiçbir tüccarın ondan yakınmadığını, beni de zora koşmayacağını ve kendisine kalırsa getirdiğim her şeyin satılmasını dilediğini söyledi. Ona çok teşekkür ettim ve bunun karşılığını muhakkak vereceğimi ekledim; İran'da bunu söylemeyi asla unutmamak lazım. "Verdiğim hizmetler için kimseden hediye kabul etmiyorum; zaten zenginim, satılanlardan aldığım yüzde ikilik payım bana yetiyor," diye cevap verdi. Bunları söylerken bana kahve ve çiçek ikram etti ve geceye yakın bir vakte kadar benimle sohbet etti. İran'daki büyük şahsiyetler şahı mutlu edecek bir şeyler bulduklarında, dünyanın hiçbir yerinde olmadığı kadar mutlu oluyor; ama muhatabımızı doğru seçmek çok önemlidir; çünkü örneğin ilk bu adama danışsaydım, şahın aracısı, yani onun en büyük nazırı şaha göstermek istenilen her şeyin ilk önce doğrudan kendisine götürülmesi gerektiğini söyleyerek bu duruma çok alınırdı.

7'sinde akşam üçte bir önceki gün listemde kendisine belirttiğim bütün mücevherlerimi bir sandık içinde nazırın makamına ilettim. Şah onu çağırttırdığı için saraydaydı. Beşte yerine döndü. Tacın önemli şahsiyetlerinden olan divan başkanı, sarrafların başkanı ve saraydan birkaç beyefendi onunla birlikteydi. Getirdiklerimin hepsine teker teker baktı, listeyle karşılaştırdı ve hepsini tekrar sandığa koyup mühürledi ve ziynet eşyalarının bulunduğu odaya gönderdi. Bunların hepsini ilgisizce ve tamamen baştan savıyormuş gibi yaptı; fakat bu şekilde davranmasının birinci nedeni yanındaki kişilerdi, ikinci nedeni de hangi eşyalardan çok hoşlandığını anla-

135 Bkz. dipnot 130.

yıp menfaat sağlamamam içindi. İranlıların bu tür durumlarda çıkarlarına göre davranışlarını kolayca ve becerikli bir şekilde ayarlayarak duygularını gizlediklerini bildiğim için nazırın bu davranışına şaşırmadığım gibi hayal kırıklığına da uğramadım. Bu beyefendi bazı işlerini hallettikten sonra gösterdiklerimin dışında başka bir şey getirip getirmediğimi sordu. Şaha gösterilmeye layık olmayan birkaç mücevheri odamda bıraktığımı söyledim. "Bu ülkede satmak istediğiniz her şeyi bana getirin; ilk zat-ı şahanelerinin bunları görmesi lazım, farklı bir şekilde davranırsanız ikimizin başına iş açarsınız," dedi. Ertesi sabah her şeyi kendisine getireceğimi söyledim.

O gün, yani ayın 8'inde sabah yedide bu beyin makamına gittim; ama çıkmıştı. Memurlarından biri beni bekliyordu ve onun emriyle beni şerakone [şaraphane] veya şarap evi adı verilen kraliyet sarayının bir bölümüne götürdü. Başvezir birkaç önemli şahsiyetle birlikte burada toplantı halindeydi. Üç saat boyunca bu küçük konağın bulunduğu bahçede gezerek zaman geçirdim, ardından bahçeye bakan ve neredeyse zemin kat kadar alçakta olan bir odaya götürüldüm. Başvezirle nazır korkuluğa dayanmış duruyorlardı. Dışarıda çok kalabalık sayıda memur ve hizmetçi dizili bir şekilde ayakta emir bekler durumda bekliyorlardı. Beni korkuluğun yakınına götürenler selamlayıp içeri girmemi söylediler. Selamlar selamlamaz başvezir İran usulü giyinmeyi ve Farsçayı bu kadar iyi nerede öğrendiğimi sordu. Gönül okşayan bu birkaç sorudan sonra beni odaya aldılar ve büyük şahsiyetlerin yakınına oturtturdular, fakat odanın ortasında ve diğer sıralardan ayrı bir yerdeydim. Nazır Avrupa'nın tüm dillerini okumayı bilip bilmediğimi sordu ve bizim tarzımızda mühürlenmiş ve katlanmış, zarfında Fransızca bir adresin bulunduğu bir mektup uzattı ve onu kendisine tercüme edip edemeyeceğimi sordu. Ona mektubun içeriğinin anlamını verebileceğimi söyledim. Bunun üzerine zarfı açmamı istedi. Ben de dediğini yaptım ve onu Farsça olarak okudum. Başvezir dikkatlice dinliyordu. Okumam biter bitmez, ayağa kalktı ve odadan çıktı.

Nazır odada kaldı ve geride bıraktığım mücevherlerin nerede olduğunu sordu. Mücevherleri ona gösterdim; o da bunları ona verdiğim listeye ilave edip bir kenara ayırdı. Ardından sevinçli bir havayla "Başveziri selamlamanızı sağlayarak sizi nasıl onurlandırdığımı fark ettiniz mi?" diye sordu.

"Kendisini gelişinizle bilgilendirdim ve zat-ı şahanelerine de sizden bahsettim; Tanrı'nın inayetiyle hoş bir karşılamanız olacak." Kâtiplerden birine Farsça okuduğum metni bir kağıda geçirmesini emredip odadan ayrıldı. Bu mektup, kumpanyanın işleri için bir olaydan ötürü büyükelçi olarak atanmış Fransa Doğu Hindistan Kumpanyasından bir kaptana aitti. Sanırım bu kumpanyanın kurulumuyla ilgili bazı özellikleri burada kısaca anlatmamın bir mahzuru olmayacak.

Çok az kişi, dünyanın hiçbir yerinde olmadığı gibi kralın inayetiyle bilim ve sanatların gelişip serpildiği ve bu nedenle Fransa için unutulmaz bir yıl olan 1664 yılını bilmez. Kralın aydın ve titiz olmasından dolayı atadığı bakan Mösyö Colbert, her şeyden çok ticaret ve imalata ilgi duymaktaydı. Bunların arasında önemli olanının Doğu Hindistan ticareti olduğu kabul edilmiş ve onunla ilgili acil kararlar alınmıştı. Fakat orayı çok iyi bilen ve sahada tecrübesi olan yabancılar olmadan işlerin nasıl yürütüleceği bilinmediği için, her ne fiyata olursa olsun olabildiğince Hollandalılar işe alınmıştı. Önceki yıllar Hollanda büyükelçisi olan Mösyö de Thou, bu işin başına getirilmiş ve kumpanyanın müdürü olarak atanmıştı. Hindistan Hollanda Kumpanyasına hizmet etmiş birkaç kişi Hollanda'dan işe alınmış, ticaret konusunda ileri görüşlü, aynı zamanda çok ünlü olan Mösyö Carron'un verdiği umutlarla büyük ödemeler yapmalarına rağmen bu kişilerin sayısı az tutulmuştu.[136]

Bu rapor üzerine kumpanya Hindistan'a giden yolları hazırlamak için kralın iki vekiline katılan üç elçi İran ve Büyük Moğol [Baburlu] sarayına karadan gönderildi. İran şahına vermekle yükümlü oldukları mektubun içeriği Farsçadan çevirdiğim şekliyle şöyleydi:

> Çok yüce, mükemmel, güçlü, yenilmez saygıdeğer dostumuz İran şahı, zatınızın topraklarına ticareti yerleştirmek konusunda bazı kullarımızın karar verdiklerini zat-ı şahanelerinize bildirme mutlu-

136 1662 yılına kadar Hollanda büyükelçisi olan De Thou, o zamanlar La Haye'la araları bozuk olan Caron'un doğrudan etkisi altında kalmış ve kendisinin de sınıfının temsilcisi olarak on iki müdürün arasında yer alacağı Hindistan Kumpanyasının kurulması için Colbert'i etkilemiştir. De la Haye'ın yerine büyükelçilik makamına gelen (1663-1668) de l'Estrade Fransız kumpanyası için Hollandalıları işe almaya uğraşmıştı. Ağustos 1665'te Hindistan'da on yıldan uzun süre hizmet vermiş yirmi iki Hollandalı tüccar ve kaptana yurttaşlık hakları tanınmıştı.

luğuna sahibim. Bu konuya ülkemizin bazı ileri gelenleri ilgi duyuyor ve buna katılacaklar. Zat-ı şahaneleriniz, bu girişimin bizim kullarımızla sizin kullarınızın da pek çok fayda görecekleri bir girişim olacağının farkındadır. Bu girişim, selefleriniz İran şahlarıyla bizim seleflerimiz krallar arasında çok eskiden kurulmuş olan dostluğu tazeleme olanağını sunduğu için çok hoşumuza gitti. Bu güzel dostluğun sürmesinin bizim için ne kadar önemli olduğunu belirtmek isteriz ve bu kumpanyanın tüccarları ve sarayınızı merak eden birkaç beyefendiyle birlikte maruzatlarımızı bildirmek üzere size gönderdiğimiz vekillerimize yardımcı olacağınıza güvenimizin tam olduğunu bilmenizi isteriz. Sözlerimize büyüklüğünüzü ve refahınızı arttırmasını Tanrı'dan dileyerek son veriyoruz.

Kendi fikirlerimiz ve tarzlarımız ışığında bakıldığında kuşkusuz bu mektupta eleştirilecek hiçbir şey yok; ancak bu başka dünyanın medeniyeti ışığında üslupta iki kusur bulunmuştu: ilki mektupta kullanılan kaşeler olmuş. Doğudaki hükümdarların farklı kaşeleri var, en büyükleri bir Ekü büyüklüğünde, en küçükleri de beş sol paralarının büyüklüğündedir; hepsinin de çeşitli biçimleri var: kare, yuvarlak, oval; fakat en küçük kaşeler kullarla ve sınıfı düşük kişilerle yapılan yazışmalarda kullanılır. Viyana, Venedik ve Roma'da, Polonya ve Moskova'da karşılıklı yapılan ticaretten dolayı bu çok eskiden beri bilinen bir hususdur; bu nedenle bu ülkelerden İran şahına gönderilen tüm mektuplar büyük bir mühür taşır ve bu mektup da altından bir kutu içinde saklanır; mektupları pahalı kutular veya gönderilen kişinin niteliğine göre az çok değerli kumaştan bir kesenin içine koymak Doğunun bir diğer âdetidir.

İran sarayının Fransa kralının mektubunda bulduğu ikinci kusur ise mektubun özel bir elçi ile değil de, yalnızca "durumdan dolayı" başka bir deyişle tüccarlar arasında söylendiği gibi arkadaş yoluyla yani "yolculuk etmeye meraklı iki beyefendiyle" gönderilmiş olmasıydı. İlk kusur dikkate alınmadı, çünkü Fransa kralı imparatora, papaya ve padişaha yazarken de aynı mühürleri kullanıyordu; ikinci kusurunun açıklaması olarak da Türk topraklarından geçilmesi gerektiği için kralın büyükelçi göndermeye cesaret edemediği, ama yakın zamanda bir büyükelçi göndereceği söylendi.

Bu özürler kabul edildi. Avrupalıları çok seven ve padişaha ve Büyük Moğol'a karşı kendini güçlü göstermek için bizim krallarımızla yakın ilişkiler kurmaya hevesli olan II. Abbas bu elçileri çok güzel karşıladı, şereflendirdi ve el üstünde tuttu. Mösyö Tavernier'in eserinin üçüncü cildinde bununla ilgili ayrıntılar bulmak mümkün; fakat bu esere gönderme yapmamın nedeni bu esere olan saygımdan değil; tam aksine bu seyahatnamenin büyük bir kısmı berbat bir ahlaksızlık derlemesi, bu çoğu Hollandalı olan seviyesiz insanların maceralarının toplandığı berbat bir eserdir; övgü zihniyetiyle ya da Fransa'da bu ulusa duyulan hınçtan dolayı basılmıştır.[137]

Fransız İran Kumpanyasına gelince 1666 yalında biri kralın vekili olan Mösyö de Lalain'le, diğeri de kumpanyanın vekili olan beş vekilden ikisiyle İran sarayında karşılaştım;[138] şunu söyleyebilirim ki benim gelişim onlar için umulmaz bir tesadüftü, çünkü İran sarayı bu kumpanya hakkında iyi haberler almadığı için vekillerin herhangi bir isteklerini kabul etmeden önce gemilerinin gelmesini beklemeye karar vermişti; fakat şaha ve nazırlarına sunumum dinlendi ve tüm istekleri kabul edildi.

Sanırım Fransız Kumpanyası vekillerini gönderirken İran ticaretine dair hiçbir şey bilmiyordu; çünkü ilk müdürleri ilk kez 1668'de Hindistan'a vardıklarında, İran ticaretinin avantajlarını müzakere etmişler ve İran'da gemileri göndermeye değecek kadar ticaret yapılamayacağına karar vermişler ve buraya hiç gemi göndermemişlerdi. Mösyö Baron, Mösyö Gueston ve Mösyö Blot[139] olmak üzere 1672'de Hindistan'a yeni vekiller geldiğinde İran'a da gemi göndermek gerektiği düşünülmüş. Şunu iyi anlamak gerekir ki, bu üç beyefendi arasında yalnızca sonuncu bey ticaretten anlıyordu.

137 1679'da yayınlanan Tavernier'nin seyahatnamesinin üçüncü cildi Hollandalıların Hindistan'daki uygulamalarına ilişkin az çok kuşku uyandıran uzun bir suçlama içeriyor.

138 Beş Fransız'dan oluşan bir büyükelçilik: Kumpanyayı temsilen Mösyö Beber, Mösyö Dupont ve Mösyö Mariage ve XIV. Louis'nin mektubunu getiren Mösyö Nicolas Claude de Lalain ve Mösyö La Boullaye le Gouz 1665'te Isfahan'a gelmişler. Lalain ve Mariage Kazvin'de bulunan saraya gitmişler ve orada İran'a ilk yolculuğunu yapan Chardin'le tanışmışlar. Ardından bir dükkân açmak için Bender Abbas'a geçmişler. Lalain mayıs 1667 tarihinde orada ölmüş. Aynı zamanda J.-B. Tavernier'nin "Six voyages..." adlı eserine bakınız, La Découverte, Maspero, Paris, 1981.

139 Blot için üstte dipnot 127'ye bakınız. Eski Halep Konsolosu François Baron, Mösyö Caron'la birlikte 18 Ekim 1670'te Hindistan'daki ambarların müdürü olarak atanmış. Son olarak Paris'teki kumpanyanın müdürlerinden biri olan Mösyö Gueston, Colbert'in 30 Aralık 1670 tarihli ve onun hiyerarşi bakımından orada bulunan tüm müdürlerin üstünde olduğunu belirten talimatıyla olağanüstü müdür olarak Hindistan'a gönderilmiş.

Mösyö Baron Büyük-Moğol'a elçilik yapmak üzere atanmış ve bunun için gerekli talimatları ve komisyonları almıştı. Mösyö Gueston ise, Surat'ta kalarak ne şan ne şöhret elde edeceğini düşünerek buna benzer bir ticari sefer düzenlemeye karar vermişti. Altı yıldır bu konuda sözler vermiş olan ve verdikleri sözlerin yerine getirilmesi için İran'a bir büyükelçilik ve hediyeler gönderilmesini uzun süredir isteyen İran'daki Kapüsenler onun bu kararını yerine getirmesine olanak sunmuştu. Bununla beraber kumpanyanın Ormus [Hürmüz] ve Isfahan'daki şubeleri de epeydir aynı istekte bulunuyorlarmış, onları hatta vergilerden muaf tuttuğu ve bundan faydalanıldığı için İran şahına ve nazırlarına bunun karşılığında hediyeler gönderilmesinin artık ulusal bir onur meselesi olduğunu belirtmişler. Mösyö Gueston girişimini haklı gösterecek bir şeyler olduğunu düşünmüş ve İran'daki ticaretin masraflarını karşılayamayacağını söyleyen kumpanya tüccarlarının görüşlerine ve itirazlarına rağmen hiçbir resmi mektup ve teminatı olmadan, oraya vardığında bu meseleyi çözeceğini düşünerek kendini büyükelçi ilan etmiş; İran'da hangi konuları neyi tartışması ve istemesi gerektiğine karar vermeden bu işe atılmış.

1673'te Mart ayının başlarında Surat'tan gemiye binmiş, yanına şah ve nazırları için güzel hediyeler ve yolculuğun masraflarını karşılamak için bir sürü mal almış; fakat beraberinde çok az kişi götürmüş ve bunların arasında müzakereleri ve ticareti yürütebilecek tek bir kişi bile yokmuş. Yirmi gün sonra Hürmüz'e varmış ve burada Hürmüz Isfahan gibi uzun ve zorlu bir yolculuk için –bir aylık yürüme mesafesi– yanına yeterince erzak almadığından dolayı daha yolculuğun ilk günlerinde yanındaki bütün insanlarla birlikte hastalanmış. Bir yerde durup birkaç gün dinlenmesi için kendisine yalvarılsa da, bu yalvarmalar boşuna olmuş, günlerini bir elçi olarak değil de, bir haberci olarak geçirmeyi tercih etmiş. Geçtiği yerlerin valileri kendisini sedyeyle taşımayı teklif etmişler, ama o bir yandan masraflardan çekindiği, diğer yandan da gecikmekten korktuğu için bunları kabul etmemiş. Kendisi ve beraberindekiler için bir başka sıkıntı da ülkenin yiyeceklerine alışamamaları olmuş.

Böylece kendisi ve beraberindekiler neredeyse ölü gibi Şiraz'a varmışlar. Birkaçı yataktan bir daha kalkamamış. Buraya gelişinin on ikinci

günü biricik oğlunun ölümüne şahit olmuş ve kendisi de on beş gün sonra ruhunu teslim etmiş.

Öldüğünde Karmelit misyonerlerinin[140] evindeymiş ve bunlar da onun ölüm döşeğinde kendilerine uyulmasını vasiyet ettiğini ileri sürmüşler; aralarında adam içine çıkarılacak ve bu konuda tecrübeli tek bir kişi olmayan perperişan haldeki bu topluluğun getirdikleri hediyeleri Şiraz'da güvenli bir yere bırakıp geldikleri yere dönmeleri gerektiği düşüncesindeymişler. Buna neden olarak da merhumun yanında ne güvence mektubu, ne talimat, ne eşya listesini içeren bir dilekçe, ne de elçilik için bir proje bulunmamasıydı; İran sarayı gibi aydın ve incelikli bir saraya bu şekilde gitmenin ve yirmi beş veya otuz bin ekü harcayarak bütün ulusların karşısında rezil rüsva olmanın bir çılgınlık olduğu kanaatindeymişler. Bu doğru bir kanaatti, fakat kimse onları dinlememiş. Isfahan'da doğmuş ve büyümüş olan ve aslında Fransız bir tüccar olan kumpanya tercümanı[141] ki bu kişi elçiliğin ruhu ve zihniyetini belirleyen kişiymiş, Karmelitlerin görüşlerinde kendi payına düşecek bir şey bulamadığı için bu topluluğun göze çarpan yegâne kişileri olan gemi kaptanıyla bir küçük memurun Karmelitlerin görüşlerine itiraz etmelerini sağlamış. Birkaç tartışmadan sonra Isfahan'daki Kapüsenlerin görüşüne başvurmaya karar verilmiş ve onların fikirlerini almak da üç hafta sürmüş. Bu iyi kalpli Kapüsen rahipleri Fransız elçiliğinin gelmesini fazlasıyla umut ettikleri için böyle bir fırsatı kaçırmak veya başka bir zamana bırakmak istememişler. Engin bilgileri olan ve nerede nasıl davranmasını çok iyi bilen Kapüsenlerin başı peder Raphael du Mans onlara yazarak gelmelerini istemiş; mektup, emir ve talimatların bulunmamasının sorun teşkil etmeyeceğini, çünkü bunların telafi edilebileceğini ve merhumun umduğundan daha büyük bir başarı elde edeceklerini sözlerine eklemiş.

Bu cesaretlendirme, Şiraz'daki küçük Fransız topluluğunun çok hoşuna gitmiş. Başkanlar, yani biraz önce bahsettiğim geminin kaptanı ve küçük memur, merhumun kıyafetlerini giymeye çoktan alışmışlardı ve kaderin kendilerine takdim ettiği bu lütfu geri çeviremeyecek kadar kendilerine gös-

140 Karmelit tarikatının İran'daki misyonu 1607'de kurulmuş. İlk merkezleri Isfahan'da gerçekleşmiş, ardından Şiraz'da, Bender Abbas'ta ve Bender Kong'da da yerleri olmuş.

141 Burada Lyon kökenli, Lalain'in vefatından sonra Bender Abbas'taki kumpanyanın şubesinden sorumlu olan Louis de l'Estoile söz konusu.

terilen alakadan hoşnutlardı. Kaptan, Mösyö Berrier'in yeğeni olmasından dolayı büyükelçiyi temsil etmek için seçilmiş. Küçük memur da onun yardımcısı olarak gösterilmiş. Burada bu hikâyeyle ilgili pek de hoş olan bir olayı aktarmaktan kendimi alıkoyamayacağım. Daha yukarıda bahsettiğim tercüman ki bu küçük grubun rehberi ve mutlak yönlendiricisi oymuş, İran sarayı gibi nitelikli ve kibar bir saraya bu sıradan iki kişi yerine neredeyse kendisini büyükelçi gösterecekmiş. Aslında tarz ve görünüşü itibariyle bu mevkie daha müsaitmiş, fakat İranlıların en aşağı kul olarak gördükleri Ermeniler arasında bu toprakların kulu olarak doğmuş olmasından dolayı ve bu kumpanyada kurulduğu andan beri tercüman –ki bu ülkede bu hizmetçilik gibi bir şeydir– olarak çalıştığı için olayın bir komediye dönüşebileceğini düşünerek buna kalkışmaya cesaret edememiş. Bana birkaç kez buna cesaret edememesinin temel sebebinin İran usulü mü yoksa Fransız usulü mü giyineceğine karar verememesi olduğunu itiraf etti. "Eğer doğal giyinme tarzım olan İran usulü giyinirsem, İran'da doğmuş ve İran usulü giyinmiş biri olarak, beraberinde Fransız tarzı giyinmiş Fransızlarla birlikte Fransa büyükelçisi olarak gelmem gülünç ve saçma olurdu; fakat Fransız usulü giyinsem bütün çocuklar peşimden koşar ve tüm elçilik grubu gülünç durumuna düşerdi," demişti. Doğuda pek çok Avrupalı bu tür temkinsiz ve dengesiz durumlar yaratabiliyor.

Bu elçi Isfahan'a yaklaştığında, haber vermek için nazıra veya büyük kâhyaya bir mektup yazmış ve burada anlattıklarıma neden olan da bu mektuptu. Bu mektupla merhum Mösyö Gueston'la kendisinin Bender-Abbas'a ulaştıklarını haber vermek ve saraya yakın bir yerde kendilerine kalacak bir yer sağlanmasını rica etmek için bir ulak gönderdiğini hatırlatmış ve henüz cevap alamadıkları için bu isteklerini tekrarladıklarını ve şehrin yakınlarına vardıklarından dolayı şahın hangi gün şehre girmelerini ve nerede kalmalarını arzu ettiğini sormuştu.

Akşamüstü nazırın yanına gittim ve kumpanya tercümanını, yani biraz önce bahsettiğim tüccarı burada buldum. Nazır bu isteklerini şaha bildirdiklerini ve zat-ı şahanelerinin de kendilerine bir konak verilmesini ve büyükelçilere yapılması gereken tüm şereflendirmelerin yapılmasını emrettiğini söyledi. Şöyle bir durum var, Doğulular unvana, karaktere bakmadan bir hükümdar adına gelen herkese büyükelçi diyorlar.

9'unda Ermenistan valisinin şahın çok güvendiği oğulları Mir Ali Bey ve Nasr Ali Bey'i selamlamaya gittim ve babalarının bana verdiği tavsiye mektuplarını kendilerine takdim ettim. Bana her türlü yardımda bulunacaklarına söz verdiler, ama daha sonra fark edeceğim gibi bunların hiçbiri yapmadılar. O gün ve sonraki gün ilk yolculuğumda tanıştığım ve özellikle de tavsiye mektubu aldığım yüksek mevkili birkaç kişiyi de ziyaret ettim.

11'inde nazır şahın sarayından döndüğünde beni konağına getirmeleri için birkaç süvari gönderdi. Buraya şehrin Muhammedî, Ermeni ve Hintli en usta cevahircilerini toplamıştı, bunlar yaklaşık on sekiz yirmi kişiydiler. Cevahirci başı Muhammedî cevahircilerin üst tarafında oturuyordu. Ermeniler ve Hintliler camdan çerçevelerle tutturulmuş bir tırabzan parmaklık ile ayrılmış başka bir odadaydılar. Nazır içeri girdiğinde tüm mücevherlerimi getirtti. Şahın seçtiği eşyalar Çin yapımı büyük bir altın tepsi içindeydiler. Şahın ayırdıklarına bakıp da getirdiklerimin çeyreği bile olmadığını fark ettiğimde yıldırım çarpmış gibi oldum. Benzim attı ve elim ayağım tutuldu. Nazır bu durumu fark etti ve etkilendi. Ona yakın sayılırdım. Bana doğru eğildi ve sessizce: "Şahın mücevherlerin yalnızca küçük bir kısmını kabul ettiğine üzüldünüz. İnanın hepsini beğenmesi ve en azından yarısını satın alması için elimden gelenin fazlasını yaptım; ama başaramadım çünkü kılıç, hançer ve ayna gibi getirdiğiniz büyük parçalar ülkemizin zevkine göre yapılmamışlar. Yine de kendinizi toparlayın, Tanrı dilerse hepsini satarsınız." Nazikçe söylenen bu sözler beni fark etmeden düştüğüm afallama halimden çıkardı. Nazırın bu halimi fark etmiş olmasına çok şaşırdım ve üzüldüm. Elimden geldiğince toparlanmaya çalıştım, yine dört yıl boyunca çektiğim çilelerin merhum İran şahının bana söz verdiği gibi beni zengin edecek ve onurlandıracak yerde bana yeni kayıplar ve sıkıntılar getireceğini gördüğüm için çok yerinde olan memnuniyetsizliğimi fazla gizlemedim.

Cevahirci başı şahın bir kenara ayırdığı eşyaları koyduğu tepsiyi önüne aldı ve küçük parçalardan başlayarak, sırasıyla bütün mücevherlerin fiyatını alçak sesle bir bir sordu, ardından hepsine ayrı ayrı önce Muhammedî, sonra Ermeni ve son olarak da Hintli cevahircilere bunların değerini biçtirdi. İran'da tüccarlar kalabalık bir ortamda bir alışveriş meselesini gö-

rüştüklerinde fiyatı asla sözle söylemezler: yaptıkları hareketin görülmesine engel olması için elbiselerinin ucuyla ya da bir mendille ellerini örterek parmaklarıyla gösteriyorlar. Kişi elini kapattığında bu bin anlamına geliyor; düz parmak yüz ve ortadan katlanmış parmak da elli anlamına geliyor. Parmağın ucuyla dokunulduğunda bir basamaklı rakamlar ve parmağı katlayarak dokunulduğunda on demek. Rakam birkaç bin veya birkaç yüz ise, o zaman gerekli hareket söylenmek istenen rakam kadar tekrarlanır. Kimse duymadan düşüncemizi ifade etmek için bu yöntem hem çok kolay hem de çok güvenilir. Doğunun her yerinde ve yaygın olduğu Hindistan'da bu yöntem kullanılıyor.

Öğleden sonra birde, büyük bir öğle yemeği takdim edildi, yemek yendikten ve yazılı olarak teklif edilen fiyatlar alındıktan sonra cevahircilere çekilme izin verdi. Ardından beni yanına oturtturarak bana, cevahircilerin verdikleri fiyat ile benim istediğim fiyat arasında devasa bir fark olduğundan dolayı fiyatları yarıya indirmezsem anlaşma yapmamızın imkânsız olduğunu söyledi; şahın mücevherleri umursamadığı için mücevher işlerinde fiyatların düştüğünü, bir kuruş istesem bile alamayacak olan saray erkânının fakirliğini göz önünde bulundurmam gerektiğini bana daha önce söylediğini, merhum şahın döneminin kapandığını ve ısrarları olmasaydı şahın bu mücevherlere hiç bakmayacağını, eskiden umduğum büyük kazancı yapamayacağımı, eşyalara verdiğim fiyatların fahiş olmasına çok şaşırdığını, sürekli Avrupa'ya gidip gelen ve orada mücevherlerin kurunu iyi bilen Ermenilerin önerdikleri fiyatlara bakılırsa iki katı kazanmaya çalıştığımı düşündüğünü sözlerine ekledi. Nazır konuşmasını öyle samimi bir dille yaptı, yakınmaları öyle içten görünüyordu ki, yalanı yok tuzağına düştüm ve sergilediği bu oyunu kalbini bana açması olarak gördüm. Bu nedenle onunla çok safça konuştum. İlk önce bütün iyilikleri için ona müteşekkir olduğumu ve asla bunları unutmayacağımı söyledim. Ardından aslında büyük bir şahın emrini yerine getirmek ve ona hizmet etmek için bu kadar uzun ve zorlu bir yolculuk yaptığımdan dolayı mücevherlerim konusunda zararlı çıkmak istemediğimi, çok büyük paralar kazanma umuduyla bir şey yapmadığımı, sonuçta yüzde yirmi beş kârla yetineceğimi söyledim. Derhal söylediğim teklifi kabul etti, aynı anda fiyatı çok fazla indirdiğimi fark ettim. Yüzde

yirmi beşin itiraz edemeyeceği kadar sağduyulu bir kazanç olduğundan dolayı bunu reddetmeyeceğini, her bir ürünün alış fiyatını samimi olarak ve inancım üzerine yemin ederek bildirmemi ve bana o kârla ürünlerimin paralarının ödeneceğini söyledi. Beni kandırmasından endişe duyarak geri adım atmak isterdim, ama buna gerek duymadım. Bana verilen sözlerin tutulacağına dair bir teminat gösterildiği takdirde malların alış fiyatlarını vereceğimi ve arzu ediyorlarsa yeminli olarak bunu yapacağımı söyledim. Nazır yemin etmeme gerek kalmayacak kadar beni iyi tanıdığını ve kendisi de sözünde duracağına dair Ali (İran mezhebinin büyük velisi), Kuran, Tanrı ve dini üzerine yemin ettiğini söyledi. Cevahirciler başı, bir İran nazırından yemin istemekte haksız olduğumu söyleyerek araya girdi. Burada bulunan başka beyler de bu konuda itiraz ettiler. Ben de bunu dayatmadığımı, sadece sözünün benim için kâfi olduğunu söyledim. Bunun üzerin her eşyanın gerçek alış fiyatının bildirileceği bir dilekçe hazırlamam gerekti. Fiyatların kesin rakamını yazmamamı teklif ettiler, ama bu önerilerini geri çevirdim.

Cevahirci başı ve nazır bu yeni dilekçeyi gördükten sonra tuhaf bir şekilde eşyaların bir kısmının fiyatına itiraz ettiler ve birkaç mücevhere değerinden fazla fiyat biçtiğimi söylediler. Bu davranışları beni şaşırttı ve kızdırdı. Sözüme güveneceklerini söyledikten sonra verdiğim rakamlara güvenmeyip itiraz etmekte haksız olduklarını belirtmekten kendimi alıkoyamadım. Nazır, durumu şaha bildireceğini söyleyerek tartışmaya son verdi ve ona kalırsa satışların yapılmasını istediğini ancak benim de mücevherlerimin fiyatlarını düşürmem gerektiğini tekrarladı. İyilikleri ve özellikle de benim işlerim için sekiz saat harcadığı için bu beyefendiye teşekkürlerimi sundum ve kalktım; bu kadar zaman ayırması benim için çok büyük bir onurdu. Son derece gerçek olan teşekkürlerim çok hoşuna gitti; çünkü saat akşam beş olmuştu.

12'sinde nazır sabahın erken saatinde beni çağırttı. Mücevherlerimden dolayı beni çağırdığını düşünerek hemen yanına gittim; ama yanılmıştım, şahın satın almak istediği yetmiş karatlık saf bir pırlantayı bana göstermek için çağırmıştı. Pırlanta perdahlanmıştı ve şekli verilmişti. Şah bu pırlantayı satın almak istediği için, taşın saflığı ve arılığı konusunda bir eksik

olmadığından emin olmak için nazıra bunu bana göstermesini emretmişti. Böyle büyük bir taş için fikir verecek kadar mücevherlerden anlamadığımı, ama ortağımın bu konuda çok bilgili olduğunu söyledim. O da mücevherin lekesiz ve son derece saf olduğunu söyledi. Isfahan'ın bir kenar mahallesi olan ve Ermenilerin oturdukları Culfa Ermenileri yargıcına aitti. Şah, nakit olarak bunu üç bin yüz elli tomana aldı; bu da bizim paramızla elli bin ekü civarında bir fiyattı. Bu taş Avrupa'da yüz bin ekü değerinde satılırdı. Bu ağırlıkta görebileceğimiz en güzel pırlantaydı.

Öğleden sonra nazırı tekrar ziyaret etmeye gittim. Mücevherlerime istediğim fiyatlar çok yüksek olduğundan şahla benim meselemi konuşmaya cesaret edemediğini söyledi. Ardından önceki günler bana yaptığı itirazları ve eleştirileri tekrarladı. Bu denli alçakça ve sözle ifade edilemeyecek kadar utanç verici görünen bu yöntem karşısında öfkeden çılgına dönmüştüm. Yine ülkenin zihniyetini iyi bildiğim için bunları kötüye yormamıştım. Cevap olarak nazıra sözüme ve yeminime güvenmemesinin beni son derece umutsuz bıraktığını söylemekle yetindim. Bu sözüme sinirlendi ve aniden şunu sordu: "Siz peygamber misiniz ki sizin sözünüze inanmak zorunda olalım?" Bu hoş söze öyle gülesim geldi ki kendimi tutamadım. Kızmış bir halle orada bulunan kişilere dönerek nazır beni göstererek şöyle söyledi: "Bu Frenklerin hepsi de böyle tuhaf insanlar, sanki günahkar değillermiş gibi söylediklerinin vahiy olduğunu iddia ediyorlar." Korkmadan insan olduğumuzun doğru olduğunu, ancak bizim ülkelerimizde ticarette sahte sözler söylemek sahtekarlık olarak kabul edildiğinden bir tüccarı sahtekarlıkla suçlamaktan daha büyük bir hakaret olmadığını cevap olarak verdim.

13'ünde tekrar bu beyefendinin yanına gittim. Her gün gelip onu ziyaret etmemi emretmişti; çünkü her gün kendisi veya dostları için bazı mücevherler almak gibi işleri vardı. Getirdiğim her şeyi ipek veya pırlantalarla takas etmemi önerdi. Zaten ipek ve pırlantanın ülkesi olan Hindistan'a geçeceğim için nakit paranın benim için daha faydalı olacağını söyleyerek bu teklifini reddettim. Nazırın her gün yenisini kurduğu tuzaklara düşmemek için çok temkinli olmalıydım. Bana teklif ettiği mücevherler arasında şahın annesine hediye ettiği, fakat annesinin sıkıldığı ve satmak istediği elli altı karatlık bir pırlanta vardı. Bu taşa kırk bin ekü değeri biçilmişti.

Yemek sofrası kaldırıldıktan sonra Ermenilerin yargıcı ve Fransız Kumpanyasının tercümanı nazırı görmeye geldiler. Yargıca şahın pırlantasına nakit para verilmesini emrettiğini ve ona kalaatın [hilat] verilmesini söylediğini iletti. Şahın özel bir muamele yapmak istediği kişileri onurlandırmak için verdiği kıyafete bu isim veriliyor. Tercümana da kumpanya vekiline bir konak hazırlatılmasını emrettiğini, dilediği muhitte bir konak seçebileceğini ve bu konağın şahın eşyalarıyla donatılacağını söyledi. Tercüman yalnızca konağı istediklerini ve evi donatmaya yetecek eşyalarının bulunduğunu söyledi. Nazır aynı zamanda vekilin arzuladığı mahallede yer alan şaha ait konakları göstermek için tercümanın yanına iki memur atadı. Vekil, nasıl davranması gerektiği konusunda her zaman onun yanında olan ve ona gerekli öğütleri veren tarikatın başrahibine yakın olmak için Kapüsenlerin kaldıkları mahalleyi seçmişti.

Şahın Isfahan'da üç yüzden fazla konağı var, bunlar onun mülküdür ve kendisine ya miras kalmış, ya el konmuş ya da bedeli karşılığı alınmış konaklardı. Sizin de düşünebileceğiniz gibi hepsi de temiz ve büyük olan bu konaklar, şahın küçük insanlarla işi olmadığı için her zaman boşlar ve bakımsızlıktan ve yeterli tamirat yapılmadığından çürüyüp yıkılıyorlar. Bunlar genelde Isfahan'a gelen büyükelçilere veya önemli yabancılara tahsis ediliyor. Konakların anahtarları bulundukları mahallelerin zabıtalarındalar ve bunlar da bunları temiz tutmakla sorumlular.

13'ünde gün ağarırken cevahir başının gönderdiği şahın cevahircilerinden biri, nazırın beni çağırttıracağını ve şahın, kendisi ve dostları için pazarlık yaptığı her şeyi bana iade edeceğini haber vermeye geldi; buna şaşırmamamı ve kızmış görünmememi, hatta bu durumdan çok memnun gibi görünmemi söyledi, bunun aslında fiyatları düşürmem için bir taktik olduğunu ve ne olursa olsun sekiz gün sonra mutlaka gelip her şeyi satın alacaklarını iletti. Bana bu denli özel bir muamele gösterdiği için cevahir başına çok minnettar olduğumu söyledim; ama aslında nazıra daha da minnettardım çünkü daha sonra öğreneceğim gibi bu bilginin bana ulaştırılmasını asıl o istemişti. Bu da Doğudaki devlet nazırlarının sadakatinin güzel bir örneğidir. Bir anlamda bu ülkelerde yapılan her şey aslında karşılıklı olarak birbirini kandırmaktan ibaret.

Saat on civarı, hep yaptığım gibi, nazırın yanına gittim. Öğle yemeğinden sonra beni yanına oturtturdu ve orada bulunan herkesin işitebileceği şekilde yüksek sesle bana şunları söyledi: Dün akşam şah, nazırından mücevherlerim için hâlâ yüksek bir fiyat isteğimi öğrenince buna çok kızmış ve bütün mallarımın iadesini emretmişti; o da bunun üzerine bunların hepsini merhum babasının emri üzerine buraya getirdiğimi tevazuyla zat-ı şahanelerine söylemiş; bu yüce efendi bana bu denli iyilik göstermişken onun cömertliğini ve tacını miras almış biri olarak zat-ı şahanelerinin bana kendi cömertliğini gösterebileceğini eklemiş; âlemlerin en büyük hükümdarı olan zat-ı şahanesi için bir yabancıdan gerçek değerinden birkaç pistole fazlasına birkaç mücevher almanın pek de önemli bir şey olmadığını, kendi ihtişamı ve buna benzer başka nedenler göstererek şaha bu şekilde davranmasını öğütlediğini sözlerine ekledi. Fakat şahın, ona kulak vermek yerine, daha çok öfkelendiğini ve artık benim iş meselelerimin bir daha açılmamasını emrettiğini, bu nahoş durumdan dolayı üzüldüğünü, fakat bunun asıl müsebbibinin ben olduğumu ve artık benim için yapabileceği tek şeyin mallarımın bir kısmını parayla ve bir kısmını da tercihime göre işlemeler, turkuvaz, ipek veya pırlanta karşılığında almak olduğunu söyledi. "Size olan sevgimden dolayı sizinle böyle açık konuşuyorum," diyerek sözüne son verdi. Nazır bütün bunları büyük bir ciddiyetle söyledi. Karşımda nazır kadar kurnaz ve incelikli beyler bulunduğundan ben de rolümü onun kadar iyi oynamaya gayret ettim.

Yabancı bir tüccar için kendini şahın öfkesine maruz bıraktığından dolayı ona minnettar olduğumu, bana duyduğu sevgiden dolayı açık konuştuğumu, ona hakikati söylediğimi ve yedi yıl süren bir yolculuğun risklerinin, eziyetlerinin ve masraflarının çok olduğunu, bana yalnızca kayıp getirmeyecek ölçüde olan fiyatlardan dolayı şahın hakkaniyetine güvendiğimi, kısacası mallarımı bana büyük bir iyilikle söz verdikleri fiyatın daha da altında veremeyeceğimi, kaldı ki bunların çok hesaplı olduklarını, zaten fiyatlarının uygun olduğunu şaha söylemiş olsaydı şahın bunları alacağına inandığımı söyledim. Sesini yükselterek "Nasıl daha fazlasını yapabilir miydim? Sizi memnun etmek için şaha yalan mı söylemeliyim ve tuzunu nankör bir kul olarak mı yemeliyim? Bunun dışında kellemi kaybetmek isti-

yor olabilir miyim? Kaldı ki zat-ı şahanelerine bir şeyin pahalı olduğunu gizlemiş olsam ve kendisi de bunu öğrenmiş olsa gelip o başı omuzlarından koparmaz mı?" İki saat boyunca bu nazırın yanında kalarak itiraz etmeye devam ettim ve bir sürü ve önemli işleri olmasına rağmen makamına hiç yakışmayan bu rolü oynamak için bunca zaman ayırmasına çok şaşırmıştım. Fakat güç ve kurnazlık açısından sık sık gözlemlediğim gibi bu tür saraylarda her şey hile ve oyundu.

Aynı gün Moskova'dan gelen bir büyükelçi Isfahan'a geldi. Sık sık olduğu gibi Moskova'dan, Tataristan'dan ve başka komşu ülkelerden gelenler gibi büyükelçinin kafilesine bakıldığında bunların aslında bir şeyler satmak ve almak için gelmiş, vergi ödememek, daha güvenli yolculuk etmek ve ticaretlerini daha avantajlı olarak yapmak için elçi sıfatı verilmiş basit bir tüccar topluluğu olduğu düşünüldü. Fakat daha sonra bu kişinin aynı zamanda devlet işlerini de görüşmek için geldiği anlaşıldı. Kumaş, pirinç, saf gümüş, altın sikkeler ve kürkten oluşan mallarının değeri iki yüz elli bin ekü civarındaydı. Kafilesi dokuz Moskovalıdan oluşuyordu ve bunlar öyle kötü ve öyle fakir görünüyorlardı ki güçsüzler yurdundan gelen baldırı çıplaklara benziyorlardı. Buraya gelişinin nedeni Büyük Dükün İran şahına yakın bir zamanda olağanüstü bir büyükelçi göndereceğini haber veren bir hatır mektubunu teslim etmekti. Bu tür elçi tüccarlar hiç fark gözetilmeksizin diğer büyükelçilerle aynı muamelelere tabi tutuluyorlar ve yanlarında taşıdıkları mallar beraberlerinde getirdikleri eşyaları olarak kabul ediliyor. Masrafları üstleniliyor, misafir ediliyorlar, gelirken ve dönerken onlara koruma veriliyor, bütün bunlar da kamu tarafından karşılanıyor. Fakat buna karşılık geçtikleri her yerde şaha ve nazırlarına neden oldukları masraflar kadar değerli hediyeler vermeleri gerekiyor. Şahın emri üzerine teşrifatçıbaşı[142] bu Moskovalı elçiyi, çoğu saraydan kişilerden oluşan elli hafif süvarinin başında karşılamaya gitti. Culfa Ermenileri yargıcı, kendi ulusundan yedi ya da sekiz önemli tüccarla onlara eşlik etti. Özel olarak hazırlanmış Ermeni mahallesinde yer alan bir konağa yerleştirildiler. Üç gün boyunca masrafları şah tarafından karşılandı ve sonraki günler için de elçiden geçimi için günde altmış abbasi istendi; bu da bizim paramızla on sekiz ekü yapıyor.

142 Farsçada Yasavul, teşrifatın düzeninden ve büyükelçilerin karşılanmasından sorumlu saray odacısı.

14'ünde haremin kapıcıbaşısına iki yüz değnek ceza verildi. Burası sarayın, Türklerin seray [harem] dedikleri ve hükümdar dışındaki tüm erkeklere yasak olan, kadınların kaldıkları kısımdır. Bu başkan yaşı ilerlemiş, nitelikli ve unvanı yüksek biriydi. Cezanın nedeniyse burada nöbet tutan bazı haremağalarının hiçbir erkeğin yaklaşmasına izin verilmeyen üçüncü kapıya kadar erkek hizmetçilerinin yaklaşmasına göz yummuş olmasıydı. Haremin ilk kapısında şahın özel odabaşıları yer alıyor; sarayda ve saray erkânıyla işleri olan herkes buradan serbestçe geçebiliyor. İkinci kapının sorumluluğu birkaç hizmetçi ve birkaç muhafızla kapıcıbaşındadır ve bu kapıdan ancak şahın subayları ve özel talimatla gelmiş kişiler geçebiliyor. Üçüncü kapıya haremağaları bakıyor. Bu kapıya bakılması bile yasaktır. Aslında o kapıyı görebilmek için çok yakınında olmak lazım çünkü kimse görmesin diye özellikle bir dönemeçte yer alıyor.

Aynı gün başvezir, genç birkaç derebeyin sarhoş olup saray yakınlarında kargaşa çıkarttıklarını öğrenmiş ve tüm asker ve subaylara, küçük mühürle mühürlenmiş özel bir şarap içme izni olanlar dışında sokakta sarhoş buldukları herkesin derhal karınlarını deşmelerini emretmişti. Şah da hemen bu tür taşkınlıklarda bulunan bütün soylulara bu özel izinden dağıttı.

Bizde asmak veya kellesini kesmek dendiği gibi İran'da da karın deşmek ifadesi kullanılıyor, çünkü en sıradan işkence karnı yarmaktır; bunu da geniş bir hançeri sol taraftan karına sokup sırta kadar daire şeklinde çekerek yapılıyor; bu işkence kafa kesmek gibi hızlı bir işlem değil.

15'inde nazır her zamanki gibi birkaç soyluyla birlikte öğle yemeğini benimle yedikten sonra bana ait bütün mücevherleri getirttirdi ve beni yanına oturtturarak şöyle dedi: "İşte bunlar sizin mallarınız, bunları satmak istiyorsanız daha uygun bir fiyat verin; şahın ayırdığı mücevherlerin tümüne bin seksen yedi toman değeri biçildi ve de değerlendirme yapılırken size iltimas geçildi. Eğer bin yüze (yaklaşık elli bin livre) verecek olursanız, şahı bu fiyata alması için bilgilendiririm; kutsal ayaklarını öpersiniz, size bir kraliyet elbisesi ve bir atla, gümrük vergisi veya hak ödemeden bütün imparatorlukta serbestçe yolculuk etmek ve ticaret yapmak için pasaportlar verilir, yoksa eşyalarınızın tümünü alıp götürün; fakat alacağınız kararı iyice düşünün, çünkü bu önemli bir karar olacak. Öğüdümü dinleyip hiç tartışmadan

kabul etmelisiniz." Orada bulunan herkes konuşmaya başladı ve şahla nazırı memnun etmem gerektiğini ve başka satışlarda daha fazla kazanacağımı söylediler. Beni etkilemek için benzer pek çok konuşma yapıldı. Nazırın mücevherlerimin geliş fiyatı üzerinden yüzde yirmi beş kâr vereceği konusunda sözünü yerine getirmesini beklediğimi, ki zaten bu denli uzun bir yolculuğun masraflarından dolayı mevcut durumda zararda olduğumu ve bütün bunları da sadece şahın bana verdiği söz üzerine yaptığımı, dolayısıyla bana verilen sözün yerine getirilmesini beklediğimi söyledim. Şahın ve nazırın bana ve mallarıma dilediklerini yapabileceklerini, ancak yapılan anlaşmanın altına düşemeyeceğimi sözlerime ekledim. Bütün bu davranışlarıyla tek derdi orada bulunan kişileri ve onlar aracılığıyla sarayı ve efendisini kandırmak olan nazır söylediklerimden dolayı birden çileden çıktı ve işi hakaretler savurmaya kadar götürdü, bana yaptığı iyiliklere layık olmadığımı bile söyledi. Fakat hangi şekilde söylerse söylesin, beni ikna edemeyeceğini anlayınca alıp her şeyi götürmemi söyledi ve öyle belli, öyle aldatıcı ve iyi oynanmış bir şekilde eşyalarımın listelendiği belgeleri kızgınlıkla yırttı ki gülmemek için kendimi zor tuttum. Mücevherlerimi alıp bir sandığa koyup kaldığım yere gönderttirdim ve ardından bu beyefendiye işlerime gösterdiği özene, bana yaptığı iyiliklere teşekkür edip orada bulunanların duyması gerekenleri söyledim, bunun üzerine o da çekilmem için müsaade verdi.

Çıkmak üzereydim ki büyükelçilerin kabulüyle ilgilenen mehemandar-başi[143] içeri girdi. Nazır, kendisini şahın Fransız Kumpanyasının elçisiyle ilgili emirlerini iletmek için çağırdığı, onları 18'inde şehrin dışında sabah dokuzda alıp onlar için hazırlanmış konağa getirmesini, elli kadar süvariyi, Ermenilerin yargıcını ve ulusun önemli yedi sekiz tüccarını beraberinde götürmesini söyledi.

Aynı gün Isfahan'ın büyük kenar mahallelerinden biri olan ve güneyde nehrin diğer tarafında bulunan Ermeni Hıristiyanlarının kaldıkları Culfa'nın din adamları ve başlarında bu yerin patriği, kiliselerine konmuş olan verginin kaldırılması isteğini bildirmek için başvezirin yanına gittiler.

143 Mihmandarbaşı şehrin dışında büyükelçileri ve önemli misafirleri karşılar, onlar için hazırlanan konağa getirir, şahla görüşmeye götürür, şaha ve nazırlarına mesajları iletir ve aracı ve müzakereci rolü oynar. Şaha yapılan hediyeler üzerine yüzde 3,5'luk bir hakkı vardır.

Başvezirin isteklerine olumlu cevap vereceğini umut ediyorlardı, ama yanılmışlardı. Başvezir onlara kiliselerine konulan vergiyi ödemeleri gerektiğini, aksi takdirde kiliselerini yıktırılacağını söyledi. Bu vergi on kilise için altı bin Ekü civarındaydı. Şu anki başvezir bu vergiyi iki yıl önce koymuştu.

18'inde Fransız elçi şehre girdi. Elçiyle birlikte on muhafız, kaptanları ve altı subay gelmişti. Hepsinin üzerinde hizmetçi kıyafeti vardı. Bunların görüntüsünü biraz düzelten şey çok iyi giyinmiş ve yöre insanlarından oluşan özel hizmetçilerdi. Mihmandarbaşı, yirmi İranlı süvari, Culfa yargıcı ve önde gelen Ermeni tüccarlarla birlikte onu karşılamaya gitti. Isfahan'daki bütün Fransızlar ve başka yabancılar, onlar için hazırlanmış konağa kadar eşlik ettiler ve üç gün boyunca şahın görevlilerinden hizmet gördüler. Akşam yemeği şu şekilde takdim edildi. Orada bulunan herkesin önünde altın işlemeli kumaşlar serildi ve upuzun bir şekilde bu yer bezinin üzerine çok iyi yapılmış leziz üç dört çeşit ekmek kondu. Derhal on bir büyük tepside pilo [pilav] adı verilen etle pişmiş pirinç getirildi. Bunlar çeşitli renklerde, tatlardaydı, bazıları şekerliydi, bazıları nar suyuyla, bazıları limon suyuyla pişirilmiş, bazıları da safranla tatlandırılmıştı. Her tepsi seksen livre ağırlığındaydı ve bir tek tepsi bile herkesi doyurmaya yeterdi. İlk dördünde on ikişer besi pilici vardı. Sonraki dört tepside de birer kuzu. Diğerlerinde ise yalnızca koyun eti vardı. Bu tepsilerin yanı sıra dört düz tencere geldi, bunlar öyle ağırdı ki, servis için onları tutanlara yardım etmek gerekti. Biri kızartılmış yumurtayla, bir diğeri bitkili bir çorbayla, kıyma ve bitkilerle, sonuncusu da kızartılmış balıkla doluydu. Bütün bunlar sofraya yerleştirildikten sonra her bir yemeğin yanına bizim kâselerimizin dört katı büyüklüğünde ve ekşi tatlı şerbetle dolu bir kâse, bir tabak kış ve yaz salatası kondu, ardından keskin bıçaklarla her yemekten porselen tabaklara konulup bütün misafirlere servis edildi. İran'ı bilen biz Fransızlar bu ziyafeti afiyetle yedik; fakat yeni gelenler ince altından yapılmış ve muhtemelen bir milyon değerinde olan çatal kaşık servisi karşısında şaşkınlığa düştüler. Elçileri buyur eden memur yemeğe katılmak istemedi ve kendisine yapılan ısrarlara, burada hiçbir şeyin eksik olmadığını denetlemeye geldiğini ve yemek yemesinin yerinde olmayacağını söyleyerek karşılık verdi. Yemekten sonra bu beyefendi işlerimle ilgili olarak benimle konuştu ve epey uzun bir konuşmadan

sonra bana "Tanrı'nın yardımıyla sonunda saraydan tatminkâr bir sonuç elde edeceğimi" söyledi. Mutfak görevlileri her şeyi toparlayıp götürdükten sonra, konakta kalacakların ihtiyaçlarının derhal yerine getirilmesi için kendisine bildirmelerini rica ederek oradan ayrıldı. Aynı zamanda onlara bir mihmandar veya misafir görevlisi atadı ve onun emirlerini yerine getirmesi için şah tarafından gönderildiğini söyledi.

21'inin gecesinde sefahat içindeki şah çok sarhoş olduğundan başvezir Şeyh Ali Han'a şarap ikram etti. Başvezir her zamanki gibi geleceğini tehlikeye atarak ve hatta hayatı pahasına bunu reddetti. Onu bu denli kararlı gören şah sakiye şarabı yüzüne dökmesini söyledi, bu da der denmez yapıldı. Aynı anda ayağa kalkan şah, başvezirin yanına gidip alaycı bakışlarla onu süzerek şöyle dedi: "Başvezir hepimiz burada sarhoşken senin aklı başında kalmana daha fazla tahammül edemeyeceğim. Sarhoş bir adamla içmeyen bir adam iyi vakit geçiremez; bizimle eğlenmek istiyorsan ve seninle iyi vakit geçirmemizi istiyorsan senin de bizim kadar içmen gerekiyor." Şeyh Ali Han bu emri duyar duymaz şahın ayaklarına kapandı. Şah dini bahane edeceğini anlayınca ona şöyle dedi: "Şarapla sarhoş olmanı istemiyorum, köknar iç." Şaraptan daha fazla sarhoş eden ve haşhaş özünden yapılan bir içecekti bu. Başvezir buna itiraz edemedi. Bir iki kadeh içti, sarhoş ve çaresiz biçimde yere yığıldı. Şah onu bu halde görünce mutluluktan kahkahalar attı ve kendisi kadar sarhoş olan gözdeleriyle birlikte iki saat boyunca onunla alay edip güldü. Ardından gözdelerinden birine daha şarap getirmesini söyledi. Başvezir zorla oturma konumuna getirildiyse de ölmüş gibi hiç hareket etmiyordu. Hâlâ gülmekte olan şah ona şarabı uzatırken "Başvezir seni kendine getirecek şey budur," diyordu. Başvezir ertesi gün kendine yapılan hakaretleri ve yapmak zorunda bırakıldığı korkunç şeyleri öğrendiğinde hiç kimseyle görüşmek istemedi, şaşkınlık ve sıkıntısını hazmetmek için bütün gün evinde saklandı. Bunu öğrenen şah, ona bir kaftan gönderdi ve her zamanki gibi saraya gelmesini emretti.

Aynı gün elçileri buyur eden memur, Isfahan'da kalacağı süre boyunca mutfak ve atlar için gerekenleri belirlemek ve tedarik etmek için şah adına Fransız Kumpanyası elçisini görmeye gitti. Bütün büyükelçi ve elçilere böyle davranılıyor, geçimlerini ister şahın mutfağından, ister yiye-

cek içecekle, ister parayla alma hakları var. Elçi, bütün Avrupalıların yaptığı gibi kendi memleketlerinde sergilenen bu cömert davranış için şaha teşekkür etti.

23'ünde nazır, aşağıdaki yiyecekleri şahın toptancılarından alabilmeleri için bir izin belgesi gönderdi:

Altmış kental pirinç,
Altmış kental un,
On iki kental tereyağı,
Yirmi koyun,
İki yüz piliç,
Bin yumurta,
Altı yüz yirmi kental odun,
Altmış kental arpa,
Dört yüz kental ufalanmış saman

Doğu seyahatnamelerini okuyanlar Avrupa'da atların yulaf ve kuru otla beslendiğini, ama Doğu'da yemlerin genellikle arpa ve samandan oluştuğunu ve bunların ölçü kabıyla değil tartılarak verildiğini bilir. Elçi yaklaşık yüz altın Louis değerindeki bu hediyeyi kabul etmek zorunda kaldı. Müteahhitler bunları para olarak almayı tercih ettiklerini söylediler. Yiyecekleri gidip kendilerinin almaları söylenmişti. Onlar da bir kısmını Kapüsenlere verdiler.

24'ünde nazır bir hizmetçi göndererek yanına gitmemi ve bana iade ettiği tüm mücevherleri beraberimde getirmemi istedi. Verdiği emri tam anlamamış gibi yaptım. Şahın yanındaymış, oradan öğlen geri döndüğünde beni yanına oturtturdu. Birlikte yemek yedik, ardından bana iade ettiği mücevherlerin nerede olduğunu sordu. Onları evde bıraktığımı söyledim. Daha fazla bir şey söylemeden başını çevirip etrafında bulunan kişilerle başka konular konuştu. On beş dakika sonra başını ilgisizce bana çevirerek gidip geldiniz mi diye sordu. Onu daha fazla açıklama yapmaya zorlamak istemiyordum. Derhal kalktım ve istediği bütün mücevherleri alıp geri dönmek için acele ettim. Onları aldı ve beni bir saatten fazla beklettikten sonra, ertesi gün gelmemi ve benim için bir şeyler yapacağını söyledi.

28'inde saraya gittiğimden dolayı başvezirin bir gün önce şahın daha önce yaptığı küçük düşürücü hareketlerden daha beter bir davranışla yüz yüze kaldığını öğrendim. Mesele her zamanki gibi yine şarapla ilgiliydi. Başvezir bembeyaz saç ve sakalıyla çok saygıdeğer bir kişiydi. Bıyığı kısa, yanakları ve çenesindeki sakalı uzundu, çünkü Muhammedî din bunu böyle uygun görüyordu, o da dini inancına gösterdiği ihtimamdan dolayı sakallarını bu şekilde uzatmıştı; fakat Gürcistan asıllı İranlılar, özellikle de saray erbabı ve silah adamları, yanaklardaki ve çenedeki sakalları çok kısa tutup bıyıklarını uzatıyorlar, hem de öyle uzatıyorlar ki bazıları bıyıklarını kulaklarının arkasına kadar atabilir. Şah, başvezirin başka bir moda takip ettiğini görünce, şarabın etkisiyle başvezirin sakalının saray modasına uygun olarak kesilmesini emretmiş. Şahın berberi bu tuhaf emri yerine getirmeye koyulmuş; başvezir alçak sesle sakalı fazla almamasını, görünecek kadar kısaltmasını söylemiş. Berber onun söylediğini dinleyecek kadar bahtsızmış. Bu da onun bileklerine mal olmuş. Şah emrini istediği gibi yerine getirmediği için derhal ellerini kestirtmiş. Hatta bu zavallı adamın neredeyse hayatına mal olacakmış. Başvezir böyle kanlı bir hakaret karşısında derinden yaralanmış. Sabrı taşmış, heyecanlanmış ve kendini tutamamış. Âdet olduğu gibi şahtan izin isteyecek yerde müsaade almadan oradan ayrılmış ve arkadaşlarının aktardığı kadarıyla hissedebileceği en derin üzüntüyle evine kapanmış.

Ertesi sabah kendine gelen şah, başvezirinin alışıldık saatte gelmediğini fark edince ilk önce bunun nedenini araştırmış. Ona yaptığı hakareti hatırlamış. Gelmesini emretmiş. Ama başvezir karşılaştığı hakareti henüz hazmetmiş değilmiş. Şahın emirlerini kendisine getiren soylu kişiye şöyle demiş: "Bana yaptıklarına katlanamadığımdan değil, bana yaptığı hakaretler artık zat-ı şahanelerine zarar vermeye başladığı için şahın beni değil kellemi istemiş olmasını tercih ederdim; hissettiğim bu utanç kalbimi en derinden yaralıyor. Kendimden de üstün gördüğüm onun ihtişamına saygı duyuyorum ve zat-ı şahaneleri bana hakaret ettiğinde kendimden nefret ediyorum çünkü herkesin önünde bana yaptığı hakaretler kulları, komşuları ve yabancılar arasında ona daha az saygı duyulmasına neden oluyor. Bunlar da hayatımı çok ağırlaştırdı ve sıkıcı hale getirdi ve bu nedenle şah hazretleri hayatımı almak için emir gönderirse, bu emri ve o anı kutlu sayarım." Bü-

tün bu sözler kelime kelimesine şaha iletilmiş. Bu söylenenlerin sağduyulu ve doğru olduğunu anlayan şah, başveziri getirmesi için birini göndermiş, geldiğinde de ona elini uzatarak kendisine yapılan hakaretleri telafi edeceğine dair söz vermiş. Bu anı değerlendiren başvezir şahın ayaklarına kapanmış ve hissettiği duygusal çalkantının etkisinde, onun kulu ve kölesi olarak, kendisine eksiksiz bir bağlılık içinde zat-ı şahanelerinin sürekli düştüğü bu sarhoşluk aşırılığında sıhhatini ve saygınlığını mahvetmesini seyretmektense ölmeyi tercih ettiğini söylemiş. Bunları öyle inançla ve şefkatle söylemiş ki şah ona yeminle bir daha eskisi gibi içmeyeceğine dair söz vermiş.

1 Ağustos, Hollanda Kumpanyasının sorumluları, anlaşmaya bağlı olarak her yıl şahtan almak zorunda oldukları ipeğin miktarını yarıya indirmişler. Bu anlaşmanın tam olarak ne olduğunu anlamanız için bir iki cümleyle bu kumpanyanın İran'a nasıl yerleştiğini anlatacağım.

Son yüzyılın tarihini okumuş olanlar, ünlü Orange prenslerinin Hollandalıları Hindistan'a yöneltmekteki asıl amaçlarını bilirler. Bunların birincisi, Birleşik Eyaletlere her yıl yeni kuvvetler göndermelerini sağlayan devasa zenginlikleri İspanyolların elinden almak için onlarla güçlerinin kaynağında savaşmaktı. Bu girişim başarılı, aklı başında ve faydalıydı. Paranın savaşın en önemli kaynaklarından biri olduğunu da ispatlamıştı. Kendisine saldırılacağı hiç aklına gelmediği için orada ordu ve donanma bulundurmayan İspanya kendisine saldırıldığını görünce ne yapacağını bilememiş ve yenilmiş. Hindistan ticaretinin sunduğu büyük avantajlar Hollandalıların bu girişime büyük ilgi duymasına neden olmuş. Tabiat olarak zeki ve kavrayışlı, ticaret için yaratılmış, böyle bir iş için gerekli tüm donanımlara sahip olan bu halk, bu bölgelere yerleşerek, anlaşmalar yaparak veya fethederek ve Hindistan'dan elde edeceği büyük menfaatleri göz önünde bulundurarak bu konuda elinden geleni yapmış, tüm hünerlerini sergilemiş. Beklentilerinin üzerinde başarılı oldukları söylenebilir; çünkü başlarda ve hatta daha sonraki yıllarda Doğu Hindistan'ın sahip olduğu en iyi şeylerin hâkimi olacaklarını hayal bile etmiyorlardı. Bu nedenle ilk başta bir kumpanya kurmamışlar. Oraya gemi götürmek isteyen herkese ellerinden geldiğince destek olmuşlar; fakat o yörenin ticaretini iyice öğrenince ve Hindis-

tan'a kök salmaya başladıklarını görünce birleşmişler ve Doğu Hindistan Kumpanyası adını taşıyan ortak tüccarlar locasını kurmuşlar. Bu kumpanya 1623'te Hindistan'a yerleşmiş ve birkaç yıl boyunca burada yaptığı ticaret şahla mal takasından ibaretmiş. Kumpanya gemileri, mallarının büyük bir kısmını şahın depolarına boşaltıyormuş ve karşılığında da yün, halı, ipek ve diba gibi ülkenin ürettiği mallardan alıyormuş. Bu takas Hollandalılara çok pahalıya mal olmaya başlamış. Sürekli onların mallarının fiyatı düşürülüp şahın mallarının fiyatı yükseltiliyormuş. Hollandalılara düşük kaliteli mallar veriliyormuş. Son olarak her yıl yeni avaniler getirildiği için 1652'de Hindistan danışmanlarından adı Cuneus[144] olan biri şah ve nazırları için güzel hediyelerle birlikte İran'a büyükelçi gönderilmiş. Başvezire bin yüz altın duka, birkaç nadir eşya ve birkaç Avrupa kumaşı hediye edilmiş. Fakat bu büyükelçi kumpanyası için zararlı bir anlaşma yapmış. Bu anlaşma Hollandalıların İran'ın istedikleri bölgesine vergiden muaf bir milyon mal getirip taşıma hakkını tanımış; fakat bu miktardan fazla getirmeleri durumda getirdikleri fazla mal alışıldık vergilere tabi tutulacak ve buna karşılık şahtan her yıl, her biri iki yüz onaltı livre ağırlığında olan altı yüz balya işlenmemiş ipeği yirmi dört tomana –bu da balya başı bin yüz livre ve toplam yaklaşık altı yüz elli bin livre değerinde mal demek– alacaklardı. İşte İran şahı ile Hollanda Kumpanyası arasındaki ticari anlaşma bu şekildeydi; bu kumpanya çok maliyetli ve zararlı olan bu anlaşmadan sürekli şikâyetçiydi, çünkü aldıkları ipek verdikleri fiyatın yarısına bile satılamıyordu. Kumpanya da bir milyon göstererek iki milyon mal getirerek İranlılara yaptıklarının aynını yapmaya gayret etmişti. Karanfili karabiber yerine, ince kumaşları kaba kumaş yerine geçirmek ve iki balyayı bir saydırmak için hediyeler vere vere memurları ayartıyorlardı. Düzenbazlığın ortak bir alışkanlık olduğu İran'da bu zor bir iş değildi. 1666'da kumpanya Lairesse adında başka bir büyükelçiyi İran'a göndermişti.[145] Ona verilen tek görev kumpanyanın saygılarını şaha iletmek, kendilerine gösterdiği iyi niyeti sürdürmesini istemek ve memurlarının ve arabacılarının başını ağrıtan İran ilinin valisini şikâyet

144 1651-1652 yılları arasında İran büyükelçisi olan Johann Cunaeus; 1620'den itibaren Hollanda Kumpanyası oraya müdürler tayin etmiştir.

145 Huybert de Laresse, 1666'tan 1667'ye kadar İran Kumpanyasının müdürü olmuştur, fakat kendisine büyükelçi sıfatı verilmiş gibi görünmüyor.

etmekti. Batavia generali, Bender Abbas'ta bulunan müdürü büyükelçinin talimatlarını belirlemekle görevlendirdi. Bu derhal yerine getirildi; şaha ve nazırlarına yaptığı hediyeler, yaklaşık on bin Ekü değerindeydi. Bu hediyeler, iki fil, nadir kuşlar, çarşaf, diba, porselen, mücevher, Japon büfesi ve her türden az miktarda altın paradan oluşmaktaydı. Büyükelçi huzura kabul edildi, mükemmel bir şekilde ilgi görüp yolcu edildi.

O dönemde hâlâ hayatta bulunan merhum şah, bir ticaret kumpanyasının özel bir amacı olmadan bu denli pahalı hediyelerle birlikte bir büyükelçi göndermesini anlamış değildi. Birkaç kez büyükelçinin neden geldiği ve neler istediği soruldu. Yalnızca efendilerinin saygı ve hürmetlerini iletmek için geldiğinden emin olunca cömert şah bundan o kadar hoşlandı ki böyle bir görevin cesaretine ve zekâsına sahip olsaydı büyükelçi o an efendileri için çok ciddi avantajlar koparabilirdi. Bu kişi hızlıca ve büyük şereflerle yolcu edildi ve kıyafetten ve kumaştan oluşan alışıldık hediyelerin yanı sıra kendisine bir at ve dört yüz pistole değerinde turkuvaz işlemeli bir kılıç hediye edildi.

Şu anki anlaşmazlığın konusuna dönecek olursak İran'daki Hollandalılar 1673'te, savaştan dolayı iki yıldır kendilerine hiç gemi gönderilmediğini göz önünde tutarak ve o yıl da gemi gelmemesinden endişe duydukları için daha fazla ipek almayıp ellerinden geldiğince nakit para tutmaları gerektiği düşüncesine kapılmışlardı. Bu nedenle nazırlara bu yıl ipek alamayacaklarını ve anlaşmaya göre vergiden muaf bir milyon mal getirmeleri karşılığında altı yüz balya almaları gerektiğini belirttiğinden ve henüz hiç mal gelmediğinden dolayı ipek almak zorunda olmadıklarını bildirmişler. Zaten paraları olmadığından bunu yapamayacaklarını da söylemişler. Pek çok itirazdan sonra yalnızca üç yüz balya almalarına karar verilmiş.

7'sinde hastalandığım için nazır bir sekreterini ziyaretime gönderdi ve bu kişi şahın hekimlerine görünmek istemem durumunda bana bir hekim göndereceğini iletti. Efendisinin ihtiyacım olan her şeyi kendi konağından aldırabileceğimi söylediğini de sözlerine ekledi.

Sonraki günler birkaç önemli şahsiyetin ziyaretini kabul ettim, bunların arasında kâhyanın, Kandehar valisinin ve Isfahan askeri tophanesinin başkanının kardeşleri bulunuyordu. Sonuncu kişi söğüt suyu içtiğimi sanarak yaklaşık yirmi pintes'lik [1 pinte 0,952 lt.] bir şişe söğüt suyu gönderdi.

11'inde, peş peşe, Horasan'ın başkenti Meçed'in [Meşhed] iki çeyreğinin, aynı bölgede yer alan Nişabur şehrinin yarısının ve Nişabur'a yakın küçük bir şehrin depremden dolayı yıkıldığı haberini getiren iki haberci geldi. Bu olayda İranlıları ve özellikle de muhafazakârları üzen şey, İmam Rıza'nın türbesinin yer aldığı ve bütün Doğu'da ün yapmış olan muhteşem Meşhed camisinin zarar görmüş olmasıydı. Kubbesi tamamen çökmüştü, fakat söylenene göre binanın geri kalan kısımları ayaktaydı. Şah derhal zararları tespit etmek için soylu bir beyefendiyi oraya gönderdi. Onun peşinden bu denli büyük bir felaketle yüzleşen bölgedeki memurlara emirlerini iletmeleri için iki bey daha gönderdi.

15'inde büyükelçileri karşılayan memur ve şaha sunulan hediyeleri alan memur, Fransız kumpanyasının elçisinin konağına gitti. Birinci memur elçinin buraya gelişinin nedenlerini ve isteklerini iyice öğrenmek için başvezir tarafından gönderilmişti. İkinci memursa şaha getirilen hediyeleri görmek ve bunların envanterini çıkartmak için gelmişti. Hediyelerden sorumlu memura peskis nuviez[146] adı veriliyor.

16'sında kelime anlamıyla kutsananların prensi anlamına gelen Mirhacez adında soylu bir Arap'la birlikte, barış habercisi, ya da daha doğrusu barış odacısı anlamına gelen ve Basra paşası tarafından gönderilen *salem şau* rütbesinde bir elçi geldi.[147] Yirmi fersah mesafesinde bulunan çevresindeki şehirlerle birlikte Muhammedîlerin kutsal toprağını oluşturan, Arabistan'ın bir şehri olan Mekke'ye giden büyük hacı kafilelerinin başkanına bu isim veriliyor. Bu elçilerin görevi, Basra yolundan Mekke'ye gidilmesini yasaklayan emri kaldırması için şaha yalvarmaktı. Bu yasağın nedeni de Arapların bu yolu kullanan İranlı hacılara yaptıkları küçük düşürücü tutumlar ve avanilerdi. Hacıların ödemesi gereken yol vergileri ve her yıl hacca giden hacıların sayısı çok yüksek olduğundan –bazen bu rakam on bin kişiyi bulabiliyor– Basra paşası ve bu mir-i hac bu emirden dolayı çok

146 Peşkeş-nüvis, hediyeleri kaydeden kişi. "Şaha hediyeleri sunan kişidir, hediyeleri getirenlerin önünde yürür. Hediyeyi kaydettikten sonra hediyeleri azaltmak veya değiştirmek mümkün değildir ve eğer yanlışlıkla ağırlık veya kalite farklılığı olursa hediyeyi getiren kişi ya parayla ya da o değerde bir şeyle bu farkı telafi etmek zorundadır." (Chardin, 1811 baskının V. cildi).

147 Selam Çavuşu ve Mir-i hac [emîr-i hac] okunmalı. O dönemde Basra vilayeti Osmanlı İmparatorluğu'na aitti ve babadan oğla geçen bir paşalıktı.

sıkıntı çekiyorlardı. Paşanın mektupları, İranlıları hırpalayanları örnek teşkil edecek şekilde cezalandırdıklarını ve gelecekte onlara iyi davranmaları için her şeyi çok memnun kalacakları şekilde çok iyi yoluna koyduklarını yazıyordu. Mir-i hac, bu güvenceleri bizzat kendisi teyit etmek, hacı kafilesini düzenlemek ve Basra'dan Mekke'ye gidiş dönüş için ödeyecekleri paraları onlarla görüşmek amacıyla gelmişti. Mir-i hac istediklerini elde ettikten sonra şehrin eski pazarında büyük bir çadır kurdu ve hacca gitmek isteyen erkek veya kadınların gelip kaydolması gerektiğini ve onlarla çok uygun bir fiyata anlaşacağını bildirdi.

18'inde Tanrı'ya şükür sıhhatim yerine geldiğinden ata bindim ve bana gösterdiği iyilikler için nazıra teşekkür etmeye gittim. Üçü çok şiddetli, ikisi hafif olmak üzere yedi kere ateşlenmiştim. İki hafif ilaç ve iki merhemin dışında başka bir ilaç kullanmadım. Beni öyle katı bir diyette tuttular ki günde bademsütünde pişirilmiş üç veya dört ons pilavdan başka bir şey yemedim. Dilediğim kadar su içmeme izin veriliyordu ve ben de deli gibi su içiyordum. İçtiğim sıvı söğüt suyuyla arpa suyu karışımı bir içecekti.

İyileşmemi söğüt suyuna bağlıyorum, çünkü son derece serinleştirici bir etkisi var ve içimi de çok güzel. Buna *arak bid* deniyor; *bid* söğüt demek ve arak da imbikle elde edilmiş özsu anlamına geliyor ve İran'da damıtılmış içkilerin hepsine bu isim veriliyor. İran'da ateşlenme vakalarında hep bu söğüt suyundan veriliyor, bazen saf halde, bazen de suyla karışık. Bu ülkenin iklimini bilen ve tıptan anlayan Avrupalılar ateşi iyileştirmek için bunun çok iyi bir ilaç olduğunu söylüyorlar.

Aynı zamanda İran körfezine Portekizlilerin geldiği haberi geldi, fakat donanmaları küçük gemilerden oluşuyordu. Arabistan şehirlerinden olan ve Hürmüz'e yakın mesafede bulunan Maskat'ı kuşatmak için geldikleri söylentisini yaydılar. Uzun süredir onlarla savaş halindeydiler, Mor'a kadar her iki taraf da Türklerindi; fakat bu donanmanın bir yeri kuşatması pek mümkün görünmüyordu. Yaptıkları tek şey Araplara ait küçük sandal ve gemilere saldırmak oldu, söylenene göre kırk bin livres ganimet edinmişler. Ardından Kong[148] limanına gelmişler ve limanda Arap gemileri bu-

148 Bender Abbas limanının batısında bulunan Bender Kong.

lunduğu için İranlılarla atışmışlar. Her yıl onlara yapılması gereken ve bu limanda toplanan verginin yarısı olan hediyeyi almışlar. Orada bulunan incileri toplamak için İran körfezinin ünlü adası Bahrin'e [Bahreyn] gitmişler. Eskiden bu inci toplama işi Portekizlilerin elindeydi ve bu nedenle orada bu işi yapanlar üzerinde hak talep ediyorlar. Oradan da bir peşkeş alıp Goa'nın yolunu tutmuşlar. Yine aynı döneme ait benzer haklar talep ettikleri Basra'ya gidecekleri söylentisi dolaştı, ama böyle bir şey yapmadılar; buradan bir şey elde etmek için sahip olduklarından çok daha fazla cesaret ve güç gerektiğini biliyorlardı.

Portekizliler yaklaşık bir yüzyıl kadar bütün Hindistan'ın hâkimiydiler. Ticaretlerinin güvenliği için bu geniş ülkelerde fetihler gerçekleştiren farklı Avrupa halklarının sahip oldukları her şeye sahip olmakla birlikte birkaç adaya, birkaç kıyı parçasına, eski sahiplerinin tekrar ele geçirdikleri birçok şehre ve kaleye sahiplerdi. Hürmüz, Kişmiş, Arek ve Bahrin [Bahreyn] adaları onlarındı.[149] Körfezin İran sahili, Abbas ve Kong liman ve kaleleri, eskiden sahip oldukları ve yitirdikleri yerlerdi. Her ne kadar bunlar üzerinde fetih ve mülkiyet haklarından başka halkları olmasa da hâlâ bunlarda hak iddiasında bulunuyorlar ve gereken durumlarda bunu kullanıyorlar. Geçen yüzyılın 10. ve 25. yıllarında bu bahsettiğimiz adayı ve limanları kaybetmişler;[150] Hürmüz'ün kırk fersah uzaklığında yer alan Arabistan'ın deniz kenarındaki şehirlerinden olan Maskat'ı uzun zaman ellerinde tuttukları için İran ticaretine çok ihtiyaçları vardı, bu nedenle o yıl (1625) şahla bir anlaşma yaptılar; bu anlaşmaya göre Bahreyn'de yapılan inci toplama işi üzerinde hakları olması ve Hürmüz yolunda üç günlük mesafede bulunan bir liman olan Bender Kong'un gümrük gelirinin yarısını alma hakkı verilmesi durumunda ülkenin kıyı parçalarında sahip oldukları her şeyi iade edeceklerdi. İranlıların Portekizlilere bu denli büyük avantajlar vermesinin nedeni anlaşmazlık çıkması durumunda İngilizlere ve Hollandalılara karşı onlardan destek almak için Portekizlileri

149 Keşm, Hürmüz ve Larak adaları Hürmüz körfezinin kuzeyinde yer alıyor. 1515'de Portekizliler tarafından ele geçirildiklerinde bu adalar aynı isimde bir kraliyete aitlerdi. Bahreyn günümüz Bahreyn devletidir.

150 1614'de Şah Abbas, Keşm ve Bahreyn adalarını, aynı zamanda Bender Abbas adını vereceği Gomron limanını fethetti. 1622'de İngilizlerle yapılan bir ittifak Hürmüz'ün fethini sağladı.

elde tutmaktı. Bu anlaşma, Portekizliler Maskat'ı elde tuttukları sürece sürdü; ama orayı kaybeder kaybetmez ki bu da 1649'da oldu,[151] İranlılar artık anlaşmaya riayet etmemeye başladılar. O andan itibaren Portekizlileri neredeyse tüm haklarından mahrum ediyorlardı ve çoğu zaman ödemeleri sadece vermek istedikleri miktarla sınırlı tutuyorlardı; böylece yılda altmış bin ekü ödemek yerine yılda beş bin ekü ödüyorlardı. Bununla beraber geçtiğimiz yıllarda Goa kral naibi İran sarayına bir elçilik heyeti göndermiş ve Portekizlilere Kong limanı için yılda on beş bin ekü ödeneceği ve buna mukabil Portekizlilerin bu sahildeki her türlü hak iddialarından vazgeçeceklerine dair anlaşılmıştı. Fakat inci toplama işi bu anlaşmada geçmediği için Portekizliler hâlâ oranın sahibi olduklarını ve inci toplayanların tanesi için bir pistole ödenen pasaportları onlardan almaları gerektiğini iddia ediyorlar; fakat çok az sandal bu pasaportları alıyor. Bin kadar sandalın bu inci toplama işinde çalıştığı söyleniyor.

20'sinde Fransız kumpanyasının elçisi Divan'a bir dilekçe sundu; içeriği de şöyleydi:

> En mütevazı kulunuz Fransa Doğu Hindistan ticaret odası elçisinin dilekçesi.
> "Kraliyetinizin merkezine gelişinden beri çok uzun bir süre geçtiğini göz önünde bulundurarak ve kendisine gösterilen itinayı unutmayarak sizden bu çok mütevazı kulunuz Peygamberlerin halefi çok ulu zatınızın ayaklarını öpme şerefine nail olmak, gelişinin nedenlerini kendisine bildirmek için görüşme ve ardından kendisine müsaade edilmesini talep etmektedir. İran'dan Hindistan'a deniz yoluyla geçme mevsiminin yaklaşmakta, kulunuzu kutsal Abbas limanına getiren gemiler orada boşta durmakta ve onu beklerken çok vakit kaybetmektedir. Bu nedenle kulunuza ne kadar erken gitmesi müsaade edilirse efendilerine o kadar faydalı olur. Size bu dilekçeyi gönderme nedenleri bunlardır. Emirleriniz her şeyin üstündedir."

151 Maskat, Umman sultanı tarafından 1652'de Portekizlilerden alındı.

Ayın 24'ü, Aga Piri Kalentar[152] adındaki başkan veya valilerinin, yani Ermenilerin oturduğu Isfahan'ın kıyı mahallesinin büyük dini yargıcının din değiştirmesinden dolayı Isfahan'daki Hıristiyanlar ve özellikle de Ermeniler için çok üzücü bir gün oldu. Bu şahıs yarı alim biriydi; İbn Sina ve başka Arap filozoflarını ve kelamcılarını okumuş ve onların sorularına cevap vermeyi başaramamış, onu yoldan çıkaran şey dünyevi hayat veya arzular değil de körlük ve hatalı düşünce olmuş. Dostları bunun nedeninin, Kutsal metnin diliyle İsa-Mesih'in utancı, yani Muhammedî devletlerde Hıristiyan dinine karşı küçümseme ve dışlama olduğunu söylüyorlar. Din değiştirmesinden on beş gün önce bu kişi gidip nazırla görüşmüş ve kendisiyle teke tek görüşmesi için rica edip ona altı yüz altın duka içeren bir kese vermiş ve uzun süredir ruhen ve kalben Muhammedî olduğunu, fakat kendiliğinden dinini değiştirmesi durumunda halkının öfkesinden ve ailesinin çaresizliğinden çekindiği ve aynı zamanda Avrupa'ya çok miktarda mal gönderdiği elçilerinin bu olayı fırsat bilip mallarını geri getirmemesinden endişe ettiğini, din değiştirmesinin bir zorunluluk olarak görülmesi için şahın kendisine Muhammedîliği kabul etme emrini vermesini bütün kalbiyle arzuladığını ve bunun gerekli olduğunu düşündüğünü söylemiş. Nazır onu kucaklamış ve ona bir sürü söz vermiş. En yakın akrabalarının bana anlattıkları buydu; her ne olursa olsun din değiştirmesi şu şekilde vuku buldu: bir yıl önce şaha çok güzel meyveler hediye etmişti, şah sekiz gün önce bu nedenle ona bir kraliyet elbisesi hediye etmiş. O da, âdet olunduğu üzere bu elbiseyi giymiş ve halkının önde gelenleri ve en saygın kişileriyle birlikte kendisine yapılan bu şereften dolayı şaha teşekkür etmek için saraya gitmiş. Şah onu yanına çağırmış ve şöyle demiş: "Ağa Piri, bizim ilim ve dini kitaplarımızı okuduğunu öğrendim; artık hakikati bildiğine göre nasıl olur da Muhammedî olmazsın?" Ağa Piri yüzü şaha dönük olarak başını eğmiş. Başvezir ona yaklaşmış ve yüksek sesle şöyle demiş: "Şah Muhammedî olmanızı emrediyor, isteğini yerine getirmeniz lazım." İşte bu sinsinin beklediği işaret de buymuş. Hiç şaşırmadan ve emin bir sesle: "Şahın isteği yerine gelmiş olsun,

152 Bu bir isimden ziyade bir unvandır, Kalantar, bir şehrin ve burada Culfa Ermeni topluluğunun "belediye başkanı"dır. Başvurduğumuz kaynaklarda bu olaya ilişkin bilgi bulamadık [Türkçedeki kalantor kelimesi bu farsça sözcükten türemiştir –y.n.].

Muhammedîlerdenim," demiş. Hiç beklemeden Muhammedî olmak için söylenmesi gereken kutsal sözleri yüksek sesle söylemesi sağlanmış. Ardından şah, orada bulunan şeyhülislama Ağa Piri'nin sünnet edilmesini söylemiş; ardından nazırına, ona taşlarla bezenmiş yularları olan bir atla, beylik valilerine verilen türden bir kraliyet elbisesi hediye edilmesini emretmiş.

Tanrının zekâ ve zenginliklerle donattığı için bu zavallı dinden dönen adamın yaptığı bu hareket çok daha büyük bir suçtu; çünkü bu yörenin en zengin tüccarlarından biriydi, iki milyon livre kadar büyük bir servete sahipti ve üstelik ne çocuğu, ne erkek kardeşleri vardı. Muhammedîler bu olayla büyük bir zafer kazanmışlardı, çünkü bu dine girme sebebini ne beşeri kusurlarına, ne de cahilliğe bağlayabilirdik; bu onlara göre tamamen hakikatin zuhur etmesiydi. Oysa ailesini, eğer itiraz ederse şahın onu ölümle tehdit ettiğine inandırmaya çalışmıştı; ama bu tamamen yalandı ve kimse de onun ileri sürdüğü nedenlere inanmamıştı. Bu olayda en çok kandırılan taraf, onu iyi bir Katoliğe çevirdiklerine inanan Romalı misyonerler ve özellikle de Kapüsenler olmuştu, çünkü bir yıl önce ondan şaraplı ekmek ayini konusunda Ermenilerin inancının Roma kilisesiyle aynı olduğuna dair bir bildirge elde etmişlerdi. Bu bildirge de, Mösyö Arnaud'un Mösyö Claude'a karşı, ikisini karşı karşıya getiren tartışmada kullanabilmesi için Türkiye'deki Fransa büyükelçisi Mösyö de Nointel'in ısrarları üzerine elde edilmişti.[153]

Bütün Ermeniler, o sıralar Isfahan'da bulunan ruhban sınıfı ve patrik bu mutsuz olaya çok üzüldüler. Aralarındaki zayıfları caydıracak baskılar yapılmasından endişe duydular; Tanrıya şükür bu türden bir şey olmadı. Başvezir onları çağırttırdı ve şahın onların dine girmelerini çok istediğini ve kendisi de kendi başvezirlik döneminde gerçek dine girmeyi kabul etmelerini büyük bir şan kabul edeceğini söyledi. Onlar da zat-ı şahanelerinin zaten çok sayıda Muhammedî kula sahip olduğunu, cömertliği ve merhameti ile en alt kullarının İsa Peygamber'in dininde yaşamaya

153 Antoine Arnaud (1612-1694) Port-Royal çevresinin ünlü Jansenistlerindendi ve Jean Claude (1619-1687) da reform kilisesinin bir rahibiydi. Arnaud, Protestanlara karşı yapılan bu polemikler çerçevesinde *Perpétuité de la foi de l'Eglise catholique touchant l'eucharistie* (Ökaristiyle ilgili Katolik Kilisesinin inancının sürekliliği) adlı eserini yayınlamış, Claude da 1665'de buna cevap vermişti. Arnaud 1669, 1672 ve 1674'de yayınlanan üç ciltlik eserini tekrar gözden geçirmiş. Doğu Kiliselerinden yaptığı alıntıları burada kullanmıştır.

devam etmelerine izin vereceğini ve zat-ı şahanelerinin ve nazırlarının ömürleri için Tanrı'ya dua etmekten başka bir şey yapmadıkları kiliselerini de bu kullarına bırakabileceğini titreyerek söylemişler. Aynı zamanda Muhammedî olmaları durumunda Avrupa'ya gönderdikleri kişilerin dönmeme olasılığının yüksek olduğunu, bunun da devlete büyük servet kaybına neden olacağını, ayrıca Hıristiyan prenslerin onlara kendi ülkelerinde ticaret yapma izni vermeyeceklerini hatırlatmışlar. Bunun üzerine onlara daha fazla ısrar edilmemiş.

Bütün bu olup bitenleri öğrenen misyonerler, patriğe kendi topluluğu lehinde Hıristiyan prenslerin yardımını istemesi gerektiğini söylemişler ve o da bu tavsiyeye kulak vermiş. Benim fikrimi de sordular. Bunlardan bekledikleri umutlarını kırmak istemedim. Bu tavsiyelere uyacak olanlara sahte rahipler yüzünden yapılacak bu girişimin, bir mektubun yakalanması halinde, İran şahının nezdinde kendilerine yarayacak yerde, zarar verebileceğini, Hıristiyan prenslerin elçilerle veya mektuplarla araya girmesi durumunda girişimlerinin açığa çıkmasından doğacak sonuca çok dikkat etmeleri gerektiğini söylemekle yetindim. Misyonerler, Fransız kumpanyasının aracılığıyla Ermenilere, papanın Fransa kralına kendilerini koruması için rica etmesi durumunda bu korumanın kesin sağlanacağını söylemişti. Böylece yapılacak tek şey papanın bunu tavsiye etmesiydi; fakat patriğe de, bunu elde etmek için de papanın tartışılmaz otoritesini kabul edip boyun eğmek gerektiğini ima ediyorlardı. Patrik, Ermeni topluluğunu Muhammedîlikten kurtarmak için yapılması gereken tek şey buysa, hemen boyun eğeceğini söyledi. Birkaç görüşmeden sonra patriğin papaya, Vaizler kuruluna, Fransa kralına ve kralın özel günah çıkarma rahibine mektup göndermesine karar verildi; bu da kısa zamanda yapıldı.

Patriğin mektupları dokunaklı ve ısrarcıydı. Açık bir ifadeyle papanın monarşisini kabul ediyor ve kendisini ve inanan sürüsünü Roma Kilisesinin otoritesine tabi kılıyordu; tek istediği şey tez vakitte Tanrı adına acil ve etkili yardımlar gönderilmesiydi. Bu girişim Ermeniler için hiçbir sonuç vermedi; çünkü bu girişimde hiçbir rolleri olmadığı için kıskanıp kızan Augustinus ve Karmelit tarikatları,[154] Roma'ya bütün bu olaylarda yalnızca

154 Safevi döneminde İran'a gelen din adamları Portekiz Augustinus tarikatına ait rahiplerdir. 1602'de

beşeri amaçlar gördüklerini yazmışlardı. Olup bitenleri öğrenen büyük tüccarlar, sarayın haberdar olup hınçlarını onlardan almasından endişe duyup bu duruma çok kızmışlardı. Gerçekten de Başvezir Şeyh Ali Han'dan korkmaları yerindeydi, çünkü bu adam Hıristiyan dininden nefret eden, ülkesinde Hıristiyanlar bulunduğu için ülkeyi kirlenmiş olarak görecek ve bu nedenle yabancılar dahil bütün Hıristiyanları kovmak isteyecek kadar aşırı bir Muhammedî'dir.

Culfa'nın önde gelen tüccarları, ruhban sınıfına reform getirmesi ve herkesçe bilinen ve tuhaf bir skandal halini alan rahibelerin uygunsuz yaşamları nedeniyle rahibe bölümünün kaldırılması için patriğe baskı yapmak üzere bu olayı fırsat bildiler; rahibeler fahişelik yapmakla kalmayıp iğrenç entrikalarla başkalarını da bu yola sürüklüyorlardı. Bunlar arasındaki bozukluk öyle genelleşmiş ve kökleşmişti ki düzeltmek mümkün görünmüyordu; bu nedenle rahibeler ailelerine geri gönderildiler ve manastır da sekülerleştirildi. Bu manastır kurulalı altmış yıl olmuştu. Karmelitler binanın planını ve yapısını kendilerinin düzenlediklerini söylediler.[155]

25'inde Tanrı'ya şükür nihayet nazırla işimi tamamladım. Cevahir başı anlaşmayı düzenledi. On gün boyunca ve özellikle de bugün fiyatları şahın istediği kadar aşağıya indirmem için kullanılan ve beni bunaltan kurnazlıklardan, tartışmalardan ve tehditlerden bahsetmeyeceğim. Nazırın amacına ulaşmak için kullandığı bütün o tatsız tutumlardan öyle yorulmuştum ki onun yerine utanıyordum ve artık gerçekten mi yoksa görünüşte mi öyle davrandığını çıkaramıyordum. Sonunda bana bağırmasındansa ve çirkin davranmasındansa mücevherlerimi geri vermesini rica ettim. "Peki onlarla ne yapacaksınız? Onları bir kuruşa bile satmanıza veya Hindistan'a

Isfahan'a yerleşmişler ve bunların başrahipleri aynı zamanda Portekiz kralını temsil etmekteydi. Karmelitler için bakınız yukarıda dipnot 140.

155 Karmelit Peder Jean Thaddée Manastırı; daha sonra Gürcü Ermenilerinin kullanımına geçmişti. Kapandığı kesin gibi görünmüyor, çünkü 1699'da yazılmış bir seyahatnamede şöyle bir bilgi aktarılıyor: "Culfa'da birlikte ayinler düzenleyen ve ilahiler söyleyen elli altmış kadar rahibe barındıran bir manastır var; bu rahibeler sadakayla ve kendi yaptıkları küçük elişlerini satarak geçimlerini sağlıyorlar; içerde kalmayıp misafir almaya ve misafire gitmeye hakları var; Ermeni vaizleri gibi giyinmiş, geniş siyah bir örtüyle örtünüp sokaklarda ikişer ikişer dolaşıyorlar. [...] Bu zavallı kızlar, tıpkı rahipler ve Ermeni vaizler gibi Muhammedîliğin tiranlığına maruz kalıyorlar. Şah, eşlerinin zaman geçirmesi için, Ermeni ilahileri söylemeleri ve başka ayinleri sergilemeleri amacıyla bazen onları çağırıyor." (*Relation d'une mission, par Monseigneur l'archevêque d'Ancyre*).

götürmenize mani olurum," diye aniden karşılık verdi. Adaleti konusunda böyle bir endişem olmadığını söyledim. Söylediğine göre onu en çok kızdıran şey, taviz vermeden hâlâ anlaşmaya bağlı kalmamdı. İşin sonuca bağlanmasından bir saat önce öyle öfkelendi ki, İranlıların böyle durumlardaki uygulamalarını iyi biliyor olmasaydım, beni çiğ çiğ yiyeceğinden veya başıma kötü şeyler geleceğinden endişelenirdim.

Karşılık vermekte en çok zorluk çektiğim nokta, nazırın yanında bulunan, benim Doğulu tüccarlar gibi başta gerçeği söylemediğimi sanıp hâlâ ilk söylediğim şeyde ısrar etmeme şaşıran saraya mensup şahsiyetlerin eleştirilerine cevap vermekti, hatta bazıları bu tutumu inada, diğerleriyse aşırı kazanma hırsına bağlıyorlardı. Nazır, kullandığı yöntemlerin hiçbirinin bir yere varamayacağını anlayınca, eşyalarımı geri veriyor gibi yaptı. Eşyalarımı getirtip onları bana teslim etti. Ben eşyalarımı alırken, şahın kendisini çağırdığı söylendi. Cevahir başının kulağına bir şey söyleyip çıktı. Fark ettiğim kadarıyla dürüst ve iyiliksever bir yaşlı insan olan bu adam beni özel bir odaya aldı ve bana şunları söyledi: "Bu işi bitirmenin zamanı geldi. Ben de bu sahte itirazlardan sıkıldım. Haklı olsa da hakkınızın birazından vazgeçin ve nazırı son noktaya getirmeyin. Onun başka mücevherlerinizi de sattırabileceğini düşünün. Sahip olduğunuz pahalı eşyalar size iade edilse nereye gideceksiniz? Bizim şahımızdan başka hangi hükümdar onları satın alabilir? Bana güvenin ve aranızdaki sorunu çözmeme izin verin. Siz yaklaşık bin yedi yüz toman istiyorsunuz. Nazırsa size sadece bin iki yüz toman vermek istiyor. Ben de anlaşmayı bin beş yüz tomana (yaklaşık on yedi bin pistole yapıyor) bağlarım." Bu işin sonlanmasını o kadar çok istiyordum ki, bu teklif çok hoşuma gitti; fakat yine kendimi tutup itiraz etmem gerekiyordu. Cevahir başına benim işlerimle ilgilendiği ve bu zahmetleri çektiği için teşekkürlerimi sundum; fakat nazırın bana hakaret etmeye kadar giden çok çirkin tavırları olduğunu söyledim. "Siz ona bakmayın, *poh yedi*," dedi; kelimeleri tam anlamıyla çevirmek gerekirse pislik çiğnedi yani çirkin konuştu anlamına geliyor. Bu beyefendinin tutumu ve sözleri beni güldürdü. Fiyattan düşürülmek istenilenin bana verilmesi vaat edilen kârın yarısı olduğunu, kalan yarısı da parayı alırken yüzde beş hazineye, yüzde iki kendisine, nazırın hakkı olarak yüzde iki de ona gideceğini söyledim. Cevahir

başı yüzde beşlik vergiden muaf tutulacağını söyledi ve birkaç itirazdan sonra anlaşmayı kabul ettim.

Bir saat sonra nazır geldi. Cevahir başı, yüksek sesle, çekmiş olduğum ve bedeli çok daha fazla olan çileleri göz önünde bulundurup nazırın bin pistoleden vazgeçmesini ve mantıklı bir fiyata anlaşmamızı rica etti. Yine numara yapan nazır bir anda öfkelendi ve eğer mücevherlerim elli bin frank değerindeyse neden yetmiş vermesini istediğini sordu. "Mücevherlere gerçek değerlerine göre değil, şu an şehirdeki değerine göre fiyat biçtim. Merhum şahın vefatından sonra vuku bulan ticaretin çöküşü taşların değerini yarı yarıya indirdi. Ben de sizin de fark ettiğiniz gibi mücevherlerin güzelliğini, eşsiz donanımını ve seçimini göz ardı ederek ve bu düşüşü göz önünde tutarak hesap yaptım." Şahtan istediğim fiyatla ilgili birkaç tartışma daha oldu. Sonunda cevahir başı elimi tuttu ve efendisine şöyle dedi: "Ağa Chardin'e şahın ondan alacağı mücevherlere karşılık olarak bin beş yüz toman, kraliyet kıyafeti (birkaç yerde şahın hediye ettiği kıyafetlere bu isim verildiğini söylemiştik) ve bir at vereceğiniz sözünü veriyorum."

Nazır, pey akçesi olarak bana on sekiz sollük iki para verdi ve ona yaklaşınamı işaret etti. Tavrı bir anda tamamen değişmişti, sevinçli ve mutlu bir yüz ifadesiyle bana şöyle dedi: "Aramızdaki bütün husumetler ortadan kalktı. Size böyle davranmak zorunda kaldım, şahın haklarını korumam gerekiyordu, mülkünün idaresi bende. Başka türlü davranmış olsaydım, yediğim ekmeği çalmış olurdum, kaldı ki kaybedecek bir kellem yok." Bu dokunaklı konuşmadan sonra bana verilecek olan meblağı İran körfezindeki genel gümrükte almak isteyip istemediğimi sordu. "Bu sizin için çok daha avantajlı olur, nasıl olsa Hindistan'a geçeceksiniz, paranızı Bender Abbas'a göndeririz siz de oradan alıp gemiye binersiniz," diye ekledi. Ödeme koşulları konusunda epey düşünmüştüm. Bu teklif gerçekten de işime geliyordu; ama saraydan elli günlük bir mesafede olduğumda ödememi geciktirmek veya benden hediye almak için sıkıntıya düşürülmekten veya avanilere maruz kalmaktan çekindim. Ödememin Hollandalılar aracılığıyla yapılmasını istedim; nazır da hiç tartışmadan teklifimi kabul etti, bu da çok işime geldi. Başarımdan memnun, herkesin sandığı kadar kötü durumda olmadığım için Tanrı'ya şükrederek geç vakitte konaktan ayrıl-

dım. Nazır çıkarken onunla işlerimin bitmiş olmasının önemi olmadığını, özellikle yemek saatinde gelip onu ziyaret etmemi söyledi.

Nazırla yaptığım müzakereleri burada anlatmakla sıkıcı olmuş olabilirim. Ama amacım en kesin tasvirlerin yapamadığı bu tür anlatımlar sayesinde akıllı insanların bu ülkenin zihniyetini iyi anlamasını sağlamaktı. Bütün Doğu ülkelerinde aynı ikiyüzlülük ve yalancılıkla davranılıyor ve dünyanın bütün zenginliklerinin merkezi olmasına rağmen Büyük Moğol [Baburlu] sarayında bundan daha kötü durumlara da şahit oldum.[156]

26'sında nazır, kâhya görevinde olan en büyük oğlunun düğününü başlattı; oğlunu ülkenin en önemli makamlarından birinde bulunan ve tiranın teki olan çok açgözlü Mahamed Hassen [Muhammed Hasan] adındaki Divan beyinin veya Divan başkanının[157] kızıyla evlendiriyordu. Bu adam eline düşen Hıristiyan, Yahudi ve paganlara zulmediyor. Ne kadar sağlam olursa olsun para için yıkmayacağı tek bir kural yoktu. Bunun dışında kendisi çok zeki ve ateşli bir mizaca sahip, hoş görünümlü bir kişi.

Düğün on dört gün sürdü. İlk üç günü yalnızca akrabalar davetliydi; dördüncü gün sarayın önde gelen birkaç beyi, beşinci gün şahın gözdeleri, altıncı gün ordudan komutanlar, yedinci gün iki din adamı ve din alimlerinden önde gelen birkaç kişi davet edildi. Başvezir sekizinci gün ve şah da ertesi gün misafir edildi. Onuncu gün mühürdar ve müsteşarlar; on birinci gün okumuş bazı kişiler ve son dört gün de önde gelen bazı kişiler konuk edildiler; öyle ki sarayda ve şehirde düğüne katılamamış hiçbir önemli şahsiyet kalmamıştı. Söylenene göre bu düğün nazıra dört yüz bin livre'e mal olmuş ve bu paranın büyük bir kısmı da misafirlere verilen hediyelere harcanmış. Başvezirin şaha yaptığı hediyenin değeri yirmi bin ekü değerindeymiş. O gün beni de düşünme nezaketinde bulunup görülebilecek en güzel çiçek, reçel ve meyve ikramını gönderdi.

31'inde Kandehar bölgesinin ve şehrinin valisi Zael-kan, Hindistan'a giden birkaç milyon değerinde bir kervansarayı soyma suçuna karıştığı için

156 Tavernier de İran sarayında yapılan ticari müzakerelerden bahseder.

157 "Divan beyi makamı, devletin ikinci en önemli makamıdır. Ülkenin savcılık ve adalet mekanizmasının birinci merciidir. [...] Bu merci sivil meselelerde ve suç meselelerinde nihai kararı verir ve üstünde yalnızca şah bulunduğundan adalet yönetiminde ona karşı ancak şaha başvurulabilir." (Chardin, 1811 baskının V. cildi).

Isfahan'a getirildi. Sivil yüzbaşı veya şehrin subayı gibi bir şey olan kelontere [kalantar][158] teslim edildi. Tutsağın yanında yalnızca bir hizmetçi vardı ve boynuna lâle vurulmuştu; İran'da bu lâle üçgen şeklinde bitiştirilmiş üç parça tahtadan oluşuyor, parçalardan biri diğer ikisinin iki katı uzunluğunda, suçlunun boynu bu üçgenin içinde kalıyor, eli de yarım daire şeklindeki tahtaya çivilenmiş uzun olan diğer kısma bağlanılıyor.

1 Eylül, nazır Hollandalılardan alacağım paranın tahsil emrini bana teslim etti. Bunun metni şu şekildeydi:

> Avrupa uluslarına ait misafirlerine istinaden domuz yılında[159] satılan ve teslim edilen ipekler üzerinden bu evrakın arka tarafında listesi eklenen mücevherlerin karşılığı olarak Avrupalıların ve tüccarların çiçeği Chardin ve Raisin beyefendilere Tebriz parası şeklinde bin beş yüz toman ödenmesine dair âlemlerin şahının emri. Yüceler yücesinin nasip etmesiyle bu mücevherler gözleri simya hünerine sahip zat-ı şahanelerine arz edilip kendisi de bunların satın alınması için kesin ve muhteşem bir emir vermiştir. Bu kutsal emir üzerine asillerin çiçeği, zatı şahanesinin gözdesi cevahir başına kraliyet şehri Isfahan'ın önde gelen cevahir ve taş ustalarının değerlendirmeleriyle birlikte bu mücevherlere değer biçmesi emredildi. Bu kişiler bu mücevherlere bin yüz doksan toman ve yirmi sekiz abbasi değer biçtiler; ancak Chardin Ağa ve Raisin Ağa bu biçilen değerden memnun kalmayıp buna itiraz ettiler, söz konusu mücevherleri dürüst bir kârla bin beş yüz tomandan aşağı veremeyeceklerini söylediler; böylece ticaretlerinden tamamen memnun kalmaları için zat-ı şahaneleri cevahirlerin değerlendirmesini göz ardı edip konuya müdahale ederek mücevherlerin satanlardan bu fiyattan alınması emrini verdi. Ardından bu mücevherlerin hazineye götürülmesi, bu belgede belirtildiği gibi kayda geçirilmesi ve şanı yüce şahın gözdesi, yeryüzü tahtının muzaffer tahtının desteği, dostane görevinde eksiksiz,

158 Şah tarafından atanan ve şehrin sivil yönetiminden sorumlu memur.

159 "Finans odalarında İran'da kullanılan on iki aydan biri. Tatarlar [Moğollar] bunu ilimlerini, silahlarını taşıdıkları her yere yaymışlardır." (Chardin'in notu).

yüce ve mükemmel hükümdarın hareminin başkanı ve kâhyası, eşi benzeri olmayan muhteşem ve şerefli beye teslim edilmesi emredildi. İyi bilinsin ki bütün bunlar tam tamına yapıldı ve bu satın alma için masraflar kabul edildi ve hesaplara geçildi.
Gemadi [Cemazi] ayının, 1. günü, yıl 1084.

Büyük bir kâğıt üzerine yazılmış olan bu emrin arkasında, orta kısmında, mücevherlerin listesi, nitelikleri ve en üst fiyatları, yan tarafındaysa şahın mülkünün idaresinden sorumlu önemli nazırların onay imzaları bulunuyordu. Başvezirinki şu şekildeydi:

Yüce şahın emriyle... çok merhametli ve çok iyi, şahların şahının yüce sırdaşı, her türlü büyüklüğün üstünde yeryüzünün en büyük ülkesinin desteği ve başveziri, kutlu, parlak, mükemmel ve muzaffer devlet nazırı Şeyh Ali Han tarafından teyit edilmiştir.

Yazının altında başvezirin imzası ve mührü bulunuyordu. Bu mühre, tıpkı şahınki gibi tuğra denir. "Bütün dünyevi işlerde yüce Allah'ın desteğiyle kuşatılmak lazım" anlamına gelen bu dildeki beş kelimeden oluşan arabesk harflerle yazılmış bir yazıdır. İkinci imza nazıra aitti ve şu sözleri içeriyordu: "Şahın mülkünün kâhyası, şahın kâhyası, zat-ı şahanelerinin gözdesi, şahın evinin basireti, kutlu ve sevilen bey Necef Kuli Bey'in teyidi."

Sayfanın yarısında, sağ kenarında bu bölgenin genel denetleyicisi Mirza Kebir'in şu yazıyla birlikte imzası vardı: "Bu emir hazine denetleyicisinin kaleminden geçti." Sol kenarda ise hazine kayıtları denetleyicisi Mirza Kasım'ın yazısı ve imzası bulunuyordu: "Bu emir kayıttan geçmiştir."

Bunların altında üç tane daha imza vardı. Birincisi oda denetleyicisi veya nazır İsmail-Bey'e aitti: "Bu emir nazırın odasında resmi olarak onaylandı." İkincisi hazine odası baş memuru Muhammed Cafer'e aitti: "Bu emir emlak kütüğüne geçirildi." Üçüncüsü de genel tahsildar Mirza Ebu'l-Hüseyin'e aitti: "Bu emir kayda geçirilmiştir."

Nazır bu emiri bana tamamlanmış olarak gönderdi. Bu onayları eğer ben yapacak olsaydım, bir ayda bütün bu teyitleri alamayacağım gibi bana

elli pistoleden fazlaya mal olurdu. Görüşmelerimizde birkaç kez bana özel muamele yaptığını belirtmişti ve bu kez iyiliklerinin farkında olduğumu ona bildirdim. Aynı gün, ziyaretine gittiği bazı soylu kişilere mücevherlerimden bazılarını yedi bin eküye satarak bana bir iyilik daha yaptı. Fiyatı az olan mücevherlerimi yanında tutmuştu ve onun niteliğinde bir insan için inanılmaz pişkinlikle gittiği soyluların evlerinde benim adıma satış yapıyordu; şöyle ki iyi bir fiyat teklifi aldığında daha düşük fiyata bu mücevherleri benden satın alıp onlara satıyordu. Şahın gördüğü mücevherleri tekrar isteyebileceğini söyleyerek satmamamı aslında bu nedenle söylemişti; ama onun bu entrikalarının haberi bana ulaşmıştı.

3'ünde nazırın şahı misafir edeceği gündü ve ben de hazırlıkları görmek için nazırın evine gittim. Nazırın konağı şahın sarayına yakın bir yerdeydi. Şahın geleceği yol kumla örtülmüştü, yolun bir yanı ipeklerle ve altın işlemeli dibalarla örtülüydü, diğer tarafı ise çiçeklerle süslenmişti. Şahı misafir edeceği oda kadar temiz ve muhteşem bir yer görmedim. Pek büyük olmayan, fakat çok güzel bir bahçeye açılan bir odaydı, bahçenin ortasında işlemeli şeffaf mermerden büyük bir havuz vardı, havuz dört parmak aralıklarla fıskiyelerle donatılmıştı. Havuzun çevresine ipek ve altın işlemeli halılar serilmiş ve oturmak için çok zengin işlemeli dibalar konmuştu. Ortasında dört fıskiyeli kare bir havuzun bulunduğu büyük salon ipekten, altın işlemeli paha biçilmez halılarla donatılmış ve daha zengin işlemelerle süslenmişti ve dibalar burada da yer alıyordu. Havuzun dört köşesinde fildişinden kare biçimli sekiz kutu arasında kokularla dolu altınla minelenmiş dört buhurdan vardı. Odanın her yeri, içinde reçellerin yer aldığı büyük tepsilerle donatılmıştı ve bunların etrafında kokulu sular, esans şişecikleri, likör şişeleri ve çeşit çeşit alkollü içecekler yer alıyordu. Akşam bahçenin ortasından atılan büyük bir havai fişek gösterisi yapıldı. Şaha takdim edilen her ziyafette illa bir havai fişek gösterisi oluyor. Şah bütün geceyi ziyafete katılarak, içerek, yay atışları yaparak ve benzer eğlencelerle geçirdi. Gözdeleri kollarının gücünü çok methedince, altın mine işlemeli, bir beyaz ekü kalınlığında kaplar aldı ve onları bir eliyle sıkarak ikiye katladı. Bu neredeyse inanılmazdı. Şahın yapılı ve güçlü bir bedeni vardı. Gün doğarken, yorgunluktan ve ziyafetten dolayı atı üstünde gidemediği ve ayakta durama-

dığı için kendini saraya bıraktırdı. Ziyafete katılan soyluların bazıları o denli yorgun ve sarhoşlardı ki, at üzerinde duramadıkları için evlerine dönerken yol üstünde bulunan dükkânlarda kalmışlar. Derhal bundan haberdar edilen nazır, onların yanına hiç kimsenin yaklaşmaması ve onları şanlarına yakışmayan bu berbat durumda görmemesi için etraflarına nöbetçi diktirdi.

4'ünde Fransa Doğu Hindistan Kumpanyasının elçisi şahla görüşmek için nazıra bir dilekçeyle başvurdu; 6'sında bu nazırın aracılığıyla benzer bir dilekçeyle başvezire de başvurdu, bu dilekçenin tercümesi şu şekildeydi:

> Sizin için tüm kalbiyle dua eden birinin, Fransa Doğu Hindistan Kumpanyasının Elçisinin dilekçesi.
> Elçi, muhteşem unvanlara sahip, şahlığın sarsılmaz temeli, yüksek halife, mükemmel, asil, gönlü yüce, tacın seçilmiş kişisi, âlemlerin yüce ve güçlü hâkiminin gözdesi yüce hükümdara, şahlar şehri Isfahan'a geldiğinden beri yüceler yücesinden, sarayın diğer yüce ve güçlü beyefendilerinden, özellikle de kendisi gibi bir yabancının gereksinimlerini karşılamak üzere nazırdan ve şahın evinin büyük kâhyasından çok büyük inceliklere ve nezaketlere nail olduğunu size belirtmek ister. Yüce ve güçlü kralı, Hollanda kralına[160] savaş açtığı, bu da denizde yolculuğu çok tehlikeli kıldığı için, yerin ve göğün desteği olan saraya birkaç isteği sunmak ister, kendisine iltimas geçilip cennetin sureti olan şahın meclisine çağrılmasını ve durumunu ve isteklerini göğün ayaklarının altında bulunduğu yüce ve asil hükümdara iletmelerini rica ediyor. Elçi yüceliğinizin iyiliklerinden kuşku duymuyor, bakışları simya gücüne sahip zat-ı şahanelerinize getirdiği mektup ve hediyeleri iletmek ve asaletin gerçek kökeni olan size gelişinin nedenlerini sunmak istiyor.
> Zat-ı şahanelerinizin emirleri ve beklentileri elbet karşılanacaktır.

160 "Cumhuriyet hükümeti İran'da ve oranın ötesindeki dünyada da bilinmiyor. [...] Hollandalılar, onların alışık oldukları tarzlara ters düşmemek için, kendi ülkelerinden hep diğer ülkelerdeki kraliyetlerden biri gibi bahsediyorlar ve İran'a büyükelçi gönderdiklerinde Batavya hükümeti veya Orange prensleri adına yazıyorlar. Hindistan'a gönderdikleri ilk büyükelçilerin hepsi Orange prenslerinin adına ve onların unvanlarıyla gitmişlerdi." (Chardin'in dipnotu).

Başvezir onun kendisini atlayarak doğrudan nazırla iş görmesinden memnun değildi. Yine de isteğine olumlu cevap verdi. Tercümana "Şahın nezdinde Fransız Kumpanyasının lehinde çaba göstereceğini" söyledi.

9'unda nazır, kardeşi ve şahın gözdelerinden biriyle Muhammedî dinine giren Culfa yargıcının yanına gitti. Şehrin din adamlarından birçoğu orada toplanmıştı, çünkü yargıç sünnet olacaktı. Şeyhülislamın cerrahlarından biri, herkesin bulunduğu odanın yanında yer alan küçük bir odada ameliyatı gerçekleştirdi. Hemen sonra hamama gönderildi ve sonra da yeni beyaz elbiseler giydirildi. Bu seremoni yapılırken oradaki kişiler bu denli ünlü bir kişinin din değiştirmesine şükrediyorlardı ve İran'daki tüm Hıristiyanların da doğru yolu bulmaları ve Muhammedîliğin yüceltilmesi için dualar ediyorlardı. İki saat sonra herkese büyük bir ziyafet düzenlendi. Yemekler şahın annesinin kâhyası Agazaman'ın [Ağa Zaman] evinden getirildi, çünkü yeni dine girenin ailesi henüz Muhammedîliğe girmediği için buradaki yemekler helal değildi. Ağa Zaman, bir ay sonra da kızını ona verdi. Yaşı ilerlemiş kişilerde sünnet çok acılı bir ameliyattır ve hastanın ayağa kalkması on beş gün ile üç hafta sürebiliyor.

14'ünde sadr veya büyük kadıyla görüşmeye gittim, eşine mücevher satın almak için beni birkaç kez çağırmıştı. İran'da iki büyük kadı var: biri şahın kendisine verdiği maaşla geçinen sadr-ı memalik, diğeri de özel kişilerin verdikleri bağışlarla yaşayan bir sadr. Beni çağıran ve görüşmem gereken kişi sadr-ı memalikti.

Büyük bir zevkle her parçayı teker teker inceleyen bu beyefendi bunları büyük gümüş bir tepsi üzerine dizdi ve bunları hareminde bulunan eşine göstermeye gitti. Müsaade alıp ayrılmak istedim ama beklememi söyledi, onu beklerken sıkılmamam için iki memura sarayını gezdirmelerini emretti. Sarayın yapımı henüz bitmemişti, iki yüz işçi hâlâ çalışıyordu; ama Isfahan'ın güzel binalarından biri olacağı şimdiden belliydi. Mimarların tahminlerine göre dört yüz bin frank'a mal olacaktı; ama çok daha fazlaya mal olduğunu daha sonra öğrendim. Sadece erkeklerin bulunduğu kısımdan bahsediyorum, kadınlara ayrılan kısım ise çok daha ihtişamlı ve büyüktü ve çok daha pahalıya mal olmuştu. Sarayın içinde gezerken bana şerbet, kahve ve reçel ikram edildi ve insanların, dünyanın hiçbir ülkesinde

olmadığı kadar iltifatlara boğulduğu bir ülke için bana aşırı bir dürüstlükle davranıldı. Bu hoş davranıştan ziyade, sarayın hanımının benden mücevher satın almasını umut ettiğim için son derece memnundum; çünkü İran'da yapılan her şeyin bir hedefi ve menfaati vardır. İki saat sonra iki haremağası iki tepsi içinde sadra gösterdiğim bütün mücevherleri getirdiler, birinde hanımının satın almak istediği mücevherler vardı, bu mücevherleri onlarda bıraktım ve mücevherlerin fiyat listelerini onlara teslim ettim. Tam ata binmek üzereydim ki sadr beni çağırdı ve yakınına oturtarak Avrupa ve özellikle de mekanik sanatımız ve bilimlerimiz hakkında bir sohbet açtı. Gecenin birinde bana müsaade verdi ve beni eve bırakması için yanıma adamlar tayin etti.

15'inde gün ağarırken, ertesi gün şahın tüm büyükelçilere ve elçilere vermek istediği kutlama ve kabul töreninin ihtişamını artırmak için Şah Meydanında [Meydan-ı Şah] daima kurulan bütün tezgâhlar kaldırıldı. Meydan bir güzel süpürüldü ve kimse geçmesin diye oraya varan tüm sokaklar kapatıldı. Başvezir, elçilerin kabulünü ayarlayan mihmandar başı veya genel misafir memuru aracılığıyla bütün büyükelçilere şahla görüşme için hediyeleriyle birlikte gelmeleri haberini gönderdi. Fransız Kumpanyasının elçisi veya daha doğrusu konseyi şahın bütün büyükelçilerle aynı anda görüşeceğini öğrendiğinde çok şaşırmıştı, özellikle de İngiliz Kumpanyasının Isfahan'da bulunan bir temsilcisinin uzun süredir nazırları gizlice kendine bağladığını ve onun da görüşmeye geleceğini haber almışlardı. Hiç zaman kaybetmeden nazıra ve başvezire, Fransız ulusunun Doğuda olduğu kadar Batıda da tüm Hıristiyan halklarından üstün olduğu gerekçesiyle kendisine böyle bir hakarette bulunulmamasını istedi. Bu istek nazırlar kurulunda görüşülüp elçinin isteği doğrultusunda cevap buldu. Nazır şahı ziyaretinden sonra bana bu haberi kendisi verdi ve onun adına bu haberi elçiye iletmemi istedi, yalnızca kendisinin sonuna kadar elçinin tarafını tuttuğunu da bildirmemi talep etti. Moskova büyükelçisi, efendisinin topraklarının büyüklüğünü, onu tüm Hıristiyan prenslerinin Büyük lakabıyla andıklarını söylüyor, dolayısıyla diğer elçilerden üstün olduğunu gerekçe göstererek öncelik istiyordu. İngiliz temsilcisiyse İngiltere kralına ait bir mektubu takdim edeceğini, oysa ki Fransız elçinin mektubunun Fransız Kumpanyasının mektubu olduğunu, bir kral mektubunun

tüccar locasına ait bir mektuptan daha mühim olduğunu ileri sürerek imtiyaz istiyordu. Fransız Kumpanyası elçisinin yanına gittiğimde bütün konağı mahallenin zenginlerine verilmesi gereken hediyeleri hazırlamakla meşgul buldum, bu hediyeler şu şekilde ulaştırılıyordu. Önce peşkeş-nüvis veya hediye kabul memuru, şehrin valisine veya kadısına şu elçinin hediyelerini taşımak için, şu güne, şu yere şu kadar kişi gerektiğini bildiriyordu. Ardından vali, söz konusu mahallenin çavuşunu çağırıp ve uygun emirleri veriyor, bunun üzerine çavuş kendi mahallesinde bulunan önde gelen zenginlere hediyeleri teslim ediyordu. Fars dilinde zengin kelimesi için "Tanrının sureti" anlamına gelen ketkoda[161] [kethüda] kelimesi kullanılır; iyi bir aile reisi evinde Tanrı'nın evrendeki davranışını temsil eder. Sayıları sekiz ile on arasındaki bu zenginler, mahalledeki dükkânlardan birer adam alırlar ve bir memurla birlikte büyükelçinin konağına yollarlar, hediyeler kendilerine verilen listeye göre alınır. Her bir kişi bir hediye alıp oradan ayrılır. Tek bir kişinin rahatlıkla taşıyabileceği şeyleri çoğu zaman elli kişi taşır. Bu, hediyeleri daha çok gösterdiği için hediyeyi yapan kişi onurlandırılmış ve hediyeleri taşıyan halk da getirilen hediyeleri bizzat görerek yabancı ülkelerde hükümdara ne kadar hürmet edildiğini görürler, böylece şah yüceltilmiş olur. Hediye bu şekilde ertesi sabaha kadar taşıyan kişilerde kalır ve ardından kendilerine bildirilen yere götürüp hediyeyi teslim ederler. Hatta bazen yedi sekiz gün bu hediye onlarda kalabilir. Halktan oluşan beş yüz veya altı yüz kişiden oluşan bu kalabalığın (çünkü bir hediyeyi taşımak için bu kadar kişi bu iş için tutulmuş olabiliyor) curcunasında bir şeylerin kaybolması beklenebilir, ama bu asla vuku bulmaz ve ne kadar hediye verildiyse o kadar hediye getirilir. İran'da şahtan bir şey çalmak imkânsızdır, çünkü İranlıların da söylediği gibi "deniz bile ondan aldığını ona geri getirir."

İngilizler Fransızlar lehine alınan karardan hemen haberdar olmuşlardı. Entrika işlerini seven, bakanlar tarafından sevilen ve böyle durumlarda her şeyi göze alabilen tercümanları, konuyla ilgili o kadar çok görüşme yapmıştı ki, sarayın önde gelen kişileri akşam şahın sarayında toplandıklarında bu öncelik meselesine epey bir itiraz etmiş ve böylece iptal ettirmişler; sonunda bu olayın iki kerede halledilmesine karar verilmiş. Ertesi gün

161 Kedhuda [Kethüda] Farsça evin büyüğü, ev sahibi anlamına gelir.

Moskovalılar, sekiz gün sonra da Fransızlarla İngilizler kabul edilecekti. Bu mesele başvezir tarafından şu sözlerle sonuca bağlanmış: "Moskovalılar bizim komşumuz ve dostumuzdur, onlarla yaptığımız ticaret çok daha eskidir ve hiç kesintiye uğramamıştır; neredeyse her yıl birbirimize karşılıklı olarak büyükelçiler gönderiyoruz, ama diğerlerini çok az tanıyoruz. Krallarının gücü söyledikleri kadar büyük olabilir, ama bizden o kadar uzakta ki neredeyse bu büyüklüğün sadece haberi geliyor. Her ne pahasına olursa olsun komşularımıza özen göstermeliyiz."

16'sında sabah sekiz sularında Şah Meydanı, tamamen sulandı ve birazdan anlatacağım gibi süslendi. Şahın sarayının girişinin yanına, yirmi adımlık mesafeye, her iki tarafta altışar tane olmak üzere şahın ahırlarına ait on iki muhteşem at yerleştirilmişti, dünyada görülebilecek en güzel koşum takımlarıyla donatılmışlardı. Koşumların dördü zümrütle, ikisi yakutla, ikisi altın minelerle ve ikisi de düz varaklarla süslenmişti. Bu denli zengin olan koşum takımının dışında eyerlerin ön ve arka kaşları, koşum takımında kullanılan taşlarla uyumlu şekilde süslenmişti. Bu atlar, sağrılarını kaplayan ve neredeyse yere kadar inen büyük örtülerle örtülüydü; bu örtülerin bazıları inciyle süslenmiş ince altın işlemelerle, bazıları da altın işlemeli ince dibalarla yapılmış, üzerlerine inci serpilmiş, elma biçimli altınlarla ve püsküllerle süslenmişti. Atların başları ve ayakları ipek ve altından iri örgülerle altın çivilere bağlıydılar. Bu çiviler on beş başparmak uzunluğundaydı, tepelerinde yuların veya kösteğin geçtiği iri bir halka vardı. Bu atlardan daha muhteşem ve krallara yakışır bir şey görmek mümkün değil; bununla beraber şahın sarayının ön cephesinde tırabzanın önünde boylu boyunca sergilenen bu atların üzerini yukarıdan aşağıya kadar örten bükümlü altın işlemeli on iki kadife örtüyü de anlattıklarımıza eklemek lazım. Kumaşın zenginliğine, işçiliğin inceliğine ve hünerine bakılınca bundan daha güzel bir şey görmek mümkün değil.

Atlarla tırabzan arasında üç ayak yüksekliğinde dört çeşme yer alıyor, bunlar Paris'te evlerde suyu tutmaya yarayanlar kadar büyük. İkisi altından, ikisi de gümüştendi. Bunların yanında iki büyük kova ve iki büyük çekiç vardı, bunlar çok iriydi ve sapına kadar som altındandı. Kovalar atlara su vermeye ve çekiçler de atların bağlandığı halkaları yere çivilemeye yarı-

yordu. Atlardan otuz adım ilerde genç boğalarla dövüştürmek için eğitilmiş vahşi hayvanlar yer alıyordu; iki aslan, bir kaplan ve bir leopar başları saraya dönük, lâl renginden halılar üzerine uzanmış ve bağlıydılar. Bu halıların kenarında iki altın çomak ve geniş, büyük, iki yuvarlak altın tepsi vardı. Tepsiler, hayvanlar halka gösterilirken onlara yiyecek vermeye yarıyor. Şunu da belirtelim ki şahın sarayında bütün kap kacak takımı duka altınından yapılmıştır, bunu bizzat kendim denetledim. Büyük kapının karşısında Hint usulü, o ülkede yapıldığı gibi iki öküze bağlanmış çok hoş iki araba vardı, Hintli olan arabacılar da kendi ülkelerinin usulünce giyinmişlerdi. Sağ tarafta iki güzel (beyaz tüylü, ok gibi dimdik ve upuzun boynuzları olan bir ceylan türü) vardı; sol tarafta ise altın işlemeli diba örtüyle örtülmüş, dişlerine altın ve ayaklarına da gümüş halkalar ve zincirler takılmış iki büyük fil ve bir gergedan vardı. Her ne kadar tabiat alimleri fille gergedan arasında sürekli boğuşmalarına neden olan karşı konmaz bir antipati olduğunu söyleseler de bu iki hayvan, saldırganlık sergilemeden ve sakince yan yana duruyorlardı. Meydanın iki ucunda dövüş için eğitilmiş boğalar ve koçlar gezdiriliyordu; aynı zamanda kendilerine verilecek işaret üzerine derhal savaşmaya hazır gladyatörler, güreşçiler ve kılıç ustaları vardı. Son olarak da meydanın sekiz veya on yerinde silah kuşanmış şah muhafızları duruyordu.

Kabul töreninin yapılacağı salon, yeryüzünde bu türden gördüğüm en güzel salondu ve sarayın ana kapısı[162] üzerinde inşa edilmiş çok güzel ve geniş bir salondu. Öyle yüksekte ki meydana bakıldığında insanlar iki kadem büyüklüğünde gibi görünüyorlar ve tersine meydandan salona bakıldığında orada bulunan insanları tanımak mümkün değil. İsfahan tasvirinde bunun çizimini eklemiştim. Şah ve üç yüz kişiden oluşan saray erkânı saat dokuz sularında salona girmişti, ardında doğu köşesinden meydana giren Leskilerin [Lezgiler][163] büyükelçisinin geldiği görüldü; bunlar vergiyle İran'a bağlı, Moskova tarafında, ülkenin uç kısmında, Hazar Denizi yakınlarında yer alan, dağlar ülkesinde yaşayan bir halktır. Bu büyükelçi son derece yakışıklı ve güzel giyimli genç bir soyluydu. Beraberinde yalnızca iki süvari ile etrafında yürüyen dört uşak vardı. Bir tören memuru ona yol gösteriyordu.

162 Büyük İsfahan meydanına açılan Âlî Gapu.
163 İran ile Rusya arasında sıkışıp kalmış, o dönemde bağımsız küçük bir kraliyet olan Dağıstan.

Büyük kapıya yüz adım kala onu attan indirdi ve hızlıca şahın bulunduğu salona getirdi. Eşikağası başı[164] adı verilen kapı subayı onu orada karşıladı ve şahın ayaklarını öpme törenine götürdü. Nitelikleri ne olursa olsun şaha yaklaşabilen kullarının ve yabancıların onu selamlama merasimine bu isim verilir. *Pâ-bûs*, Farsçada ayak öpme anlamına gelen kelimedir. Buna aynı zamanda yeri öpme anlamına gelen *zemin-bûs* da denir, yüzü yere anlamına gelen *ravi zemin* de [rûy ber-zemîn] var. Bu selamlama şu şekilde yapılıyor. Büyükelçi veya söz konusu kişi şahın önüne dört adım mesafeye kadar getirilip orda durdurulur; dizlerinin üzerine çöker, alnı yere değecek kadar secde şeklinde üç kez yere kapanır. Bunun ardından büyükelçi ayağa kalkar ve şaha teslim etmesi gereken mektubu kapı memuruna verir, o da mektubu şaha iletir ve şah da mektuba bakmadan sağ tarafına koyar. Ardından büyükelçi kendisine ayrılan yere götürülür.

Moskova büyükelçisi on beş dakika sonra göründü. Aynı taraftan geldi, büyükelçilerden sorumlu memurla birlikte şahın atlarıyla geldi; çünkü bu Moskova büyükelçisi öyle fakirdi ki, atı bile yoktu. Memur saraydan yüz elli adım mesafede attan indi ve büyükelçiye de atından inmesini söyledi. Bilmiyorum Moskova büyükelçisi, Lezgi büyükelçisinin saraya daha yakın bir yerde attan indirildiğini haber aldığından mı, yoksa efendisinin şanı ve büyüklüğü için mi attan daha ileride inmek istedi; öyle ki atını biraz mahmuzladı, memurun uşakları atının dizginlerini tutup karşı koymasına rağmen üç dört adım daha ilerledi. Orada tamamen durduruldu ve hâlâ direnip ilerlemeye çalıştığı için uşaklar atın burnuna değneklerini vurarak onu geri gitmeye zorladılar ve büyükelçi yere inmek zorunda kaldı. Tercümanından ve kâhyasından oluşan topluluğuyla birlikte attan indi. Böyle şaşaalı bir tören için fakir görünümlü uşakları yaya gelmişti. Elçinin üzerinde sarı satenden bir elbise vardı ve üzerine de yere kadar inen, iç kısmı zerdeva kürküyle kaplı kırmızı kadifeden bir paltosu vardı. Yine zerdevadan, kirlenmiş kadifeyle kaplanmış, yüksek, ön kısmı küçük incilerle süslü, arka tarafında kemerine kadar sarkan iki inci örgünün yer aldığı bir şapkası vardı.

164 Protokol başı. Kapıcı, odacı, muhafız, tören başı gibi sarayda hizmet eden ve görevleri olan herkesin başında o vardır. Bütün istekleri alan ve şaha ileten odur. Şaha yapılan hediyeler üzerinden yüzde 10'luk bir hakkı vardır.

Bembeyaz, sağlıklı ve saygı uyandıran yaşlı bir adamdı. Büyük dükün mühürlenmiş kadife bir kılıf içindeki mektubunu taşıyan tercümanı solunda yürüyordu. Lezki büyükelçisi gibi o da ayak öpme merasimine götürüldü ve şahın karşısında sol tarafa yerleştirildi. Ardından Basra elçisi geldi. Sarayın girişinde atından indirildi ve aynı sıra içinde şahın kabul törenine katıldı. Avrupalıların Balsura dedikleri Basra, Dicle ve Fırat'ın denize döküldüğü yerde İran körfezinin dip tarafında yer alan çok ünlü bir şehirdir.

Bu elçilerin hediyeleri meydanın diğer ucunda, Şah Camisinin [Mescid-i Şah] yakınındaydılar. Hediye deposu her zaman oradadır ve Şah Meydanına bakan bu salonda kabul töreni düzenlediğinde her zaman buradan getiriliyorlar. Dindar kişilerin hediyelerini doğudan getirip caminin önünden geçirerek, aslında Tanrı'nın dünyevi tüm mülkün kaynağı ve bunları lütfeden olduğunu ifade etmek istediğini söylüyorlar. Onlara göre insanların mülk olarak elde ettikleri her şey Tanrı'nın birer hediyesidir. Büyükelçiler kabul törenine geldikten on beş dakika sonra hediyeler de yola çıktı. Moskova büyükelçisinin yetmiş dört kişi tarafından taşınan hediyeleri en önce getirildi. Bu hediyeler şunlardı:

Boyanmış büyük bir kristal lamba;
Kenarları boyalı, dokuz küçük ayna;
Elli samur zerdevası,
Altı yüz yirmi aune kırmızı ve yeşil kumaş;
Abıhayat diye sundukları[165] yirmi şişe Moskova içkisi.

Lezgi büyükelçisinin hediyesi ise ince bir gömlek ile dibadan kıyafetler giyinmiş, eksiksiz süvari zırhlarıyla beş güzel genç oğlandan oluşuyordu.

Basra elçisinin hediyesi bir devekuşu, bir genç aslan ve üç güzel Arap atından oluşuyordu.

Bu hediye geçidinde gülünç bir hata oldu, Fransız Kumpanyası elçisinin hediyelerinden sorumlu kişiler, kendilerine Fransızlarla yapılacak kabul töreninin başka bir zamana ertelendiği haber verilmediğinden hediyeleri meydana getirmişler ve diğer hediye taşıyanların peşine sıralanmışlardı.

165 Eau de vie: meyvelerden fermentasyon ve çifte damıtmayla yapılan bir çeşit içki –y.n.

Bu ciddi yanlışı fark eden hediye kabul memuru, bütün getirdiklerini sekiz gün sonra getirmeyi emrederek hepsine falakaya yatırmış.

Hediyeler sunulduktan sonra tamburlar, trompet gibi aletlerle birkaç müzik aleti çalmaya başladı. Bu da oyunların ve dövüşlerin başlayacağına işaretti; derhal güreşçiler, gladyatörler ve kılıç ustaları dövüşmeye koyuldular. Vahşi hayvanların bakıcıları bunları yakın tutulan genç boğaların üzerine saldılar ve dövüşmeye eğitilmiş boğa ve koç sahipleri bunları dövüştürdüler. Vahşi hayvanların genç boğalara yaptıkları bir dövüşten ziyade bir kıyımdı. Bu da şu şekilde gerçekleşiyor: vahşi hayvanı iki kişi boynundan bağlı bir tasmayla tutuyor. Boğa vahşi hayvanı görür görmez kaçmaya başlıyor, vahşi hayvan peşine düşüyor, öyle hızlı davranıyor ki iki üç sıçramada hayvanı yere yığıp sıkıştırıyor. Bu hayvanlardan sorumlu kişiler hemen boğanın üzerine atlıyorlar ve bir balta yardımıyla boynunu kesiyorlar ve kanını vahşi hayvana içirtiyorlar. Sonuna kadar boğayla aslanın kapışmasına izin verilmeyip boğanın derhal öldürülmesinin nedeni, aslanın İran krallarının simgesi olmasından dolayı gökbilimcilerin ve kâhinlerin boğanın üzerine sürülen aslanın boğayı tamamen öldürememesi veya kaçırması durumunda bunun kötüye alamet olacağını söylemiş olmalarıdır. Bu çeşitli dövüşler saat on bire kadar sürdü. Bunlardan sonrakiler daha eğlenceli ve daha doğaldı. İlk eğlencede üç yüz kadar süvari meydanın dört yanından geldiler, hepsi de çok zengin ve zarif kıyafetler giyinmiş, güzel atlar üzerindeydiler. Çoğu sarayın genç beyleriydi, hepsinin de birkaç atı vardı. Bir saat boyunca at üzerinde çevgen oyunu oynadılar. Bunun için eşit sayıda iki gruba ayrılmışlardı. Meydanın ortasına birkaç top atılır ve her bir süvarinin eline bir çevgen değneği verilir. Kazanmak için bu topları meydanın karşı uçlarında bulunan iki direk arasındaki kaleye atmaları gerekiyor. Bu göründüğü kadar kolay değildir, çünkü karşı tarafın adamları topları alıp diğer tarafa götürmeye çalışıyorlar. Topa yavaş yaklaşan veya durmuş atla vuranlarla dalga geçilir. Çünkü oyunun kuralına göre topa son hız giderken vurmak gerekir ve iyi oyuncular da zincirinden boşalmış gibi hızla gelerek kendilerine doğru gelen topa vurabilenlerdir.

İkinci eğlence mızrak atışıydı. *Girid pas* [cirit] deniliyor ve bizdeki kargı oyunu gibidir; bu da şu şekilde yapılır: on iki veya on beş süvari, kendi

gruplarından ayrılırlar ve ellerinde mızraklar hızla ve sıkı saflar halinde ilerlemeye başlarlar. Gruptan ayrılan benzer bir grup da aynı şekilde hızla bunların karşısına çıkar ve bunlar birbirlerine kargılarını atıp tekrar gruplarına dönerler, başka bir grup bu sefer gruptan ayrılır ve aynı şeyi yapar ve böyle devam eder. Bu hoş asiller arasında on sekiz yirmi yaşları arasında, kargı veya mızrak atışında, atlarını yönetmekte ve hız koşularında çok başarılı olan on beş genç Habeş vardı. Bunlar mızraklarını yerden almak için asla ayaklarını yere basmazlar veya atlarını durdurmazlardı, son sürat giderken atın yan tarafından eğilip mızraklarını öyle alıyorlardı, bunu öyle maharetle yapıyorlardı ki herkes onları hayranlıkla seyrediyordu.

İranlıların eğlencelerini oluşturan bütün bu gösteriler, büyükelçilere içeri girme izni verildikten sonra saat öğlen birde bitti. Şah onlara tek bir kelime söylemediği gibi onlara bakmadı bile. Zamanını meydanda gerçekleştirilen oyunları, dövüşleri ve idmanları seyretmekle, kendisine maaşla bağlı olan en güzel seslerden ve en mükemmel çalgıcılardan oluşan çalgıcı grubunun müziğini dinlemekle ve orada bulunan devletinin ileri gelenleriyle sohbet etmekle geçirdi. Büyükelçiler içeri girer girmez, yeşil ve kuru meyveler, her türlü kuru ve sıvı reçeller ikram edildi. Bu ikramlar, bizim ülkelerimizde kullanılan tepsilerden daha büyük tepsilerle yapılıyor, bunlar lake tahtadan ve çok zarif çizimlerle süslü, yirmi beş otuz kadar porselen tabak taşıyabiliyorlar. Her bir kişiye bir tepsi sunuluyor, bazen ne kadar onurlandırmak istediklerine bağlı olarak bir kişiye iki veya üç tepsi bile ikram edebiliyorlar. Salonun uç kısmında, kapının tam karşısında bir büfe vardı, bunun üzerinde bir yanda çeşit çeşit şarabın bulunduğu elli altın şişe bulunuyordu; bu şişelerin bazıları çeşitli renklerle, bazıları değerli taşlarla, daha başkaları ise incilerle süslenmişti; diğer yanda da altlarında tabaklarıyla altmış ile seksen arası kadeh yer alıyordu. Bazı kadehler üç chopine[166] kadar alabiliyordu, bu kadehler yassı ve geniştiler, iki parmak yüksekliğindeki bir ayağa monte edilmişlerdi. Yeryüzünün hiçbir yerinde bu denli şaşaalı, zengin ve parlak bir şey görmek mümkün değildir. Büyükelçiler şarap içmediler; yalnızca Moskova büyükelçisine ülkesine ait bir abıhayat içkisi ikram edildi. Bu büyükelçiye şarap sunulmamasına şaşırmıştım, çünkü şah

166 Chopine: yarım litreye denk gelen eski bir ölçü birimi.

ve ülkenin ileri gelenlerinin çoğu doyasıya şarap içiyorlardı. Yanımda bulunan bir beyefendiye bunun nedenini sordum. "Azametten ve zat-ı şahanelerine daha saygılı olunmasından dolayı," diye cevap verdi; ve "aynı zamanda onun memleketlisi bir kişinin merhum şahla yaptığı ünlü bir görüşmede yaptıklarından dolayı da," diye ekledi gülerek. Hemen bu olayın ne olduğunu sordum. O da bana olanları şu şekilde anlattı: Yetmiş dört yılında, Moskova'dan gelen iki olağanüstü büyükelçi şahın kabul törenine gelmiş ve bilinçlerini kaybedene kadar içip sarhoş olmuşlar. Şah onların efendilerinin şerefine kadeh kaldırmış ve yaklaşık iki pinte'lik bir kadehi içmelerini istemiş. Mevki olarak ikinci sırada bulunan büyükelçi bu kadar şarabı hazmedememiş ve midesi bulanmış, nereye kusacağını bilemeyip zerdevadan yapılmış şapkasının içine kusmuş, şapkası yarıya kadar kusmukla dolmuş. Bilindiği gibi Moskovalılar uzun ve geniş şapkalar takıyorlar. Onun bir ön sırasında bulunan meslektaşı ve bir alt sırada yer alan büyükelçinin sekreteri, İran şahının ve tüm sarayın önünde yapılmış bu çirkin hareketten utanıp, ona biraz kızdıktan sonra dirseğiyle dürterek dışarı çıkmaya zorlamış. O da sarhoş olduğundan ne demek istediklerini anlamadığı gibi ne yaptığının da farkında değilmiş ve şapkasını başına takmış ve yüzü ve tüm kıyafeti berbat kusmuğuyla kaplanmış. Şah ve tüm saray erkânı yarım saat kahkahalara boğulmuşlar, bu arada bu zavallı kirlenmiş Moskovalının arkadaşları onu yumruklayarak ayağa kalkıp dışarıya çıkarmaya çalışıyorlarmış. Şah bu duruma kızmamış; toplantıya son vermiş ve "Moskovalıların, Frenklerin Özbekleri" *olduğunu* söyleyip oradan ayrılmış. Bütün Muhammedîler arasında söylendiği gibi şah, Oxus nehrindeki [Amuderya] Tatarlardan oluşan Özbeklerden daha pis, daha cahil ve daha yontulmamış ulus olmadığı gibi, Avrupalılar arasında da Moskovalılar kadar kötü nitelikli ulus olmadığını söylemek istemiş.

Öğlen vakti yemek verildi. Her misafire tek bir tepsi ikram edildi; fakat bu tepsilerin ebadı ülkelerimizde kullandığımız tepsilerden kat kat daha büyüktü. Bu büyük tepsilerde horozlu, kuzulu, tavuklu, etle sahanda yumurtalı, otlu, tuzlanmış balıklı beş veya altı çeşit pilo [pilav] ve bunların üzerinde de çok miktarda kızarmış et var. Hiç abartısız açlıktan çıkmış on beş kişi bu tepsilerden yalnızca biriyle doyardı. Şahın tepsisi getirildi ve önüne, altın bir

sehpanın üzerine yerleştirildi. Her yemekle birlikte büyük bir çanak şerbet, bir tabak salata ve iki çeşit ekmek veriliyordu. Şah büyükelçilere tek bir kelime etmediği gibi onlara bir bakış bile atmadan ayrıldı. Büyükelçilerden ilk önce Lezgi büyükelçisi çıktı ve indiği yerde atını buldu. Moskova büyükelçisi peşinden çıktı ve onu o kadar yakından takip etti ki onu ata binerken gördü; kendi atının da onunkiyle aynı yere getirilmesini istedi. Ona yol gösteren büyükelçilerden sorumlu memur nerede attan indiyse orada binmesinin kendisine emredildiğini ve âdetin böyle olduğunu söyledi. Moskovalı Lezgiyi örnek verdi ve ona yapılan bu hakarete itiraz etti. Tehdit etti, on beş dakika boyunca öfkelendi, ayağını yere vurdu ve tuhaf bir sinirlilikle şapkasını geriye attı; ama sonunda yürüyerek ilerleyip, atına bıraktığı yerde binmek zorunda kaldı. İşte İranlılar dinlerini yüceltmek ve bu dini yayanlara özel ilgi göstermek için böyle yapıyorlar. Bu onurlandırma işleminde Lezgiye özel muamele yapıldığı fark etmek kolaydı, çünkü şahın sağ tarafında oturuyordu; Moskovalı buna itiraz ettiğinde Lezginin önce geldiği için oraya oturtulduğu söylendi. Oysa Muhammedî olduğu için sağ tarafa oturtulmuştu.

Akşamüzeri büyükelçilerin kabulünden sorumlu memur şahın kendisini kısa zamanda kabul edeceğini söylemek için Fransız Kumpanyası elçisiyle görüşmeye gitti. Derhal onunla konuşması için Kapüsenlerin başrahibi çağırıldı. Bu rahip bir yandan bir Moskovalı, bir Lezgi ve bir Basra vekili tercih ederek, diğer yandan da Fransız ulusunun İngilizler karşısındaki öncelik hakkını tartışılır hale getirerek elçiye haksızlık edildiğini anlattı. Memur, buna ülke tarzında hoş sözlerle cevap verdi; İranlı nedimler konu ne olursa olsun ve nasıl dile getirilirse getirilsin asla sinirlenmez ve kızmazlar. Bu da bir Portekiz büyükelçisinin "İranlılar sizinle asla kötü konuşmazlar ama size de asla iyilik yapmazlar" demesine neden olmuştu.

18'inde nazırdan mücevherlerimden dolayı alacağım olan on bir bin frankını aldım. Krala satılanlar üzerinden ona düşen yüzde 2 hakkının tam karşılığı üç bin olmasa da, benim için yaptıklarından dolayı biraz daha fazla verdim; fakat şaşkınlıkla sekiz bin istediğini bana bildirdi. Bunu bana baş sekreteri ve cevahir başı aracılığıyla iletti. Oturduğu yerden bu isteğini nasıl karşılayacağıma bakıyordu. Bu beylere, ülkenin alışıldık abartılı üslubuyla bana yaptığı iyiliklerinin değerinin paha biçilemez olduğunu söyleyerek

nazırın bütün parayı alabileceğini belirttim; fakat şahla yaptığı bu ticaret işinde çok zarar ettiğim için ona istediğini vermem durumunda tamamen iflas edeceğimi sözlerime ekledim. İran'da genelde ve en basit olaylarda bu üslup kullanılıyor, bir kuruşunu aldığınız bir adamın ocağına ateş düşmüş gibi feryatlar yükseltmesi âdettendir. Bu sözlerime başını sallayan cevahir başı alçak sesle bana şöyle dedi: "Boşuna sözlerle kurtulmaya çalışıyorsunuz, bunlar söz konusu adamın umurunda değil. Bu adam bir kuruş için sokaktaki baldırı çıplağı bile soyar, kaldı ki oğlu için düzenlediği düğünden sonra iyice parasız kaldı. Bu nedenle biraz daha gayret gösterin, size iyilik yaptığını hatırlayın ve belki başka iyiliklerinin de dokunabileceğini düşünün." Bu konuşmanın beni ne kadar rahatsız ettiğini anlamak zor değil. Bu beyefendinin bana yapacağı iyilikler benim için önemliydi ve kafasına eserse de bana büyük zararlar verebilirdi. Cevahir başına ona vereceğim dört bin franka hoşnutlukla razı olması için yalvardım. Bundan hiç memnun kalmadı ve aldığı taşlar için on bir binden, beş bin livre almaya zorlamak için beni tekrar tartışmak zorunda bıraktı. Buna direndiğimi görünce ciddi bir soğukkanlılıkla beni buna zorlayamayacağı gibi bunu benden isteyemeyeceğini ve taşlarımı alıp götürmemi söyledi.

Bir yandan hem minnettardım hem de endişelerim vardı, diğer yandan da böyle büyük bir hediye yapmaya karar veremiyordum. Bu tereddütler içinde boğuşurken cevahir başı beni biraz kenara çekti ve yüz pistole için nazırın dostluğunu kaybetmeye değmeyeceğini ve şahın yanında çok etkili olduğunu söyledi. Sonunda kaybımı kabullenmek zorunda kaldım ve cevahir başına beş bin franklık hediye vererek bu işi bağlamasını rica ettim. Bu da yerine getirildi ve aynı zamanda nazır iki bin ekü getirttirip önümde saydırdı. Ardından bana bin bir iltifatta bulundu ve şahın Kazvin'e yapacağı yolculukta onunla gitmem için yalvardı, yolculuğu ve giderlerimi şahın karşılayacağını söyledi. Sözlerini bitirdikten sonra beni Fransız Kumpanyası elçisine gönderdi ve şaha İngiliz elçisi üzerinde öncelik tanınmasını isteyen dilekçelerini okuduğunu ve şaha son derece önemli nedenler gösterdiği için şahın ilk görüşmeyi Fransızlara tanıyacağını kabul ettiğini haber vermemi istedi. Fakat bu o kadar da başarılı bir söz olmadı; çünkü daha sonra anlatacağım gibi şah iki elçiyi de aynı anda kabul etti.

19'unda şahın halası ve sadrın eşi prenses, altı adamla bana içi reçeller, şerbetler, şekerli ve kokulu ekmekler, badem kurabiyeleri ve benzer yiyeceklerle dolu dört büyük tepsi gönderdi. Bu denli leziz ve nefis kokulu bu güzel ikram beni çok etkilemişti. Prensese bunun için nasıl teşekkür edeceğimi bilemedim. Ertesi gün benimle konuşmak için kullandığı haremağası benim yerime bu teşekkürü yaptı. Çünkü haremağaları çoğunlukla kalbin yolunu büyük bir maharetle bulan çok ince dilli, iltifatlarda ve güzel sözlerde ustadırlar.

20'sinde cevahir başını ziyarete gittim ve ona düşen yüzde ikilik hakkı için yanımda beş yüz ekü götürdüm. Bununla yetindi ve pek çok şey arasında İranlıların düzenbazlıklarından nefret ettiğini söyledi; yalnızca payına düşeni kabul edip daha fazla istemediğini sözlerine ekledi.

21'inde Fransız Kumpanyası elçisi tıpkı 16'sında diğer elçilere sergilenen izzet ve ikramlara benzer şekilde aynı yerde şah tarafından kabul edildi. Saat sekiz civarında kabul memuru tarafından getirilip saraya elli adım kala attan indirildi. Kabul memuru önden yürüyordu. Elçinin yanında yardımcısı, cerrahı ve tercümanı bulunuyordu; tercüman İran şahı için hazırlanan mektubun bulunduğu altın işlemeli keseyi iki eliyle tutuyordu. Onların arkasından iki hizmetçi, on iki muhafız ve ülke tarzında giyinmiş birkaç uşak geliyordu. Elçi büyük kapının solunda yer alan bir perona oturtturuldu. Ardından kabul memuru aynı şekilde getireceği İngiliz elçisini almaya gitti. İngiliz elçinin[167] yanında yardımcısı ve iki memuru, dört tercümanı ve hepsi ülke tarzında çok güzel giyinmiş on uşak vardı. Onlar da diğer tarafa, Fransızların tam karşısına yerleştirildiler. Ardından Mekke'ye giden hacı kervanının başı olan Mîr-i hac, tören memuru tarafından getirildi.

Saat iki civarında bu elçiler, beraberlerinde gelen iki kişiyle birlikte görüşmeye götürüldüler. On beş dakika sonra hediyeleri getirildi. Fransızlarınki şu şekildeydi:

Zümrüt ve pırlantadan bir zincir;
Zümrüt bir yüzük;
Pembe yakut bir yüzük;

167 Bu elçinin adı, Rahip Ande de St. Joseph'e göre Roolt'tur

Pırlantalar ve zümrütlerle süslü, üzerinde kralın mineyle yapılmış portresinin bulunduğu bir kutu;
İki büyük kristal avize;
Üç ayak yüksekliğinde dört kristal ayna, üçünün kenarı yaldızlı bakırla süslü, diğerininki de kristaldendi;
Fransız kralının yaldızlı ahşap çerçeve içinde beden büyüklüğünde bir tablosu;
Elli-sekiz ons ağırlığında gri amberden bir kese;
İki şişe karanfil esansı;
Her biri yirmi aune'luk altın işlemeli diba;
Üç parça saten;
Beş *marc* ağırlığında altın ve ipek dantel;
Her biri dört buçuk aune'luk Hindistan'da yapılan, en incesinden yedi beyaz kumaş parçası;
Savonnerie'den ipek ve altın işli altı halı parçası;
İki bin otuz üç aune Paris kumaşı;
Üç adım yaklaştıran dört gözlük;
Çeşitli boylarda üç yüz on Çin porseleni;
Yetmiş livre çay;
Beyaz Goa mumlarıyla dolu dört büyük tepsi;
Çok zarif ve hoş bir işçiliğin sergilendiği dört altın işlemeli tüfek;
Aynı işçilikle işlenmiş iki çift tabanca;
Top kundağıyla birlikte, yeni icatlardan dört top;
Kol kısmında kumpanya arınasını taşıyan iki eski usul kulverin topu;
Her biri yüz otuz livre ağırlığında elli karabiber balyası;

İngilizlerin hediyesi de şu şekildeydi:

Çeşitli fiyatta ipek ve altından yapılmış kırk takke veya sarık;
Farklı çeşitlerde kırk parça saten;
Otuz parça tafta;
Yirmi parça altın ve gümüş çizgili tafta;

On iki parça damasko;
Kırk bıçak ve çatal kabzası;

Mîr-i hacın hediyesiyse beş güzel Arap atı, bir koşum takımı ve altın işlemeli kumaştan at örtüsüydü.

Bu hediyelerden sonra iki hediye daha getirildi, biri Jarron[168] valisinden geliyordu ve hediyeyi kendi oğlu getirmişti. Bu hediye de altı güzel at, çok zarif otuz parça Hint kumaşı ve yirmi parça dibadan oluşuyordu. Diğer hediye de Genja[169] valisindendi ve yalnızca av köpeği getirmişti; Gence Ermeni şehridir.

Şahın meydana baktığı yerden bu hediyeleri görmesi mümkün değildi. İran şahları hediye almaya öyle alışıklar ki bu hediyelere tenezzül edip bakmazlar bile. Bakanlar hediyenin nereden geldiği ve nelerden oluştuğunu söylemekle yetinirler; şah bunlardan birini yakından görmek istediğinde bu hediye hareme veya istediği yere gönderilir. Şatafatlı görünmesi için hediyeleri bu denli uzaktan ve ilgisizce kabul ediyorlar; yani bu da bir anlamda bu hediyeler şahın bakışına layık değil anlamına geliyor. Hediyeler geçtikten sonra bir önceki hafta Moskova ve Lezgi büyükelçilerine yapılan izzet ve ikramlarda bulunuldu, yani meydanda aynı gösteriler, aynı eğlenceler ve benzer bir şölenle ağırlandılar, şu farkla ki, onlara ne abıhayat içkisi ne de şarap takdim edildi. Yemekten kısa bir süre önce şah Jahrom valisinin oğlunu çağırttı. Valinin oğlu salona girdi, şahı İran usulünde selamladı ve tek kelime etmeden mektubu sundu, şah da tek kelime etmedi. Şah büyüklüğünden ve kullarının ve yabancıların daha çok saygı duyması için böyle davranıyor. Babası, merhum şah, insanlara karşı daha sıcakkanlıydı. Kabul törenlerinde birkaç kez büyükelçileri ve elçileri yanına getirttirip işleriyle veya farklı şeylerle ilgili onlarla sohbet ederdi. Ona yaklaşma onurunda bulunduğumda –1666'da sarayında kaldığım on hafta boyunca beş kez bu şerefe nail oldum– her zaman benimle konuşma lütfunda bulundu. Gerçeği söylemek gerekirse doğrudan benimle konuşmadı, düşüncesini nazıra

168 Şiraz ile Lar arasında orta mesafede yer alan Jahrom [Cehrum] şehri.
169 Günümüzde Azerbaycan'da yer alan Gence şehri.

söylüyordu, nazır da bunu tercümanıma aktarıyordu, tercümanım da sözlerini bana iletiyordu, ben de söylediklerini öğrendikten sonra cevabımı aynı yolla ona iletiyordum. O dönemde eğer şu anki gibi Farsça veya Türkçe biliyor olsaydım, eminim ki bu iyi kalpli hükümdar bu aracılara bile gerek duymazdı.[170]

22'sinde elçilerin hediyelerinin fiyatları biçildi. Şaha getirilen hediyelerin şaraphane anlamına gelen Şerakone[171] adındaki sarayın büyük bir dairesine götürülmesi âdettendir; burası, şahın sofrasına gelecek bütün şarapların muhafaza edildiği dolap ve ambardır. Burada bu bölümün kâhyası olan kadehçi başına bütün hediyeler kaydettirilir. Sonraki gün de tüccarların ve bu işin en iyi erbabının bilgileri ışığında değerleri biçilir. Ardından her hediye şahın, hediyelerin türüne göre ayrılan memurlarına teslim edilir. Şöyle ki örneğin halı, şaha ait manifaturanın bulunduğu yerdeki ambara teslim edilir. Toplar ve silahlar cephaneye götürülür. Mücevherler hazineye teslim edilir ve geri kalan her şey ait olduğu yere gönderilir. Her bölümün özel kâhyaları bunların değerini saptar. Hediye şahlığın hesap odasına da kaydedilir ve o kadar çok kütüğe kaydedilir ki hediyenin kaybolması mümkün değildir. İki yüz yıl içinde şaha yapılan tüm hediyelerin listesi çıkarılmak istenseydi, bundan daha kolay bir iş olmazdı ve en ufak ayrıntısına kadar bunu öğrenebilirdik.

Hediyelerin değerini biçmek için nazır tarafından çağrıldım. Haberi elçilere ilettikten sonra onun yanına gittim ve hediyelerin fiyatını tam değerine göre mi yoksa yaklaşık olarak mı belirlememi istediklerini sordum. Bunu sormamın nedeni şuydu, şaha yapılan hediyeler üzerinde evinde yer alan memurlara yüzde yirmilik bir pay veriliyor ve bu pay da

170 Hatta Tavernier, birkaç başka Avrupalıyla birlikte Şah II. Abbas'ın içki sofrasına katılmış görünüyor.
171 "Bir bahçenin ortasına inşa edilmiş, önündeki bir duvarla gizlenmiş, giriş katından iki kadem kadar yükseltilmiş salon gibi bir yerdir. Salonun sol tarafında kilerler ve ambarlar, sağ tarafında da büyük bir oda yer almakta. Salonun ortasında kenarları porfirden yapılmış büyük bir havuz var. Duvarların bütün çevresi alacalı donuk akik taşından masalarla ve üst tarafı kubbeye kadar hayal edilebilecek çeşit çeşit biçimlere sahip küplerle dolu bin farklı biçimde duvar oyuğuyla kaplıydı. Yerler altın işlemeli ipek halılarla döşeliydi. Kilerler şarap kasalarıyla doluydu, bu şaraplar on beş veya on altı pinte ağırlığında damacanalarda veya Venedik kristalinden yapılmış uzun boğazlı iki veya üç pinte ağırlığında şişelerde saklanıyor; bu şişelerin hepsi balmumuyla kapatılmış ve üzerine kırmızı taftadan bir kumaş geçirilmişti; kumaş da onu tutan ipek bir iple bağlanıp (gönderen) valinin mührüyle mühürlenmişti." (Chardin, 1811 baskısının VII. Cildi).

tam ya da yaklaşık olarak biçilen pahaya göre veriliyor, ardından hediyeyi yapan kişinin bunu onaylayıp bu yüzde yirmilik payı ödemesi gerekiyor. Bu açıdan bir büyükelçinin hediyesine yüksek bir paha biçmek onun için zararlı bir işlemdir; fakat burada kaybedilen yine de kazanç olabilir, çünkü şah ve bakanlar hediyenin değerine göre talep edilen şeyleri kabul edebiliyor veya reddedebiliyorlar, nihayetinde bir hediyeye daha yüksek bir paha biçilmesi aynı hesaba geliyor.[172] Saat dokuz sularında bu işlemleri yapmak için onun yanına gittim ve burada tüccarlar başını,[173] şahın sarayından gelmiş bir denetmeni, cevahir başını, altın ve ipek iplikten yapılmış manifaturaların kâhyasını, tophanenin büyük başkanını, ressam başını [sernakkaş] ve Isfahan'ın on-on iki büyük tüccarını buldum. Oraya vardığımda değerlendirme işine başlamışlardı. Fransız Kumpanyası elçisinden gelen hediyelere, toplar hariç, yaklaşık yirmi bin ekü değer biçildi. İngiliz Kumpanyası elçisinin hediyelerinin değeri üç bin beş yüz ekü olarak saptandı. Ardından biraz önce söylediğim gibi her şey ait olduğu bölüme gönderildi. Aynalar, avizeler, tabancalar, tablo ve yakınlaştıran gözlükler Isfahan sarayında yer alan ve iki yüz yıldır Avrupalılar, Moskovalılar, Türkler ve Ermeniler tarafından İran şahına hediye edilen türlü çeşit eşyanın zaman ve toz tarafında çürümeye bırakıldığı ortak hazineye gönderildi. Bu eşyalar ülkede kullanılan tarzdan olmadıkları, satılmalarının veya birine verilmesinin şahın şanına yakışmayacağına inanıldığı için bir köşede yok olmaya bırakılıyorlar. Karabiber, çay, amber ve karanfil yağı, likör ambarı olan kerbet kane'ye [şerbethane] teslim edildi. Porselenler dolapta kaldı ve son olarak da kumaşlar, her bir kumaşın ayrı bir bölüme sahip olduğu şahın gardırobuna gönderildi.

Aynı gün, nazırla yemek yerken sohbetin konusu biraz önce aktardığım Avrupalıların kabul törenine ve İngiliz Kumpanyası elçisiyle İngiliz elçinin önceliği konusundaki tartışmalarına geldi. Bana Avrupa'da bu tür boş

172 "Hediye alındıktan sonra fiyatı kestiriliyor ve büyükelçinin, Batıda bu tür şeylerin hiç işitilmediği şekilde bu fiyat üzerinden ya onda bir, ya yarı yarıya, ya da çeyrek veya buna benzer bir payı şahın subaylarına ödemesi gerekiyor." (P. Raphael du Mans).

173 Melikü't-tüccar: "kendi evinde tüccarlar arasında çıkan tartışmaları değerlendiriyor, nazırın denetiminde şahın atölyelerinde dokumacıların, kumaş boyamacıların ve kesimcilerin işlerini yönetiyor. Aynı zamanda zat-ı şahanelerinin ve devlet meclisinin ticaret konusundaki imtiyazlı tüccarıdır." (Chardin, 1811 baskının V. cildi).

konular hakkında bu kadar olay yaratılıp yaratılmadığını sordular. Gülümseyerek bu tür tartışmaları gereksiz görmekte haklı olduklarını, fakat Avrupa'da bunların boş işler olarak değil çok önemli şeyler olarak görüldüğünü ve ülkelerin bu öncelikler için mücadele ettikleri gibi kişilerin de buna çok dikkat ettiklerini ve sınıflarını en değerli menfaatleri olarak koruduklarını söyledim. Orada bulunan soylulardan biri bu tür zayıflıklardan kurtuldukları ve bu denli tehlikeli ve önemsiz hayallere onurlarını bağlamadıkları için Muhammedîlerin çok bahtlı olduklarını söyledi.

Bunun üzerine birkaç haberden sonra, başvezirin bir mollayı falakaya yatırıp iki yüz değnek vurdurduğu anlatıldı; çünkü topçu sınıfından rütbesiz subaylar bu molladan dilekçe yazmasını istemiş ve bu adam da karma karışık, eski kalıplarda iltifatlar yazıp tam olarak ne kadar uğraşılsa da ne demek istediği anlaşılmayan bir dilekçe hazırlamıştı. Bu zavallı adam bu kadar sert bir cezaya maruz kaldıktan sonra başvezir onu yanına getirttirmiş, çünkü adam yürüyecek durumda değilmiş. "Bir başvezirin senin yazdığın gibi karma karışık dilekçeleri çözmekten ve çirkin iltifatları okumaktan daha önemli işleri var. Ya açık ve berrak bir üslup kullan, ya da halk için dilekçe yazmayı bırak, yoksa ellerini kestiririm," demiş.

23'ünde bu nazır, şahın tercümanına ve dinden dönmüş bir Portekizliye elçilerin şaha ve başvezire teslim ettikleri mektupları vermiş. Bu dinden dönmüş adam, İranlılara bütün dilleri bildiğine inandırmış, oysa ki yalnızca kendi dilini biliyormuş, kendisine mektupların içeriğini açıklayacaklarını düşünerek Isfahan'da bulunan Portekiz Augustinusçu misyonerlerine götürmüş; fakat onlar da bu konuda onun kadar bilgisizlermiş. Hollandalıların tercümanını çağırttırmışlar. Bu adam da Avrupa'da uzun zaman kalmış ve dil konusunda çok hünerli bir Arap'mış. Bu mektupların eline geçmesine çok sevinmiş, başkalarının işlerine ve özellikle de kendi işleriyle ve ticaretle ilgili olanlara çok meraklı olan efendilerine mektuplarından birer kopya göndermiş; fakat İngilizce bilmediğinden dolayı İngiliz kralının mektubunu tercüme edememiş. Diğer iki mektubu Farsçaya tercüme etmiş.

24'ünde Fransız Kumpanyası elçisi, onlar için hazırlattığı hediyeleri bakanlara gönderdi, bu hediyeler şöyleydi:

Etmadeulet[174] veya başvezire;

On yedi ons gri amber,
İki ince Hint kemeri,
Altı adet altın ve gümüşlü ipekten sarık;
Küçük bir duvar saati,
Bir kol saati,
On iki livre çay.

Kâhyaya;
On yedi ons gri amber,
Üç adet altın ve gümüşlü ipekten sarık,
Üç kemer,
Üç kol saati,
On iki livre çay,
Nakit olarak bin beş yüz gümüş ekü.

Şahın evinin denetleyicisi Mirza Tahir'e;

İki sarık,
İki ince Hint kumaşı,
Farklı ebatlarda otuz dört Çin porseleni,
Üç livre karanfil,
Üç livre tarçın,
Üç livre çay,
Üç livre kakule,
Elli küçük muskat,
Otuz livre karabiber,
Nakit olarak yüz elli gümüş ekü.[175]

174 İtimatüddevle, başvezire verilen devletin güveni anlamında bir unvan.
175 Schefer, Peder Raphael du Mans'ın *Etat de a Perse*... adlı eserinin giriş bölümünde Fransız Kumpanyasının hediyelerinin bir listesini vermiş, fakat oradakiler daha az görünüyor.

Aynı gün saat sabah on sularında Moskova büyükelçisi, şaha ait atlarla sarayın dairelerinden birine getirildi ve kısa bir süre sonra başvezir ve meclisin en önemli bakanları oraya geldiler, iki saat boyunca onlarla görüşmeler yaptı. Ardından da onu ağırladılar. Yemek, et ve likör konusunda şahaneydi; fakat ne şarap ne de abıhayat içkisi ikram edildi.

Bu büyükelçinin müzakeresi gizli tutuldu. Bakanlar bu büyükelçinin görevinin İran şahına efendisinin olağanüstü bir büyükelçi göndereceğini bildirmek olduğunu söylediler; fakat daha sonra Büyük Dükün İran'ı, Türklere karşı Polonya'yla oluşturduğu ortak harekete katılmaya davet ettiğini öğrendik. İran şahı bu konuda her hangi bir karar vermedi. Sadece Moskovalıların ve Polonyalıların Türklere karşı savaş açıp da savaşı ilerlettikten sonra, kendisi olmadan barış anlaşması yapmayacaklarına dair bir güvence vermeleri durumunda silahlanıp Bağdat'a saldırabileceğine söz verdi. Bu cevap verildikten sonra büyükelçi gönderildi. Oysa o daha kesin bir cevap istiyordu, ama başvezir Hıristiyanların birkaç kez İran şahlarını Türk'e karşı savaşmaya itip ardından onlara hiç danışmadan barış anlaşması yaptıklarını söyleyerek büyükelçiyi susturmuş.

27'sinde başvezir sabah çok erken vakitte aceleyle beni çağırttırdı. Daha yataktaydım ve seyisimle uşağım dışarı çıkmıştı. Gelen kişilere konağa dönmelerini ve adamlarının gelir gelmez onların yanına konağa geleceğimi söyledim. "Nasıl beyefendi, sizsiz oraya dönmeye cesaret edemeyeceğimizin farkında değil misiniz?" diye cevap verdiler gülümseyerek. Bunları söylerken biri ahıra koşup atımı hazırlamaya koyuldu. Bir diğeri de kıyafetlerimi giymeme yardım etmeye girişti ve buna tahammül etmek zorunda kaldım. Aşağı inerken dört süvari acele etmem için gelmişti. Isfahan sokaktaki yoğunluktan bir iki uşakla birlikte gitmek âdetten olduğundan uşaksız gidemeyeceğimden endişe ediyordum. Fakat gidişte bana yol açacaklarını ve dönüş için de bana uşak vereceklerini söylediler. Bunları yazmamın nedeni İran'da büyük yerden gelen emirlerin nasıl hızla yerine getirildiğini göstermektir. Başvezir İngiltere kralının ve Fransız Kumpanyasının mektuplarını tercüme etmem için beni çağırdığını söyledi. Aynı zamanda mektupları bana verdi, ardından iki kâtibe beni bir çalışma odasına götürüp bu mektupların tercümelerini benden almalarını emretti. İlk tercüme hoşlarına gitmediği için mi yoksa ellerin-

de birkaç tercüme bulunmasının daha sağlıklı olacağını düşündükleri için mi bana başvurduklarını bilmiyorum. Mektupları Farsçaya tercüme ettim ve her birinden birer kopya aldım. İngiltere kralınınki parşömen üzerine, altın ve siyah harflerle yazılmıştı, üste ve kenarlarda altı parmak genişliğinde minyatürler yapılmıştı. Kralın portresi, arması, tanım cümlesi, rakamları arabesk bir süs içindeydi. Mektubun içeriğini vermeden önce, İngilizlerin İran'a nasıl yerleştiklerini kısaca anlatacağım.

İngilizler İran'a ilk kez 1613'te geldiler.[176] İranlılar tarafından Bender Abbas'ta iyi sayılacak şekilde karşılandılar, fakat Bender Abbas'a üç fersah mesafede bulunan Hürmüz Adası'nda Portekizliler tarafından o kadar iyi karşılanmadılar. Bütün Hindistan'da ticaretin efendileri olan Portekizliler, yeni gelenlerle bunu paylaşma niyetinde olmadığından bunlara mani olmak için sahip oldukları tüm güçle karşı koydular; yaptıkları zorbalıklar arasında İran körfezinde ticaretin merkezi sayılan Hürmüz'deki İngilizleri diğer halklardan çok daha ağır bir vergiye tabi tutmaları da vardı. Avrupalılar arasında olup bitenleri iyi bilen ve o dönemde şah olan Büyük Abbas İngilizlere başka limanlarda ticaret yapmalarını teklif etti. Onlara hediyeler gönderdi; sarayına getirttirdi ve çok yakın davrandı. Nihayet 1620'de Portekizlileri İran körfezinden kovmak için onları bir ortaklığa dahil etti. İngilizler kadar Büyük Abbas da Portekizlilere karşı öfkeliydi, çünkü her karşılaşmada kullarına saygısızca davranıp onları küçük düşürüyorlardı ve ticaret yapmalarına engel oluyorlardı. Hindistan'a güvenle gidebilmek ancak Portekiz gemileriyle mümkündü. Fakat bazı İranlı tüccar Hürmüz'e gelip Portekizlilerden geçiş izni istediklerinde, Hürmüz başkanı Hindistan'da ne yapacaklarını, ne tür eşya alacaklarını soruyordu; ona ne alacaklarını söylediklerinde oradaki mağazaya götürüp istedikleri eşyaları gösterip onlara şöyle diyordu: İstediğiniz şeyler bunlar, önce bunları satın alın, harcayacak paranız kalırsa sizi Hindistan'a götürürüm. Portekizliler bu şekilde zorbaca davranarak yabancı tüccarları ya hiçbir şey yapmadan geri dönmeye ya da kendilerinden dayattıkları fiyata bir şeyler satın almaya zorluyorlardı.

176 İlk İngiliz büyükelçisi, Anthony Jenkinson, 1562'de Şah Tahmasp'ı ziyarete geldi. John Newberie'nin yönettiği Hürmüz'de yeni bir mağaza açma girişimi 1583'te başarısızlıkla sonuçlandı ve ancak 1615'te İngiliz Doğu Hint Kumpanyası tarafından gönderilen iki haberci, Richard Steele ve John Crowther, Şah I. Abbas'tan bir mağaza açma iznini alabildiler.

Abbas birkaç kez Hürmüz valisine bu konuda şikâyetlerini bildirdi; fakat öyle böbürlenerek ve küçük düşürücü cevaplar verdiler ki bu yeni bir şikâyet konusu yaratmaktan başka bir netice vermedi. Bu büyük şah, böylesi büyük bir gücü alt etmeye karar verdi. Ordularını İran Körfezindeki, Portekizlilerin İranlıları çok huzursuz eden büyük kalesi Hürmüz'e taşımaya yetecek kadar gemisi yoktu. İngilizlere kendisine katılmayı teklif etti ve onlar da bunu kabul ettiler. Anlaşmada yer alan maddeler şöyleydi: "Körfezde Portekizlilere ait olan yerlere saldırılacak ve bunun masrafları eşit olarak karşılanacak. İngilizler, İranlıları Hürmüz Adası'na ve yakın adalara taşıyacaklar ve kuşatma sırasında denizden yardım gelmesine engel olacaklar. Ele geçirilen yerler İranlılara verilecek, fakat oradan elde edilen ganimet eşit şekilde paylaşılacak. Ticaret, İngilizlerin sürekli olarak vergiden muaf tutulacakları Bender Abbas'a nakledilecek. Deniz yolları tüccarlara açılacak ve Portekiz gemilerine karşı güvenliğin sağlanması için İngiltere körfezde dört veya en az iki savaş gemisi bulundurulacak, buna mukabil İranlılar limanın gümrük ve giriş gelirlerini onlarla paylaşacak."

Bu anlaşma sayesinde 1623'de[177] Hürmüz ve yakınlardaki iki ada Portekizlilerin elinden alındı; o zamandan beri anlaşmaya iki tarafın da riayet etmedikleri oldu. Pek çok konuda fazla samimi olmayan ve kalleşlik edebilecekleri her durumda bunu yapmaktan kaçınmayan İranlılar, İngilizlere verdikleri sözleri tutmadılar. İngilizlerin Hürmüz'de elde ettikleri ganimetlerle ve daha önce sahip olmayıp artık gerçekleştirebilecekleri yeni ticaretle yetinmeleri gerektiğine kanaat getirmişlerdi. Bu önemli yerlerin alınmasını ve sahillerinin özgürlüğünü ve buradaki ticareti İngilizlere borçlu olduklarını göz ardı ettiler. Yıllar geçtikçe Bender Abbas'tan gelen ve İngilizlerin hakkı olan vergileri yarıya indirdiler. Son olarak da aslında toplamı yedi veya sekiz yüz bin livre olan verginin yarısını verecek yerde sekiz veya on bin ekü vermekle yetindiler. Hatta büyük bir haksızlık sergileyerek İngiliz elçinin verginin yarısını ibra etmesini istemişler, yoksa ona hiçbir şey vermeyeceklerini söylemişler. Bu haksızlığı makul göstermek için kullandıkları bahane de anlaşmada yer almasına rağmen İngilizlerin körfezde hiç savaş gemisi bulundurmamasıydı. Onları aynı zamanda kendilerine ait olmayan malla-

177 Hürmüz Kalesi 3 Mayıs 1622'de teslim olmuştur.

rı kendi adlarına geçirmekle ve büyük miktarlarda altın ve gümüş parayı ülke dışına çıkarmakla suçluyorlardı. Uzun süre boyunca İngilizler çaresizce İranlıların istedikleri yerlerden geçmek zorunda kaldılar; fakat İngiliz Kumpanyası 1670'te kendilerine yapılan haksızlığı göz önüne alarak İngiltere kralına başvurup haklarının iade edilmesi için İran şahına bir mektup göndermesini rica etti. Bunun üzerine İngiliz Kumpanyası elçisi İran şahından Bender Abbas'taki memurlara verilmek üzere, İngilizlere sahip oldukları şeylerin ve aldıkları gümrük payının haricinde yılda kırk beş bin frank ödeme emrini içeren bir mektup elde etti. Fakat İngiliz Kumpanyası bu anlaşmadan memnun kalmadığı için İngiliz zat-ı şahanelerinden İran şahına verilmek üzere daha belirgin bir mektup göndermesini istedi; bana tercüme ettirilen mektup bu mektuptu. Mektubun içeriği de şu şekildeydi:

> II. Charles, Tanrı'nın inayetiyle İngiltere, İskoçya, Fransa ve İrlanda kralı, inancın koruyucusu; İran'ın, Medya'nın, Hirkanya'nın ve geniş beyliklerin imparatoru yüce ve azametli hükümdar Şah Süleyman'a; Doğu Hint Kumpanyası müdürlerinden şanı yüce atalarınızın tahtına çıktığınızı ve zat-ı şahanelerinizin hâkimiyetinde bu geniş ve güçlü imparatorluğun barış ve huzur içinde bulunduğunu öğrendik. Büyük bir sevinçle zat-ı şahanelerinizi tebrik ediyor ve içinde yaşadığı bolluğun ve refahın olabildiğince çoğalmasını ve daim olmasını, Yüce Tanrı'nı onu zaferlerle dolu olarak bedenin ve ruhun tüm zenginlikleriyle kuşatmasını diliyoruz. Adı geçen Doğu Hint Kumpanyası, elli yıl önce, zat-ı şahanelerinizin atası ünlü Şah Abbas ile bir anlaşma yaptığını bize tevazuyla anlattı; bu büyük şahın, kumpanyanın kendisine sunduğu büyük ve önemli hizmetlerden ve özellikle Kişmiş ve Hürmüz kalesini, şehrini ve adasını almasına yardımcı olmasından dolayı bu kumpanyaya tanıdığı imtiyaz ve avantajlar arasında, anlaşmanın 3. maddesinde belirtildiği karada ve denizde Hürmüz bölgesinde ticaret yapan tüccarlardan alınan gümrük vergilerinin yarısını alma hakkını da tanımıştır. Fakat bu kumpanya, zat-ı şahanelerinizin memurlarının bu hakların çoğunu çiğnediğini ve bu gümrük geliri yılda otuz bin tomanı aşmasına rağ-

men kendilerine bin tomandan daha az bir pay verdiklerinden şikâyetçidir. Bu noktada, iki ulusumuz arasında çok eskilere dayanan iyi anlaşma ve dostluğumuzu göz önünde tutarak, bu kumpanyaya yapılan haksızlığın ve zararların, kalbimizin dürüstlüğüyle zat-ı şahanelerinizin yanında adaletle sonuçlanmasını umut ediyoruz; zat-ı şahanelerinizin bunların gümrük vergisi haklarını hakkıyla almaları amacıyla eksik kalan kısmın kendilerine ödenmesi için emir vermesini bekliyoruz. Zat-ı şahanelerinizin bu konuda gelecekte hiçbir sorun çıkmasına yer vermeyecek şekilde bu konuyu çözmesini ve iki ulus arasında bunca yıldan beri devam eden samimi dostluğumuzun ve güzel yazışmalarımızın hiçbir bozulma ve sekteye uğramadan devam etmesi için anlaşmada yer alan maddelere uygun olarak söz konusu kumpanyanın haklarının adilce yerine getirilip gümrük vergilerinin yarısını almaları için bakanlarına ve memurlarına kesin bir emir vermesini arzuluyoruz.
Yüce Tanrı zat-ı şahanelerinizi korusun."

Başvezir İngilizlerin iki yıl önce onlar için yaptıklarıyla yetinmeyip tekrar konuyu açmalarına üzüldü. Hoşnutsuzluğunu gizleyemedi. Daha olumlu bir tutum isteyen İngiliz Kumpanyasının tercümanına şöyle dedi: "İngilizleri böyle tekrarlanan isteklerle bizi yormaya teşvik eden sensin. Bir hizmetçinin üstüne iki elbise, iki süs atıp büyükelçi olarak önümüze çıkarıyorsun. İngilizlerin başımıza kaktıkları ve onlardan aldığımız yegâne hizmetin tutarını bin kez ödedik. Anlaşmaya uymayan ilk taraf biz değil İngilizlerdir, aslında bu anlaşmaya hiç uymasak hakkımızdır." İngiliz elçisi fazla bir şey elde edemedi; fakat kendisini tamamen boş elle geri göndermemek için 1670'e ait anlaşma metinleri ve İngiltere kralı için mühürlü bir mektup verildi. Bu noktada İranlıların kusuruna bakmamak mümkün değil, çünkü bir anlaşmayı tüm içeriğiyle göz önünde bulundurmak lazım. Buna karşılık İngilizlerin de İranlıların onlara imparatorluklarında vergiden muaf olarak ticaret yapmalarına izin vermelerini ve elli yıl öncesinden verdikleri bir hizmet için –ki bu hizmetin karşılığını ta o zaman çok iyi almışlardı– her yıl onlara elli bin livre ödemelerini takdirle karşılamaları lazım.

Fransız Kumpanyası elçisinin şaha ve nazıra verdiği mektuba gelince yayınlanmayacak kadar kötü metinlerdi. Tarihleri 1 Mayıs 1671'i taşıyordu ve Fransa kralının Hollandalılar üzerindeki büyük zaferlerinden ve onların tüm güçlerinin yok edilmesinden bahsediliyordu, oysa bu zaferler verilen tarihten bir yıl sonra elde edildiği gibi yıkımları da gerçekleşmek üzereydi. Yazılanlar buydu; dünya işlerine karıştıklarında rahiplerin kafası karışıyor; çünkü bu mektupları yazdıran ve tüm büyükelçiliği yöneten Isfahan'daki Kapüsen misyonerlerin başrahibiydi. İngilizler ve Hollandalılar bu tezatları gözden kaçırmamışlardı. İranlılar da bu mektuplarda eşit ve meslektaş iki elçiden bahsedilmesine rağmen, Mösyö Gueston'un, Bender Abbas'a vardığında nazıra yazdığı mektupta ve bölge valisinin ve şahın memurlarının onun geldiğini haber veren mektuplarında yalnızca bir elçinin gelişinden söz edildiğini kolaylıkla fark etmişlerdi. Yani bir yardımcısı veya meslektaşı olmadığı gün gibi aşikârdı. Hatta onun ölümünden sonra elçinin yanında bulunan kişilerin uzun süre ne yapacaklarına karar veremediklerini ve elçinin ölümünü takip eden ilk günlerde oradaki herkes ve Şiraz valisi onların daha ileriye gitmek için bir görevleri bulunmadığından Bender Abbas'a dönmek istediklerini de biliyorlardı.

Nazırın konağında bu mektuplarla ilgili eğlenceli bir şeyler anlatıldığına şahit oldum; mektupları şaha okurken kumpanya elçilerinin isimleriyle ilgili hoş bir şaka gerçekleşmiş. Bu elçinin adı Jonchères'di, Farsça telaffuz edilince "genç aslan" anlamına geliyor;[178] gönderilen ilk üç elçiden birinin adı da Berbe'di bu isim de "yaşlı kaplan" anlamına geliyordu. Şah bu isimlerin mektup boyunca tekrarlanması üzerine "Ne yazıyor bu Fransız tüccarlar, ilk önce yaşlı bir kaplan, ardından da genç bir aslan mı gönderdiklerini söylüyorlar" demiş. Bu yanlış anlama onu da, etrafında bulunanları da epey güldürmüş.

28'inde Fransız ve İngiliz elçilerine başvezirin emriyle mektuplarını Farsçaya tercüme ettiğimi haber vermeye gittim. İngiliz elçi bundan son derece memnun kaldığını ve İngiltere Kumpanyasının bu konuda bana borçlu olduğunu söyleyerek bana tekrar tekrar teşekkür etti. Gerçekten de bu çeviriyi yapmış olmamdan memnun kalmaları gerekiyordu, çünkü metinde

178 Civan şir. Berber, 1665 tarihli büyükelçiliğinde yer almıştı.

kullanılan üslubu bozmamıştım; bu tercümeleri İranlılar yapsa bakanların hoşuna gitmeyecek şeyleri aktarıp onların kızgınlığına neden olmaktan çekindikleri için işlerini eksik yapıyorlar. Diğer elçinin teşekkür etme tarzından bu mektupları görmüş olmama aslında kızdığını fark ettim, çünkü burada oynanan oyunun bir Fransız'ın gözünden kaçması mümkün değildi.

1 Ekim'de şah Kazvin'e yapacağı yolculuk için saat sabahın üçünde Isfahan'dan ayrıldı ve sarayın yarım fersah ilerisinde, Isfahan'ın ucunda yer alan Hezar gerib[179] konağına indi. Gökbilimcileri, bu saatte ayağa kalkıp yarım fersahlık bir mesafeyi kat ettirmişlerdi, çünkü yolculuğu başlatmak için yıldızlar o saatte olumlu etkide bulunacaklarmış. Valide ve gözdeleri aynı saatte onunla birlikte gittiler.

2 Ekim sabahı şah için yapılacak hazırlıkları görmek için şahın mutfağı olan Şerakone'ye gittim. Anlamı şarap üstencisi anlamına gelen Farsça şiraşibaşı [şıracı başı] adı verilen kâhya, oradaki en güzel eşyaları bana gösterme nezaketinde bulundu. Düzinelerce kaşık, kâseler, kadehler, bardak altlıkları, tepsiler, tabaklar, ibrikler, güğümler, sürahiler, şişeler, tükürük hokkaları, bunların hepsinin bir kısmı altın kaplamalıydı, bir kısmı mücevherlerle ve bir kısmı da incilerle süslüydü. Burada saf, ince altınla kaplı olmayan veya altınla süslenmemiş hiçbir şey yoktu. Bu mutfak eşyalarının sayısı ve değeri inanılmaz bir şeydi. Öyle büyük kadehler vardı ki, içleri doldurulduğunda onları tek elle tutmak mümkün görünmüyordu. Çoğu zaman şahın sofrasında kullanılan ve bin hayal anlamında *Azar-peşe* [hezar-peşe] adı verilen kâse şeklinde özel kaşıklar vardı; onlardan içildiğinde çok sarhoş olunduğunu söylemek için adı böyleymiş. Yarım setier ağırlığında olan kâseler de vardı. En büyükleri üç chopin kadar içecek alabiliyordu. Bana şaheser gibi görünen eşya, bir kadem uzunluğunda, çorba veya likör içmek için kullanılan on iki iri kaşık oldu. Kaşık kısmı altınla kaplıydı; sap kısmı ise yakutlarla süslüydü; sapın uç kısmında altı karat değerinde bir pırlanta vardı. Bu on iki kaşığın değeri on altı bin eküden fazlaydı. Sap kısmının bir kadem kadar uzun olmasına şaşırmamak lazım, çünkü bütün Doğuda olduğu gibi burada da masada değil de, yerde yemek yeniliyor ve

179 "Bin dönüm," Culfa'nın güneyinde yer alan bir bahçedir. 1850 yılına ait bir haritada yıkılmış şekilde görünüyor. Günümüzde ise bir mahalleye adını verip tamamen kaybolmuştur.

kaşıklar bu kadar uzun olmasaydı çok fazla eğilmek gerekirdi. Bu eşyaların büyük bir kısmı otantikti. Bizzat kendim bu kadar çok kap kacağı görmemiş olsaydım, söylenenlere inanmazdım. Kayıt defterlerinde bunların toplamının ne kadar olduğunu birkaç kez öğrenmeye çalıştım; ama bu konuda bilgi edinemedim. Bana verilen cevap, her zaman çok büyük meblağlar olduğu şeklindeydi. Gördüklerimden sonra burada birkaç milyon değerinde eşya olduğundan eminim. Bir keresinde bu şıracı başı şahın mutfak malzemesinin daha önce söylediğim gibi tamamen altın, altın veya mücevherlerle süslü dört bin parçadan oluştuğunu söyledi. Bu beyefendi beni yemeğe davet etti ve bana birkaç çeşit şarap ve abıhayat ikram etti; öyle ki on beş dakika içinde başım dönmeye başladı; çünkü bu şaraplar çok sertler ve abıhayatlar da onlardan da sert. Abıhayat şarabın özsuyu kadar sert olmayınca İranlıların hoşuna gitmiyor, daha ziyade çok sert ve çabuk sarhoş eden şarapları beğeniyorlar. Bana bir İranlı olarak muamele etti, beni hemen sarhoş etmenin benim için bir izzeti ikram olduğunu düşünmüştü. İran'da şaraba şerab deniliyor, etimolojisinde bu terim her türlü likörü belirtiyor. Sorbet [şerbet] ve sirot (şurup) kelimeleri buradan geliyor. Dindar Muhammedîler sarhoş ettiği için bunlardan nefret etmekle kalmayıp, bu kelimelerin yanlarında kullanılmasına bile tahammül edemiyorlar.

Ayın 3'ünde, daha önce de söylediğim gibi sadrın, merhum şahın kız kardeşi olan hanımına bin pistolelik bir satış yaptım. Satış konusu anlaşmaya bağlanır bağlanmaz kendisinin de şahla birlikte yolculuk yapacağını, nakit paraya ihtiyacı olduğunu, bu nedenle iki ay vadeli bir senet ya da altın eşya arasından bir tercih yapmamı istediğini bana iletti. Altın eşya almayı tercih ettiğimi söyledim ve akşam ödemem yapıldı. Altınımı almak için gittiğimde hanımın kâhyası olan bir haremağası yaklaşık altı yüz ons ağırlığında altın bir tepsi getirdi. Yanımda altın ve gümüş konusunda çok hünerli bir Hintli getirmiştim. Tepsinin belli yerlerine elledi ve yirmi üç buçuk karat olduğunu söyledi ve bu konuda teminat verebileceğini sözlerine ekledi. Onsu elli altı Frank olarak anlaştım. Bütün tepsiyi bu fiyata almaya hazır olduğumu söyledim, ama sadece alacağımın karşılığı kadar verebileceklerini söylediler.

Akşam, bana borcu olan birkaç beyi ziyaret etmek için şahın sarayına gittiğimde şahın birinci kâhyası, kapı ağası ve onların arasında bulunan

hediye kabul memuru Fransız Kumpanyası elçisini görmemi ve sarayda şaha yapılan hediyelerin bahşişini hâlâ getirmemiş olmalarına şaşırıldığını söylediler. İran âdetleri konusunda yanlış bilgilendirildiklerini ve şaha nereden gönderilirsen gönderilsin hediye verildiğinde memurlarına ve payı olan diğerlerine mutlaka bu bahşişin verildiğini, bunun oturmuş bir hak olduğunu ve makamlarının yegâne geliri olduğunu, ödeme yapmayarak başlarına gereksiz bir iş açtıklarını ve eninde sonunda bunun ödeneceğini onlara iletmemi rica ettiler. Bu beyler, elbette bunu burada aktardığımdan daha gururlu bir şekilde söylediler. Daha başkaları da bana buna benzer şeyler söylediklerinden dolayı, önlemlerini almaları için bu mesajı elçiye iletmem gerektiğine inandım. Fakat onu konudan haberdar buldum. Elçi, bu beylerin, şaha hediye yapmaya geldiğinde bu haktan kendisine bahsettiklerini, fakat memurlar için hiçbir şey getirmediğini, onlara kesinlikle bir şey vermeyeceğini söyledi ve bu cevabı kendilerine dilediğim şekilde iletmemi rica etti. Elçiye bunları söylettirenler, nazırın onu bu hak talebinden muaf tutacağına inandırmışlardı. Bu beyefendinin bu yönde bazı girişimlerde bulunduğu doğrudur. Bunun için elçinin dilekçesini şaha okudu. Konuyla ilgisi olan önde gelen kişiler de buna karşıt dilekçeler sundular ve bu anlaşmazlık epey bir tartışıldı. Başvezir bu konuda sessiz kalıyordu. Elçi serbest karar alma hakkının merhum meslektaşında olduğunu, fakat kendisinin komisyonunun taşıdıklarının dışında bir şey verme yetkisinin olmadığını neden olarak gösteriyordu. Şahın memurlarıysa âdetten ve bu bahşişin gelirlerinin bir parçası olduğunu hatırlatıyorlardı. Son olarak şahın meclisinde İngilizlere, Portekizlilere ve Hollandalılara danışılıp bu uluslardan gelen herhangi bir büyükelçinin bu konuda muaf tutulmuş olması durumunda Fransız elçinin de muaf tutulacağına karar verildi. Bu ulusların tercümanları ve hediye kayıt memuru çağrıldı. Hiçbir Avrupalının bu bahşiş konusunda muaf tutulmadığı saptandı ve Fransız elçinin de bunu yerine getirilmesine karar verildi. Yine de bazı şeylerden vazgeçildi ve on bin sekiz yüz livre'e anlaşıldı.

Aslında bu bahşiş hediye başına yüzde on beş kadardır. Fakat bu konudaki suiistimaller bu oranı yüzde yirmi beşe yükseltmiş. Büyük kâhya yüzde on alıyor ve bunu bizim kralımızın yaverleri gibi bir şey olan yasavul-

larla[180] paylaşması lazım, bunların sayısı da yirmi dörttü; fakat genelde onlara hiçbir şey vermiyor. Kalan yüzden on beş de daha önce söylediğimiz gibi hediyelerin teslim edildiği ambarların veya yerlerin kâhyalarına veriliyor; şaha hediye edilen mücevherlerin hakları hazine başına ve cevahir başına veriliyor, diğer hediyeler için de aynı şekilde yapılıyor.

Aynı gün büyük kâhya Ermenilere, şahın validesine ait elli üç karatlık bir pırlantayı on sekiz ayda ödenecek şekilde yüz bin Franka şah adına sattı. Bu bey, bu pırlantayı getirdiğim şeyler karşılığında benimle değiş tokuş etmek için çok uğraşmıştı; fakat bunu kabul etmediğim ve şahın validesi de bu mücevherden sıkılıp ne pahasına olursa olsun ondan kurtulmak istediği için Ermeni tüccarlar locası onu satın almaya mecbur bırakıldı. Ellerinden geldiğince kendilerini savundular, ama şahın validesini memnun etmeleri için onlara o kadar baskı yapıldı ve ısrar edildi ki mecburen istenileni yapmak zorunda kaldılar. Aslında nazıra yedi yüz veya sekiz yüz pistole bahşiş verselerdi, bu avanie'den paçayı kurtarabilirlerdi.

Ayın 4'ünde Fransız Kumpanyası elçisi başvezirle bir görüşme yaptı. Saat onda bu bakanın konağına gitti. Nazır ve birkaç bakan daha oradaydı. Sundukları mektuplar ve isteklerinin listesi masaya yatırıldı, İranlılar istedikleri vergi muafiyeti ve diğer iltimaslar karşılığında ne teklif ettiklerini sordular. Elçiyse buna cevap veremez durumdaydı ve Kapüsenlerin başrahibinin çağrılmasını rica etti. İsteği yerine getirildi ve geldiğinde bu Kapüsen elçi adına konuşarak "müzakere hakkının bulunmadığını ve yalnızca şaha hediye sunmak ve merhum şahın kumpanyaya tanıdığı imtiyazların tahtta bulunan şah tarafından yenilenip teyit edilmesini istediğini" söyledi. Bakanlarsa buna 1665'te gelen kumpanyanın ilk elçilerinin, bu imtiyazları alırken üç yıl sonra kumpanyanın yeni elçilerinin geleceğini, hediyeler getireceklerini ve aynı zamanda İran ticaretiyle ilgili bir anlaşma getireceklerini söylediklerini, bu söz üzerine onlara bu imtiyazların tanındığını ve şahın da tahta çıktığında bunları teyit ettiğini cevap olarak verdiler. Başvezir buna şu sözleri ekledi: "İngilizler Hürmüz'ü İranlılara teslim ettikleri için bu muafiyetten faydalanıyorlar. Portekizliler de körfezde sahip oldukları toprakları İranlılara teslim ettikleri için bu muafiyetlerden faydalanıyorlar. Hollanda-

180 Bkz. dipnot 142.

lılar ise piyasa değerinden üçte bir daha yüksek fiyata her yıl şahtan altı yüz balya ipek aldıkları için buna hak kazandılar. Peki, Fransızlar, aynı haklara sahip olmak için bize ne vermeyi teklif ediyorlar?" Başrahip yine elçi adına konuşarak bu koşulları tartışma yetkisi bulunmadığını, bu konuda tüm yetkilere sahip olan Möyö Gueston gelmiş olsaydı onun böyle bir göreve sahip olduğunu ancak kendisinin vefat etmesinden dolayı buradaki elçinin tek yapabileceği şeyin şaha hediyeleri sunmak ve kumpanyaya tanınan hakların yenilenmesini istemekten ibaret olduğunu söyledi. Başvezir sahte bir ciddiyetle diğer bakanlara dönerek kumpanyanın bu kadar genç bir beyi gönderdiğine göre ciddi bir anlaşma peşinde olmadığının farkında olduğunu, bu söylediklerinin doğru olduğuna kesinlikle inandığını söyledi. Bunun ardından Kapüsenlerin başrahibine dönerek söylediklerini, kumpanyanın şaha gönderdiği mektupta yer alan Mösyö Gueston ile Mösyö Jonchères'in nitelik ve erk bakımından eşit olduklarını ve biri vefat ederse diğerinin elçiliği sürdürebilmesi için iki elçi gönderildiğini ifade eden kısımla nasıl uzlaştırdığını sordu. Kapüsen rahip bu tezat karşısında biraz sıkıntıya düştü ve bunu açıklamaya çalıştı, fakat Divan açıklamasından memnun kalmadığı için ona cevap vermeye tenezzül etmedi. Bunun üzerine başvezir 1664'te kuruluşundan bu yana kumpanyanın bütün adamlarına ve yaptıkları ticarete karşı iyi davranıldığını, hiçbir vergi almadan ticaret yapmalarına izin verildiğini, oysa kumpanyanın gönderdiği ilk elçilerin onlar adına yazılı olarak verdikleri sözleri yerine getirecek yerde hiçbir karşılık sunmadan tanınan imtiyazların devamı istendiğini söyledi. Elçinin adamı buna iyi niyet ve sözlerle cevap verdi. Uzun bir görüşmeden sonra başvezir bu görüşme esnasında konuşulanların şaha aktarılacağını, muhtemelen alışıldık cömertliğinden dolayı zat-ı şahanelerinin bu isteklere olumlu cevap vereceğini ve bu konuda umutlu olabileceklerini söyledi. Aynı zamanda şahın ve bakanlarının ticaretin ilerletilmesi konusunda olumlu yaklaşımlar izlediklerini ve ticaretin geliştirilmesinin lehinde olacak her şeyin yapılacağını kumpanyaya yazmasını istedi. Müzakereler bittikten sonra muhteşem bir yemek sunuldu ve on beş dakika sonra elçiye müsaade verildi.

Ertesi gün İngiliz Kumpanyası elçisi işler hakkında Divan'la veya konseyle benzer bir görüşmeye katıldı. Birkaç yıldır Kumpanyanın Bender

Abbas gümrük vergilerinden son vefat eden İran şahlarıyla törenle akde bağlanan anlaşma gereğince alması gereken payın yarısına el konarak büyük bir haksızlığa uğratıldığı uzun uzadıya anlatıldı. Elçi belli bir süredir İngilizlere karşı sergilenen saygısızlıklardan ve bazı gümrük noktalarında valizlerini ve özel eşyalarını aramaya tabi tutarak onlara karşı katı davranıldığından şikâyet etti. Başvezir bunların talimatla yapılmadığını, bu konuda adalet yerine getirileceğini, fakat bunların nedensiz olmadığını çünkü İngilizlerin her yıl İran topraklarından yasaya aykırı davranarak büyük meblağlarda duka çıkardıklarını ve bunu yaparken yakalandıklarını söyledi. Ardından Bender Abbas gümrük gelirlerine gelince Hürmüz'ün alınmasından sonra durumun fazlasıyla değiştiğini, İranlıların anlaşmaya ters düşecek şeyler yapıyorlarsa, İngilizleri örnek aldıkları için yaptıklarını, çünkü söz konusu anlaşmada denizde güvenliği sağlamak ve ticareti koruma altına almak için bir savaş gemisi bulundurmaları gerektiğini, fakat yıllarca tek bir İngiliz gemisinin oralarda görünmediğini, bu nedenle İran'ın aleyhine körfezin Portekizliler ve Araplarla kaynadığını, bunların gemileri zorla başka limanlara götürüp türlü çeşit avanie'ler uyguladıklarını söyledi. Bu müzakere uzun sürdü ve başvezir, kendilerine ait olmayan malları kendi adlarına taşımak gibi olaylara vurgu yaparak İngilizlere sert eleştirilerde bulundu. Elçi bu olayların kumpanyanın bilgisi dahilinde olmadığını ve gelecekte böyle olayların tekrarlanmaması için gereken talimatların verileceğini söyledi. Ardından ona da muhteşem bir yemek verilerek büyük ikramlarda bulunuldu.

Sadrın hanımı aynı gün bana, burada söz etmemi fazlasıyla hak eden ipe dizilmiş inciler, bir mücevher ve iki salkım küpe gösterttirdi. Mücevherlerimden dolayı böyle bir incelikte bulundu. Bende kalan en güzel mücevherleri istemişti, ben de iki bin ekü değerinde bir inci kolyeyi ona çok methetmiştim. Bu hanım onu ve diğer tüm mücevherlerimi gördükten sonra, bana teşekkürlerini bildirdi ve kendisine ait incilerden oluşan bir takısını gösterdi. Ne bu kadar güzel, ne de bu kadar iri inci görmedim. Bunlar tanesi yirmi üç karatlık, hepsi de mükemmel şekillenmiş, aynı denizden çıkmış, aynı irilikte otuz sekiz doğu incisinden oluşuyordu. Bu boyna takılan bir kolye değil de, İran usulü yüze takılan bir takıydı. Şakakların hizasında başörtüsüne bağlanıyor, yanaklardan aşağıya sarkarak çenenin altından

geçiyor. Bana gösterdiği iki salkım küpe de, her biri iki buçuk gros [1 gros 3,81 g] ağırlığında, pembe renkte, damla taş şeklinde, şekli bozuk ama lekesiz ve güzel renkte iki yakuttan oluşuyordu.

Haremağası, bu hanımın babası olan Şah Safi tarafından Türkiye'ye gönderilen bir büyükelçinin bunları İstanbul'da altı yüz yirmi bin eküye satın aldığını söyledi. Bu mücevher de salkım küpelerdeki yakut ve pırlantadan oluşuyordu. Taşların saflığı, güzelliği ve canlılığı açısından bundan daha güzel bir şey görmek mümkün değil.

Bu hanımın mücevherleri kırk bin toman, yani on sekiz yüz bin livre değerindeymiş. Haremağası, hanımının bana karşı çok nazik olduğunu, elbiselerine ve kemerine dikilmemiş olsalardı başka mücevherleri de bana göstermek istediğini, fakat onlarda hanımların kıyafetlerini yabancılara göstermenin âdetten olmadığını söyledi. Bu doğruydu, böyle bir şey namus lekesi olarak kabul edilirdi; bunun dışında bir hanımın elbiselerini görerek, kadının boyu ve şeklinin çıkarılabileceğini ve büyüler yapılabileceğini söylüyorlar. Büyü konusunda İranlıların aklı çok kıt; bunların hakikat olduğuna inanıyorlar ve büyüden korktukları kadar cehennemden korkmuyorlar.

9'unda daha önce anlattığım gibi depremden dolayı Meşhet'te bulunan İmam Rıza Camisinin kubbesini yeniden kaplatmak için kiremit şeklinde altın kaplama plakaların dövülmesini görmek üzere şahın sarayında yer alan cevahir konağına gittim. Söylenenlere göre bin tane adam bu caminin yeniden inşası için tutulmuş ve öyle büyük bir itinayla çalışıyorlarmış ki, aralık ayına cami tamamlanmış olacakmış. Bu plakalar, bakırdan, kare biçiminde, altı başparmak eninde ve on altı başparmak uzunluğunda ve iki ekü kalınlığındaydılar. Altlarında harcın içine gömmek ve kiremitlerin tutması için üç parmak kalınlığında iki kanca vardı. Üst tarafı o denli altınla kaplanmıştı ki, kiremit som altından yapılmış gibi görünüyordu; her kiremide üç çeyrek dukalık altın kaplama yapılıyordu ve her birinin maliyeti on eküye geliyordu. Bu işle görevlendirilen cevahir başının bana söylediğine göre ilk aşamada bunlardan üç bin tane yapılması emredilmiş.

13'ünde, sabahleyin, Isfahan'da bulunan bütün büyükelçilere ve elçilere kalat [hilat] gönderildi. Bunlar, daha önce birkaç kez söylediğim gibi, şahın kişileri şereflendirmek için gönderdiği özel kıyafetlerdir. Başvezir,

onlara sarayın bulunduğu yaz konağına Isfahan'dan ayrılma törenine katılmak üzere bu kıyafetleri giyerek gelmelerini söyledi.

Büyükelçiler ve elçiler ancak bu kıyafetleri giydiklerinde müsaade alma görüşmesine gidebiliyorlar; bu kıyafet kendilerine gönderildiğinde artık buradan ayrılma izni çıkacağı anlamına geliyor. Hilatlar farklı şekildeler. Bazıları bin toman, yani on beş bin ekü değerinde olabiliyor. Bunlar değerli taşlarla ve incilerle süslenmiş oluyor. Hilatların sabit bir fiyatları yok ve değeri kişinin sınıfına göre belirlenip veriliyor. Bazılarına gömleğinden ayakkabısına kadar bir kişiye gerekecek bütün kıyafetler gönderiliyor. Bazı kıyafetler şahın kendi gardırobundan ve daha önce giydiği kıyafetlerden alınıyor. Ama genelde verilenler sadece dört parçadan oluşuyor: bir ceket, bir ceket üstü, bir eşarp ve ülkenin başlığı olan sarık. Büyükelçiler gibi yüksek mevkili kişilere verilenler genelde seksen pistole değerinde oluyor; rütbesi daha düşük kişilere verilenler ise bunun yarı değerinde oluyor. Bazen de on pistole kadar bile değerde olmayan ve bir ceket ve üstünden oluşan hilatlar da veriliyor. Nihayetinde kişinin mertebesi verilen hilatların fiyatını ve değerini belirliyor. 1666'da Hindistan büyükelçisine verileni görmüştüm, yüz bin ekü değerindeydi; altın işlemeli dibadan bir kıyafet, iç kısmı zerdeva kürküyle kaplı ve dışı taşlarla süslü birkaç ceket üstlüğü. Kendisine ayrıca on beş bin ekü, tanesi yüz pistole değerinde olduğu söylenen kırk muhteşem at, taşlarla süslü koşum takımı, yine taşlarla süslü bir kılıç, bir hançer, altın ve gümüş işlemeli dibalarla dolu iki büyük sandık, kurutulmuş meyveler, likörler ve kokularla dolu birkaç kasa gönderilmişti. Bütün bunlara hilat deniliyor. İran şahının bu hediyeler için harcadığı paranın haddi hesabı yok. Verdiği kıyafetler sayısızdır. Her zaman gardırobunu dolu tutuluyor. Nazır, şahın isteğine göre bunları dağıtıyor. Hepsi türüne göre farklı dolaplarda tutuluyorlar. Nazır, şahın vermek istediği kıyafetin getirilmesini bir dilekçeyle sağlıyor. Bu dolaplara ve gardıroba bakan memurlar bu hediyeler üzerinde kıyafetin değerinin yarısına kadar varan sabit ve vergilendirilmiş bir hakka sahipler. Bu hak, bu subayların yegâne gelir kaynağıdır; şah hediye olarak elbise siparişi verdiğinde ve bundan hiç para alınmayacağını söylediğinde ki bu çok nadiren olan bir şeydir, bu memurlara o kıyafetin parası veriliyor, öyle ki bunlar asla mağdur olmuyorlar. Bu, şahın yaptığı tüm hediyeler için

geçerlidir. Eğer nakit para hediye ediliyorsa, haznedar kâhyası bu paradan yüzde beş alıyor ve bunu da sarayda birkaç memurla paylaşıyor. Nazıra hediyenin yüzde ikisi veriliyor; verilen atsa, atlardan sorumlu baş memur aynı hakka sahip; hediye mücevherden oluşuyorsa, o zaman cevahir başı yüzde iki hakkını alıyor ve diğer şeyler için de aynı şekilde oluyor. Bunun dışında İran şahı, bir yabancıya, beraberinde olan önemli kişilere ve tercümanına ayrılma müsaadesini ancak birer hilat hediye ettikten sonra veriyor.

Moskova büyükelçisinin hilatı biri altın, biri gümüş ve biri de ipekle işlenmiş dibadan yapılmış üç tam kıyafet takımından, güzel bir attan, altın ve gümüşle süslü koşum takımından, işlemelerle süslenmiş eyer ve at örtüsünden ve yarısı nakit yarısı da kumaş şeklinde dokuz yüz pistoleden oluşuyordu. Fransa Doğu Hindistan Kumpanyası elçisine verilen hilat koşum takımsız çıplak bir at, ikisi altın ikisi de gümüş işlemeli dibadan dört kıyafet ve yarısı nakit yarısı da kumaş şeklinde beş yüz pistole şeklindeydi. İngiliz Kumpanyası elçisinin hilatı ise Fransız elçisi gibi bir çıplak at, Moskova büyükelçisi gibi üç kıyafet, üç yüz pistole değerinde turkuazla süslenmiş bir kılıçtı. Bu beyler öğleden sonra sarayın bulunduğu yere gittiler. Sabah, bu güzel sarayın bahçesinin uç kısmında yer alan büyük salonda Muhammedî büyükelçilere müsaade töreni verilmişti. Odalar çok temizdi. Küçük şelaleler, fıskiyeler büyüleyici bir melodi fısıldıyorlardı, bütün saray erkânı muhteşem bir düzende ve şaşaalı bir halde oradaydı. Büyükelçilerin kabulünden sorumlu memur Moskova büyükelçisini görüşmeye götürdü. Ardından Fransız Kumpanyası elçisi tören sorumlusu memurlardan biri eşliğinde aynı yere götürüldü. Onun peşinden de aynı rütbedeki bir memurla birlikte İngiliz elçisi de aynı şekilde müsaade törenine götürüldü. Moskova büyükelçisi, yardımcısı ve tercümanıyla birlikte hilat giyinmiş olarak içeri girdi, şaha dört adım mesafe kadar yaklaşıp yere diz çökerek üç kez secde etti. Nazır da başvezirin elinden şahın cevabını içeren mektubu alıp büyükelçiye teslim etti. Elçi, şahı onurlandırmak için mektubu bir bant gibi alnına tutturmak istedi, ama mektup orada durmayıp yere düştü. Hemen onu yerden aldı ve elinde tuttu. Mektup bir buçuk kadem uzunluğunda ve bir el genişliğinde altın işlemeli kalın bir dibadan yapılmış bir kese içindeydi, keseyi bağlayan altın ipler bir mühürle sabitlenmişlerdi. Büyükelçi geri çe-

kilirken, Fransız Kumpanyası elçisi içeri girdi ve benzer bir selamlama yaptı. Yardımcısı ve cerrahı da aynı selamlamayı yaptılar. Ardından aynı yere İngiliz elçi geldi. Yardımcısıyla birlikte Avrupa usulünde bir reverans yapıp çıktı. Üçüncü kez eğilirken nazır şahın İngiltere kralına yazdığı mektubu sarığının arasına soktu; Moskova büyükelçisine verilen mektup gibi o da katlanmış, sarılmış ve mühürlenmişti. Fransız elçi, cevapsız olarak müsaade edilen tek elçiydi. Birkaç gün sonra cevabın ona ulaştırılacağı söylendi. İran kıyafetini bu denli kötü taşıdığı için şah ve diğer tüm Avrupalılar ona bakarken gülmemek için kendilerini zor tuttular. Gerçekten de gülmemek mümkün değildi, çünkü bu kıyafet üstlerine hiç olmamış ve şekillerini iyice gülünç hale getirmişti. Ardından şah, saraya gelmiş birçok yabancı ve yerli kişiye müsaade verdi ve çeşitli hediyeler aldı.

14'ünde akşamüzeri şah yola çıktı ve şehrin diğer ucunda, saraydan iki fersah mesafede bulunan yazlık konağına yatmaya gitti. Gökbilimciler yıldızların hareketlerine bakarak şehrin içinden geçmeyip dışından oraya gitmesinin daha hayırlı olacağını saptadıkları için oraya şehrin dışından geçen bir güzergâh izleyerek gitti. Ermeniler, başlarında başkanlarıyla bu yol üzerinde şahı beklediler ve ona hayırlı yolculuklar dilediler, şahın huzuruna asla eli boş çıkılmaması gerektiği için ona dört yüz elli pistole değerinde bir hediye sundular.

17'sinde nazır beni şahla görüşmeye götürdü; küçük bir bahçede bir havuzun başında, robdöşambr giyinmiş halde bir ağaca yaslanmıştı. Nazır, bana vereceği bir listede belirtilecek olan taşları getirtmemi ve memnun kalacağımı söyledi.

18'inde şah yolculuğuna devam etmek için yola çıktı ve iki fersah mesafede bulunan, "büyüklüğün hanesi" anlamına gelen Deulet-abad [Devletabad] adında büyük bir kasabada konakladı. Şahın aldığı günlük yol bu kadardır ve imparatorluğunda uğradığı her yerde kendine ait bir evi vardır.

27'sinde saraya eşlik eden Fransız Kumpanyasının tercümanı, elçinin istediği doğrultuda şahın üç talimat belgesi, kral için bir mektup ve nazırın bu kumpanya için kaleme aldığı bir mektuptan oluşan üç evrakla döndü. Fakat bu beklediğinin yarısı bile değildi. Kumpanyaya, ticari ilişkileri müzakere etmek üzere bir vekil gönderdiklerinde istedikleri şeylerin

kendilerine tanınacağının söylenmesi istenmişti. Kumpanya, Kapüsen ve Cizvitler için çok önemli olmayan birkaç özel istekte bulunmuştu, fakat diğer istekleri gibi bunlar da kabul görmedi. Emirlerin ve talimatların tercümesi şu şekildeydi:

> Yeryüzünün şahının, merhametimizden ve lütuflarımızdan emin olmaları gereken ilmin sahnesi Şiraz şehrinin valisine, kâhyasına ve diğer memurlarına beyanı.
> Hayatları boyunca cennette olan gerçek peygamberlerin halifesi olduktan sonra göğe yükseltilen büyük şahlar, Allah din [hesap] gününde şefaatlerini kabul etsin, babamız şah, Allah mukaddes na'şına merhamet eylesin, atamız şah, İngiliz ve Hollanda kumpanyalarına Bender Abbas'tan ve şahlığın merkezi Isfahan'dan her yıl kullanımlarına gerekli olan şarabı taşıma hakkını açık evraklarla müsaade ettiği için Fransız Kumpanyası da tevazu içeren dilekçelerle Şiraz'dan Bender Abbas'a ihtiyaçları olduğu kadar şarap taşıma iznini istediler.[181] Bu nedenlerden ötürü zat-ı şahanelerimiz bu kumpanya memurlarına evlerinde şarap yapmalarına müsaade etmemiz için ve valiliğimizde şarap yapılmasını yasakladığımızı bildirmek için ki bu yasaklamalar yalnızca kullarımızla ilgilidir, size bu açık talimat mektubunu gönderdik. Böylece söz konusu kumpanyanın şarap yapmasına ve diledikleri yerlere götürmesine kimsenin engel olmamasına itina gösterin. Şunu da bilin ki, bu talimat mektubu büyük gayretlerle meydana getirilmiştir ve bu yasağa uymayanları büyük sonuçlar bekleyecektir. Hicrî 1084, Yüce Recep ayında kaleme alınmıştı.
>
> Yeryüzü şahının Lar ve Jahrom şehirlerinin ünlü vali ve kâhyalarına beyanı.
> Fransa Doğu Hindistan Kumpanyasının, Allah'ın semasının gölgesi olan şahımızın sarayına yansıyan başvurularla Isfahan'a gelirken Lar ile Jahrom şehirleri arasında Tebriz parasıyla on altı toman

181 Kumpanya temsilcilerinden Mariage, İran'da bulunan Fransız sömürgesi için Şiraz'ın şarap monopolünü 1666'da elde etmişti.

değerinde eşyalarının hizmetçilerinden çalınmış olduğu duyuldu; bu nedenle bu açık talimat mektupları bu şehirlerin tüm naip ve subaylarına bu hırsızlık eylemlerini gerçekleştirenler hakkında çok titiz bir araştırma yapılmasını ve hırsızları tutuklayıp ister zorla ister baskıyla itirafları alındıktan sonra suçlarının karşılığı olan cezanın verilmesini mutlak anlamda emrediyoruz. Hırsızlık olayının çözülememesi ve hırsızların tutuklanamaması durumunda söz konusu naipler ve subaylar bu hırsızlığın suçlusu olarak kabul edilecek ve çalınan eşyaların karşılığını ödeyeceklerdir. Şunu da bilmelisiniz ki,

Yeryüzünü şahının kutsal Bender Abbas valisine, kâhyası ve genel mültezimine beyanı.
Fransa Doğu Hindistan Kumpanyası elçisinin gitmesine müsaade edildiğini biliniz. Tevazulu bir dilekçede her yıl Fransa'ya birkaç İran atı götürmesine izin verilmesini bizden istedi. Biz de bu isteğini kabul ettik ve yılda bir kez kutsal Bender Abbas'tan kendi ülkelerine hiçbir vergi ödemeden, karşı konulmadan ve herhangi bir engelle karşılaşmadan, bu atlar için kendilerinden hiçbir hak talep edilmeden beş at götürmelerine izin verdik. Şunu bilmelisiniz ki, ...

İranlılar dünya hakkında o kadar az şey biliyorlar ki Avrupalıların İran'dan ellerinden geldiğince at aldıklarını görünce Avrupa'da at olup olmadığını soruyorlar. Atları kendi ülkemize taşıdığımızı sanıyorlar, aslında bunlar Hindistan'a götürülüyor, çünkü orada sadece biçimsiz ve küçük atlar var, üstelik sayıları çok az.

Şahın ve nazırın kumpanyaya yazdığı mektup ise şöyleydi:

Çok saygı değer Colbert, Berrier, Le Pelletier, Chapellier, Jabac, Chanlatte, Cadeau beylere, Fransızların büyük ticaretinin müdürlerine, Hıristiyan tüccarlarının ünlü başkanlarına.
Şahlığımızın inayetinden ve iyi niyetinden emin olabilirsiniz, evrenin sığınağı olan sarayımıza vekilleriniz Gueston ve Jonchère beyler

aracılığıyla göndermiş olduğunuz istek ve hediyelerinizin mutlu bir şekilde bize ulaştığını bilin. Eşitlerin çiçeği olan bu kişi zat-ı şahanelerimizi görme ve onun tarafından görülme mutluluğuna ve şerefine nail oldu. Hatırası yüce ve unutulmaz merhum şahımızın açık teminat mektuplarına uygun olarak ve yüce şahımızın daha önceden size hak tanıdığı yeryüzünün en medeni yerlerinden olan topraklarımıza gelip giden Fransa kraliyetine ait ünlü tüccarların şereflendirilip onlarla ilgilenilmesini emrettik. Böylece hiçbir şeye ihtiyacı olmayan yüce zat-ı şahanemiz kendisine gösterdiğiniz iyiliklerinizin ve iltimaslarınızın bilincinde olduğundan mutlu, umut ve beklentilerle var gücünüzle ticaret işine yoğunlaşın; şahımızın inayetinden ve beklenen iltimaslardan emin olarak aracılarınızı ve memurlarınızı topraklarımıza gönderin. Aynı zamanda tüccarlarınızın bir vekilini beşeriyetin sığınağı olan sarayımıza gönderin; burada yapacağınız her türlü işle ilgili bize dilekçeler gönderin ve bu isteklerin aklın müsaade ettiği ölçüde Tanrı'nın canlı sureti zat-ı muhteremleri şahımızın inayetiyle ve merhametiyle olumlu cevaplar alacağınızdan emin olun. Yüce zatı şahanelerimizin mührü bu mektuba konulur konmaz ve yüce, kutsal ve asil paraflarımız bu mektubu süsler süslemez ve gücünü ve parlaklığını gösterir göstermez bu mektuba itimat edilmeli ve mutlak anlamda uyulmalı.
Hicri 1084, Yüce Recep ayında, kaleme alınmıştır.

Yüce ve güçlü Colbert, Le Pelletier, Berrier, Chapellier, Jabac, Chanlatte, Cadeau beylere, şerefli ve muhteşem insanlar, İsa'nın yasasını takip eden halkın ünlü başkanı, Hıristiyan tüccarlarının güçlü kumpanyasının müdürü ve başkanı.
Size saygılarımızı sunup size duyduğumuz iyi niyeti ve dostluğumuzu, ki bu mektup bunun emin bir işaretidir, belirttikten sonra sarayımıza göndermiş olduğunuz vekilleriniz Gueston ve Jonchères beylerin bize ulaştıklarını bildirmek isteriz. İlk beyin vefatı üzerine saygın, nitelikli ve şerefli bir kişi olan Jonchères bey tüm görevi üstlenmiştir. Âlemin sığınağı olan sarayımız için gönderdiğiniz hediye

ve dilekçelerle iyi, mutlu ve olumlu bir dönemde buraya vardı. Bu kişi, hediyeleri ve dilekçeleri, yüce, güçlü, asil, büyük, muhteşem ve kutlu, kendisinden hiçbir şeyin eksik olmadığı, evrenin şahı ve Tanrı'nın sureti olan hükümdarımızın nazarına ilişti; ruhum ve tüm diğer kullarının ruhları ayaklarının kutsal tozuna feda olsun. Zat-ı şahaneleri bütün bunların kendisinin ne kadar hoşuna gittiğini belirtmek için söz konusu vekilinize izzeti ikramlarda bulundu.

Merhum şahımız döneminde buraya gelen ilk vekilleriniz ona istek dilekçeleri sundular ve o da onlara eşi benzeri olmayan bir cömertlikle açık talimat mektupları gönderdi; bu talimat mektuplarının içeriğinde yer alan maddeler şöyleydi: üç yıl boyunca vergi mültezimleri, İran topraklarında vergi ve yol harcı alan memurlar, aracılarınızı ve küçük memurlarınızı vergiden muaf tutacaklar, bu üç yıl boyunca getirecekleri mal ve eşyalardan hiçbir vergi almadan yalnızca neler getirdiklerini kaydedecekler, bunlardan hiçbir gümrük vergisi beklemeyecekler. Bütün bu haklar ise söz konusu vekillerinizin üç yıl sonunda âlemin sığınağı olan sarayımıza normal koşullarda ödemeleri gereken ancak kendilerinden muaf tutulan gümrük vergisi ve yol vergisine denk gelecek şekilde zengin ve güzel hediyeler göndereceksleri sözünü verdikleri için tanınmıştı; bu süre bittiğinde bir ticaret anlaşmasıyla yapılacaklara karar verilecekti. Bu anlaşma yapılırken, söz konusu vekillerinizin isteği üzerine ve olağanüstü bir iyi niyetle ve onlara iltimaslarda bulunarak, onlara gümrük, vergi ve yol ücreti memurlarına aracılarınızdan ve memurlarınızdan cennetin sureti olan sarayımızda bahsi geçen süre için kendilerine verdiğimiz bu mektuplar sayesinde hiçbir vergi alınmaması gibi onlardan hiçbir şey istenmeyeceğine dair çok açık talimat mektupları sunduk. Bu aynı açık talimat mektupları ve oradaki maddeler kendisinden hiçbir şeyin eksik olmadığı yüce, ulu ve asil hükümdarımız tarafından yenilendi. Ne var ki bu olup bitenler üzerine on yıl geçti ve sizin tarafınızdan kimse gelmedi. Burada sıkıntı oluşturan durum ilk vekillerinizin yaptığı anlaşmanın bulunamaması, çünkü bu anlaşmanın teslim edildiği Maksud Bey vefat etti. Bu nedenle bu anlaşmanın

içinde yer alan madde, koşul ve şartların neler olduğunu kesin bir dille söyleyemiyoruz. Bütün bunlar sayın Jonchères Bey ile görüşüldü. Bize verebildiği tek cevap sizin memurunuz veya vekiliniz olmadığı için işlerinizi de bilmediği. Biz de bu duruma şöyle bir çare bulduk: Yüce şahımıza yeni bir anlaşma ve sözleşme yapabilmeniz için yüksek sarayımıza yeniden bir vekil gönderebilmeniz için size üç yıl süre tanınmasını teklif ettik. Ne mutlu ki bu teklifim kabul gördü ve buna karar verdik. Sayın beyefendi, bu süre bitmeden bu yüce saraya yapmak istediğiniz istekleri bize ulaştıracak ve bizimle başka bir anlaşma yapacak memurlarınızdan birini bize mutlaka gönderin. İngiliz ulusu İran'da çok önemli hizmetlerde bulundu ve bunun üzerine pek çok imtiyazlar ve avantajlar elde etti. Aynı şeyi sizin ulusunuzdan da bekliyoruz ve zat-ı şahanelerimizin gösterdiği lütufkâr davranışları ve her türlü vergilerin kaldırılması karşılığında sizin hizmetlerinizi beklemekteyiz. Elçinizin mektubunda yeni açık talimat mektupları göndererek daha önceden size tanıdığımız imtiyazların teyidi gibi bize sunduğu sekiz istekten bazılarını kabul ettik, diğer isteklerini ise yeni bir elçiyle görüşüp uzlaşacağımız zamana erteledik. Hükümdarımızın sarsılmaz tahtına göndereceğiniz kişinin bütün isteklerinin kabul göreceğinden ve arzularınıza uygun olarak bir başarı elde edeceğinden kuşkunuz olmasın. Elçinizi göndermeyi ertelemeyin ve sizin için burada verdiğim sözlere ve beklentilere uygun bir şekilde gönderin. Burada yapacağınız her türlü işte Tanrı'nın yardımı ve sağlam mülkü değişimlere uğramayan büyük şahımızın lütfuyla beklentilerinizi karşılayacak ve hatta aşacak başarılar elde edeceğinizden emin olun.
Hicri 1084, Yüce Receb ayı.

İngilizler, imtiyazlarından birinin teyidiyle ilgili mektuplarını birkaç gün sonra aldılar; fakat Bender Abbas limanının geçmişe yönelik alınamamış gümrük vergilerinin yarısını alma şeklindeki beklentileri kabul edilmemişti ve gelecekte de alacaklarının tarihi saptanmamıştı. Daha önce olduğu gibi başvezir anlaşmanın maddelerine ilk olarak İngilizlerin uymadıklarını ve

Portekiz ile diğer düşmanları hizada tutmak için körfeze savaş gemisi göndermediklerini söylemiş. Aynı zamanda anlaşma gereği Hürmüz ve Bender Abbas kalelerinin bakımının yarısını üstlenmeleri gerektiği halde bunu yapmadıklarından dolayı Hürmüz anlaşmasının bu maddesine uymak zorunda olmadıklarını belirtmiş. Zaten bu yerlerin gümrüklerinin artık şaha ait olmadığını, kendisinin de bunlarla ilgilenmediğini, yine de gümrük memuruna İngiliz elçiye yılda on beş bin ekü ödemesi için talimat verdiklerini ve bununla yetinmeleri gerektiğini, bunun dışında da bir şey elde edemeyeceklerini sözlerine eklemiş. Gerçekten de bununla yetinmeleri gerekiyordu, başka bir şey de elde edemediler. Diğer yandan başvezir, elçiye Isfahan'dan Şiraz'a kadar eşlik edip İngilizlere saygısızlık yapan, vergiden ve yol ücretinden sorumlu memurlar hakkında titiz bir araştırma yapması için yanlarına bir memur tayin etti. Bu alçak adamlar birkaç yıldır onlara öyle katı ve küçük düşürücü şekilde davranıyormuş ki, altın veya gümüş taşıyıp taşımadıklarını denetlemeyi bahane ederek yollarda mallarını aratıyormuş, valizlerini özel eşyalarına kadar didik didik ediyormuş. Şahın memuru Şiraz'a kadar gitmiş, yoldaki bütün memurlara ceza kesmiş ve bunların bir tanesi bile ülkenin genel cezası olan ayak altına değnekle vurma şeklindeki cezadan [falaka] kaçamamış.

30'unda papanın Asya'yla ilgili din adamlarının Vaizler Kurulunun onayı veya izni olmadan seyahatname yayınlamasını yasaklayan bir kararname çıkardığını öğrendik. Cizvitlerin seyahatnamelerine karşı Karmelit tarikatının bu kararnameye neden olduğu söyleniliyor. Aslında Karmelitler Roma kilisesine bu hizmeti çoktan borçluydular; çünkü bu misyonerlerin her gün sahteliğini keşfettiğimiz sayısız sahte seyahatnameleri piyasaya sürülüyordu. Bu olay kiliseye şöyle zeval veriyordu: Kilisenin tartışılmaz olarak kendini temellendirdiği gelenek *geçmiş zamanlarda yaşamış Hıristiyanların anlattıklarına* dayanıyordu; bu durumda bu modern misyonerlerin aktardıklarının bir anlamda *şimdiki Hıristiyanlığın geleneğini* oluşturduğunu düşürsek, *geçmiş geleneğin* de *şimdiki gelenek* gibi asılsız olabileceği kuşkusunu ortaya çıkarıyordu. Bu da kilisenin asıl geleneğini tartışılır hale getirebilirdi. Diğer yandan seküler denilen seyyahların gerçekleştirdikleri yolculuklardan dolayı misyonerler halka sundukları eserlerde artık çok daha temkinli davranmak zorundalar.

Kasım ayının 5'inde şahın onlardan alınama müsaade ettiği yetmiş bin livre'i Hollandalılardan teslim aldım. Paramı saydıktan sonra tercümanlarıyla birlikte hukuki bir alındı makbuzu için Isfahan'ın sivil mahkemesi olan şeyhülislam konağına gitmemi rica ettiler; çünkü bu ülkede özel şahısların imzaladığı evrakların hukuki bir değeri yoktur; her şeyin hukuki olarak tescillenmesi lazım. Büyük hâkim bana adımın Chardin olup olmadığını; Şahın talimat mektubunun arkasında yer alan mücevherleri ona satan kişi olup olmadığımı ve orada belirtilen meblağı alıp almadığımı sordu. Bütün bu sorularına evet diye cevap verdim; büyük hâkim beni tanıdığı için cevaplarımla yetindi. Tanımıyor olsaydı söz konusu kişi olduğumu kanıtlamak için tanıklar getirmem gerekirdi. Cevaplarımı aldıktan sonra kâtiplerinden birine alındı makbuzunu kaleme almasını emretti ve ardından kendi mührünü ve parafını, onun peşinden noter, iki tanık ve en sonunda da ben mühürlerimizi makbuza iliştirdik; makbuzun içeriği şu şekildeydi:

> Fransa kraliyetinin Avrupalı tüccarı, Avrupalı tüccarların çiçeği Chardin Bey aşağıda yer alan bilgileri önümüzde verip teyit etti: Hakkıyla soylu şahımızdan yenilmez Süleyman'ın köşesinde Tebriz parasıyla bin beş yüz toman alacaklıdır (bu meblağın yarısının söz konusu Tebriz parasıyla yedi yüz elli toman olduğunu kesin bir bilgi ve emin bir dille söyleyebiliriz), bu bin beş yüz toman, hünerli, eksiksiz ve iyi durumda bulunan birkaç mücevher ve pırlantanın kutsal şahın soylu memurlarına satışından ileri gelmektedir. Bu mücevherlerin listesi, sayısı açıkça ve hatasız olarak tüm evrenin hürmet etmesi ve itaat etmesi gereken, yüzü güneşin ışıkları kadar apaydınlık olan hükümdarın talimat mektubunun arkasında yer almaktadır. Bu talimat mektubuyla domuz yılında[182] kendilerine satılan ve teslim edilen ipek karşılığında Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyasının borcuna karşılık onlar tarafından söz konusu Chardin Bey'e ödeme yapıldığı belirtilir. Söz konusu Chardin Bey bin beş yüz toman değerindeki meblağı Hollanda Kumpanyasının bu şehirdeki şubesinin

182 Bakınız yukarı dipnot 159.

müdürü olan sayın Bent[183] ve müdür yardımcısı bulunan sayın Casembroot beyefendilerden memnun kalarak ve nakit olarak aldığını beyan edip teyit etmiştir; bu makbuzla da alacaklı vereceklilerden alacağını aldığını ve her türlü hukuki sorumluluk için onlar lehine tanıklık etmiştir; öyle ki bundan sonra gelecekte vereceklilerden söz konusu bin beş yüz toman konusunda kısmen de olsa hiçbir hak talep edemeyecektir. Böylece burada yer alan bilgiler ışığında alacaklı veya onun adına herhangi bir şahıs burada yer alan bilgiler hakkında farklı bir evrak getirse bile, evrakı sahte ve geçersiz sayılacaktır. Bu makbuz, alıcının memnuniyeti ve belge olarak kullanılması için kendisine hazırlanmış, tasdik edilip kabul edilmiştir.
Hicri 1084, Yüce Recep ayının on sekizinci günü kaleme alınmıştır.

Sayfanın üst sol köşesinde büyük hâkimin mührü ve parafı yer almaktaydı: "Bu makbuzda adı geçen şahıslar bu belgenin içeriğini burada yer aldığı şekliyle huzurumda beyan ve kabul etmişlerdir." Bunun altında büyük hâkimin yardımcısının mührü ve parafı yer alıyordu: "Ben, Mahammed Taher, [Muhammed Tahir] burada belirtildiği şekliyle belge içinde geçen meblağların huzurumda beyan edildiğini teyit ederim."

Makbuzun alt kısmında iki şahidin, büyük hâkimin denetleyicisi ve zabıt kâtibinin parafları yer alıyordu:

"Muhammed Said'in oğlu Davud bu makbuzun içeriğinin hakikat olduğunu teyit ediyorum.
Bu makbuzu kaleme alan Muhammed Mehdi olarak bu makbuzun içeriğinin gerçek olduğunu teyit ederim."

İranlıların davaları bizimki kadar karışık ve kullanılan terimler de tek bir anlama indirgemeye müsait değiller. Hatta daha da beterler, çünkü onlarda hukuk Arapça olduğundan, yargılama usulleri Arapça ifadelerle

183 François Valentyn'in sunduğu listeye göre Frederik Bent 1676 ile 1681 yılları arasında İran'da Hollanda şirketinin müdürüydü, bu mektubun yazıldığı tarihte kendisinden önce o makamda müdür bulunan François de Haze'ydi.

doludur, bunlar her konuya özgü ve açıklaması zor ifadelerdir. Tanıklıklar ve beyanlar rakamlar kadar farklı karakterlerle ve bir dille yazıya dökülüyor. Bir de şu var ki, yargılama usulleri bizimkinden tamamen farklıdır; öyle ki bunu öğrenmek İranlılar için bile yabancı bir yazıyı okumayı öğrenmek kadar külfetli ve uzun sürelidir.

9'unda yağmur yağmaya başladı ve dört gün sürdü. Isfahan'da kışın bile çok nadiren yağmur yağar; ama yağdığında öyle şiddetli ve uzun süreli yağar ki dört kadem derinliğine kadar su içindeki toprak iyice nemlenir.

23'ünde fırtınalı bir yağış daha oldu; bu kez öyle şiddetliydi ki buna benzer bir fırtına görmedim; yirmi dört saat sürdü ve bütün sokakları, evleri ve bahçeleri suyla doldurdu. Çok sayıda eve zarar verdi ve çok sayıda duvarı yıktı. Nehri öyle taşırdı ki, taşkın limandaki yapıların bazılarını yıktı, köprü ile Culfa kasabası arasında, Isfahan'ın meydanı olan güzel sokağa da girdi ve dört kadem yüksekliğine kadar çıktı. Buradaki bahçeler suyla doldu ve yazlık evler yıkıldı. Isfahan'daki bütün duvarlar kesilmiş samanla yoğrulmuş topraktan [kerpiçten] ve güneşte kurutulmuş tuğlalardan oluştuğu için, bu duvarları yıkmak için dibine su dökmek yeterlidir. Yirmi dört saatten fazla su verildiğinde kalın olsa bile duvarın bir kısmı veya tamamı bu yıkımdan kurtulamıyor. Bu fırtınadan kaynaklanan zarar iki milyondan fazlaydı. Sırf şahın zararı yüz bin eküydü. İki gün sonra su tamamen çekilmiş ve iki gün sonrasında da izi bile kalmamıştı. İsfahan'ın toprağı sünger gibi suyu çekiyor; dört damla onu ıslatıyor ve on beş dakika güneşte kalması veya dona maruz kalması onu tamamen kurutuyor.

KAYNAKÇA

A. OSMANLI İMPARATORLUĞU

I. Araştırmalar

Duparc, P., *Recueil des instructions aux ambassadeurs*, c. XXIX, Türkiye, Paris, 1969.

Hammer-Purgstall, Joseph von, *Histoire de l'Empire ottoman*, c. XI, Paris, 1835-1843.

Mason, P., *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896.

Tongas, Gérard, *Les relations de la France avec l'empire ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, comte de Césy (1619-1640)*, Toulouse, 1942.

II. Seyyahlar

D'Arvieux, Laurent, *Mémoires du chevalier d'Arvieux*, c. IV, Paris, 1735.

Galland, Antoine, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople*, 1672-1673, 2. c., Paris, 1662.

Poullet, *Nouvelles relations du Levant...*, c. I, Paris, 1662.

Quiclet, *Le Voyage de M. Quiclet à Constantinople par terre*, Paris, 1664.

Spon Jacob, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675-1676 par J. Spon et G. Wheler*, Lyon, 1678.

Thévenot Jean, *Le Voyage du Levant*, kol. "La Découverte", Maspero, Paris, 1980.

Tournefort, Joseph Piton de, *Voyage d'un botaniste*, c. I, kol. La Découverte, Maspero, Paris, 1982.

B. GÜRCİSTAN VE İRAN

I. Araştırmalar

Brosset, Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*, Saint-Petersbourg, 1849-1858.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi, 1451-1590*, (Türkçe), Ankara, 1976.

Minorsky, Vladimir, "Transcaucasica", *Journal asiatique* dergisi, Temmuz-Eylül 1930.

Salia, Kallistrat, *Histoire de la Géorgie*, Paris, 1980.

Lockhart, Laurence, *The fall of Safavid dynasty and the Afghan occupation of Persia*, Cambridge, 1958.

Minorsky, Vladimir (ed.), Tadhkirat al-Muluk, *A manuel of Safavid administration*, London, 1943.

Savory, Roger, *İran under the Safavids*, Cambridge, 1980.

Siroux, Maxime, "Les caravansérails routiers safavids", *İranian Studies* dergisi, c. VII, 1974.

A chronicle of the Carmelites in Persia, London, 1939.

Brosset, Marié-Félicité, *Collection d'historiens arméniens*, Saint-Petersbourg, 1874.

Kevonian, Keram, "Marchands arméniens au XVIIe siecle", *Cahier du monde russe et soviétique* dergisi, c. XVI, Nisan-Haziran, 1975.

Oudenrijn, Van den, "Uniteurs et Dominicains en Arménie", *Oriens Christianus* dergisi, c. 40-46.

Tournebize, "Les frères uniteurs ou dominicains arméniens (1350-1794)", *Revue de l'Orient chrétien* dergisi, no: 2-3, 1920-1921.
Kaeppelin, P., *La Compagnie des İndes orientales et François Martin*, Paris, 1908.
Kroell, Anne, "Louis XIV, la Perse et Mascate", *Le Monde iranien et l'İslam* dergisi, c. IV, 1976-1977.
Sottas, J., *Histoire de la Compagnie royale des İndes orientales*, Paris, 1905.
Valentyn, François, *Keurlyke Beschryving von Choromandel, Pegu, Arakan, Bengale, Mocha van't Nederlandisch compoir in Persian...*, c. V, Amsterdam, 1726.

II. Seyyahlar ve Coğrafyacılar

a) 10. yüzyıl

(982) Minorsky, V. (Ed.), *Hudud al-Alam*, London, 1920.
(988) İbn Havkel, *Configuration de la terre*, c. 2, Paris, 1964.

b) 12. yüzyıl

Benjamin de Tudèle, *Voyage de Rabbi Benjamin fils de Jona de Tudèle en Europe, en Asie et en Afrique...*, Amsterdam, 1734.

c) 13. yüzyıl

(1272) Polo Marco, *Le Devisement du monde*, kol. "La Découverte", Maspero, Paris, 1980.

d) 14. yüzyıl

(1327) İbn Battuta, *Voyages*, c. I, kol. "La Découverte", Maspero, Paris, 1982.
Odoric de Pordenone, *Les Voyages en Asie au XIVe siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone*, Paris, 1891.
(1340) Müstevfi Hamdullah, *The geografical part of the Nuzhat el-Qulub*, Leyden, 1919.

e) 15. yüzyıl

(1404) Clavijo Ruiz Gonzalez de, *Narrative of the embassy of Ruiz Gonzalez de Clavijo to the court of Timour at Samarkand A.D. 1403-1406*, London, 1859.
(1473-1474) Barbaro Giosafat, "Viaggi a la Tana e in Persia", *I viaggi in Persia delgi ambasciatori veneti Barbaro et Contarini* dergisi, Roma, 1973.
(1473-1474) Contarini Ambrogio, "Questo é el viazio de Misier Ambrosio Contarini, ambassador de la illustrissima signoria Venesia el signor Uxuncassam re de Persia", *I viaggi...* dergisi.
Zeno, Catarino, "Travels in Persia", *Narrative of İtalian Travels in Persia in the 15 th and 16 th centuries*, Londra, 1873.
Angiolello, Giovan Maria, "A short narrative of the life and acts of the king Ussun Cassano", *Narative of İtalian travels...*

f) 16. yüzyıl

(1520) "The travels of a merchant in Persia", *Narative of İtalian travels...* dergisi.

(1524) Tenreiro, Antonio, "İtinerario de Antonio Tenreiro, cavaleyro de ordem de Christo em que se contem como da İndia veo par terra a estes reynos de Portugal", için bkz. Baiao Antonio, *İtinerarios de İndia a Portugal por terra*, Coimbra, 1923.

(1534-1534) Matrakçı Nasuh, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-ul Irakeyn*, Ankara, 1976.

(1542) Membre, Michele, *Relazione di Persia*, Napoli, 1969.

(1557-1562) Jenkinson, Anthony, *Early voyages and travals to Russia and Persia*, c. 2, Londra, 1886.

(1565) Affonso (Mestre), "İtinerario de Mestre Affonso", Baiao Antonio, *İtirerarios...*

(1568-1574) Banister, Thomas, Ducket Jeffrey, "The first voyage into Persia made by master Thomas Banister and Master Jeffrey Ducket agents for the Moscovie companie; begun from England in the yeare 1568 and continuing to the yeare 1574 following", için bkz. Hakluyt Richard, *The Principal Navigations...*, Glasgow, 1903.

(1571) Alessandri, Vincentio, "Narrative of the most noble Vincentio Alessandri, ambassador to the king of Persia from the most illustrious Republic of Venise", *Narative of İtalian travels...*

(1578-1582) Newberie, John, "Two voyages of Master John Newberie, one into the Holy Land, the other to Baslara, Ormuz, Persia and back thorow Turkie", için bkz. Purchas Samuel, *Purchas, his Pilgrims*, c. II, Londra, 1625.

(1598-1600) Sherley, Ahthony, *Relation of his travels in Persia*, Londra, 1613.

(1600) Cartwright, John, "Observations of Master John Cartwright in his voyage from Aleppo to Hispahan and backe againe...", için bkz. Purchas Samuel, *Purchas, his Pilgrims*, c. II, Londra, 1625.

g) 17. yüzyıl

(1600-1605) Teixeira, Pedro, *Voyages de Teixeira ou l'histoire des rois de Perse*, Paris, 1671.

(1602) Tectander, Georges, *İter Persicum ou description du voyage en Perse entrepris en 1602 par Etienne Kakasch de Zalonkemeny envoyé comme ambassadeur par l'empereur Rodolphe II à la cour du grand-duc de Moscovie et à celle de Chah Abbas roi de Perse. Relation rédigée en Allemand et présentée à l'empereur par Georges Tectander von der Jabel*, Paris, 1877.

(1602-1609) Gouvea, Anthoine de, *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Chah Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Achmet son fils et suite de voyage de quelques religieux de l'ordre des hermites de Saint-Augustin envoyés en Perse par le roi catholique Dom Philippe second, roi du Portugal*, Rouen, 1649.

(1617-1619) Figueroa, Garcias da Silva, *L'Ambassade de D. Garcias da Silva Figueroa en Perse contenant la politique de ce grand empire, les moeurs du roi Schah Abbas et une relation exacte de tous les lieux de Perse et des İndes où cet ambassadeur a été l'espace de huit années qu'il y a demeuré*, Paris, 1668.

(1617-1618) Della Vale, Pietro, *I viaggi di Pietro della Vale*, Roma, 1972.

(1627) Herbert, Thomas, *Some years travels into divers parts of Africa and Asia the Great describing more particularly the Empires of Persia and İndustan...*, Londra, 1665.

(1628) Pacifique de Provins, Peder, *Relation du voyage de Perse*, Paris, 1631.

(1630-1649) Lamberti, Arcangelo, "Relation de la Colchide ou Mingrélie", için bkz. Thévenot Melchissedec, *Relations de divers voyages curieux publiés par Melchissedec Thévenot*, Paris, 1663.

(1632-1668) Tavernier, Jean-Baptiste, *Les six voyages en Turquie et en Perse*, kol. "La Découverte", Maspero, Paris, 1981.

(1637-1638) Olearius, Adam, *Relation du voyage d'Adam Olearius en Moscovie, Tatarie et Perse*, Paris, 1666.

(1641-1655) Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. II, IV, VII, İstanbul, 1976-1980.

Fryer John, *A new account of East India and Persia*, c. III, Londra, 1915.

(1648) La Boullaye, Le Gouz, *Les voyages et observations du sieur de La Boullaye le Gouz, gentilhomme angevin*, Paris, 1653.

Ricordi, Peder, *Peregrinationes Apostolicae R.P. Francisci Rigordi ex Societate Jesu*, Marsilya, 1652.

Alexandre de Rhode,s Peder, *Relation de la mission des Père Jésuite dans le royaume de Perse*, Paris, 1659.

(1658-1668) Gabriel de Chinon, Peder, *Relations nouvelles du Levant ou traités de la religion, du gouvernement et des coutumes des Perses, des Armeniens et des Gaures avec une description particulière de l'établissement et des progrès qu'y font les missionnaires et diverses disputes qu'ils ont eues avec les Orientaux*, Lyon, 1671.

(1659-1660) Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, c. II, Paris, 1668.

(1660) Raphael du Mans, Peder, *L'Estat de la Perse en 1660*, Paris 1890.

Luca, Jean de, "Relations des Tartare Percopites et Nogaies, des Circassiens, Mingréliens et Géorgiens par Jean de Luca, religieux de l'ordred de Saint-Dominique", için bakınız Thévenot Melchissedec, *Relations...*, Paris, 1663.

(1664-1679) Ange de Saint-Joseph, Peder, *Gazophylacium lingae persarum*, Amsterdam, 1684.

(1666) Daulier Delandes, André, *Les Beautés de la Perse ou la description de ce qu'il y a de plus curieux dans ce royaume...*, Paris, 1673.

(1666-1667) Thévenot, Jean, *Suite du voyage du Levant dans laquelle... il est traité de la Perse et autres sujets du roi de Perse*, Paris, 1674.

Philippe de la Très, Sainte Trinité, *Voyage d'Orient du R. P. Philippe de la Très Sainte Trinité, carme déchaussé (...) composé par lui-même et traduit du Latin par un religieux du même ordre*, Lyon, 1669.

(1671) Struys, Jean, *Les Voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes et en plusieurs autres pays étrangers...*, Amsterdam, 1720.

(1671-1674) Bembo, Ambrogio, "Viaggio e giornale per parte dell'Asia di quattro anni incirca fatto da me Ambrosio Bembo, nobile Veneto", için bkz. Morelli Jacopo, *Dissertazione intorno ad alcuni viaggiatori eruditi veneziani poco noti*, Venedik, 1803.

Pedik, Petrus, *Cehil Sutun*, Viyana, 1678.

(1676) Petis, de la Croix (oğul), "Extrait du journal du sieur petis fils...", için bkz. Dourri Efendi, *Relation...*, Paris, 1810.

(1682) Kaempfer, E., *Amoenitatum exoticarum politico physico-medicarum*, Lemgoviae, 1712.

(1683-1893) Sanson, Peder, *Estat présent du royaume de Perse*, Paris, 1694.

(1688-1691) Villotte, Peder, *Voyage d'un missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie*, Paris, 1730.

(1689-1692) Petter, Erasmus, "Beschryving van een Reyze van Batavia nach Persien gedaan door den Edelen Heer, Johann van Leenen" için bkz. Valentyn François, *Keurlyke Beschryving*, c. V, Amsterdam, 1726.

(1694) *Relation de la mort de Shah Soliman, roi de Perse, et du couronnement de Sultan Ussain, son fils, avec plusieurs particularités touchant l'état présent des affaires de la Perse et le détail des cérémonies observées à la consécration de l'évêque de Babylone à Zulpha-les-Ispahan*, Paris, 1696.

(1696) Gemelli-Carreri, Giovan Franscesco, *Giro del mondo*, c. II, "La Perse", Napoli, 1699.
(1696-1697) Fidalgo, Gregorio Pereira, *L'Ambassade de Grœgorio Pereira Fidalgo à la cour de Chah Sultan Hussein*, Lisbonne, 1971.
(1699) *Relation d'une mission faite nouvellement par Monseigneur l'archevêque d'Ancyre à Ispahan en Perse pour la réunion des Arméniens à l'Eglise catholique*, Paris, 1702.
(1700-1701) Lucas, Paul, *Voyage du sieur Paul Lucas au Levant*, Paris, 1704.

h) 18. yüzyıl

(1701) Tournefort, Joseph Piton de, *Voyage d'un botaniste*, c. II, kol. "La Découverte", Maspero, Paris, 1982.
(1703-1704) Le Bruyn, Corneille, *Voyage de Corneille Le Bruyns par la Moscovie en Perse et aux Indes orientales*, Amsterdam, 1718.
(1716-1717) Bell, John, *Travels from St. Petersburgh in Russia to various part of Asia*, Edinburgh, 1806.
(1720) Dourri Efendi, *Relation de Dourri Efendi, ambassadeur de la Porte ottomane auprès du roi de Perse en 1720*, Paris, 1810.
Guldenstadt, Johann Anton, *Reisen durch Russland und in caucasisch Gebürge auf Befehl der russische kayserlichen Akademie der Wissenschaft...*, 2 cilt, St. Petersburg, 1787-1792.
Reineggs, Jacob, *Allgemeine historisch-topographisch beschreibung des Kaukasus aus desen nachgelassenen papieren...*, Gotha, 1796-1797.

i) 19. yüzyıl

(1808-1809) Morier, James, *A journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809*, Londra, 1812.
(1810-1816) Morier, James, *A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810 to 1816*, Londra, 1818.
Kinneir, Macdonald, *A geographical memoir of the Persian Empire*, Londra, 1813.
(1818) Rottiers, Bernard, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople*, Bruxelles, 1829.
Klaproth, Julius, *Voyage au Nord Caucase et en Géorgie*, 2 cilt, Paris, 1823.
(1833-1834) Dubois, de Montperreux Frédéric, *Voyage autour du Caucase chez les Tcherkesses et les Abkhazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, 6 cilt, Paris, 1839-1843.
(1847-1848) Brosset, Marie-Félicité, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848*, 3 cilt, Saint-Petersbourg. 1849.
Berge, Adolphe, *Voyage en Mingrélie*, Paris, 1864.

Dizin

Ab

Abaka Han 346
Abaran 316; **Bütün-Azizler Manastırı** 316
Abasglar 107, **ayrıca bkz. Abhaz(lar)**
Abaşa Nehri 112
Abbas I 344, 349, 352, 369, 374-376, 448
Abbas II (Şah) 9-11, 14, 19, 27, 133, 214-222, 254-255, 261, 263, 281, 285, 293, 304-305, 315-319, 325, 332, 336, 340, 343, 349-350, 352, 355, 359-361, 369, 371-373, 375, 393, 415, 443, 448-450; **türbesi (Kum)** 360-368
Abbasi(ler) 329-330
Abdullah es-Sadan 369
Abhaz(lar) 107-109, 114, 131-133, 136, 138-140, 142-143, 157-159, 172, 174, 176, 178
Abhazya 89, 100, 107-109, 136; **Katolikosu** 129; **Özerk Cumhuriyeti** 107, 109
Âb-ı şirin 370
Abraham I (Katolikos) 261
Acara Çayı [Açaristskali, Adzari-Tskali] 131, 186
Acı Çay 323, 327, 331
Aden 9
Affonso (Mestre) 340-341, 343, 347-348, 354, 358-359, 370-371
Afgan(lar) 334
Ağa Murad 361
Ağa Piri 417-418
Ağa Zaman 428
Ağa-Kemal (Haremağası) 375
Ağa-Kemal Kervansarayı (bâlâ/yukarı) 375
Ağa-Kemal Kervansarayı (pâyin/aşağı) 375
Ağa-Nur Kervansarayı 376
Ağrı Dağı (Ararat, Masis) 271-272, 315, 319
Ahalkalaki 192
Ahıska [Ahaltsihe] 185, 187, 189-190, 173, 180, 195, 199-200, 22, 271 **kalesi** 189; **paşalığı, paşası** 110, 114, 133, 165-166, 168-169, 171-172, 181, 186, 190
Ahmed Paşa (Defterdar) 82
Ahmed Paşa (Gedik) 103
Ahmet Han (Seyyid) 350
Aietes (Kral) 89, 100
Aix bölgesi 60
Akdeniz 8, 83; **gücü** 16; **kıyıları** 11, 33
Akkoyunlu(lar) 8, 323
Akstafa 253-254
Akulu köyü 273; **Havariler Manastırı [Arakelots Vank]** 273
Alaku 321
Alamut Kalesi, Kirovabad 213
Alanlar (Alainler) 109, **ayrıca bkz. Karaçaylar**
Alaşi 321
Albuquerque 8-9
Aleksandre (Levan'ın oğlu, İmereti kralı) 146, 159-161, 165, 171, 217, 222
Aleksios Komnenos I 132
Alessandri, Vincentio 323
Ali (Hz.) 288, 300, 325, 356, 359, 364-365, 369, 373-374, 399; **türbesi (Necef)** 304
Ali Bey (Mir) 311, 397
Ali Han (Şeyh) 285, 381, 383, 385, 407, 420, 425
Ali Köyü 195, 206-207
Ali Rıza Abbasi 349
Ali şehri 195, 206-207
Alinca/Alancik kalesi 316
Allahuekber dağları 190
Allahverdi Şah 350
Alman(lar) 16, 73, 124; **dukaları** 36; **dükü** 212
Almanya 11, 35, 56, 98
Almeras, D' (Mösyö) 52-54
Alp dağları 342
Altın Orda 347
Altın Post 89, 100, 127
Amasya anlaşması 331
Amazonlar 109
Anaklia/Anaclia 137
Anapa Kalesi [Dousla, Tuzla] 103
Anargi: 142-144, 175-176, 179; **ayin, vaftiz töreni** 177-178
Ança manastırı 229
Andreas (Aziz) 129, 273

Ange (de Viterbe) 192, 194-196, 198, 200-204
Anjou ailesi 66
Aplemont (Mösyö) 55
Arabistan, Irak-ı Arap 129, 344, 413-415
Aragvi (Kura Nehri'nin kolu) 227
Arakel (Tebrizli) 263
Aram [Aziz] 272
Arap(lar) 32, 75, 261, 316, 413-414, 445, 458; **coğrafyacılar** 254, 349, 373; **filozoflar, tarihçiler, yazarlar** 330, 357, 417
Aras Nehri [Araxe] 227, 257, 261, 265, 273, 315, 318-321
Arçil (İmereti kralı, sonra Nazar Ali Han) 164, 167, 172, 222, 225-227
Arek 415
Argişti I (Urartu kralı) 261
Argonotlar 89, 100
Argun Han 346
Arkhangelsk 9
Arnaud, Antoine 418
Aron, Aran va Bidgol 373
Arpaçay 315
Artakserkes 265
Artaşat 265, 315
Artvin 229; **Ança manastırı (ortaçağ)** 229
Arvieux (Laurent d') 16-17, 28, 52-53, 55, 60-65, 71-72, 87
Aslan I 165
Astrabad 222
Asuan 274
Asur 320
Asurpaican bkz. Azerbaycan
Asya 76, 98, 112, 116, 207, 259, 273, 320-321, 323, 327, 343, 354, 357, 374; **beylikleri** 332; **en yüksek dağı** 187; **nüfusu** 249; **din adamları, patrikleri** 299, 468
Aşağı-İmparatorluk dönemi 125
Aşura 301
Atlas Okyanusu 11
Atropates 343
Atskuri [Sosangeti, Usker] 190
Augustinus: misyoner(ler)i 207, 445; **rahipleri** 218; **tarikatı** 10, 419
Avignon 34
Avrupa 9, 16, 20, 22-24, 42, 68, 77, 91, 98, 127, 234, 239, 243, 249, 268, 274, 279, 317, 333, 336-337, 398, 342, 381, 398, 400, 408, 417, 419, 429, 444-445; **dilleri** 364, 390; **gemiciliği** 100; **halkları** 415; **-Hint halkı;** 109; **İran'la ilgisi, İran Avrupa ilişkileri** 8, 10-11, 18, 464; **kumaşı** 411; **sarayları** 56; **toplulukları** 57; **ulusları** 424; **ülkeleri** 27, 32;
Avrupalı(lar) 21, 33, 35, 54, 67, 69, 78, 99, 123, 131, 144, 145-146, 151, 180-181, 207, 209, 216, 232, 234-235, 239, 242, 245, 287, 333, 378, 381-382, 387-388, 393, 396, 408, 414, 434, 437, 443-444, 448, 455, 462; **işçiler, sanatkârlar** 148-149; **kadınlar** 119; **Protestanlar** 267; **topluluklar** 38, 40; **tüccarlar** 34, 312, 338, 424, 464, 469
Avusturya/Avusturyalılar 39-40, 48-49, 71
Azak 88-90, 93, 96, 99-100, 102-103; **boğazı** 103; **denizi [Palus Maeoticus, Maeoticus bataklığı]** 88, 98-99, 105, 110, 114; **gemisi** 100; **kalesi** 88, 102; **komutanı** 93
Azarya Bey (Ermeni yardımcı) 273, 309, 322
Azat ırmağı 315
Azerbaycan 9, 207, 213, 315, 320, 336, 344, 442; **valisi, vilayeti** 333-334
Aziz Vasil tarikatı 267

Babıâli 36, 56, 66, 80, 87, 180; **Cenevizler, Cenova** 38-39, 41, 57; **divan** 39, 48, 51, 55, 60, 65-67, 72-75, 77, 79, 82; **Fransa** 15-16, 36, 38, 40-43, 46, 49, 51-52, 54-60, 62, 65, 70-71, 73-74, 87-88, 141-142; **Gürcüler** 165; **himayesi** 105; **Hollanda** 57, 72; **İmereti** 162, 165, 167; **İngiltere** 30-31, 72; **İran** 74, 165, 297; **kapitülasyonlar** 38, 40-41, 50, 57-58, 65, 68-72, 87; **Kazaklar** 74-75; **otoritesi** 63; **Polonya** 74-76; **Venedik, Venedikliler** 29, 57, 77, 79, 83-84, 100; **vali** 32, 41, ayrıca **bkz. Osmanlı**

Babil 357
Bagny (Mösyö) 64
Bagrat II 132
Bagrat III 18, 160-161, 166-172
Bagrat IV 160-161, 165
Bagrat VI 221-222
Bagrat VII 221
Bagrationi, Vahuşti 117
Bağdat 304, 331, 346, 357, 376, 447; **halifeleri** 328, 330, 350, 365; **valisi** 288; **yolu** 14
Bâğ-ı Şah 371
Bahreyn 415
Bahr-i Muhit 98
Baktriya 334
Bakû 9; **yolu** 207
Bangka adası 376-377
Barbaro, Giosafat 8, 278, 326, 356, 359, 372
Barinc 328, 331
Baronthe bkz. Ebher Rud
Bartholomeos (Aziz) 267
Basmic 340-341
Basra 369, 414-415, 434, 438; **paşası** 413
Batavia, Batavya 376-377, 381, 412; **hükümeti** 427
Batu (Hükümdar) 347
Batum 179, 181, 186
Bayezid I 91
Bayezid II 321
Beauvais, Juste de 12
Beber (Mösyö) 14, 393
Becni [Bicni, Bişni] 256; **Kutsal Bakire Kilisesi** 256
Behram Çubin 316
Behşehr [Eşref, Eşref-e Belad] 283
Bektaşi(ler) 287
Belh 252
Belosarayskaya 102
Bembo (Ambrogio) 23
Bender Abbas (Gomron limanı) 10, 14, 19, 393, 395-396, 412, 414-416, 422, 448-450, 452, 458, 463-464, 467-468
Bender Kong 395, 414-415
Bent, Frederik 470
Berberi korsanlar 43
Berose 272
Berrier 380, 396, 464-465
Bingöl dağları 319
Bizans/Bizanslılar 106, 109-110; **imparatorları** 125; **kilisesi** 58
Blondel, François 47
Blot (Lyonlu) 380, 393
Boğdan 75
Bolnisi 221
Bologne, Barthelemy de (Bartolomeo di Podio) 316
Bolonya 316
Bosna-Köy 64
Boullaye, le Gouz la 14, 393
Brosset, M.-F. 17, 117-118, 129, 137, 158, 162, 229
Bruyn, Corneille de 348, 353, 355, 359-360, 369-371
Budapeşte 86
Bulgaristan-Romanya sınırı 87
Bursa 52
Büyük perbiz 95
Byzp nehri 129

Ca

Cabot, Sébastien 30
Cadeau 464-465
Caferabad 358
Cakeliler 189
Cale Saint-Nicolas 53
Canisarès (Peder) 64
Caraciole veya Kara Çerkez, Kara-Çerkezler 109-110, 131
Caron/Carron, François 7, 376-377, 380-381, 391, 393
Carthuel eyaleti 206
Cartwright, John 318, 349
Castel Tornèse (Chlemoutsi) 77
Cedrenus 131
Cehrum [Jahrom] 463; **valisi** 442
Celaleddin Melikşah (Selçuklu) 301, 319
Celaleddin Şüca (Muzafferi Şahı) 346
Celayiriler 346

Cemalabad 343, 353
Cemşid (Kral) 301
Ceneviz(ler), Cenova 8, 27, 8, 37-41, 50-51, 57, 71, 73, 84, 90-91, 97, 135; **devleti** 34; **tüccarları** 52; **[Cenova] yurttaşı** 56; **yapısı** 103
Cengiz Han 321
Cerigo [Kitera veya Çuha Adası] 53, 77
Cezayir 43
Chanlatte 464-465
Chapellier 464-465
Chardin, Daniel 13
Chardin, Jean 7, 13-20, 22-25, 33, 35, 43, 53, 60, 64, 89, 91, 96-97, 100, 102, 107-109, 112, 117-118, 124-125, 127, 129-134, 141, 157, 160, 164, 166, 169, 186, 190, 192, 195, 198, 207, 214, 216, 227, 229, 236, 244-245, 253, 263, 271, 275, 285-286, 291, 311-312, 315-316, 321-323, 327, 330, 333, 337-338, 342, 346, 348, 350, 358-360, 370, 374-377, 382, 393, 413, 422-424, 427, 443-444, 469
Chardin, Pierre 13
Charenton Kilisesi 13
Charles II 20, 450
Charpentier 19
Chinon, Gabriel de 12, 333
Chiron, Gabriel de 12
civadrada 93
Cicel 43
Cihan Bey 312
Cihan Şah (1417-1467) 324
Cihan Şah (1627-1658) 296
Cizvit(ler) 12, 58, 145, 463; **kiliseleri** 69; **seyahatnameleri** 468; **tarikatı** 135
Claude, Jean 418
Clavijo, Ruiz Gonzalez de 341, 345-346
Clement VIII 242
Clissa anlaşması 83
Colbaure [Korbauli] 196
Colbert (Bakan) 11-12, 33, 61, 267, 376, 380, 391, 393, 464-465
Constantinus (Büyük) dönemi 129
Contarini (Ambragio) 8, 114, 359
Crowther, John 448
Culfa 318-321, 405, 420, 471; **Ermenileri** 400, 403, 406, 417, 428; **Hezar gerib konağı** 453;
Cumi 137
Cunaeus, Johann 411
Cvari Kalesi 132

Ça

Çai 327
Çaldıran savaşı 321, 331
Çanakkale 55; **Boğazı (Hellespontos)** 61, 98
Çanis-Tskali 112
Çargça, Çarşal köyü 253
Çauda, Cuodos burnu 105
Çekirgekale 192
Çekoslovakya 86
Çerkez(ler) 105-108, 110, 136
Çerkezistan 105
Çhari, Çkhari 171; **kilisesi** 197
Çıldır eyaleti bkz. Ahıska
Çiladze ailesi 157
Çin 7, 9, 108, 249, 342; **yapımı** 397
Çingene(ler) 97
Çors (Urmiye'de) 333
Çoruh, Çorohi, Tzorokh 131, 179-180, 186
Çürandog 331

Da

Dadyani(ler) 109, 127, 135, 137, 147, 155, 157-158, 162-164, 169, 171-172, 174, 198, 223; **hanedanı** 89, 100, 117, 134; **Ortodoks kilisesi** 158
Dağıstan 320, 340, 432; **asıllı** 310
Dakionus bkz. Decius
Dalmaçya 80, 83
Danyal 265
Darecan (Nestan, III. Aleksandre'ın karısı) 160-163, 165, 167, 169-170, 172, 217, 222, 225-226
Darecan (Pehri [Peri]) 216
Darecan (Şilake, II. Levan'ın eşi) 157-158, 160, 171
Darius 330
Dârü'l-muvahhidîn 369
Datona 161

Daulet 370
Davit (I. Teymuraz'ın oğlu) 161, 226
Davit II 214
Davit VIII 212
Davit IX veya Davud Han 213, 221
Davit X 212
Davit XI 212
Davud (Mahammed Said'in oğlu) 470
Decius (Roma imparatoru) 329-330
Delisle haritası 315
Demetre (Gurieli) 166, 170
Demetre (Simon'un oğlu) 160, 165-167, 170
Demetre II 229
Derbent 9, 340
Devletabad 462
Dıvin Konsili 266
Dia adası 83
Dicle 434
Dilican 253-255
Dinaveri bin Muhammed Ravedi el-Ardani (Emir) 330
Dinyester 75, 376
Diocletianus dönemi 211
Diodoros (Sicilyalı) 111
Diodorus 322
Diogenes 259
Dioskurias, Sohumi 134, 159
Diyarbakır 263
Dmanisi 190
Doğu Kilisesi 267
Dombes kalıbı 34
Domenti II (Katolikos) 211, 229
Domenti III (Katolikos) 211
Dominiken(ler) 58, 84; **kilisesi** 347; **tarikatı** 316-317
Don Nehri [Tana, Tanais, Ten] 88, 98, 102-103
Doroşenko, Piyotr 74
Dşoga vadisi 253
Dumala 196
Dumala ırmağı
Dupont 14, 393
Durazzo, Augustin 39, 41, 56
Dwin, Dabil 315

Eb

Ebher 347-348
Ebher Rud 347
Ebu Tahir (Şirazlı) 330
Ebu'l-Hüseyin (Mirza) 425
Ebülfida 369
Eçin, Fedot 160
Eçmiyadzin 229; **hazinesi** 314; **Üç-Kilise manastırı veya Eçmiyadzin Kilisesi, Azize Gayane kilisesi, Azize Hripsime kiliseleri** 261-264
Edirne 16, 28, 40, 42, 44-46, 50, 55, 57, 60-61, 63-64, 72-76, 78, 85, 87, 298, 376
Efkaristiya, Efkaristik (Eucharistie) 262, 266-267, 418
Ege Adaları 28-29, 38, 56, 76-77, 83, 98
Eghiazar (Katolikos) 264, 300
Egrisi Krallığı 108; **Abhazya Krallığı** 107
ehlibeyt 361
Elburz 349
Elene 160
Elizabeth I 9, 30
El-Kaim (Abbasi halifesi) 330
Elvend dağı 349, 351, 356
Emin ağa 245
Emîn-i Ahmed-i Râzî 357
Enguri, Astolfe nehri 109, 112, 117, 137, 142, 144
Erdebil 311-312, 331, 333, 336-337, 343
Erdel 46; **savaşı** 45, 80-81, 85
Erekle I 226
Erekle II 193; **meydanı** 231
eristavi veya eristav 212
Erivan, Revan 14, 18, 230, 242, 245-246, 255-256, 261, 271, 273-274, 296, 309-311, 315, 318-319, 322, 324, 335; **beyi** 383; **Geğart Manastırı** 263; **hanı** 275, 299-300; **kalesi ve kapıları** 257-258; **Katoghike Kilisesi** 259; **Khor Virab Kilisesi** 265; **meydanı** 259; **Surp Zoravor Kilisesi** 259; **şah darphanesi** 258; **Tiridate sarayı** 265; **valisi** 275, 277

Ermeni(ler) 18, 32, 37, 66, 89, 97, 127, 129, 153, 197, 199, 209, 221, 228, 229-230, 247, 257, 260, 309, 314, 318-319, 322, 331, 334, 336, 341, 381, 396-398, 400-401, 403, 405-406, 420, 442, 444, 459, 462; **azınlıklar** 16; **inançları** 267-273, 418; **düğünleri** 292; **Gregoryan/ Gregoryen Ermeni Kilisesi** 266; **Katolik köyleri, köyleri** 253, 316; **kiliseleri, manastırları** 189, 228-229, 256, 261-265; **krallar** 259, 346-347; **ruhban sınıfı, din adamları** 232, 267, 297-298, 317, 335; **topluluğu** 11, 417, 419; **tüccarlar, locası** 307, 457
Ermenistan 109, 114, 208, 212, 221, 242, 255-256, 261-267, 298, 314-315, 319-320, 322, 326, 336; **valisi** 397
Errar (Mösyö) 64
Erzurum 14, 192, 208, 319; **Aziz Grigorios manastırı** 263; **paşası** 165, 299
Estoile, İsaac Boulet de l' 13-14
Estoile, Louis de l' 395
Eşek Meydan derbendi 255
Etiyopya kilisesi 266
Eutykes, Eutykhesçiler 266
Evliya Çelebi 40, 96-99, 102-103, 106, 108, 111, 114-115, 180, 189-190, 258-259, 315, 321-325, 327
Evrengzip (Hint [Babür] imparatoru) 14, 296
Ezra (Katolikos) 264

Fa

Fağfur 108
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü) 40, 43, 49, 85
Felemenk 376
Felipe II 10, 242
Feodosiya körfezi 105
Ferhad Paşa 228, 258, 261
Fırat Nehri 434
Fieschi, Sinibaldi 90
Figueroa, Garcias da Silva 12, 326, 356, 371
filika 126, 139, 141, 175, 177, 180-181
Filistin 63, 66-67
Fine, Fini köyü 371
Flandin 375
Floransa 27; **kalıbı** 34
Fontaine (Tercüman) 52, 64, 69-70
Fontainebleau 62
Fortuné adaları 348
Fouquet 380
Fournetty (Tercüman) 45
François (Baron) 14, 393-394
François I 57
Fransa 11, 15, 20, 24, 27, 33, 40, 48, 55, 112, 191, 266, 276, 393; **altın Louis** 408; ***ekü'sü*** 35; **elçisi, büyükelçisi** 18, 36-37, 41-42, 44, 46-47, 50, 53-54, 396, 418; **filosu** 43, 377-378; **Doğu Hindistan Kumpanyası, Compagnie du Levant (Levant kumpanyası)** 7, 10-15, 18, 20, 33, 36-39, 43, 54, 61, 63, 72, 87, 376-377, 391-392, 416, 427-428, 461, 463-465; **gümüşü, sikke kalıbı** 30, 34-35; **Hollanda ile ilişkisi** 378, 381, 452; **imparatoru, kralı, kraliyeti** 28, 38-39, 49, 51, 58-62, 67, 392, 419, 447-448, 457, 465, 469; **İngiltere ittifakı** 380; **İran Kumpanyası** 12, 393-396, 401, 405, 416, 419, 427-430, 434-435, 438-441, 444-447, 450-452, 455-457; **meclisi** 62; **Protestanları** 20; **Türkiye ilişkisi** 16, 42-43, 51, 63, 65, 68, 70-71, 74, 79, 83
Fransisken(ler) 66-67; **tarikatı** 58, 145
Frenk(ler) 82, 100-101, 388, 400, 437
Friton, Azaria 316

Ga

Gabr-abad kervansarayı 374
Gaius Plinius Secundus 180
Galland, Antoine 16, 23, 63-64, 69-72, 74-76, 87
Galya 131
Garissi savaşı 212
Gavdos adası 83
Gaz Kervansarayı 376
Gazan Han 324-325, 331, 340
Gemelli-Carreri, Giovan Franscesco 263, 315, 321, 322, 324, 326-327, 329, 340, 343-344, 358, 370, 374-375
Genathel, Sofron 166, 172, **ayrıca bkz. Janatelle**

Gence 213; hanı 221, 333, 350, 442
Genouth 171
Georges (Aziz) 211, ayrıca bkz. Aziz Giorgi
Geyhatu 346
Ghibelliniler 323
Ghirvari [Pervare] 341
Gıyaseddin Muhammed bin Hoca Reşidüddin 344
Giacomo (Peder) 23
Gigery 43, 48
Gigueler 109-110
Gilan 344
Gilaş, Gilaklar 341
Giorgi (Aziz) 211, ayrıca bkz. Aziz Georges
Giorgi (Salipartiano derebeyi) 157-160
Giorgi Duka (Moldovya Voyvodası) 376
Giorgi III (Guriyalı) 167, 171-172, 219
Giorgi IV (Dadyani) 172
Giorgi IX 212
Giorgi X 214
Giorgi XI 226
Girit [Kandiye] 16, 48, 50-51, 53, 55, 67, 79-83; anlaşması 29; barışı 56; kuşatması 40; Saint-Marc kilisesi 82; savaşı 38, 43, 82, 76, 78, 85-86
Giustiniani (Vekil) 90
Goa 95, 377, 415-416; mumları 441
Golpayegân 369
Gonyo, Gorea 126, 175, 179-180, 182-185, 195, 199; kalesi 131, 180
Gori 17, 190-192, 195, 197, 204, 206-207, 210, 231; başpiskoposu 169; kalesi 223
Gozzo 83
Grambusa 83
Grand-Breton 377
Grelot, Joseph 23-24
Grigorios (Aziz) [Surp Krikor Lusavoriç] 262-263, 265
Grosvaradin 85
Grönland 30
Gucerat 14
Guebreler [Gebrler] 620
Guelfiler 323
Gueston 393-394, 396, 452, 457, 464-465
Guiselin, Jeanne 13
Gûne Han (Emir) 258
Guriel [Guriya/Guri], Guriya 108, 132, 156, 158, 160, 162-163, 165-167, 170, 172; İmereti ile savaş 233; prensi, prensliği 133-134, 158, 160, 162, 166-167, 169, 171-172, 179-181, 198-199, 223-224; ülkesi 131, 186
Gürcistan 16-17, 89, 100, 107-111, 113-114, 125, 129-132, 143-145, 164, 170, 174-175, 189-192, 194-195, 202, 206, 209, 213-214, 216-218, 220-221, 225-226, 231-233, 238, 243, 248, 254-255, 304, 322, 342, 360, 409; dağları 227; darphanesi 127; eristavları 212; hanı, hükümdarı, kralı, kraliçesi 134, 160, 162-163, 165-169, 215, 219, 222, 249, 296; iklimi 207; kadınları 208; kiliseleri, manastırları 211, 229, 263, 299; patriği, patriklik kilisesi 193, 210; prens(ler)i 152, 201, 228, 230, 242; ruhbanları 223; seferi 179
Gürcü(ler) 21, 66, 88, 107, 109-110, 117, 125, 128, 131, 142, 156, 162, 171, 189, 190, 194, 197-98, 200, 208-210, 212, 214-218, 221, 230, 232, 235, 238, 246-249, 253, 318; birlikleri 117; Ermeniler 420; kelimesi 207; kiliseleri, manastırları 211, 218, 228-229; kral(lar), prens(ler), derebeyleri 134, 163-165, 191, 213, 219-220, 222, 224, 227, 231; paşaları 114; piskoposu 241; ruhban sınıfı 232; toplumu 18

Ha

Habeş 436
Hacı Ağa köyü 340
Hâcü'l-harameyn 78
Haçlılar 66
Hagop (Nusaybin [Nizibis] episkoposu) 272
Hagop IV (Culfalı) 264, 297-300
Halep 30, 36, 133; iltizamları 37; konsolosu 393
Halife Sultan 350
Halkedon Konsili 266

Halkokondiles 180
Hamburg 30
Hamedan 343, 349
Hammer-Purgstall, Joseph von 16, 41, 48, 52-53
Hanya kuşatması 80
Harlay, Philippe de (Césy, Sécy kontu) 36-37
Harun Reşid 328-329, 350
Harvey, Daniel 90
Harvey, William 90
Hasan (Uzun, Akkoyunlu hükümdarı) 8, 323
Hasan (Çobanoğlu Şeyh) 324
Haşt Rud 342
Haşuri kenti 195
Hautesse ordugâhı 87
Haydari(ler) 323
Haydariye Medresesi 350
Haye, Blanquet de la 376-381, 391
Haye, Denis de la (oğul) 37, 40, 43-46
Haye, Madam de la 45
Haye-Vantelet, Jean de la 38, 42, 43-55, 67-68, 79
Hazar Denizi 9, 109, 207, 212-213, 215, 220-221, 255, 261, 310, 319-320, 327, 333, 340, 343, 432
Hazarlar 109, 254
Haze, François de 470
Hendrick Doncker haritası 102
Heraklia 142
Heredotos 111
Hervieu, D' (Mösyö) 62-63, 72
Hezar gerib konağı 453
Hıristiyan(lar) 36, 44, 56, 68-69, 79, 82-83, 97-98, 100, 106-107, 110, 129-130, 142, 145, 163, 186, 189, 209, 210, 222-223, 229-230, 232, 253, 257, 262, 265, 268, 271, 273, 286-287, 289, 297, 300, 313-314, 318, 337-338, 347, 349, 364, 369, 382, 384, 405, 417, 420, 423, 447, 464-465; **Avrupa** 16; **devletler** 274; **halklar** 211, 429; **Katolik(ler)** 58, 66, 249, 267, 269, 316-317; **Katolik misyonu** 10, 233, 242; **Katolik Kilisesi** 418; **kral, krallar** 65, 67, 76; **korsan(lar)** 28-29; **nüfus** 319; **Ortodokslar** 128, 266; **patrikleri** 299; **prensler** 46, 59, 66, 99, 125, 216, 221, 419; **Protestanlar** 12-13, 15, 18, 20, 66, 249, 267, 428; **ruhban sınıfı** 183; **sarayları** 77; **takvimi** 330, 346
Hıristiyanlık 41, 49, 51, 61, 82, 109, 128-129, 156, 210, 262, 269, 468
Hıtâ 108
Hıttin Savaşı 66
Hia 347
Hicret 300
Himalaya 342
Hindistan 8, 15, 19-21, 27, 30, 50, 95, 113, 242, 252, 280, 327, 348, 376-378, 380-381, 393, 398, 400, 422, 441, 460-461, 464; **imparatoru, kralı** 14, 296; **Kalenderileri** 287; **kervanları, ticareti** 50, 54, 57, 69, 98, 334, 336, 391, 410-411, 415-416, 420, 423, 427; **Portekizliler** 415, 448; **Şattarileri** 287
Hint(liler) 209, 342, 397, 454; **gemisi** 380; **imparatoru** 14; **kotası** 8; **okyanusu** 10; **prensi** 378; **ticareti, tüccarı** 20, 108, 334; **usulü** 432; **ürünleri, kumaşı, ipeği** 10, 252, 442, 446
Hirkanya bkz. Mazenderan/Gilan
Hobi 112, 178
Hollanda 20-21, 32, 51-52, 57, 61; **filosu, gemisi, konvoyu** 27, 41, 378-330; **Hindistan Kumpanyası** 376, 381, 391, 410-411, 456, 463, 460, 469-470; **kapitülasyonları** 39, 72
Hollandalı(lar) 10, 34, 62, 71, 73, 79, 377-378, 393, 412, 415, 422, 424, 445, 452, 455; **kralı** 427
Holstein dükü 11
Horasan 413; **(Koromitrene) beyliği** 343; **yolu** 327
Horeşan (Luarsab'ın kız kardeşi) 216
Hosia Laşhişvili 164-165, 169
Hoten 108
Hotevi Kalesi 132
Hotin 87, 106; **anlaşması** 75-76
Hoy 321, 333
Hrazdan [Zengi, Zengui] 255-258, 260-261
Hun(lar) 109, 131
Husrev II 341
Hüdabende (Marian'ın annesi) 214

Hülagu (Han) 321, 329, 346
Hürmüz (adası ve boğazı) 8-10, 394, 414-415, 448, 450, 456, 458; anlaşması 449, 468
Hürmüz IV 341
Hüseyin Paşa (Deli) 85
Hüsrev I 341
Hüsrev III 315, 326

Ia

Iason 141
Isfahan 7, 10-12, 14, 18-19, 21-23, 25, 208, 215-217, 221-223, 263, 266-267, 275, 311, 318, 323, 326, 329, 334-337, 348-350, 352, 356, 370, 373-376, 381, 393-396, 400-401, 403, 405-407, 412, 417-418, 420, 424, 427-428, 445, 447, 452-453, 459, 463, 468-471; Âlî Gapu 432; Mescid-i Şah 434; Meydan-ı Şah 429, 431; sarayı 444

İb

İber, İberya, İberyalılar 110, 125, 131, 210, 242; dilleri 125; kralı unvanı 132
İbn Battuta 107, 324
İbn Havkal 342, 345, 347, 356-357, 359
İbn Sina 417
İbrahim (Hz.) 300
İbrahim (Mirza) 329, 333, 329
İbrahim (Şah) 252
İbrahim I (Sultan) 80-81, 102
İbrahim Paşa 331
İese veya İoseb 159, 164
İlhanlı 324, 344; imparatorluğu 321, 346; Moğol hanedanı 329
İlyas Peygamber 193
İmam Rıza 359-360; camisi (Meşhet) 459; evkafı 315; türbesi 413
İmamzade(ler) 359
İmereti 110, 145, 156, 158, 171, 175, 192-194, 197-198, 219, 223-224, 233; kral, kraliçe, prensleri 133-134, 146, 159-161, 163-169, 172, 199, 201, 225; krallığı 108-109, 124, 131-132, 157, 162, 195-196, 222; ordusu 170, 179; paraları 132; piskopos ve rahipleri 202; vergileri 132;
İngiliz(ler) 24, 34-35, 51-52, 57, 71-73, 415, 430-431, 438-442, 445, 455-456, 462
İngiltere 9, 39, 79, 90, 291, 380; filosu 381; İngiliz Doğu Hint Kumpanyası, Levant Company (Levant Kumpanyası), İngiliz ticareti 18, 20-21, 30-32, 34-35, 38, 52, 57, 71-73, 429, 444, 448-452, 457-458, 461, 467-468; Portekiz 10, 449, 455
İoannis II 132
İran 8, 12-13, 15-16, 22, 394-395, 404; Avrupa ilişkileri 10-11, 18; çölü 258, 323; [Fars] beyliği, eyaleti, imparatorluğu, 17, 221, 250, 320, 344; hazinesi 263; kervansarayları 250-253; körfezi 8-9, 19, 414; Portekiz ilişkileri 9, 414-416; şahı 14, 23; tasviri 21; ticareti 10, 393, 410-412, 416; toplumu 7, 23; Türkiye savaşları 319, 321
İranlı(lar) 7, 9, 11, 104, 109, 126, 156, 165, 169, 179, 206, 209, 214, 216, 221-223, 227-228, 230, 233, 235, 237, 243, 246, 251-252, 254, 257, 260-261, 271, 320-323, 328, 332, 341-343, 348-351, 357, 363-364, 368, 373-374, 381, 383, 390, 396, 403, 406, 409, 411, 414-416, 421, 430, 438, 440, 445, 448-454, 456, 458, 464; azizleri 359; batıl inançları 306-307, 313-314, 459; bayramları 18, 300-304; düğünü, evlilik, eğlenceler, şölenler 119, 209, 278-296, 326, 385-387, 435-436; Ermenileri 298, 309; Gürcistan'ı fethi 212; hacılar 413; kraliçeler 218; Türkler 297, 325; yargılama usulleri 470-471; yazışmalar 18, 313
İrlanda 450
İsa (Hz.), Mesih İsa 66, 129, 210, 218, 229, 262-263, 266-267, 269-271, 285-286, 331, 345, 417-418, 465
İskender (Büyük) 197, 343
İskender Seddi 96
İskit ülkesi, İskitya 131, 133
İskoçya 450
İskurçe [İsgaur] 108, 135-136; [İskuria] ırmağı 134
İslam dini 16, 44, 78, 104, 106, 110, 133, 163, 210, 213, 218, 221, 224-225, 230, 241, 268, 285,

287, 289-290, 294, 360, 368, 409, 417, 419-420, 428
İslâm Giray Han (Kırım Hanı) 106
İsmail Bey (Nazır) 425
İsmail I (Şah İsmail) 8-9, 291, 321, 331, 346-347, 349-350; sarayı (Tebriz) 327
İsmail II 213
İspanya 67, 410; kralı 242; mumu 313; paraları 30, 32-33, 127, 175
İspanyol 63, 68, 72
İsperlonga (Spinalonga) 83
İstanbul, Konstantinopolis, Konstantiniye 8, 16-17, 23, 28, 36-37, 39-55, 60-64, 67, 73-74, 76-81, 85-86, 88-90, 96, 98-100, 106, 126, 132, 134, 138-139, 146, 162, 174, 180, 210, 214, 221, 297-298, 300, 307, 314, 331, 335-336, 376, 459; Ayasofya 87; Boğazı kaleleri 91; Cyané [Kya neai] adaları (Pompeius Sütunu) 92; Galata 84; Patriği 299; Pera 38; Sankt-Georg Kilisesi (Kartçınar Sokağı'nda) 58; Saint-Pierre kilisesi 84; Kostantiniye Patrikliği 128
İşmuyel, Samuel (Hz.) [türbesi] 357
İtalya 15, 27, 131, 138, 323; gümüşü 30
İtalyan(lar) 57, 63, 71, 204-205, 316-317; misyonerleri 100; usulü 325
İvan IV (Korkunç İvan) 9
İzmir 14-15, 27, 29-30, 32-33, 36-38, 41, 52
İznik Konsili 135

Jabac 464-465
Jacob Baradaeus (Episkopos) 266
James I 30
Janatelle (Piskopos) 166, 168, 172, 198, 200-203, 205, ayrıca bkz. Sofron Genathel
Jansenist 418
Japonya 7
Jenkinson, Anthony 9, 448
Joinville, de (Mösyö) 64
Jonchères (Elçi) 452, 457, 465, 467
Joseph (Peder) 12, 376
Joseph, Ande de St. 440
Josephus, Flavius 272
Julianus Apostata 263

Kabbalacılık 306
Kaçar(lar) 371
Kafkas 145, 176; halkı 89, 100, 107, 109; dil grubu 125; -lar, -yalı(lar) 102, 105, 107, 110-111, 114, 189
Kafkas: dağları 106, 108-109, 112, 115-116, 131, 133, 157, 164, 175, 179, 187-188, 189-190, 196, 222, 227, 233, 271, 310, 319, 320, 342; Büyük Kafkas Dağı 186; Küçük Kafkaslar [Mesheti dağları] 132, 186; Majmekh tepesi 253
Kaheti 164, 218, 221-222; kralları 18, 161, 214, 216, 226; krallığı 212
Kaihosro I (Gurieli) 158, 160, 167
Kala-i Raşidin 325
Kaldeliler 252
Kali-Kala bkz. Erzurum
Kalvinci 22
Kamaniçe 376
Kamçi-Han 254
Kandehar 334, 342, 423; valisi 335-336, 412
Kandy 378
Kanhal, Hobi 112, 178
Kanije kuşatması 86
Kapadokya 211
Kaplan-Kuh geçidi 342
Kapusen, Kapüsen(ler) 144, 146, 148, 151, 193-194, 196-197, 199-200, 204, 209-210, 248, 394, 463; Fransız Kapusenleri 12, 58, 69; Isfahan'daki Kapüsenler 266-267, 287, 376, 382, 387, 395, 401, 408, 438, 452, 456-457 ; İtalyan Kapusenler, *Propaganda fide* topluluğu 191, 273, 418; Tebriz Kapusenleri 329, 333, 335; Tiflis ve Gori Kapusenleri 17, 191, 195, 231-235, 237-238, 240, 242-243; Yunanistan Kapüsenleri 135
Karaçay(lar) 109, ayrıca bkz. Alanlar
Karaçay: ili (Karaçay ülkesi) 110; kavmi 131, ayrıca bkz. Kıpçaklar

Karaçay-Çerkez 110; **özerk bölgesi** 109
Karadeniz 38, 77, 88-92, 95, 98-100, 102-103, 107-108, 111-112, 114, 131, 133, 136, 139, 178-181, 188, 191, 221, 242, 271, 327; **Hıristiyan prensleri** 125
Kara-Keşiş, Keçaris köyü 255
Karmel (Karmelit) tarikatı 22-23, 419,468; **misyonerleri** 216, 395; **rahipleri** 272, 420
Kars 333
Kartli 125, 233; **kralları, kral naibi** 161, 163, 168, 213-214, 216, 231; **krallığı** 110, 192, 206, 212, 219, 221-222, 225-226
Karzia (Katzia Çikovan) (Vezir) 172
Kasal/Kazakh kasabası 254
Kasım (Mirza) 425
Kasımabad 370
Kaşan, Kâşan 326, 372-375; **camii** 372; **Fini Kapısı** 371; **Isfahan Kapısı** 371; **kraliyet kapısı** 370; **Meliki** 370; **Kum kapısı** 371
Kau (İran Şahı) 341
Kau(lar) 341
Kavad I 341
Kavad II 341
Kazak(lar) 75, 88, 254, 320; **halkları** 255; **istilaları** 91; **Kazak-ı Ak** 103; **Zaparog Kazakları** 74
Kazvin 9, 12, 14, 19, 213, 282, 312, 331, 348, 351-353, 376, 393, 439, 453; **Âlî Gapu** 349; **At Meydanı (hipodrom)** 349; **Çihil Sütun** 350; **Haydariye medresesi** 350; **Mescid-i Cuma** 350; **Meydan-ı Şah** 249; **Mescid-i Şah** 350; **Sanat ve Tarih Müzesi** 350
Kebir (Mirza) 425
Keçi Kalesi kulesi 258
Keda 186
Kefe 88, 90, 96, 98-100, 103-104, 106, 126, 135-136, 139; **Frenk Hisarı ve Narin Hisar** 97; **körfezi [Aziz Jean Ağzı]** 102; **paşası** 105
Kelasuri Duvarı 109
Kerç [Kimmer] 102-103, 105
Keşm adası 415
Ketevan paşası 169
Ketevan veya Marian 161, 214, 217-218, 226
Khaineri 315
Khallakh 370
Khanikof haritası 321
Khaton haritası 195
Khor Virab Kilisesi 265
Khotev haritası 341
Kıbrıs 228
Kıpçak 109, 131, **ayrıca bkz. Karaçay**
Kırım (Chersonnese Taurique, Perekop) 10, 74, 88, 96, 107, 110; **hanları** 106; **Tatarları** 75
Kırım Savaşı 117
Kırk Bulak (Queurqboula): Kırık Bulak kervansarayı 345; **nehri** 257
Kızıl Uzan, Kızıl Uzun 343-344, 351
Kızılbaş(lar) 258, 369
Kızıldeniz 10; **ticareti** 50, 54, 57, 59, 63, 65, 69, 71, 74, 98
Kızın Kalesi 343
Kiare 353-355
Kiepert haritası 248, 253
Kinneir, Macdonald 340, 347
Kirman 323
Kişmiş 450
Kobliani ırmağı vadisi 187
Kobuleti, Çürüksu [Copolette] limanı 179, 181
Kodjents kilisesi 263
Kodori (Corax) 109, 112, 134, 159
Kolhis 89-90, 109, 112, 130-131, 133, 145, 194, 204, 207-208, 210; **dağları** 127; **krallığı** 88, 100, 108, 110-111, 117
Kolhisli(ler) 111, 117, 122, 125, 128, 141, 150
Kom, Kum 356, 369, 371; **Berkoder Bey türbesi** 357; **Fatına-i Masume (Hz. Fatıma) türbesi** 359-360, 364-365, 368; **Kâşan Kapısı** 359; **Kum çayı** 360, 368-369; **Rüstem Han türbesi** 223, 360; **Yeşil kubbenin bahçesi (Baghe Gombade Sabz)** 359
Komitas (Katolikos) 264
Konstantine I (Kaheti kralı) 214
Kopt Kilisesi 266

Korbauli 196
Koromandel 378-379, 381
Korvirap 273
Kotyari körfezi 377
Kotza-Reşid 346
Kraliyet Bilimler Akademisi 255
Kudüs 326; **Episkoposu** 262; **Hıristiyanları** 68; **[Ermeni] Katolikosu** 297-298; **krallığı** 66; **Betlehem [Beytüllahim] Kilisesi** 66
Kuh Rud 375
Kuhkerud (Koskeiru) 355
Kuhtelism 358
Kulevi 108
Kuli Han (İmam) 218
Kuprikent [Kırmızı Köprü, Gathekili-khidi, Synek-kupri] 249
Kura, Cyre, Mtkvari 187, 190, 192-193, 195, 206, 208, 227, 248-249
Kutaysi (Kutayisi, Kutaysi, Cotatis) 110, 124, 132, 161-162, 165-166, 171-172, 179, 191, 194, 198-202, 204, 206
Kutbüddin Haydar [Baba Haydar] 323
kutsal: mekânlar 67-68; **topraklar** 58, 63, 65-66, 72
Kürtler 339, 347, 381
Kveda-Sazano (Sesano) 196
Kvirila 196

La

La Rochelle 376
Lala beg 217
Lalain, Nicolas Claude de 14, 393, 395
Lamberti, Arcangelo 113, 118, 122-123, 127, 137, 158-160; **haritası** 109
Langlès, L. 7
Lar 442, 463
Larak adaları 415
Laresse, Huybert de 411
Larissa 51-52
Latinler 67, 132
Laz(lar) [Çan, Çani, Çanlar] 109-111, 125
Lazika Krallığı 108
Lazistan 131
Le Diamant 28
Le Pelletier 464-465
Leh(ler) 91
Lehistan 75
Leo (Papa) 269
Leontius (Kayseriye Episkoposu) 263
Lescot (Madam) 15, 27
Lescot, François 15
Leslie, Walter de 39, 49, 67
Levan II 109, 117, 127, 135, 145, 157-160, 214, 217
Levan III 117, 154, 157, 159, 164, 171
Levant 30-34, 36-39, 41, 46-47, 53-54, 57-58, 60-62, 73-74, 93
Lezgiler 275, 310, 432-434, 438, 446
Libardian (Salipartiano) prensliği 157 **ayrıca bkz. Giorgi (Salipartiano derebeyi)**
Lihi Dağları 132
Liparit 157
Liparit III 160
Livorno 27-28
Livourne, Justin de 200-204, 206
Lizbon 95
Lod (İsrail'de eski adı Lydda olan Diapolis) 211
Lokman 352
Londra 21, 30
Lori bölgesi 254
Louis XIV 19, 40, 58, 61, 87, 393
Luarsab I 212, 214-216
Luarsab II 216-221
Lucas, Paul 257-259, 265, 322, 340-343, 345, 347, 353-354
Luppazzuolo 37
Lutherci 28, 267
Lvov (Leopold) 75
Lynch 259
Lyon 12, 333; **Bellecour meydanı** 259; **kilisesi** 64
Lyonlu(lar) 13, 27, 380, 395
Lyonne, de (Mösyö) 62-63, 72
Lysikrates abidesi (Atina) 259

Macaristan 40, 48, 72, 80-81, 85-86
Macarlar 81, 131
Maçin 108
Madagaskar 10, 376-377
Muhammed Mehdi (Katip) 470
Makedonya 54
Makrizi 274
Maksud Bey 466
Malabarlılar 380
Malgayan Denizi 98
Malta 28, 63, 83, 183; **Şövalyeleri** 79
Maluku [Molukka] 10
Mamia II (Guriyalı) 158, 160
Mançuar 160
Mans, Raphael du (Jacques Dutertre) 12, 14, 267, 287, 382, 395, 444, 446
Mansur Han 334
Mantoue'lu 138
Manuçar I 157, 160, 163
Maraga [Meraga] 333
Marcianus (İmparator) 266
Mariage (Mösyö) 14, 393, 463
Mariam 158, 163, 223-224, 229
Marmara 98
Marsilya/Marsilyalılar 32-34, 36, 6360, 62-63; **ticaret odası** 61
Martvili ilçesi 157
Maskat 414-416
Maşavera 190
Matrakçı Nasuh 322, 341
Matta (Aziz) 273
Mavromolitissa Manastırı 91
Mayorka 28
Mazarin (Kardinal) 15, 47, 380
Mazenderan/Gilan 14, 220-221, 281, 283, 320, 344, 349, 356, 450
Medicis II, Ferdinand de 271
Medine 78
Medya 208, 212, 217, 221, 261, 317, 319-321, 340-342, 344, 352-253, 329, 450; **Atropates Medyası** 343; **kiliseleri** 299
Megrel(ler) 7, 89, 100, 107, 109, 111, 113-118, 120, 122, 124, 126, 128, 132, 137, 141-142, 145, 148, 155, 159, 175, 177, 189, 204, 210-211, 217
Megrelya (Leçhumi ve Odişi) 17, 21, 88-90, 100-101, 105-119, 121-122, 124-128, 130-135, 137-143, 145-149, 155-157, 159-160, 162-168, 170-173, 175-176, 179-181, 188-189, 191-196, 198, 200-201, 203-204, 206, 211, 219, 223, 233, 333, 342; **manastırı** 144
el-Mehdi, Muhammed bin Mansur (Halife) 357
Mehmed II 8, 91
Mehmed IV 42, 49, 81, 84, 102, 298
Mehmed Paşa (Bağdat valisi) 228
Mehmed Paşa (Köprülü) 42, 48, 81, 84
Mehmed Paşa (Öküz) 261
Mehmed Paşa (Sultanzade, Civan Kapıcı Başı) 79
Mehru, Morad (Vezir) 214-216, 218-219
Mekke 76, 78, 300, 365, 413-414, 440
Melikkent 253
Membré, Michele 137, 261, 327, 332, 359
Merent 321, 329
Meriç (Hèbre nehri, Mariza) 64
Messina 28, 97
Meydan Çayı 322, 328
Mezopotamya 266
Mısır 13, 57, 66, 111, 274; **paraları** 35
Mikonos Adası 56
Milos (Değirmenlik) 28
Mir Ali Bey 311, 397
Mir-i hac 413-414, 440
Mirza (Müslüman tüccar) 22-23
Mithridates (Kral) 92
Miyaneh 342-343, 353
Moghni köyü 229
Moğol(lar) 227, 254, 316; 325, 340, 345, 350, 356-357, 424; **Büyük Moğol** 296, 393-394; **Büyük Moğol sarayı** 391, 423; **toprakları** 250;**Moğolca** 348
Mokvi (Mutsu-Tskali) 159
Molino, Alvise 67, 83-84
Monako kalıbı 34

monofizit, monofizist (Yakubi) 266
Montesquieu 7
Montperreux, Dubois de 137, 197, 231
Mor 414
Mora 54, 77, 96
Morier, James 263, 321-322, 328, 340, 358, 371, 374-375
Morosini, Francesco 83
Moskof, Moskovi, Moskovalı(lar) 88, 91, 102, 108, 194, 209, 220, 431, 437, 442, 444; **-Kazağı** 102
Moskova 222, 226, 274, 327, 342, 392, 403, 429, 432-434, 436, 438, 461-462; **Büyük Dükü** 9, 220, 447; **Büyük Prensliği** 310, 320
Mtsheta 227; **Svetitshoveli kilisesi** 193
Muhammed (Hz.) 285, 304, 306, 339, 356, 364-365, 368
Muhammed Bey 312
Muhammed Cafer (Memur) 425
Muhammed Hasan 423
Muhammed Hüdabende (Olcaytu) 213-214, 346
Muhammed Safi (Hazinedar) 311-312
Muhammed Şah (Gence valisi) 350
Muhammed Tahir 470
Muhammedî(ler) 97, 107, 126, 211, 212-213, 217-218, 221-222, 224, 227, 230, 238, 241, 252, 257, 262, 271, 286-289, 295-296, 299-302, 332, 364, 371, 384, 397, 413, 418-420, 437-438, 445, 454, 461; **devletler** 417, **ayrıca bkz. Müslüman(lık); İslam dini**
Muhammed-Mehdi (On İkinci İmam) 285
Murad III 179, 228, 332
Murad IV 80, 91, 261
Murçehoret 375
Musa el-Kâzım (İmam, Abdullah es-Sadan'ın oğlu) 357, 364, 369
Musgrave, Philip 20
Mustafa Paşa (Lala) 228
Mustafa Paşa 179
Muzafferiler 346
Müslüman(lık) 11, 64, 66, 97, 165, 199, 221, 225, 289, 316, 319, 346, 357, **ayrıca bkz. Muhammedî(ler); İslam dini**
Müstevfi (Hamdullah) 22, 316, 321-322, 324, 330, 341-342, 344, 347, 354, 356-359, 371
Mütevekkil Billah (Halife) 330
Mykonos [Mukene] adası 28-29

Na

Nabada 108
Nadir Şah 316
Nahçıvan 315, 317-319, 321; **Katolik episkoposlar** 316
Naksos 76
Namakebi 131
Napoli 109; **kralları** 66
Napoli Kalesi, Nauplion [Anabolu] Kalesi 54
Nari Kala/Narikala (Küçük Kale) 227
Nasr Ali Bey 311, 383-384, 397
Nasturi(ler) 266
Natanz 374
Nazar (Kazak Hanı) 254
Nerses II (Katolikos) 264
Neustadt 39
Newberie, John 315, 318-319, 340-342, 358-359, 370, 448
Nicolas (Şamlı) 272
Nikaragua 107
Nikpay kervansarayı 344
Nimègue barış antlaşması 379
Nimetullahiler 323
Nino (Kapadokyalı Azize) 129
Nişabur 413
Nizamülmülk (Vezir) 319
Nointel, Mösyö de (Nointel Markisi Charles Olivier) 16, 41-43, 54-65, 67-68, 70-74, 76, 87, 90, 142, 418
Nointel, de (Rahip) 63, 72
Noraşen 315
Normandiya 380; **parlamentosu** 20
Nuh (Hz.) 207, 260-261, 264, 273, 315; **gemisi** 271-272, 316, 319
Nureddin Nimetullah bin Mir Abdullah 323

Od

Odişi (Kolhis, Megrelyanın bir bölümü) bkz. Megrelya (Leçhumi ve Odişi)
Okumi 112; Bedia kilisesi 117, 157, 159
Olearius, Adam 11-12, 282, 345, 350, 356, 370
Onofre (Aziz) 157
Oppède, D' 60-61
Oradea 85
Orange 34; prensleri 410, 427
Orhan (Bey) 35
Orléarius 286, 355-356
Oront veya Baront dağı [Sehend Dağı] 322
Osetler (Ossiler) 109-110, 131
Osman II 80
Osman Paşa (Özdemiroğlu) 105-106, 332
Osmanlı(lar) 10-11, 33, 36, 39, 42-45, 47-48, 53, 55, 62, 65, 74-78, 81, 102, 105-106, 108-109, 125, 131-133, 137, 165, 180-181, 189-190, 218, 254, 258, 298, 327, 382; devleti piyasası 33; imparatorluğu 8-9, 16-17, 33, 35, 38, 56, 58, 67-69, 86-87, 275, 286, 297, 318, 413; limanları 31; orduları 40, 80, 83, 85, 117, 319, 321, 331, 376, ayrıca bkz. Babıâli
Othar Şalikaşvili 213
Ottia Şekaize (Otia Çheidze) 162-163

Öz

Özbek(ler) 437
Özerk Dağıstan Cumhuriyeti 310

Pa

Pacifique de Provins 12
Palestra [Balısıra] 102
Panayoti (Nikosios) 56, 64-65, 70, 87
Papona (Vezir) 158
Paris 7, 12, 14-15, 27, 45, 47, 52-53, 90, 173, 377, 380, 393, 431; kumaşı 441; meclisi 54; Notre-Dame kulesi 258; Seine Nehri 323, 369
Paris, Gabriel de 12
Parme, Raphael de 234-235, 237, 241-243, 245, 296
Parsak, Parsin 348
Part(lar) 310
Part ülkesi [Irak-ı Acem, Biladü'l-Cebel] 320, 342-344, 346-347, 349, 374
Paynard 227
Pecouel (Mösyö Pecoil) 64
Peigné, Esther 21
Perekop 96
Persepolis 15, 19, 23
Petro (Büyük) 9, 102
Petrus (Aziz) 262
Petrus Vesconte haritası 102
Petteau 39
Phasis şehri (antik) 110
Philippos (Katolikos) 264
Pilibbos 264
Pitsunda, Pityunda 129; Bidşvinta Kilisesi 129
Podolya 376
Polonski, P. 170
Polonya 42, 68, 74-77, 392, 447; savaşı 86, 237, 376
Polonyalı(lar) 62, 209, 237, 247
Polybius 322
Pompeius (Roma Konsülü) 92
Pont 105
Portekiz 9-10, 468
Portekizli(ler) 8-10, 95, 379, 414-416, 448-449, 455-456, 458; Augustinus tarikatı 419, 445; büyükelçisi, elçisi 438; kralı 420
Port-Royal 418
Posof (Potshovi) çayı 190
Poti 108-110, 179, 181
Poulet 13, 43, 45
Preuilly (Marki Jacob de Crevant d'Humières) 28, 62-64, 76
Psa ovası 195
Ptolemaios 105, 132, 322, 343
Puşkin 231

Qu

Quiclet 45-46
Quirini, Giacomo 74, 76, 78, 99

Ra

Raab nehri 86
Raça 132; kalesi 169
Radziciowsky, Hieronyme 74

Raisin (Lyonlu tüccar) 13-15, 27, 142, 236, 245, 424
Rakoczi II, György 85
Ratzieuski (Mösyö) 75
Regia Kalesi 132
Reineggs, Jacob 189
Reşidüddin Fazlullah Hamedani 325, 344
Reşt 343
Rey 358; **Büyük Rey Camisi** 257
Richelieu 11, 376
Rioni (Phasis, Faş) Nehri 109-110, 112, 131-132, 178-179, 196, 198-199, 206
Rize [İrissa] 89, 100, 108, 110, 126
Roboly 47
Rodos 79
Roma (imparatorluğu): dönemi 180; **imparatoru** 323, 330; **-lı(lar)** 109, 341, 348
Roma 231, 262, 392; **eküsü** 232; **Hıristiyan kiliseleri** 58; **Katolikleri [Romalı Katolikler]** 58, 66, 249, 267, 271, 273, 316-317; **kilisesi** 67, 145, 233, 268-269, 418-419, 468; **misyonu** 191, 210
Romanya 85
Rouen 13
Rousseau 7
Rudolf II 9
Rufin 129
Ruhi Kalesi [Zugdidi'de] 117, 137, 155, 172-174; **darphanesi** 127
Rum(lar) 37, 56, 90-91, 94-95, 97, 100-101, 159; **Ortodokslar** 58, 66-68, **ayrıca bkz. Yunanlılar**
Rumeli (Romante) 54, 64
Rus(lar) 9, 17, 117, 131-132, 170, 189, 221, 249, 253; **Rus Stepleri** 347
Rusya 30, 107, 109, 432; **İran savaşı** 253
Rüstem Bey (Nazır) 336-337, 374
Rüstem Han [Korsu-Mirza, Korsu Han, Rostom Mirza] 206, 222, 337; **türbesi (Kum)** 223, 360
Rüstem Paşa (Sadrazam) 79

Sa

Saakadze, Giorgi 214, 218, 222, 254
Sabatar 156, 173-176
Sabirabad 227
Sadık (Mirza) 337
Safevi(ler) 283, 347, 350; **dönemi** 357, 360, 419; **hükümdarı** 212; **imparatorluğu** 7-10, 25; **İran'ı** 12
Safi (Şah) 206, 222, 248, 261, 267, 293, 369, 371, 459; **türbesi (Kum)** 360, 365
Safi Han (Lezgili) 275, 310
Safi Kuli Han (Rüstem'in oğlu) 275
Safi-abad 248
Saganlug 248
Said İshak 357
Sainte-Marie-aux-Mines 13
Saint-Gotthard muhaberesi 40, 86
Saint-Jean 378
Saint-Thomé 379
Sakız [Khios] adası 56
Samagrelo bkz. Megrelya (Leçhumi ve Odişi)
Samtshe 207; **atabegleri** 189; **Saatabago eyaleti** 165; **ayrıca bkz. Ahıska**
Sankala/Sayın Kale 347
Santi, Domenico 23
Sarik Adil 346
Sartçam 344
Saru 370
Saru Taki (Vezir) 285
Saruç, Jacques de 314
Sasani(ler) 316
Sava [Saveh, Save] 355-356; **Mescid-i Meydan** 357; **Mescid-i Cuma** 357; **Samuel [zaviyesi]** 357
Scander, Skanda kalesi 132, 197
Scorgia Kalesi 132
Sedd-i İslâm kaleleri 102-103
Segzava, Sebzabad 354-355
Sehnia Çheidze 171
Selahaddin Eyyubi 66
Selanik Körfezi 53
Selçuklu: beyi 347; **camii** 371; **dönemi** 35, 350, 357; **hükümdarı** 301, 319
Selim I 321, 331
Selim II 105, 321
Serhap dağı 325

Serhas, Coja Marcara 267
Serin Kalesi 86
Sesostris sömürgeleri 111
Sevan gölü 257, 260; Kutsal Tanrı Anası (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi (Sevan gölü adasında) 260; Surp Garabed (Vaftizci Yahya) Kilisesi (Sevan gölü adasında) 260
Seylan 376-378, 381
Seyyidabad 328
Sidirgi 315
Silistre 76, 87; paşası 74
Simon (Aziz) 265
Simon (Guriyalı) 158-160, 163
Simon I 212-214, 223
Simon II 222, 228
Sind 108
Sipias 137, 143-145, 202
Sipourias kilisesi 137
Sizi (Derebeyi) 226-227
Skuraca limanı 134
Slav(lar) 39, 62, 129
Soğan-lu, Saganlug, 248
Soğuksu (Zufu) 159
Solomon II 132
Soranzo, Giovanni 79
Spon, Jacob 29
Steele, Richard 448
Suda adası 83
Sudak dağları 97
Sudan 35
Sufiyan (Sofian) 322
Sultaniye 345-346, 348; başepiskoposluğu 316; Katolik Başpiskoposu 347
Sumatra adası 376-377
Supsa 131
Suram şehri 206-207
Surami 191; dağları 195
Surat 14-15, 19-20, 377, 380-381, 394
Surham bkz Surami
Suriye/Suriyeli 13, 66,211, 237; Suriye Kilisesi (Yakubi) 266
Süleyman (Hz. Davud'un oğlu) 134
Süleyman Ağa (Müteferrika) 53-54
Süleyman I (Kanuni) 79, 228, 321, 331, 333, 351
Süleyman Şah (İran Kralı) 15, 19, 267, 350, 369, 371, 450, 469; türbesi (Kum) 360
Sünni(ler) 289
Süveyş 76
Svan(lar)/Suanlar/Tzanlar 107, 109, 125, 164-165, 172
Svaneti 109, 165; ağıtı 130

Şah Rud nehri 351
Şam 307
Şamahı şehri (Şamakı, Şamaki) 105, 207, 215, 220, 227, 320
Şarur 315
Şarvaşidze (Abbaz hanedan ailesinin adı) 159
Şemaş bkz. Şamahı
Şemseddin (Hoca) 356
Şemseddin Muhammed (Hoca) 342
Şerefeddin Savehi (Melik) 356
Şia, Şiilik, İmamilik 285, 369
Şii(ler) 288-289, 304, 315, 323, 326, 359; İmami Şiiler 385; kelamcılar 291
Şirakis 205
Şiramin köyü 328
Şiraz 15, 218, 221, 304, 348, 394-395; şarap monopolü 14; valisi 218, 220, 350
Şiraz 330
Şirvan 9, 105, 215, 333
Şiusil 129

Tabeda 249
Tabor dağı 270
Taceddin Ali Şah Cilan 324, 344
Tadeos (Aziz) 267
Taganrog körfezi102
Tahir (Mirza) 329, 333-334, 336, 338-339, 382, 446
Tahmasp (Şah) 9, 190, 212-214, 254, 324, 327, 331, 349-351, 448
Tahran 357

Tamar Mepe (1184-1213) 134
Tamara (Levan'ın eşi) 160, 168, 172
Tani, Antonio 317
Tatar(lar) 74, 88, 97-98, 103-105, 107-108, 110, 131, 209, 249, 264, 334, 345, 370, 374, 424, 437; Oxus nehri [Amuderya] Tatarları 437; prensleri 321, 346
Tataristan 126, 133, 145, 252, 327, 403; [Kırım] sınırı 74; Kırım 88
Taurike Khersonesos dağı 96
Tavernier, Jean-Baptiste 12-14, 18-19 21, 107, 259, 260, 263, 285, 310-311, 316, 322, 324, 326, 329, 331, 341-343, 347, 354-355, 361-363, 365, 370-371, 374-376, 393, 423, 443
Tchikhor 117
Teatin(ler) 135, 137-138, 143-152, 154-156, 159, 172, 175-178, 194-195, 204; manastırı (Tsaişi'de) 137; misyoneri, misyonerliği 17, 109; kilisesi 144; tarikatı 116;
Tebriz 12, 14, 18, 278, 309, 311, 319, 321-323, 328-333, 336-337, 340, 344, 351, 376; Alişah Camisi 324; Aynali-Zaynali türbesi 325; beyliği 332; Cafer Paşa Sarayı 327; darphanesi 311; Han Gazan (Kule) 324; hanı 275; Kapüsenlerin yoksullar yurdu 333; Kayzeriye 323; Mavi Cami 324; meydanı 326; Miyaneh yolu 328; parası 424, 463, 469; Şah Tahmasp sarayı 332
Tecami 192
Tectander, Georges 9
Tehuri 112
Temame 190
Témémericourt-Beninville şövalyesi 28
Tenreiro, Antonio 345, 359
Terek 109
Terre-Ferme kaleleri 83
Tesalya 40, 51, 67
Teymuraz I (Kartli ve Kaheti kralı Aleksandre II) 213-214
Theodosius II 314
Thévenot, Jean 13-14, 21, 50
Thou, de 391
Tiflis, Tbilissi 17, 23, 162, 190, 192-193, 195, 197, 199-204, 206, 208, 210, 213-214, 219, 222-224, 226-228, 232-236, 242-243; Ançishati Kilisesi (sonradan) 229; Betken veya Betlehem Kilisesi 229; kaplıcalar mahallesi (Abanotubani) 231; Metehi kilisesi 229; Moghni Kilisesi 229-230; Noraşen Kilisesi (Uiezdraia sokağı) 229; Paşavank (manastırı) 220; Pazari 230; prensi 114; Sioni katedrali 228; Surp-nişan [Kutsal Haç] Kilisesi 229
Timur, Timurleng 261, 345-346, 369, 373
Tinatin (III. Bagrat'ın kızı) 146-150, 154, 160
Tinos adası 83
Tiridate 265
Tokat 14
Tokmak Han 258
Tomas (Aziz) 265
Toros 253; antik coğrafyada 342, 349
Toulon 61
Tour, Gregoire de 314
Tournefort, Joseph Piton de 18, 21, 28, 37, 130, 135, 227-228, 230-231, 255, 258-259, 263, 273
Trabzon (Konstantinopolis) 110, 114, 178; imparatorluğu 132
Trakya 54, 64
Très, Philippe de la (Sainte Trinité) 272
Trinkomali, Trinkomale körfezi 376-379
Tshenis-Tskali Irmağı 112, 132
Tskuzameli [Marmar-Tskali] 134
Tuna nehri 86-87, 376
Tuzla Burnu 103
Türbet Haydariye 323
Türk(ler) 9, 11, 16, 29, 32, 34, 36-44, 48, 51-57, 59-64, 68, 70, 72-86, 88-89, 93-98, 100-102, 104-110, 114, 126-128, 131-134, 136, 140, 142-143, 150, 155-156, 159, 162, 165-169, 171-175, 177, 180-183, 185-189, 198-200, 203, 206, 209, 212-213, 216, 221-223, 228, 230, 237, 242, 250, 254, 261,

271, 286-287, 297-299, 307, 316, 318, 321, 325-326, 331-332, 345-346, 349, 374, 376, 392, 404, 414, 444, 447; **imparatorları** 66; **İran savaşları** 33, 179, 191, 319; **limanları** 33; **Tuman Kalesi** 190; **Venedik savaşı (1463-1479)** 8
Türkiye 13, 16, 30-34, 36, 38-40, 42-43, 47-48, 52, 54-60, 63-64, 66, 69, 71, 74-75, 79, 86, 88-89, 99, 101, 110-111, 114-115, 126, 130, 136, 139, 144, 175, 186, 190, 208, 221, 227, 229, 252-253, 264, 286, 297-298, 315, 319, 327, 333, 345, 348, 418, 459
Türkmen(ler) 222; **kabileleri** 339; **köyü** 341
Tzanlar 110, **ayrıca bkz. Lazlar**

Uc

Ucan 341
Ukrayna 74-75
Umman: Denizi 98, **sultanı** 416
Unagira dağı 157
Unesco 130
Urartu [Biainili] 261
Urban VIII 135
Urfa 266
Urmiye (Orumi) 333; **gölü** 323, 328
Uyvar [Neuhausel] 86
Uzbek 374

Va

Vağarşapat Konsili 266
Vahtang Cuçuniaşvili 162
Vahtang Gorgasal I 231
Vahtang V (veya Şah-Navaz Han, Kartli Kralı) 163, 165, 222-226, 231, 234-235
Vaizler Kurulu 419, 468
Valentyn, François 470
Valle, Pietro della 12, 303, 349
Vamek, Vomeki III 160, 162, 164-165, 169, 171
Vani Efendi 49
Vasa, Jan Kazimierz (Polonya Kralı) 75
Venedik 27, 83, 99-100, 392; **balyosu, balyosları** 17, 74, 76-80, 278; **Cumhuriyeti** 29, 38, 67; **dukaları** 36
Venedikli(ler) 8, 16, 23, 25, 29, 37-39, **43-44, 57, 71,** 73, 76, 79-80, 83-84, 99, 228
Venezüella 107
Veronique 265
Vertamont 43-45
Ville-Franche 28
Villote, Villotte (Peder) 316, 323, 327, 347
Vincenne koruluğu 227
Viyana 86, 392; **yenilgisi (1683)** 16
Volga 9
Volos 53

Wa

War Office haritası 355
Wisniowiecki, Michal (Polonya Kralı) 75
Witzoski, Franz 74-75

Ya

Yahudi(ler) 37, 97-98, 189, 209, 268, 272, 289, 295-296, 349, 423; **sinagogları** 190
Yahya (Aziz Vaftizci) 262-263
Yahya Bey 312
Yakup [Hagop] (Aziz) 262; **Surp Hagop orucu** 270
Yakut 341, 360
Yecuc Seddi 96
Yedikule 55
Yemen 76
Yunan(lılar) 43, 63, 65, 91, 95, 122, 128-129, 134, 140-141, 266, 297, 343; **azınlıklar** 16; **[Bizans] imparatorları** 125; **Doğulu Hıristiyanları, Hıristiyanları** 66, 364; **madalyaları** 329; **mitolojisi, Roma üstünlüğü miti** 21, 89, 100; **strategosu** 212; **tarzı** 228, **ayrıca bkz. Rumlar**
Yunanistan 38, 54, 61, 83, 97, 135
Yusuf Paşa (Kaptanpaşa) 80

Za

Zael-kan 423
Zahireddin (Hoca) 356
Zampi, Marie-Joseph (Peder) 7, 138-139, 141-144, 147, 150, 176-177
Zangana'lar 381
Zante [Zaklise, Zakhyntos] 28, 77

Zebeyde Hatun 329
Zekerya (Diyakos) 336, 343
Zeli Han 160
Zencan Rud 344
Zend(ler) 371
Zerdüşti 350
Zeydi imamlar 76
Zeyneb Begüm 355
Ziyaülmülk 319
Zugdidi 117
Zunis 321
Zurab (Aravgi Prensi) 161

Chardin Seyahatnamesi 1686'da yayınlandığından bu yana seyahatname türünün klasikleri arasında yer aldı. Chardin ilk doğu yolculuğuna 1664'te çıkmış, ama bu kitabın konusunu oluşturan yolculuğu ortağı M. Raisin ile 10 Kasım 1671'de İzmir'e gitmek üzere Livorno'da buluşmalarıyla başlıyor. Yolculukları üç ülkeyi; Osmanlı imparatorluğu, Gürcistan ve İran'ı kapsıyor. Chardin Osmanlı imparatorluğu hakkında genel bir bilgi vermeyi iddia etmiyor. Buna karşılık kapitülasyonların yenilenmesi konusunda Fransız-Osmanlı müzakerelerinde Edirne'de Osmanlı Sarayında bulunmasını fırsat bilerek bu 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğuyla Hıristiyan Avrupa'nın ilişkileri hakkında bir genel bakış sağlıyor. Chardin'i burada özel kılan nokta olayların basit aktarımından ziyade yorumlarındadır. Seyyahların metinlerinde olduğu kadar, resmi veya gayri-resmi raporlarda şu veya bu olay kendinden geçmiş bir sultanın, hırçın bir haremağasının, tamahkâr bir vezirin veya fanatik bir müftünün kaprisleri olarak aktarılırken, Chardin, muhtemelen var olan bütün faktörlerin ötesinde üç kıtaya uzanan ve içte ve dışta son derece karmaşık sorunlarla mücadele eden gerçek bir imparatorluk politikasını ortaya çıkarmayı başarıyor. Genç sayılacak ve İstanbul'dan sadece geçmekte olan bir tüccarın döneminin kalıplaşmış fikirleri aşabilmesi çok şaşırtıcıdır. Yazarımızın Gürcistan'a dair anlattıklarının iki yönü var: fazlasıyla hareketli geçen kendi yolculuğunun ve maceralarının hikâyesi ve yakın tarihle ilgili kısa bilgiler. Bu iki yön başarıyla kimliğini muhafaza etmeye çalışan, üç güçlü komşusu; İran imparatorluğu, Osmanlı imparatorluğu ve Rus imparatorluğu arasına sıkışmış hem uysal hem de yabani bir ülkenin renkli görüntüsünü sunarak birbirini tamamlıyor. Chardin önce Erivan'dan Tebriz'e ve buradan da Isfahan'a yaptığı yolculuğun coğrafi ön bilgilerini vermiş ve metne Ermeni ve İran toplumuyla ilgili görüşlerini de serpiştirmişti. Yazar 24 Haziran 1673'de Isfahan'a varacaktır. İşlenen konular sarayla pazarlıkları ve Isfahan'a gelen büyükelçilikler aracılığıyla İran-Avrupa ilişkileridir. Chardin araştırmacı bir kişiliğe sahiptir ve yazılı İran kaynaklarını yoğun şekilde kullanmıştır. Verdiği tarihsel-coğrafi bilgilerin büyük bir kısmı, o dönemde Avrupa'da tanınmayan 14. yüzyılda yaşamış büyük İran coğrafyacısı Hamdullah Müstevfi'den geliyor.

SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ

Kitapyayınevi